

ЗАҲИРИДДИН
МУҲАММАД БОБУР

БОБУРНОМА

53 1
Б 790

БОБУР НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

БОБУРНОМА

(ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ТАДБИЛИ)

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2019

Sam DTI
axborot-resurs markazi
317261

УЎК 821.512.133-31
КБК 84(5Ў)1
Б 79

«Бобурнома»ни ҳозирги ўзбек тилига табдил қилганлар:

Ваҳоб РАҲМОНОВ ва **Каромат МУЛЛАХЎЖАЕВА**

Маҳмуд САЪДИЙ таҳрири остида

ISBN 978-9943-25-707-8

© В. Раҳмонов ва К. Муллаҳўжаева (таб.), 2019
© «O'zbekiston» НМИУ, 2019

ШАҲАНШОҲ, АДИБ ВА ШОИР – ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

Инсониятнинг абадиятга мансуб буюк фарзандлари сафидан Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз ўрнига эга. Кишилиқ тарихида Бобурчалиқ шахсий имкон, иқтидор ва фазилатлари бекиёс кишилар жуда кам учрайди.

Бобур – шаҳаншоҳ, мумтоз шоир, назарийтчи адабиётшунос, фақиҳ, тилшунос, санъатшунос, этнограф, ҳайвонот ва наботот оламининг билимдони сифатида кўп киррали фаолият ва ижод соҳиби эди. Биргина «Бобурнома» унинг йигирмадан ортиқ соҳаларга қизиққанлигига яққол мисолдир.

Бобур, биринчи навбатда, шаҳаншоҳ, бобурийлар сулоласининг асосчиси. Балки, бобурийлар жаҳон тарихида энг узоқ йиллар (332 йил) ҳукмронлиқ қилган сулола бўлиб чиқар...

У подшоҳ сифатида лашкар тортиб шоҳларга хос мағлубиятларнинг аччиқ аламларию зафарларнинг улуғвор нашидаларини суришни кўп маротаба ўз бошидан кечирди. Отаси сингари улуғ ҳимматли ва олий мақсадли шахс бўлганлигидан Фарғона вилоятини кичик жой деб ҳисоблаб, Самарқандга интилди. У ерда Шайбонийхондан енгилиб, Кобулга келди ва кейин Ҳиндистондек бепоён йирик мамлакат ҳукмдорига айланди.

Шаҳаншоҳ Бобур у ерда темурийларга хос улуғ бунёдкорлик анъаналарини давом эттирди: мухташам қасрлар тиклаш, ариқ-каналлар қазиш, боғ-роғлар бунёд этиш, адабиёт, илм-фан ривожига ҳомийлик қилиш, элни адолат билан бошқариш сингари фазилатлар кейинчалиқ Ҳиндистоннинг буюк фарзандлари томонидан чинакам ижобий баҳоланди. Ҳиндистоннинг донишманд фарзанди, давлат арбоби Жавоҳарлаъл Неру ўзининг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» ва «Жаҳон тарихига бир назар» асарларида Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида самимиятга тўлиқ ушбу фикрларни изҳор этган:

«Бобур – дилбар шахс. Уйғониш даври ҳукмдорининг ҳақиқий намуна-сидир. У мард ва тадбиркор одам бўлган.

Бобур ўта маданиятли ва жозибали инсонлар орасида энг етук инсонлардан бири эди. У мазҳабпарастлик каби чекланишдан ва мутаассибликдан йироқ эди... Бобур санъат ва, айниқса, адабиётни севарди».

Буюк тарихий сиймо сифатида Бобур шахси Европа ва АҚШ шарқшунос – тарихчи олимлари диққат-эътиборини ўзига жалб этган. Инглиз тарихчиси Эдуард Ҳолден, аввало, Бобурни машҳур Юлий Цезарь билан қиёслашни лозим топади: «Бобур феъл-атвориға кўра Цезарга караганда севишга арзигуликдир. Унинг манглайига юксак фазилатли инсон деб битиб қўйилган».

Захириддин Муҳаммад Бобурнинг болалик ва ўсмирлик йиллари ҳақида роман ёзган «Бобурнома»нинг инглиз таржимони Уильям Эрскин Бобурни Осиё подшоҳларига қиёсан шундай баҳолайди:

«Саховати ва мардлиги, истеъдоди, илм-фан, санъатга муҳаббати ва улар билан муваффақиятли шуғулланиши жихатидан Осиёдаги подшоҳлар орасида Бобурга тенг келадиган бирорта подшоҳ топилмайди».

Бобур – соҳибдегон, соҳир шоир. Бобур шухратда даҳо Алишер Навоийнинг ёнида турадиган мумтоз сўз санъаткори, шоир ва адибдир. Бадиий маҳорат бобида бирор ўзбек шоҳ ва шоири Бобур билан беллаша олмайди. Шеърият учун хос бўлган бир неча заруратлар: нуктапардозлик (янги фикрлар айта олиш маҳорати), жозибали бадиий санъатлардан меъёрида усталик билан фойдаланиш сеҳргарлиги ва эҳтирос жўшиб турган рангин туйғулар талқини бобурога самимий шеърият фазилатларидир. Бунинг устига унинг мумтоз шеъриятга дадил киритган таржимаи ҳоллик хусусияти ҳам Бобур шеъриятини алоҳида нурлантириб туради. Ана шу кейинги хусусият шоирнинг ватанпарварлик туйғуларига жон бағишлайди.

«Вақоеъ» («Бобурнома») Бобур саргузаштларининг воқеий тарихий лавҳаларидан иборат бўлса, унинг рубоийлари ана шу қомусий асарга ўзига хос иловадир. Зотан, «Бобурнома» воқеалар баёни бўлса, рубоийлар ўша воқеалар иштирокчиси Бобурнинг ҳис-туйғулари ғалаёни ифодасидир.

Бобур – қаттиққўл адабиётшунос. У кимни бундай улуғ мақтовлар билан сийламоқда?

«Бобурнома»даги қуйидаги сатрларни кўз олдимишга келтирамиз:

«Алишербек назирни йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча қўб ва хуб айткон эмас...»

«Бу иккинчи навбат Самарқандни олғанда, Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида туркий байт айтиб, битиб йибориб эдим.»

Балки, Бобур ёзган мактуб варағининг «оркасида байт айтиб, битиб йибор»гани шу рубойидир?

Бобур шоиргина эмас, **йирик адабиёт назариётчиси** ҳамдир. Шеър-шуносликда аруз вазни масаласи ҳамниша асосий ва долзарб бўлган. Нега шох Бобур бу соҳага жуда қизиқади? Гап шундаки, шеъриятда кўп вазн қўллаш ҳодисаси муайян маънода шу адабиёт нуфузи ва савиясини белгилайди.

«Бобурнома»ни кўчирган котиб Бобурнинг аруз рисоласи номини «Муфассал» деб кўрсатади. Унда асл, фуруъ ва зиҳофлар юзасидан ишлаб чиқилган 537 вазн миқдорига аҳамият берилса, тадқиқотнинг бежиз «Муфассал» деб аталмаганига амин бўламиз.

Бобур – фикҳ олими. Фикҳ – мусулмончилик фарз ва суннатлари ҳақидаги амалий низом илмидир.

Умаршайх мирзонинг тўнғич ўғлига бу исмни Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор кўйган. Исм сўзларининг шарҳига келсак: Заҳири дини Муҳаммад – Муҳаммад динининг таянчи, посбони, демакдир. Бобур – бабр (йўлбарс) сифат, йўлбарсдек деган маънога моликдир.

Шунинг учун ҳам Заҳириддин Муҳаммад Бобур бир умр шариатпаноҳ ҳукмдор бўлиб яшади; шариатга амал қилди; шаръий ҳукмлар берди ва фикҳга оид «Мубаййин» (баён этилган) номли асар ёзди. Ушбу китобда муаллиф фарзандлари билиши зарур бўлган фарз асосларини (имон, намоз, рўза, закот, ҳаж) ўташ масалаларини шеърий усулда бутун муфассаллиги билан баён этди.

Бобур – бадиий таржимон. Бобур Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг форс тилида насрда ёзилган «Волидия» асарини шеърий усулда ўзбек тилига таржима қилган. Хожа Убайдуллоҳ бу асарни оталарининг тавсиялари билан ёзган:

*Отаси қилган учун таклифе,
Қилди онинг отига таълифе.*

Бобур ота сифатида бу асардаги ота тилидан фарзандга айтилган диний-тасаввуфий ўғитларни ўз фарзандларига етказиш учун ушбу китобни назмда она тилига ўгирган.

Бобур – янги ёзув кашфиётчиси. Бобур араб ёзувида савод чиқарган ва умри бўйи шу ёзувда икки-уч тилда матн битган, бу ёзувнинг ифода имкониятлари, ўзлаштириш усулларини яхши билган. Шунинг учун у бу

ёзувни янада мукаммаллаштириш, осонлаштириш, сўзни ҳар хил ўқиш нуксонларини бартараф этиш мақсадида янги ёзув – Бобурий хаттини кашф этди. Унинг бу жасорати, биринчидан, маънавий ва саводхонликка қуюнчақлигидан бўлса, иккинчидан, ўқиш ва ёзишни осонлаштириш, қулайлаштиришга интилиши туфайли эди.

Бобур замонида ёзувни янгилаш ёки янги хатни жорий этишга уриниш осон эмасди. Чунки араб ёзуви – «Қуръон» ёзуви эди. Шунинг учун Бобурий хаттини амалиётга жорий қилиш ниятида Бобур бу хатда, аввало, Қуръони каримдан икки нусха тайёрлаб, бирини Маккага, иккинчисини Табризга жўнатади.

Бобурий хатти ҳақидаги маълумотларга Бобурнинг девонида бир мартаба ва «Бобурнома»да кўплаб мартаба дуч келамиз. Шоир бир ғазалида ёзади:

*Турклар хатти насибинг бўлмаса, Бобур, не тонг,
Бобурий хатти эмасдур, хатти сигноқидурур.*

Таассуфки, биз билмаган сабабларга кўра, бу ёзув ҳаётга жорий этилмасдан қолиб кетган.

«Бобурнома»нинг охириги варағидаги котиб иловаларига эътибор берилса, Бобурнинг яна бир неча китоблар ёзгани ҳақида маълумот олиш мумкин (матн табдили): «У подшоҳнинг мусика илмидан ҳам хабари бор эди»; «У подшоҳнинг аруз ва қофияга доир ҳам рисоалари бор».

Бобурнинг ҳарбий саркарда сифатида бир умр катта-кичик жанг-жадалларда бўлгани маълум. Унинг ҳарбий санъат сирларига жуда қизиққанини «Бобурнома»ни ўқиган киши билиб олади. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «**Ҳарб иши**» номли рисоласи ҳақида ҳам маълумотлар бор, аммо асарнинг ўзи ҳозирча топилмаган.

Бобур – «Бобурнома» изодкори. Биз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг мумтоз шоир сифатидаги шуҳратидан воқифмиз. Биз ўзбеклар учун Бобур бошқа барча мумтоз шоирларимиз каби азиз ва муҳтарам.

Шаҳаншоҳ Бобурга жаҳоний шуҳрат келтирган асар унинг «Девон»и, «Мубаййин»и ёки «Аруз рисоласи» эмас, балки «Бобурнома», янада аниқроғи, унинг турли тилларга қилинган таржималаридир.

XV–XVI асрларда Хуросон ва Мовароуннаҳр, Ҳиндистон ва Афғонистон, Эрон ва Туркияда форс тили ва адабиёти нуфузининг қай даражада юксак эканлигини «Бобурнома» котиби ва таржимони сўзлари билан изоҳлаш

мумкин: асарнинг форс тилига ўгирилиши Ҳиндистондан Туркиягача бўлган жуда улкан худуд халқларига, зиёлиларига етиб борди, деган ишонч эди: котиб «Бобурнома»ни назарда тутиб ёзмокда: «Ушбу китобким, «Бобурия»дур, Байрамхонни ўғли мирзохонға буюрдиларким, туркийдин форсийға келтургилким, туркий билмоғон халойикқа осон бўлғай».

Шаҳаншоҳ, адиб, шоир, лашкарбоши Бобурнинг «Вақоеъ» (Воқеалар), кейинчалик «Бобурнома» номида шуҳрат қозонган асари Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг онгли ҳаёти ва фаолияти муҳим қисмининг кундаликсимон баёнидир.

*Бу олам аро ажсаб аламлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдум,
Ҳар ким бу «Вақоеъ»ни ўқур, билгайким:
Не ранжу, не меҳнату, не ғамлар кўрдум.*

«Бобурнома», аввало, етук бадий асар. Бадий тасвирга хос талқинлар, воқеа-ходисаларни бутун воқеийлиги билан китобхон кўз олдида гавдалантира олиш, сўз устида санъаткорона ишлаш, услуб бақувватлиги – бу услубнинг бир хусусияти фикран саҳийлигу ихчам баён бўлса, иккинчи хусусияти – ўзигагина хослиги ва, энг муҳими, таъсирчанлик устуворлигидир.

Асардаги бош қаҳрамон – Бобурнинг ўзидир. Фарғона, Кобул ва Ҳиндистондаги воқеа-ходисалар уммонида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўқтам шахсияти баралла кўзга ташланади.

Инглиз шарқшуноси Монстюарт Элфинстоннинг «Бобурнома» ва унинг бош қаҳрамони ҳақида айтган қуйидаги фикрлари эътиборга моликдир:

«Бу хотираларда буюк туркий подшонинг ҳаёти батафсил тасвирланган, унинг шахсий ҳис-туйғулари ҳар қандай муболаға ва пардалашлардан холи. Унинг услуби оддий ва мардона, жонли ва образли. У ўз замондошларининг қиёфалари, урф-одатлари ва интилишларини, қилиқларини ойнадек равшан тасвирлайди. Шу жихатдан бу асар Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир. Бобур ҳарбий одамнинг ташқи кўриниши, қийими, таъби ва одатларини ифода этади, мамлакатларни, уларнинг иқлими, табиати, ҳўжалиги, санъат ва ҳунармандлик намуналарини тасвирлаб беради. Лекин муаллифнинг ёрқин характери асарга энг кўп жозиба бағишлайди».

Асардаги воқеа-ходисалар муайян маънода унинг қисмат саргузаштларига чамбарчас туташиб кетган. Шунинг учун асарни бошдан-охиригача ўқиган

китобхон ўсмир Бобурни, йигит шахзода Бобурни, ошик Бобурни, умрбод жанговар лашкарбоши Бобурни, шаханшоҳ ва мутафаккир, меҳрибон ота Бобурни, барча зафару мағлубиятлари, фазилатларию нуксонлари билан равшан тасаввур эта олади.

«Бобурнома»ни француз тилига таржима қилган Паве де Куртейл Бобурга қуйидагича ҳаққоний баҳо беради: «Ҳар қандай синовга бардош бера олувчи, ирода ва матонатни мужассамлаштирган бу зот ўзида ҳарбий ҳийла ва жасоратни уйғунлаштира олар, зарур бўлганда жазолашга ҳам, афв этишга ҳам қодир эди; у истеъдодли ҳарбий арбоб ва ишнинг кўзини биладиган, кўшинларни моҳирлик билан бошқара оладиган, уларнинг ишончини қозона олган саркарда эди...»

Бобур – шариатпаноҳ подшоҳ ва шариатга риоя қилувчи мусулмон. «Бобурнома»да ижтимоий жинойт содир этганларга турли-туман жазолаш усуллари қўллангани ҳикоя қилинган. Чунончи, Бобур тинч аҳолининг ёғли хумини ўғирлаган бир навқарни таёқ тутган саф ўртасидан ўтказиб, таёқлатиб ўлдиртиради.

Айниқса, оилавий муносабатлардаги шаръий ва ношаръий ишларга Бобур катта аҳамият беради. Ҳисор беги Хусравшоҳ – йирик бек. Навқари 20–30 мингга етадики, бу жуда фавқулудда ходисадир. Бирок у шариатдан беҳабар бир нусха. «Ҳисор халқи, – деб ёзади Бобур, – хусусан, Хусравшоҳга тааллуқли эл ҳамиша ичкилик ва зинога машғул эди. Шу даражадаки, Хусравшоҳнинг навқарларидан бири бир кишининг хотинини тортиб олиб кетади. Бу хотиннинг эри Хусравшоҳга келиб арз-дод қилади. Хусравшоҳ жавоб берадики: «Бир неча йил сен билан бирга эди, бир неча кун бу билан бирга бўлсин».

Бу воқеани эшитган ва ёзган шариатпаноҳ Бобур шу даражада ғазабланадики, «Бу воқеани эшитиб Хусравшоҳга лаънатлар ёғдирмаган кишига ҳам лаънатлар бўлсин!» деб юборади.

Шоҳ асар «Бобурнома»да илмий маълумотларнинг беҳад кўплиги ва улар ҳозирги тармоқлашган фанларнинг элликка яқин соҳаларига мансублигини инобатга олсак, «Вақоъ» – «Бобурнома»ни қомусий – энциклопедик асар дейиш мумкин. Чунончи:

1. «Бобурнома» – тарихий асар. Унда XV асрнинг охири – XVI асрнинг биринчи яримларигача Хуросон, Мовароуннаҳр, Ҳиндистонда кечган муҳим тарихий воқеалар ўз аксини топганидек, асарда юзлаб тарихий шахсларнинг номлари бор. Уларнинг айримлари ҳақидаги маълумотлар ҳар қандай

тарихий асарда топилмайдиган ноёблиги, муҳимлиги билан олимларни ҳам лол қолдиради.

«Бобурнома» ундаги тарихий шахсларнинг кўплиги, сулолалар, салтанатлар тараққийси ва таназзулини ёрқин намоён этувчи бадиий-илмий ҳужжат, урушлар тарихи, жанг қурол-яроғлари, жангга саф тортиш ва жанг усуллари, давлатлараро ва шоҳлараро муносабатлар йилномаси сифатида қимматли тарихий манбадир.

«Бобурнома» Амир Темур, Шоҳрух мирзо, Абусаид мирзо, Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро, Муҳаммад Шайбонийхон, Убайдуллахон, Хожа Убайдуллох Аҳрор, Умаршайх мирзо, Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзо, Султон Маҳмудхон, Аҳмад Танбал, Хусравшоҳ, Зуннун аргун, Исмоил Сафавий, Шоҳ Таҳмосп, Абулмақорим, Хожа Мавлоноий Қози, Бадиуззамон мирзо, Абдуллатиф мирзо, Рона Санго сингари шоҳ ва шаҳзодалар, амир ва беклар, пир-муршидлар ҳақида муҳим тарихий маълумотларни ўзида акс эттиргани билан бағоят қимматлидир.

2. «Бобурнома»ни адабиётшунослик асари дейиш ҳам мумкин. Зотан, адабиёт намояндалари ҳақидаги маълумотлар, адиб ва шоирларнинг асарлари таҳлили, уларга баҳо бериш адабиётшунослик илми соҳасига мансуб.

«Бобурнома»да элликка яқин шоирнинг исми шарифи айтилиб, уларнинг асарлари таҳлил этилган ёки баҳо берилган. Кўплаб шоирлар номлари айтилмай (уларнинг асарлари шунчалик машҳурки, муаллифларини эслатиб ўтиришни Бобур лозим топмаган), асарларидан талай парчалар бирор воқеа муносабати билан келтирилган.

«Бобурнома»да бизга таниш ва таниш бўлмаган жуда кўплаб ўша даврнинг форсийгўй ва туркийгўй шоир, адиб ва олимлари ҳақида маълумотлар ҳамда асарларидан парчалар, уларнинг таҳлиллари берилган. Асарда зикр этилганлардан Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бадриддин Ҳилолий, Камолиддин Биноий, Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий, Муҳаммад Солих, Абдулло Ҳотифий, Осафий, Мирмуртоз, Муллозодаи Мулло Усмон, Атоуллох Маҳмуд Ҳусайний, Амир Шайхим Суҳайлий, Хондамир, Абдураззоқ мирзо, Асириддин Аҳсикатий, Байрамхон, Аҳмад Ҳожибек (Вафой), Ҳусайн Али Жалойир, Сайфий Бухорий, Мир Ҳусайн Муаммой, Мулло Муҳаммад Бадахший, Юсуф Бадиий, Маҳмуд барлос, Султон Маҳмудхон, Оҳий, Шоҳ Ҳусайн Комий, Аҳлий, Мир Сарбараҳна, Қози Ихтиёр, Мулло Масъуд Ширвонийни эслатиш мумкин.

3. «Бобурнома»ни тилшунослик асари деб ҳам қараш мумкин. «Вақоеъ» муаллифи тил илмининг энг кизиқарли соҳалари – этимология, фонетика хусусида ўта жозибали ва теран илмий кузатишларини баён қилади.

«Бобурнома» ёзилмаганида Қашқадарё вилоятининг маркази Қарши шаҳрининг нима муносабат билан бундай номланганини билмаган бўлардик. Чунки «қарши» сўзи кўплаб туркий дostonлар ва тарихий асарларда асосан *зид, рўпара, сарой, қаср* сингари маъноларда учрар эди, холос.

Бобур шаҳар номи сифатида қўйилган «қарши» сўзининг мўғулча экани, бу сўз «қабристон» маъносини ифодалашини изоҳлаб, асослашга навбат келганида шаҳарнинг мўғул истилоси қурбони бўлганлиги билан далиллайди (матн табдили): «Яна Қарши вилоятидирки, Насаф ва Нахшаб ҳам дерлар. Қарши мўғулча отдир. Гўрхонани мўғул тили билан «қарши» дерлар. Афтидан, бу от Чингизхон истилосидан сўнг бўлгандир».

Алишер Навоидан кейин Бобур «адабий тил» тушунчасини «калам» сўзида ифодалаган тилшуносдир. У Андижон вилояти халқининг тили туркий (ўзбек) адабий тилга мувофиқ эканлигини қуйидагича талқин этади: «Эли туркдир (ўзбекдир). Шаҳар ва бозорларида туркий билмас киши йўқдир. Элининг лафзи (тили, сўзи) калам била ростдир. Ани учунки, Мир Алишер Навоийнинг асарлари Ҳиротда яратилиб шухрат қозонган бўлсада, бу тил билан ёзилган».

4. «Бобурнома»ни санъатшунослик асари, дейиш ҳам мумкин. Чунки унда санъатнинг жуда кўп хиллари: ракс, куй, ашула ва тасвирий санъатга доир маълумотлар берилган. Китобхон Бобур замонининг машҳур ҳофизлари: Рухдам, Ҳофиз Ҳожи, раққослари: Тенгрикули, Рамазон, Мир Бадр; созандалари: Қулмуҳаммад Удий, Шайхий Ноий, Шохкули Ғижжакий, Хожа Абдуллоҳ Марворий; бастакорлари: Ғулом Шодий, Мир Азу, Камолиддин Биноий, Пахлавон Муҳаммад Бусаъид; рассомлари: Камолиддин Беҳзод, Шох Музаффар ҳақида, уларнинг куй, кўшиқ, ракс, суратлари хусусида муайян тасаввурга эга бўлади.

5. «Бобурнома»ни набототга оид асар ҳам дейиш мумкин. Муаллиф «Бобурнома»да Фарғонадан Ҳиндистонга қадар ер, жой, тоғ, ўлкаларда ўсадиган дарахт, ўсимлик, ўт-ўлан, гуллар ҳақида қимматли маълумотлар берар экан, кўпроқ бу маълумотлар харитаси Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистонга тўғри келади.

Бобур Ҳиндистон меваларидан, чунончи, анба ҳақида мукаммал ва муҳим маълумотларни бизга манзур этади (матн табдили): «Ҳиндистонгагина хос мевалардан бири анбадар... Яхшиси яхши бўлади, кўп ейиш мумкин. Лекин яхшиси кам бўлади. Уни аксар хом узадилар: уйда туриб пишади. Хоми яхши ош қатиғи бўлади. Ғўрасининг мураббоси ҳам яхши бўлади. Дарҳақиқат, Ҳиндистоннинг яхши меваси шудир. Баъзи одамлар анбани жуда мактаб, ковундан бошқа барча мевалардан устун қўйган эдилар. Эл мактаганича эмас. Кордий шоптолига ўхшашлиги бор. Пашакаал вақтида пишади. Икки хил ейилади: бирини сиқиб, пўла қилиб, терисини тешиб, сўриб сувини ичадилар; яна бирини кордий шоптолидек терисини арчиб ейдилар. Япроқлари шоптоли баргига бироз ўхшайди. Танаси кўримсиз ва хунукдир».

Биз «Бобурнома»ни ўқиб XV–XVI асрлардаги ҳайвонот ва наботот олами, экологик соғлом вазият гувоҳи бўламиз.

6. «Бобурнома» – ҳайвонот олами ҳақидаги қимматли маълумотлар манбаидир. Бу асардан Ҳиндистон ва Афғонистон теварак-атрофидаги биз номларини эшитмаган ёки эшитгану кўрмаган ўнлаб ёввойи, хонаки ҳайвонлар, қушлар ва ҳатто хилма-хил балиқлар ҳақида ўқиб хайратга тушамиз.

Булардан ташқари «Бобурнома» китобхонга дин ва шариат, этнография, инсоншунослик, астрономия, табобат, ҳарбий илм, халқ оғзаки ижоди, математика, боғшунослик, шаҳар қурилиши, туш таъбиригача ўнлаб илмлардан муҳим ва қизиқарли маълумотлар беради. Бу асар мазмуни, воқеаларига эътибор қилган зийрак китобхон: «Бобурнинг қизиқмаган ва билмаган соҳаси қолмаган экан!» деган хайратли хулосага келади. Дарҳақиқат, бу ажойиб фазилатлар унинг кўп қиррали фаолиятига хос ва мосдир.

*Ваҳоб РАҲМОНОВ,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
маданият ходими*

БОБУРНОМА

(Табдил)

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ САККИЗ ЮЗ ТЎҚСОН ТЎҚҚИЗИНЧИ (1494) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Тангри таолонинг инояти ва коинот сарвари бўлган хазрат Расули акрамнинг шафоати, поккўнгил чахорёрларнинг химмати билан сешанба куни, рамазон ойининг бешинчисида, саккиз юз тўқсон тўққизинчи йили Фарғона вилоятига ўн икки ёшда подшоҳ бўлдим.

Фарғона вилояти бешинчи иқлимдадир. Шарки Кошғар, ғарби Самарқанд, жануби Бадахшоннинг чегараси – тоғлар, шимолида илгарилар Олмолиқ, Олмоту ва Янги сингари шаҳарлар бўлган экан, уни китобларда Тарозкент деб ёзадилар, мўғул ва ўзбаклар юришлари туфайли ҳозирги пайтда бузилиб кетган, асло ободонлик асари қолмаган.

Кичик вилоятдир, ғалла ва меваси фаровон. Теварак-атрофи тоғлар билан ўралган. Ғарбий тарафида, яъни Самарқанд ва Хўжанд томонида тоғ йўқ. Ушбу ёқдан бошқа ҳеч бир томондан кишда душман кела олмас. Сайхун дарёси Хўжанд суви номида машхур, у шарқу шимол тарафдан келиб, вилоятнинг ичи билан ўтиб, ғарб сари оқади; Хўжанднинг шимоли ва Фанокатнинг (ҳозир Шохрухия сифатида машхур) жанубий тарафидан ўтиб, яна шимолга бурилиб, Туркистон сари боради. Туркистондан анча қуйироқда бу дарё бутунлай қумга сингиб кетади, бирорта дарёга қўшилмайди.

Етти қасабаси (шаҳарчаси) бор: беши Сайхун (Сирдарё) сувининг жануб тарафида, иккитаси шимол томонида. Жанубий тарафидаги шаҳарлардан бири – Андижон, ўртада жойлашган, Фарғона вилоятининг пойтахтидир. Ғалласи мўл, меваси кўп, қовун ва узуми яхши бўлади. Қовун пишиғида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношвотисидан яхшироқ ношвоти (нок) бўлмас.

Мовароуннаҳрда Самарканд ва Кеш (Шаҳрисабз) кўрғонидан кейин бундан каттароқ кўрғон йўқ. Уч дарвозаси бор. Арки (подшоҳ саройи) жануб тарафида жойлашган. Шаҳарга тўққиз тарнов сув киради. Ажабки, бирор ердан ташқарига чикмайди.

Қалъанинг теварак-атрофи – хандак. Унинг ташқариси – тош тўкилган катта кўчадир. Қалъанинг атроф-айланаси тамоман маҳаллалар билан қуршалган. Бу маҳаллалар билан қалъа оралиғи хандак ёқасидаги катта кўчадир.

Ов қушлари ҳам кўп бўлади. Қирғовули беҳад семиз бўлади. Шундай ривоят қиладиларки, бир қирғовул гўштани тўрт киши еб тугатолмаган.

Эли туркдир (ўзбекдир). Шаҳар аҳолиси ва бозорга келувчилардан туркийни билмайдиган киши йўқ. Элининг тили адабий тилга мувофиқ. Шунинг учун ҳам Мир Алишер Навоийнинг асарлари, гарчанд Ҳирӣ- (Ҳирот)да шуҳрат қозонган бўлса-да, бу тил билан ёзилган.

Элининг орасида санъаткорлари кўп. Мусиқада машҳур Хожа Юсуф андижонликдир.

Ҳавосининг рутубати бор. Куз пайтлари халқ кўп безгакка чалинади.

Яна бири Ўш шаҳарчасидир. Андижоннинг шарққа мойилроқ шарқи жанубий тарафида. Андижондан тўрт йиғочлик йўлдир. Ҳавоси яхши, оқар суви мўл. Баҳори жуда яхши бўлади.

Ўшнинг фазилати ҳақида кўп овозалар бор. Кўрғонининг шарқи жанубида бир кўркам тоғ қад ростлаган, Барокўх деб номланади. Бу тоғнинг чўққисида Султон Маҳмудхон бир хужра солган. У хужрадан куйироқда, ушбу тоғнинг тумшуғида тўққиз юз иккинчи йили (1497) мен бир айвонли хужра солдирдим. Гарчи у хужра юксакроқда бўлса-да, бу хужра ҳам кўп яхши жойда қад кўтарган: бутун шаҳар ва маҳаллалар яққол кўриниб туради.

Андижон сойи Ўш маҳаллалари ичидан ўтиб, Андижонга кириб боради. Бу сойнинг иккала томони ҳам боғлар билан обод. Боғлар шундайгина сойга туташиб кетган. Бинафшаси беҳад нафис бўлади. Оқар сувлари бор, баҳори жуда яхши бўлади. Кўп лола ва чечаклар очилади. Барокўх тоғининг этагида – шаҳар билан тоғ орасида «Масжиди Жавзо» номли бир масжид қад кўтарган. Тоғ тарафидан бир катта ариқ оқади. Ушбу масжиднинг ташқари саҳни нишаброк, себаргалик, серсоя, сафолик майдондир. Ҳар мусофир ва ўтқинчи ўша ерда истироҳат қилади. Ўш бебошларининг қалтис ҳазиллари буки: кимки у ерда ухласа, шу катта ариқдан унга сув очиб қўядилар.

Умаршайх мирзо салтанатининг сўнги пайтлари ушбу тоғдан кизил ва ок товланадиган тош топилди: пичок дастаси, такбанд ва баъзи нарса-лар киладилар, анча яхши тошдир. Фарғона вилоятида ҳавоси тозаликда Ўш сингари шаҳар йўк.

Яна бири Марғинондир. Андижоннинг ғарбида. Андижондан етти йиғочлик йўлда.

Яхши шаҳарча, неъматларга бой: анори ва ўриги жуда кўп ва яхши. Бир нав анори бўлади: йирикдона, дейдилар, чучуклигидан бироз ўрик ширинлигича таъми бор. Самнон анорларидан юкори кўйса бўлади. Яна бир нав ўрик бўладики, данагини олиб, ичига мағиз солиб қуритадилар, буни субҳоний дейдилар, кўп лазиздир.

Ов қушлари яхши, оқ кийик шаҳарга якин жойда топилади. Эли сорт (тожик)дир, мушти югурук ва сержанжал эл. Жангарилик Мовароуннаҳрда одатдир. Самарқанд ва Бухородаги номдор жангариларнинг аксари марғинонликдирлар.

«Ҳидоя» асари муаллифи Марғиноннинг Рушдон номли кентидандир.

Яна бири тоғ этагида жойлашган Исфарадир. Оқар сувлари, сафолик боғ-боғчалари бор. Марғиноннинг ғарби-жанубидадир. Марғинон ва Исфара ораси тўққиз йиғочлик йўлдир. Мевали дарахтлари кўп, бироқ боғларида аксар бодом дарахти экилади. Халқининг барчаси сорт, форсийда сўзлашади. Исфарадан бир шаръий масофада жануб томонида тепаликлар орасида бир йирик тош бор, уни «Санги ойина» (кўзгу тош) дейдилар. Узунлиги тахминан ўн қари (7 м.) келади, баландлиги баъзи ери одам бўйи, баъзи ери пастлиги киши белигача бўлиб, ойнадек ҳар нима акс этади.

Исфара вилояти тоғ этагидаги тўрт бўлукдан иборат: бири Исфара, бири Ворух, яна бири Сўх, яна бири Ҳушёр.

Муҳаммад Шайбонийхон Султон Маҳмудхон билан Олачахонга шикаст бериб, Тошканд ва Шоҳрухияни олган пайтда ушбу Сўх билан Ҳушёртоғ этакларига келиб, бир йилга якин муддатни қийинчиликда ўтказиб, Қобулга томон йўлга тушдим.

Яна бири Хўжанддир, Андижондан ғарб томонга йигирма беш йиғочлик (250 км) йўлда. Хўжанддан Самарқандга ҳам йигирма беш йиғочлик йўл. Қадимий шаҳарлардан. Шайх Муслихиддин ва Хожа Камол Хўжанддандирлар.

Меваси мўл ва жуда яхши бўлади. Анори машхурдир. Чунки «Самарқанд олмаси» ва «Хўжанд анори» дейдилар. Бирок бу тарихий санада Марғинон анори янада афзалдир.

Кўрғони баланд ерда жойлашган. Сайхун суви шимол томонидан оқади. Дарё кўрғондан бир ўк отими масофададир. Кўрғон билан дарёнинг шимол тарафида бир тоғ тушган, Мевағул номли. Бу тоғда феруза кони ва бошқа маъданли конлар топилади, дейишади. Бу тоғда илон кўп бўлади.

Хўжанднинг ҳайвон ва қуш овладиган жойлари жуда қулай. Оқ кийик, буғу-марал, қирғовул ва ёввойи куён кўп бўлади. Ҳавоси жуда рутубатли: куз пайтлари безгак кўп тарқалади. Шундай ривоят қилдиларки, ҳатто чумчук ҳам безгакка чалинган экан. Ҳавосининг нохушлиги шимолдаги тоғ туфайли эмиш.

Бунга тобе мавзелардан бири Кандибодомдир. Шаҳар деб бўлмайди-ю, аммо яхшигина шаҳарчадир. Бодоми яхши бўлади. Бу жиҳатдан шу исм билан номланган. Ҳурмуз ва Ҳиндистонга кўпроқ шу ернинг бодоми боради. Хўжанддан беш-олти йиғоч шарқий тарафдадир. Хўжанд ва Кандибодом орасида Ҳодарвеш номли бир дашт бор. Бу даштда ҳамиша шамол эсади. Бундан шарқ томонда бўлган Марғинонга ҳам шу ернинг шамоли боради. Хўжанд бунинг ғарбида бўлиб, мудом бу ердан у ерга шамол эсади; қаттиқ шамоллари бор. Дерларки, бир неча дарвеш бу даштда қаттиқ шамолга йўликиб, бир-бирларини тополмай, «Ҳо, дарвеш!» «Ҳо, дарвеш!» дея-дея ҳалок бўлганлар. Ўшандан бери бу даштни Ҳодарвеш дейдилар.¹

Сайхун сувининг шимолий тарафидаги шаҳарлардан бири Ахсидир. Китобларда Ахсикат деб ёзадилар. Чунончи, Асириддин шоирни Асириддини Ахсикатий дейдилар. Фарғонада Андижондан кейин бундан йирикрок шаҳарча йўқ.

Ахси Андижондан ғарб сари тўққиз йиғочлик йўлда. Умаршайх мирзо буни пойтахт қилган эди. Сайхун дарёси кўрғонининг пастидан оқади. Кўрғони баланд жар устида жойлашган. Хандақ ўрнида чуқур жарлар бор. Буни пойтахт қилган Умаршайх мирзо бир-икки маротаба ташқарирокдан яна жарлар қаздирди. Фарғонада бунчалик мустаҳкам кўрғон йўқ. Маҳаллалари кўрғондан бир шаръий йирикрокда жойлашган. «Қишлоқ қаердаю, дарахтлар қаерда?» мақолини афтидан Ахси учун айтганлар.

¹ Кейинчалик бу дашт Қароқчиқум деб аталган.

Ковуни яхши бўлади. Бир нав ковунини «миртемурий» дейдилар, бундай ковунининг бошка жойда ҳам борлиги маълум эмас. Бухоро ковуни машхурдир. Самарқандни олган пайтимда Ахсидан, Бухородан ковун келтириб, бир ўтиришда сўйдирдим. Ахси ковунининг ҳеч мисли йўқ эди.

Овланадиган қушлари беҳад яхши бўлади. Сайхун дарёсининг Ахси тарафи даштдан иборат. Оқ кийиги кўп бўлади. Андижон тарафи тўқай; буғу-марал, қирғовул ва ёввойи куён кўп. Аксари жуда семиз бўлади.

Яна бири Косон. Ахсининг шимолида жойлашган кичикроқ шаҳарчадир. Андижонга сув Ўшдан келганидек, Ахсига сув Косондан келади. Ҳавоси яхши. Сафоли боғ-боғчалари бор. Бирок сафоли боғчалари бутунлай сой ёкасида бўлгани учун уни олди барра терили пўстинга ўхшатадилар. Хушхаволикда Ўш билан Косоннинг ўхшашлиги бор.

Фарғона вилоятининг атроф-теварагидаги тоғларда яхши яйловлар бор. Тобулғу¹ шу тоғларда бўлади, бошка ҳеч ерда бўлмайди. Тобулғу шундай бир бутасимон дарахтдирки, пўсти кизил, ундан ҳасса, қамчи дастаси, қушларга қафас қиладилар; йўниб камон ўқи ясайдилар, анча яхши дарахтдир. Табаррук билиб йирок юртларга олиб борадилар.

Баъзи китобларда «ябруҳ ус-санам»² шу тоғлардадир, деб ёзганлар. Бирок бу муддатгача ҳеч кўрмадик. Бир гиёҳни Еттикент тоғларида бўлади, дейишади, номи «айиқўти» эмиш; меҳригиёҳ хосиятли, афтидан ўша меҳригиёҳдир, у эл бу ном билан айтади.

Бу тоғларда феруза ва темир конлари бўлади. Фарғона вилоятининг хосили билан, агар адолат қилсалар, уч-тўрт минг кишилик лашкар сақласа бўлади.

Умаршайх мирзо олийҳиммат ва улуғ орзули подшоҳ бўлгани учун хамиша унда бошка мамлакатларни эгаллаш истаги бор эди; бир неча маротаба Самарқанд устига лашкар тортди: баъзи маҳал шикаст топди, баъзи маҳал умиди амалга ошмай қайтди. Бир неча маротаба қайнотаси Юнусхонни (Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон наслидан. Чигатойхон юртида мўғул халқининг хони у пайтларда ўша эди. У менинг катта отам бўлади) илтимос қилиб келтирди. Ҳар гал чорлаганда вилоятлар берарди. Умаршайх мирзо кўнглидагидек бўлмагани учун гоҳо Умаршайх мирзонинг ёмон муносабатидан, гоҳо мўғул халқининг мухолифатидан вилоятда тура олмай, яна Мўғулистонга қайтиб кетар эди.

¹ Жингилсимон пўстлоғи кизил дарахт.

² *Ябруҳ ус-санам* – меҳригиё, женьшень, илдизи одамга ўхшаш ўсимлик.

Охирги дафъа чакирган пайтида Тошкент вилояти Умаршайх мирзо тасарруфида эди (китобларда Шош, баъзан Чоч деб ёзадилар; «камони Чочий» (Тошкент камони) ибораси шу туфайлидир), унга берди. Ўша фурсатдан тўққиз юз саккизинчи (1502) йилгача Тошкент ва Шохрухия вилояти Чигатой хонларининг тасарруфида бўлди. Бу фурсатда мўғул улусининг хон ва султонлиги Юнусхоннинг катта ўғли – менинг тоғам Султон Махмудхонда эди. Умаршайх мирзонинг оғаси Самарқанд подшоҳи Султон Аҳмад мирзо ва мўғул улусининг хони Султон Махмудхон Умаршайх мирзонинг ёмон муомаласидан безор бўлганликларидан бир-бирлари билан иттифок тузиб, Султон Аҳмад мирзо Султон Махмудхонни ўзига куёв қилиб, ўша йили Сайхуннинг жануб томонидан Султон Аҳмад мирзо ва шимол тарафидан Султон Махмудхон Умаршайх мирзо устига лашкар тортдилар. Бу аснода ғалати воқеа юз берди. Зикр этилганидек, Аҳси кўрғони баланд жар устида жойлашган, иморатлари ҳам жар ёқасида эди. Ушбу йили душанба куни, рамазон ойининг тўртинчисида Умаршайх мирзо жардан кабутарлар ва кабутархонаси билан учиб, ҳалок бўлди. Ўттиз тўққиз ёшда эди.

Таваллуди ва насл-насаби. Саккиз юз олтмишинчи (1455) йили Самарқандда туғилди. Султон Абусаид мирзонинг тўртинчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо, Султон Муҳаммад мирзо, Султон Махмуд мирзодан кичик эди. Султон Абусаид мирзо Султон Муҳаммад мирзонинг ўғли эди. Султон Муҳаммад мирзо Мироншоҳ мирзонинг ўғли эди. Мироншоҳ мирзо Темурбекнинг учинчи ўғли эди. Умаршайх мирзо билан Жаҳонгир мирзодан кичик, Шохрух мирзодан катта эди.

Султон Абусаид мирзо аввал Кобулни Умаршайх мирзога бериб, Бобои Кобулийни бекота қилиб, жўнашга рухсат берганди. Мирзоларнинг суннат тўйи сабабли Дараи Газданқайтариб, Самарқандга келтиртирди. Тўйдан сўнг, Темурбек катта Умаршайх мирзога Фарғона вилоятини берганидек, Султон Абусаид мирзо ҳам ўғли Умаршайх мирзога Андижон вилоятини бериб, Худойберди Туғчи Темуртошни бекота қилиб юборди.

Шакл-шамойили: паст бўйли, юмалоқ соқолли, сарғиш юзли норғил киши эди. Тўнни роса тор кияр эди. Шунчаликки, белбоғ боғлаганда қорнини ичига тортиб боғлатар, боғлагандан сўнг ўзини кўйиб юборса кўпинча боғлари узилиб кетарди. Киймоқ ва емоқда бетакаллуф эди. Саллани дасторпеч (махсус салла ўрайдиган киши) ўраб кўярди. У замонда саллалар бутун тўртўрама бўларди. Текис чирмаб, унинг сунтириб кўярдилар. Ёз пайтлари маҳкамадан бошқа ерларда аксар мўғулча буюр киярди.

Феъл-атвори: ханафий мазхабида, покиза эътикодли киши эди. Беш вақт намозни тарк қилмасди. Умрий намоз қазоларини бутунлай тамомлаган эди. Аксар тиловат қилар эди. Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳга мурид эди. Суҳбатларига кўп мушарраф бўлган, Хожа ҳам уни фарзанд дер эдилар.

Яхши саводи бор эди. «Хамсатайн» (Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Дехлавий «Хамса»лари), дostonлар ва тарихларни ўқир эди. Кўпинча «Шохнома» ўқир эди. Шеърый истеъдоди бор, бироқ шеър ёзишга кунт қилмасди.

Адолати шу даражада эдики, Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг пастида Хитойдан келаётган минг қорамоллик қарвонни шундай қор босдики, икки киши қутулиб қолди, холос. Хабар топиб, одамларини юбориб қарвоннинг ҳамма нарсаларини йиғдирди. Ўша пайтда ворислари бўлмаганидан, эҳтиёт юзасидан сақлаб, бир-икки йилдан сўнг Самарқанд ва Хуросондан ворисларини суриштириб, топтириб келтириб, молларни эсон-омон топширди.

Гоят саховатли эди. Хулқи ҳам саховатича бор эди. Хушхулқ, ҳазилқаш, гапга чечан ва ширинсўз киши эди. Шижоатли ва мардона киши эди.

Икки маротаба жангда ўзи барча йигитларидан ўзиб қилич чопти: бир маротаба Аҳси дарвозасида, яна бир маротаба Шохрухия дарвозасида. Ўқни ўртача чоғлиқ отар эди. Мушти жуда каттиқ эди, унинг муштидан йиқилмаган йигит йўқдир. Юрт олиш дағдағаси туфайли анча ярашлар урушга ва дўстликлар душманликка айланарди.

Авваллари кўп ичарди, кейинчалик ҳафтада бир ёки икки марта ичадиган бўлди; хушсуҳбат киши эди. Бирор баҳона билан хўб шеърлар ўқирди. Кейинги пайтлари кўпроқ маъжун истеъмом қиларди. Маъжунийликда қалтис ҳаракатларга йўл қўяр, ҳазил-шўхликка ўч, ҳамиша нард ўйнар, гоҳо қимор ҳам ўйнарди.

Жанг ва урушлари. Уч маротаба саф тортиб уруш қилган. Аввал Юнусхон билан Андижоннинг шимол тарафи – Сайхун дарёсининг ёқасидаги Такасекретку деган ерда. Бундай номланишининг боиси шуки, тоғ этаги бўлганидан бу ерда дарё шундай тор жойдан оқадик, ривоят қилишларича, у ердан така сакраб ўтган экан. Мағлуб бўлиб, қўлга тушди. Юнусхон яхшилик қилиб вилоятига рухсат берди. Бу ерда уруш бўлгани учун «Такасекретку уруши» ул вилоят тарихида қолгандир.

Яна Самарқанд туманларини талон-торож этиб келаётган ўзбаклар билан Туркистонда музлаган Арис сувини кечиб жанг қилиб, ғалаба қозонди;

асирларни озод қилиб, молнинг ҳаммасини эгаларига қайтариб бериб, ҳеч нима тамаъ қилмади.

Яна бир марта Султон Аҳмад мирзо билан Шоҳрухия ва Ўратепа орасида, Хавос деган кентда урушиб енгилди.

Вилоятлари. Отаси Фарғона вилоятини берган эди. Бир неча маротаба Тошкент ва Сайрам ҳам мирзонинг тасарруфида бўлди. Бу шаҳарларни унга акаси Султон Аҳмад мирзо берган эди. Шоҳрухияни фириб билан олиб, анча вақт фойдаланиб турди. Охириги чоғларда Тошкент ва Шоҳрухияни кўлдан чиқарган эди. Фарғона, Хўжанд ва Ўратепагина қолди. Ўратепанинг асл номи китобларда Усрушнадир, Усруш деб ҳам ёздилар. Хўжандни баъзилар Фарғонага кирмайди, дейишади.

Султон Аҳмад мирзо Тошкентга мўғуллар устига лашкар тортиб, Тошкентдан икки шаръий йўл наридаги Чир (Чирчиқ) сувининг ёқасида шикаст топди; Ўратепа Ҳофизбек дўлдой кўлида эди, Умаршайх мирзога берди. Ўшандан кейин Ўратепа Умаршайх мирзо тасарруфида бўлди.

Авлоди: мирзодан уч ўғил, беш қиз қолди. Бари ўғлонларидан каттаси мен – Заҳириддин Муҳаммад Бобурман. Менинг онам – Қутлуғнигор хоним. Яна бир ўғли Жаҳонгир мирзо мендан икки ёш кичик эди. Унинг онаси Фотима султон мўғулнинг туман бекларидан бирининг кизи эди. Яна бир ўғли Носир мирзо бўлиб, унинг онаси андижонлик Умид исмли ғунчачи эди; у мендан тўрт ёш кичик эди.

Қизларидан каттаси Хонзодабегим мен билан бир онадан туғилганди, у мендан беш ёш катта эди. Мен Самарқандни иккинчи марта олганимда Шайбонийхондек киши билан Сарипулда чиқиб урушдим, имкон борича ғайрат ва шижоатда хато қилмадик (ҳали ўз вақтида бу ҳақда ёзилур), бироқ енгилб, беш ой қалъадорлик қилдим. Қалъани сақлаш, уни мустаҳкамлаш ва сардорликда камчиликка йўл қўймадик.

Теварак-атрофдаги подшоҳу беклар ҳеч қандай мадад-қўмак бермадилар, руҳим тушиб, шаҳарни ташлаб чиқдим.

Ўша таҳликали тўполонда Хонзодабегим Муҳаммад Шайбонийхон кўлига тушганди. Бир ўғил кўрган эди. Исми Хуррамшоҳ, яхши ўғлон эди. Шайбонийхон унга Балх вилоятини берган эди. Отаси ўлгандан кейин бир-икки йил ўтгач, вафот этди. Шоҳ Исмоил ўзбак (шайбонийлар)ни Марвда мағлуб этганда Хонзодабегим Марвда эди. Менинг ҳурматим туфайли, у ердан узатдилар, Қундузда менга келиб қўшилди. Жудолик муддатига ўн йил бўлган эди. Мен ва Муҳаммадий кўкалдош икковимиз келдик, бегим

ва бегимнинг ёнидагилар танимадилар. Исмимни айтганимда ҳам анча муддатдан сўнг танидилар.

Яна бир кизи Меҳрбонубегим эди. Носир мирзо билан бир онадан туғилган, мендан икки ёш катта эди.

Яна бир кизи Шаҳрбонубегим эди. У ҳам Носир мирзо билан бир туғишган бўлиб, мендан саккиз ёш кичик эди.

Яна бир кизи Ёдгор султонбегим эди, унинг онаси Оғасултон исмли гунчачи эди.

Яна бир кизи Рукия султонбегимнинг онаси Махдум султонбегим эди, уни Қоракўзбегим дердилар. Бу иккови мирзонинг вафотидан сўнг туғилдилар. Ёдгор султонбегимни менинг улуғ онам Эсондават бегим асраган эди. Шайбонийхон Андижон ва Ахсини олганда Ёдгор султонбегим Ҳамза султоннинг Абдуллатиф султон исмли ўғлига тушган эди. Мен Ҳамза султон бошлиқ султонларни Хатлон вилоятида босиб, Ҳисорни олганимда менга қўшилди. Ўша талатўп пайтида Рукия султонбегим Жонибек султонга тушганди, бир-икки ўғилли бўлди, бироқ болалари турмади. Яқинда хабар келдики, Тангри раҳматига борибди.

Хотинлари ва канизлари: Қутлуғнигор хоним – Юнусхоннинг иккинчи кизи, Султон Махмудхон ва Султон Аҳмадхоннинг эгачиси эди.

Юнусхон Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чиғатой наслидандир. Юнусхон ибн Вайсхон ибн Шерали ўғлон ибн Муҳаммадхон ибн Хизр Хожaxon ибн Туғлуқ Темурхон ибн Эсан Бўғaxon ибн Дўвахон ибн Барoқxon ибн Йесун Тува ибн Мўтугон ибн Чиғатойхон ибн Чингизхон.

Шунчалик тўхтадик, энди хонларнинг ахволини ҳам қисқача зикр этайлик. Юнусхон ва Эсан Бўғaxon Вайсхоннинг ўғлонлари эди. Юнусхоннинг ўғлонлари Офоқхон ва Жонбобохон эди. Юнусхоннинг онаси Темурбек (Амир Темур) кадрлаган туркистонлик қипчоқ бекларидан Шайх Нуриддинбекнинг кизи ё невараси бўлади.

Вайсхоннинг ўлиmidан сўнг мўғул улуси иккига бўлинади. Бир бўлаги Юнусхон томон ва кўпроғи Эсан Бўғaxon томон бўлади. Улуғбек мирзо бурунроқ Юнусхоннинг эгачисини Абдулазиз мирзога олиб берган эди. Шу муносабат билан Борин туман бекларидан Эрзан, Чарос туман бекларидан Мирак туркман Юнусхонни уч-тўрт минг чорвали мўғул улуси билан Улуғбек мирзога келтирдилар. Мақсадлари кўмак олиб, яна мўғул улусини эгаллаш эди; мирзо мурувват қилмади, баъзисини асир қилди: баъзиларини бирин-сирин вилоятларга тарқатди. Эрзан таназзули мўғул улусида бир тарих бўлиб қолган.

Юнусхонни¹ Ирок сари ўтказиб юбордилар. Бориб бир йилдан ортиқроқ Табризда турди. У маҳалда Табриз подшохи Жаҳоншоҳ Бороний қорақўйлуқ эди. У ердан Шерозга келди. Шерозда Шохрух мирзонинг иккинчи ўғли Иброҳим Султон мирзо эди. Беш-олти ойдан сўнг Иброҳим мирзо ўлиб, унинг ўрнига ўғли Абдуллоҳ ўтирди. Абдуллоҳ мирзога хон навқар эди, мулозамат қилар эди. Ўн етти-ўн саккиз йил хон Шероз ва бошқа вилоятларда турди.

Улуғбек мирзо ва ўғилларининг ғавғоси пайтида Эсан Бўғахон фурсатдан фойдаланиб Фарғона вилоятини Кандибодомгача босиб, Андижонни олиб, элини батамом асир қилди.

Султон Абусаид мирзо тахтни қўлга киритгач, лашқар тортиб бориб Тароз шаҳридан наридаги Испарада, Мўғулистонда Эсан Бўғахонни тор-мор қилди. Унинг фитнасини даф этиш учун Абусаид мирзо илгари Абдулазиз мирзо олган эгачиси-хонимни олиб, Юнусхонни шу муносабат билан Ирок ва Хуросондан чорлаб, тўйлар қилиб, дўст бўлиб, мўғул улусига хон қилиб юборди. Сағричи туман бекларининг барчаси бу пайтда Эсан Бўғахонни ёмонлаб, Мўғулистонга келгандилар. Юнусхон уларга қўшилди. Бу пайтда сағричи бекларнинг улуғи Шер Ҳожибек эди. Юнусхон унинг қизи Эсандавлат бегимга уйланди. Мўғул урф-одатига кўра, Юнусхонни ва Эсандавлат бегимни бир оқ кигиз устига ўтирғизиш, уни хон қилиб кўтардилар.

Хон Эсандавлат бегимдан уч қиз кўрди. Ҳаммасидан каттаси Меҳрнигор хоним эдики, уни Султон Абусаид мирзо катта ўғли Султон Аҳмад мирзога олиб берган эди. Мирзодан бирорта ўғил ёки қиз бўлмади. Самарқандни ўзбеклар олганда Меҳрнигор хоним Шайбонийхон қўлига тушди. Мен Кобулдалигимда Шохбегим билан Самарқанддан Хуросонга, Хуросондан Кобулга келди. Шайбонийхон Қандаҳорда Носир мирзони қамал қилганда, мен Ламғонга йўл олдим. Хонмирзо ва Шохбегим ҳамда Меҳрнигор хоним Бадахшонга кетдилар. Мирзохонни Муборакшоҳ Зафар қалъасига чорлаганда Абобакр Кошғарийнинг ҳужумига йўлиқиб, Шохбегим ва Меҳрнигор хоним ҳамда жами элнинг аҳли ва аёли асирликка тушиб, у золим бадқирдор қамоғида ҳаётдан кўз юмдилар.

Иккинчи қизи менинг волидам Қутлуғнигор хоним эди. Аксар ҳарбий сафарлар ва саргардонликларда мен билан бирга эди. Кобулни олганим-

¹ Улуғбек Юнусхонни отаси Шохрух мирзога жўнатади. Отаси уни Шарафиддин Али Яздий тарбиясига топширади. У ўн икки йил шу даргоҳда тарбия топади.

дан сўнг беш-олти ой ўтиб, тўккиз юзу ўн биринчи (1505) йили Тангри раҳматига борди.

Учинчи кизи Хубнигор хоним эди, Муҳаммад Хусайн кўрагон дуғлатга берган эдилар; бир кизи, бир ўғли бор эди. Қизини Убайдхон олган эди. Мен Бухоро ва Самарқандни олганимда шаҳардан чикмай колган эди. Амакиси Саййид Муҳаммад мирзо Самарқандга Султон Саидхондан элчиликка келганда, унга кўшилиб кетди. Султон Саидхон унга уйланди. Ўғли Ҳайдар мирзо¹ эди. Отасини ўзбаклар ўлдиргандан сўнг келиб, менинг хизматимда уч-тўрт йил туриб, сўнгра ижозат сўраб, Кошғарга, хон қошига кетди.

*Боз гардад ба асли худ ҳама чиз,
Зари софию нуқрау арзиз.*

(Таржимаси:

*Ҳаммаси аслига қайтар муқаррар,
Хоҳ қўргошин, хоҳ кумуш, хоҳ тоза зар.)*

Дейдиларки, ҳозирги пайтда ичишни ташлаб, яхши йўлга кирибди. Хат ва расм, ўқ ва пайкон ҳамда зехгирга (камондан ўқ узишда бармоққа кийиладиган ўймоқсимон нарса) – ҳар нарсага кўли келади. Шеърый истеъдоди ҳам бордир. Менга мактуби келган эди, услуби ҳам ёмон эмас.

Хоннинг яна бир хотини Шохбегим эди, бошқа хотинлари ҳам бор эди, бироқ ўғил ва қизларининг оналари шу иккиси эди.

Шохбегим Бадахшон шоҳи Шох Султон Муҳаммаднинг кизи эди. Бадахшон шоҳлари ўз насабларини Искандари Файлакусга (македониялик Александр) боғлашади, дейдилар. Бу шоҳнинг яна бир кизини, Шохбегимнинг эгачисини Султон Абусаид мирзо олган эди. Ундан Абобакр мирзо бино бўлган эди.

Хоннинг Шохбегимдан икки ўғил ва икки кизи бор эди. Бу ўғиллардан каттаси ва қизлардан кичик Султон Маҳмудхон эди. Самарқанд ва ўз туманларида баъзилар уни Хоникахон дейдилар. Султон Маҳмудхондан кичиги Султон Аҳмадхон бўлиб, Олачахон исми билан машҳур. Олачахон деб аталишининг сабаби шундаки, айтишларича, қалмоқ ва мўғул тилида қотилни «олачи», дейдилар. Қалмоқларни бир неча марта босиб, кўплаб одамларини қиргани учун «олачи» дейилавериб, истеъмолда Олача аталиб кетган.

¹ *Муҳаммад Ҳайдар мирзо* – Бобурнинг бўласи (холаваччаси), давлат арбоби ва тарихчи олим, «Тарихи Рашидий» номли «Бобурнома»га ўхшаш тарихий-мемуар асар муаллифи, Кашмир подшоҳи (1540–1551 йй.).

Ҳали тегишли ўринларда хонларнинг зикри такроран муфассал келтирилади. Воқеалар ва ҳолатлари ўшанда ёзилади.

Бошқаларидан кичик, бир киздан каттаси Султоннигор хоним эдики, уни Султон Маҳмуд мирзога чиқаришган эдилар. Мирзодан бир ўғил туғилганди. Исми Султон Увайс, бу ҳақда хали яна сўз юритилади. Султон Маҳмуд мирзо ўлгандан сўнг Султоннигор хоним ўғлини олиб, ҳеч кимга хабар қилмай, Тошкандга оғалари олдига борган эди. Бир неча йилдан сўнг уни Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи наслидан бўлган қозоқ султонларидан Адик Султонга бердилар. Шайбонийхон хонларни енгиб, Тошканд ва Шохрухияни эгаллаганда Султоннигор хоним ўн икки мўғул навқари билан қочиб, Адик султон ёнига борди. Адик Султондан икки қизли бўлди, улардан бирини Шайбонийхоннинг султонларига, яна бирини Султон Саидхоннинг ўғли Рашид султонга берди.

Адик султондан сўнг Султоннигор хонимни қозоқ улусининг хони Қосимхон олди. Дейдиларки, қозоқ хон ва султонларининг орасида ҳеч ким бу улусни Қосимхончалик забт қилган эмас. Лашқари уч юз мингга яқин ҳисобланарди. Қосимхон ўлгандан сўнг хоним Кошғарга Султон Саидхон қошига борди.

Энг кичиги Давлатсултон хоним эди. Тошкандни шайбонийлар эгаллаганда Шайбонийхоннинг ўғли Темур Султонга тушган эди, ундан бир қизи бор эди. Самарқанддан мен билан бирга чиққан эди. Уч-тўрт йил Бадахшон вилоятида бўлди. Ундан сўнг Кошғарга Султон Саидхон қошига кетди.

Умаршайх мирзонинг ҳарамларидан яна бири Хожа Ҳусайнбекнинг қизи Улус оға эди, унинг ҳам бир қизи бор эди, гўдаклигида ўлди. Бир йил-бир ярим йилдан сўнг уни ҳарамдан чиқардилар.

Яна бири Фотима султон оға бўлиб, мўғул туман беклари авлодидан эди. мирзо ҳаммасидан аввал шу Фотима султон оғани олган эди.

Яна бири Қорақўз бегим бўлиб, унга кейинчалик уйланган, анча суюкли эди. Қорақўз бегим мирзога ёқиш учун ўз насл-насабини Султон Абусаид мирзонинг оғаси Минучеҳр мирзога етказган эди.

Чўри ва канизлари анча эди. Уларнинг бири Умид оғача эди, у мирзодан олдин қазо қилганди. Мирзонинг сўнгги маҳаллардаги канизи Тун султон бўлиб, у мўғуллардан эди. Яна бири Оғасултон эди.

Амирлари: Худойберди Темуртош. У Ҳирот ҳокими Оқбуғабекнинг оғаси наслидандир. Султон Абусаид мирзо Жўги мирзони Шохрухияда камал қилганда Фарғона вилоятини Умаршайх мирзога бериб, эшик оғаликка Худойберди Темуртошни тайинлаган эди. У пайтда Худойберди Темуртош

йигирма беш ёшда, ёш бўлса-да, тартиби, бошқарув ва иш тутишлари жуда яхши эди. Бир-икки йилдан сўнг Иброҳим Бекчик Ўш атрофларига хужум қилганида Худойберди Темуртош урушда иштирок этиб, шаҳид бўлди.

Ўша пайтда Султон Аҳмад мирзо Ўратепанинг Оқкапчиғай деган, Самарканддан ўн саккиз йиғоч шарқ томондаги яйловда, Султон Абусаид мирзо эса Ҳиротдан ўн икки йиғоч шарқ томондаги Бобо Хокийда эдилар. Бу хабарни Абдулвахҳоб шиғовул¹ орқали хат қилиб, мирзога етказдилар; у юз йигирма олти йиғоч йўлни тўрт кунда босиб ўтди.

Яна бир амири Ҳофиз Муҳаммадбек Дўлдой бўлиб, Султон Малик Кошғарийнинг ўғли, Аҳмад Ҳожибекнинг иниси эди. Худойбердибек ўлганидан сўнг уни эшикоға қилиб юборган эдилар. Султон Абусаид мирзонинг ўлиmidан сўнг Андижон беклари у билан яхши чиқишмаганлари сабабли Самаркандга Султон Аҳмад мирзо хизматига кетди. Султон Аҳмад мирзо Чир дарёси бўйида енгилганда, у Ўратепада эди. Умаршайх мирзо Самаркандга юриш қилиб, Ўратепа устига келганда Ўратепани мирзо мулозимларига топшириб, ўзи мирзо хизматида бўлди. Умаршайх мирзо ҳам Андижон ҳокимлигини унга берди. Сўнгра Султон Маҳмудхон қошига борди. Султон Маҳмудхон мирзохонни унга топшириб, Дизак (Жиззах)ни берди. Мен Кобулни олганимдан бурунрок у Маккага отланиб, Ҳинд йўли орқали сафар қилди. Йўлда Тангри раҳматига борибди. Фақир, камгап ва одми киши эди.

Яна бири Хожа Ҳусайнбек, одми ва фақир киши эди. Ўша пайт расмига кўра, базмларда қўшиқларни яхши айтар экан.

Яна бири шайх Мазидбек бўлиб, менга аввал уни бекота ота қилган эдилар. Файратли, интизоми анча яхши эди. [Абулқосим] Бобур мирзога хизмат қилган. Умаршайх мирзо қошида ундан улуғроқ бек йўқ эди. Ахлоқсиз киши эди, бачча сақларди.

Яна бири Али Мазидбек қавчин эди, икки марта ёв тарафга ўтиб кетди: бир марта Ахсида ва яна бир марта Тошкандда. Мунофиқ, ахлоқсиз, кўрнамак ва ярамас киши эди.

Яна бир амири Ҳасан Яъқуббек эди. Болатабиат, истеъдодли, чечан ва самимий киши эди. Бу байт униқидир:

*Боз ой, эй ҳумой, ки бетўтии хатат,
Наздик шуд ки, зог барад устухони ман.*

(Мазмуни:

¹ Шиғовул – подшоҳликда элчи ва меҳмонларни кутиб олувчи масъул киши.

*Қайтиб келгил, эй Ҳумой, тўтиранг патларингсиз,
Сал бўлмаса суягимни қарға олиб кетгуси.)*

Мардона киши эди. Ўкни яхши отар, чавгонни яхши ўйнарди. Тупроқпаллани яхши сачратар эди. Умаршайх мирзо фожиасидан сўнг у менинг эшигимда эшикоға бўлди. Ичи тор, камҳафсала, фитнароқ киши эди.

Яна бири Қосимбек қавчин эди. Андижоннинг қадимий кўшин бекларидан эди. Ҳасан Яъқуббекдан сўнг менинг эшигимда у эшикоға эди. Умрининг охиригача ихтиёр ва эътибори ортса ортди, камаймади. Мардона киши эди. Бир марта Косонга бостириб кирган ўзбакнинг орқасидан яхши хужум қилди. Умаршайх мирзо ёнида қилич чопиб, ўзини кўрсатган эди. Ясси Кечит урушида ҳам яхши жанг қилди. Чекка юртлардаги саргардонликларимизда Масчо тоғларидан Султон Маҳмудхон томонга отланганимда Қосимбек айрилиб, Хусравшоҳ томонга ўтиб кетди. Тўққиз юз ўнинчи (1504) йили Хусравшоҳни енгиб, Кобулда Муқимни қамал қилдим. Шу пайтда Қосимбек етиб келди. Яна аввалгидек эътибор ва шафқат қилдим. Туркман ҳазорасига Дараи Хушда хужум қилганимизда, Қосимбек кексалигига қарамай, йигитлардан кўра яхшироқ урушгани учун Бангиш вилояти-ни тортди қилдим. Сўнгра Кобулга келгач, уни Ҳумоюнга бекота қилдим. Замини Доварни олган пайтда у Тангри раҳматига борди. Мусулмон ва диёнатли, тақводор киши эди, шубҳали таомдан парҳез қиларди. Раъйи ва тадбири жуда яхши эди. Хийла ҳазилкаш эди. Саводсиз бўлишига қарамай, зийраклик билан лутфлар, мутойибалар қиларди.

Яна бири Бобоқули Бобо Алибек эди. Шайхали Баҳодирнинг наслидан. Шайх Мазидбек ўлганидан сўнг уни менга бекота қилдилар. Султон Аҳмад мирзо Андижонга лашкар тортганда Султон Аҳмад мирзога қўшилиб, Ўратепани берди. Султон Маҳмуд мирзодан сўнг Самарқанддан қочиб келаётганида Ўратепадан Султонали мирзо чиқиб, урушиб енгди ва уни ўлдирди. Файрати яхши эди, қуролни яхши ишлатар, навқарга яхши қарарди. Бенамоз эди, рўза тутмасди. Золим ва кофиртабиат киши эди.

Яна бири Алидўст тағойи сағричи туман бекларидан эди. Менинг онамнинг онаси Эсандавлат бегимга уруғ бўлар эди. Умаршайх мирзо замонидан бошлаб унга мен кўпроқ эътибор қилгандим. Кўлидан иш келади, дердилар. Неча йилки менинг қошимда бўлди, бироқ айтишга арзигулик бирор иш қилмади, деса бўлади. Султон Абусаид мирзога хизмат қилган даврида ядачиликни (афсун билан ёмғир ёғдиришни) даъво қиларди. Қушчи эди.

Ярамас ахлоқ-атворли, бахил ва фитначи, бадковок ва мунофик, кайсар ва каттиксўз, юзи совук киши эди.

Яна бири Вайс Лоғарий Самарқанднинг тўқчи элатидан эди. Умаршайх мирзо қошида кейинги пайтлари хийла якин бўлган эди. Чекка юртлардалик пайтларимда мен билан бирга бўлди. Иш юритиши хийла яхши бўлса-да, бироз фитначи эди.

Яна бири Мирғиёс тағойи эди. У Алидўстнинг иниси эди. Мўғул мирзодалари орасида Султон Абусаид мирзо салтанатида унинг олдига тушадиган киши йўқ эди. Султон Абусаид мирзонинг тўртбурчак мухри унда турарди. Умаршайх мирзонинг сўнгги йилларида жуда кадрдонлашиб қолган эди. Вайс Лоғарийнинг улфати эди. Султон Маҳмудхонга Косонни берганларидан сўнг умрининг охиригача хон хизматида қолди. Хон ҳам унга хийла эътибор қиларди. Хушчакчак ва хазилкаш киши, аммо ахлоқда тийиксиз эди.

Яна бири хуросонлик Али дарвеш эди. У Султон Абусаид мирзо қошида Хуросон танқўриқчилари сафида хизмат қиларди. Хуросон ва Самарқанд Абусаид мирзо тасарруфига кирганда, бу икки пойтахтнинг ишга яроқли йигитларидан махсус харбий гуруҳ тузган эди; уларни Хуросон танқўриқчилари ва Самарқанд танқўриқчилари дер экан. Менинг қошимда Самарқанд дарвозасида иш кўрсатди. Мардона киши эди. Насхтаълик хатини ажиб бир усулда ёзарди. Хушомадга мойил, табиатида хасислик устунлик қиларди.

Яна бири Қанбарали мўғул бўлиб, у отбоқарлардан эди. Отаси вилоятга келиб, узок вақт қассоблик қилгани учун Қанбарали қассоб дер эдилар. Юнусхон қошида офтобачилик қилди. Сўнгра бек бўлди. Менинг қошимда хийла улуғ эътибор топди. Иш бошлангунча ғайрати сезиларди. Ишга келганда қолтоғайлиги (иш қилмай ўзини ишлаган қилиб кўрсатиш одати) бор эди. Сергап ва бўлар-бўлмасни вайсайдиган киши эди. Маълумки, кўп гапирган киши беҳуда сўзларни кўп айтади. Ҳафсаласизроқ, феъли тор киши эди.

Умаршайх мирзо билан ўша фожиа юз берганда, мен Андижонда чорбоғда эдим. Сешанба куни, рамазон ойининг бешинчисида бу хабар Андижонга етиб келди. Изтироб билан отланиб, ёнимдаги навкар ва савдарларим билан кўрғонга йўл олдим. Мирзо дарвозасига етган маҳалда Ширим тағойи отимнинг жиловини олиб, Намозгоҳ сари юрди. Унинг хаёлидан: Султон Аҳмад мирзо улуғ подшоҳдир, агар кўп лашкар билан

келса, беклар мени ва вилоятни топширадилар; ўзи мени Ўзганд ва Олатоғ этаклари томонга олиб кетади; агар вилоятни берсалар, мен ҳам қўлга тушмай, тоғаларим Олачахон ёки Султон Махмудхон ёнига бораман, деган ўй кечибди.

Хожа Мавлонойи Қози (у Султон Аҳмад қозининг ўғли ва Шайх Бурхониддин Қиличнинг наслідан бўлиб, она тарафидан Султон Илик Мозийга боғланади, уларнинг хонадони аҳлига эл эътиқоди баланд, улар шайх-ул ислом йўсинида бўлиб келганлар, улар ҳақида хали такрор сўз юритилади) ва қўрғон ичидаги беклар бу хабарни эшитиб, Умаршайх мирзонинг синашта мулозими, бир кизининг бекотаси бўлмиш Хожа Муҳаммад Дарзийни юбориб, ўша ваҳималарни бекларнинг кўнглидан қувиб, Намозгоҳга яқин етган маҳалда мени олиб қайтди. Келиб арққа тушдим. Хожа Қози ва беклар менинг қошимга келиб, сўз ва кенгашни бир ерга қўйиб, қўрғоннинг бурж ва шинакларини тузатишга, тартибга солишга киришдилар. Марғинон ва Ўш тарафларга ҳужумчи қўшин қўйган Ҳасан Яъқуб, Қосим қавчин ва яна баъзи беклар бир-икки кундан сўнг келиб, мулозамат қилиб, барчаси бирдам ва ҳамжихат бўлиб, қалъа мудофааси билан машғул бўлдилар.

Султон Аҳмад мирзо Ўратепа, Хўжанд ва Марғинонни олиб, Андижондан тўрт йиғоч (40 км) масофадаги Қубога келиб тушди. Бу фурсатда Дарвеш Гов исмли киши Андижон арбоблари ҳақида беҳуда сўз айтгани учун қатл этилди. Бу сиёсатдан бутун эл тинчиб қолди.

Хожа Мавлонойи Қози ва Узун Ҳасан Хожа Ҳусайнни Султон Аҳмад мирзога шундай мазмунда элчиликка юборилди: бу вилоятга мулозимлардан бири қўйилади; мен ҳам мулозим, ҳам фарзандман. Агар бу хизматни менга топширсалар яхшироқ ва маъқулроқ бўларди.

Султон Аҳмад мирзо камгап, фақир ва одми киши эди. Ҳар бир маслаҳат ва иш-ҳаракат бекларсиз қарор топмас эди. Беклар бу сўзларга илтифот кўрсатмай, ножоиз жавоблар айтиб, илгарига кўзғалдилар. Оллоҳ таоло, ўз комил қудрати билан ҳар ишимни ўз вақтида кишилар миннатисиз кўнглимдагидек юзага чиқариб келганки, бу сафар ҳам бир неча ишни сабаб қилди-ю, душманлар келганларидан афсусландилар, балки бу уринишларидан пушаймон бўлиб, мақсадларига етолмай қайтиб кетдилар.

Шулардан бири: Қубонинг ботқоқли қора суви бор, кўпригидан бошқа ўтиб бўладиган жойи йўқ, кўп кишилиқ лашкар келиб, кўприкка тиқилиб қолди, кўплаб от ва туялар бу қора сувга йиқилиб нобуд бўлди. Бундан

уч-тўрт йил бурунрок Чир (Чирчик) сувидаги кечувда катта шикаст топган эдилар, бу воқеа ўша ҳалокатни эслатиб, лашкар ваҳимага тушди.

Яна бири буки, ўша пайтда отга шундай ўлат етдики, уюр-уюр отлар йикилиб ўла бошлади.

Яна бири: улар бизнинг лашкаримиз билан халқнинг бирдам ва ҳамжихатлигини кўрдиларки, булар жон ва танларида мадор борича курашмоққа шай эканликларига ишонч ҳосил қилдилар.

Бу сабаблар боис, Андижондан бир йиғоч (10 км) масофадан Дарвеш Муҳаммад тархонни юбордилар, ичкаридан Ҳасан Яъқуб Намозгоҳ масканига чиқиб, кўришиб, сулҳ тузишган бўлиб, орқага қайтдилар.

Хўжанд суви (Сирдарё)нинг шимол томонидан келаётган Султон Маҳмудхон Ахсини камал қилди. Жаҳонгир мирзо ўша ерда эди, беклардан Али Дарвешбек, мирзоқули кўкалдош, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшикоға ҳам Ахсида эдилар. Вайс Лоғарий, Мир Фиёс тағойи ҳам шу ерда эди. Улар беклардан хавфсираб, Вайс Лоғарий вилоятига, Косонга кетдилар. Носир мирзога Вайс Лоғарий бекота эди. Шу сабабли Носир мирзо Косонда бўлар эди. Хон Ахси атрофларига етганда, бу беклар хон томонига ўтиб, Косонни бердилар. Мир Фиёс хон мулозаматида қолиб, Вайс Лоғарий Носир мирзони Султон Аҳмад мирзога олиб борди. Уни Муҳаммад Мазид тархонга топширди.

Хон Ахси яқинига келиб, бир неча марта уруш қилди, бироқ ҳеч иш чиқара олмади. Ахсидаги беклар ва йигитлар чинакам жонфидалик кўрсатдилар. Шу пайтда Султон Маҳмудхон хасталанди, урушга кирганига пушаймон еб, ўз вилоятига қайтиб кетди.

Абобакр дуғлат Кошғарий ҳеч кимга бош эгмай, неча йилдан бери Кошғар ва Хўтанга ҳокимлик қилиб келарди, у ҳам вилоят орзусида Ўзганд яқинига келиб, кўрғон солиб, вилоятда бузғунчилик қилишга киришди. Хожа Қози ва барча бекларга Кошғарийни даф этиш ҳақида буйруқ берилди. Булар яқин етган пайтда Кошғарий бу лашкарга тенг келолмаслигини кўрди ва Хожа Қозини орага солиб, юз макр ва ҳийла билан қутулди.

Бундай катта воқеалар рўй берганда Умаршайх мирзодан қолган беклар ва йигитлар яхши уюшиб, мардона жонфидалик кўрсатдилар. Ахсидан мирзонинг онаси Султон бегим, Жаҳонгир мирзо ва аҳли ҳарам ҳамда беклар Андижонга келдилар. Аза расми бажо келтирилиб, фуқаро ва мискинларга ош, таом тортилди. Бу муҳим ишлардан фориғ бўлгандан сўнг, лашкар ва вилоятларнинг тартиб-интизом, таъмиру ободонлигига киришила бошлан-

ди. Андижон ҳукумати ва эшик оғалигини Ҳасан Яъқубга беришга қарор қилинди. Ўш ҳокимлиги Қосим қавчинга берилди. Аҳси ва Марғинон Узун Ҳасанга ва Али Дўст тағойинга тайин бўлди. Умаршайх мирзонинг бошка беклари ва йигитларининг ҳар қайсисига мартабаларига яраша вилоят ва ер, амал ва мансаб, тирикчилик учун маош тайин қилинди.

Султон Аҳмад мирзо қайтгандан сўнг, икки-уч манзил юргач, аҳволи кескин ўзгариб, қаттиқ иситмага чалинди. Ўратепа туманида Оқсувга етганда шаввол ойининг ўрталарида, саккиз юзу тўқсон тўққизинчи йили (1494) қирк тўрт ёшида ўтар дунё билан видолашди.

Таваллуди ва насаби. Таваллуди саккиз юз эллик бешинчи (1451) йили, Султон Абусаид мирзо тахтни эгаллаган йили эди. У Султон Абусаид мирзонинг ўғилларидан энг каттаси эди. Онаси Ўрда Бўға тархоннинг қизи, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг эгачиси, мирзонинг эътиборли хотини эди.

Шакл-шамойили: баланд бўйли, қўнғир соқолли, қизил юзли, норғил киши эди. Соқоли энгагига тушарди. Икки ёноғида соқоли йўқ эди. Жуда ширинсўз киши эди. Саллани ўша замон одатига кўра, тўртўрама чирмаб, учини олдинроққа, кошининг устига ташлаб қўярди.

Феъл-атвори: ханафий мазҳабида, покиза эътиқодли киши эди; беш вақт намозни қанда қилмасди. Ичкилик пайтларида ҳам намози тарк бўлмасди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳга мурид эди. Ҳазрати Хожа унга мураббий ва ҳомий эди. Жуда одобли эди. Хусусан, Хожа суҳбатида. Айтишларича, ҳаргиз Хожа мажлисида бир тиззасини иккинчи тиззасига чалиштириб ўтирган эмасди. Бир сафар ҳазрати Хожа суҳбатида, одатига хилоф тарзда, оёқларини узатиб ўтирибди. Мирзо ўрнидан тургандан сўнг, ҳазрат Хожа мирзо ўтирган ерни қараб кўришни буюрибди: бир суяк бор экан.

Ҳеч нима ўқиган эмас, оми эди. Шаҳарда улғайган бўлишига қарамай, тўғрисўз (турк) ва содда эди. Истеъдоддан бебаҳра эди. Одил киши эди. Ҳазрати Хожанинг ҳам ҳурматлари орада эди. Аксар муҳим ишлар шариятга мувофиқ ҳал қилинарди. Аҳд ва сўзига барқарор киши эди. Ҳаргиз ундан аҳдга хилоф иш юз бермади.

Шижоати бор эди. Ўзининг қўлидан иш келган ҳеч бир ҳолат бўлмаган эса-да, айтишларича, баъзи жанг маъракаларида унда шижоат асари кўринган экан. Ўқни жуда яхши отар эди. Илвасинга патли ва патсиз ўқлари кўп ҳолларда тегарди. Нишон учун қўйилган қовоқни майдоннинг у боши, бу бошидан келиб ҳам аксар ҳолларда урар эди. Умрининг охирларида се-

мириб қолганда ҳам қирғовул ва беданани ингичка ўк билан отиб, камдан-кам хато қиларди. Қушчи киши эди, қуш билан қуш овлар, яхши овларди. Улуғбек мирзодан сўнг унингчалик қушчи подшоҳ бўлмаган.

Жуда ҳаёли эди. Дейдиларки, хилватларда маҳрам ва ичкиларидан ҳам оёқларини бекитар экан. Гоҳида ичкиликка берилса, йигирма-ўттиз кун муттасил ичар эди. Гоҳида ичмай қўйса, йигирма-ўттиз кунлаб ичмасди. Базмда бир ўтирганда бир кеча-кундуз ўтирар, яхши ичарди. Май ичмаган кунлари басит (баданни киздирувчи модда)ни жуда кўп истеъмол қиларди. Табиатида хасислик устунлик қилар, камсўз ва одми киши, ихтиёри беклар қўлида эди.

Жанглари. Тўрт марта саф тортиб уруш қилди. Аввал Шайх Жамол арғуннинг иниси Неъмат арғун билан Зомин туманининг Оқар яланглигида урушиб, ғолиб бўлди. Яна бир марта Умаршайх мирзо билан Хавосда ҳам урушиб, ғолиб бўлди. Яна бир марта Тошканд атрофида, Чирчиқ сувининг бўйида Султон Маҳмудхон билан тўқнашдилар. Бунда саф тортиб жанг қилинмаганди. Мўғулларнинг ҳужумчи қисми лашкарнинг орқасидан келиб, ҳарбий юклар ортилган араваларга ташланиши биланоқ шунча катта лашкар уруш-талашсиз бир-бирларига қарамай, бузилиб тарқалиб кетди. Лашкарнинг кўпи Чирчиқ сувига ғарқ бўлди. Яна бир маротаба Ҳайдар кўкалдош билан Ўрайлок атрофларида жанг қилиб, енгди.

Вилоятлари Самарқанд ва Бухоро эдики, уларни отаси берганди. Шайх Жамолни Абдулқуддус ўлдирганидан сўнг Султон Аҳмад мирзо Тошкандни, Шоҳрухия ва Сайрамни олган эди, бу жойлар бир қанча вақт унинг қўл остида бўлди. Сўнгра Тошканд билан Сайрамни укаси Умаршайх мирзога берди. Хўжанд ва Ўратепа ҳам анча вақт Султон Аҳмад мирзо тасарруфида эди.

Авлоди. Икки ўғли бор эди, кичиклигида нобуд бўлдилар. Беш қизи бор эди, тўрттаси Қутук бегимдан эди.

Ҳаммасидан каттаси Робиасултон бегим эди, уни Қоракўз бегим дейишарди. Уни ўзи ҳаётлигида Султон Маҳмудхонга чиқарган эди. Хонданбо-бохон исмли бир ўғил туғилган эди, хийла мақбулгина ўғлон эди. Ўзбеклар (шайбонийлар) хонни Хўжандда шаҳид этганда, уни ва яна унингдек бир неча норасидани ҳам нобуд қилдилар. Султон Маҳмудхон фожиасидан сўнг Робиасултон бегимни Жонибек Султон олди.

Иккинчи қизи Солиҳасултон бегим эди, уни Окбегим дер эдилар. Султон Аҳмад мирзо вафотидан кейин Султон Маҳмуд мирзо тўйлар қилиб, катта

Ўғли Султон Масъуд мирзога олиб берди. Сўнгра у Шоҳбегим, Меҳрнигор хоним билан Кошғарга тушди.

Учинчи қизи Ойишасултон бегим эди. Беш ёшимда Самарқандга келганда менга бешиккертти қилишган эди. Сўнгра саргардонлик пайтларимда Хўжандга келди, ўшанда уйландим. Самарқандни иккинчи марта олганимда биргина қизи бўлган эди, бир неча кундан сўнг Тангри раҳматига борди. Тошкандни шайбонийларнинг босиб олишларидан бурунроқ эгачисининг хусумати билан мендан чиқди.

Тўртинчи қизи Султонбегим эди, уни Султонали мирзо олганди; ундан сўнг Темур Султон, ундан сўнгра эса Маҳдий Султон олди.

Ҳаммасидан кичик қизи Маъсумасултон бегим эди. Онаси арғунлардан, Султон арғуннинг жияни Ҳабибасултон бегим эди. Мен Хуросонга борганда кўриб, хушлаб, сўраб, Кобулга келтириб олдим. Бир кизли бўлди. Ўша фурсатдаёқ «зоча» хасталиги билан вафот этди. Қизига онасининг исми кўйилди.

Хотин ва канизаклари. Аввалгиси Султон Абусаид мирзо олиб берган Меҳрнигор хоним эди. Юнусхоннинг катта қизи, менинг онамнинг туғишган эгачиси эди. Яна бири тархонлардан эди, уни Тархон бегим дер эдилар. Яна бири Кутук бегим, ўша Тархон бегимнинг кўкалдоши эди. Султон Аҳмад мирзо ошиқ бўлиб олган, жуда суюкли ва хўп эрка-тантиқ эди. Май ичарди. Унинг тириклигида Султон Аҳмад мирзо бошқа аёлларига бормас эди. Охири ўлдирди ва бадномлигидан халос бўлди. Яна бири – Хонзодабегим Термиз хонзодаларидан эди. Мен Самарқандга беш ёшимда Султон Аҳмад мирзо қошига келган пайтда олган эди. Ҳануз юз ёпуғи бор эди. Туркона расм билан менга буюрдилар, мен юзини очдим.

Яна бири Аҳмад Ҳожибекнинг Латиф бегим исмли қиз набираси эди, мирзодан кейин уни Ҳамза Султон олган, Ҳамза Султондан уч ўғли бўлган эди. Мен Ҳамза Султон ва Темур Султон бошлиқ султонларни енгиб, Ҳусорни олганимда, бу султонзодалар ва яна бир неча султонзодалар асир тушганди, ҳаммасини озод қилдим.

Яна бири Ҳабибасултон бегим эди. У Султон арғуннинг жияни эди.

Амирлари: Жонибек дўлдой. У Султон Малик Кошғарийнинг иниси эди. Султон Абусаид мирзо уни Самарқандга ҳоким қилди, Султон Аҳмад мирзо эса эшикоға қилиб, ўз эшиги ихтиёрини берган эди. Фаройиб феъл-атворли киши бўлган экан. У ҳақда қизиқ воқеаларни ривоят қиладилар. Жумладан, ривоятлардан бирида айтилишича, у Самарқанд ҳокими бўлган

пайтлари шайбонийлардан элчи келади. Бу элчи ўзбак улусида полвон сифатида машхур экан. Ўзбаклар зўр кишини бўка дер эмиш. Шунда Жонибек: «Бўкамусен? Бўка бўлсанг, кел, курашайлик» деган экан. Бу элчи ҳар канча узр сўраса-да, кўймай кураш тушадилар. Жонибек йикитади. Мардона киши эди.

Яна бири Султон Малик Кошғарийнинг ўғли Аҳмад Ҳожибек эди. Ҳирот ҳукумати Султон Абусаид мирзо бир канча вақт унга берган эди. Амакиси Жонибек ўлгандан сўнг, унинг мартабасини бериб, Самарқандга юборди. Аҳмад Ҳожибек хуштаб ва мардона киши эди. «Вафой» тахаллуси бор эди. Девон тартиб берган, шеъри ёмон эмас эди, бу байт униқидир:

*Мастам, эй муҳтасиб, имрӯз зи ман даст бидор,
Эҳтисобам бикун, он рӯз, ки ёби ҳушёр.*

(Таржимаси:

*Қилма безовта мени, эй муҳтасиб, мастман бугун,
Истаганча қил сўроқ топган қунинг ҳушёр мени.)*

Мир Алишер Навоий Ҳиротдан Самарқандга келган пайтлари Аҳмад Ҳожибек билан бирга бўлар эди. Султон Ҳусайн мирзо подшоҳ бўлгандан сўнг Ҳиротга келди. Жуда улуғ эътибор топди. Аҳмад Ҳожибек чопқир отлар сақлаб, яхши минар эди. Бу отларнинг аксари зотдор эди. Мардона киши эди, сардорлиги мардоналигидек эмас, бепарво киши эди. Муҳим ишларини навқару савдарлари тартибга келтириб юрарди. Бойсунқур мирзо Султонали мирзо билан Бухорода урушиб мағлуб бўлганида қўлга тушди. Дарвеш Муҳаммад тархонни ўлдирди, деган тухмат билан ҳурматсизларча қатл этдилар.

Яна бири Дарвеш Муҳаммад тархон эди. У Ўрда Бўға тархоннинг ўғли, Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзонинг туғишган тоғаси эди. Султон Аҳмад мирзо қошидаги барча беклардан улуғроқ ва мўътабарроғи шу эди. Мусулмон, одми ва дарвешсифат киши эди. Ҳамиша Қуръон кўчириб ўтирарди. Шоҳмотни кўп ва яхши ўйнарди. Қуш илмини яхши биларди, қуш билан кўп ов қиларди. Охири Бойсунқур мирзо билан Султонали мирзонинг ғавғоси (Бухоро жанги)да улуғлик замонида ёмонотлик билан ўлди.

Яна бири Абдулали тархон эди. У Дарвеш Муҳаммад тархонга яқин кариндош эди. Синглиси (Боқи тархоннинг онаси) ҳам шунда бирга эди. Дарвеш Муҳаммад тархон амал ва вазифада ундан улуғ бўлса-да, бу фиръ-

авннуса уни кўзга илмасди. Бухоро ҳукумати бир неча йил унинг кўлида эди, навқари уч мингга етган; навқарни яхши шафқат кўрсатиб сакларди. Саховати, муомаласи ва маҳкама юритиши, тартиб-тутумлари ва базми подшоҳларга хос эди. Қаттиққўл ва золим, фосиқ ва димоғдор киши эди. Шайбонийхон, гарчи навқари бўлмаса-да, кўп вақт у билан бирга бўларди. Кичик-кирим султонларнинг аксарияти унга навқар бўлгандилар. Шайбонийхоннинг бунчалик кучайиб кетмоғига ва бунчалик қадим хонадонларнинг бузилмоғига Абдулали тархон сабабчи бўлди.

Яна бири Саййид Юсуф ўғлокчи эди. Унинг катта отаси мўғулдан келган экан. Отасини Улуғбек мирзо кадрлаган эди. Саййид Юсуф укувли ва тадбирли киши эди. Мардоналиги ҳам бор; кўбизни яхши чаларди.

Мен Кобулга келган дастлабки пайтлари ёнимда эди, катта эътибор кўрсатгандим, эътиборга арзигулик фазилатлари ҳам бор эди. Аввалги йили Ҳиндистонга қўшин тортганимда Саййид Юсуфбекни Кобулга ҳокимият тепасига қўйгандим. Ўша фурсатда оламдан ўтди.

Яна бири Дарвешбек. Темурбек кадрлаган Эгу Темурбекнинг наслидан эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳга ихлоси бор эди. Мусика илмидан хабардор, соз чалар, шеърий қобилияти бор эди. Султон Аҳмад мирзо Чирчиқ суви бўйида шикаст топганда, Чирчиқ сувига ғарқ бўлди.

Яна бири Муҳаммад Мазид тархон Дарвеш Муҳаммад тархоннинг туғишган иниси эди. Бир неча йил Туркистон ҳокими бўлди. Шайбонийхон Туркистонни ундан олди. Укувли ва тадбирли киши эди. Раҳмсиз ва ахлоқсиз эди. Самарқандни иккинчи ва учинчи марта олганимда менинг ҳузуримга келганди. Мен ҳам яхши эътибор кўрсатгандим. Кўли Малик урушида ўлди.

Яна бири Боқи тархон эди. У Абдулали тархоннинг ўғли ва Султон Аҳмад мирзонинг амакиваччаси эди. Отасидан сўнг Бухоро ҳукуматини унга бергандилар. Султонали мирзо замонида жуда кучайган, навқари беш-олти мингга етган эди. Султонали мирзога унчалик муте ва итоаткор эмасди. Шайбонийхон билан Дабусия қалъасида урушиб, енгилди. Ўша ғалабадан кейин Шайбонийхон Бухорони олди. Қушни кўп яхши кўрарди. Айтишларича, унинг етти юзта куши бор экан. Фейл-атворида айтишга арзигулик фазилати йўқ эди. Мирзоликда ва давлатмандликда улғайганди. Отаси Шайбонийхонга яхшиликлар қилгани боис Шайбонийхон қошига борди. У ҳақ танимас, мурувватсиз кўрган яхшиликлари эвазига Боқи тархонни ҳеч кадрламади ва унга шафқат қилмади. У хор-зорликда Аҳси вилоятида оламдан ўтди.

Яна бири Султон Ҳусайн арғун эди. Бир канча вақт Қоракўл ҳукумати кўлида бўлгани учун Султон Ҳусайн Қоракўлий номи билан машҳур эди. Уқувли ва тадбирли киши эди. Менинг кошимда ҳам кўп бўлар эди.

Яна бири Қулмуҳаммад Буғдо кавчин эди. Мардоналиги ҳам бор экан.

Яна бири Абдулкарим ашрит уйғур эди. Султон Аҳмад мирзо қошида эшикоға эди. Сахий ва мардона киши эди.

Султон Аҳмад мирзо вафотидан сўнг беклар ўзаро келишиб, тоғ йўли оркали Султон Маҳмуд мирзога чопар юбориб, ёрдам сўрадилар. Султон Абусаид мирзонинг оғаси Минучеҳр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзо салтанат орзусида бир неча дайди ва бебошларни ўзига кўшиб, лашкардан айрилди. Бироқ, Самарқандга келиб ҳам ҳеч иш қила олмади. Ўзининг ва яна бир неча бегуноҳ подшоҳзодаларнинг ўлимига сабабчи бўлди, холос.

Бу хабар Султон Маҳмуд мирзога етгани захотиёқ, у дарҳол Самарқандга келиб, захмат ва машаккатсиз тахтга ўтирди. Султон Маҳмуд мирзонинг бир неча ёмон ишларидан азиз ва шарафли сипоҳи ҳамда аҳоли нафратланиб қочиш йўлини тутди.

Аввали шуки, зикр этилган Малик Муҳаммад мирзо Султон Маҳмуд мирзо амакисининг ўғли ва ўзининг куёви эди; яна тўрт мирзони Кўксаройга чиқариб, иккисини кўйиб юбориб, Малик Муҳаммад мирзони ва яна бир мирзони шаҳид қилди. Буларнинг баъзисига аслида подшолик тегмас ҳам эди. Уларнинг бундай орзулари йўқ эди. Гарчи Малик Муҳаммад мирзода бироз гуноҳ бўлса-да, бошқаларининг ҳеч гуноҳи йўқ эди.

Султон Маҳмуд мирзо қаттиққўл ва тартибли, девонпараст, маҳкамада кўп ўтирадиган киши эди. Ҳисоб илмини билар, бироқ таъби зулм ва бузукликка мойил эди. Самарқандга киргач, ўзгача тартиб ва тутум ўрнатди, янги солиқлар чиқара бошлади.

Бурун ҳазрати Хожа Убайдуллоҳга тегишли кишилар, пир ҳимояси боис, кўп фақир-мискинлар хирож ва солиқлардан халос бўлардилар, Султон Маҳмуд мирзо одамлари шуларга ҳам иззат-икром кўрсатиш нари турсин, зулм ва зўрлик кўрсата бошладилар. Бундай тазйиқлар Хожанинг авлодига нисбатан ҳам қўлланилди.

Бундан ташқари, ўзи қандай золим ва ахлоқсиз бўлса, беку кичик беклар ва навқару хизматчиларининг барчаси ҳам шундай золим эдиларки, Ҳисор эли, хусусан, Хусравшоҳга тааллуқли эл ҳамиша ичкилик ва бузукчилик билан машғул бўлди. Бу шу даражага етдики, Хусравшоҳнинг навқарларидан бири бир кишининг хотинини тортиб олади. Хотиннинг эри Хусравшоҳга

арз килганда, у жавоб бериб: «Бир неча йил сен билан бўлган эди, энди бир неча кун унинг билан бўлсин», дейди.

Яна шуки, шаҳар ва бозор эли, турк ва сипоҳининг ўсмир ўғлонлари, шох бачча килади, деган кўркувда уйдан чикмасдилар.

Самарканд аҳли йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад мирзо замонида осойишта ва фароғат билан кун кечирган эди; аксар муҳим ишлар ҳазрати Хожа туфайли адолат ва шарнат йўли билан амалга ошарди. Бундай зулм ва бузукчиликдан халқнинг жону диллари озор чекиб, ранжидилар. Азиз ва шариф, фақир ва бечоралар нафрату қарғишга оғиз очиб, қўл кўтардилар.

*Ҳазар кун зи дарди дарунҳои реш,
Ки реши дарун оқибат сар канад.
Баҳам бармакун то тавони диле,
Ки оҳе жаҳоне баҳам бар канад.*

(Таржимаси:

*Дилни яралама, оҳидан чўчи,
Бу яра бирор кун сиртга тепади.
Бирорта кўнгилга бермагил озор,
Жаҳонни ўрташга бир оҳ етади.)*

(Ғафур Фулом таржимаси.)

Хуллас, зулм ва бузукчилик касофатидан Султон Маҳмуд мирзо Самаркандда беш-олти ойдан ортик ҳукмронлик қила олмади.

ТЎҚҚИЗ ЮЗИНЧИ (1494–1495) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Менга Султон Маҳмуд мирзодан Абдулқуддусбек исмли элчи келди. Тўнғич ўғли Султон Масъуд мирзога оғаси Султон Аҳмад мирзонинг Оқбегим исмли иккинчи кизини тўй-томошалар билан олганининг белгиси сифатида сочқи келтирди: олтин ва кумушдан бодом ва писталар қилибдилар.

Элчининг Ҳасан Яъқубга қариндошлиги бор экан. Ҳасан Яъқубни ваъдалар билан Султон Маҳмуд мирзога қаратгани келган экан. Юмшоқ жавоб айтиб, ўзини у томонга ўтгандек кўрсатиб элчини жўнатди. Беш-олти ойдан сўнг Ҳасан Яъқубнинг феъли ўзгариб, менинг яқинимдаги катта-кичик билан ёмон муомала қила бошлади. Иш шу даражага етдики, мени жўнатиб,

Жаҳонгир мирзони подшоҳ қилмоқчи бўлди. Ҳасан Яъқубнинг бошқа кишилар, амирлар ва сипоҳи билан ҳам муомаласи яхши эмас эди. Унинг бу фикридан барча эл хабардор бўлганди. Хожа Қози ва Қосим қавчин, Алидўст тағойи ва Узун Ҳасан ҳамда яна баъзи хайрихоҳлар менинг улуғ онам Эсандавлат бегимнинг қошига йиғилишиб, Ҳасан Яъқубни бекликдан тушириб, фитнасига барҳам беришга қарор қилдилар. Хотинлар орасида фикрлаш ва тадбирда улуғ онам Эсандавлат бегимга етадигани кам эди, кўп окила ва тадбирли эди. Муҳим ишлар кўпроқ уларнинг кенгаши билан бўларди.

Ҳасан Яъқуб арқда, онам ва катта онам – Эсандавлат бегим ташқи кўрғондаги шохга қарашли манзилда эдилар.

Фитначини амалдан тушириш нияти билан отланиб арқка қараб йўл олдим. Ҳасан Яъқуб қуш овига отланган экан. Хабар топиб, ўша ёқданок Самарқанд сари жўнаб қолибди.

Унинг атрофидагилар, барча беклари қўлга олинди. Тутилган беклар – Муҳаммад Боқирбек, Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси Султон Маҳмуд дўлдой эдилар. Улардан бошқалари ҳам бор эди. Айримларига Самарқандга кетишга руҳсат берилди. Эшик оғалик ва Андижон шаҳри ҳокимлиги Қосим қавчинга топширилди.

Самарқандга кетиш ниятида йўлга чиққан Ҳасан Яъқуб Кандибодомгача борган экан. Бир неча кундан сўнг бузук хаёл билан Аҳсига қараб йўл олиб, Хўкон кенти атрофларига келганида хабар топиб, баъзи беклар билан йигитларни унинг устига жўнатдик. Хужумчи қисм беклари бир гуруҳ йигитларни ўзларидан илгарирок қаровулликка юборган эдилар. Ҳасан Яъқуб билиб қолиб, кечаси бу қаровулликка ажратилган йигитларнинг устига юриб, молшоҳи тарзида аскар тизиб, ўқ оттиради. Лекин қоронғи кечада қоча олмай, ўз аскарининг ўқи чаккасига тегиб, қилмишининг қурбони бўлди.

*Чу бад карди, мабош эмин зи офот,
Ки вожиб шуд табиатро мукофот.*

(Таржимаси:

*Ёмонлик қилдингми: сенга йўқ нажот,
Табиатга вожиб эваз – мукофот.)*

Ушбу йили шубҳали таомдан ўзимни торта бошладим. Пичоқ, қошиқ ва дастурхонгача эҳтиёт қилар эдим. Тунги ибодатларни ҳам камроқ тарқ этардим.

Раби ул-охир ойида Султон Маҳмуд мирзо бир оғир касалликка чалиниб, олти кунда оламдан ўтди. Қирқ уч ёшда эди.

Таваллуди ва насл-насаби. Саккиз юз эллик еттинчи (1453) йили туғилган эди. Абусаид мирзонинг учинчи ўғли, Султон Аҳмад мирзонинг туғишгани эди.

Шакл ва шамоили: паст бўйли, сийрак соқолли, семиз, камҳафсаларок киши эди.

Ахлоқ ва феъл-атвори яхши, намозни канда қилмасди. Тартиб ва бошқариш қобилияти жуда яхши эди. Ҳисоб илмини пухта биларди. Вилоятлардан бирор танга, бирор сўм ҳам унинг рухсатисиз харж қилинмасди. Навқарининг маоши ҳеч қачон камайтирилмасди. Базм ва ҳадяси, зиёфати ва девони (махкамада иш юритиши) жуда яхши эди. Барчаси қоида ва тартиб билан олиб бориларди. Шундай тартиб ва интизом ўрнатган эдики, лашқар ҳам, халқ ҳам уни сунистеъмол қила олмасди. Олдинлари қуш овига жуда ўч экан. Сўнгра кўпроқ ҳайвон овлайдиган бўлди.

Зулм ва бузуклик билан кўп машғул бўлар, муттасил май ичарди. Кўп бачча сақлар, ўзига қарашли жойларнинг қаерида чиройли ўсмирлар бўлса, уларни турли йўллар билан келтириб, бачча қиларди. Бекларнинг ўғилларини, кўкалдошларини бачча қилар, ҳатто ўзининг кўкалдошидан туғилганга ҳам бу хизматни буюрганди. Бу шум одат шунчалик расм бўлган эдики, баччасиз киши йўқ эди. Бесоқолбозликни хунар деб билишарди. Бачча сақламасликни айб санашарди. Зулм ва бузукчиликнинг касофатидан барча ўғлонлари жувонмарг бўлдилар.

Шеърга иштиёки бор эди. Девон тартиб берган, бироқ шеъри жуда бўш ва бемаза эди. Ундай шеър ёзгандан кўра, ёзмаган яхшироқ.

Ёмон эътиқодли киши эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳни кадрламасди. Юраксиз, ҳаёси камроқ киши эди. Атрофида бир неча майнавоз ва бебоклар йиғилган, девон ва халойиқ қошида ёмон ва хунук ҳаракатлар қиларди. Бадкалом эди. Сўзини дархол англаб бўлмасди.

Урушлари. Икки марта саф тортиб жанг қилди. Ҳар иккаласида ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро мирзо билан тўқнашди: бир маротаба Астрободда мағлуб бўлди. Яна бир марта Андхуд тупроғида, Чаман деган ерда ҳам мағлуб бўлди. Икки марта Бадахшоннинг жануб томонидаги Кофиристонга бориб ғазот қилди. Шу сабабли фармонининг сарлавҳасида Султон Маҳмуд ғозий деб ёзардилар.

Вилоятлари: Султон Абусаид мирзо унга Астрободни берган эди. Ироқ воқеасидан кейин (ўша ерда Абусаид мирзо жангда ҳалок бўлган) Хуросонга келди. Бу пайтда Ҳисор ҳокими Қанбаралибек Султон Абусаид

мирзонинг буйруғи билан Ҳиндистон лашкарини йиғиб Ирокка, мирзонинг оркасидан бораётганда Хуросонда Султон Махмуд мирзога кўшилди. Султон Ҳусайн Бойкаро мирзонинг овозасини эшитгач, Хуросон халки хужум қилиб, Султон Махмуд мирзони Хуросондан ҳайдадилар. Султон Махмуд мирзо Самарқандга Султон Аҳмад мирзо қошига келди. Бир неча ойдан сўнг Аҳмад Мушток бошлиқ Сайид Бадр ва Хусравшоҳ ҳамда яна баъзи йигитлар Султон Махмуд мирзони олиб қочиб, Ҳисорга Қанбаралибек қошига бордилар. Ўшандан бери Қахқа билан Кўхтан тоғининг жануб тарафидаги вилоятлар, чунончи, Термиз ва Чағониён, Ҳисор ва Хатлон, Қундуз ва Бадахшон Ҳиндукуш тоғигача Султон Махмуд мирзонинг ихтиёрига ўтди. Акаси Султон Аҳмад мирзо ўлгандан сўнг унинг вилояти ҳам бунинг тасарруфида бўлди.

Авлоди: беш ўғил, ўн бир киз кўрди. Барча ўғилларидан каттаси Султон Масъуд мирзо эди. Онаси Мир Бузург Тирмизийнинг кизи эди.

Яна бир ўғли Бойсункур мирзо эди. Онаси Пошобегим эди.

Яна бир ўғли Султонали мирзо эди. Онаси Зухрабеги Оға ўзбак чўри эди.

Яна бир ўғли Султон Ҳусайн мирзо эди. Онаси Хонзодабегим Мир Бузургнинг набираси эди. У мирзо тириклигида ўн уч ёшида Тангри раҳматига борди.

Яна бир ўғли Султон Увайс мирзо эди. Онаси Юнусхоннинг кизи, менинг онамнинг синглиси Султоннигор хоним эди. Бу тўрт мирзонинг ҳолатлари мазкур асарнинг тегишли воқеаларида зикр этилади.

Уч кизи Бойсункур мирзо билан бир туғишган эди. Каттасини Султон Махмуд мирзо амакиси Минучехр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзога чиқарган эди.

Яна беш кизи Мир Бузургнинг невараси Хонзодабегимдан эди. Каттасини Султон Махмуд мирзо вафотидан кейин Абобакр Кошғарийга бердилар. Иккинчи кизи Бекабегим эди, Султон Ҳусайн Бойкаро мирзо Ҳисорни қамал қилганда Султон Абусаид мирзонинг кизи Поянда Султон бегимдан туғилган Ҳайдар мирзо исмли ўғлига олиб, ярашиб, Ҳисорнинг устидан қайтиб кетди. Учинчи кизи Окбегим эди. Тўртинчи кизи Ойбегим эди. Султон Ҳусайн мирзо Қундуз устига келганда, Умаршайх мирзо ўғли Жаҳонгир мирзони Андижон лашкари билан қўмакка юборганда Жаҳонгир мирзога номзод бўлган эди. Тўққиз юзу ўнинчи йили (1504) Амударё бўйида Боқи Чағониёний менга келиб мулозамат қилди. Бу бегимлар оналари билан Термизда эдилар. Булар ҳам Боқи Чағониёнийнинг кўч-кўрони

билан келиб кўшилдилар. Кохмардга келганда Ойбегимни Жаҳонгир мирзо олди. Биргина киз кўрди. Мазкур йилда у катта онаси Хонзодабегим билан Бадахшон вилоятидадир. Бешинчи кизи Зайнабсултон бегим эди. Кобулни эгаллаганимда онам Кутлуғнигор хонимнинг таклифи билан уни олдим, хийла ҳамжихатлик бўлмади. Икки-уч йилдан сўнг чечак хасталиги билан оламдан ўтди. Яна бир кизи Махдумасултон бегим эди. Султонали мирзонинг туғишган эгачисидир. Ҳозир Бадахшон вилоятида. Яна икки кизи икки канизакдан туғилган: бирининг оти Ражабсултон, яна бирининг исми Муҳибсултондир.

Хотинлари ва канизаклари. Катта хотини Мир Бузург Термизийнинг кизи Хонзодабегим эди. Мирзо уни жуда севарди. У Султон Масъуд мирзонинг онаси эди. Хонзодабегим ўлганда мирзо жуда каттиқ таъзия тутганди. Ундан сўнг Мир Бузургнинг набираси – Хонзодабегимнинг биродарзодасини олди. Уни ҳам Хонзодабегим дер эдилар. Беш киз ва бир ўғилнинг онаси эди.

Яна бири – Пошобегим. Қорақўйлуқ Баҳорлу аймағи туркман бекларидан Али Шукурбекнинг кизи эди. Уни аввал Жаҳоншоҳ мирзо Бороний Қорақўйлуқнинг ўғли Муҳаммадий мирзо олган эди. Озарбайжон ва Ирокни Жаҳоншоҳ авлодидан оққўйлуқ Узун Ҳасан олгач, Али Шукурбекнинг ўғиллари тўрт-беш минг уйли қорақўйлуқ туркманлар билан Султон Абусаид мирзо хизматига кирдилар. Султон Абусаид мирзо енгилганда бу вилоятларга тушдилар. Султон Маҳмуд мирзо Самарқанддан Ҳисорга келганда эса, улар Султон Маҳмуд мирзо хизматига кирдилар. Пошобегимни Султон Маҳмуд мирзо ўша пайтда олган эди. Пошобегим бир ўғил, уч қизнинг онаси эди.

Яна бири Султоннигор хоним эди. Насаби хонлар воқеаларида шарҳлаб ёзилганди.

Чўри ва канизаклари ҳам анча эди. Мўътабар чўриси Зухрабеги оға эди. Ўзбакдан. Султон Абусаид мирзонинг тириклигида, ёшлигида олганди. У бир ўғил, бир қизнинг онаси эди.

Канизлари ҳам анча эди. Уларнинг иккитасидан икки қиз бўлган эдики, юқорида зикр қилинди.

Амирлари: Хусравшоҳ туркистонлик кипчоқлардан. Кичиклигида тархон бекларининг хизматида эди. Балки шахсий соқчи эди. Ундан сўнг Мазидбек арғунга навкар бўлди. У Хусравшоҳни ҳар томонлама кадрлаган эди. Ирок мағлубиятида Султон Маҳмуд мирзога кўшилиб йўлда келаётганида арзирли хизматлар қилгани учун Султон Маҳмуд мирзонинг эътибо-

рини қозонди. Кейинчалик жуда кучайиб кетди. Султон Маҳмуд мирзонинг замонидаёқ Хусравшоҳ навқари беш-олти мингга етганди. Амударёдан Ҳиндукуш тоғигача Бадахшондан бошқа вилоятларнинг ҳаммаси унга тааллуқли эди. Бир бутун мустаҳкам беклик тузди. Зиёфати ва саховати яхши эди. Соддалигига қарамай, жуда топармон-тутармон эди. Қанча кўп топса, шунча яхши харж ҳам қиларди.

Султон Маҳмуд мирзодан сўнг ўғлонларининг замонида ҳам жуда кучайиб кетди. Навқари йигирма мингга яқинлашган эди. Гарчи намоз ўқиб, таомда парҳез қилса ҳам, аммо бетамиз, бузуқи, идроксиз, бефаҳм, бевафо ва оқибатсиз киши эди. Беш кунлик ўтар дунё учун бир ўзи ўстирган валинеъматзодаси Султон Маҳмуд мирзо ўғлининг кўзини кўр қилди. Бошқа бирини ўлдирди. Тангри қошида осий ва халқ олдида ёмонотлик бўлди. Қиёмат тонгигача лаънат ва нафратга сазовор бўлди. Бу ўтар дунё учун шундай ёмон ишлар қилди. Бундай жуда обод вилоят ва бунчалик кўп яроғлик навқарга эга бўла туриб, бир макиён билан ҳам урушмади. Ҳали бу воқеалар зикри келади.

Яна бири Пирмуҳаммад элчи Бўға – қавчин эди. Балх дарвозасида ҳазоралар билан урушда Султон Абусаид мирзо олдида баҳс бойлашиб мушт жангига кирганди. Мардона киши эди. Султон Маҳмуд мирзога доим мулозамат қиларди. Мирзонинг ихтиёрига қараб иш тутарди. Султон Ҳусайн Бойқаро мирзо Қундузни камал қилганда, Хусравшоҳга қарши оз киши билан зирҳли кийимсиз ўйламай-нетмай тунги босқинга отланди. У шундай кўп навқарга қарши нима ҳам қила оларди! Пирмуҳаммад элчи Бўға орқасидан қувғунчи борди: у ўзини дарёга ташлаб, фарқ бўлди.

Яна бири Айюб эди. Султон Абусаид мирзо қошида Хуросон танқўриқчилари қисмида хизмат қиларди. Бу мардона киши Бойсунқур мирзонинг бекотаси эди. Емак ва киймаги меъёри билан эди. Ҳазилқаш ва сўзамол бўлгани учун Султон Маҳмуд мирзо унга «беҳаё» деб хитоб қилар экан.

Яна бири Вали – Хусравшоҳнинг туғишган иниси эди. Навқарини яхши сақларди. Султон Масъуд мирзонинг кўзига мил тортилмоғига ва Бойсунқур мирзонинг ўлдирилмоғига сабабчи у эди. Жами элнинг ғийбатини қиларди. Тили заҳар ва фаҳш сўзлар айтгучи, қайсар ва бемаза эркак эди. Ўзидан бошқа ҳеч кишини бирор-бир ишда писанд қилмасди. Мен Қундуз вилоятидан келиб Душий атрофида Хусравшоҳни навқар-савдаридан айириб жўнашга руҳсат берган пайтимда, у ҳам ўзбаклар кўрқувидан Андароб ва Серобга келганди. У мавзелардаги аймақларни босиб-талаб, бизни деб

Кобулга келди. Вали Мухаммад Шайбонийхон қошига борди. Самарқанд шаҳрида боши қирқилди.

Яна бири Шайх Абдулло барлос эди. Шох Султон Мухаммаднинг бир қизи унда эди. Бу аёл Абобакр мирзо билан Султон Маҳмудхоннинг ҳоласи бўлади. Шайх Абдулло барлос тўнни таранг ва тор қияр эди. Одми ва асил киши эди.

Яна бири Маҳмуд барлос эди. Навандоклик барлослардан. Султон Абу-саид мирзо қошида ҳам бек эди. Султон Абусаид мирзо Ироқ вилоятини эгаллаганда Қирмон шаҳрини Маҳмуд барлосга берган эди. Абобакр мирзога Мазидбек арғун ва қорақўйлуқ туркман беклари қўшилиб, Султон Маҳмуд мирзонинг устига Ҳисорга юрганга, Султон Маҳмуд мирзо оғаси ёнига – Самарқандга кетди. Маҳмуд барлос Ҳисорни бермай, яхши ҳимоя қилди. Девон тузган шоир эди.

Султон Маҳмуд мирзонинг вафотидан сўнг Хусравшоҳ бу воқеани элдан яшириб, ҳазинага қўл чўза бошлади. Бундай хабар қандай яширин қоларди? Дарҳол бутун шаҳар халқига ёйилди. Ўша куни Самарқанд халқининг қатта ҳайити эди. Лашкар ва фуқаро Хусравшоҳнинг устига ҳужум қилиш пайида бўлдилар. Аҳмад Ҳожибек ва тархон беклари ғавғони босиб, Хусравшоҳни чиқариб Ҳисорга узатдилар. Султон Маҳмуд мирзо ҳаётлигида қатта ўғли Султон Масъуд мирзога Ҳисорни, Бойсунқур мирзога Бухорони берган эди. Бу воқеа, яъни Султон Маҳмуд мирзонинг вафоти пайтида ҳеч қайси ўғли ҳозир эмас эди. Хусравшоҳни ҳайдашгандан сўнг Самарқанд ва Ҳисор беклари ўзаро келишиб Бухорога – Бойсунқур мирзога киши юбордилар ва келтириб, Самарқанд тахтига ўтирғиздилар. Бойсунқур мирзо подшоҳ бўлганда ўн саккиз яшар эди.

Ўша фурсатда Тошканд ҳокими Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлос ва Самарқанднинг баъзи улуғлари сўзи билан Самарқандни эгаллаш умидида лашкар тортиб, Қанбой мавзесига келди. Самарқанддан Бойсунқур мирзо ҳам қатта, яхши қуролланган лашкар билан чиқиб, Қанбой мавзесида саф тортиб урушдилар. Ҳайдар қўқалдош мўғул лашкарининг улуғ таянчи, ҳужумчилик қисмининг бошлиғи эди; ҳаммалари отдан тушиб, жангга қирдилар. Самарқанд ва Ҳисорнинг ҳамиятли йигитлари от солдилар. Ҳайдарбек бошлиқ отдан тушганлар бутунлай отлар оёғи остида қолдилар. Ҳайдарбек қўлга олинган, мўғуллар уруша олмадилар, енгилдилар. Кўп мўғул кишиси қирилди. Бойсунқур мирзо ўз олдида ҳам кўп кишининг бошини олдирди.

Шунчаликка борилдики, ўликнинг кўплигидан шох чодирини уч ерга кўчирдилар.

Бу фурсатда минглик элидан бўлган, отамнинг олдида кичиклигидан хизматлар қилиб беклик мартабасига етган, бироқ сўнгра бир гуноҳи туфайли мартабаси пасайтирилган Иброҳим сору Исфара кўрғонини эгаллаб, Бойсунқур мирзо отига хутба ўқитди, мухолиф томонида бўлди.

Шаъбон ойида Иброҳим Сору фитнасини даф этиш учун лашкар отланди. Ушбу ойнинг охирида Исфарани камал қилдик. Ўша куни йигитлар шўхлик қилиб, етиб келганданок кўрғоннинг ташқарисидаги янги солинган кўрғонни олдилар. Сайид Қосим эшикоға шу куни ҳаммадан яхшироқ ҳаракат қилиб, ўзиб қилич урди. Султон Аҳмад Танбал ҳам қиличининг кучини кўрсатди. Муҳаммад Дўст тағойи ҳам қиличбозлик додини берди. Бироқ баҳодирлик улуши совринини Сайид Қосим олди. Баҳодирлик улуши мўғулларда қадимий расмдир. Ҳар уруш ва ҳарб маърақасида ҳар қимки элдан ўзиб қилич урган бўлса, улушни ўша олади. Шохрухияга борганда, тоғам Султон Маҳмудхоннинг намунали баҳодирлик улушини Сайид Қосим олди. Аввалги кунги урушда Худойберди бекотамга тахш (кичик ўк отиш курали) ўқи тегиб, ўлди. Зирхли кийимсиз урушга қирилгани учун баъзи йигит-яланг нобуд бўлиб, анча одам ярадор бўлди. Иброҳим Сорунинг қошида бир тахшотари бор эди, жуда яхши отарди. Унингдек тахшотарни кўрмаган эдик. Аксар элни у ярадор қилди. Кўрғон олингандан сўнг, ўша тахшотар доим менинг қошимда бўлди. Камал узоққа чўзилди. Икки-уч ерда саркўблар¹ ясаб, ерости йўлларини казиш буюрилди. Қалъа олиш ҳаракатига жиддий киришиш тайинланди. Камал қирқ кунга чўзилди.

Охири Иброҳим Сору ожиз қолиб, Хожа Мавлоноий Қозининг востачилиги билан қулликни бўйнига олиб, шаввол ойида қилич, садоғини бўйнига осиб келиб, мулозамат қилиб, кўрғонни топширди.

Хўжанд ҳам узоқ муддатлардан бери Умаршайх мирзо давлатига тааллуқли эди. Бироқ бу тўс-тўполонларда ҳокимидан путур кетгани учун Султон Аҳмад мирзога қарар эди. Шу муносабат билан унинг устига юриш қилиб борилди. Хўжандда Мир Мўғулнинг отаси Абдувахҳоб шиғовул эди. Мен етган заҳотимок кўрғонни талашиб-тортишиб ўтирмай топширди.

Бу фурсатда Султон Маҳмудхон Шохрухияда эди. Бундан бурунрок Султон Аҳмад мирзо Андижон тупроғига келганда хон ҳам келиб, Аҳси-

¹ Саркўблар – тош, тупрок ва ёғочдан қурилган баланд истехком.

ни камал қилганди. Зикр этилганидек, хотиримга келдики, хон онамнинг акасиدير, ора бунчалик яқин бўлгани боис бориб бош эгсам, ўтган гинакудуратлар бартараф бўлса, яқин-йироқда эшитган-кўрганга яхши бўлади, деб келиб, Шоҳрухиядан ташқаридаги Ҳайдарбек солган боғда хонга мулозамат қилдим. Хон боғнинг ўртасидаги улуғ чордара (тўрт эшикли) уйда ўтирган эдилар. Уйга киргач, уч марта таъзим қилдим. Хон ҳам таъзим қилиб ўринларидан турдилар. Кўришиб, қайтиб таъзим қилгандан сўнг, ёнларига олиб, кўп шафкат ва меҳрибончиликлар кўрсатдилар.

Бир-икки кундан сўнг Кандирлик довони билан Ахси ва Андижон сари йўлга тушдим. Ахсига етиб отамнинг мазорини тавоф қилдим. Ахсидан жума намози вақти чиқиб, Банди Солор йўли орқали шом билан хуфтон намози орасида Андижонга келдим. Бу Банди Солор йўли тўққиз йиғоч йўлдир. Андижон вилоятининг даштда яшовчи аҳолисида бири одами кўп Чакрак элидир. Беш-олти минг уйлик эл. Улар Фарғона билан Кошғар орасидаги тоғларда истикомат қиладилар. Отлари кўп ва қўйлари беҳисобдир. У тоғларда қорамол ўрнига кўтос саклайдилар. Кўтослари ҳам кўп бўлади. Тоғлари берк ва чегарада бўлгани учун мол беришга ўрганмаганлар. Чакракдан мол олиб, лашкарга бўлиб бериш учун лашкарни Қосимбекка бошлатиб, Чакракка юборилди. Қосимбек бориб, йигирма мингга яқин қўй ва минг-минг беш юз от олиб, лашкарга улашди.

Лашкар Чакракдан кайтгандан сўнг Ўратепанинг устига отланилди. Ўратепа узок муддатлар Умаршайх мирзо тасарруфида эди. Мирзо ўлган йили қўлдан чиқиб кетганди. Бу фурсатда Бойсунқур мирзонинг иниси Султонали мирзо бу ерда эди. Султонали мирзо хабар топиб, ўзи Фалғар ва Масчо тоғликларига чиқиб кетиб, бекота Шайх Зуннунни Ўратепага қўйган эди. Хўжанддан ўтиб ярим йўлга етганда, Халифани Шайх Зуннунга элчи сифатида юборилди. У беакл нокас муносиб жавоб бермай, Халифани туттириб, ўлимга буюрди. Қисматда йўк экан, Халифа халос бўлиб, юз минг машаққат ва азоблар билан икки-уч кундан кейин яёв ва яланғоч қайтиб келди.

Ўратепа тарафларга келдик. Қиш яқин қолгани учун эл шоли-молини бутунлай йиғиштириб олган эди. Шу сабабдан бир неча кун ўтгач, Андижон сари қайтиб йўлга тушилди. Биз кайтгандан сўнг хон лашкари Ўратепа устига юрди. Ўратепа кишилари саклай олмай, у ерни ташлаб чикдилар. Хон Ўратепани Муҳаммад Ҳусайн кўрагонга берди. Ўша вақтдан тўққиз юз саккизинчи йилгача (милодий 1502 йил) Ўратепа Муҳаммад Ҳусайн кўрагонда эди.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ БИРИНЧИ (1495–1496) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Султон Хусайн Бойкаро мирзо Хуросондан Ҳисор устига лашкар тортиб, қишда Тирмиз тўғрисига келди. Султон Масъуд мирзо ҳам лашкар йиғиб, Тирмизга рўпара келиб ўтирди. Хусравшоҳ ўзи Қундузни маҳкам қилиб, иниси Валини лашкарга юборди. Қишнинг аксарини сув ёқасида ўтказдилар, нарига ўта олмадилар. Султон Хусайн мирзо ишбилармон ва тажрибали подшоҳ эди. Қундуз сари дарё юкорисига кўчди. Рўпарасидаги лашкарни ғофил қолдириб, Абдуллатиф бахши бошлик беш-олти юз уддабурон одамларини Қилиф кечигига юборди. У лашкар хабар топгунча, Абдуллатиф бахши тайин бўлган эл билан Қилиф кечигидан ўтиб, сув ёқасини эгаллади. Бу хабар Султон Масъуд мирзога етиб боргач, Вали Хусравшоҳ бу кечган одамларнинг устига бормокка харчанд ҳаракат қилди, Султон Масъуд мирзонинг кўрқоклигидан ёки Валининг тесқариси бўлган Боқи Чағониёнийнинг раъйига қараб, бу кечган лашкарнинг устига юрмади. Лашкар тартибсиз йўсинда Ҳисор сари қайтди.

Султон Хусайн мирзо сув кечиб, Бадиуззамон мирзо ва Иброҳим Хусайн мирзони, Муҳаммад Валибек ва Зуннун аргунни Хусравшоҳ устига ҳужумчи қисм қилиб юборди. Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундук барлосни Хатлон устига жўнатди. Ўзи Ҳисор устига келди. Яқин борганда хабар топдилар.

Султон Масъуд мирзо Ҳисорда турмоқнинг йўлини тополмай, Камруд анҳори ёқалаб, юкори Сири тоғ йўли билан иниси Бойсунқур мирзо қошига – Самарқандга кетди. Вали ҳам Хатлон сари йўл тортди. Ҳисор кўрғонини Боқи Чағониёний, Маҳмуд барлос ва Қўчбекнинг отаси Султон Аҳмад беркитдилар.

Ҳамза Султон ва Маҳдий Султон бир неча йилдан бери Шайбонийхондан айрилиб келиб, Султон Маҳмуд мирзо хизматида эдилар. Барча ўзбақлари билан Муҳаммад дуғлат Султон Хусайн дуғлат ва жаами Ҳисор вилоятида ўтирган мўғуллар билан бу таҳликада Қоратегин сари йўл тортдилар. Султон Хусайн мирзо бу хабарларни эшитиб, Абулмуҳсин мирзони ва баъзи йигитларни Камруд дараси юкорисига, Султон Масъуд мирзо ортидан юборди. Тор дарага кирган пайтда ортидан етиб борган бўлсалар-да, лекин айтарли иш ҳам қила олмадилар. Бирок, мирзобек фарангибоз (ўқотар) унда қилич билан иш кўрсатади.

Иброҳим тархон, Яъқуб Айюб, яна баъзи лашкар Ҳамза Султон ва мўғулларнинг устига Қоратегинга юборилди. Қоратегинда кейинидан етиб

урушдилар. Лекин улар Султон Ҳусайн мирзонинг илғор қисмини босиб, бекларнинг аксарини қўлга тушириб, яна қўйиб юбордилар.

Ҳисордан ўша чиққанларидан кейин Ҳамза Султон, Маҳдий Султон, Ҳамза Султоннинг ўғли Мамоқ Султон, Муҳаммад дуғлат (сўнгралар Муҳаммад Ҳисорий сифатида машҳур бўлиб эди), Султон Ҳусайн дуғлат ва бу султонларга тааллуқли ўзбаклар, Ҳисор вилоятида яшаб турган Султон Маҳмуд мирзо навкарлари бўлган мўғуллар бизни деб рамазон ойида Андижонга келдилар.

У пайтда темурий султонлар расми билан тўшак устида ўтиргандим. Ҳамза Султон билан Маҳдий Султон ва Мамоқ Султон келганларида, бу султонларнинг таъзимига ўрнимдан туриб, тўшакдан тушиб, султонлар билан кўришдим. Султонларни ўнг қўл томонимга ўтиргиздим. Муҳаммад Ҳисорий бошлиқ барча мўғуллар келдилар. Барчаси мулозимликни ихтиёр қилдилар.

Султон Ҳусайн Бойқаро мирзо келиб Ҳисор қўрғонини қамал қилди. Лаҳм қазимок, қўрғон олмок, тош урмок ва тошотар қозон қурмокнинг пайида кечаю кундуз ором ва қарори йўқ эди. Тўрт-беш ерда лаҳм қаздирди. Шаҳар томон дарвоза ёнидан қазилган лаҳм анча илгарилаганди. Қўрғон эли ҳам лаҳм қазиб, бу лаҳмни топдилар. Қўрғонликлар юқоридан буларга томон тутун ҳайдадилар. Хужумчилар тешиқни беркитгач, тутун юқорига – қўрғон элининг ўзларига қайтиб, қўрғон эли ўлим ваҳимасида лаҳмдан қочиб чиқдилар. Охири кўза-кўза сув келтириб қуйиб, ташқи элни лаҳмдан қочирдилар. Яна бир маротаба бир тўда илдам йигитлар чиқиб лаҳм устидаги йигитларни қочирдилар. Яна Ҳусайн Бойқаро мирзо тушган шимол тарафдан тошотар қозон қуриб, кўп тош билан уриб, қальанинг бир бурчагидаги миноранинг ичини ўйдилар. Хуфтон намози пайтида қальанинг кунгирадор устунни учди. Баъзи йигитлар тезлик қилиб урушга рухсат сўрадилар. Султон Ҳусайн мирзо «Кечаси бўлди», деб рухсат бермади. Тонг отгунча қўрғон эли қальанинг учган устунини тўла таъмирлаб, қайтадан тиклаган эдилар. Эртаси уруш ҳам бўлмади. Бу икки ой, икки ярим ойда дўқ-пўписа ва қалъа тешмок, сарқўб тикламок ва тош отмокдан бошқа тузук уруш бўлмади.

Бадиуззамон мирзо ва Хусравшоҳ устига юборилган лашкар қисми Қундуздан уч-тўрт йиғоч қуйроқ тушганда Хусравшоҳ бор кишиси билан аслаҳаланиб, Қундуздан чиқиб, орада қўниб, Бадиуззамон мирзо ва лашкарининг устига бостириб келди. Булар – шунча мирзолар ва шунча

сардор беклар аскарлари Хусравшоҳнинг кишиларидан икки хисса ортик бўлмаса-да, бир ярим хиссадан кўпрок бўла туриб чўчиб, эҳтиёткорлик дея хандақдан чикмадилар. Хусравшоҳнинг яхши-ёмон, катта-кичик навқари тўрт-беш мингча эди.

Хусравшоҳ бу ўтар бебако дунё учун ва кетар навқари бевафо учун шунча ёмонлик ва бадномликни ихтиёр қилиб ҳамда мунча зулм ва адолатсизлик қилмокни ўзига шиор қилиб, катта-катта вилоятларга эга бўлиб, шунча кўп навқар ва савдар саклаш тутумини қилиб, балки сўнгралар навқар ва мулозимлари йигирма-ўттиз мингга етиб, вилоятлари ва ноҳиялари ўз подшоҳи ва мирзоларидан ортиб, умрида эришган ғалабаси шу бўлди. Шу туфайли Хусравшоҳ ва тобеларининг номи сардорликка чиқиб, мардона бўлдилар. Хандақдан чикмаганлар кўрокликда ном чиқариб, юраксизлик билан афсона бўлдилар.

Бадиуззамон мирзо ундан кўчиб, бир неча манзил қўниб Толиконнинг Олғу тоғига келиб тушди. Хусравшоҳ Қундуз кўрғонида эди. Ташқаридан уларга хавф солиб туриш учун иниси Валини бир тўда жасур йигитлари билан Ишкамиш, Фулул ва у тоғ этакларига юборган эди. Яна Муҳибали кўрчи бир даста баҳодир йигитларни олиб келиб, Хатлон дарёсининг ёқасида буларнинг одамларига учраб, уларни енгиб, бир гуруҳ кишини асир қилиб, бир неча бошни кесиб кетди. Сўнгги навбат бунинг қасдига Сайдимали эшикоға, иниси Қулибек ва Бахлул Айюб бир қисм кучли йигитлар билан келиб, Анбаркўх этагида Хожачангол мавзесида Хуросон лашқари кўчган махали тўкнашадилар. Кўп киши етиб Сайдимали ва Қулбобони, яна бир гуруҳ йигитларни асир олди.

Бу хабар Султон Ҳусайн мирзога етишди. Бунинг устига Ҳисорнинг баҳор ёғинлари сабабидан лашқар ҳам ташвишдан холи эмасди. Яраш учун ичкилардан Махмуд барлос чиқиб келди. Ташқаридан Хожа Пир баковул, улуғ оғалар ҳамда мавжуд бўлган созанда ва ҳофизлар келиб, Султон Махмуд мирзонинг Хонзодабегимдан бўлган катта қизини Султон Абусаид мирзонинг қиз набираси Поянда султон бегимдан бўлган Ҳайдар мирзога олиб, Ҳисор устидан қўзғалиб Қундуз сари юзландилар. Қундузга келиб ҳам бир оз сиёсат қилган бўлиб шаҳарни қамал қилдилар. Охири Бадиуззамон мирзо орага тушиб, ярашиб, ичкари-ташқари тушган йигитларни алмаштириб қайтиб кетдилар.

Хусравшоҳнинг бунчалик улғаймоғига, бунча ҳадди сиғмас ишларни қилмоғига Султон Ҳусайн мирзонинг икки маротаба келиб ҳам уни

енга олмай қайтмоғи сабаб бўлди. Султон Ҳусайн мирзо Балхга етганда Мовароуннахр вилояти маслаҳати учун Балхни Бадиуззамон мирзога бериб, унинг вилояти бўлган Астрободни Музаффар Ҳусайн мирзога берди. Ҳар иккаласини Балх ва Астробод ҳокимлигига бир мажлисда таъзим – қуллук қилдирди. Ана шу сабабдан Бадиуззамон мирзо ранжиди. Кейинги шунча йиллик душманликлар ва фитналарнинг сабаби шу эди.

Ушбу рамазон оғи Самарқандда тархонийлар фитнаси содир бўлди. Шарҳи шуки, Бойсунқур мирзо Ҳисор беклари ва лашкар сардорлари билан яхши муносабат ва тутумда эди, лекин Самарқанд бек ва сипоҳилари билан унчалик эмасди. Шайх Абдулло барлос энг улуғ, эътиборли бек эди. Ўғлонлари Бойсунқур мирзо оила аҳли билан шунчалик яқин ва кадрдон эдиларки, уларни ошиқлик ва маъшукликка ўхшатар эдилар. Тархон беклари ва баъзи Самарқанд беклари шу сабабларга кўра, Бойсунқур мирзодан ранжидилар.

Дарвеш Муҳаммад тархон Бухородан келиб, Султонали мирзони Қаршидан келтириб, подшоҳ кўтариб, Боғи Навга келди. Бойсунқур мирзо шу ерда эди. Бойсунқур мирзони навкар-савдаридан айириб тутқун тарзида арқка келтирдилар. Иккала мирзони бир жойга ўтирғиздилар. Кечқурун, намози дигарда Бойсунқур мирзони Кўксаройга чиқариб қатл этиш хаёлида эдилар. Бойсунқур мирзо таҳорат олмоқ баҳонаси билан Бўстон саройининг шарқи-шимол тарафидаги бир уйга кирди. Эшик оғзида тархонийлар тургандилар. Мирзо билан Муҳаммад Қули қавчин, Ҳасан шарбатчи бирга кирдилар. Қисматни қарангки, мирзо таҳоратга кирган уйнинг орқа тарафида фақат ғишт тахлаб чиқилган эшиги бўлиб, ундан ҳовли орқали ташқарига чиқилар экан. Дарҳол бу ғиштларни йиқитиб, арқнинг Ғотфар тарафидаги деворининг сувчиқар ариғи орқали чиқиб, иккинчи девордан ошиб Хожа Кафширга, Хожаго Хожа уйига бордилар. Таҳоратхона эшигида турганлар бирпасдан сўнг мулоҳаза қилиб кўрсаларки, мирзо қочибди.

Эртасига эрталаб тархонийлар йиғилиб Хожаго Хожанинг эшигига бордилар. Хожа: «Йўқдир» деб, бермайди. Булар ҳам зўрлаб олмайдилар. Чунки хожаларнинг ҳурмат мартабаси зўрлаб олишга йўл қўймас эди. Бир-икки кундан сўнг Хожа Абдулмакорим, Аҳмад Ҳожибек ва яна баъзи бек, кичик беклар, сипоҳилар ва шаҳар элининг жамоаси оммавий хужум қилиб Хожанинг уйидан мирзони келтирдилар; Султонали мирзони ва тархонийларни арқда қамадилар. Арқни бир кун ҳам сақлай олмадилар.

Муҳаммад Мазид тархон Чорраҳа дарвозаси билан чиқиб кочиб Бухорога борди. Султонали мирзо билан Дарвеш Муҳаммад тархон кўлга тушди.

Бойсунқур мирзо Аҳмад Ҳожибекнинг уйида эканида Дарвеш Муҳаммад тархонни келтирдилар. Бойсунқур мирзо бир-икки сўз сўради. Яхши жавоб бера олмади. Яхши жавоб бергулик иш қилмаган эдики, жавоб берса! мирзо уни ўлимга буюрди. Дарвеш Муҳаммад тархон бетоқатликдан устунга ёпишди. Устунга ёпишгани билан кўядиларми?! Қатл этдилар. Султонали мирзони Кўксаройга чиқариб кўзларига мил тортишни буюрди.

Темурбек солган олий иморатлардан бири Кўксаройдирки, у Самарқанд аркида жойлашган. Ажиб хосиятли иморатдир. Темурбек авлодидан ҳар ким бош кўтариб тахтга ўтирса ҳам бунда ўтиради, ҳар ким тахт орзуси билан бош кўйса ҳам бунда кўяди. Ҳаттоки, фалон подшоҳни Кўксаройга чиқардилар, яъни ўлдирдилар, деган кинояли гап юрарди.

Султонали мирзони Кўксаройда кўзларига мил тортидилар. Жарроҳнинг ихтиёри биланми ё бехосданми наштардан Султонали мирзонинг кўзларига ҳеч бир зарар етмади. Бунини у дарҳол билдирмади. Султонали мирзо Хожа Яхёнинг уйига борди. Икки-уч кундан сўнг кочиб, Бухорога – тархонларга борди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ авлодининг орасида бу сабабдан иттифоқлик-иноқлик пайдо бўлди. Улуғи улуғига мураббий, кичиги кичигига ҳомий бўлди.

Бир неча кундан сўнг Хожа Яхё ҳам Бухорога борди. Бойсунқур мирзо лашкар тортиб Бухорога, Султонали мирзонинг устига юрди. Бухорога яқин қолганда Султонали мирзо ва тархон беклари саф тортиб чиқдилар. Бироз уруш бўлди. Ғалаба Султонали мирзо тарафида бўлиб, Бойсунқур мирзо шикаст топди. Аҳмад Ҳожибек ва яна бир гуруҳ сара йигитлар кўлга тушди, аксариятини ўлдирдилар. Аҳмад Ҳожибекни Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қатли сабабли ҳурматсизларча қатл этдилар.

Султонали мирзо Бойсунқур мирзонинг ортидан дарҳол Самарқандга юрди. Бу хабар шаввол ойида Андижонга, бизга етиб келди. Биз ҳам Самарқанд умиди билан ўша шаввол ойидаёқ лашкар тортиб отландик. Султон Ҳусайн мирзо Ҳисор ва Қундуздан қайтган эди. Султон Масъуд мирзонинг ва Хусравшоҳнинг хотири жам эди. Султон Масъуд мирзо ҳам Самарқанд орзусида Шаҳрисабз устига келди. Хусравшоҳ иниси Валини Масъуд мирзога кўшди. Уч-тўрт ой Самарқандни уч томондан қамал қилдик.

Хожа Яхё Султонали мирзо олдидан келиб, орада иттифоқ ва ҳам-жихатлик ўрнатмокчи бўлди. Кўришмокка рози бўлиб, Самарқанддан икки-уч шаръий куйирок Суғд тарафидан мен лашкарим билан бордим. У тарафдан Султонали мирзо лашкари билан келди. Наридан тўрт-беш киши Султонали мирзо, беридан тўрт-беш киши билан мен Кўхак сувининг оралиғидан кечиб, от устидаёк кўришиб, сўрашиб, улар у тараф кетдилар, мен бу тараф келдим.

Мулло Биноийни ва Муҳаммад Солиҳни ўшанда Хожа Яхё хизматида кўрдим. Муҳаммад Солиҳни ўшанда бир мартагина кўрдим. Мулло Биноий эса кейинчалик анча вақт менинг хизматимда бўлди.

Султонали мирзо билан кўришганимиздан сўнг, киш яқин келиб қолган эди, Самарқанд эли ҳам унчалик танқисликни кечираётган эмасди. Шу сабабли мен Андижонга, Султонали мирзо Бухорога қайтдик.

Султон Масъуд мирзо Шайх Абдулло барлоснинг кизига жуда мойил эди. Уни олиб, мамлакат олишлик дағдағасини кўйиб, Ҳисорга қайтди. Балки бу келишдан мақсади шу бўлгандир.

Шероз ва Канбой мавзеларидан Маҳдий Султон кочиб, Самарқандга борди. Ҳамза Султон Зоминдан ижозат билан Самарқандга борди.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ИККИНЧИ (1496–1497) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Ушбу кишда Бойсунқур мирзонинг иши анча ривож топган эди. Султонали мирзо томонидан Абдулкарим ашрит Кўфин ва унинг яқинидаги мавзеларга келган эди. Самарқанддан Маҳдий Султон Бойсунқур мирзо лашкарининг ҳужумчи қисмини бошлаб келиб, буларнинг устига ташланди. Абдулкарим ашрит билан Маҳдий Султоннинг ўзлари юзма-юз бўлдилар. Абдулкаримнинг отига Маҳдий Султон черкасий килич солиб йикитди. Ўзи тураётган ҳолатида Маҳдий Султон кўлининг тирсагидан чопди. Уни кўлга тушириб, ўша ҳужумчи лашкарни яхши босдилар. Бу султонлар Самарқанд ишини ва мирзоларнинг салтанатини кучсиз билиб, айрилиб, баҳорда Шайбонийхон қошига кетдилар.

Шунча воқеалардан сўнг самарқандликлар тўпланиб, Султонали мирзонинг қаршисига лашкар тортиб чиқдилар. Бойсунқур мирзо Сарипулга келди. Султонали мирзо Хожа Кордзанга келди. Ушбу фурсатда Хожа Мунир Ўшийнинг қутқуси билан Хожа Абулмақорим ва Андижон бекларидан Вайс Лоғарий, Муҳаммад Боқир ва яна Қосим дўлдой ҳамда Бойсунқур

мирзонинг бир гурух якин кишилари Бухоро устига юрдилар. Якин етганларида Бухородагилар хабардор бўлдилар, буларнинг ишлари юришмай, ортга кайтдилар.

Султонали мирзо билан кўришганимизда, ёзда улар Бухородан, мен Андижондан келиб, Самаркандни камал қиламиз, деб келишилган эди. Ўша ваъдалашувга кўра, рамазон ойида Андижондан отланиб, Ёрйлоқ мавзесига етганда, мирзоларнинг юзма-юз ўтирганлари хабарини эшитиб, Тўлун Хожа мўғулни икки-уч юз жангари йигитлар билан хужумчи қисм қилиб айирдик. Якин етганимизда Бойсункур мирзо бизнинг бораётганимиздан хабар топиб, сафи бузилган йўсинда орқасига қайтади. Бу йигитлар ўша кеча уларнинг йўлини кўндалангига кесиб чиқиб, кўп кишини отиб, анча ўлжа келтирдилар.

Биз бир-икки кундан сўнг Шероз кўрғонига етдик.

Шероз Қосим дўлдойда эди. Кўрғонбеги Шерозни саклай олмай, кўрғонни топширди. Шероз кўрғони Иброҳим Сору ихтиёрига берилди. Тонгда фитр ҳайити намозини ўша ерда ўқиб, Самарканд сари йўлга чиқиб, Обёр истироҳатгоҳига тушдик. Ўша куни Қосим дўлдой, Вайс Лоғарий, Ҳасан набира, Султон Муҳаммад Сайфал, Султон Муҳаммад Вайс уч-тўрт юз киши билан келиб, мулозамат қилдилар. Бойсункур мирзо кўчиб, орқага кайтгач, биз айрилиб подшоҳ қуллуғига келдик, дейишди улар. Охири маълум бўлдики, булар баҳслашиб Бойсункур мирзодан айрилиб, Шерозни мудофаа қилгани келган эканлар. Шероз иши бундай бўлгач, ноилож қолиб келишибди.

Қорабулоққа тушганимизда баъзи ерли кишиларга бебошлик қилган (талаган) мўғулларни тутиб келтирдилар. Қосимбек сиёсат учун икки-учтасини парча-парча қилдирди. Тўрт-беш йилдан сўнг ҳарбий саргардонликларда Масчодан хон қошига – Тошкентга йўл олганимизда Қосимбек шу сабабли биздан айрилиб, Ҳисорга кетди. Қорабулоқдан ўтиб, сув кечиб, Ём тўғрисида тушдик. Ушбу кун баъзи хос беклар Хиёбон бошида Бойсункур мирзонинг одамлари билан тўқнашдилар. Султон Аҳмад Танбалнинг бўғзига найза санчиб йикитдилар, лекин қўлга тушмади. Хожа Калоннинг катта акаси Хожаги Мулло Садрнинг йўғон томирига ўқ тегди. Ўша заҳоти Тангри раҳматига борди. Жуда яхши йигит эди. Отам ҳам кадрлаб, муҳрдор қилиб эди. Толиби илмлиги бор эди, тилни хийла билар эди, мактуб ёзиши ҳам яхши эди. Қушчиликни ва дуо билан ёмғир ёғдиришни ҳам биларди.

Ём атрофларида эканимизда шаҳардан кўп бозорчилар ва ҳар хил одамлар чиқиб, ўрдамиз бозорга айланиб, савдо-сотик қилар эдилар. Бир куни

кечкурун бирдан халойик ғавғо кўтариб, мусулмонлар молини батамом талон-торож қилдилар. Лашкар забти шу даражада эдики, элнинг таланган нарсаларининг ҳаммасини сакламай қайтариб берсинлар, деган фармон бўлди. Эртаси эрталаб икки-уч соат ичида бир қатим ип ва игна синиғигача бирор нарса лашкар кўлида қолмади, ҳаммасини эгаларига қайтариб бердилар.

У ердан кўчиб Самарқанднинг шарк тарафидаги Хон юртига тушилди. Бу жой Самарқанддан уч курўх (7.5 км) масофада. Қирк-эллик кун бу юртда ўтирилди. Бу юртдалигимизда бир неча маротаба ташқаридан ва ичкаридан юракли йигитлар Хиёбонда яхши қилич чопишди. Бир марта Хиёбонда Иброҳим бекчиқ қиличбозлик қилганда юзини чопдилар. Шундан сўнг уни Иброҳим чопуқ дер эдилар. Яна бир сафар Хиёбонда Пули Мағокда (Фор кўприги) Абулқосим кўҳбур бировни гурзи билан урди. Яна бир марта Хиёбонда Тарнов мавзесида жанг бўлди. Мирзошоҳ қавчин гурзи билан бировни кулатди. Мирзошоҳ қавчинни эса шундай чопдиларки, бўйнининг ярмигача кесилганди, катта томиригина кесилмаганди.

Хон юртида эканимизда кўрғондагилар фириб билан киши юбориб, кечаси Фори Ошикон тарафига келинг, кўрғонни берамиз, дедилар. Бу хаёл билан кечаси отланиб, Пули Мағокка бордим. Бир гуруҳ сара йигитлар ва пиёдалар ваъдалашган ерга юборилди. Ичкаридан бизнинг пиёдалардан ғафлатда қолдириб тўрт-бештасини ўлдирдиларки, хабардор бўлдик. Хийла жасур пиёдалар эдилар. Бирисининг оти Ҳожи эди. Менга ёшлигидан хизмат қиларди. Яна бирини Маҳмуд Кундури сангак дер эди. Барчасини ўлдирдилар.

Бу юртда эканимизда Самарқанддан шаҳарликлар ва бозорчилар шунчалик кўп чикқан эдики, лашкар ўрдаси шаҳарга айланганди. Шаҳардан ҳар нима истасалар, лашкаргоҳдан топиларди. Бу муддатда Самарқанддан бошқа барча кўрғонлар ва тоғу туз қўл остимга кириб эди. Шовдор тоғининг этагида Ургут номли кўрғонни бир жамоа беркитди. Зарурат бўлиб бу юртдан кўчиб, Ургут устига борилди. Тоқат қилолмай Хожа Қозини орага солиб келдилар. Биз ҳам гуноҳларини афв қилдик. Яна Самарқанд камалига қайтдик.

Ушбу йили Султон Ҳусайн мирзо билан Бадиуззамон мирзо орасидаги нифоклар урушга айланди. Бунинг тафсилоти шуки, ўтган йили Балхни Бадиуззамон мирзога, Астрободни Музаффар мирзога бериб куллуқ қилдирган эди, бу ҳақда юкорида ёзган эдик. Ўша муддатдан бу муддатгача кўп элчилар бориб-келдилар.

Охири Алишербек ҳам элчиликка келди. Ҳарчанд ҳаракат қилсалар ҳам Бадиуззамон мирзо Астрободни инисига бермокка рози бўлмади: «Менинг ўғлим Муҳаммад Мўмин мирзони хатна қилганда, мирзо унга бағишлаган», деди.

Бир куни Алишербек билан Ҳусайн Бойкаро орасида бир суҳбат бўлиб ўтдики, бу мирзонинг тезфаҳмлигига, Алишербекнинг кўнгли нозик ва юмшоқлигига далилдир. Алишербек махфий сўзларни мирзонинг қулоғига кўп гапирди. Тагин дедик: «Бу сўзларни унутинг». Мирзо дарҳол айтдики: «Қайси сўзларни?» Алишербек кўп таъсирланиб, роса йиғлади.

Охири ота-ўғил орасидаги бу гап-сўзлар шунга олиб келдики, отаси отасининг устига ва ўғли ўғлининг устига Балх ва Астрободга лашкар тортдилар. Султон Ҳусайн мирзо Бадиуззамон мирзо устига, Музаффар Ҳусайн мирзо Мўмин мирзо устига лашкар тортди. Гурзивоннинг куйисида Якчироғ ўтлоғига куйидан Султон Ҳусайн мирзо, юкоридан Бадиуззамон мирзо келдилар. Чоршанба куни рамазон ойининг бошида Абулмуҳсин мирзо Султон Ҳусайн мирзонинг бир неча беклари ва бир даста хужумчиси билан илгарирок келди. Унчалик кўп уруш ҳам бўлмади, Бадиуззамон лашкари босилди. Кўп сара йигитлар қўлга тушди. Султон Ҳусайн мирзо барчасининг бошини кестирди. Ёлғиз бу эмас, қачонки бир ўғли ёвлашган бўлса, хамиша бостирди. Қўлга тушган навкарларининг барчасининг бошини кестирди. Ҳақ унинг томонида бўлгач, у не қилсин.

Бу мирзолар шунчалик бузукчилик ва айш-ишратга машғул эдиларки, рамазондек табаррук ва азиз ойга бир кечалик фурсат қолганда, отасидек кўпни кўрган ва ишбилармон подшоҳ ярим кунлик йўлдан келган вақтда ҳам, отасидан ийманмай, Худодан кўркмай, хануз иши май ичмок, мажлисоролик билан дилхушликка берилмок бўлди: муқаррардирки, бундай киши ўшандай шикаст топади ва бундай яшаган элни ҳар ким енга олади.

Неча йилки, Астробод ҳукумати Бадиуззамон мирзода эди, хонадон аҳли ва хизматкорлар ҳамда йигит-яланги жуда серзавқ ва зеб-зийнатга ботган эди. Олтин ва кумуш асбоб-анжомлари жуда кўп эди. Дабдабали кийинган йигитлари ва чопқир отлари беҳисоб эди. Барчасини шу ерда бой берди. Қочаётганида тоғ йўлига учраб, эниш ва учма жойларга йўликиб, ўзи ташвиш билан учмадан тушди. Кўп эли бу учмада нобуд бўлди.

Султон Ҳусайн мирзо ўғлини бостиргандан сўнг, Балхга келди. Бадиуззамон мирзо Балхга Шайхали тағойини қўйиб эди. Чора қила олмай, чиқиб Балхни топширди. Султон Ҳусайн мирзо Балхни Иброҳим Ҳусайн мирзога

бериб, Муҳаммад Валибек ва Шох Ҳусайн танқўриқчини у билан қолдириб, ўзи Хуросонга қайтиб кетди.

Бадиуззамон мирзо шикастдан сўнг таланиб, бор-будини олдириб, йигит-яланг ва яёв-яланги билан Қундузга – Хусравшоҳга томон йўл олди. Хусравшоҳ ҳам яхши хизматлар қилди. От ва туядан, чодир ва шоҳона чодирлардан, балки барча сипоҳилик яроғ-аслаҳасидан мирзога ва мирзо билан бўлганларга бериб, шу даражада хизмат ва одамгарчилик қилдики, буни кўрганлар: бурунги яроғ-аслаҳа билан бунинг ўртасида фарқ йўқ, тафовут балки тилла ва кумуш нарсалардагина холос, дедилар.

Султон Масъуд мирзо билан Хусравшоҳнинг орасида Султон Масъуднинг беқарорлиги, Хусравшоҳ обрў-эътиборининг ортганидан жанжал ва гина-кудуратлар чиккан эди. Хусравшоҳ Вали ва Бокини Бадиуззамон мирзога қўшиб, Султон Масъуд мирзонинг устига – Ҳисорга жангга юборди. Улар кўрғонга яқин ҳам кела олмадилар. Атроф-теваракдан наридани бери бир-икки қилич солишдилар. Бир навбат Ҳисорнинг шимол тарафи Қушхона ўлангида Муҳибали кўрчи элдан айрилиб келиб, яхши жанг қилди. Отдан йиқилиб қўлга тушиш олдида яна у томондан зўрлаб, халос қилдилар.

Бир неча кундан сўнг нари-бери сулҳ тузган бўлиб, қайтиб кетдилар.

Бир неча кундан сўнг Бадиуззамон мирзо тоғ йўли билан Қандаҳор ва Замини Доварга: Зуннун арғун ва унинг ўғли Шохшужоъ арғун томонга жўнади. Зуннун арғун хасислик ва бахиллигига карамай, яхши хизматлар қилди. Бир тортиқ қилганда қирк минг қўй совға қилди.

Фаройиб воқеалардан бири шуки, Султон Ҳусайн мирзо Бадиуззамон мирзони енгган чоршанба куни, Астрободда Музаффар мирзо Муҳаммад Мўмин мирзони енгади. Бундан ҳам ажаброғи шундаки, Чаҳоршанба исмли киши Муҳаммад Мўмин мирзони қўлга тушириб келтиради.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ УЧИНЧИ (1497–1498) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Боғи Майдоннинг орқасидаги Қўлба яланглигига тушилди. Самарқанднинг сипоҳи ва аҳолиси Пули Муҳаммад Чаб мавзесига ёпирилиб чикди. Бизнинг одамларимиз тайёр бўлмаганликлари боис, йигитлар аслаҳалангунча Султонкули ва Бобоқулини қўлга тушириб, қалъага олиб кетдилар. Бир неча кундан сўнг кўчиб, Кўҳакнинг орқаси – Қўлбанинг бошига тушилди.

Сайид Юсуфбекни ўша кунни Самарканддан хайдадилар. Ушбу юртга келиб мулозамат килди.

Самарканддагилар у жойдан кўчиб, бизни бу ердан кайтиб кетди деб ўйлаб, сипоҳ ва шаҳар ахли мирзо кўпригига чикдилар. Бор йигитларни куролланиб отланишга буюрдик. Икки тарафдан – Пули мирзодан ва Пули Муҳаммад Чабдан куч келтирдилар. Тангри ишимизни ўнглади – ёв босилди. Зўр-зўр беклар ва сара-сара йигитларни қўлга тушириб келтирдилар. Шу жумладан, Муҳаммад Мискин Ҳофиз дўлдойни ҳам. Унинг шаҳодат бармоғини чопиб, олиб келтирдилар. Яна Муҳаммад Қосим набирани иниси Ҳасан набира асир килиб келтирди.

Бундай сипоҳий ва элга таникли йигитлардан хийла бор эди. Яна шаҳар жангари йигитларидан Девонаи Жомабофни ва Калкошукни келтирдиларки, улар олишув ва жангариликда суяксиз, учар эдилар. Фори Ошиқонда ўлган пиёдаларнинг касосига уларни азоблар билан ўлдириш буюрилди. Самарканд элига бу катта шикаст эди. Бундан сўнг қўрғондан чиколмай қолдилар. Иш шу даражага етдики, бизнинг эл хандақ ёқасига бориб қул ва чўри келтирар эдилар.

Офтоб мезон буржига ўтди, совуқ тушди. Кенгашга кирадиган барча бекларни чакириб, кенгашиб, шунга қарор қилиндики, шаҳар одамлари жуда кучсизланиб қолган. Тангри инояти билан бу кун бўлса ҳам олармиз, тонг-ла бўлса ҳам олармиз. Ташқарида совуқда ташвиш тортгандан кўра, шаҳарнинг яқинидан кўчиб, бир қўрғонда қишлоқ солмоқ керак. Кетадиган ҳам бўлсак, ул маҳалда бетараддудроқ кетиб бўлади. Қишлоққа Хожа Дийдор қўрғонини маслаҳат кўриб, кўчиб Хожа Дийдорнинг олдидаги ялангликка тушилди. Қўрғонга кириб уй ва қапа ерларини тайин қилиб, иш усталари ва назоратчилар қўйиб, юртга келдик. Бир неча кун қишлайдиган уйлар тайёр бўлгунча ялангликда ўтирилди.

Бу муддатда Бойсунқур мирзонинг Туркистонга – Шайбонийхонга кетмакет кишилар юбориб, Шайбонийхондан кўмак тилагани ҳақидаги хабар ёйилди. Қишлоқ уйлари тайёр бўлиб, қўрғонга кирдик. Шайбонийхон Туркистондан жадаллаб, ўша саҳар бизнинг турган жойимиз устига келди. Бизнинг лашқаримиз яқинда эмас эди. Қишлаш маслаҳати билан баъзилар Работи Хожага, баъзилар Кобудга, баъзилар Шероз қўрғонига кетган эдилар. Шунга қарамай, бор лашқар билан аслаҳаланиб чиқилди. Шайбонийхон чидаш бермай, ўзини Самарқанд сари тортди. Самарқанд атрофига борди. Бойсунқур мирзонинг муддаосидагидек бўлмагани учун у Шайбонийхон

билан яхши муомаллада бўлмади. Бир неча кундан сўнг Шайбонийхон ҳеч иш қила олмай, ноумид бўлиб Туркистонга қайтиб кетди.

Бойсунқур мирзо етти ой камалда бўлди. Бир умидворлиги Шайбонийхондан эди, ундан ҳам умидини узди. Бойсунқур мирзо икки-уч юз оч уруғи билан Қундузга – Хусравшоҳ юртига жўнаб кетди. Тирмиз атрофидан Амунни кечаётган пайтда Султон Масъуд мирзонинг ҳам уруғи, ҳам мўътабар кишиси Тирмиз ҳокими Саййид Хусайн Акбар хабар топиб, Бойсунқур мирзонинг устига юрди. Мирзо сувдан ўтган эди. Мирим тархон ўшанда сувга чўкди. Кейин қолган айрим кишилар, кўч-кўрон уларнинг қўлига тушди. Бойсунқур мирзонинг Тохир Муҳаммад исмли танқўриқчиси ҳам қўлга тушди. Бойсунқур мирзони Хусравшоҳ яхши кутиб олди.

Бойсунқур мирзо Самарқандни ташлаб чиққач, бизга хабари келди. Хожа Дийдордан отланиб, Самарқандга йўл олди. Йўлда улуғлар, беклар ва йигитлар бирин-кетин истикболга чиқдилар. Раби ул-аввал ойининг охирларида келиб, аркдаги Бўстонсаройга тушдим. Тангри таолонинг инояти билан Самарқанд шаҳри, вилояти муяссар бўлди ва ихтиёримга ўтди.

Ер юзининг аҳоли яшайдиган қисмида Самарқандча латиф шаҳар камроқдир. Бешинчи иклимдандир. Узунлиги 99 рамзи нужумий даража (градус), 56 дақиқа, эни 40 даража (градус) ва дақиқадир. Шаҳри – Самарқанд, вилоятини Мовароуннаҳр дейдилар. Ҳеч душман қаҳр ва ғалаба билан буни эгаллаёлмагани учун «балдаи маҳфуза» – «ҳимоядаги шаҳар» дейдилар. Самарқанд ҳазрати амир ул-мўминин Усмон замонидида мусулмон бўлгандир. Саҳобадан Қусам ибн Аббос у ерга боргандир. Қабри Оханин дарвозасининг ташқарисида. Ҳозир Мазори Шоҳ (Шоҳи Зинда) номи билан машҳур. Самарқандни Искандар бино қилган. Мўғул ва турк улуси Семирқанд дерлар. Темурбек (Амир Темур) пойтахт қилган эди. Темурбекдан илгари Темурбекдай улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилган эмас. Қалъасининг деворини устидан қадамлаб ўлчаб чиқишни буюрдим. Ўн минг олти юз қадам чиқди.

Элининг барчаси сунний, покмазҳаб ва шариятга амал қилувчи, диёнатли элдир. Ҳазрати Расули Акрам замонларидан бери Мовароуннаҳрда шунчалик кўп ислом имомлари етишиб чиққанларки, бошқа вилоятларнинг бирортасида бунчалик кўп имом кузатилмаган. Калом илми имомларидан бўлган Шайх Абумансур Самарқанднинг Мотурид номли маҳалласидандир. Калом имомлари икки гуруҳдир: бирини мотуридия дейдилар, бирини ашъария дейдилар. Мотуридия фирқаси Шайх Абумансурга мансубдир. Яна «Саҳихи

Бухорий» муаллифи Хожа Исмоил Хартанак ҳам Мовароуннахрдандир. Имом Абу Ҳанифа мазҳабида «Ҳидоя»дан мўътабаррок китоб фикх илмида кам, унинг муаллифи ҳам Фарғонанинг Марғинон номли вилоятдандир, бу ҳам Мовароуннахрга киради.

Самарқанд маъмура (ободонлик)нинг чеккароғида бунёд топган бўлиб, шарки Фарғона ва Кошғар, ғарби Бухоро ва Хоразм, шимоли Тошканд ва Шохрухияки, Шош ва Банокат деб ёзадилар, жануби Балх ва Тирмиз. Кўҳак (Зарафшон дарёси) шимолидан оқади, у Самарқанддан икки курўх келади. Бу сув билан Самарқанд орасида бир тепалик бор, уни Кўҳак (кичик тоғ) дейдилар. Бу дарё Кўҳакнинг тубидан оккани учун Кўҳак суви дейдилар. Бу дарёдан бир катта анҳор чиқарганлар, балки кичик дарёчадай бордир, уни Дарғам суви дейдилар. Самарқанднинг жанубидан оқади. Самарқанддан бир шаръийча келади. Самарқанднинг боғлари ва маҳаллалари, яна неча туманлари бу сув билан ободон. Бухоро ва Қоракўлгача ўттиз-қирқ йиғоч масофага яқин жойлар Кўҳак суви билан ободон ва экинзордир. Шундай катта дарё экин ва иморат ишларидан асло ортмайди, шунинг учун ёзда уч-тўрт ой Бухорога сув бориб етмайди. Узуми ва ковуни, олмаси ва анори, хуллас, барча меваси яхши бўлади. Айниқса, икки мева Самарқандда машҳурдир: Самарқанд олмаси ва Самарқанднинг соҳиби узуми. Қори Кобулдагидек тушмаса ҳам, киши каттик совуқдир. Кобулча бўлмаса ҳам, ёзларда яхши ҳавоси бор.

Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг иморатлари, боғлари Самарқанд маҳаллаларида кўпдир. Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ кўшк солган, тўрт қаватли, Кўксарой номи билан маълум ва машҳур, жуда юксак иморатдир. Яна Оханин дарвозасига яқин қалъанинг ичида тошдан бир жомеъ масжиди солган, у ерда аксарият Ҳиндистондан олиб келинган тошйўнарлар ишлаганлар. Масжиднинг пештоқи китобаси – ёзувида: «Ваъ из ярфаъу Иброҳим ал-қавоида (ило охириҳи)» оятини шундай йирик ҳарфлар билан ёзганларки, уни бир курўх (2.5 км)га яқин ердан ўқиса бўлади. Бу ҳам жуда юксак иморатдир.

Самарқанднинг шарқида икки боғ солган, унинг бири йироқроқ бўлиб, Боғи Бўлдудир, яқинроғи Боғи Дилкушо (кўнгилочар)дир. У ердан Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафида терак дарахтлари эктирган. Дилкушо боғида ҳам баланд кўшк солдирган. У кўшкда Темурбекнинг Ҳиндистондаги урушлари тасвирланган. Яна Кўҳак тепалигининг этагида Қонигилнинг қора суви устида (бу сувни Обираҳмат ҳам дейдилар) бир боғ

солган. Нақши Жаҳон деб номланган. Мен кўрган пайтда бу боғ бузилган эди, номи ҳам колмаган эди. Яна Самарқанднинг жанубида Боғи Чанор бўлиб, қалъага яқиндир. Яна Самарқанднинг қуйи қисмида Боғи Шамол ва Боғи Биҳишт бор. Темурбекнинг набираси, Жаҳонгир мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон мирзо Самарқанднинг тош кўрғонида – чақарда бир мадраса солган. Темурбекнинг қабри ва авлодидан ҳар қимки Самарқандда подшоҳлик қилибди, уларнинг қабри ўша мадрасададир.

Улуғбек мирзонинг йирик иморатларидан Самарқанд қалъасининг ичидаги мадраса ва хонақоҳдир. Хонақоҳнинг гунбази жуда катта гунбаздир; оламда унчалик катта гунбаз йўқ, деб ҳисоблайдилар. Яна бу мадраса ва хонақоҳга яқин бир яхши ҳаммом солдирган, бу мирзо ҳаммоми сифатида машҳурдир. Унинг саҳнига ҳар хил тошлардан тўшалган. Хуросон ва Самарқандда бундай ҳаммом борлиги маълум эмас. Яна бу мадрасанинг жанубида масжиди Муқаттаъ номли бир масжид солдирган. Муқаттаъ (бўлақланган) дейишларининг сабаби, бўлақ-бўлақ ёғочларни тарашлаб, ислимий ва хитойи нақшлар солингани, бутун деворлари ва шифтлари ушбу йўсинда нақшланганидандир. Бу масжиднинг қибласи билан мадраса қибласининг орасида кўп тафовут бор. Афтидан, бу масжид қибласини аниқлашда мунажжим усулини (астрономик йўсинда) қўллаганлар. Яна бир юксак иморати Кўҳак тепалиги этакларидаги расадхонадирки, бу зиж битмак (астрономик жадвал тузиш)нинг масканидир. Уч қаватлидир. Улуғбек мирзо бу расадхонада «Зиж Кўрагоний» («Кўрагоний астрономик жадвали») ни тузгандирки, оламда ҳозир бу жадвал амалдадир. Бошқа астрономик жадвал билан кам амал қиладилар. Бундан бурун «Зиж Элхоний» («Элхоний астрономик жадвали»)га амал қилинар эдики, уни Хожа Носир Тусий Ҳалоқухон замонида Мароға шаҳрида тузгандир. Ҳалоқухонни Элхон ҳам дейдилар. Афтидан, оламда етти-саккиздан ортиқ расад тузилмаган. Шужумладан, бири – Маъмун халифа расад тузганки, «Зиж Маъмуний»ни ўша асосда ёзганлар. Яна бирини Батлимус тузган. Яна бири Ҳиндистонда рожа Бикрамажит ҳинду замонида Малўт мамлакатидан Ужжай ва Дҳар шаҳарларида тузилган. Бу жойлар ҳозир Манду номида машҳурдир. Яна бир расад тузганлар, ҳозир ҳиндулар амал қиладиган Ҳиндистондаги расад шудир. Бу расад тузилганига бир минг беш юзу саксон тўрт йил бўлган. Бу аввалги зижларга қараганда нуқсонлироқдир.

Яна Кўҳак тепалигининг этагида, ғарб томонида Улуғбек мирзо Боғи Майдон деб аталган бир боғ солгандир. Бу боғнинг ўртасида бир юк-

сак иморат кад кўтарган. Буни Чилсутун (кирк устунли) дейдилар, икки қаватли, устунларининг ҳаммаси тошдан. Бу иморатнинг тўрт бурчагида минорасимон тўрт бурж (ичи айлана зинали миноралар) тиклаганларки, юқори чикиладиган йўллар бу буржлар орқалидир. Бошқа ҳамма жойлардаги устунлари тошдан. Баъзисини тошни йўниб илон ўралган тарзда ўймакорлик билан ишлаганлар. Юқоридаги қаватнинг тўрт томони айвон бўлиб, устунлари тошдан ясалган. Ўртаси чордара (тўрт эшикли) уйдир. Иморат асоси бутунлай тошдан қаланиб ясалган. Бу иморатдан Кўҳак тепалигига қаратиб этакда яна бир боғча солган, унда бир йирик тош тахт қўйилган, узунлиги тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлиб, эни етти-саккиз қари, бўйи бир қари. Бундай катта тошни анча йирок йўлдан келтирганлар. Ўртасидан дарз кетган. Айтишларича, тошни бу ерга келтиришгандан сўнгра дарз кетган. Ушбу боғчада яна бир чордара иморат солган, изораси (асоснинг ташки беази) бутунлай чиннидан, уни Чиннихона дейдилар. Хитойдан одам юбориб келтиртирган.

Самарқанд қалъасининг ичида яна бир қадимий иморат бор. Уни масжиди Лақлақа дейдилар. Унинг гунбази ўртасида ерни тепсалар бутун гунбаздан «лақ-лақ» товуши келади, қизик ҳодисадир. Ҳеч ким бунинг сирини билмайди.

Султон Аҳмад мирзонинг замонида ҳам бек ва кичик беклар кўп боғ-боғчалар барпо этдилар. Шу жумладан, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғича сафолик ва ҳаволик, кўзни яшнатадиган чорбоғ кам. Боғи Майдондан қуйроқ, тепалик устида Қулба яланглигига туташ бир чорбоғ солибди. Бу яланглик унинг пастида ястаниб ётади. Чорбоғда ҳам паст-баланд ерларни пухта режа асосида тузатиб, қайрағочлар, сарв ва оқ тераклар экканлар, хийла кўркам манзилдир. Камчилиги шуки, катта оқар суви йўк.

Самарқанд шаҳри ажойиб ораста бир шаҳардир. Бу шаҳарнинг бир хусусияти борки, бунақаси камдан-кам шаҳарда бўлади, яъни ҳар хунарманднинг алоҳида бозори бор, бир-бирига аралашган эмас, бу қизик расмдир. Яхши нонвойликлари ва ошпазликлари бордир. Оламда яхши қоғоз Самарқанддан чиқади. Қоғоз жувозларига сув буткул Кониғилдан келади. Кониғил Сиёҳоб (қорасув) ёқасидадирки, бу қорасувни Обираҳмат ҳам дейдилар.

Самарқанднинг яна бир матоси қирмизи баҳмалдирки, уни атроф ва йироқ-яқинларга элтадилар.

Теварак-атрофида яхши ўланглари бор. Бир машҳур сайхонлик Кониғил ўланғидир. Самарқанд шаҳридан шарқ тарафда, бироз шимолга мойил, бир

шаръий келади, корасуви бор, уни Обирахмат ҳам дейдилар: Конибилнинг ўртасидан оқади, етти-саккиз тегирмон сув бор. Бу сувнинг атрофи бутунлай сув олинадиган жойлардан иборат. Баъзилар бу ўлангнинг асли номи Коноб-гир (кўлмак) дейдилар, бироқ тарихларда фақат Конибил деб ёзадилар, хийла яхши сайхонликдир. Самарқанднинг султонлари хамиша бу сайхонликни ёзги истироҳат жойи қиладилар. Ҳар йили бу сайхонликка чиқиб, бир ой, икки ой яшайдилар. Бу сайхонликнинг юқорида, шарки-жануб томонда яна бир ўланг мавжуд бўлиб, Хон юрти деб номланган. У Самарқанднинг шарқий томонидадир, Самарқанддан бир йиғоч нарида. Қорасув унинг орасидан ўтиб, Конибилга боради. Хон юртида бу Қорасув юқоридан шундай айланиб келадики, ичида бир лашкароғ сифадиган ер бор. Чикар ери хийла тордир. Бу ернинг хушхаволилигини кўзлаб, Самарқанд камалида бир қанча вақт бу ерда тўхтаган эдик. Яна бир сайхонлик Бўдана кўригидир (ёзги истироҳатгоҳ), Боғи Дилкушо билан Самарқанд орасида. Яна бири Кўли Мағок сайхонлигидир: Самарқанддан икки шаръийча келади, ғарб томонда бўлиб, бироз шимолроқда. Бу ҳам яхшигина сайхонликдир. Бир ёнида бир катта кўл бор, шу боис Кўли Мағок ўланги, дейдилар. Самарқанд камалида мен Хон юртида ўтирганимда, Султонли мирзо бу ерда тўхтаганиди. Яна Қулба сайхонлиги бор, бу кичкинароқ ялангликдир. Шимоли Қулба кенти ва Кўҳак дарёси, жануби Боғи Майдон ва Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғи, шарқи Кўҳак тепалиги.

Мовароуннахрнинг яхши вилоятлари ва туманлари бор. Самарқанд яқинидаги катта вилоят Бухородир. Самарқанднинг ғарбий тарафидан йиғирма беш йиғоч йўлдир. Бухоронинг ҳам бир неча туманлари бор. Бу жуда ажойиб шаҳардир. Меваси кўп ва яхши бўлади, қовуни ҳам жуда яхши бўлади. Мовароуннахрда Бухоро қовунича кўп ва яхши қовун бўлмайди. Фарғона вилоятдан Ахсининг бир нав қовуни борки, «миртемурий» дейдилар, бу қовундан чучукроқ ва нозикроқ бўлса-да, бироқ Бухорода ҳар нав қовун кўп ва яхши бўлади. Яна Бухоро қаролиси машҳурдир. Бухоро қаролисидек қароли ҳеч ерда бўлмас: пўстини арчиб, қуритиб, табаррук қилиб вилоятдан вилоятга элтадилар. Ични юмшатиш учун кўп яхши даводир. Парвори (семиз) товуғи ва ғози кўп. Мовароуннахрда Бухоро майларидан ўткирроқ шароб бўлмас. Мен Самарқандда аввал ичганларимда Бухоро шаробларидан ичар эдим.

Яна Кеш вилоятидур. Самарқанднинг жанубида, тўққиз йиғоч йўлдир. Самарқанд билан Кеш орасида бир тоғ тушган: Итмак доғи дейдилар.

Тоштарошлик учун тошларнинг ҳаммасини бу тоғдан олиб кетадилар. Баҳорлар саҳроси, шаҳри, дала ва томи ям-яшил бўлгани учун Шаҳрисабз ҳам дейдилар. Темурбекнинг туғилиб ўсган жойи Кеш бўлгани учун уни шаҳар ва пойтахт қилишга кўп саъй-ҳаракатлар қилди. Кешда юксак иморатлар бино қилди. Ўзига девонда бир улуғ пешток (айвон) ва яна ўнг ёнида ҳамда сўл ёнида вилоятлар беклари билан девон беклари маҳкамалари учун икки кичикроқ пешток қургандир. Яна арзга келган халойиқ учун бу девонхонанинг бурчак-бурчакларида кичик-кичик хоначалар бунёд этган. Бундай юксак иморатни оламда кам, деб айтадилар. Дейдиларки, бу Кисро токидан ҳам юксакроқдир. Яна Кешда мадраса ва макбара тиклагандир. Жаҳонгир мирзо ва тағин баъзи авлодининг макбаралари ўша ердадир. Кешнинг бош шаҳар бўлишга Самарқандчалик имконияти катта бўлмагани учун Темурбек охири пойтахт учун Самарқанднинг ўзини танлади.

Яна Қарши вилоятидирки, Насаф ва Нахшаб ҳам дейдилар. «Қарши» мўғулча сўздир, кабристонни мўғул тилида «Қарши» дейдилар. Афтидан, бу ном Чингизхон юришидан сўнг қўйилган. Бу ерда сув кам, баҳори яхши бўлади, экини ва қовуни яхши бўлади. Самарқанддан жануб томонда, бир оз ғарбга томон ўн саккиз йиғоч йўлдир. Бағриқаросимон қуш бўладики, уни қилқуйрук дейдилар. Қарши вилоятида сон-саноксиз бўлгани учун уни бу ерларда мурғаки Қарши (Қарши қушчаси) дейдилар.

Яна Хузор вилоятидир.

Яна Кармина вилоятидир. Самарқанд билан Бухоро орасида.

Яна Қоракўл вилоятидир. Барчасидан кўра сув қуйисидадир. Бухородан етти йиғоч ғарби-шимолдадир. Яхши туманлари бор. Шу жумладан, Суғд тумани ва Суғдга туташ туманлар. Боши Ёряйлоқ, оёғи Бухоро, бир йиғоч йўл йўқки, обод қишлоқлари бўлмасин. Беҳад машҳур туманларки, Темурбек: «Менинг бир боғим борки, узунлиги ўттиз йиғочдир» деганда шу туманларни кўзда тутган.

Яна Шовдор туманидир. Шаҳар ва маҳаллаларга туташ. Хийла яхши тумандир. Бир тарафи Самарқанд билан Шаҳрисабз орасидаги тоғ бўлиб, кентлари аксар бу тоғ этакларига тушган. Яна бир тарафи Кўҳак дарёсидир, хушҳаво ва серсафо, суви мўл, неъмат арзон, хийла яхши тумандир. Миср ва Шомни кўрган жаҳонгашталар бундан-да чиройли жой бор, деб айтмайдилар. Яна бошқа туманлари бўлса-да, қайд этилганларча эмас. Шунинг учун ушбу билангина кифояланилди.

Темурбек Самарканд ҳукуматини Жаҳонгир мирзога берган эди. Жаҳонгир мирзонинг ўлимидан сўнг унинг катта ўғли Муҳаммад Султонга берди. Шохрух мирзо Мовароуннахр вилоятларининг ҳаммасини катта ўғли Улуғбек мирзога бериб эди. Улуғбек мирзодан ўғли Абдуллатиф мирзо олди. Бу беш кунлик ўтар дунё учун ўшандай донишманд ва қари отасини шаҳид қилди. Улуғбек мирзонинг ўлими ҳақидаги таърих усулида кизик жойи бор.

Назм:

*Улуғбек баҳри улуғу хирад,
Ки дунёву динро аз ў буд пушт.
Зи Аббос шаҳди шаҳодат чашид,
Шудаи ҳарфи таърих: «Аббос кушт».*

(Мазмуни:

*Улуғбекким, илму ақл денгизи эди,
У дунёю диннинг азим таянчи эди.
У Аббосдан шаҳидликнинг болини тотди,
Вафот тарихи ҳам «Аббос ўлдирди» бўлди.)*

Ўзи ҳам беш-олти ой салтанат қилмади, бу байт машҳурдир:

*Падарқуи подшоҳиро нашояд,
Агар шояд, ба шаш моҳаш напояд.*

(Мазмуни:

*Отанинг қотили подшоҳ бўлолмас,
Агар бўлса, олти ойдан ошолмас.)*

Унга атаб ёзилган шеърӣ таърих ҳам кизик чикқан.

*Абдуллатиф хисрави Жамшидфар ки буд,
Дар силки бандагонаш Фаридуну Зардухушт.
Бобо Ҳусайн кушт жумъааш ба тир,
Таърихаш ин навис ки Бобо Ҳусайн кушт.*

(Мазмуни:

*Абдуллатиф эди Жамшидсимон шоҳ,
Қуллари сафида Фаридун, Зардушт.
Бобо Ҳусайн отди уни жума кеч,
Таърихини ёзгин: «Бобо Ҳусайн кушт» (ўлдирди.)*

Абдуллатиф мирзодан сўнг Шохрух мирзонинг набираси Иброҳим Султон мирзонинг ўғли Абдулло мирзо (Улуғбек мирзонинг куёви) тахт-

га ўтирди. Бир ярим йил-икки йилга якин подшоҳлик килди. Ундан сўнг ҳокимиятни Султон Абусаид олди, у тириклигидаёқ Самарканд тахтини тўнғич ўғли Султон Аҳмад мирзога берган эди. Султон Абусаид мирзодан кейин Султон Аҳмад мирзо подшоҳлик килди. Султон Абусаид мирзонинг вафотидан сўнг Самарканд тахтига Султон Маҳмуд мирзо ўтирди. Султон Маҳмуд мирзодан сўнг Бойсунқур мирзони подшоҳ килдилар. Тархонлар ғавғоси пайтида Бойсунқур мирзони тутиб, иниси Султонали мирзони бир-икки кун тахтга ўтирғиздилар. Яна Бойсунқур мирзонинг ўзи ҳокимиятни қайтариб олди. Ўша йиллар зикрида бу ҳақда ёзилган эди. Бойсунқур мирзодан ҳокимиятни мен олдим. Бундан кейинги воқеалардаги ўзгаришлар ҳақида кейинроқ ёзамиз.

Самарканд тахтига ўтиргач, Самарканд бекларининг ҳурматини айнан бурунгидек жойига қўйдим. Биз билан бўлган бекларни ҳам ўзларига яраша қўллаб, тарбият ва шафқат килдим. Султон Аҳмад Танбалга келсак, уни кадрладим: у ички беклар даврасида эди, улуғ беклар даврасига қўшдим. Етти ой камал қилиб, ташвишлар билан олинган Самарканддан лашкар элига аввал келганда ўлжа-мўлжадек нарсалар тушган эди. Бу Самарқанддан ўзга ҳамма вилоятлар менга қарашли эди. Султонали мирзога қараган бу вилоятларни талон-торож қилиб бўлмасди. Шунча талон-торож чеккан вилоятлардан бирор нарса олмок қандай муяссар бўлсин?

Лашкарнинг озуқаси тугади. Самарқандни олганимизда Самарқанд шунчалик хароб эдики, мадад, уруғ ва пул билан бериладиган ёрдамга эҳтиёж бор эди. Кишининг бундай шароитда бир нарса олиши тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Бу жихатлардан лашкар халқи кўп танқислик тортди. Биз ҳам элга нарса етказа олмадик. Улар уйларини ҳам соғиндилар. Бир-иккиталаб қоча бошладилар. Аввал Хонқули Баёнқули деган киши қочгани, яна Иброҳим Бекчик қочди. Мўғулларнинг ҳаммаси қочдилар. Сўнгра Султон Аҳмад Танбал ҳам қочди. Бу фитнани бостириш учун Хожа Қозини юбордик. Узун Ҳасан Хожага ўзини хийла мухлис ва эътиқодли тутар эди. Мақсад, Узун Ҳасаннинг ҳамкорлиги билан қочганларнинг баъзиларига жазо бериш ва баъзисини бизнинг қошимизга қайтариб юбориш эди.

Бу фитналарга гижгижлатувчи, бундан қочиб борганларни ёмонликка ундовчи Узун Ҳасан туз кўр қилгурнинг ўзи экан. Барчаси Султон Аҳмад Танбал боргани захоти очик ва ошқора ёмонлик томонида бўлдилар. Самарқандни олиш умидида неча йил жадал лашкар тортган бўлсак, Султон Маҳмудхондан бирор ишончли мадад ва кўмак бўлмаса-да, лекин у

Самарқанд олингандан сўнг Андижонни олишни истар эди. Аксар лашкар халки, мўғуллар ҳаммаси кочиб Андижон ва Ахсига борган фурсатларда Узун Ҳасан ва Танбал у вилоятларни Жаҳонгир мирзога бермоқчи бўлдилар. Бир неча сабабларга кўра, уларга буни беришнинг иложи йўқ эди: бири буки, гарчи хонга бу вилоятлар ваъда қилинмаган бўлса-да, бироқ хон тилаган эди. Хон тилаб туриб, Жаҳонгир мирзога берилса, хон билан ора мутлақо бузиларди. Яна бири буки, эл кочиб у вилоятларга борган шундай бир пайтда буйрук йўсинида бу талаб кўйилди. Агар бу таклиф бурунрок орага тушса, балки ўринли бўлар эди. Уларнинг хукмига ким ҳам рози бўларди?! Мўғул ва Андижон лашкари, баъзи ички беклар ҳам Андижонга боргандилар.

Мен билан Самарқандда бек ва кичик беклар, яхши ва ёмон мингга яқин киши қолди. Улар истаганидек бўлмагани учун кочиб борган кўрққан элларни бутунлай ўзларига қўшдилар. Ваҳимада кочиб борган эл ҳам кўркиндан бундай воқеани Тангрига ёлбориб тилар эдилар. Фитначилар Ахсидан Андижон устига лашкар тортиб ёмонлик ва ёвликни аниқ ва ошқора қилдилар.

Тўлунхожа борин элатининг мардона, сара ва жангари йигитларидан эди. Отам Умаршайх мирзо уни амал билан эъзозлаган ва ҳануз эътиборда эди. Мен ҳам тарбият қилиб бек қилиб эдим. Ажаб мардона ва азамат йигит эди. Бундай эътиборга арзийдиган киши эди. Мўғуллар ичида инobatли ишончли кишимиз Тўлунхожа бўлгани учун элга насихат қилиб кўркувни хаёлларидан чиқарсин, эл ваҳимадан хаётларини барбод қилмасин деган максадда уни Андижонга юборган эдик. Бу фитначи ва туз кўр қилгурлар элни шу даражага етказган эдиларки, ваъда ва мурасага чорлаш, насихат ҳамда таҳдид ҳеч фойда қилмас эди. Тўлунхожанинг кўчи Иккисув орасида эди. Иккисув орасини Работак ўрчини дейдилар. Узун Ҳасан билан Султон Аҳмад Танбал бир қисм ҳужумчи лашкарни Тўлунхожа устига юбордилар. Бориб ғафлатда тутиб олиб, келтириб ўлдирдилар. Узун Ҳасан ва Танбал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижонни камал қилдилар.

Лашкар Самарқандга отланганда Андижонга Али дўст тағойи ва Ахсига Узун Ҳасан қўйилган эди. Сўнгра Хожа Қози ҳам келиб эди. Самарқанддан борган лашкар кишиларидан ҳам анча йигитлар бор эди. Хожа Қози ўша қалъа мудофаасида менинг тарафдорларим учун ўн саккиз минг қўйни кўрғондаги йигитларга ва биз билан Самарқандда бўлган йигитларнинг хонадонларига улашди. Камал давомида менинг оналарим ва Хожа Қозидан муттасил «Агар келиб фарёдимишга етмасангиз иш чатоқ бўлади. Бизни

бундай камал қилмоқдалар» мазмунида хатлар келиб турди. Самарканд Андижон кучи билан олинган эди. Агар Андижон қўлда бўлса, Худо хоҳласа, Самаркандни яна қўлга олса бўлади. Устма-уст шу мазмунда мактублар келди.

Ўша пайтда бир маротаба саломатлигим ёмонлашиб, тузалган эдим. Тузалиш парҳезига яхши амал қилмаганим учун, узуликтим. Бу навбат каттиқ оғридим. Шунчаликки, тўрт кунгача тилим тугилди, оғзимга пахта билан сув томизар эдилар. Менинг билан қолган бек ва кичик беклар ҳамда йигит-яланг менинг соғаймоғимдан умид узиб, ҳар ким ўз иши билан машғул бўлди. Шундай бир вазиятда беклар хато қилиб, Узун Ҳасандан катъий талаблар билан элчиликка келган навқарга мени кўрсатиб, кетишга рухсат бердилар. Тўрт-беш кундан сўнг ахволим бир оз яхши бўлди. Бирок тилимда тугилиш бор эди. Бир неча кундан сўнг ўз холимга келдим.

Оналарим – онам ва онамнинг онаси Эсандавлат бегим, яна устод ва пириим Хожа Мавлонойи Қози бу мазмунда хатлар ёзиб, бундай талаб қўйиб туришганда киши қайси кўнгил билан бу ерда тура оларди?

Ражаб оyi, шанба куни Андижонга отланиб Самарқанддан чиқдик. Бу навбат Самарқанд шаҳрида юз кун подшоҳлик қилдим. Кейинги шанбада Хўжандга етдим. Ўша куни Андижондан бир киши, биз Самарқанддан чиққан шанба кунида – етти кун бурун, Алидўст тағойи Андижон қалъасини муҳолифларга берди, деган хабарни келтирди. Тафсилотлари буки, менинг касаллигимда мени кўрсатиб беклар рухсат берган Узун Ҳасан навқари қайтиб бориб, Андижон кўрғонини камал қилган муҳолифларга подшоҳ тилдан қолган, оғзига пахта билан сув томизаяптилар, дебди. Айни шундай сўзларни у Алидўст тағойи қошида ҳам онт ичиб айтипти. Жакан дарвозасида турган Алидўст тағойи бу сўздан бесаранжом бўлиб, муҳолифларни ичкарига қўйиб, аҳд ва шарт қилиб, қалъани берган. Захирадан ва урушадиган кишидан кўрғонда ҳеч камлик йўқ эди. Бу шунчаки ўша мунофик, туз кўр қилгур кишининг номардлиги эди. У юкоридаги баҳоналарни ўзига асосли важ деб билди. Улар Андижонни олгандан сўнг менинг Хўжандга келганимни эшитиб, Хожа Мавлонойи Қозини арк дарвозасида ҳурматсизларча осиб, шаҳид қилдилар.

Хожа Мавлонойи Қозининг исми Абдуллодир. Бу ном билан машҳур бўлган эди. Ота тарафидан насаби Шайх Бурҳониддин Қиличга туташади. Она тарафидан Султон Илик Мозийга боғланади. Фарғона вилоятида бу табақа элбоши ва шайх ул-ислом ҳамда қози бўлиб келгандирлар. Хожа

Мавлонойи Қози хазрати Хожа Убайдуллоҳнинг муриди эди. Улардан тарбият топганди. Хожа Қозининг валийлигига менинг ҳеч шак-шубҳам йўқдир. Валийликнинг бундан ҳам яхшироқ далили бўладими: уларга қасд қилганлардан оз фурсатда ном ва нишон қолмади. Хожа Мавлонойи Қози ажойиб киши эди. Унда асло кўрқув деган нарса йўқ эди. Ундайин юракли киши топилмайди. Бу сифат ҳам валийлик далилидир. Оддий киши ҳар қанча баходир бўлса-да, бир оз дағдағаси ва кўрқуви бўлади. Хожада асло дағдаға ва кўрқув йўқ эди. Хожа воқеасидан сўнг Хожага мансуб кишилар: навқар, хизматқор, қариндош ва аҳли оилаларини бутунлай туттириб талатдилар. Менинг катта онамни ва ўз онамни, баъзи менинг билан бўлганларни кўчлари билан Хўжандга – менинг қошимга юбордилар.

Андижонни деб Самарқандни қўлдан бердик. Андижон ҳам қўлдан чиққан эди. Биз худди «Ғофил у ердан қувилган ва бу ердан айрилган», деганларидек бўлдик. Кўп мушкул ва машаққатда қолдик. Чунки подшоҳ бўлганимдан бери бундай навқар ва вилоятдан айрилмаган эдим, ўзимни таниганимдан буён бу йўсунда азоб ва машаққатни кўрганимни эслолмайман.

Хўжандга келгач, баъзи мунофиқтабиат кишилар Халифанинг менинг қошимда бўлишини кўра олмадилар. Муҳаммад Хусайн мирзони ва баъзи бошқа кишиларни ҳам шунга кўндирдилар. Халифага Тошканд сари руҳсат берилди. Қосимбекни Тошкандга хон қошига юбориб, Андижон устига юриши илтимос қилинди. Хон ҳам лашқар тортиб Оҳангарон тоғ этаги билан келиб, Кандирлик довонининг тубига тушганда мен Хўжанддан бориб, хон тоғамни кўрдим. Кандирлик довонини ошиб Аҳси тарафига тушилди.

У тарафдан мухолифлар ҳам бор лашқарини йиғиб, Аҳсига келдилар. Бу фурсатда Поп кўрғонини мен учун беркитдилар. Хоннинг бир оз султ юришидан фойдаланиб, мухолифлар Поп кўрғонини эгаллаб олдилар. Гарчи хоннинг ахлоқ-атвори яхши эса-да, бироқ сипоҳийлик ва сардорликдан анча бебаҳра эди. Ахир, аҳвол шундай эдики, агар яна бир ҳамла қилинса, урушмаёқ вилоят қўлга олинарди. Ана шундай бир пайтда мухолифларнинг фирибомуз сўзларини қулоққа олиб, сулҳ ҳақидаги чўпчагини орага солиб, Хожа Абулмақорим билан Танбал оғаси Бектелбани (у пайтда хоннинг эшикоғаси эди) элчиликка юбордилар. У жамоа ўзларини қутқариш учун бир неча чин ва ёлғон сўзларни айтиб, хонга ё орадагиларга поралар бердилар. Хон бунга қаноат қилиб қайтиб кетди.

Мен билан қолган беклар, ичкилар ва йигитлар аксариятининг кўчлари Андижонда эди. Андижонни олишдан ноумид бўлганларидан сўнг, бек ва

кичик беклардан ҳамда йигит-ялангдан етти-саккиз юз киши мендан айрилдилар. Айрилганлар: беклардан Али Дарвишбек, Али Мазид кавчин, Муҳаммад Бокирбек, Шайх Абдулло эшикоға, Мирим Лоғарий. Менинг билан қолганлар: ғариблик билан машаққатни танлаганлар, яхши-ёмон, тахминан, икки юздан кўпроқ, уч юздан озроқ эди. Беклардан Қосим Қавчинбек, Вайс Лоғарийбек, Иброҳим Соруйи минглиғбек, Ширим тағойи, Сайди Қаробек; ичкилардан Миршоҳ Қавчин, Саййид Қосим эшикоға жалойир, Қосим Ажаб, Муҳаммаддўст, Алидўст тағойи, Муҳаммадали Мубашшир, Худойберди туғчи мўғул, Ёрак тағойи, Султонқули Бобоқули, Пирвайс, Шайхвайс, Ёрали Билал, Қосим мирохур, Ҳайдар рикобдор. Менга кўп оғир келди, беихтиёр узок йиғладим.

У ердан Хўжандга келдим. Менинг онамни ва катта онамни ва баъзи мен билан қолганларни кўчлари билан Хўжандга, менинг қошимга юбордилар. Рамазонни Хўжандда ўтказдик. Султон Маҳмудхонга киши юбориб кўмак тилаб, Самарқанд устига отланилди. Ўғли Султон Муҳаммад Хоника ва Аҳмадбекка тўрт-беш минг лашкар билан Самарқанд устига юришни буюриб, хон ҳам отланиб, Ўратепагача келди. У ерда хон билан кўришиб, Самарқанд устига Ёрйлоқ йўли билан жўнадим. Султон Муҳаммад ва Аҳмадбек бошқа йўл билан илгарирок Ёрйлоққа келган экан. Мен Бурка яйлови орқали Ёрйлоқнинг доруғаси турадиган Сангзор кўрғонига келдим. Султон Муҳаммад Хоника ва Аҳмадбек Шайбонийхоннинг келиб, Шероз ва унинг атрофларини таллаганини эшитиб, орқага қайтибдилар. Зарурат бўлди, мен ҳам қайтиб Хўжандга келдим.

Салтанат дағдағаси ва юрт олиш орзуси бор экан, бир марта, икки марта иш юришмагани билан қараб ўтириб бўлмайди. Андижонга юриш хаёли билан кўмак тилгани Тошкандга хон қошига бордим. Шохбегимни ва кариндош-уруғларни ҳам етти-саккиз йилдан бери кўрмагандим. Шу баҳона билан уларни ҳам кўрдим. Бир неча кундан сўнг Саййид Муҳаммад мирзо дуғлат, Айюб Бекчик ва Жонҳасан боринни етти-саккиз юзча лашкар билан кўмакка бердилар. Бу кўмакни олгач, Хўжандда тўхтаб турмай, тез юриб Кандибодомни сўл томонда қолдириб, кечаси билан шоту қўйиб, Хўжанддан ўн йиғоч, Кандибодомдан уч йиғоч масофадаги Насух кўрғонини, ичкаридагиларни ғафлатда қолдириб, эгалладик.

Қовун пишиғи эди. Насухда бир нав қовун бўладики, «Исмоил шайхий» дейдилар, пўчоғи сариқ, сағри терисимон, юмшоқ қовун бўлади, таъми ол-

маникига ўхшайди, гўшти тўрт энлик, ажаб лазиз қовундир. Бундай қовун у томонда бошқа жойда бўлмайди.

Эртаси мўғул беклари: «Одамимиз оз, бу бир қўрғонни олган билан не муддао ҳосил бўлгай?» деб арз қилдилар. Дарвоқе, шундай эди. У ерда туриш ё қўрғонни саклаш масаласида бир қарорга кела олмай, қайтиб, Хўжандга келдик.

Ушбу йили Хусравшоҳ Бойсункур мирзо билан лашкар тортиб, макр ва фириб билан Чағониённи олди. Султон Масъуд мирзога: «Келинг, Самарқанд устига юрайлик, Самарқанд муяссар бўлса, бир мирзо Самарқандда ўтиргай, яна бир мирзо Ҳисорда», деб элчи юборди.

Султон Масъуд мирзонинг бек, ички ва йигит-яланглари унда ранжиган эдилар. Сабаби – Шайх Абдулло барлос мирзога қайинота бўлгани учун Бойсункур мирзо қошидан Султон Масъуд мирзо қошига бориб жуда улуғ эътибор топди. Ҳисор вилояти камдаромад ва кичикроқ вилоят бўлса-да, унинг тегишини минг туман танга (ўн миллион танга) қилиб, Хатлон вилоятини қўшқўллаб топширди. Хатлон вилоятида Султон Масъуд мирзонинг бир қанча беклари ва ичкиларининг ерлари бор эди. Ҳаммасига эга бўлди. Шайх Абдулло ўзи ва ўғлонлари асосий ҳамда айрим эшик ихтиёрлигини олдилар. Ранжиганлар қочиб-қочиб Бойсункур мирзо қошига кела бошладилар.

Хусравшоҳ ва Бойсункур мирзо фирибомуз сўзлар билан Султон Масъуд мирзони ғофил қилиб, Чағониёндан жадал отланиб, ноғора вақтида Ҳисор қўрғонини қамал қилиб олдилар. Султон Масъуд мирзо қўрғондан ташқари маҳаллаларда – отаси солган Давлатсаро номли иморатда эди. Қўрғонга кира олмай, қочиб, Шайх Абдулло барлос билан Хатлон сари жўнади. Орада Шайх Абдулло барлосдан айрилиб, Убож кечиги билан ўтиб, Султон Ҳусайн мирзо ҳузурига борди. Хусравшоҳ Ҳисор вилоятини олгач, Бойсункур мирзони Ҳисорда ўтқазиб, Хатлонни Валига берди. Бир неча кундан сўнг Балхни қамал қилиш умиди билан отланди. Ўзидан илгарирок Назар Баҳодир номли улуғ навқарини уч-тўрт минг киши билан Балх атрофларига юборди. Уч-тўрт кундан сўнг Бойсункур мирзони олиб келиб, Балхни қамал қилди.

Балхда Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Иброҳим Ҳусайн мирзо ҳоким эди. Яна Султон Ҳусайннинг бекларидан ҳам хийла киши бор эди. Иниси Валига катта қўшин қўшиб, Шабурғонни қамал қилиб, теварак-атрофини талон-торож қилиш учун юборди. Вали бориб Шабурғонни яқинидан ҳам қамал қила олмади. Бор лашқарини Зардак чўлидаги эл ва халқни талон-торож қилишга юборди. Бориб Зардак чўлини талаб, юз мингдан ортиқроқ қўй ва

уч мингга якин туя олиб келдилар. Вали ундан сўнг Сончорик вилоятига хужум килиб, тоғда беркирган баъзи элларни олиб келиб, Балхда акасига кўшилди.

Хусравшоҳ Балхни камал қилган фурсатда бир куни мана шу Назар Баҳодир исмли навкарини Балхнинг ариқларини бузгани юборди. Ичкаридан Султон Ҳусайн мирзонинг эътиборли беги Тенгриберди сомончи етмиш-саксон йигит билан чиқиб, Назар Баҳодир билан юзма-юз бўлиб, йикитиб, бошини кесиб олиб, калъага кирди. Кўп мардоналик кўрсатиб, зўр иш қилди.

Зуннун арғун ва ўғли Шох Шужоъ Бадиуззамон мирзога навкар бўлиб, киз бериб, фитна ва бузукчиликка берилдиларки, шу йили Ҳусайн мирзо уларни даф этиш учун лашкар тортиб Бустга келиб тушди. Лашкарига ҳеч тарафдан егулик келмади, очликдан ночор ахволга тушганларида Буст доруғаси Бустнинг кўрғонини берди. Буст захирасининг мадади билан Хуросонга қайтиб кетди. Султон Ҳусайн мирзодек улуғ подшоҳ мунча асбоб ва дабдаба билан бир неча марта Қундуз, Ҳисор ва Қандаҳор устига лашкар тортиб, ола олмай қайтиб кетгани учун ўғлонлари ва беклари ботирланиб кетиб, ёвлашдилар ва фитналар қилдилар. Ёзга чиқиб, Астрободни эгаллаш максадида ёмонлик қила бошлаган ўғли Муҳаммад Ҳусайн мирзонинг ниётларини бартараф этиш учун Муҳаммад Валибек бошлиқ бекларни кўп лашкар билан Астрободга хужумга жўнатиб, ўзи Нишин сайхонлигида ўтириб эдики, Бадиуззамон мирзо ва Зуннуннинг ўғли Шохбек кутилмаганда Султон Ҳусайн мирзонинг устига лашкар тортиб келдилар. Бахтли тасодифга кўра, Ҳисорни олдириб қўйиб, Султон Ҳусайн мирзо хузурига отланган Султон Масъуд мирзо ушбу кун етиб келди; Астрободга кетган лашкар ҳам келиб, шу куни Султон Ҳусайн мирзога қўшилди. Икки лашкар рўпара бўлган заҳотиёк уруша олмади ҳам. Бадиуззамон мирзо билан Шохбек қочди.

Султон Ҳусайн мирзо Султон Масъуд мирзони яхши кўриб, куёвликка қуллуқ қилдириб, иноят ва шафқатлар кўрсатди. Бундан илгарироқ Султон Ҳусайн мирзо хизматида бўлган Хусравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёний бир хусумат билан Хуросонда турмай, бир баҳона топиб, Султон Ҳусайн мирзодан рухсатсиз Хусравшоҳга томон жўнади. Хусравшоҳ Ҳисордан Бойсунқур мирзони сўраб келтирди. Ушбу фурсатда Улуғбек мирзонинг ўғли Мироншоҳ мирзо отаси билан ёвлашиб, Ҳазора қалъасига кириб,

Ҳазорада ҳам мурасасизлик килиб, тура олмай, у ҳам Хусравшоҳ қошига келган эди.

Баъзи қиска ўйлайдиганлар учала подшоҳзодани ҳам ўлдириб, Хусравшоҳ отига хутба ўқитишга тайёр эдилар. Хусравшоҳ бу ишни маслаҳат кўрмай, Султон Масъуд мирзони кичиклигидан бери асраб улғайтирган, унга бек оталик қилган бўлса ҳам, на унга ва на бошқага вафо қиладиган, бу беш кунлик дунёни деб, бу кўрнамак уни тутиб кўзларига наштар санчиб, кўр қилди.

Бир неча кўкалдош ва содиқ кишилари Султон Масъуд мирзони Самарқандга, Султонали мирзо қошига элтиш фикри билан Кешга келдилар. У жамоа ҳам қасд пайида бўлди. Кешдан қочиб, Чоржўй кечиги билан ўтиб Султон Ҳусайн мирзо қошига борди.

Кимки бундай ёмон йўлга қадам қўйса ва бундай ишга майл қилса, киёматгача юз минг лаънатлар бўлсин. Ҳар ким Хусравшоҳнинг қилғилигини эшитса, лаънатлар айтсин! Бу воқеани эшитиб лаънатламаган киши ҳам лаънатга сазовор бўлсин. Бу хунук ҳаракатдан сўнг Хусравшоҳ Бойсунқур мирзони подшоҳ қилиб, Ҳисорга жўнатди. Мироншоҳ мирзога Саййид Комилни кўмак қўшиб, Бомиён сари юборди.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ТЎРТИНЧИ (1498–1499) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Самарқанд ва Андижонга такроран юриш қилиб, ҳеч иш чиқаролмай, яна қайтиб Хўжандга келдик.

Хўжанд кичикрок бир ердир. Юз-икки юз навқарлик кишининг тирикчилиги ташвиш билан ўтади. Юксак орзули киши қараб ўтирмайди. Самарқандни эгалламоқ умиди билан Ўратепадаги Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон дуғлатга кишилар юбориб, сўзлашиб, бу вақтлари унга тегишли бўлган ҳазрат Хожанинг мулк ерларидан Ёрйлоқ кишлоқларидан Пашоғарни бу қиш бизга вақтинча бериб турсин, деб сўрадик. Муддаомиз у ерда ўтириб, Самарқанд вилоятини қўлга киритиш учун қўлдан келганча уриниш эди. Муҳаммад Ҳусайн мирзо ҳам рози бўлди.

Хўжанддан отланиб Пашоғарга жўнаб кетдим. Зоминга етган фурсатда иситма бошланди. Иситмага қарамай, Зоминдан отланиб тоғ йўли билан ўтиб, Работи Хожа кўрғонининг устига келдим. Эл ғафлатдалигида Шовдор туманининг доруғаси ўтирадиган Работи Хожа кўрғонига шоти қўйиб

олмоқчи бўлдик. Сахар пайти етдик. Эли хабардор бўлди. Яна қайтиб, ҳеч ерда тўхтамай Пашоғарга келдик. Иситма тутганига қарамай ўн уч-ўн тўрт йиғоч йўлни азоб ва машаққат билан босиб ўтдим. Бир неча кундан сўнг Иброҳим Соруни, Вайс Лоғарийни ва Ширим тағойини хос беклар ва йигитлар билан бориб, Ёрйлоқ кўрғонларини сўз ё куч билан қўлга олиш учун ҳужумчи қисм этиб тайинладик.

Бу фурсатда Ёрйлоқ Саййид Юсуфбекда эди. Мен Самарқанддан чиққанда қолган эди, уни Султонали мирзо ҳам кадрларди. Саййид Юсуфбек иниси ва ўғлини Ёрйлоқ кўрғонларининг ҳимоя ва таъмирига юборган эди. Аҳмад Юсуф (бу воқеа ёзилаётган пайтда Сиёлкут ҳукумати унда эди) ўша ёқда, ўша кўрғонларда эди. Бизнинг беклар ва йигитларимиз ҳам бориб бутун киш бўйи баъзи кўрғонни сулҳ билан қўлга киритдилар, баъзисини урушиб куч билан олдилар, айримларини айёрлик ва ғаламислик билан ўғиринча эгаллаб олдилар. У вилоятларда мўғул ва ўзбаклар (шайбонийлар юриши) сабабли, кўрғони бўлмаган бирор кишлоқ йўқ эди. Ушбу фурсатларда биз туфайли Саййид Юсуфбек иниси ва ўғлидан бадғумон бўлиб, уларни Хуросонга жўнатди. Бу киш шундай талош ва тортишиш билан ўтди. Ёз келиб сулҳ учун Хожа Яхёни юбордилар, ўзлари ҳам лашкар пайида Шероз ва Кобуд атрофларига келдилар.

Бизнинг бор лашкаримиз икки юздан кўпроқ, уч юздан озроқ эди. Ҳар тарафда кучли ғанимлар Андижон томонда эдилар, толе ҳеч мадад қилмади. Самарқандга уриниб, ҳеч иш юришмади. Заруратдан сулҳ тузганга ўхшаб келишиб, Пашоғардан орқага қайтилди.

Хўжанд кичкина бир ердир. Бир бекнинг тирикчилиги унда ташвиш билан ўтади. Бир ярим-икки йилга яқин кишиларимиз ва оила аъзоларимиз билан шу ерда эдик. У мусулмонлар ҳам бу муддатда имкони борича харж тортиб ва хизмат қилдилар, ҳеч камчиликка йўл қўймадилар. Яна қайси юз билан Хўжандга борамиз? Хўжандга бориб ҳам киши нима қилади?

*Бормоққа не маскане муяссар,
Турмоққа не маъмане¹ муқаррар.*

Охири ушбу тараддуд ва паришонлик билан Ўратепанинг жануб тарафидаги яйловларга бордик. Бир неча кунни у томонларда, ўз аҳволимизга ўзимиз хайрон, кетар-тураримизни билмай, саргардон ўтказдик.

¹ Маъман – яшаш жойи.

Бир куни шу ерда эканимизда, биздек ватандан айрилиб, саргардон юрган Хожа Абулмакорим мени кўргани келди. Кетар-турар еримиздан, қилар-қилмас ишимиздан сўроқлаб ва суриштириб, каттик таъсирланиб, бизнинг ҳолимизга ачиниб, фотиҳа ўқиб кетди. Менга ҳам жуда каттик таъсир қилди, сикилдим.

Шу куни намози аср пайти даранинг пастида бир отлик пайдо бўлди. Бу Алидўст тағойининг Йўлчук исмли навқари экан. Уни Али Дўст тағойи мендан азим гуноҳлар ўтган бўлса ҳам, умид қиламанки, марҳамат қилиб гуноҳимдан кечиб, биз томон йўлга тушсалар, Марғинонни топшириб, бир нав қуллик ва хизматлар қилгаймен, токи гуноҳим ариб, хижолатим барта-раф бўлсин, деган маънода юборибди.

Бундай хайронлик ва саргардонликда бу хабар келиши билан ҳеч андиша қилмай, ўйлаб ўтирмай, ўша замон – қуёш ботаётган пайтда Марғинонни олиш ниятида йўлга тушдим. Бу ер билан Марғинон ораси тахминан йигирма тўрт-йигирма беш йиғоч масофа эди. Ўша кеча тонг отгунча ва эртаси куни пешин намози вақтигача ҳеч ерда дам олмай юрилди. Пешин намози вақтида Хўжанднинг Тангоб деган қишлоғига тушилди. От совитиб, отга ем бериб, тун ярми – ноғора вақтида Тангобдан отланилди. Ўша кеча тонг отгунча ва эртаси офтоб ботгунча ва янаги кечаси тонгдан эртароқ Марғинонга бир йиғоч қолганда Вайсбек ва баъзилар тараддудга тушиб: «Алидўст қанча ёмонликлар қилган киши бўлса, бу орада бир-икки навбат элчи бориб-келмай, келишув ва аҳд шарт бўлмай, нимага ишониб бораёпмиз», деб арз қилдилар. Дарвоқе, бундай ташвишларнинг асоси бор эди. Бироз тўхтаб, кенгашиб олдик. Охири шундай қарорга келиндикки, гарчи бу тараддудлар ўринли бўлса-да, буни илгарироқ ўйлаш керак эди. Уч кеча-кундуз тинмай, дам олмай йигирма тўрт-йигирма беш йиғоч йўлни босиб келдик: на отда мадор қолган ва на одамларда. Бу ердан энди қандай орқага қайтамиз, қайтиб ҳам қайси томонга борамиз? Бу ергача келдикми, бормоқ керак! Ҳеч нима Худонинг истагидан ўзга бўлмас.

Сўзни бир жойга қўйиб, таваккал қилиб жўнадик. Бомдод намози вақтида Марғинон кўрғонининг эшигига келдим. Алидўст тағойи дарвозанинг орқасида туриб, дарвозани очмай, аҳд илтимос қилди. Аҳд ва шарт қилингандан сўнг дарвозани очиб, икки дарвоза табақаси орасида мулозамат қилди. Алидўст билан кўришганимиздан сўнг кўрғон ичидаги бир муносиб ҳовлига тушилди. Менинг билан бўлган катта-кичик икки юз қирқ киши

эди. Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал вилоят халкига кўп зулм ўтказиб, ёмонликлар қилгандилар. Вилоят элининг ҳаммаси мени талаб қиларди. Марғинонга кирганимиздан икки-уч кун ўтгач, Қосимбекка Пашоғардан, янги навқар бўлганлар ва Алидўст бекнинг навқарларидан юздан кўпроқ кишини қўшиб, Андижоннинг жануб тарафидаги тоғ элларига – Ашпориён, Турукшорон ва Чакрак каби туманларга биз томонга мойил қилиш ёки зўрлик билан ўша элларни итоатга келтириш учун юборилди. Иброҳим Сору, Вайс Лоғарий ва Сайди Қарони юзга яқин киши билан Аҳси томонга, Хўжанд сувини кечиб, у томондаги кўрғонлар ва тоғ элларини ҳар нима қилиб бўлса ҳам бизга бўйсундириш учун жўнатилди.

Бир неча кундан сўнг Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал Жаҳонгир мирзони олиб, мавжуд аскар ва мўғулни тўплаб, Андижон ва Аҳсининг лашкарга қўшиладиган кишиларини сафга қўшиб, Марғинонни қамал қилмоқ умиди билан шаҳардан бир шаръий нари – шарқ томондаги Сапон номли қишлоққа келиб тушдилар. Бир-икки кундан сўнг саф тортиб, яроғланиб Марғинон маҳаллаларига келдилар. Қосимбек, Иброҳим Сору ва Вайс Лоғарий сингари сардорлар икки тарафга юришга жўнатилган, менинг билан санокли кишилар қолган бўлсалар-да, бор йигитлар саф тортиб чиқдилар. Душманни маҳаллалардан илгари келгани қўймадилар. Ўша куни дасторпеч танқўриқчи Халил майдонда яхши жанг қилиб, роса ўзини кўрсатди. Фанимлар ҳеч иш қила олмадилар. Қайта иккинчи маротаба кўрғон яқинига келмадилар. Қосимбек Андижоннинг жанубий тоғларига бориб эди: Ашпориён ва Турукшорон, Чакрак ва у тарафлардаги тоғ-туздаги элу элатлар бутунлай бизга келиб қўшилди. Фаним лашкаридан ҳам бир-иккиталаб бизга қочиб кела бошладилар. Аҳси тарафига Сирдарёдан ўтиб борган Иброҳим Сору ва Вайс Лоғарий қўлига Поп кўрғони ва яна бир-икки кўрғон кирди.

Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал золим, бузғунчи ва кофиртабиат кишилар эдилар: халқ ва вилоят элатлари булардан жуда озор чеккан эдилар. Аҳси улуғларидан Ҳасан Декча ўз жамоати билан ва яна Аҳсининг бир тўда жангари, чапанилари келишиб, қоратаёқ қилиб, Аҳсининг тошқўрғонидагиларни кучли зарбалар билан арқка тикиб, Иброҳим Сору, Вайс Лоғарий ва Сайди Қаро бошлиқларни талаб қилиб, Аҳсининг тошқўрғонига киритдилар. Ўша пайтлари Шайбонийхондан қочиб хон қошига келган Бандаали, Ҳайдар кўкалдош ва Ҳожи Ғози манғитни туман беклари билан Султон Маҳмудхон бизга кўмакка юборган эди. Ушбу

маҳалда келдилар. Бу хабар Узун Ҳасанга етгач, типирчилаб қолиб, ишончли навкарлари ва сара йигитларини Ахсининг аркига мадад учун юборди. Улар сахар вақти дарё ёқасига келиб етдилар.

Бизнинг лашкаримиз ва мўғул лашкари хабар топиб, бир қисм кишиларни отларини яланғочлаб, сувдан ўтказдилар. Ёрдамга келганлар шошганидан кемани юқорига тортмай, кечган ериданок қўйиб юбордилар. Қўрғонга ўта олмай, қўйи тушдилар. Бизнинг лашкаримиз ва мўғул лашкари кеманинг атрофига от яланғочлаб кира бошлади. Кемадагилар ҳеч уруша олмадилар. Қорлуғоч баҳши Мўғулбек ўғлонларидан бирини чакириб, қўлидан тутиб чопиб ўлдирди. Бунинг нима фойдаси бор эди? Ёишт қолипидан кўчган эди. Аксар кемадагиларнинг ўлиб кетишларига шу ҳаракат сабаб бўлди. Бир зумда дарёдагиларни ўраб олиб, барини кирдилар.

Қорлуғоч баҳши, Халил девона, Қози ғулом Узун Ҳасаннинг мўътабар кишиларидан эдилар. Булардан бири Қози ғуломгина қуллуқ баҳонаси билан халос бўлди. Яна мўътабар йигитларидан ҳозир менинг қошимда эътиборда бўлган Саййид Али эди. Яна етмиш-саксон сара йигитдан Ҳайдарқули, яна Қулика Кошғарий сингари ушбу беш-олтита санокли киши халос бўлди. Бу хабарларни эшитиб, ғанимлар Марғинон атрофида тура олмай Андижон сари пароканда йўсинда қочдилар. Андижонга Узун Ҳасаннинг куёви Носирбекни қўйган эдилар. Агар уни иккинчи Узун Ҳасан деб бўлмасанда, учинчиси деса бўларди. Тажрибали киши эди, мардоналиги ҳам бор эди. Бу воқеаларни билиб, уларнинг ишончсизликларини сезгач, Андижон кўрғонини беркитиб менга одам юборди. Булар Андижонга етганда кўрғон беркилганини билиб, ўзаро келишолмай, Узун Ҳасан кўчига – Ахси сари жўнадилар.

Султон Аҳмад Танбал ўз вилоятига – Ўшга кетди. Жаҳонгир мирзони бир неча хос навкарлари ва йигитлари Узун Ҳасандан олиб қочиб, хануз Ўшга етмаган Танбалга бориб қўшилдилар. Андижоннинг беркитилгани хабари менга келди. Ҳаялламай, Марғинондан кунчиқарда отланиб, туш қайтганда Андижонга келдим. Носирбек ва ўғлонлари – Дўстбек ва Миримбекни кўриб, сўрашиб, иноят ва шафқат кўрсатиб, хурсанд қилдим.

Ота вилоятим икки йилга яқинлашган эдики, қўлдан чиққанди, Тангри инояти билан зулқаъда ойида хижрий 904 (1499) йили яна менга муяссар бўлиб эгалланди. Жаҳонгир мирзо билан қўшилиб олган Султон Аҳмад Танбал Ўш сари бориб эди. Ўшга киргач, Ўшда халқ кизилоёқ-коратаёқ қилиб, уларга зарба бериб ура-ура Ўшдан қувиб, кўрғонни биз учун сақлаб,

бизга киши юбордилар. Жаҳонгир ва Танбал санокли кишилари билан саросимага тушиб Ўзгандга кирдилар.

Узун Ҳасан Андижонга кира олмай, Ахси тарафга кетган эди. Бориб Ахсининг аркига кирди, деган хабар келди. Ишбоши ва фитнабоши шу бўлгани учун, бу хабар келгач, Андижонда тўрт-беш кундан ортик турмай, Ахсига томон отландик. Биз Ахсига етгач, чорасини тополмай, аҳд ва омонлик тилаб, кўрғонни топширди. Бир неча кун Ахсида туриб, Ахси, Косон ва ул юртнинг иш кучини йўлга солиб, саранжомлаб, хужумчи қисм мўғул бекларига рухсат бериб, Узун Ҳасанни кўчи ва тегишли кишилари билан олиб Андижонга келинди. Қосим Ажаб хос навкарлар гуруҳидан эди, ҳузуримда беклик мартабасига етган эди, Ахсида уни омонат доруға қилиб қолдирилди. Узун Ҳасан билан аҳдлашув борлиги туфайли, жон ва молига зарар, нуқсон етказмай, Қоратегин йўли билан Ҳисор сари кетишга ижозат берилди. У бир неча санокли кишилари билангина Ҳисорга кетди. Ўзга барча навкарлари ундан айрилиб қолдилар.

Бу таҳликали пайтларда бизга тааллуқли элни ва Хожа Қози ҳамда уларга яқинларни тутган, талаган шулар эди. Баъзи беклар билан иттифок тузиб, шундай қарорга келдикки, мунча ярамаслик ва бузғунчиликлар қилган, мунча бизга тааллуқли мўмин-мусулмонни тутган, талаган бу жамоат эди. Ўзларининг бекларига не вафо қилдиларки, бизга вафо қилсалар! Буларни тутиб талатсак, нима айби бор? Хусусан, бизнинг кўз ўнгимизда отимизни миниб, тўнимизни кийиб, бизнинг қўйимизни еб юрсалар, бунга ким чидайди?! Агар шафқат қилиб, туттирилмаса ё талатилмаса, биз билан ҳарбий сафарларда ва машаққатларда бўлган жамоатнинг ҳозир таниган молларига фармон бўлсаки, қайтариб олсалар. Шу билангина қутулсалар ҳам миннатдор бўлишлари керак. Бу мулоҳаза тезда маъқул кўринди. Бизникилар ўзлари таниган нарсаларини қайтариб олсинлар, деган фармон бўлди. Бу иш маъқул ва ўринли бўлса-да, бир оз шошилишга йўл қўйилган экан.

Жаҳонгир мирзодек ғаним ёнгинамизда ўтирганда, элни бундай чўчитмокнинг ҳеч маъноси йўқ эди. Мамлакат олиш ва юрт бошқаришда, гарчи баъзи ишлар юзаки караганда маъқул ва асосли кўринса-да, аммо ҳар ишнинг зимнида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдур. Ушбу бир мулоҳазасиз ҳукм юритганимиз оқибатида қанчадан-қанча ғавғо ва фалокатлар юз берди. Охири Андижондан иккинчи марта чиқишимизга сабаб ҳам ушбу чуқур ўйланмаган ҳукмимиз бўлди. Шу боисдан мўғуллар

кўркув ва ваҳимага берилиб, Работак мавзесидан (бу жойни Иккисув ораси ҳам дейдилар) Ўзганд тарафига кўчиб, Танбалга одам юбордилар. Менинг онам қошида минг беш юз-икки мингга яқин мўғул улусидан бор эди. Ҳисордан Ҳамза Султон ва Махдий Султон, Муҳаммад дуғлат билан яна шунча мўғул келган эди. Ҳамиша ёмонлик ва бузукчилик мўғул улусидан содир бўлиб келгандир. Ҳозиргача беш марта мен билан ёвлашдилар. Менга муносабатсизликдан ёвлашганлари йўқ. Бундай ҳаракатларни улар ўз хонларига нисбатан ҳам такрор-такрор қилдилар. Мен Худойберди бўқокни мўғуллар орасидан алоҳида кадрлаб танлаган эдим. У вафот этиб, мўғуллар орасида яшаётган ўғли Султонкули чинок бу хабарни келтирди. Ўз эл ва улусидан айрилиб бу хабарни етказгани яхши иш бўлди. Гарчи бу воқеада яхшилик қилган бўлса, лекин сўнгра шундай ишлар қилдики, оқибатда юз бор қилган бундай хизматлари ҳам йўққа чиқади. Ҳали бу ҳақда ёзилади. Кейинги қабоҳатлари ҳам мўғулликнинг оқибати эди.

Бизга хабар келгач, бекларни йиғиб кенгаш ўтказдик. Беклар арз қилдиларки, бу кичик бир иш, бунга подшоҳнинг отланмоғига эҳтиёж борми? Қосимбек барча беклар ва лашкарни бошлаб борсин, дейишди улар. Шунга келишдик. Улар осон йўл тутдилар ва тадбир хато бўлган экан. Бу куни Қосимбек бекларини ва лашкарни бошлаб чикди. Улар етиб борганча Танбалнинг ўзи келиб, мўғулларга кўшилган экан.

Тонгласи эрта билан Иламиш дарёсининг Ясси кечик номли кечигидан ўтишлари биланок юзма-юз бўладилар, яхши урушадилар. Қосимбек ўзи Султон Муҳаммад арғун билан рўпара бўлиб, икки-уч навбат қилич солиб, уни бош кўтаргани кўймайди. Охири йигитлар шикаст топадилар. Қосимбек, Алидўст тағойи, Иброҳим Сору, Лоғарий, Сайди Қаро, яна уч-тўрт бек ва ичкилар жангдан саломат чикдилар. Ўзга аксар беклар ва ичкилар қўлга тушдилар. Асир тушган беклар – ичкилардан Али Дарвешбек, Мирим Лоғарий, Тўкабек Тағойибек, Муҳаммаддўст, Алидўст, Миршоҳ Қавчин, Мирим девон ҳар бирлари бу урушда икки йигитча қилич чопадилар. Бизнинг томонимиздан Иброҳим Сорунинг иниларидан Самад исмли, улар томондан ҳисорлик мўғуллардан Шаҳсувор номли жангчи юзма-юз бўладилар. Шаҳсувор шундай қилич чопадики, дубулғадан ўтиб, қилич Самаднинг бошига анча ботади. Шундай жароҳатига қарамасдан Самад шундай чопадики, Шаҳсуворнинг бошидан қўл кафтича суякни қилич олиб кетади. Шаҳсуворнинг дубулғаси йўқ экан. Шаҳсуворнинг бошини ўйдилар,

яхши бўлди. Самаднинг бошини ўяр киши йўк эди. Уч-тўрт кундан кейин ўша жароҳат билан казо қилди. Бу мағлубият саргардонликлардан ва фалокатлардан халос бўлиб эндигина вилоят олган пайтимизда жуда бевақт шикаст эди.

Улуғ бек – рукни аъзамим Қанбарали мўғул Андижонни олган чоғимда вилоятига кетган эди, йўк эди. Шунчалик билан Танбал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижондан бир шаръий наридаги Айш тепалигининг олдидаги сайхонликка тушди. Бир-икки маротаба Чилдухтаронда ғаним лашкари саф тортиб, Айш тепалигининг этагига келди. Бизнинг йигитларимиз маҳалла ва боғлардан дарҳол яроғланиб чиқдилар, душман илгари кела олмади, этакларданок нари кетди. Ёв ушбу жойга келганда асир тушган беклардан Мирим Лоғарий ва Тўкани ўлдирди. Бир ойга яқин бу атрофда ўтириб, ҳеч иш кила олмади. Ўш томонга қараб қайтди. Ўш Иброҳим Соруга берилганди. Унинг одамлари ўша ерда эди, Ўшни ёвга қарши беркитдилар.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ БЕШИНЧИ (1499–1500) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Вилоятдаги отлик ва пиёда аскарларга шошилинич хабар етказувчи беклар ва назоратчилар юборилди. Қанбаралига ва ўз вилоятларига кетган аскарларга тўра (бўй баравар қалқон), кетмон, ойболта ва бошқа ҳарбий қурол-яроқлар ҳамда озик-овқат топиб келтириш учун серғайрат топағон кишилар юборилди. Барча вилоятлардан урушга яроқли бўлган отлиғу пиёдаларни тўпладим ва ҳар тарафга кетиб қолган навқару сипохийларни чакириб, Тангрига таваккал қилган ҳолда, муҳаррам ойининг ўн саккизинчисида Ҳофизбекнинг чорбоғига қараб юрдим. Бир-икки кун ушбу чорбоғда туриб, қолган аслаҳа ва озик-овқатни тайёрлаб ҳамда кўшинни ўнг қанот ва сўл қанотга, марказ ва ҳужумчи қисмга бўлиб, отлиғу пиёдалар билан душманга қарши Ўш томонга юрдик. Ўшга яқин келганимизда муҳолифлар Ўш атрофида тура олмай Ўш шимолидаги Работи Сарҳанг тумани томонга кетгани ҳақида хабар олинди. Шу оқшом Лотканд қишлоғига қўндик.

Эрталаб кўшинни сафга тизиб ва юриш қилиб Ўшдан ўтганда ғанимларнинг Андижон томон кетгани ҳақида хабар келди ва биз Ўзганд томонга қараб юрдик. Ўзганд ерларига ҳужум қилиш учун илгарирок бу томонга чопқунчи айирдик. Андижон томонга кетган муҳолифлар эса тунда хандакка тушиб шаҳар деворларига шоти кўяётган чоғда шаҳарликлар

сезиб қолишган. Ғанимлар ҳеч нима қилолмай чекинадилар. Бизникилар ҳам Ўзганд атрофини талаш учун бордилар-у, аммо деярли ҳеч нима қўлга киритолмай қурук қайтдилар.

Ўшга қарашли ва ўзининг мустаҳкамлиги билан шуҳрат топган Мозу қўрғонида Танбал икки юз-икки юз элликта одами билан укаси Халилни қолдирган ва у қўрғонни маҳкам беркитиб олган эди. Ўзганддан орқага қайтиб Мозу қўрғонига ҳужум қилдик. Мозу – анча мустаҳкам қўрғондир. Соё оқадиган шимол томондаги девори анча баланд. Масофа шунчаки, агар соё томондан ўқ отсалар деворгача етиб бориши мумкин. Сувни бошқа томонга бурадиган тарнов ўша томонда. Қўрғон деворининг икки ёнидан тарнов суви оқадиган томонга тор йўл ўтган. Тепалик эса хандақ билан ўралган. Хандақ соёга яқин бўлгани учун соёнинг қозондек-қозондек катта тошларидан қўрғонга олиб чиқиб тўплаб қўйганлар. Мозу қўрғонидан отилган бундай катта тошлар биз қуршаб олган бирорта қўрғондан ташланмаган эди. Каттабекнинг акаси Абдулқуддус қўхбур қалъа деворининг этак томонига чиққан эди, девордан унга қарши шундай катта тошни ташладиларки, Абдулқуддус ҳеч нарсага осилмай, хайрият, зарарланмасдан шундай баланд жойдан пастга юмаланиб-юмаланиб тепаликнинг этак қисмига келиб тушди. Ҳеч ери лат емай, шу ондаёқ отга минди-ю, чоптириб кетди. Қўштарнов ўзанида Ёрғали Билолнинг қалласига тош билан шундай урдиларки, охири бошини ўйдилар. Кўп одам ўшандай тош зарбидан ҳалок бўлди. Эрталаб уруш бошланиб, чошгоҳгача тарнов бўйларини ишғол қилдик, уруш кечқурунғача давом этди. Тарнов атрофи ишғол қилинган, эрталаб душманлар омонлик тилаб қалъадан чиқдилар. Танбалнинг иниси Халилни етмиш-саксон, балки юзта сараланган одами билан асир олиб эҳтиёт билан қўриқлаш учун Андижонга юборилди. Бизнинг ҳам беқларимиз ва яқинларимиздан айримлари, баъзи фидокор кишиларимиз асир тушди. Ушбу жанг яхши натижа билан тугади.

Мозуни эгаллагач, Ўшнинг Ўнжу Тўба деган қишлоғида тўхтадик. Танбал ҳам Андижондан қайтиб Работи Сарҳанг атрофидаги Обихон деган қишлоққа келиб тўхтади. Бу икки қўшин орасидаги масофа бир йиғоч келар эди. Шу орада Қанбарали бетоб бўлиб Ўшга жўнаб кетди. Бир ой – қирк кунча уруш қилмай шу ерда турдик. Лекин бизнинг ва уларнинг таъминотчи аскарлари ўртасида тўқнашувлар бўлиб турди. Ўша кунлари ўрда ҳамда бутун атроф кечалари ҳушёрлик билан қўриқланди. Хандақлар қазилди, хандақ бўлмаган жойларга эса ғовлар тутилди. Барча жангчилар қуролланган ҳолда

хандақ ёкасига чикиб ўрнашдилар. Шунча эҳтиёткорликка карамай, ҳар уч-тўрт кунда кечкурунлари ўрдада тўс-тўполон ва кичкириқлар бўлиб турарди. Бир куни Саййидбек тағойи душманнинг таъминотчиларига қарши хужум қилган эди, ғаним одамлари ғолиб келиб, кўкқисдан бўлган жангда Саййидбекни асир олдилар.

Шу йили Хусравшоҳ Балхга қарши юриш мақсадида Бойсунқур мирзони Қундузга чакириб олди ва Балхга хужум қилди. У Авбож деган жойга етганида бадбахт, ношуқур Хусравшоҳ ҳукмронлик орзусида шундай қилди: – Ахир пасткаш, қобилятсиз, зоти-ю насаби нотайин, нўноқ ва шижоатсиз, ноинсоф ва адолатсиз бу бадбахтга ҳокимият хайф эмасми! Бойсунқур мирзони беклари билан тутиб, Бойсунқур мирзо бўйнига арғамчи солди, муҳаррам ойининг ўнинчи куни шундай заковатли, серфазилат, шахсий хизматлари ва насаби бегаб турган шахзодани шахид қилди. Унинг беклари ва яқинларидан ҳам бир нечасини ўлдирди.

Бойсунқур мирзонинг таваллуди ва насаби: саккиз юз саксон иккинчи йили Ҳисор вилоятида таваллуд топган эди. Султон Маҳмуд мирзонинг иккинчи ўғли, Султон Масъуд мирзодан кичик, Султонали мирзо, Султон Хусайн ва Хон мирзо номи билан машҳур бўлган Султон Увайс мирзодан катта. Онаси Пошобегим эди.

Ташқи қиёфаси: кўзлари катта-катта, тўла юзли, ўрта бўйли, чехраси туркманга ўхшаш малоҳатли йигит эди.

Ахлоқи ва феъл-атвори: адолатли ва камтар, хушчақчақ ва фазилатли подшоҳзода эди. Айтишларича, унинг устози шиа мазҳабли Саййид Маҳмуд бўлган. Шу сабабдан Бойсунқур мирзога ҳам таъна қилишган. Сўнгралар эшитдимки, у Самарқандда бу ёмон ақида (мазҳаб)дан воз кечган ва эътиқодда покланган. Май ичишга хийла ҳирс қўйган эди. Ичмаган вақтларида эса, намозларини адо этарди. Саховатда ва ҳадялар беришда ўртамиёна эди. Насхтаблиқ хатини жуда яхши ёзарди. Наққошлиқда ҳам қўли ёмон эмас эди. Шеърни ҳам ўзига хос йўсинда ёзарди. Одилий таҳаллус қилган эди. Шеъри девон тартиб бергунчалик бўлмаган эди. Бу матлаъ униқидир:

*Соявор аз нотавони жо-бажо меуфтам,
Гар нагирам рӯи деворе зи по меуфтам.*

(Мазмуни:

*Тутмасам деворларни ҳар қадам,
Соядек ер узра тушгум дам-бадам.)*

Самарқандда Бойсунқур мирзо ғазаллари шунчалик расм бўлганки, мирзонинг шеърлари бўлмаган уй кам топилади.

Жанглари. Икки мартаба саф тортиб урушди. Бир мартаба Султон Маҳмудхон билан. Бойсунқур мирзо тахтга янги чикқан пайтда Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлос ва бошқа баъзиларнинг иғволари, гиж-гижлаши билан Самарқандни олиш умидида лашкар тортиб Оккўталдан ўтиб, Работи Суғд ва Канбой атрофларига келди. Бойсунқур мирзо Самарқанддан чикиб, Канбойда урушиб, яхши енгди. Уч-тўрт минг мўғулнинг бошини кесди. Хоннинг ҳақиқий яқини бўлган Ҳайдар кўкалдош шу урушда ўлди.

Яна бир мартаба Бухорода Султонали мирзо билан урушиб, мағлуб бўлди.

Вилоятлари. Отаси Султон Маҳмуд мирзо Бухорони унга берган эди. Отасидан сўнг отасининг беклари йиғилиб, иттифок билан Бойсунқур мирзони Самарқандга подшоҳ қилдилар. Бухоро ҳам анча вақтларгача унинг ҳокимияти остида эди. Тархонлар ёвлашганларидан сўнг Бухоро Бойсунқур мирзо тасарруфидан чикди. Мен Самарқандни олганимда, Бойсунқур мирзо Хусравшоҳни қора тортиб кетди. Хусравшоҳ унга Ҳисорни олиб берди.

Ундан ҳеч авлод қолмади. Хусравшоҳнинг юртига келганда амакиси Султон Халил мирзонинг қизини олди. Ўзга хотин ва чўриси йўқ эди. Бир кишини ўз қўлида улғайтириб мўътабар бек қила оладиган истиқболли салтанатга эга бўлмади. Беклари отасининг ва амакисининг бекларигина эдилар.

Бойсунқур мирзонинг катлидан сўнг Қўчбекнинг отаси Султон Аҳмад Қаровул, оға-иниси, кўчи ва тегишли кишилари билан Қоратегин вилоятидан чикиб, бизни деб келди. Ўшда бетоб ётган Қанбарали ҳам хасталикдан фориғ бўлиб, у ҳам келди. Шундай пайтда Султон Аҳмад Қаровулнинг ўз жамоати билан келиб кўшилишини ғайб кўмаги ҳисоблаб, эрталабоқ ғаним устига саф тортиб юрдик. Улар Обихонда туриш бермай, юртидан кўчди. Баъзи чодир, гилам, сафар анжоми – кўрпа-тўшакдек нарсалар лашкаримиз кўлига тушди. Келиб унинг юртида тўхтадик. Ушбу оқшом Танбал Жаҳонгирни олиб, ўнг ёнимиздан айланиб ўтиб биз турган жойдан Андижон томонда уч йиғочлик масофадаги Хубон деган кентга келиб кирди. Эртасига биз ҳам лашкарни ўнг қанот, чап қанот, марказ ва хужумкор қисмларга тартиб қилиб, отларга химоя ёпинчиқларни ёпиб, совутлар кийиб, яроғланиб,

мунтазам сафланиб, бўйи барабар калкон кўтарган пиёдаларни олдинга солиб, ғаним устига юрдик. Бизнинг ўнг канотимиз – Алидўст тағойи тобелари билан; чап канотимиз Иброхим Сору ва Вайс Лоғарий, Сайди Қаро, Муҳаммадали Мубашшир, Хожа Калонбекнинг оғаси Кичикбек, яна баъзи ичкилар; Султон Ахмад Қаровулни ва Қўчбекни оға-инилари билан чап канотга қўйилди. Қосимбек марказда – менинг кошимда эди. Хужумкор қисмда Қанбарали ва яна баъзи ичкилар эди.

Хубондан уч шаръий масофадаги Хубоннинг шарки-жануби томонидаги Сако номли кентга етишиб эдикки, ғаним кишилари Хубон кентидан сафланиб чиқди. Биз ҳам илдамлаб юравердик. Хушёрлик ва эҳтиётимизни килиб, ўкчилар ҳимояси учун махсус йирик тўра-калконларгача тайёрланган эди, тўкнашув бўладиган пайтда улар кейинроқ қолишди. Тангрининг инояти билан уларга эҳтиёж бўлмади. Етган захоти бизнинг чап қанотдаги кишиларимиз билан унинг ўнг каноти олишиб кетди. Хожа Калоннинг оғаси Кичикбек унда яхши қиличлашди. Муҳаммадали Мубашшир ҳам Кичикбекдан қолишмади. Ёв шу тўкнашувга ҳам тоб келтиролмай, қочди. Ўнг қанот билан хужумкор қисм ҳатто урушга киришга улгурмади. Кўп йигитларни тутиб келтирдилар. Уларнинг бошларини кесишни буюрдик. Бизнинг бекларимиз – Қосимбек ва Алидўстбек (кўпроқ Алидўст) хушёрлик ва сардорликка риоя қилиб, қувғинчиларимизни йироқ юборишни маслаҳат кўрмадилар. Бу жиҳатдан ёвнинг кўп кишиси қўлга тушмади.

Хубон кентининг ўзига тушдик. Менинг биринчи саф тортиб жанг қилишим шу эди. Тангри таолонинг фазл ва қарами билан ғалаба ва зафар насиб этди. Буни хайрли истикбол нишонаси деб билдик.

Эртасига отамнинг онаси – менинг улуғ онам Шоҳсултон бегим Андижондан келди. Жаҳонгир агар қўлга тушган бўлса, тилаб олиш ҳаёли билан ошиққан экан. Қиш яқинлашгани учун дала-даштда дон-дун қолмаган эди; Ўзганд устига боришни маслаҳат кўрмай, Андижонга қайтиб келинди. Бир неча кундан сўнг кенгашиб, шундай қарорга келдикки, бизнинг Андижонда қишламоғимиздан ғаним кишисига ҳеч зарар ва ҳалал етмас, балки уларнинг ўғирлик ва аскар йиғиш билан кучайиб олиш эҳтимоли бордир. Бир ерда қишламоқ керакки, токи лашкар озиқсизликдан ожиз бўлмасин ва ғаним кишисига ҳам таҳдид солиб туриш эҳтимоли бўлсин. Бу маслаҳат учун Работак ўрчинидаги, бу Работак туманини Иккисув ораси ҳам дейдилар, Армиён ва Нўшоб атрофларида қишламоқ ҳаёли билан Андижондан кўчиб, мазкур кентларга келиб қишлашга қарор бердик.

Бу жойлар яхши ов қилинадиган ерлардир. Иламиш дарёсининг яқинидаги калин тўқайларда буғу, марал ва тўнғиз кўп бўлади. Паст-паст чангалларида кирғовул ва ёввойи қуён кўп бўлади. Тепаликларида рангдор, товланиб турадиган чиройли тулки кўп бўлади. Тулкиси ўзга ер тулкиларига қараганда югурук бўлади. Бу қишлоқда эканимизда ҳар икки-уч кунда овга отланардим. Тўқайларга ўт қўйиб, буғу-марал овлардик. Пастак-пастак чангалларни ўраб олиб, қуш учириб кирғовул овлардик. Бу ернинг кирғовуллари беҳад семиз бўлади, у қишлоқда яшаган пайтларимизда кирғовул эти мўл эди. Ушбу қишлоқдалигимда мен риоят қилиб бек қилган кишим – Худойберди туғчи икки-уч марта Танбалнинг дайдиған йигитларини босиб, бошларини кесиб келтирди. Андижон ва Ўш атрофларида ҳам ҳужумкор йигитларимиз ҳаракатда бўлиб, йилқиларни ҳайдаб, ғаним кишиларини ўлдириб, уларни ожиз қилдилар. Агар қишни шу қишлоқда ўтказилса эди, ғанимнинг ёзга етмаёқ тумтарақай бўлиши эҳтимолдан холи эмас эди. Ғанимни шунчалик бечораҳол ва ожиз қилган пайтимизда Қанбарали вилоятига бормоққа ижозат сўради. Мана шу ҳолатларни эсига солиб, ман қилинди, унинг жаҳли чиқди. Ажаб енгил ва мулоҳазасиз эркак эди. Зарурат бўлди, вилоятига ижозат берилди. Бурун вилояти Хўжанд эди. Бу навбат Андижонни олганимизда Исфара ва Кандибодомни ҳам унга берилди. Бизнинг бекларимиз орасида кўп вилоятли ва кўп навқарли киши Қанбарали эди. Ҳеч кимнинг навқари ва вилояти уникача эмас эди. Қирқ-эллик кун у қишлоқда эдик. Қанбаралининг далолати билан баъзи лашқар элига ҳам рухсат берилди.

Ўзимиз ҳам Андижонга келдик. Қишлоқда ва Андижонда бўлган пайтимизда Танбалнинг кишиси тинмай хон қошига Тошкандга борар ва келар эди. Хоннинг ўғли Султон Муҳаммаднинг бекотаси ва хоннинг улуғ риоят қилган беги Аҳмадбек Танбалнинг туғишган амакиси эди. Бектелба хоннинг эшикоғаси эди. Танбалнинг туғишган акаси эди. Бора-кела хонни Танбалга кўмак юборишга кўндирдилар. Кўмақдан бурунроқ туғилганидан бери Мўғулистонда яшаб улғайган Бектелба, у вилоятга кирмас, вилоят подшоҳларига хизмат қилмас, хонларгагина хизмат қилар эди, кўч ва аҳлу аёлини Тошкандда қўйиб, ўзи келиб иниси Танбалга қўшилди.

Бу фурсатда ғалати ҳодиса юз берди. Аҳсига вақтинчалик қўйилган Қосим Ажаб ғанимнинг озгина дайди навқари кейинидан чиқиб, қувлаб Бичрота билан Хўжанд сувидан ўтаётганда Танбалнинг кўп кишисига учраб қўлга тушди. Танбал лашқаримизнинг тарқагани хабарини эшитгач, акаси

Бектелба хон билан сўзлашиб келган эди. Кўмак келиши аниқ ва мукаррар эди. Ўзгандан отланиб Иккисув орасига келди. Шу пайтда Косондан хақиқий хабар келдики, хон Танбалнинг кўмагига Султоним исми билан машҳур бўлган ўғли Султон Муҳаммад Хоникани Аҳмадбек билан тайин қилиб, беш-олти минг лашкар қўшипти. Улар Арчакент йўли билан келиб Косонни камал қилдилар. Биз ҳам йироқдаги кишиларимизга боқмай, ҳозир бўлган кишиларимиз билан фурсат кутмай, кишнинг каттик совуғида Тангрига таваккал қилиб, Андижондан Банди Солор йўли билан ошиб Султоним билан Аҳмадбекнинг устига отландик. Кечаси ҳеч ерда тўхтамай, туни билан юриб Ахсида тушдик. Ўша окшом каттик совук эди. Шунчалик совук эдики, баъзиларнинг қўл-оёқларини совук урди. Кўп кишининг кулоклари олмадек-олмадек қавариб чиқди. Ахсида тўхтаб ўтирмай, Қосим Ажабнинг ўрнига Ёрак тағойини вақтинчалик қўйиб, Косон устига ўтдик. Косонга бир шаръий қолганда хабар келдики, Аҳмадбек биздан хабар топиб, Султоним билан апил-тапил қайтиб кетибди.

Танбал бизнинг отланганимизни билиб, акасига кўмакка шошиб келаётган экан. Кун икки намоз ораси пайти эдики, Танбал лашкарининг кораси Навканд томонидан пайдо бўлди. Акасининг бундай ночор қолиб, мулоҳазасиз чекинишидан ва бизнинг бундай илдам етганимиздан лол ва хайратда туриб қолди. Биз дедикки, уни бизга бу тахлит Худо етказди, ҳозир у саросимада турипти, агар биз ҳаракат қилиб, уларга ташлансак, Тангри кўмагида бирортаси ҳам қочиб кетолмайди. Вайс Лоғарий ва яна баъзилар дедиларки, кун кеч бўлди. Бугун бўлмаса, эртага урушармиз, қаёққа ҳам боришарди? Эрталаб ҳар қаерда бўлса, учратамиз, деб дарҳол хужум қилишни маъкул кўрмадилар. Шундайгина эшикка келган ғаним ҳеч қандай зарар кўрмай кутулди. «Қопудагини қопмаса, қаригунча қайғурад» деган мақол бор.

Байт:

*Қорҳоро ба вақд бояд жуст,
Қори бевақт суст бошад, суст.*

(Мазмуни:

*Иш вақтида унумли бўлур,
Бевақт ишнинг ишкали бўлур.)*

Улар эртаси эрталабгача фурсатни ғанимат билиб, кечаси ҳеч ерда тушмай, бориб Архиён қўрғонига кирдилар. Эртасига ғанимнинг устига юриб, уни топмай, сўнгича келиб, Архиён қўрғонини яқиндан камал қилишни

маъкул кўрмай, ундан бир шаръий масофадаги Ғазнаи Намангонга тушилди. Ўттиз-қирк кун биз бу юртда эдик. Танбал Архиён кўрғонида эди. Оз-оз киши беридан бориб, наридан келиб ора йўлда тўкнашиб қайтар эди. Бир кеча тунги боскинга келдилар. Ўрданинг ташқарисидан бир даста йигитлар ўк отиб қайтдилар. Ўрда теварагини хандак килиб, шох-шаббалар тутиб, эҳтиётлар килиниб эди. Ҳеч иш кила олмадилар. Ушбу юртда эканимизда Қанбарали икки-уч маротаба биздан норози бўлиб вилоятига бормоқчи бўлди. Бир қатла ўзича отланиб, жўнаганди, баъзи бекларни юбориб, ташвишлар билан қайтардик.

Бу аснода Саййид Юсуф Мажам Султон Аҳмад Танбалга киши юбориб, у томонга ўтди. Андижоннинг тоғ этакларини Уйғур Мажам дейдилар: икки мавзе тоғ этагидир. Саййид Юсуф Мажам уларнинг улуғи эди. Сўнгра даргоҳда таникли бўлиб қолган эди. Иши улуғликдан ҳам ўтиб эди. Гарчи уни ҳеч ким бек қилмаса ҳам унинг беклик дағдаға ва даъвоси бор эди. Ғоят мунофиқ ва тутуруксиз нусха эди. Мен бу навбат Андижонни олганимдан ушбу замонгача чамаси икки-уч марта мен томонга ўтиб, Танбалга ғаним бўлди. Яна икки-уч марта Танбал томонга ўтиб, менга ёвлашди. Охирги ғаним бўлгани бу эди. Унинг билан бирга элу улус ва аймақлар анчагина эди. У Танбалга кўшилмасин деб ўртадан йўл солдик. Орада кўниб, Пишхорон атрофларига келдик. Пишхорон кўрғонига Танбалнинг кишиси келиб қирган экан. Бизнинг хужумчи қисмимиз беклари: Али Дарвешбек ва Қўчбек оға-иниси билан Пишхорон дарвозасига бориб, зўр жанг қилдилар. Қўчбек оға-иниси билан яхши жасорат кўрсатди. Аксарининг қўллари ҳарб ишига тегди.

Пишхороннинг бир шаръий берисида бир тепалик устига тушдик. Танбал Жаҳонгирни ёнига олиб, Пишхорон кўрғонининг орқа томонига тушди. Уч-тўрт кундан сўнг бизнинг фикримизга муҳолиф беклар: Алидўст ва Қанбарали саллоҳ ўз яқинлари ва кўшилганлари билан бирга бўлганлар яраш сўзини орага сола бошладилар. Менинг ўзим ва хайрихоҳ яқинларимнинг бу ярашдан асло хабар-пабарлари йўқ эди. Бизлар бу ҳолатга асло розилик бермас эдик. Бу икки нусха икки улуғ бек бўлгани учун, агар буларнинг сўзига қулоқ солмай, сулҳ бўлмаса, буларнинг ўзга эҳтимоллари ҳам бор эди. Ноиложликдан, шу йўсинда сулҳ туздик: Хўжанд сувининг Аҳси томонидаги вилоятлар Жаҳонгир мирзога тааллуқли бўлади, Андижон тарафдаги вилоятлар менга тааллуқли бўлади. Ўзгандни ҳам кўчларини чиқаргандан сўнг бизнинг маҳкамага топширадилар. Вилоятлар ишлари

қарор топгандан сўнг мен ва Жаҳонгир мирзо иттифок тузиб, Самарқанд устига юргаймиз. Самарқанд тахти муяссар бўлиб, ғалаба таъминлангач, Андижон Жаҳонгир мирзога берилади. Сўз шунга қарор топди.

Жаҳонгир мирзо ва Танбал эртасига келиб, ражаб ойининг охирида менга мулозамат қилдилар. Ана шундай катъий аҳд ва шартларга келишдик. Жаҳонгир мирзога Аҳси сари рухсат бериб, ўзим Андижонга қайтиб кетдим. Андижонга келгач, Танбалнинг иниси Халил ва унинг билан асир тушган гуруҳни банддан озод қилиб, сарполар кийдириб рухсат берилди. Улар ҳам банддаги бизнинг бек ва ичкиларни – Тағойи бек, Муҳаммаддўст, Миршоҳ Қавчин, Саййидбек, Қосим Ажаб, Пирвайс, Мирим Девон бошлиқларни банддан чиқариб юбордилар.

Андижонга келгандан сўнг Алидўстнинг феъл-атвори тамоман ўзгача бўлди. Мен билан дарбадарлик ва машаққатли ҳарбий сафарларда бирга бўлган кишиларга ёмон муносабатда бўла бошлади. Аввал Халифага «рухсат» берди. Ундан сўнг Иброҳим Сору ва Вайс Лоғарийни бегуноҳ ва асосиз туттириб, талатиб, вилоятларидан айириб жўнатиб юборди. Қосимбек билан келишолмай юрарди. Ташқаридан караганда, у шундай ҳисобладикки – Халифа ва Иброҳим Хожа Қози тарафдорларидирлар; мендан қасос оладилар. Унинг ўғли Муҳаммаддўст ҳам подшоҳларга хос хатти-ҳаракатлар қила бошлади: суҳбат, шилон – оммавий таом, маҳкама ва буйруқларда султонлар усулини кўллаш бошлади. Бу ота ва ўғил Танбални орқа қилиб, бундай хатти-ҳаракатлар бунёд қилдилар.

Менда ҳам унчалик ихтиёр ва иктидор қолмадики, буларнинг номаъқул ҳаракатларини ман қила олсам. Чунки Танбалдек душман буларнинг орқаси ва ҳимоячисидир. Нимани кўнгиллари тиласа, ўшани қилар эдилар. Ажаб нозик бир пайтлар эди. Ҳеч нима деб бўлмасди. Бу ота-ўғилдан у муддатда анча-мунча хорлиқлар тортилди.

Султон Аҳмад мирзонинг Ойишасултон бегим номли қизини ота ва амалкиси тирик эканлигида менга қалинлик қилиб эдилар, Хўжандга келгани, шаъбон ойида олдим. Олганимда аввал меҳрим ёмон бўлмаса-да, лекин биринчи уйланишим эди, ҳаё ва тортинчоқлик боис ҳар ўн, ўн беш-йигирма кунда бир борар эдим. Сўнгралар у меҳр ҳам қолмади, бироқ тортиниш хануз кўпроқ бўлди: бир ойда ва қирқ кунда онам хоним илтимослар билан зўрлаб-зўрлаб ташвишлар билан юборарди.

Бу фурсатларда бир ўрда бозори бошлиғининг ўғли бор эди – Бобурий исмли, оти ҳам ажаб муносиб тушиб эди.

Шеър:

*Мен анга ғариб майл пайдо қилдим,
Балки анга ўзни зору шайдо қилдим.*

Ундан илгари ҳеч кишига мойил бўлган эмас эдим, балки меҳру муҳаббат хусусидаги гап-сўзларни эшитмас эдим. У пайтлари битта-иккита байт форсийда ёзардим. Бу байтни ўшанда айтиб эдим.

Байт:

*Ҳеч кас чун ман харобу ошиқу расво мабод,
Ҳеч маҳбубе чу ту бераҳму бепарво мабод.*

(Мазмуни:

*Ҳеч ким мендек хароб – ошиқу расво бўлмагай,
Ҳеч маҳбуб сен каби бераҳм, бепарво бўлмагай.)*

Аҳён-аҳёнда Бобурий менинг қошимга келар эди. Лекин мен ҳаё ва тортинчоқлик боис Бобурий томонга тик қарай олмасдим: илтифот ва гаплашиш қаерда дейсиз! Нашъа ва изтироб сабабидан шукр қилар эдим, кетганидан шикоят қилишга менинг қандай имконим бўлсин? Мулозамат таклиф қилмоққа ҳам кимда ҳадду токат бор эди!

Бир куни ўша меҳр ва муҳаббат пайтлари бир гуруҳ кишилар йўлдош эдилар, бир кўчада келаётган эдим. Бирданига Бобурий юзма-юз учраб қолди. Менда хижолатим зўрлигидан шундай ҳол юз бердики, нақ эриб кетаётгандек эдим. Тик боқмоқлик ё сўз сўзламоқнинг ҳам имкони йўқ эди. Юз тортиниш ва ташвиш билан нари ўтилди. Муҳаммад Солиҳнинг бу байти хотирга келди.

Байт:

*Шавам шарманда ҳаргаҳ ёри ҳудро дар назар бинам,
Рафиқон сўи ман бинанду ман сўи дигар бинам.*

(Мазмуни:

*Ёрима дуч келганимда ҳол хароб, шармандаман,
Дўстлар кўз тиксалар менга томон, мен қандаман?!)*

Бу байт айна шу ҳолатимга жуда мос келди. Ишқ ва муҳаббат туғенидан, ёшлик ва телбалик зўрлигидан бошяланг, оёқяланг кўй ва кўчада, боғ ва боғчада сайр қилар эдим. На ошною бегона илтифоти ва на ўзу ёт парвосини қилар эдим.

*Ошиқ ўлғоч беҳуду девона бўлдум, билмадим,
Ким пари рухсоралар ишиқига бу эрмиш хавос.*

Гоҳо телбалардек ёлғиз дала-даштга борар эдим. Гох боғлар ва маҳаллаларни кўчама-кўча ахтарар эдим. На юрмоқда ихтиёрим бор эди, на ўтирмоқда; на бормоқда қарорим бор эди, на турмоқда.

Шеър:

*Не борурга қувватим бор, не турарга тоқатим,
Бизни бу ҳолатқа сен қилдинг гирифтор, эй кўнгул.*

Ушбу йил Султонали мирзо билан Муҳаммад Мазид тархоннинг орасида муҳолафат тушди. Сабаби бу эдики, тархонлар жуда кўп эътиборли ва бошбошдоқ бўлиб эдилар. Бухорони бутунлай Боки тархон олиб эди. Бухоро даромадидан бировга бирор хисса бермасди. Муҳаммад Мазид тархон ҳам Самарқанд тушумига мутлақ ҳоким бўлиб, бутун вилоятни ўғиллари, яқинлари ва танишларига олиб эди. Шаҳардан Султонали мирзога тегишли бўлган маблағдан бошқа бирор жойдан бирор чақа ҳам ортикча тегмас эди. Султонали мирзо кап-катта йигит бўлиб қолган эди. Тархонларнинг бундай муносабатларига қачонгача сабр қилсин? Бир неча ичкилари билан Муҳаммад Мазид тархоннинг қасдига тушди. Муҳаммад Мазид тархон бу ҳолни пайқаб, навқар-савдари, яқин ва кадрдонлари, яна унинг билан бирга бўлган беклари, чунончи, Султон Ҳусайн арғун, Пир Аҳмад арғун, Хожа Ҳусайн, Узун Ҳасаннинг иниси Қаро барлос, Солих Муҳаммад ва яна баъзи беклар, йигитлар билан шаҳарни ташлаб чиқди.

Хон у фурсатларда Хон мирзога Муҳаммад Ҳусайн дуғлат, Аҳмадбек ва яна кўплаб мўғул бекларини қўшиб Самарқанд устига юришни тайинлаганди. Ҳофизбек дўлдой ва ўғли Тохирбек ҳам Хон мирзонинг бек отаси эдилар. Ҳасан набира, Ҳиндубек, баъзи йигитлар Ҳофизбек ва Тохирбек муносабати туфайли Султонали мирзодан қочиб, Мирзохон қошига борган эдилар. Муҳаммад Мазид тархон кишилар юбориб, Хон мирзони ва мўғул лашкарини тилаб, Шовдор туманига келиб, Мирзохонни кўриб, мўғул беклари билан мулоқот қилди.

Мўғул бекларининг Муҳаммад Мазид беклари билан маслаҳатлари яхши чикмади. Ҳатто улар Муҳаммад Мазид тархонни тутишни ҳам хаёл қилган эдилар. Бу беклар вазиятни англаб, мўғул лашкаридан бир баҳона билан айрилдилар. Булар айрилгач, мўғул лашкари ҳам тура олмади, қайтиб Ёрйлоққа бориб тушганда Султонали мирзо оз киши билан Самарқанддан тезлик билан отланиб Хон мирзо билан мўғул лашкари устига келиб етади, лекин уруша олмасдан, пароканда бўлиб қочадилар. Охириги чоғда Султонали мирзонинг бир яхши иши шу бўлдики, Муҳаммад Мазид тархон ва

улар бу мирзолардан воз кечиб, бундан илгарирок менинг кошимда бўлган, Андижон қамалида ҳам Хожа Қози билан бир-бирларига суянчиқ бўлиб, жон фидойиликлар қилган мўғул Абдулваҳхобни юбориб мени тиладилар. Биз ҳам ана шу муомалага зор эдик.

Ушбу маслаҳат учун сулҳ қилиб Самарқанд устига юришга иштиёкманд эдик. Дарҳол Мир Мўғулни Ахсига – Жаҳонгир мирзо қошига учрашиш жойини белгилаш учун юборилди. Самарқанд устига отланмоқчи бўлдик. Зулқаъда ойида Самарқанд устига лашкар отланиб, орада икки кўниб, Кубога тушдик. Намози асрда хабар келдики, Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил келиб Ўш кўрғонини ўғринча олибди. Тафсилоти буки, сулҳ бўлганда Танбалнинг иниси Халил бошлиқ асирлар, қайд этилганидек, кўйиб юборилганди. Танбал Халилни Ўзганддаги кўч ва урукларини чиқармоқ учун юборганди. Кўч чиқармоқ бахонаси билан бориб, Ўзгандга кириб бугун чиқай-эртага чиқай деб хийла қилиб чикмай турарди. Бизнинг лашкаримиз отланганда фурсат топиб, Ўш холи қолганда кечаси билан келиб, Ўш кўрғонини ўғринча олибди.

Бу хабар бизга келгач, турмоқнинг ва яна булар билан мурасасизликнинг маслаҳатини бир неча асосларга кўра маъкул топмай, Самарқанд сари йўлга туша бердик. Сабабларидан бири буки, бизнинг лашкар атаганимиз ҳаммаси юриш яроғини қилиш учун уй-уйларига ҳар томонга тарқаб кетган эди. Сулҳга ишониб, буларнинг макр ва ёмон ниятларидан беҳабар ва ғофил эдик. Яна бири буки, Алидўст ва Қанбаралидек улуғ бекларимиздан бир неча марта ёмон хатти-ҳаракатлар содир бўлдики, уларга ишонч қолмади (бу ҳақда ёзилган эди). Яна бири буки, Мухаммад Мазид тархон бошлиқ барча Самарқанд беклари мени тилаб Мирмўғулни юбориб эдилар. Самарқанддек пойтахт турганда Андижондек ер учун кишининг вақт ўтказиши ўринли эмас эди.

Кубодан Марғинонга келинди. Кўчбекнинг отаси Султон Аҳмадбекка Марғинон берилганди. Айрим заруриятлар ва оилавий ҳолатларга кўра, менинг билан эргаша олмай Марғинонда қолди. Ўғли Кўчбек бир-икки оға-иниси билан бирга келдилар.

Исфара йўлига тушиб жўнадик. Исфарага қарашли Маҳан номли қишлоққа келиб тушдик. Хайрли тасодифдан Қосимбек жамоати билан, Алидўст жамоати билан, Саййид Қосим яна бир гуруҳ йигитлар билан ушбу оқшом Маҳанда эканимизда, худди илгаридан ваъдалашиб кўйилгандек, келиб қўшилди. Ундан отланиб, Хасбон дашти билан юриб, Чўпон кўпригидан

Ўтиб, Ўратепага келдим. Қанбарали ўз вилояти Хўжанддан Танбалга ишониб лашкар маслахатини сўрашга Ахсига келади. Бу воқеа содир бўлгач, Танбал уни кўлга олиб, вилоятларининг устига юради. Бир туркий мақол борки: «Инонмагил дўстингга, сомон тикар пўстингга». Йўлда келаётганимизда яёв қочиб юз ташвишлар билан Ўратепага келди. Ўратепада эканимизда хабар келдики, Шайбонийхон Қалъаи Дабусияда Боқи тархонни босиб, Бухоро устига борипти. Ўратепадан Бўрка яйлови йўли билан Сангзорга келдик. Сангзор доруғаси кўрғонни берди. Қанбарали тутилиб, олдириб келинган эди, уни Сангзорда кўйиб ўтдик. Келиб Хон юртига тушганда Муҳаммад Мазид тархон бошлик Самарканд беклари келиб мулозамат қилдилар. Самаркандни олиш масаласини булар билан кенгашиб олинди. Дедиларки, Хожа Яхё ҳам подшоҳ тарафдоридир. Агар Хожа кафил бўлса, Самарканд жангу жадалсиз осонлик билан муяссар бўлади. Бу хусусда бир неча маротаба Хожа Яхёга кишилар юбориб сўзлашилди. Хожа Яхё бизни Самаркандга киритмоқчи эканини аниқ айтиб юбормади. Лекин ноумид бўлгудек сўз ҳам айтмади. Хон юртидан кўчиб, Дарғам соҳилига келдик. Дарғам қирғоғидан Хожа Яхёга Хожа Муҳаммадали китобдор юборилди. У келсинлар, шаҳарни берамиз, деган хабар келтирди. Дарғамдан кечга яқин отланиб, шаҳарга йўл олдик.

Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси Султон Махмуд дўлдой юртдан қочиб бориб бу келишувдан уларни хабардор қилибди. Хабар топганлари учун қилган у хаёлимиз муяссар бўлмади. Қайтиб Дарғам соҳилига тушдик. Менинг бир яхши риоят қилган бегим – Алидўст туттириб қувлаган Иброҳим Соруи минглиғ мен Ёрйлоққа келган фурсатда Саййид Юсуфбекнинг ўғли Муҳаммад Юсуф билан келиб мулозамат қилди. Унинг дастидан баъзиси қувланган, баъзиси таланган ва баъзиси туттирилган, Алидўстнинг зидди бўлган, бизнинг синашта бекларимиз ва ичкиларимиз бирин-бирин йиғилиб қошимизга келдилар.

Алидўст заифланиб қолди. Сабаби – Танбални орқа қилиб, менга ва менинг хайрихоҳларимга жабру жафолар ўтказарди. Менинг ҳам таъзим бу одам билан ёмон эди. Ҳам хавотирланиб, ҳам хижолатдан тура олмади, кетишга рухсат сўради. Мен ҳам миннатдор бўлиб, рухсат бердим. Алидўст ва Муҳаммаддўст ўша рухсат олганича Танбал ҳузурига бордилар. Танбалга яқин бўлган бу оталик-ўғилликдан кўплаб ёвлиқлар ва ёмонликлар содир бўлди. Бир-икки йилдан сўнг Алидўстнинг кўлига куйдирги чиқиб ўлди. Муҳаммаддўст ўзбакка қўшилган, иши унчалик ёмон эмасди. У ер-

дан ҳам кўрнамаклик килиб қочиб, Андижоннинг тоғ этакларига бориб, ёвликлар ва фитналар уюштирди. Охири ўзбак қўлига тушди. Кўзларини кўр қилдилар. «Кўзларини туз тутти» мақолининг маъноси шу бўлса керак.

Буларга рухсат берилгандан сўнг Ғўрий барлосни бир неча йигитлар билан хабар келтириш учун Бухорога юборилган эди. Хабар келдики, Шайбонийхон Бухорони олиб, Самарқанд устига қараб йўлга тушди. Биз у ерда бўлишни маслаҳат кўрмай, Кеш сари йўлга тушдик. Самарқанд бекларининг аксар кўчлари ҳам Кешда эди. Кешга келгандан бир-икки ҳафта ўтгач хабар келдики, Султонали мирзо Самарқандни Шайбонийхонга берди. Тафсилоти буки, Султонали мирзонинг онаси Зухрабеги Оға билмаслиги ва беақллигидан Шайбонийхонга бу мазмунда махфий киши юборади: Шайбонийхон уни оладиган бўлса, ўғли Шайбонийхонга Самарқандни беради. Отасининг вилоятини олгандан сўнг эса Шайбонийхон Самарқандни Султонали мирзога беради.

Бу режадан Абуюсуф аргуннинг хабари бор экан, балки бу режани кўрсатгучи ўша ғаддор экан.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ОЛТИНЧИ (1500–1501) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Шайбонийхон ушбу хотиннинг ваъдаси билан келиб Боғи Майдонга тушти. Туш вақтида Султонали мирзо бек ва кичик бекларига, йигит-ялангига – ҳеч кимга хабар қилмай, ҳеч ким билан кенгашмай, яқинидаги бир неча катта-кичиклари билан Чорраҳа дарвозасидан Боғи Майдонга – Шайбонийхон қошига борди. Шайбонийхон унча яхши қабул ҳам қилмади. Кўришгандан сўнг қуйи ёнда ўтқизди. Хожа Яҳё Султонали мирзонинг чиққанидан хабар топиб, изтиробда қолди. Ҳеч чора топа олмай Хожа Яҳё ҳам хон қабулига борди. Шайбонийхон ўрнидан турмасдан кўришиб қўяқолди. Бирмунча шикоятомуз сўзлар айтти. Хожа Яҳё жўнаганида Шайбонийхон таъзим қилиб ўрнидан турди. Жонали Хожа Алибойнинг ўғли Работи Хожада эди. мирзосининг хон ҳузурига борганини эшитиб, у ҳам Шайбонийхон қошига келди. Бу бадбахт хотин (Зухрабеги) эси паст бўлганидан, эрга тегиш хаваси билан ўғлининг хонумонини елга берди. Шайбонийхон унга заррача парво ҳам қилмади. Балки ҳарам аёли, чўри-хизматкорича ҳам кўзга илмади.

Султонали мирзо ҳам ўз ишига хайрон ва саройдан хон олдига чиққанидан беҳад пушаймон эди. Баъзи яқин кишилари вазиятни англаб,

мирзони олиб кочмокни хаёл килдилар. Султонали мирзо рози бўлмади: ажали етиб тургани учун – кутулмади. Темур Султон билан бирга эканлигида тўрт-беш кундан сўнг уни Қўлба ўлангида ўлдирдилар. Бу беш кунлик ўлар жон учун ёмон от билан кетди. Хотин киши сўзига кириб, ўзини яхши кишилар сафидан чиқарди. Мундок кишининг воқеасини бундан ортик ёзиб бўлмас. Бу йўсинлик шармандали ҳаракатларни бундан ортик эшитиб бўлмас.

Султонали мирзони ўлдиргандан сўнг Жоналини ҳам мирзосининг қошига юборди.

Шайбонийхон Хожа Яхёдан хавотирда эди. Шунинг учун уни икки ўғли: Хожа Муҳаммад Закариё ва Хожа Бокий билан Хуросон томонга жўнатди. Кейинидан бир неча ўзбек бориб, ҳазрати Хожа Яхёни икки ёш ўғли билан Хожа Кордзан атрофида шахид килдилар. Шайбонийхон: Хожани ўлдиришга мен буйруқ бермаганман, буни Қанбарбий билан Кўпакбий килдилар, дер экан. Бу гапи ундан ёмонрок. «Узри гуноҳидан баттар» деган мақол бор. Шундай ишларни беклар ўз боши билан хонидан ва подшоҳидан рухсатсиз қила бошласа, унда хонлигию подшоҳлиги каерда қолди?!

Самарқандни ўзбек олгач, Кешдан Ҳисор сари йўлга тушдик. Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари кўч ва аҳли аёллари билан бирга жўнадилар. Чағониённинг Чилту яйловига тушганда Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари айрилиб, бориб Хусравшоҳга навқар бўлдилар.

Биз шаҳар ва вилоятдан маҳрум, борар-тураримиз номаълум эди. Хусравшоҳ бизнинг хонадонга нисбатан қанчалик ҳурматсизликлар қилган бўлмасин, чора тополмай, заруратдан унинг вилояти ичи билангина ўтдик. Қоратегин ва Олой билан ўтиб, кичик хон тоғам – Олачахонга борсакми-кан деб ҳам хаёл қилган эдим, бу муяссар бўлмади. Камруд билан юқорига юриб, Сири тоқ довонидан ошмоқчи бўлдик. Навандок туманига етганда Хусравшоҳнинг навқари тўққиз от ва тўққиз парча – мато келтирди. Камруд дарасига етганимизда, Шерали танқўриқчи қочиб Хусравшоҳ қошига кетди. Тонгласи Кўчбек биздан айрилиб, Ҳисорга кетди. Камруд дарасига кириб юқори томонга қараб кетдик. Тор ва учма йўлларда, баланд ва тик довонларда кўп от ва туя қолди. Уч-тўрт манзил кўниб, Сири тоқ довонига етдик. Довонмисан – довон! Ҳеч қачон бундай баланд ва учма йўллар билан юрмаган эдик. Кўп ташвиш ва машаққатлар билан хатарли тор ва учмалардан ўтиб, юз азобу машаққат билан ҳалокатли баландликлар, тор

довонлардан ошиб. Фон туманига келдик. Фон тоғларининг орасида бир катта кўл бор. унинг мухити – сатхи тахминан бир шаръий келади, ажаб кўлдир; ғаройиботдан холи эмас.

Иброҳим тархон Шероз кўрғонини беркитиб ўтирипти, Ёрйлоқ кўрғонларида ҳам Хожа Дийдорда бўлган Қанбарали ва Абулқосим кўхбур ўзбак Самарқандни олганда Хожа Дийдорда тура олмай, Ёрйлоққа келиб, Ёрйлоқ ва пастки кўрғонларни беркитиб ўтирибдилар, деган хабар келди. Фонни ўнг кўлда кўйиб Каштуд сари юрдик. Фон ҳукмдори караму саховат, хизматкорлигу одамийлик билан машхур ва таникли эди. Султон Масъуд мирзо, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисор устига келганда иниси Бойсункур мирзога – Самарқандга бу йўл билан бориб эди. Фон беги етмиш-саксон от тортик қилди. Бошқа мулозаматларни ҳам ушбу йўсинлик қилди. Менга бир ночоррок от юбориб, ўзи келмади. Саховат билан машхур бўлган эл бизга келганда хасис бўлади. Мурувват билан донғи чикқан элнинг муруввати унутилади. Саховат ва карам билан таникли ва машхур бўлган Хусравшоҳ Бадиуззамон мирзога қандай мулозаматлар қилгани юқорида қайд этилди.

Яна Боқи тархонга ва ўзга бекларга роса кўп одамгарчилик, тортиқлар қилган эди. Икки навбат унинг вилояти орқали ўтишимизга тўғри келди. Бизнинг хонадонимиз аҳли у ёқда турсин, энг паст навкарларимизга қилган одамгарчиликни ҳам бизга қилмади, бизни ҳатто навкаримизча кўзга илмади.

Байт:

*Ким кўрубтур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхишлиқ,
Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхишлиқ.*

Фондан ўтгач, Каштуд кўрғонида ўзбаклар бор деб хаёл қилиб, Каштуд устига жўнадик. Каштуд кўрғони ҳам бузилган экан. Бу муддатда унда ҳукмдор киши ўтирган эмас экан. Ундан ўтиб Кўҳак сувининг ёқасига тушдик. Ёрининг тўғрисида – Кўҳак сувидан кўприк билан кечдик. Работи Хожа кўрғонини тўсатдан билдирмай олишсин деб Қосимбек бошлиқ беклар юборилди. Биз Ёридан ўтиб, Шунқорхона тоғидан ошиб, Ёрйлоққа келдик. Работи Хожага борган беклар шоти қўяётган пайтда сезиб қолибдилар, қайтарибдилар; кўрғонни ололмай қайтиб келдилар.

Қанбарали Сангзорда эди, келиб кўрди. Абулқосим кўхбур ва Иброҳим тархон обрўли кишиларини мулозаматга юбориб, хурмат-эҳтиром изҳорини қилдилар. Ёрйлоқ қишлоқларидан Асфидак кўрғонига келдик.

Ўша фурсатда Шайбонийхон Хожа Дийдор туманида ўтирган эди. Уч-тўрт минг ўзбак аскарлари бор эди. Яна шу ерли сипохийдан ҳам шунча чоғли киши йиғилганди. Самарканд калъабегилигини Жонвафо мирзога берганди. Беш-олти юз киши билан у Самарканд кўрғонининг ичида эди. Ҳамза Султон билан Махдий Султон ўзларига тегишли киши-кораси билан Самарканд яқинидаги Бўдана кўруғида ўтирган эди.

Бизнинг кишиларимиз яхши ва ёмон – ҳаммаси икки юз қирқ киши эди. Барча беклар ва йигит-яланг билан сўзлашиб, шунга қарор қилдикки, Шайбонийхон Самаркандни яқинда олиб, хануз эл унга ва у элга кўнгиллари бир тўхтама келмаган. Ушбу фурсатда бир иш қилсак – қила оламиз. Агар Самарканд кўрғонига шоти кўйиб, ўғирлик билан олсак – Самарканд эли ҳам бизники бўлади. Не чоралари бор? Агар бизга мадад қилмасалар, ўзбек учун ҳам урушмайдилар. Самаркандни қўлга киритгандан сўнг ҳар не Тангрининг хоҳиши бўлса, ўша бўлгусидир.

Бу қарор билан пешин намозидан сўнг Ёрғайлоқдан отланиб, кеча тун бўйи йўл юриб, ярим кечада Хон юртига етдик. У окшом эл хабардор бўлибди деб кўрғоннинг яқинига йўламай, Хон юртиданок орқага қайтилди. Тонготарда, Работи Хожадан куйироқда Кўҳак сувини кечиб яна Ёрғайлоққа келдик. Бир кун Асфидак кўрғонида ҳамма ичкилар: Дўст Носир, Нуён кўкалдош, Хонқули, Каримдод, Шайх Дарвеш, Хусрав кўкалдош, Мирим Носир сингарилар ҳозир эдилар, менинг қошимда ўтирган эдилар. Ҳар тўғридан орада сўз ўтар эди. Дедимки: «Қани, айтинглари-чи, Тангри тўғри келтирса, Самаркандни қачон олгаймиз?» Баъзи дедиларки: «Ёзда олгаймиз». У маҳал кеч куз эди. Баъзилар: «Бир ой», баъзилар «Қирқ кун», баъзилар «Йигирма кун», дедилар. Нуён кўкалдош дедик: «Ўн тўрт кунда олгаймиз». Тангри тўғри келтирди: роппа-роса ўн тўрт кундаёқ Самаркандни олдик.

Ўша фурсатда ажойиб туш кўрдим. Туш кўрсам, ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ келмишлар, мен истиқболларига чиқибман. Хожа келиб ўтирдилар. Хожанинг олдиларига бир оз одмироқ дастурхон солишибди. Бу сабабдан ҳазратга бир оз малол келганмиш. Мулло Бобо мен сари боқиб ишора қилади. Мен ҳам имо-ишора билан дедимки, бу ишда менинг айбим йўқ. Дастурхон солувчи хато қилибди. Хожа буни фахмлаб, бу узрни қабул қилди. Ўринларидан турдилар. Узатиб чиқдим. Ушбу уйнинг даҳлизида ўнг қўлимдан ё чап қўлимдан тутиб шундай кўтардиларки, бир оёғим ердан узилди. Туркий – ўзбек тилида дедиларки: «Шайх Муслиҳиддин берди». Ўша бир неча кундаёқ Самаркандни олдим.

Бир-икки кундан сўнг Асфидак кўрғонидан Васманд кўрғонига келинди. Бир маротаба Самарканд вилоятига бориб, сездириб кўйган эдик, яна Тангрига таваккал килиб, ўша хаёл билан Васманддан пешин намозидан сўнг Самарканд устига юрдик. Хожа Абулмакорим ҳам ҳамроҳ эди. Ярим кеча Хиёбоннинг Пули Мағок (Мағок кўприги)га етиб, етмиш-саксон сара йигитларни ажратиб, Ғори Ошиқон тўғрисида шотти кўйиб чиқиб келиб, Феруза дарвозасидаги кўрикчилар устига юриб, дарвозани қўлга олиб, бизга киши юборинглар, деб буюрдик.

Бу йигитлар бориб Ғори Ошиқон тўғрисида шотти кўйиб чиқадиладар. Ҳеч ким сезмай қолади. Ундан Феруза дарвозасига келиб Фозил тархон (у бек тархонлардан эмас, туркистонлик савдогар тархонлардан бўлади. Шайбонийхонга Туркистонда хизмат килиб, эътибор топиб эди) устига қарши юрадилар. Фозил тархонни бир неча навқари билан урушиб, уларни ўлдириб, дарвозанинг кулфини болта билан чопиб, дарвозани очдилар.

Ушбу фурсатда мен етганим заҳотиёқ Феруза дарвозасидан ичкари кирдим. Абулқосим кўхбурнинг ўзи келмаган эди. Иниси Аҳмад Қосимни ўттиз-қирқтача навқари билан юбориб эди. Иброҳим тархоннинг кишиси ҳам йўқ эди. Шаҳарга кириб хонақоҳда ўтирганимда Аҳмад тархон номли иниси бир неча навқари билан келди. Шаҳар халқи хануз уйқуда эдилар. Дўкондорлар дўконларидан қараб, таниб дуо қилардилар. Бир оз фурсатдан сўнг шаҳар халқи хабардор бўлди. Бизнинг элга ва шаҳар халқига ажойиб шодлик ва нашъа эди. Ўзбакларни кўча-кўйда қутурган итлардек тош ва таёқ билан уриб ўлдирдилар. Тахминан тўрт-беш юз ўзбакни ушбу йўсинда ўлдирдилар.

Шаҳар кўрғонбеги Жонвафо Хожа Яҳёнинг уйларида эди, қочиб чиқиб Шайбоқхон қошига кетди. Дарвозадан кириб мадраса ва хонақоҳ сари юра қолдим. Келиб хонақоҳ токининг устида ўтирдим. Тонг отгунча теваарак-атрофда сурон ва ғавғо бўлди. Баъзи хабардор бўлган арбоб ва дўкондорлар келиб, нашъа ва шодмонликлар билан кўришиб, егуликлар келтириб, дуолар қилдилар.

Тонг отгандан сўнг хабар келдики, Оҳанин дарвозасида икки дарвозанинг орасини ўзбаклар беркитиб урушмоқдалар. Дарҳол отланиб, Оҳанин дарвозасига қараб йўлга тушдим. Мен билан ўн-ўн беш, йигирма киши бор эди. Эл йўқсил. Эндигина шаҳар қўлга олинди. Ҳар ким бир гўшада қизиқсиниб сўраб-суриштириш билан машғул. Мен етгунча Оҳанин дарвозасидан ўзбакларни шаҳар халқи уруб-суруб ташқари чиқарибдилар. Шайбоқхон

бу хабарни эшитиб, изтироб билан офтоб чикканда юз-юз эллик киши билан Оҳанин дарвозасига етиб келди. У уруш кизиган дарвозага келиб эди. Мен билан бўлган озми-кўпми киши микдори, айтилганидек, маълум эди. Шайбокхон кўрдикки, ҳеч иш қила олмас, тўхтаб турмади, дархол қайтиб кета қолди.

У ердан қайтиб келиб, арқда Бўстонсаройга тушдим. Арбоблар ва зодагонлар, шаҳар улуғлари мени келиб кўриб, қутлуғ бўлсинлар қилдилар. Юз қирк йилга яқин Самарқанд пойтахти бизнинг ихтиёримизда эди. Энди қаерлардаги ёт душманамиз – ўзбек келиб эга бўлиб олган эди. Қўлдан кетган мамлакатни яна Тангри қайтариб берди. Форат бўлган, талон-тороғ қилинган вилоят тасарруфимизга кирди.

Султон Ҳусайн мирзо ҳам Ҳиротни ушбу йўсинда ёв ғофиллигида олган экан. Лекин иш биладиган равшан ва инсофли киши назарида аёндики, бу воқеа билан у ходиса орасида кўп фарқ бордир. Аввал буки, Султон Ҳусайн мирзо кўп иш кўрган, кўп тажрибалар кечирган улуғ ёшли подшоҳ эди. Иккинчиси буки, ғаними Ёдгор Муҳаммад Носир мирзо – ўн етти-ўн саккиз ёшли тажрибасиз ўғлон эди. Учинчиси буки, ғанимнинг ичидан қайфият ва ҳолатни билган киши Мирали мирохур Ҳусайн мирзога кишилар юбориб, уни ғаним ғофил пайтда душман устига келтирди. Тўртинчидан, ғаним кўрғонда эмас, Боғи Зоғонда эди. Султон Ҳусайн мирзо Ҳиротни олган пайтда Ёдгор Муҳаммад мирзо ва яқинлари шундай ичкиликка тушган экандирларки, ўша кеча Ёдгор Муҳаммад мирзонинг эшигида уч киши бўлиб, ўзи ҳам, улар ҳам маст эдилар. Бешинчидан, Султон Ҳусайн мирзо ўшанда ғаним ғофиллигида келди ва уни қўлга олди.

Мен Самарқандни олганимда ўн тўққиз ёшда эдим. На кўп иш кўриб эдим, на тажрибам бор эди. Иккинчиси буки, менинг ғанимим Шайбокхондек тажрибали, кўп иш кўрган ва улуғ ёшли киши эди. Учинчиси буки, бизга Самарқанддан ҳеч киши кўмакка келмасди. Агарчи шаҳар халқи менга нисбатан кўнгилик бўлсалар-да, бироқ Шайбокхоннинг кўркинчидан ҳеч киши бу хаёлни қила олмас эди. Тўртинчиси буки, менинг ғанимим кўрғонда эди: ҳам кўрғон олинди, ҳам ғаним қочирилди. Бешинчиси буки, бир мартаба Самарқандни олиш мақсадида келиб, ғанимга сездириб қўйиб, иккинчи мартаба келганда Тангри ишимни тўғрилади: Самарқанд эгалланди.

Бу айтганларимдан мақсад элга таъна қилмоқ эмас, воқеанинг ҳақиқати шу эдики, бу ерда ёзилди. Бу битилганлардан ният ўзимни улуғламоқлик

эмас, рости шу эдики – ёзилди. Бу ғалаба хусусида шоирлар воқеанинг шеърӣ тарихини айтган эдилар. Шу жумладан, бир байт хотирда қолган экан.

Байт:

*Боз ҳуфто хирад, ки таърихаи
«Фатҳи Бобур баҳодур аст», бидон.*

Байт мазмуни:

*Ақл яна тарихин айлади таҳрир:
Бобур баҳодирнинг зафар фатҳидир.*

Самарқанд олингандан сўнг Шовдор. Суғд ва шу туманлар яқинидаги кўрғонлар битта-битта менга томон юзлана бошладилар. Баъзи кўрғонлардан ўзбек қалъабегилари ваҳимага тушиб, ташлаб чиқдилар ва баъзи кўрғонлар ўзбек кишиларини қувлаб. бизга кирдилар. Баъзилар доруғаларни тутиб, кўрғонларини биз учун беркитдилар. Ушбу фурсатда Шайбоқхоннинг ҳамда ўзбекларнинг кўчлари ва уруқлари Туркистондан келдилар. Шайбоқхон Хожа Дийдор ва Алиобод туманларида эди. Кўрғонларнинг менга бундай кирганлари ва элнинг бу йўсинда қайтганини кўриб, ўтирган еридан Бухоро сари кетди. Тангри инояти билан Суғд ва Миёнқол кўрғонлари уч-тўрт ойда аксар бизга томон юзландилар. Боки тархон ҳам фурсат топиб Қарши кўрғонига кирди. Хузур ва Қарши ҳам ўзбеклар тасарруфидан чиқди. Қоракўлни ҳам Марвдан Абулмуҳсин мирзонинг кишиси келиб олди. Ишимиз роса тараккий устида бўлди.

Менинг волидаларим, кўч ва уруқларим мен Андижондан чиққандан сўнг юз ташвиш ва машаққатлар билан Ўратенага келган эдилар. Киши юбориб Самарқандга келтирдик. Ўша кеча-кундузлари Султон Аҳмад мирзонинг қизи Ойиша Султонбегимдан, биринчи маротаба менинг никоҳимга кирган киши шу эди, бир қиз бўлди. Унга Фаҳрунисо исми қўйилди. Менинг тўнғич фарзандим шу эди. Ўша пайтда мен ўн тўққиз ёшда эдим. Ўша бир ой-қирқ кун ичида уни Худо раҳматига олди.

Самарқанд ғалабасидан сўнг атроф-теварақдаги қариллаган ва дағдағали хонлар, султонлар, амирлар ва чек-чегарадагиларга кўмак ва мадад сўраб мунтазам элчилар, хабарчилар бордилар ва келдилар. Баъзилари тажриба-лиликларига қарамай енгилтаклик билан инқор қилдилар. Беодобликлар ва нохушликлар кўрган айрим табақалар хавф-хатардан кўрқиб, ўзларини билиб-билмасга солдилар. Кўмак юборган баъзиларга келсак, кўнгил тўларли эмас эди. Бу ҳолатларнинг ҳар бири ўз вақтида хали қайд этилади.

Бу иккинчи навбат Самарқандни олганимизда Алишербек тирик эди. Бир навбат менга мактуби ҳам келган эди. Мен ҳам бир мактуб юбориб эдим: орқасида туркий байт айтиб, битиб юбориб эдим. Жавоб келгунча талатўп – ғавго-тўполонлар бўлди.

Шайбоқхон Самарқандни олганда, Мулло Биноийни мулозим қилиб эди. Шайбоқхон билан бирга эди. Самарқанд фатхидан бир неча кун ўтиб у Самарқандга келди. Қосимбек ундан гумонсираб, унга Шаҳрисабз сари «рухсат» берди. Бир неча кундан сўнг, фазилатли киши бўлгани ва ҳеч қандай гуноҳ содир қилмагани учун уни Самарқандга келтирдик. Доим қасида ва ғазал манзур қилар эди. «Наво»да бир куйни менга атаб манзур этди. Ўша пайтда бир рубоий ҳам айтиб манзур қилди.

Рубоий:

*Не галла маро к-аз ў тавонам нўшид,
Не муҳмали галла то тавонам нўшид.
Онро ки на хўрдан асту не нўшидан,
Дар илму ҳунар куҷо тавонад кўшид?!*

(Мазмуни:

*Еб-ичгани менда на нон, галлам бордир,
Пулсизликдан на кийим, на саллам бордир.
Еб-ичгани ва кийгани нарсам йўғ-у
Қандай дейман: илҳом тўла каллам бордир?)*

У фурсатларда битта-иккита байт айтар эдим. Лекин бутун ғазал ёзмаган эдим. Биргина туркий рубоий айтиб юбордим:

Рубоий:

*Ишлар бори кўнглунгдагидек бўлгусидур,
Инъому вазифа бори буйрулгусидур.
Ул галлау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалга бўю галладин уй тўлгусидур.*

Мулло Биноий бу рубоийнинг биринчи мисрасининг қофиясини радиф қилиб, бошқа қофия билан бир рубоий ёзиб манзур этди:

*Мирзомки, шоҳи баҳру бар бўлгусидур,
Оламда ҳунар бирла сар бўлгусидур.
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал агар десам, нелар бўлгусидур.*

У фурсатда Хожа Абулбарака Фироқий Шаҳрисабздан Самарқандга келиб эди. Дедик: «Ўша радиф ва қофияда айтмоқ керак эди». Ушбу рубоийни Хожа Абулбарака айтди.

Рубоий:

*Бу жаврки қилди давр сўрулгусидур,
Султони карам бу узрни қўлгусидур.
Туқулган агарчи тўлмас, эй соқий,
Туқулгонимиз бу даврада тўлгусидир.*

Бу қишда ишимиз кўп тараққийда эди. Шайбоқхоннинг иши таназзулда эди.

Бу аснода бир-икки ярамасрок иш бўлди. Марвдан келиб Қоракўлни олганлар уни сақлай олмадилар. Қоракўл яна ўзбаклар қарамоғига кирди. Қалъаи Дабусийда Иброҳим тархоннинг Аҳмад тархон номли иниси ҳоким эди. Шайбоқхон келиб қамал қилди. Биз лашкар йиғиб аслаҳа тайёрлагунча, зўрлаб олди. Элни тамоман оммавий қатл қилди.

Мен Самаркандни олганимда санокли икки юз қирк кишим бор эди. Беш-олти ойнинг орасида Тангри таолонинг инояти билан шунча бўлдики, Шайбоқхондек киши билан Сарипулда саф тортиб урушдик. Бу ҳақда энди ёзилади.

Теварак ва атрофдагилардан: хондан Айюб Бекчик, Қашқа Маҳмуд ва боринлар тўрт-беш юз киши билан кўмакка келган эди. Жаҳонгир мирзодан Танбалнинг иниси Халил юз-икки юз киши билан кўмакка келган эди. Султон Ҳусайн мирзодек тажрибали подшоҳдан, Шайбонийхоннинг феъл-атворини мирзодан яхшироқ киши билмас эди, ҳеч киши кўмакка келмади. Бадиуззамон мирзодан ҳам киши келмади. Хусравшоҳ ҳам кўрқувдан одам юбормади. Бу хонадонга нисбатан ундан хаддан кўп ёмонликлар содир этилган эди, худди қайд этганимиздек, биздан жуда кўрқарди.

Шаввол ойида Шайбоқхон билан урушмоқ мақсадида сафар қилиб Боғи Навга чикдим. Беш-олти кун Боғи Навда лашкар йиғмоқ ва аслаҳани тайёрлаш маслаҳати учун ўтирилди. Боғи Навдан отланиб кўч-кўчлашиб йўлга тушдик. Сарипулдан ўтиб тўхтадик. Ўрда гирд-атрофини тамоман шох, хандақ билан ўраб, эҳтиёт қилиб мустаҳкамладик. Шайбоқхон наридан келиб Хожа Кордзан мавзесида тушди. Ора тахминан бир йиғочча келарди. Тўрт-беш кун бу юртда ўтирилди. Бизнинг кишимиз ва ғаним кишиси кунда наридан келиб, беридан бориб, отишиб келишар эди. Бир куни ғаним одамлари кўпроқ келди. Хийла уруш бўлди. Ҳеч кимга ғалаба насиб этмади. Бизнинг байроқдоримиз енгиллик қилиб ортга қайтиб хандаққа кирипти. Баъзилар уни Сайдиқаробек байроғи эди, дедилар. Сайдиқаро гарчи сўзининг устидан чиқадиған киши эса-да, қиличга келганда кучсизроқ эди.

Ушбу пайтлари Шайбокхон бир кеча тунги боскинга келди. Лашкаримиз атроф айланаси шох-шабба, хандак билан мустаҳкам ва маҳкам қилинганди. Келиб ҳеч иш қила олмади. Хандакнинг ташкарисидан сурон солиб, бир-мунча ўк отиб қайтишди. Уруш ишига мен саяю-ҳаракат қилдим. Қанбарали ҳам бўш келмасди. Боки тархон минг-икки минг беш юз киши билан Кешга тушипти, икки кунда бизга келиб қўшилади. Саййид Муҳаммад мирзо дуғлат ҳам хон бобом қошидан қўмакка келиб, минг-минг беш юз киши билан Диюлга тушипти. Орадаги масофа тўрт йиғоч йўлдир. Эрталаб бизга қўшилишади. Ана шундай пайтда шошилдик, урушдик.

*Ба тунди сабук даст бурдан ба тиз,
Ба дандон газад пушти дасти дариг.*

(Мазмуни:

*Ғазабдан ханжарга қўл чўзган киши,
Афсус бармогини тишлашдир иши.)*

Менинг ғайратимнинг сабаби шу эдики, уруш куни саккиз юлдуз ораликда эди. Агар у кундан ўтса, ўн уч-ўн тўрт кунгача саккиз юлдуз ғанимнинг орқа томонида бўларди. Бу мулоҳазалар ҳеч нарса экандир. Ўринсиз шошилибмиз. Эрталаб уруш нияти билан совут кийиб, отларга зирҳли ёпинчиқлар солиб, баронғор (ўнг қанот), жавонғор (чап қанот), ғул (лашкар марказида шох турадиган жой), ировул (хужумчи қисм) тузиб, сафланиб отландик. Ўнг қанотда Иброҳим Сору, Иброҳим Жоний, Абулқосим кўхбур ва яна баъзи беклар; чап қанотда Муҳаммад Мазид тархон, Иброҳим тархон, яна Самарқанд бекларидан Султон Хусайн арғун, Қаро барлос, Пир Аҳмад, Хожа Хусайн; ғулда Қосимбек ва яна баъзи яқин ичкилар турди. Ировулда Қанбар Али саллох, Бандаали, Хожаали, Миршоҳ Қавчин, Саййид Қосим эшикоға, Холдор, Бандаалининг иниси Қўч, Ҳайдар – Қосимбекнинг ўғли эдилар. Ҳозир бўлган сара йигитлар ва ичкиларнинг ҳаммаси ировулга қўйилган эди.

Биз саф тортиб чиққач, ғаним ҳам рўпарадан сафланиб пайдо бўлди. Ўнг қанотда Маҳмуд султон, Жонибек султон, Темур султон, чап қанотда Ҳамза султон, Маҳдий султон ва яна баъзи султонлар келар эди. Сафлар яқинлашгач, ғанимнинг ўнг қанотининг учи бизнинг орқамиз сари бурилди. Мен ҳам олға қараб, улар сари юрдим. Бизнинг иш кўрган, қилич чопган йигитларимизнинг ҳаммаси ировулга қўйилган эди, улар ўнг қўл сари қолди. Олдимизда ҳеч киши қолмади. Шунга қарамай, илгари келган кишиларини

уриб, кайтариб, ғулига тикдик. Шу даражага етдики, ғанимнинг баъзи қари улуғлари Шайбоқхонга: «Юриш керак, тўхтаб турмоқнинг вақти ўтди» дейишипти. Ўзи тўхтаб турипти.

Ғанимнинг ўнг қаноти бизнинг чап қанотимизни босиб орқага айланди. Ировул ҳам ўнг қўл сари қолиб, олдимиз яланг бўлди. Кейиндан ва олдиндан ғаним кишилари зўрлаб ўқ ёғдиришга киришди.

Бизга кўмакка келган мўғул лашкарининг урушга тоқатлари йўқ эди. Урушмоқни қўйиб, ўзимизнинг элниёқ талаб, отдан туширишга киришдилар. Бир бу гал эмас, ҳамиша бадбахт мўғулнинг одати ана шунақа. Босса ҳам ўлжа олади, бостирса ҳам ўз элини талаб, ўлжа олади.

Олдимиздагиларни қаттиқ бостириб келганда, бир неча мартаба уриб қайтардик. Илгаридан ҳам бостириб келдилар, кейин бизнинг ортимизга ўтиб олган қисм ҳам байроғимиз томонга ўқ ота бошлади. Илгаридан ва кейиндан бостириб келинди. Бизнинг элни саросимага солдилар.

Ўзбакнинг урушда бир улуғ ҳунари ушбу тўлғамадир, яъни жангга тинимсиз аскар солиб туришдир. Ҳеч уруши тўлғамасиз бўлмайди. Бундан ташқари, илгари ва кейин беку навкарлар мунтазам ўқ ёғдириб сафни сақлаб келадилар, қайтганда ҳам тартиб билан саф бўлиб қайтадилар.

Мен билан ўн-ўн икки киши қолиб эди. Кўҳак дарёси яқин эди. Ўнг қанотнинг учи дарёга тўкиниб эди. Дарё томонга йўналдик. Кўҳак дарёсининг энг тўлиб оқадиган пайти эди. Дарёга етишимиз билан зирҳланган ҳолатимизда сувга кирдик. Яримдан кўпроғига юриб келинди. Ундан сўнг сузиб ўтишга тўғри келарди. Бир ўқ отими масофани отда сузиб ўтдик. Сувдан ўтгач, от зирҳларини кесиб ташладик. Сувдан шимол сари ўтилгач, ёвдан ажрашдик. Лекин якка-яримни туширувчи, яланғочловчи – ҳаммаси шум мўғулларимиз эди. Иброҳим тархонни ва яна анча зўр-зўр йигитларни мўғуллар талаб, отдан тушириб зое қилдилар. Кўҳак дарёсининг шимол тарафи билан Қулба атрофида Кўҳак дарёсини кечиб ўтдик.

Икки намоз орасида Шайхзода дарвозасидан кириб аркка келдим. Улуғ-улуғ беклар, яхши-яхши йигитлар ва кўп киши бу урушда нобуд бўлди. Иброҳим тархон, Иброҳим Сору ва Иброҳим Жоний, бунни қарангки, бир урушда уч Иброҳим исмли бек нобуд бўлди. Яна Абулқосим Кўҳбур, Ҳайдар Қосимбекнинг улуғ ўғли Худойберди байроқдор, Худойберди барлос, Султон Аҳмад Танбалнинг бурунроқ бир неча марта қайд этилган иниси Халил шу урушда нобуд бўлдилар. Яна баъзилар ҳар тарафга қочдилар. Шу жумладан, Муҳаммад Мазид тархон Хусравшоҳга – Ҳисор ва Қундуз сари кетди. Яна

улуғ риоят қилган бегимиз Қанбар Али саллох мўғул, шунча эътибор топган бўлса-да, шундай пайтда ҳамжихатлик қилмай, Самарқанддан кўчини олиб, бу ҳам Хусравшоҳ қошига борди. Яна баъзи ичкилар ва йигитлар, чунончи, Каримдод, Худойдод туркман, Жоника кўкалдош ва Мулло Бобойи Пашоғарий ҳам кетди. У пайтлари Мулло Бобо навкар эмас эди, меҳмондек юрарди. Ўратепа сари кетдилар. Яна баъзилар, Ширим тағойи ҳам жамоати билан, гарчи, биз билан бирга Самарқандга кирган, кенгашиб ўлик-тирикни Самарқанд кўрғонининг ичида кўриб, кўрғонни беркитмоқчи бўлган бўлса-да, улар сўзларида туришмади. Менинг онам эгачиси, синглиси кўрғонда туриб, ҳамма кўч ва урук, киши-қаросини Ўратепага чиқариб юбориб, ўзигина бир неча киши-қароси билан кўрғонда турди. Бир бу эмас, доим шундай қаттиқ ишлар тушганда бундай узокни кўролмаслик ва ҳамжихатсизликлар Ширим тағойидан содир бўлгандир.

Эртасига эрталаб Хожа Абулмакорим, Қосимбек, барча беклар, ичкилар ва сўз тегар йигитларни чорлаб кенгашиб, кўрғонни беркитиш ва ўлик-тиригимизни кўрғон ичида кўришга келишдик. Мен, Қосимбек, хузуримдаги ичкилар ва йигитлар билан кўмак бўлдик. Бу маслаҳат учун шаҳарнинг ўртасида – Улуғбек мирзо мадрасаси томининг устида оқ чодир тикиб ўтирдим. Бошқа беклар ва йигитларга дарвозаларда, қалъанинг айланаси бўйлаб деворлар устида назорат масофалари тақсимланди.

Икки-уч кундан сўнг Шайбоқхон келиб шаҳар кўрғонидан йироқроқ бир ерга тушди. Самарқанднинг маҳалла-маҳалла, торкўча-берккўча бебош ва урушқок ёшлари тўда-тўда йиғилишиб, чапаниларча ҳайқирик билан мадраса эшигига келиб, урушга чиқар эдилар. Шайбоқхон урушга отланганда кўрғоннинг яқинига ҳам кела олмасди. Бир неча кун шу зайлда ўтди. Ўқ ва қилич захму зарбини, жанг майдони, қатл ва ҳарбни кўрмаган бебош ва чапанилар бу муомаладан ботирсиниб дарвозадан йироқ-йироқ чиқа бошладилар. Иш кўрган йигитлар бундай эҳтиётсиз чиқишларни ман этсалар, улар буларга таъна қила бошладилар.

Бир куни Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси сари урушга келди. Шаҳарнинг жангари йигитлари ботирсинганлари учун доимгидек дарвозадан ботирларча ва йироқ чиқдилар. Буларнинг орқасидан баъзи отлик йигитлар чиқарилди. Уштургардан тарафида кўкалдошлар ва яқин ичкилар: Ширим, Нўён кўкалдош, Қулназар тағойи, Мазид сингарилар ва баъзилар чиққанда уч-тўрт ўзбак буларга от солди. Қулназар билан қиличлашдилар. Келган ўзбак пиёдалари зўрлик қилдилар. Шаҳарнинг чапани жангариларини

енгдилар: Оҳанин дарвозасига тикдилар. Қўчбек ва Миршоҳ қавчин Хожа Хизр масжидининг ёнида тушиб қолдилар. Пиёдаларни чекинтирганлари захоти илгариги отликлари Хожа Хизр масжидига йиғилиб келдилар. Қўчбек чиқиб, ушбу илгари келган ўзбаклар билан яхши чопишиб, мардонавор иш кўрсатди. Барча одамлар қараб турган эди: олдин қочганлар ҳам тўхтамай қочишарди. Ўқ отишдан ва урушишдан энди наф йўқ эди. Мен дарвозанинг устидан камондан отар эдим. Яна баъзи яқинимдагилар ўқ отар эдилар. Юқоридан ёғилган ўқнинг зарбидан Хожа Хизр масжидидан илгари ўта олмадилар. Ўша ерданок қайтдилар.

Қамал пайтида кўрғон деворининг устида ҳар кеча юрар эдик. Гоҳи мен, гоҳи Қосимбек, гоҳи яна беклар ва ичкилардан баъзилар айланарди. Феруза дарвозасидан Шайхзода дарвозасигача девор устида от билан юрса бўларди. Ўзга ерларда яёв юриларди. Баъзилар яёв юриб айланиб чиқарди. Бир айлангунча тонг отар эди.

Бир куни Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси билан Шайхзода дарвозаси орасида уруш бошлади. Уруш бу ерда бўлаётгани учун мен кўмакдалигим сабабли бу ерга келдим. Гозуристон дарвозаси билан Сўзангарон дарвозаси тарафига парво қилмадик. Ўша куни Шайхзода дарвозасининг устидан ўқ отишда бир бўз отлиқнинг отини камон ўқи билан яхши отдим. Шу ўқ биланок куни битди. Бу ораликда улар шунчалик бостириб келдиларки, Уштургардан мавзесида қалъа деворининг тубигача етдилар. Биз бунда ҳарбу зарб билан машғул бўлиб, у тарафдан тамоман хабарсиз қолибмиз; йигирма беш-йигирма олти киши шоти тайёр қилган эканлар, ҳар шотининг кенглиги шунчаликки, уч киши, икки киши ёнма-ён чиқа оларди. Етти-саккиз юз зўр йигитни бу шотилар воситасида Гозуристон дарвозаси билан Сўзангарон дарвозасининг оралиғи тўғрисида пистирма қўйиб, ўзи у тарафдан жанг бошлаган экан. Эли барча бу тараф урушга машғул бўлиб, оралик масофа холи бўлган пайтда писиб турган ердан чиқиб, илдам келиб, бу шотиларни икки дарвозанинг оралиғи – Муҳаммад Мазид тархон ҳовлисининг тўғрисида биратўла кўрғон деворига қўйдилар.

Қўчбекнинг, Муҳаммадқули қавчиннинг ва яна бир бўлак йигитларнинг қўриқлайдиган ери шу ер эди. Бу йигитлар Муҳаммад Мазид тархоннинг ҳовлисида эдилар. Сўзангарон дарвозаси Қаро барлоснинг қўриқлайдиган жойи эди. Гозуристон дарвозаси Шириш тағойи ва оға-инисининг, Қутлуғхожа кўкалдошнинг назорат жойи эди.

Уруш у томонда бўлаётганидан каровуллар ғофилликда қолиб, қулу куллуқчи иш-куч учун уйига, бозорга бориб, тарқалиб кетган эдилар. Назоратчи беклари бир-икки етим-есир билан колган эди.

Кўчбек, Муҳаммадқули қавчин, Шохсўфи, яна бир йигит яхши қаршилиқ кўрсатиб мардоналиклар қилди. Кўрғон девори устига ёв кишисининг баъзилари чикқандилар, баъзилари чикмоқда эдилар. Бу мазкур бўлган тўрт киши югуриб келиб қилич солиб, қучли зарба бериб, душманни тушириб қочирдилар. Ҳаммасидан Кўчбек жасорат кўрсатди. Кўчбекнинг ягона ёқимли ва намунали иши шу бўлди. Бу қамалда икки марта қўли жуда яхши ишга яради. Қаро барлос ҳам Сўзангарон дарвозаси назоратида ёлғиз қолиб эди. У ҳам ғанимни яхши қайтарди. Қутлукхожа қўқалдош ва Қулназар мирзо ҳам ўзларига тегишли назорат жойи – Гозуристон дарвозасида эдилар. Улар ҳам оз киши билан яхши мудофаа қилиб, қўндалангдан яхши жанг қилдилар. Яна бир навбат Қосимбек йигитларни бошлаб, Сўзангарон дарвозасидан чиқиб, ўзбакларни Хожа Кафширгача қувлаб, бир неча кишини асир тушириб, бошини кесиб келди. Дон энди пишган чоғ эди, ҳеч ким ҳали янги дондан шаҳарга киритмаган эди.

Қамал муддати узокка чўзилди. Элга қўп танқислик бўлди. Шу даражага еттики, фақир ва бечора ит этини, эшак этини ейишга киришди. Отга – хашак такчил бўлди. Дарахтларнинг баргини отга берар эдилар. Ўшанда синалдики, барча япроқлардан тут барги ва қайрағоч япроғи отга яхшироқ эмиш. Баъзилар қуруқ ёғочларни рандалаб, қипиғини сувга ивитиб отга берар эдилар. Уч-тўрт ойгача Шайбоқхон кўрғоннинг яқинига келмай, йироқдан кўрғонни айланиб кўчиб юрар эди. Бир окшом эл ғофил ярим кечага яқин Феруза дарвозаси тарафига келиб, ноғора қалиб сурон солдилар. Мен мадрасада эдим. Қўп тараддуд ва дағдаға бўлди. Бундан сўнг ҳар кеча келиб, ноғора қалиб сурон солиб, ғавғо қилар эдилар.

Ҳар қанча атроф ва теваарак яқин-йироққа кишилар юборилса ҳам, ҳеч кимдан қўмақ ва бирор мадад етишмади. Зўр ва қувватимиз бор бўлган пайтда ҳеч қандай шикаст ва бирор нуқсон бўлмас эди. Қўмақ ва мадад қилмадилар, бундай вазиятда қандай ҳисоб билан мадад қилардилар. Буларга умид боғлаб қамалда қалъани қўриқламоқ тўғри эмас экан.

Бурунгилар дебдурларки, кўрғон беркитмоқликка бош керак; икки қўл керак; икки оёқ керак: бош сардор бўлади. Икки қўл – икки томондан келадиган қўмақ ва мадад бўлади. Икки оёқ – кўрғоннинг захираси билан суви

бўлади. Биз бу атроф ва теваракдагилардан кўмак ва мададга кўз тутамиз, уларнинг ҳар қайсиси ўз дарди билан овора.

Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва тажрибали подшоҳ бизга мадад қилмай, кўмаклар бериб элчи юбормай, Шайбоқхонга қамал пайтида Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийни унга элчиликка юборди.

Танбал Андижондан Пискент туманига келди. Хон ҳам Аҳмадбек ва бир қисм лашкар билан Танбалнинг рўпарасига чиқди. Лаклакон ва Турок чорбоғи мавзесида юзма-юз бўлдилар. Уруш-туруш бўлмай ажрашдилар. Султон Маҳмудхон уруш одами эмас эди. Сипоҳийликдан жуда баҳрасиз эди. Танбал билан юзлашган пайтда хонда юраксизларга хос ҳолат ва кайфият зоҳир бўлади. Аҳмадбек турк киши эди, бироқ мардона ва хайрихоҳ одам эди. Ажойиб қаттиқ бир гапни хонга айтади: «Бу Танбал ўзи қанчалик кишидирки, бунча таҳлика ва тараддуд тортасиз. Агар кўзингиз кўрқса, кўзингизни боғлаб юзлашинг!»

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ЕТТИНЧИ (1501–1502) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Қамал муддати узокка чўзилди. Ҳеч тарафдан захира ва озик келмади. Ҳеч бир ердан кўмак ва мадад ҳам бўлмади. Лашкар ва халқ ноумид бўлиб, биттадан, иккитадан кўрғонни ташлаб қоча бошлади. Шайбоқхон кўрғон элининг ожизлигини англаб, келиб Ғори ошиқон мавзесига тушди. Мен ҳам Шайбоқхоннинг рўпарасига – Кўйи Поёнда Малик Муҳаммад мирзонинг уйларига келдим. Ушбу кунларда Жаҳонгир мирзонинг ёвлашишига ва Самарқанддан чиқишимизга сабабчи бўлган Узун Ҳасан Хожа Ҳусайн ўғли (бурун буни қайд этган эдик: қанчадан-қанча фитнаю бузғунчиликлар қилган киши) ўн-ўн беш навқари билан келиб кўрғонга кирди. Бу кириши анча мардона кириш эди.

Лашкар ва шаҳар халқига етишмовчилик ва танқислик кўпроқ бўлди. Яқин ва мўътабар кишилар ўзларини кўрғон деворидан ташлаб қоча бошладилар. Синашта беклардан Вайс Шайх ва Вайс Лоғарий ҳам қочиб қолдилар. Атроф-теваракдан умидимиз мутлақо узилди. Ҳеч тарафдан умид йўқ эди. Озиқ-овқат ва захира кам эди. Бори ҳам тугади. Ҳеч ердан озик ва захира келмади.

Ана шундай пайтда Шайбоқхон сулҳ сўзини орага солди. Агар бирор тарафдан умидимиз бўлганида ё захирамиз қолганида, сулҳ сўзига кулок

солармидик. Зарурат бўлди, наридани бери сулҳ тузиб, вақт ярим кечага яқинлашганида Шайхзода дарвозасидан чиқилди. Волидам хонимни олиб чиқдим. Яна икки хотин киши чиқди: бири – Бичка Халифа, иккинчиси – Минглик кўкалдош эди. Менинг эгачим Хонзода бегим ушбу чиқишда Шайбоқхоннинг кўлига тушди. Суғднинг улуғ шоҳарикларида коронги кечада уриниб, йўл йўқотиб, юз ташвиш билан тонг отганда Хожа Дийдордан ўтиб, чошгоҳда Қорбуғ тепалигига тирмашдик. Қорбуғ тепалигининг шимолдан Худак кентининг этаги билан Илонўтини тусмоллаб жўнадик. Йўлда кетишда Қанбарали Қосимбек билан от чоптирдик. Менинг отим ўтди. Унинг оти орқада қолганини кўриш хаёлида кайрилиб қарадим. Айил бўшаб қолган экан, эгар айланиб кетди. Бошим билан ерга йиқилдим. Гарчи ўша заҳоти ўрнимдан туриб отга миниб олган бўлсам-да, эсим оқшомгача аслига келмади. Бу оламда ўтган воқеалар туш ва хаёлдек кўзим ва кўнглимга кўринар, кечар эди.

Кечкурун аср намози чоғи Илонўтида тушиб, от сўйиб этини кабоб қилдик. Отларни бироз тиндириб сўнг йўлга тушдик. Тонг отмасидан Халилия кишлоғига етиб тўхтадик. Халилиядан Дизакка келинди. У фурсатда Дизакда Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдойнинг ўғли Тохир дўлдой кўрғонбеги эди. Семиз гўштлар ва нон арзон, чучук қовун ва яхши узумлар фаровон. Ундай машаққатдан бундай арзончилик ва ундай фалокатлардан бундай омонликка келдик.

*Ваҳму усраттин амоне топтуқ,
Янги жон, тоза жаҳоне топтуқ.*

(Мазмуни:

*Кўрқув, қаҳатликдан омонлик топдик,
Янги жону янги жаҳонлик топдик.)*

Ўлим ваҳимаси кўнгилдан кўтарилиб, очлик шиддати элдан даф бўлди. Умримизда бунча фароғат қилмаган эдик. Умр бўйи омонлик ва арзончилик қадрини бунчалик билмагандик. Ишрат фалокатдан сўнг, фароғат машаққатдан кейин лаззатлироқ ва яхшироқ кўринади. Тўрт-беш маротаба ана шундай кўргиликлардан роҳатга ва машаққатдан фароғатга қайтганмиз. Биринчиси мана шу эди. Ўшандай душман балосидан ва очлик азобларидан халос бўлиб, омонлик роҳати ва арзончилик фароғатига етишдик. Уч-тўрт кун Дизакда истироҳат қилдик. Ундан сўнг Ўратепа сари йўлга тушдик. Пашоғар йўлдан бироз чеккароқда. Унда илгари бир муддат бўлгандим, ўтиб кетишда бориб уни сайр қилдим.

Пашоғарнинг кўрғонида узок вақтлардан буён менинг онам хонимга хизмат қиладиган отин уловсизлик туфайли Самарқандда қолган эди, учраб қолди, кўришдим, сўрашдим. Самарқанддан бу ерга яёв келибди.

Менинг онам хонимнинг синглиси Хубнигор хоним оламдан ўтган экан. Ўратепада хонимга ва менга эшиттирдилар. Отамнинг онаси ҳам Андижонда вафот қилган экан, уни ҳам шу ерда эшиттим.

Хоним отамнинг фожиали ўлими боис оналари, инилари, сингиллари, Шохбегим, Султон Маҳмудхон, Султоннигор хоним ва Давлатсултон хонимни кўролмаган эди. Жудолик муддати ўн уч-ўн тўрт йилга чўзилганди, туғишганларни кўриш учун Тошкандга йўл олдилар.

Мен Муҳаммад Ҳусайн мирзо билан сўзлашиб, Ўратепа кентларидан Даҳкат деган ерда қишламоқчи бўлдим. Бориб хонадон аҳлини Даҳкатга қўйиб, бир неча кундан сўнг Шохбегимни, хон тоғамни ва хон уруғ-аймоқларни кўргани мен ҳам Тошкандга жўнадим. Бориб Шохбегим ва хон тоғамга мулозамат қилиб, бир неча кун ўша ерда бўлдим. Онамнинг туғишган онаси Меҳрнигор хоним ҳам Самарқанддан келди. Менинг онам Қутлуғнигор хоним оғриб қолди, анча ёмон оғриди. Қаттиқ хатарларни ўтказди.

Ҳазрати Хожаги Хожа Самарқанддан чиқиб келиб, Фаркатда ўтириб эдилар. Фаркатга бориб Хожани кўрдим. Хон тоғам лутф ва марҳамат йўлини тутиб, вилоят ва туман берар, деган умидда эдим. Ўратепани ваъда қилдилар. Муҳаммад Ҳусайн мирзо бермади. Билмадим, ўзича бермадими ё юқоридан ишора бўлдимми?

Бир неча кундан кейин (Даҳкат Ўратепанинг тоғ этаги кентларидандир, баланд тоғнинг тубида жойлашган. Бу тоғдан ўтгач, Масчо келади. Эли гарчи сорт ва қишлоқда яшасалар-да, турклардек гала ва сурувли эллардир. Даҳкатнинг қўйини қирқ минг ҳисоблар эдилар) шу кентдаги аҳолининг уйларига жойлашдик. Мен бир каттароғининг уйига тушдим, қари киши, олтмиш-етмишларда эди, лекин ҳали ҳам онаси бор эди. Анча умр кўрган хотин эди: бир юз ўн бир ёшда эди. Темурбек Ҳиндистонга қирганда бу хотиннинг уруғидан бири ўша лашкарда бўлган экан. Уни эслаб, ҳикоя қилиб берарди. Бир Даҳкатда шу хотиннинг ўзидан туғилган, неvara, қиз неvara ва неваранинг невараларидан тўқсон олти киши яшарди, ўлганлари билан икки юзта ҳисоб қилишарди. Неvarасининг неvarаси йигирма беш-йигирма олти ёшлардаги, қоп-қора соқолли бир йигит эди.

Даҳкатда эканимизда, Даҳкатнинг теvarак-атрофидаги тоғларни ҳамиша яёв юриб, сайр қилардим. Аксар ялангоёқ юрардим. Ялангоёқ кўп юрга-

нимдан оёқларим тоғ ва тошни тафовут килмай колган эди. Ўшандай сайр пайти – бир куни намозгар билан намозшом орасида бир ингичка сезилар-сезилмас йўлдан бир қорамол тушиб борар эди. Мен дедимки: «Бу йўл қаёққа борар экан? Қорамолдан кўзни узманг, қорамолни йўқотманг, токи йўлнинг каерга олиб бориши маълум бўлгай». Хожа Асадуллох лутф қилиб шундай деди: «Гов гум шавад чи кор кунем?»¹

(Мазмуни: қорамол йўқолса нима қиламиз? Қоронғи тушса нима қиламиз?)

Ушбу киш аскарларимиздан баъзиси биз билан ҳарбий сафарларда юра олмай, Андижонга кетиш учун рухсат сўрадилар. Қосимбек тўлиб-тошиб: «Бу киши бораётган экан, Жаҳонгир мирзога ўз хос кийимларингизни юборинг», – деди. Бир ок кундуздан тикилган қалпоғимни юбордим. Қосимбек яна, Танбалга ҳам бир нима юборсангиз бўлмайдами? – деб қизиктирди. Хохламасам-да, Қосимбекнинг кизиктириши туфайли Нўён кўкалдошнинг Самарқандда ўзи ясаган бир эгик ясси қиличи Танбалга юборилди. Менинг бошимга теккан қилич ушбу қиличнинг ўзи эди. Бу кейинги йил воқеаларида зикр этилади.

Бир неча кундан сўнг, мен Самарқанддан чикканда қолиб кетган улуг онам Эсандавлат бегим, Самарқандда колган кўч-уруғ оч ва озиб-тўзган ҳолда келдилар. Ушбу киш ўртасида Шайбонийхон музлаган Хўжанд сувини кечиб, Шохрухия ва Пискент атрофларига хужум килди. Хабар келгач, кишимизнинг озлигига қарамай, тез отландик. Хўжанднинг қуйисидаги кентлари, Ҳаштияк тўғриси билан йўлга тушдик.

Совукнинг зарби жуда кучли эди. Бу ерларда Ҳодарвеш шамоли тинмайди, хамиша қаттик эсади. Шу даражада совук эдики, ўша икки-уч кун орасида икки-уч киши совукнинг шиддатидан ўлган эди. Менда ғуслга эҳтиёж бор эди. Ёқаларини калин муз қоплаган, сувнинг тезлиги боис ўртаси музламаган бир ариқдаги сувга кириб ғусл килдим. Ўн олти мартаба сувга шўнғидим. Сувнинг совуклиги хийла таъсир килди.

Эртасига Хўжанд сувидан Хослар тўғрисида муз устидан юриб ўтдик. Дарёдан ўтиб, тун бўйи юриб Пискентга келдик. Шайбоқхон ҳам Шохрухия атрофларини талаб, қайтиб кетипти. У фурсатда Пискент Мулло Ҳайдарнинг ўғли Абдулманнонда эди. Абдулманнондан кичикроқ Мўмин исмли бир ярамас ва хавойи ўғли Самарқандда эканимда менинг қошимда эди, имкон

¹ Гов гум шавад – қорамол йўқолса; говгум – қоронғи тушиши.

кадар эътибор кўрсатгандим. Билмадим, Нўён кўкалдош Самарқандда унинг билан қандай ёмон муомала қилибдики, бу [ярамас] кек сақлаган экан. Ўзбек ҳужумчисининг қайтгани ҳақида хабар келгач, хон қошига киши юборибди.

Пискентдан кўчиб Оҳангарон кентларида уч-тўрт кун тўхтаб қолдик. Самарқанддаги ошнолик туфайли Мулла Ҳайдарнинг ўғли Мўмин Нўён кўкалдошни ва Аҳмад Қосимни, яна баъзиларни зиёфатга чорлайди. Мен Пискентдан кўчганимда, бу гуруҳ Пискентда қолди. Бу жамоага бир жар ёқасида зиёфат беришади. Биз келиб Оҳангарон кентларидан Сомсийрак деган кентга тушдик. Эртасига Нўён кўкалдош жарликдан мастликда йиқилиб ўлибди, деган хабар келди. Нўённинг туғишган тоғаси Ҳақназарни яна бир гуруҳ киши билан юборилди, бориб Нўённи йиқилган еридан топиб, эҳтиёт қилиб, Пискентда тупрокка топшириб келдилар. Булар суҳбат қурган ердан бир камон ўқи отими нарида баланд бир жарнинг остида Нўённинг ўлигини топибдилар. Баъзилар, Мўмин Самарқанддаги гинани сақлаб, Нўёнга қасд қилган, деган гумонга ҳам боришди. Ҳақиқатини ҳеч ким билмади. Менга бу ҳол жуда қаттиқ таъсир қилди. Кам кишининг ўлиmidан бунча таъсирланган эдим. Бир ҳафта, ўн кунгача ҳамиша йиғлардим. Ўлимининг абжад ҳисобидаги санаси – «фавт шуд Нўён» (Нўён вафот этди) сўзларида топилди.

Бир неча кундан сўнг Даҳкатга қайтиб келдим. Баҳор бошланиши билан Шайбокхоннинг Ўратепа устига келиши ҳақида хабар бўлди. Даҳкат текис ер бўлгани учун Оббурдон довони билан тоғли Масчога ошдик. Масчонинг пастки кенти Оббурдондир. Бу Оббурдондан қуйироқда бир чашма бўлиб, бу чашма тепасида бир мазор турипти. Ушбу чашмадан юқориси Масчога қарашли. Қуйиси Палғарга тааллуқлидир. Ушбу чашма бошида, унинг ёқасидаги тошга бу уч байтни ўйиб ёздим:

*Шунидамки, Жамшеди фаррухсиришт,
Ба сарчашмае бар санге навишт:
«Бар ин чашма чун мо баса дам заданд,
Бирафтанд то чашм барҳам заданд.
Гирифтём олам бо мардию зўр,
Ва лекин набурдем бо худ ба зўр».*

(Мазмуни:

*Эшитганим борки, Жамшиддай номдор
Бошбулоқ тошига ёздирди ёдгор:
«Бу булоқ бошига кўплар етдилар,*

*Кўз юмиб очгунча йитиб кетдилар.
Мардлигу зўрлик-ла оламини олдик,
Лекин қабристонга қуруқ йўл солдик».)*

Бу тоғли масканда тошга ўйиб байт ва ҳар хил нарсалар битиш одатдир. Ушбу Масчода эканимизда, шоир Мулло Ҳажрий Ҳисор тарафидан келиб мулозамат қилди. Ушбу матлаъни ўша пайтлари битган эдим:

*Такаллуф ҳар неча суратта бўлса, ондин ортуқсен,
Сени эсон дерлар, аммо бетакаллуф жондин ортуқсен.*

Шайбоқхон Ўратепанинг теварак-атрофларига келиб, бир сира бузгунчилик қилиб қайтди. Шайбоқхон Ўратепанинг устида эканида кишимизнинг озлигига ва яроқсизлигига қарамай, ёв эшик олдига келганда имконни қўлдан чиқармаслик учун Масчодаги хонадонни қўйиб, Оббурдон довонидан ошиб Даҳкат кентига келдик. Шайбоқхон дарҳол қайтиб кетди.

Яна довон ошиб Масчога келдик. Вилоятимиз йўк, еримиз йўк, тоғдан-тоққа бундай сарсону саргардон ошмоқ, турмоқ беҳуда, деган фикрга келдик. Хон ҳузурига – Тошкандга, фақат Тошкандга бормоқ керак. Қосимбек бу юришга рози бўлмади. Илгари битгандик, у Қорабулоқда забт ва сиёсат учун уч-тўрт мўғулни ўлдиртирган эди. Афтидан, ана шунга кўра у боришга иккиланди. Кўп тушунтиришга уриндик, бўлмади. Оға-ини ва тобелари, таниш-билишлари билан Ҳисорга йўл олди.

Биз Оббурдон довонидан ошиб, хон ҳузурига Тошкандга равона бўлдик. Шу пайтлари Танбал лашкар тортиб Оҳангарон тоғи этакларига келди. Лашкар ичида Муҳаммад Ҳисорий номи билан машҳур бўлган Муҳаммад дуғлат, яна укаси Султон Ҳусайн дуғлат, Қанбарали саллох келишиб олиб Танбалга қасд қиладилар. Бу ҳолатни Танбал сезгач, улар тура олмадилар: хон қошига қочиб келдилар.

Қурбон ҳайити Шоҳрухияда ўтди. Тўхтовсиз юриб, хон ҳузурига – Тошкандга бордим. Бир рубойини айтиб эдим. Яхши қофиялаштиришда иккилангандим. У пайтда шеър истилоҳлари талабларига унчалик қаттиқ амал қилмасдим. Хон хуштабъ киши эди, шеър битарди, гарчи тузукрок ғазали кам бўлса-да, бу рубойини хонга манзур этиб, тараддудимни арз қилдим. Кўнгил тингудек қониқарли жавоб топмадим. Афтидан, шеър истилоҳлари талабларига камроқ риоя қилиб ёзилгандир. Рубойий ушбуди:

*Ёд этмас эмиш кишини меҳнатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни гурбатта киши.*

*Кўнгулм бу ғариблиқта шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатта севунмас эмиш, албатта, киши.*

Сўнгра маълум бўлдики, туркий сўзларда жой тақозоси билан «т» (то), «д» (дол), яна «ғ» (ғайн), «қ» (коф) ва «к» (коф) бир-бирлари билан алмашилиб колар экан.

Бир неча кундан сўнг Танбал Ўратепа устига келди. Бу хабар етгач, хон Тошканддан лашкар жўнатди. Пискент билан Сомсийрак орасида чап қанот ва ўнг қанотни сафга тизган эдим, келиб кўрдилар. Мўғул таомилича туғ боғладилар. Хон отдан тушди. Тўққиз туғни хоннинг олдида турғизиб, бир мўғул молнинг ўрта илигига бир узун оқ бўзни боғлаб, қўлига тутиб олган. Яна уч парча узун бўзни уч туғнинг туткичидан қуйроқ боғлаб, туғнинг дастаси остидан олиб келтирдилар. Бир бўзнинг учини хон босиб турди. Яна бир туғга боғланган бўзнинг учини мен босиб турдим. Яна бир бўзнинг учини Султон Мухаммад Хоника. У мўғул бўз боғлаган молнинг ўрта илигини қўлига олиб, мўғулча сўзлардан бир нималар деб туғга қараб ишора қилади. Хон ва барча турганлар туғ сари кимизлар сочадилар. Барча карнай ва ноғораларни бир йўла чаладилар. Сафда турган лашкар халқи бир йўла сурон солади. Уч маротаба ана шундай қиладилар. Ундан сўнг отланиб, сурон солиб, шунча лашкар атрофида югурадилар. Мўғул орасида Чингизхоннинг ҳарбий расми ҳозиргача нақ Чингизхон давридагидекдир.

Ўнг қанот ўнг қанотда, чап қанот чап қанотда, марказ марказда, ҳар ким ота-бобосидан қолган еридагина туради. Ўнг қанот ва чап қанотда кимнинг эътибори кўпроқ бўлса, сафнинг бошроғида турадилар.

Ўнг қанотда чарос билан бекчик уруғи ҳамиша саф бошига чиқишга интиладилар. У фурсатда чарос уруғининг туманбеги Қашқа Маҳмуд эди, анча мардона йигит эди. Номи ҳам туманга машҳур бўлган Бекчик туманининг туманбеги Айюб Яъқуб эди. Бошга чиқмоқ учун урушдилар. Бир-бирларига қиличлар кўтардилар. Охири, афтидан, шундай қарорга келинди: айлана олиб урушишда бири бошга чиқади, сафда турганда иккинчиси бошга чиқади.

Эртаси Сомсийрак туманида давра олиб овга чиқдилар. Келиб Турок чорбоғига тушилди. Ниҳоясига еткизган ғазални шу куни ушбу юртда тугатдим. У тугалланган ғазал будир:

Матлаъ:

*Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнгулмдин ўзга маҳрами асрор топмадим.*

Бу ғазал олти байтдир. Бундан сўнг ёзилган ҳар бир ғазал ўша тартиб билан битилди.

Бундан кўча-кўча Хўжанд дарёсининг соҳилига келдилар. Бир куни сайр тариқасида сувдан ўтиб, таом пишириб, йигитлар ва хизматкорларни шўхликка солдик.

Ушбу кун менинг отим айилининг олтин илгагини ўғирладилар. Эртаси саҳарлабоқ Хонкули Баёнкули билан Султонмуҳаммад Вайс кочиб Танбалнинг олдига бордилар. Гарчи ҳақиқат маълум бўлмаса-да, барча бу ҳаракат шулардан содир бўлган, деб гумон қилдик. Аҳмад Қосим кўхбур ҳам ижозат сўраб Ўратепага кетди. У ҳам шу кетганича қайтмади. Танбалга кўшилди.

ТЎҶҚИЗ ЮЗ САККИЗИНЧИ (1502–1503) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Хоннинг бу юриши бефойдароқ юриш эди – кўрғон олиш ва ёвни босиш йўқ: бордилар, келдилар. Тошкандда бўлган пайтимда, хийла муҳтожлик ва хорлик тортилди, вилоят йўқ, вилоят умидворлиги йўқ, навкарлар аксар тарқади, мен билан қолган санокли кишилар эса йўқсилликдан менинг билан юролмас эдилар.

Хон тоғамнинг эшигига борсам, гоҳ бир киши, гоҳо икки киши билан борардим. Бироқ яхшилиги шу эдики, улар ёт эмас, қариндошларим бўларди. Хон тоғамга кўриниш бериб, Шохбегим хузурига борардим. Ўз уйимдек бошяланг, оёқяланг кирар эдим.

Охири бундай саргардонлик ва бу хил қўнимсизлик жонимга тегди. Дедимки: «Бундай қийинчилик билан тирик бўлгунча, бош олиб йўқолиб кетсам яхшироқ. Бу хил хорлик ва зорлик билан элга кўрингунча оёғим етганча кетсам яхши. Хито (Уйғуристон)га бормокни ният қилиб, бош олиб кетиш ҳаракатига тушдим. Кичикликдан бери Хито тарафларига ҳавасим бор эди. Бироқ салтанат ва бошқа боғланишлар туфайли бу ният муяссар бўлмасди. Салтанат ҳам кетди. Онам ҳам оналарига, иниларига кўшилди. Сафар монеликлари бартараф бўлди, у дағдағалар даф бўлди. Хожа Абулмакорим воситачилигида ушбу сўзни хонга етказишни сўрадим: Шайбоқхондек ғаним пайдо бўлди, унинг зарари туркка ва мўғулга баб-баравардир. Ҳали-ҳозирча у ерли халқни яхши босиб олмай туриб, кўп кучаймасидан туриб бунинг фикрини қилмоқлик керак. Негаки, демишлар:

*Имрӯз бикӯш чу метавон кушт,
Оташ чу баланд шуд жаҳон сӯхт.
Мағзорки зеҳ кунад камонро,
Душман чу ба тир метавон дӯхт.*

(Мазмуни:

*Бугун ёвни маҳв эт кўлингдан келса,
Олов қучайдимми: ёнади жаҳон.
Душманга ўқингни аёвсиз отгин,
Камон ўқлашига бермагин имкон.)*

Кичик хон тоғам ҳам йигирма тўрт-йигирма беш йилдирки, мулоқот қилмайдилар, мен ҳам уларни кўрган эмасман. Мен борсам ва кичик хон тоғамни кўрсам, ҳам мулоқот қилишга восита излаб, бунинг ҳаракатида бўлсам бўлармикан. Мақсадим шу баҳона билан бу оралардан чиқиш эди. Мўғулистон ва Турфонга борганда эса, ҳеч қандай тўсиқ ва ваҳима қолмайди, ўз жиловим ўзимнинг қўлимда бўлади. Бу ҳаёлимдан ҳеч киши воқиф эмас эди, бировни бундан хабардор ҳам қилиб бўлмасди. Чунки онамга ҳам бундай сўзларни айтиб бўлмасди. Яна менинг атроф-теварагимда юрган бир неча катта-кичикларнинг ҳар бири умидворлик билан менга эргашиб саргардонликни бирга тортмоқдалар. Уларга ҳам бундай гапларни айтишнинг ҳеч қизиғи йўқ эди. Хожа Абулмакорим Шохбегимга ва хон тоғамга бу сўзни айтгач, улар розилик беришармикан? Яна кўнгилларига келарки, эътибор топмаганимдан рухсат тиламоқдаман. Бу жиҳатдан номус қилиб рухсатда биров ўйланиб турдилар.

Ушбу фурсатда кичик хон тоғамдан бир киши келди: кичик хон аниқ келмоқда экан. Бу режам ҳам бўлмади. Яна бир киши келиб, кичик хоннинг яқин етгани хабарини айтгач, Шохбегим ва кичик хон тоғамнинг сингиллари: Султоннигор хоним ва Давлатсултон хоним, мен, Султонмуҳаммад Хоника ва мирзохон – барча кичик хон тоғам истиқболига чиқдик. Тошканд билан Сайрамнинг орасида Яғмо деган манзил ва яна бир неча манзилчалар бор. Иброҳим ота ва Исҳоқ отанинг қабрлари ўша ердадир. Шу жойларгача борилди. Кичик хон тоғамнинг шу замонқоқ қилишини аниқ билмай, ҳалитдан суръат билан отланиб эдим. Хон бирдан учрагани боис отдан тушди. Илгари юрдим. Мен тушгандаёқ кичик хон тоғам хабардор бўлди, хийла ўнғайсизланди. Афтидан, у бир жойда бемалол жойлашиб, кейин мен билан таъзим қилиб кўришишни хаёл қилган. Яқин бориб тушдим. Вақт тақозо қилмади, таъзим қилгунча фурсат ҳам бўлмади, эгилиб бориб

кўришдим. Изтироб ва хижолатда қолиб, дарҳол Султон Саидхон билан Бобохон Султонни тушиб мен билан таъзим қилиб кўришишга буюрдилар. Хоннинг ўғлонларидан ушбу икки султонгина қелиб эди, ўн уч-ўн тўрт ёшда эдилар. Бу султонлар билан кўришиб отланиб, Шохбегим қошига келдик. Ўтган-кечган кайфият ва ҳолатлардан ярим кечагача ўтириб гаплашдилар. Эртаси куни кичик хон тоғам менга мўғулча русумли бош-оёқ қийим ва белбоғини, эгарлик зотдор отини ҳадя қилди. Ҳашаматли мўғулий бўрк, санчма тиккан хитойи атлас тўн, бурунги расмдаги чакмоқтош халтачали хитойи белбоғ, тўннинг сўл ёқасига хотин кишининг ёқасига осадиган анбардон ва халтачасидек нарсалар осилган; ўнг томонига ҳам худди мана шундай уч-тўрт нарса осилган. У ердан Тошканд сари йўлга тушдилар.

Улуғ хон додам ҳам Тошканддан уч-тўрт йиғоч йўл юриб, қаршимизга чиқиб келди. Бир ерда қатта чодирлар тикиб, улуғ хон ўтирди. Кичик хон рўпарадан келарди. Яқин етгач, хоннинг чап қўли билан орқасидан айланиб ўтиб, хоннинг олдига тушиб келди. Кўришар ерга етишиб, тўққиз маротаба эгилиб кўришди. Улуғ хон ҳам, кичик хон ҳам яқин етгач, туриб кўришдилар, узоқ кучоқлашиб туришдилар. Қайтганда ҳам кичик хон тўққиз маротаба таъзим қилди. Тортиқ тортганда ҳам такрор-такрор эгилди. Ундан сўнг қелиб ўтирдилар.

Кичик хоннинг кишилари бутунлай мўғулча ясаниб олган эдилар: мўғулча бўрқлар, хитойи атлас ва санчма тикилган тўнлар, мўғулча яшил сағрилиқ садоқлар, эгарлар, мўғулий отлар ва ҳар бирлари алоҳида фарқланувчи зеб-зийнат билан қелишди.

Кичик хон озроқ киши билан қелиб эди: мингдан кўпроқ, икки мингдан озроқ чиқарди. Кичик хон тоғам ғалати феъл-атворли – зўр қиличбоз ва ўзига ишонган, мардона киши эди. У қурол-аслаҳадан қиличга кўпроқ эътиқодли эди. Дер эдики: «Шашпар (олти қиррали гурзи), чўқмор, кестан, табарзин ва болта тегса бир ерга таъсир қилади; агар қилич тегса – бошдан-оёқгача кесади». Қиличини ҳаргиз ўзидин айирмас, ё белида, ё қўлида бўларди. Чекка жойда улғайгани учун бир оз қишлоқирок, дағал сўзли эди. Қайд этилганидек, ушбу мўғулча қийимда кичик хон тоғам билан бирга келдим. Хожа Абулмақорим улуғ хон тоғам билан эди: мени танимай «Булар қайси султондир?» деб сўрабди. Айтганларидан сўнг танибди.

Тошкандга қелиб дарҳол Султон Аҳмад Танбалнинг устига – Андижонга лашқар тортди. Қандирлик доवони орқали йўлга тушди. Охангарон тоғ этакларига етганда кичик хонни ва мени илгарирокқа айирдилар. Довондан

ошиб Зирқон ва Карнон юртида икки хон қўшилдилар. Карнон юртида бир кун дам олдилар, лашкарларининг ҳисоби ўттиз мингтача эди.

Олдиндан Танбал ҳам лашкарни йиғиб, Аҳсига келипти, деган хабар кела бошлади. Хонлар кенгаш қилиб, маслаҳат шунга қарор топдики, менга бир қисм лашкар қўшадилар. Мен Хўжанд дарёсидан ўтиб, Ўш ва Ўзганд сари бориб, ёв орқасига айланиб ўтаман.

Шунга келишиб, Айюб бекчиқни тумани (ўн минг аскарлик лашкари), Жон Ҳасан боринни ўз қисми, Муҳаммад Ҳисорий дуғлат, Султон Ҳусайн дуғлат, Султон Аҳмад мирзо дуғлатнинг ўзини (Дуғлат тумани буларда эмас эди), Қанбарали ва Соригбош мирзо итарчини лашкарбеги қилиб менга қўшдилар. Карнонда хонлардан айрилиб, Сакон мавзесида Хўжанд дарёсидан сол билан ўтдик, Хўкон кентидан ўтиб, Қубони босиб олиб, Олайлук кенти орқали Ўш устига жадал юрдик. Саҳар вақти Ўш кўрғонига етганимизни эл сезмай қолди. Ўш эли чора тополмай, Ўшни бизга топширдилар. Зотан, вилоят эли бизни кўп тилар эдилар. Танбалдан кўрққанларидан ва бизнинг йироқлигимиздан чора тополмасдилар. Ўшга киргач, Андижоннинг шарқ ва жанубидаги тоғ ва текисликлар, эл ва улуслар бутунлай бизга қаради. Бурун Фарғонанинг пойтахти бўлган Ўзганднинг яхши кўрғони бор, чегарада жойлашган. Эли бизга тобелиқни қабул қилиб, киши юбориб, мен томонга ўтди. Бир неча кундан сўнг Марғинон эли ҳам кўрғонбегини уриб қувлаб, менга қўшилди. Хўжанд дарёсининг Андижон тарафидаги кўрғонлардан биргина Андижондан ўзга барчаси батамом менга қўшилди. Бу пайтда шунча кўрғонлар бизга қўшилганига қарамасдан, вилоятда, бундай урушлар оз-моз бўлиб турар, лекин ҳеч қайси томондан ғолиблиқ ва мағлублик маълум бўлмас эди. Андижон томонлардаги эл ва улус, кўрғон ва вилоят аксар менга қўшилганлари учун Андижоннинг эли ҳам аслида мени тилар эди, бироқ чора тополмасди. Хаёлга келдики, бир кеча Андижон яқинига бориб, киши киритиб, хожа ва арбоблари билан сўзлашсак, эҳтимол, бизни бирор тарафдан киритишар. Бу хаёл билан Ўшдан отланиб, ярим кечаси Андижондан бериқоқдаги Чилдухтарон рўпарасига келдик. Қанбаралибек ва яна баъзи бекларни пухталиқ билан кўрғонга киритиб, хожа ва арбоб билан сўзлашсинлар деб илгарироқ юбордик. Биз юборган бекларни кутиб от устидаёқ туриб эдик. Баъзилар пинакда, баъзилар уйқусираган, кечанинг учинчи қисми эди, бирданига ноғорачимизнинг уни ва сурон эшитилди. Душманнинг кўп-озлигини билмай, хабарсиз ва уйқусираган лашкар бир йўла бир-бирига қарамай тирқираб қоча берди.

Мен элни тўхтатишга ҳам фурсат топмадим. Тез душман томонга от сурдим. Миршоҳ кавчин, Бобо Шерзод ва Дўст Носир мен билан бирга кўзгалди. Биз тўрт кишидан ўзга барча эл кочмокка юз кўйдилар. Озрок ортга юрган эдимки, хужум қилганлар ўқ отиб, сурон солиб, етиб келишди. Бир кашка отлик киши менга томон якинлашиб келди. Отига ўқ отдим, юмалаб кетди. Бир оз босилгандек бўлдилар.

Менинг билан бўлган уч киши дедиларки: «Қоронғу кеча ёвнинг кўп-оз эканлиги маълум ва аниқ эмас. Бизнинг лашкар эли бутунлай кетди. Биз тўрт кишидан ёвлар қанчалик зарар кўрарди?! Бориб тарқалмаган лашкарга етиб, кейин урушмок керак». Тезкорлик билан элга етиб, уриб, камчилаб, харчанд қилдим, лашкар тўхтамади. Яна бу тўрт киши билан қайтиб, ёвни ўққа тутдик, озроккина тўхтадилар. Бир-икки навбат кўрдиларки, биз уч-тўрт киши, ортик эмасмиз, яна элни қувлаш ва асир туширмоққа машғул бўлдилар. Ушбу йўсинда уч-тўрт марта бориб элни тийдим. Эл тийилмагач, яна ушбу уч киши билан қайтиб ўқ ёғдириб, ғанимни қайтардим. Элни икки-уч қурўхгача Харобук ва Пашомун рўпарасидаги тепаликкача қувлаб келдилар.

Тепаликка етганда, Муҳаммадали Мубашшир учради. Мен дедимки: «Булар оз кишидир, тўхтаб от солайлик». Тўхтаб от солдик, душман тўхтаб қолди. Тарқалган эл у тараф-бу тарафдан йиғилиб келдилар. Баъзи ман-ман деган йигитлар шу қочгани билан тўғри Ўшга борибдилар.

Воқеа тафсилоти бундай бўлган экан: Айюб Бекчикнинг туманидан бир неча мўғул Ўшда биздан айрилиб, казоқликка (талон-торож қилишга) Андижон атрофига келган эканлар. Лашкаримизнинг ғала-ғовурини эшитиб, зийраклик билан илгарирок келиб ўронлашадилар (парол айтадилар). Ўрон икки хил бўлади: ҳар бир қавмнинг ўрони бор. Чунончи: баъзи қавмнинг ўрони «дурдона»дир ва баъзисиники «тўқбой» ёки «лулу»; яна бошқаси: бутун лашкарга жанг пайти икки сўзни ўрон қилиб қўядики, зарур вақтда ҳар қаерда учрашганда, бири бир сўзни айтса, яна бири ўша айтилиши керак бўлган иккинчи сўзни айтади. Ана шу йўсинда эл ёвдан айрилади ва ўз кишисини ётдан фарқ қилади. Бу юришда расмий ўрон «Тошканд» билан «Сайрам» сўзлари эди. «Тошканд» деса, «Сайрам» дейилгай ва «Сайрам» деса, «Тошканд». Бу тўполонда Хожа Муҳаммадали илгарирок экан. Мўғуллар: «Тошканд, Тошканд», деб келганда Хожа Муҳаммад Али саросимада қолиб, жавобан у ҳам «Тошканд, Тошканд» дейди. Мўғуллар ёв кишиси деб хаёл қилиб, сурон солиб, ноғорачи

ногора чалиб, ўк кўядилар. Ушбу хатолик туфайли лашкар бир жойда турмай, таркалишиб кетдик.

У тузган режамиз амалга ошмади. Яна қайтиб Ўшга келдик. Беш-олти кундан сўнг тоғу туз ва кўрғонлар менга юз тутганидан Танбал ва унинг тарафдорлари ҳадиксираб, не қилишларини билмай, лашкари ва эли учов-тўртовлашиб тоғ ва тузга қочишга киришдилар. Уларнинг орасидан келган баъзи кишилар дедиларки: «Танбалнинг иши бузилиш арафасида. Ушбу уч-тўрт кунда аниқ тамом бўлади».

Бу хабарлар келгач, Андижон устига отландик. Андижон кўрғонида Танбалнинг кичик иниси Султонмуҳаммад Калпўк турарди. Тутлик йўли билан келиб, Андижоннинг жануб тарафидаги Хоконга пешин намози пайти хужум қилинди. Ўзим ҳам хужумчилар кейинидан юриб, Айш тепалигининг Хокон тарафидаги этак қисмига келдим. Қоровулдан хабар келдики, Султонмуҳаммад Калпўк бор кишиси билан маҳалла ва боғлардан ташқари Айш тепалигининг этагига чиқибди. Хужумдагилар ҳануз йиғилмаган эди. Чопкунчиларимизнинг йиғилишига қарамай зудлик билан ёв сари тезгина йўлга тушдим. Калпўкнинг кишиси беш юзтадан кўпроқ эди. Гарчи бизнинг кишимиз ундан кўп бўлса-да, лекин аскарлар талон-торож қилишга тарқаб эди. Рўпара келган пайтнинг ўзидаёқ шайландик. Жанговар саф ва тартибни мулоҳаза қилмай, ғаним сари шитоб билан йўлга тушдик. Яқин етгач, ғаним тўхтаётган олмади. Бир-икки қилич олишгунча ҳам бўлмади, қоча берди. Кишиларини Хокон дарвозасининг яқинигача қувиб асир ола бошладик. Ёвни босиб, маҳалланинг ёқаси – Хожа Каттага етганда намозшом кирган эди. Дарҳол дарвозага етиш хаёлида эдим.

Улуғ-қари тажрибали беклар: Носирбек, Дўстбекнинг отаси Қанбаралибек маслаҳат бердиларки: «Кеч бўлди. Қоронғуда кўрғонга жуда яқин бормок тўғри эмас, сал кейинроқ тушайлик. Эрталаб кўрғонни беришдан ўзга иложлари қолмайди». Бу тажрибали бекларнинг сўзига кириб, маҳаллалар ёнгинасидан қайтдик. Агар кўрғон эшигига борсак экан, бешаку шубҳа кўрғон қўлга кирар экан. Хуфтон намози пайти эди, келиб Хокон ариғидан ўтиб, Работи Рўзак қишлоғининг ёнига тушилди.

Гарчи, Танбалнинг лашкари бузилиб, ўзи Андижонга қайтиб келиши хабарини эшитсак-да, тажрибасизликдан ғафлатда қолдик. Хокон ариғидек берк ариқнинг ёқасида жойлашиш ўрнига, ариқдан ўтиб келиб, Работи Рўзак қишлоғининг ёнига теп-текис ерга тушилди. Қоровул йўк, жанг довулини чалувчи йўк, ғофил ётган эдик. Тонг олдида эл ширин уйқуда эдиким,

Қанбарали отини кистаб бораётиб «Ёв етти, туринг!» деб кичкирди. Шундай деб, лахза тўхтамай ўтиб кетди, кайтмади. Мен хамиша тинч-омонликда ҳам тўн, ўқ-ёйни ташламай ётардим. Турибок қилич, садокни боғлаб, дарҳол отландим. Байроқдорнинг байроқ боғлагунча фурсати бўлмади, байроқни кўлига олиб отланди. Ёв келаётган томонга караб жўнадик. Ўша отланишда ўн-ўн беш киши ҳамроҳ эди. Бир ўқ отими юрган эдик ҳамки, ёвнинг хужумчисига етдик. Бу ҳолатда менинг билан ўнтача киши бор эди. Илдам етиб бориб ўқ қўйиб, илгариги кишисини олдик. Яна бир ўқ отими масофага қувлаб бориб, ғулига (марказига) етдик.

Султон Аҳмад Танбал юзтача киши билан тўхтаб турипти. Танбалнинг ўзи, яна бир киши сафидан у билан илгарирок чиқиб: «ур-ур!», деб турипти. Бирок эли аксари ёнларини бериб, қочай-қочмай дегандек бўлиб турипти.

Ушбу пайтда мен билан тўрт киши қолиб эди: Дўст Носир, мирзоқули кўкалдош, Каримдод, Худойдод туркман. Камонга қўйган битта ўқни Танбалнинг дубулғасига отдим. Яна садокқа қўл чўздим, хон тоғам бир яшил қиррали ўқ бериб эди, ўша чиқди. Ташлагани хайфим келди. Яна садокқа солгунча икки ўқ отгунча фурсат ўтди чамамда. Яна бир ўқни пайпаслаб олиб илгарирок юрдим. Бу тўрт киши ҳам кейинроқ қолди. Қаршимдаги икки кишидан бири Танбал экан, у ҳам илгарирок юрди. Орада бир қатта кўча бор эди. Мен бу саридан, у у саридан йўлга кириб юзма-юз бўлдик. Шундайки, менинг ўнг қўлим ёв сари, Танбалнинг ўнг қўли бизнинг сари бўлди. Танбалнинг бир кежимдан (отнинг зирхли ёпинчиғи) ўзга барча яроғи бор эди. Менинг садок ва қиличдан ўзга ҳеч яроғим йўқ эди. Қўлимдаги ўқ билан қалқонининг тутқич томонини кўзлаб отдим.

Ушбу ҳолатда ўнг сонимга ёй ўқини ўтказиб отдилар. Бошимда дубулға бўрки эди. Танбал бошимга чопди, бошим қилич зарбидан қарахт бўлди. Дубулға бўркидан бирор тори кесилмаганига қарамасдан, бошим хийла яраланди. Қилични олмаган эдим, кинида эди, қилич суғуришга фурсат бўлмади. Кўп душман орасида яққа ва ёлғиз қолдим. Турар пайти эмасди, жиловни қайтардим. Яна бир қилич ўқларимга тушипти. Етти-саккиз қадам қайтиб эдимки, пиёдалардан уч киши менга қўшилди. Мендан сўнгра Танбал Дўст Носирга ҳам қилич солган. Фанимлар бир нишона отимича кейинда таъкиб этиб келдилар.

Хокон ариғи жуда қатта ва чуқур; ҳар қандай еридан кечиб ўтиб бўлмайди. Тангри тўғри келтирди: бу ариқнинг бир кечигига тўппа-тўғри келдик. Ариқдан кечгач, Дўст Носирнинг оти заифроқ эди, йиқилди. Тўхтаб,

уни отлантириб Харобук билан Фарғона оралиғидаги тепалик орқали Ўш сари кетдик. Қирга чиккан пайтимизда Мазид тағойи келиб қўшилди. Унинг ҳам ўнг оёғига тиззасидан куйирокқа ўк тегипти. Гарчи ўк тешиб ўтмаган бўлса-да, лекин Ўшга қўп ташвиш тортиб келди. Менинг сара кишиларимни асир олдилар: Носирбек, Муҳаммадали Мубашшир, Хожа Муҳаммадали, Хусрав кўкалдош, Нўъмон танкўриқчи шунда асир тушдилар. Яна йигит ялангдан анча киши асир тушди.

Хонлар Танбалнинг изидан келиб, Андижоннинг атрофида тўхтадилар. Улуғ хон сайхонлик ёнида – менинг катта онам Эсандавлат бегимнинг Қўштегирмондаги боғига қўнди. Кичик хон Бобо Таваккул кадамжойининг яқинига тушди. Икки кундан сўнг Ўшдан келдим. Улуғ хонни Қўштегирмонда кўрдим. Хон билан кўришганим заҳотиёк менга ўтган ерларни кичик хонга бердилар. Менга бундай узр айттиларки, Шайбоқхондек ғаним Самарқанддек шаҳарни олиб, ўсиб бормокда. Ушбу маслаҳат учун кичик хонни не ерлардан келтирдилар, бунда ери йўқ, унинг вилоятлари – йирок. Хўжанд дарёсининг жанубий вилоятларини Андижондан бошлаб кичик хонга бермак керакки, унда ўрнашсин. Ахсидан бошлаб Хўжанд дарёсининг шимолий вилоятларини менга ваъда қилдилар. «Бунда ўрнашгандан сўнг, юриб Самарқанд вилоятини олгач, сенга берамиз. Ундан сўнг Фарғона батамом кичик хонники бўлади» дедилар. Афтидан менга айтилган бу сўзлар фириб экан. Муяссар бўлгандан сўнг амалга ошмоғи маълум эмас эди. Чора йўқ эди, истар-истамас рози бўлдим.

Улуғ хоннинг қошидан отланиб, кичик хонни кўргани бораётганимда Саллох лақаби билан машхур Қанбаралибек менинг ёнимга келиб айттики: «Кўрдингизми, дарҳол қўлга кирган вилоятларни олдилар. Булар билан ишингиз юришмайди. Ҳали ҳам Ўш, Марғинон, Ўзганд ва эгалланган вилоят, эл-улус қўлингиздадир, дарҳол бориб Ўшга кириб, кўрғонларни беркитиб, Султон Аҳмад Танбалга киши юбориб ярашиб, мўғулни уриб чикариб, вилоятларни Танбал билан дўстона бўлишиб олинг». Мен дедимки: «Бунинг иложи йўқ. Хонлар туғишганларим. Буларга навкарлик қилганим, Танбалга подшоҳлик қилгандан ортиқроқдир». Сўзи таъсир қилмаганини кўриб, айтганидан пушаймон бўлиб, қайтиб кетди.

Мен бориб кичик хон тоғамни кўрдим. Бурун кўришганда бехосдан етиб боргандим, кичик хон тушгунча фурсат бўлмаган, таъзимсиз кўришиб эди. Бу навбат яқинроқ келганимда эса, у чодир танобининг учига югуриб чикди. Оёғимда ўк яраси борлиги туфайли ҳасса тутиб ташвиш билан юрардим.

Етиб, кўришиб: «Иним, баходир эмишсиз», деб кўлимдан тутганча, чодирга олиб кирди. Кичикроқ чодир тикишганди. Чекка ерда улғайгани учун чодир ва ўтирар ери кўримсиз ва кўчманчиларга хос бўлиб, ковун, узум ва от абзаллари ҳам ўзи ўтирадиган чодирнинг ичида эди.

Кичик хоннинг хузуридан чикиб, ўзимнинг ўрдамга келдим. Ярамга қарашга Атика бахши исмли мўғул жарроҳини юборибдилар. Мўғул халки жарроҳни ҳам бахши дейди. У жарроҳликда жуда мохир эди. Кишининг мияси зарб еса – дори берарди. Ҳар турли яраларни илдиздан қилинган малҳам билан осон муолажа қиларди. Баъзи жароҳатга малҳамдек дори кўяр, баъзисига егани дори берарди. Менинг соним ярасига жун куйдириб босишни буюрди, пилта кўймади. Илдиздек нарсани ҳам бир марта едирди. Ўзи дер эдиким: «Бировнинг ингичка пойчаси синиб бир тутамча ери майдамайда бўлиб эди. Этини ёриб суякларини батамом олиб, суяк ўрнига дорини ун қилиб солдим. У дори суяк ўрнида суякдек битди». Бундай ажойиб ва ғаройиб ҳодисалардан анчагина айтиб бердики, вилоят табиблари бундай даволашдан ожиздирлар.

Уч-тўрт кундан кейин Қанбарали айтган сўзларидан ўзи хавфсираб, ваҳимага тушиб қочиб, Андижонга кирди. Бир неча кундан сўнг хонлар иттифоқ қилиб, Айюб Бекчикни тумани билан, Жонҳасан боринни Борин тумани билан Сарифбош мирзони лашкарбеги қилиб, минг-икки мингча кишини менга кўшиб, Ахси тарафга юбордилар. Ахсида Танбалнинг иниси Шайх Боязид бош эди. Косон доруғаси Шаҳбоз қорлуқ эди. У пайтда Шаҳбоз Навканд кўрғонининг олдида ўтирганди. Хўжанд дарёсини Бичрота рўпарасида кечиб ўтиб, Навкандга Шаҳбоз устига юрдик. Тонгдан бурунроқ Навкандга яқин етган пайтда беклар хабар етказдиларки, бу Шаҳбоз ҳамма нарсани аниқ сезган. Жанговар сафни бузмай ёруғдаёқ етиб борсак дуруст бўлади. Астароқ юрилди. Шаҳбоз эса беҳабар экан. Биз Навканд яқинига етган пайтда хабардор бўлиб, ташқаридан қочиб ичкари кирипти. Бундай ҳодисалар кўп содир бўлгандир: ғанимни пайқаган, деб осонгина инкор қилиб, иш вақти зое бўлади. Тажриба ана шундай ҳолатларни ўргатади. Бундан мақсад шуки, фурсат етган пайтда тезлик ва ғайратни қўлдан бермаслик керак. Сўнгра пушаймон бўлиш бефойдадир.

Тонг отганда кўрғон атрофида оз-моз уруш бўлди. Тезкорлик билан урушга киришмадик. Навканддан тоғ сари – Пишхорон тарафига хужум қилиб, талашга келишдик. Шаҳбоз қорлуқ фурсатни ғанимат билиб, Навкандни ташлаб, қочиб Косонга кетди. Биз қайтиб келиб Навкандда жойлашдик.

Бу вақтларда атроф-теваракни бизнинг лашкаримиз бир неча маротаба бориб талади. Бир навбат Ахсининг кентларини талон-торож қилди. Яна бир маротаба бориб Қосонга хужум қилдик. Шахбоз билан Узун Ҳасаннинг Мирим исмли асранди ўғли урушга чикди. Урушиб, енгилдилар. Мирим ўшанда ўлди.

Ахсининг мустаҳкам қўрғонларидан бири Поп қўрғонидир. Попликлар Поп қўрғонини мустаҳкамлаб, бизга киши юборибдилар. Саййид Қосимни бир неча йигитлар билан жўнатдик. Ахсининг устки кентлари тўғрисидаги дарёдан ўтиб Поп қўрғонига кирдилар.

Бир неча кундан кейин ғаройиб иш содир бўлди. У пайтда Иброҳим Чопук тағойи, Аҳмад Қосим кўхбур, Қосим Хатика арғун Шайх Боязид билан Ахсида эдилар. Ушбу зикр этилганларга икки юзтача зўр йигитни кўшиб, дабдурустдан бир кеча Поп қўрғонининг устига юборади. Саййид Қосим эҳтиёт чораларини кўрмай ғофил ётган экан. Қўрғонга етиб, нарвон қўйиб чиқиб, дарвозани олиб, кўтарма кўприк қўйиб етмиш-саксон зўр яроқлик йигитлар кирганида, Саййид Қосимга хабар берадилар. Уйкулик, кўйлакчан туриб беш-олти киши билан солишиб, ура-ура буларни қувиб чиқаради. Бир неча бошни кесиб менга юборди. Гарчи бундай ғафлатда ётмоқлиги сардорликка хос бўлмаса-да, лекин оз киши билан бундай яроқлик зўр йигитларни дадил зарбалар билан уриб чиқармоғи хийла мардона иш эди.

Бу муддатда хонлар Андижон қўрғонининг қамали билан машғул эдилар. Қўрғон эли ёвни қўрғоннинг яқинига келгани кўймасди. Йигитлар отлик чиқиб, ташқарида олишардилар. Ахсидан Шайх Боязид тарафдорлик изҳор қилиб киши юбора бошлади. Биздан тезлик билан боришимизни сўради. Бундан мақсади турли хийла билан мени хонлардан айириш эди. Мен хонлардан айрилсам, хонлар Андижонда тура олишмасди. Бу илтимоси акаси Танбалнинг маслаҳати билан экан. Хонлардан айрилиб, булар билан иттифок тузмоқликни ўзимизга муносиб деб билмадик. Унинг тилаганини хонларга билдирдик. Хонлар: «Борсин. Ҳар не қилиб бўлса-да, Шайх Боязидни тутсин» дейишипти. Бу макру фириб бизнинг одат ва усулимиз эмас эди. Алалхусус, орада аҳд бор эди. Бундай аҳдни бузиш яхши бўлмас.

Кўнглимга келдики, бир илож қилиб Ахсига кириб олсак: ё Шайх Боязид Танбалдан кечиб биз томон бўлади, ё биз учун фойдали бўлган бирор хайрли ўзгариш содир бўлади.

Биз ҳам киши юбордик. Аҳд ва шарт килиб бизни Ахсига таклиф қилди, бордик. Истикболимизга чикиб, иним Носир мирзони ҳам келтириб, бизни Ахси кўрғонига олиб борди. Ташки кўрғонда отамнинг иморатларида менга жой тайин қилибди. Бориб ўша ерга тушдим.

Танбал Шайбоқхонга акаси Бектелбани юбориб, унга итоат изҳори қилиб, ёнига чақирган эди. Бу фурсатда Шайбоқхоннинг мактублари келди: «Бораяпман», деб битипти.

Бу хабар хонларга етгач, типирчилаб, ўтиролмаи Андижон устидан туриб жўнадилар. Кичик хоннинг адолат ва мусулмонлик билан шухрати бор эди. Ўш, Марғинон ва у кирган кўрғонларга қўйилган мўғуллар эл кутганининг хилофи – зулм ва ёмон муносабат кила бошладилар. Хонлар Андижондан кетгач, Ўш ва Марғинон эли ҳужум қилиб, кўрғондаги мўғулларни тутиб, талаб, уриб-қувлаб чиқардилар.

Хонлар Хўжанд дарёсини кечмай, Марғинон ва Кандибодом орқали қайтиб, Хўжандда дарёдан кечдилар. Танбал хонларнинг кейинича Марғинонга келди.

Биз бу ҳолатда тараддудда эдик: тўхтаб турайлик десак, хонларга унча ишонч йўқ. Сабабсиз-несиз ташлаб чиқмоқ ҳам ноқулай эди. Бир куни эрталаб Марғинондан Жаҳонгир мирзо келди, кўришдим. Шу пайтда Шайх Боязид ҳам безовта бўлиб келди, эсанкираб қолган. Мирзо ва Иброҳимбек дедиларки: «Шайх Боязидни тутмоқ керак. Аркни қўлга олмақ керак». Дарҳақиқат, тўғри ишнинг ҳисоби шу эди. Мен дедимки: «Аҳд қилишганмиз. Биз нечук аҳдга хилоф иш қиламиз?». Шайх Боязид аркка кетди. Кўприкка одам қўймоқ керак эди. Кўприкка ҳам киши қўймадик. Тажрибасизликдан шундай ўсалликлар бўлди.

Эртаси куни саҳарлаб Танбал икки-уч минг яроғлик киши билан келиб, кўприкдан ўтиб аркка кирди. Менинг аслида кишим озроқ эди. Ахсига киргач, яна баъзиларни кўрғонларга, баъзиларни кўрғонбегиликка ҳамда дон-дун топиб келиш учун ҳар тараф-ҳар тарафга юборилиб эди. Менинг билан Ахсида юздан кўпроқ киши бор эди. Бор кишимиз билан отланиб кўча-кўчанинг бошида йигитларни тайин қилмоқ ва уруш тараддудида эдик ҳамки, Шайх Боязид, Қанбарали ва Муҳаммаддўст Танбал қошидан сулҳ тузгани шитоб билан келдилар. Урушга тайин бўлганларни жой-жойига қўйиб, кенгаш қилмоққа отамнинг мақбарасига келиб тушиб, Жаҳонгир мирзони ҳам чорладим. Муҳаммаддўст қайтиб кетди. Шайх Боязид билан Қанбарали келдилар. Мақбаранинг жанубий айвонида

Ўтириб кенгашаётган эдик. Жаҳонгир мирзо Иброҳим чопук билан буларни тутмоқка келишишган экан. Жаҳонгир мирзо менинг қулоғимга: «Буларни тутмоқ керак», – деди. Мен: «Ташвиш тортманг. Ҳозир буларни тутиш вақти эмас. Зора, сулҳ билан иш сал эпақага келса. Чунки улар жуда кўп, биз жуда озмиз. Улар бу кучлилик билан арк ичида, биз бу заифлик билан ташқи кўрғондамиз», – дедим.

Шайх Боязид ва Қанбарали ҳам бу кенгашда ҳозир эдилар. Жаҳонгир мирзо Иброҳимбек сари яқинлашиб, бу ишни ман қилиш ишоратини қилди. Билмадим, аксинча фаҳмладими ёхуд ғафлатда қолиб бу ҳаракатни қилдими: дарҳол Шайх Боязидни тутди. Турган йигитлар атроф-теваракдан ташланиб, бу икки кишини тит-пит қилмоқчи бўлдилар. Иш сулҳ ва ислоҳ чегарасидан ўтди. Бу икки кишини асир олиб, урушга отландик. Шаҳарнинг бир тарафи Жаҳонгир мирзонинг зиммасига юкланди. Мирзонинг кишиси оз эди. Бир гуруҳ ўз кишимдан ҳам мирзога кўмак тайин қилдим. У ўз жойига етди, мен бир ерда элни уруш қилишга тайин қилиб, яна бир тарафга келдим. Шаҳарнинг ўртасида текис ер бор эди. У ерга бир гуруҳ йигитларни қўйиб, ўзим нари кетдим. Бу жамоатни кўп отлик ва пиёдалар келиб, куч билан суриб, кўчага ҳайдаб чиқишипти.

Шу аснода мен етиб бордим. Етган заҳотимоқ отни душман устига елдирдим. Улар дош беролмай, тирқираб қоча бердилар. Кўчадан қочириб текис ерга чиқариб, қилич солар пайтимда отимнинг оёғига отдилар. Отим букилиб, ёвнинг ўртасида мени ерга урди. Чаққонлик билан туриб бир ўк отдим. Соҳибқадам Коҳилнинг бир ночоргина оти бор эди, тушиб отини менга берди, миндим. Бунда киши тайин қилиб, яна бир кўча бошига йўл олдим. Султонмуҳаммад Вайс отимнинг ночорлигини кўриб, тушиб, отини менга тутказди, у отга миндим.

Ушбу фурсатда Қосимбекнинг ўғли Қанбаралибек ярадор ҳолда Жаҳонгир мирзо қошидан келди. «Бир муддат илгари Жаҳонгир мирзони хужум қилиб сафдан чиқардилар. Жаҳонгир мирзо чиқиб кетди. Биз нима қилишимизни билмай қолдик», – деди у.

Шу пайт Поп кўрғонидан Саййид Қосим етиб келди. Жуда бемаҳал у ердан чиқипти. Бундай пайтда ўшандай берк кўрғон қўлда бўлса, қандай яхши эди! Мен Иброҳимбекдан: «Нима қилмоқ керак?» деб сўрадим. Озрок яраси бор эди. Ўшанданми ё эсанкирашданми, тузук жавоб беролмади.

Мен кўприқдан ўтиб, уни бузиб, Андижон сари йўлга тушсак деган ҳаёлга бордим. Шунда Бобо Шерзод хийла яхши мулоҳаза юритди. Дедики:

«Дарвозанинг ўзидан куч билан бостириб керамиз». Бобо Шерзоднинг маслаҳати билан дарвоза сари равона бўлдик. Хожа Мирмирон ҳам мардона сўзлар айтди. Кўча ўртасида келаётганимизда Саййид Қосим, Дўст Носир Боқи ҳез билан киличбозлик килишарди.

Мен, Иброҳимбек ва мирзокули кўкалдош илгарирок эдик. Дарвозага рўпара бўлган захотиёк кўрдимки, Шайх Боязид кўйлак устидан фаражий¹ кийиб, уч-тўрт отлик билан дарвозадан кириб келаётир. Камонимдаги ўкни чамалаб отдим. Анча яхши отдим. Бўйнига тегизаёздим. У шитоб билан дарвозадан киргач, ўнг қўл сари кетди.

Кўча бўйлаб қочаверди. Биз ҳам унинг ортидан боравердик. Тонгда Шайх Боязид бехос қўлга тушганда Жаҳонгирнинг кишиларидан экан. Улар чиққач, Шайх Боязидни ҳам бирга олиб чиқдилар. Ўлдириш хаёлига ҳам бордилар. Яхшиям ўлдирмай кўйиб юбордилар. Улардан халос бўлиб дарвозадан кириб келаётганда, менга учраб қолди. Мирзокули кўкалдош бир пиёдани гурзи билан урди. Яна бир яёв Мирзокули ўтгач, Иброҳимбекни ўкка тутди. Иброҳимбек «хай-хай» деб ўтиб кетгач, эшиклик ердан биров менинг қўлтиғимга ўк отди. Қалмоқи совутнинг икки қават япроғини кесипти. Қочаверди, орқасидан отдим.

Ушбу ҳолатда бир яёв аскар кўрғон девори устида қочиб борарди. Бўркини девор кунгурасига тўғрилаб отдим. Бўрки кунгурага қадалганча қолди. Салласи қўлига чувалиб кетди. Яна бир отлик менинг ёнимдан Шайх Боязид қочган кўча томон қочиб бормоқда эди. Қилични орқасига санчдим. Отдан эгилиб эдики, кўча томига таянди, йиқилмади. Ташвиш билан қочиб кутулди. Дарвозада бўлган отлик-яёвни қувлаб, дарвозани олдик. Ўйлаб ўтиришнинг пайти эмас эди. Чунки икки-уч минг яроқлик киши – арқда, юз-икки юз киши ташқи кўрғонда. Жаҳонгир мирзони бир сут пишими муддати бурунроқ қувлаб чиқарибдилар. Кишиларимизнинг ярми у билан чиқиб кетипти. Шундай аҳволга қарамай тажрибасизликдан дарвозада туриб, якин бўлса келсин, яна бир уриниб кўрамиз деган мазмунда Жаҳонгир мирзога киши юбордик. Иш қўлдан кетган эди.

Иброҳимбекнинг оти заиф эдими ё ярадорми, менга: «Отим хароб», деди. Муҳаммадали Мубашширнинг Сулаймон исмли навқари бор эди. Шу фурсатда ҳеч киши таклиф қилмай ўзи орага тушиб, отини Иброҳимбекка берди. Хийла мардона иш қилди. Ўша дарвозада турганда Кўли Гил дарво-

¹ *Фаражий* – кўй жунидан килинган қишки оқ кийим.

забони Кичик Али мардоналик изхор қилди. У пайтда у Султон Муҳаммад Вайснинг навқари эди. Ўшда ҳам икки мартаба яхши жасорат кўрсатди.

Мирзога борган киши келиб: «Бироз олдин Жаҳонгир мирзо чиқиб кетипти», деди. Тўхтаб туришга вақт йўқ эди, биз ҳам жилдик. Шунча турилгани ҳам ҳеч бир ҳисобга тўғри келмасди. Йигирма-ўттизча киши биз билан қолиб эди.

Биз жўнагач, кўп аслаҳалик ғаним кишилари етиб келишди. Биз Пули Равондан ўтганимизда, Пули Равоннинг шаҳар тарафига ёв одамлари етди. Қосимбекнинг ўғли Ҳамзанинг она томонидан бобоси Бандаалибек Иброҳимбекка қичкириб айтади: «Доим катта кетиб юрардинг. Тўхта, қилич солишайлик». Иброҳимбек менинг ёнимда борарди. «Кел, не монелик бор?!» деди.

Беақл одамгина бундай мағлубият пайтида қизиққонлик қилади. Бевақт керилиш! Тўхташ ва пайсалга солиш вақти эмас эди, илдам юравердик. Ёв кишилари бизнинг сўнггимизча тартибсиз қочаётган кишиларимизни қўлга тушира-тушира келмоқдалар. Ахсининг бир шаръисиди Гунбази Чаман деган ер бор. Гунбази Чамандан ўта солиб Иброҳимбек мени чорлади. Кейин боксам, Шайх Боязиднинг бир йигити Иброҳимбекка ўқ теккизипти. Жиловимни қайтардим. Хонқули Баёнқули менинг ёнимда эди: «Бемаҳал қайтмоқ бу», деди. Жиловимни олиб йўлга тушди. Сангга етгунча аксар кишимизни асир олдилар.

Санг Ахсидан икки шаръийдир. Сангдан ўтгач, ортимизда ёв кишиси кўринмай, Санг суви юқориси бўйлаб юрдик. Шунда саккиз киши қолган эдик: Дўст Носир, Қанбарали Қосимбек, Хонқули Баёнқули, Мирзоқули кўкалдош, Шоҳим Носир, Абдулқуддус Сайдиқаро, Хожа Ҳусайний ва саккизинчи мен эдим. Бу сув юқорисиди бир йўлак учради. Бу пастқамлик ичи киши назаридан йироқ хилват йўл. Юқори томонга юриб яна бир қурук пастқамликка тушдик. Кеч қира бошлаганида, пастқам ердан текисликка чиқилди. Текисликда йироқдан бир қора кўринди. Элни назардан четда турғизиб, ўзим яёв бир тепаликка чиқиб қоровуллик қилаётганимда, орқа тарафимиздан кўп отлик бир қирнинг устига шитоб билан чиқди. Уларнинг кўп ёки озлигини аниқ билгунча бўлмади, отланиб йўлга тушдик.

Қувғинчилар йигирма-йигирма беш киши экан. Қайд этилганидек, биз саккиз киши эдик. Агар у пайтда бунча миқдор киши эканини аниқ билсак, яхшилаб урушардик. Буларнинг орқасидан яна қувғинчилар келишаётгандир, деб ўйладик. Шунинг учун тўхтамай юравердик, қочган ғаним кўп

бўлса ҳам оз қувувчи билан юзлаша олмас. Бекорга айтмаганларки: «Мағлуб сафга бир «хай!» сўзи кифоядир».

Хонқули деди: «Бунака билан бўлмайди, барчамизни кўлга олишади. Икки яхши отни бу орадан олиб, сиз ва Мирзоқули кўкалдош кўш от билан илдам юринг, зора, чиқа олсангиз». Ёмон маслаҳат эмас эди. Урушда ишимиз юришмагач, шу йўл билан кутулиш имкони бор эди. Шу заҳоти бировни ёв орасида отдан тушириб қолдирмоқлик хуш ёкмади. Охири ўзлари ҳам бирин-бирин батамом қолдилар. Бу минган отим бироз сустрок эди. Хонқули тушиб отини берди. От устиданок сакраб миндим. Хонқули менинг отимга минди. Ушбу ҳолатда кейинда қолишган Шохим Носир билан Абдулқуддус Сайдиқарони асир олдилар. Хонқули ҳам қолди: ҳимоя ва мадад пайти эмас эди. Отнинг ўзи қаёққа елдириб борса, ўша ёққа кетардик, оти юролмаган қолаверарди. Дўстбекнинг оти ҳам ҳолдан тойди, қолди. Бу минган отим ҳам сустрок қила бошлади. Қанбарали тушиб отини берди, миндим. Қанбарали ҳам отимга минди ва қолди. Хожа Ҳусайний оқсоқ киши эди, ўзини тепаликлар сари тортди. Мен ва Мирзоқули кўкалдош қолдик. Отнинг елиб юришга мадори қолмаган эди. Илдамгина бордик. Мирзоқулининг оти ҳам сустрок қила бошлади. Мен: «Сени ташлаб қаерга борай, юравер, ўлик-тирик бир бўлайлик», дедим. Анча вақт Мирзоқулига қараб юрдим. Охири Мирзоқули деди: «Менинг отим ҳолдан тойди. Кета олмасиз. Менга қараб кўлга тушманг. Юринг, зора, кутулиб чиқа олсангиз!». Мен ғалати бир ҳолатга тушдим. Мирзоқули ҳам қолди. Мен ёлғиз қолдим. Ёвдан икки киши пайдо бўлди: бирининг оти Бобо Сайрабий, яна бири Бандаали. Менга яқинроқ келдилар. Отим ҳолдан кетган эди ва тоққача ҳам бир қурўхга яқин йўл бор эди, бир тош уюми учради. «От ҳориди, тоғ ҳам йирок, қаёққа борай?! Садоғимда ҳам йигирматача ўқ бор эди, тушай. Бу тош уюмида ўқим борича отишай» деб хаёл қилдим.

Яна бир хаёл қилдимки: «Зора, тоққа ета олсам. Тоққа етгандан сўнгра бир даста ўқни белимга санчиб, тоққа тирмашай». Оёғим зарбига хийла ишончим бор эди. Бу хаёл билан кетавердим. Отимнинг илдам юришга мадори қолмаганди. Булар ҳам ўкетар ерга етдилар. Мен ҳам ўқимни аяб отмадим. Булар ҳам эҳтиёт бўлиб яқинроқ келмадилар. Ўша йўсинда эргашиб келишаверишди. Кун ботаётганда тоққа яқинлашдим. Улар баланд овозда дедилар: «Бундай қилиб қаерга борасиз? Жаҳонгир мирзони тутиб келтирдилар». Носир мирзо ҳам уларнинг қўлида эди. Бу сўзларидан мени хийла ваҳима босди. Сабаби шуки, барчамиз унинг қўлида бўлсак, хатар

эхтимоли кўпдир. Жавоб бермадим, тоғ сари юравердим. Яна хийла йўл юргандан сўнг, яна сўз айта бошладилар. Бу гал аввалгидан мулойимроқ сўзлар эдилар. Отдан тушиб сўз айта бошладилар. Буларнинг сўзига қулок солмай юравердим. Дарадан юкорилашиб бормоқдаман. Хуфтон намози пайтигача юрдим. Охири бир уйча келадиган тошга етдим, тошдан айланиб ўтдим. Йирик тошлар бошланиб, от юра олмади.

Улар ҳам тушдилар. Ҳурмат ва таъзим билан анча мулойимроқ сўз бошладилар. «Бундай коронғи кеча бўлса, йўл йўқ, қаерга борасиз?», дейишди. «Сизни Султон Аҳмад подшоҳ килиб кўтаради», деб онтлар ичишди.

Мен дедимки: «Менинг кўнглим у ёкка тортмаяпти. У ерга бориш ҳеч ҳам мумкин эмас. Агар сизларнинг хаёлингизда ўринли хизмат қилиш бўлса, бундай яхши имконият эшиги узоқ йиллар ҳам топилмас. Мени бир йўлга бошлангки, хонлар олдига борай. Сизларга кўнгилларингиз тилагандан кўра ортиқроқ риоят ва шафқат қилай. Йўқ, агар буни қилмасангиз, келган йўлингиз билан қайтинг. Менинг олдим – омадим. Бу ҳам менга қилган бир яхши хизматингиз бўлади.»

«Қошки келмасак эди. Келдикми, энди сизни бундай ташлаб, қандай қайтиб кетамиз? Агар биз билан бормасангиз, майли, қаерга борсангиз ҳам хизматингизда бўлайлик» дейишди.

«Унда сўзингиз чинлигига онт ичинг», дедим мен. Қуръонни ўртага қўйиб онт ичдилар. Мен бир оз таскин топгандек бўлдим. «Ушбу даранинг яқинида Кенгқўл йўли бор деган эдилар. Ўша йўлга бошланг», дедим. Улар онт ичган бўлсалар-да, лекин тўлиқ ишонч йўқ эди. Уларни илгари ўтказиб, ўзим ортларидан юрдим.

Бир-икки курўх йўл борилиб эди, бир сой сувига етдик. «Кенгқўл йўли шу эмасмикан?», деб сўрадим. Улар инкор қилдилар. «У йўл хийла илгаридадир», дедилар. Кенгқўл йўли аслида шу экан. Булар ёмонлик соғиниб, яширдилар. Ярим кечага бориб, яна бир сувга етдик. Шунда улар: «Билмай ўтиб кетибмиз. Кенгқўл йўли ортда қолибди», дедилар.

«Хўш, нима қилмоқ керак?» дедим мен.

«Олдимизда Фаво йўли яқиндир. У йўл билан Фаркатга ошадилар», деб жавоб берилди. Ўша йўлга бошлашди.

Кечанинг тўртдан уч қисмича йўл юрдик. Фаводан чиқиб келадиган Карнон сойига етдик. «Сиз шу ерда туринг, мен бориб, Фаво йўлини текшириб келай», деди Бобо Сайрабий. Анча муддатдан сўнг келди.

«Бўрка бошлиқ бир неча киши бу йўлга келипти. Бундан ўтиб бўлмас» деди. Бу сўзни эшитиб, хайрон бўлдим. Ора йўлда колдим, тонг якину мақсад йирок.

Мен дедим: «Бир ерга бошлангки, кундуз унда бекиниб, кеча бўлгач, от-мот топиб, Хўжанд сувини кечиб ўтиб, нариги сохил бўйлаб Хўжанд сари борайлик».

«Бунда бир тепалик бор. Унда яширинса бўлади», дейишди улар. Карнон кўрғонбеги Бандаали эди. «Отимизга ва ўзимизга егулик топмасак бўлмайди. Мен Карнонга борай. Ҳар нима топилса – келтирай», деди у. У ердан қайтиб Карнонга юзландик. Карнонга бир курўх колганида тўхтадик. Бандаали кетди, узок муддат қолиб кетди. Тонг отиб келмоқда, у ҳеч келмасди. Хийла изтироб чекдим. Тонг отганда Бандаали илдамлаб келди. Отга емиш келтирмади. Учта нон келтирди. Ҳар биримиз бир нонни кўйинга солиб, шитоб билан қайтиб, юкори тепаликнинг устига чиқиб, бир ерда отларни боғлаб, бир баландликка чиқиб, ҳар қайсимиз ҳар тарафга қоровуллик қилиб ўтирдик.

Тушга яқинлашиб колганда Аҳмад кавчин тўрт отлик билан Ғаводан Аҳси томонга ўтиб колди. Бир хаёлим Аҳмад кавчинни чорлаб, ваъда ва мойилликлар билдириб, отларини олмоқчи бўлдим; отларимиз бир кеча-кундуз харбу зарбда эди, емиш ҳам емаган, хароб бўлган эди. Яна кўнгул чопмади: уларга ишона олмадик. Қошимдагилар билан шунга келишдик: улар бу оқшом Карнонда бўладилар. Кечаси эҳтиёткорлик билан кириб отларини чиқара олсак, қаёкка бўлсаям кетиш имкони туғилади.

Туш пайт эди. Кўзетар ерда бир суворийнинг ҳарбий анжомлари йилтираб кўринди. Кимлигини ҳеч билолмадик. Бу Мухаммад Боқир экан. Аҳсида биз билан бирга эди. Аҳсидан чиққанда ҳар ким ҳар тарафга таркалиб, яшириниб юрган экан. Бандаали билан Бобо Сайрабий: «Отлар икки кундирки, емиш емаган. Ўтлоққа тушиб, отларни ўтга кўяйлик», дедилар. У ердан отланиб, ўтлоққа тушиб, отларни ўтга кўйдик. Намозгар маҳали, бир отлик киши биз бекинган тепаликка чиқиб келмоқда эди, танидим: Ғавонинг улуғи – Қодирберди. Буларга: «Қодирбердини чорланг», дедим. Чорладилар. Келди. Кўриб, сўрашиб, иноят шафқат сўзлар айтиб, ваъдалар қилиб, мойилликлар изҳор этиб жўнатдим, токи аркон, ўроқ, болта, сув кечмак асбоби, от еми, егулик ва агар иложи бўлса, от ҳам келтирса. Хуфтон намози пайти шу жойнинг ўзига келишига ваъдалашдик.

Кеч намозшом пайти бир отлик Карнон тарафидин Фаво сари ўтиб борарди. «Кимсан?», деб сўрадик. Жавоб берди. Бу ҳам Муҳаммад Боқирбек экан. Боя тушда кўрган ердан яна бир ерга яширингани бораётган экан. Товушини шунчалик ўзгартирдики, гарчи йиллар мен билан бирга бўлган эса-да, асло таний олмадим. Агар уни таниб ўзимизга қўшсак яхши бўларди. У ўтиб кетганидан кейин хийла хавотирга тушдим. Энди биз Қодирберди Фавоий билан келишилган пайтгача тура олмасдик. Банда Али: «Карноннинг маҳаллаларида хилват боғчалар бор, унда ҳеч киши биров бор деб гумонсирамайди. У ерга бориб, Қодирбердига киши юборайлик, ўша ерга келсин», деди. Шу хаёл билан отланиб, Карноннинг маҳаллаларига келдим. Қиш эди, анча совуқ эди. Бир эски мўйнали пўстин топиб келтирдилар. Кийдим. Бир коса сўк оши топиб келишди. Ичдим. Ажаб ҳузур қилдим. «Қодирбердига киши юбордингми?», деб сўрадим Бандаалидан.

«Юбордим» деб жавоб берди. Бу бадбахт фаросатсиз хотинчалишлар ўзаро келишиб, бир кишини Ахсига – Танбал қошига юборган эканлар. Бир усти ёпик уйга кириб, ўт ёқдик. Бир пайт кўзим уйкуга кетди. Бу эркакнусхалар айёрлик килиб, яна менга айтадиларки: «Қодирбердидан хабар олмагунча бу ердан кимирлаб бўлмайди. Бу ер маҳаллалар орасидир, четда бўм-бўш боғлар бор. У ерга борсак, ҳеч ким гумонсирамайди».

Ярим кечада отланиб чекка бокқа бордим. Бобо Сайрабий том устида у ёқдан-бу ёққа юради. Тушга яқин томдан тушиб, менинг қошимга келиб: «Юсуф кўрғонбеги келмоқда», деди.

Мени ғалати ваҳима босди. «Билиб кел-чи, у менинг шу ердалигимни билармикан?» дедим.

Чикиб сўзлашиб келди. Мана бу хабарни топиб келди: «Юсуф кўрғонбеги айтди: «Ахси дарвозасида бир пиёда учраб, дедик: «Подшоҳ Карнонда фалон ердадир». Мен ҳеч кимга билдирмай, бу пиёдани урушда менга асир тушган Вали хазиначи билан бир ерга қамаб қўйиб, ўзим бу ёққа чопиб келдим. Бекларнинг бу ишлардан хабарлари йўқдир».

«Сен нима деб ўйлайсан?» – дея сўрадим Бобо Сайрабийдан.

Айттики: «Барчаси ўз одамларингиз – навкарларингиздир, улар нима-ям қилишарди. Бормоқ керак. Улар сизни подшоҳ килиб кўтарадилар».

Дедимки: «Шунча тўқнашув ва уруш бўлиб ўтганда, қандай ишонч билан улар ёнига бораёй?»

Шуларни гаплашиб турган эдик, Юсуф кириб олдимда тиз чўкиб букилиб айтдики: «Нимасини яшираман. Султон Аҳмадбекнинг хабари йўқдир. Шайх Боязидбек сизнинг хабарингизни топиб мени юборди».

Шуни айтгач, менда алланечук ҳолат юз берди. Оламда жон кўркувидан ёмонроқ нарса бўлмас экан. «Ростингни айт, – дедим мен, – агар иш ўзгачароқ бўлгудек бўлса, мен ювиниб олай».

Юсуф онтлар ичди. Лекин унинг онтига ким ишонарди? Ўзимда токатсизликни ҳис қилдим.

Ўрнимдан туриб, боғнинг бир гўшасига бордим. Ўзим билан ўзим мулоҳаза қилдим. Дедимки: «Киши агар юз, борингки минг йил яшаса ҳам охири ўлмок керак.

*Агар сад сол мони в-ар яке рўз,
Бибояд рафт аз ин кохи дилафрўз.*

(Мазмуни:

*Агар юз йил ва гар бир кун умр бор,
Бу дилкаш қасрдан кетарсан ночор.)*

Ўлимни бўйнимга олдим. Ўша боғда бир сув оқиб келарди, таҳорат олдим. Икки ракат намоз ўқидим. Бошимни муножотга қўйиб, тилак тилаётган эдимки, кўзим уйкуга кетибди. Туш кўраяпман: Хожа Яъқуб (Хожа Яҳёнинг ўғли, Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг набиралари) рўпарамга оқ-кора тусдаги отда, шундай от минган кўп отлиқлар билан келдилар. «Ғам емангиз. Хожа Аҳрор мени сизга юбордилар», дедилар. «Биз уларга Оллоҳдан мадад сўраб, подшоҳлик тахтига ўлтурғизганмиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назарига келтуруб ёд этсин, биз ўша ерда ҳозир бўлурмиз», деб тайинладилар. Ҳозир ушбу соатда фатҳ ва ғалаба сизнинг томондадир. Бош кўтаринг. Уйғонинг».

Ўшал ҳолатда хушхол бўлиб уйғондим, Юсуф доруға ва хамроҳлари бир-бирига: «Баҳона қилиб ҳаяллаяпти, тутиб боғламоқ керак» деб маслаҳат қилишарди.

Бу сўзни мен эшитиб қолдим. «Сизлар бу тахлит сўзлайсиз. Аммо кўрайин-чи, қайсингиз менинг қошимга кела оларсиз!» дедим. Шундай деб турганимизда боғ деворининг ташқарисида кўп отлиқларнинг келаётган овози эшитилди. Юсуф доруға: «Биз агар сизни Танбал қошига олиб борсак эди, бизнинг ишимиз илгари силжиган бўларди. Ҳозир сизни тутгани яна кўп киши юборипти», деди. У гапни шунга яқинлаштирдик, гўё бу овоз

Танбал юборган кишиларнинг отлари товуши эди. Бу сўзни эшитгач, мен кўпроқ изтиробга тушиб, килар ишимни билмай колдим.

Ўша дақиқада бу отликлар боғнинг эшигини излаб ўтиришга фурсат топмай, деворнинг эскирган ерини бузиб, ичкари кирдилар.

Қарасам, менинг жон тортган навкарим – Қутлук Муҳаммад барлос ва Бобойи Парғарий, ўн-ўн беш, йигирма киши бўлиб етиб келдилар. Булар яқин етиб, отдан ўзларини ташлаб, йироқдан таъзим қилиб, икки букилиб, менинг оёғимга йиқилдилар. Ўша дамда шундай ҳолатга тушган эдимки, гўё менга Худо қайтадан жон ато қилган. «Юсуф доруға ва бу турган соткин зотларни тутиб боғланг», дедим мен. У эркакнусхалар қоча бошлаган эди, ҳар ер-ҳар ерда биттадан тутиб боғлаб келтирдилар.

«Сизлар қаердан келаяпсизлар. Қандай қилиб хабар топдингиз?» деб сўрадим мен.

Қутлук Муҳаммад барлос деди: «Ахсидан қочиб чиққандан кейин сиздан айрилгач, Андижонга келдим, хонлар ҳам Андижонга келиптилар. Мен туш кўрдим, тушимда Хожа Убайдуллоҳ дедиларки: «Бобур подшоҳ Карнон деган кентдадир. Бориб уни олиб келинг, подшоҳлик тахти унга тааллуқлидир». Мен бу тушни кўриб, хушхол бўлиб, улуғ хон, кичик хонга бу ҳақда айтдим. Хонларга: «Менинг беш-олти оға-иним, ўғилларим бор. Яна бир неча йигит кўшинг. Бориб Карнон тарафидан хабар олайин», дедим.

Хонлар дедиларки: «Биз ҳам шундай деб ўйлаймиз, у ўша ерга борган бўлса керак».

Ўн кишини тайин қилиб: «Ўша томонга бориб, хўп текшириб, хабар олинг. Оллоҳ ёр бўлсин, топарсизлар», дедилар. Шу сўз устида Бобойи Парғарий деди: «Мен ҳам бориб қидираман». У ҳам икки йигит иниси билан бирга қўшилиб отландик. Бугун уч кундирки, йўлдамиз, Алҳамдулиллоҳ, сизни топдик», дедилар. Айтдиларки: «Юринг, отланинг, бу боғланганларни ҳам олиб кетайлик. Бунда турмоқ яхши эмас. Танбал сизнинг бу ерга келганингиздан хабар топибди. Ҳар қандай қилиб бўлса ҳам, бориб хонларга қўшилайлик». Ўша замон отланиб, Андижон тарафга қараб йўлга тушдик.

Икки кундан буён ҳеч таом емаган эдим. Пешин намози пайти бир кўйни топиб келиб, бир ерда кўниб, сўйиб, кабоб қилдилар. Ўша кабобдан тўйгунча едим. Ундан сўнгра отланиб, беш кунлик йўлни икки кеча-кундузда тезлик билан босиб ўтдик. Андижонга кириб улуғ хон тоғам (Султон Маҳмудхон)га ва кичик хон тоғам (Султон Аҳмадхон)га кўриниш бердим ва ўтган кунларни батамом баён қилдим. Хонлар билан тўрт ой бирга бўлдик.

Ҳар ерда борган-кўрган навкарларим йиғилдилар. Уч юздан кўпроқ киши бор эди. Хотиримдан кечдики: «Қачонгача бу Фарғона вилоятида саргардон бўлиб юрамиз. Бирор ёкка бош олиб кетай, зора омадим юришса», деб муҳаррам ойида Фарғона вилоятидан Хуросон талабида отланиб чиқдим.

КОБУЛ

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ТЎҚҚИЗИНЧИ (1503–1504) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Муҳаррам ойида Фарғона вилоятидан Хуросонга бориш ниятида Ҳисор вилояти яйловларидан бўлган Илок яйловига келиб тушдим. Ушбу юртда йиғирма уч ёшнинг ибтидосида юзимга устара теккиздим. Менга умидворлик билан эргашиб юрган улуғ-кичик икки юздан кўпроқ, уч юздан озроқ эди. Кўпчилиги пиёда, қўлларида таёк, оёкларида чорик ва эгниларида чопон эди. Қашшоқлик шу даражада эдики, ихтиёримизда иккитагина чодир бор эди. Менинг чодирим волидамга тикланарди. Менга ҳар юртда олачук (матодан қапа) ясардилар. Олачукда ўтирардим.

Гарчи Хуросон нияти билан йўлга чиққан бўлсак-да, лекин шу аҳволимизда бу вилоятдан ва Хусравшоҳ навкарларидан умидворлик бор эди. Деярли кун ора бир киши келиб вилоят ерлари ва элу улусдан сўзлар айтар эдики, бу умидворликни кучайтирарди.

Бу фурсатда Хусравшоҳга элчиликка юборилган Мулло Бобойи Пашоғарий келди. Хусравшоҳдан кўнгилга ёккудек сўз келтирмади. Лекин Ҳисор эли ва улусидан хабарлар келтирди.

Илоқдан уч-тўрт кўчиш билан Ҳисор ўлкасининг Хожаимод деган ерига келиб тўхтадик. Бу юртда Муҳибали Кўрчи Хусравшоҳдан элчиликка келди. Карам ва саховати билан машҳур бўлган Хусравшоҳ вилояти орқали икки маротаба ўтдиг-у, у пасткаш бошқа кишиларга қилган одамгарчиликни бизга қилмади. Эл ва вилоятдан умидворлигимиз боис, ҳар манзилда анча-анча тўхтаб қолишлар бўларди. У фурсатда энг улуғ кишимиз бўлган Ширим тағойи, Хуросонга боришга чидамасдан, қайтиб кетиш хаёлида эди. Сарипулдан мағлуб бўлиб келганимизда ҳам кўч-кўронини жўнатиб юбориб, ўзи ёлғиз қалъада қолганди, номардроқ киши эди. Бир неча бор бундай ҳаракатлар қилганди.

Қабодиёнга етганда Хусравшоҳнинг иниси – Чағониён, Шаҳри Сафо ва Тирмиз ҳукмдори Боқи Чағониёний Хатиб Қаршийни юбориб, тарафдорлик изҳор қилиб, бизга қўшилмоқчи бўлди. Аму сувининг Уёч кечигидан

ўтганда, келиб менга мулозамат килди. Бокининг таклифига биноан, Тирмиз тўғрисига келиб кўчларини Амудан батамом кечириб ўзимизга кўшиб, у фурсатда унинг ўғли, Хусравшоҳнинг жияни Аҳмад Қосимга тааллуқли бўлган Коҳмард ва Бомийен сари йўл олдик. Коҳмарднинг Ажар номли дара кўрғонида уй-элни қолдириб, яна бир кулай вазият рўй берса, шунга кўра иш кўрамиз, деб ўйладик.

Айбакка етганда, бурунроқ менинг қошимда бўлган, яхши қиличбоз, бу алғов-далғовларда мендан айрилиб, Хусравшоҳ қошига кетган Ўрали Билол бир неча йигит билан қочиб келди. Хусравшоҳнинг мўғулларидан бизга нисбатан хайрихоҳлик сўзлари келтирди.

Дарайи Зиндонга етганда Қанбаралибек, уни Қанбарали саллох ҳам дерлар, қочиб бизга келди. Уч-тўрт кўчиш билан Коҳмардга келиб Ажар кўрғонида уй-элни қолдирдик.

Ажардалигимизда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзода бегимдан бўлган, бурун мирзолар тиригида Жаҳонгир мирзога нишона қилинган қизи Жаҳонгир мирзога никоҳланди. Ушбу аснода Боқибек менга лоф-қофлару дағдағалар билан айтар эдики: «Бир вилоятга икки подшоҳ ва бир лашкарга икки лашкарбоши – ғавғо ва вайронлик, фитна ва тарқоқлик боисидир. Ахир айтишган-ку:

*Даҳ дарвеш дар гилеме бихусбанд,
Ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд.
Ним ноне гар хўрад марди худой,
Базли дарवेशон кунад ними дигар.
Мулки иқлиме бигирад подшоҳ,
Ҳамчунон дар банди иқлими дигар.*

(Мазмуни:

*Ўн дарвиш бир гиламда ётадию,
Икки подшоҳ бир иқлимга сизмайди.
Оллоҳнинг жўмарди топса битта нон,
Ярмин дарвишларга синдириб берар.
Бир иқлим юртларин олган подшоҳ
Иккинчи иқлимнинг фикрида бўлар.)*

Умид шундайки: бугун-эрта Хусравшоҳнинг барча навкар ва жанговарлари келиб, подшоҳ куллигини қабул қилишса. Улар орасида кўп фитначи кишилар бор, мисли Айюббекнинг ўғлонлари ва яна баъзилар борки, бизнинг мирзоларнинг орасида ҳамиша ёмонлик ва фитнага сабабчи бўлиб, оғмачилик қиладилар. Ҳозир ушбу фурсатда Жаҳонгир мирзога Хуросон

сари хайр ва яхшилик билан рухсат берилса, токи эрта-индин надомат ва пушаймонликка сабаб бўлмасин». Оға-ини ва хеш-ақрабодан, ҳар қанча камчилик содир бўлса ҳам, воз кечиш менинг шаънимга тўғри келмас эди. Чунки мендан кўнгиллари қолиши мумкин. Гарчи Жаҳонгир мирзо билан бурун орамизда мамлакат ва навкар юзасидан анчагина келишмовчиликлар, қасдлашувлар бўлиб ўтган эса-да, лекин бу гал у юртимиздан мен билан йўлдош бўлиб келган эди. Оға-инилик чегарасидан чиқмай, менга астойдил хизмат қилаётганди. Ундан хафачиликка сабаб бўладиган бирор шубҳали хатти-ҳаракат кўринмасди. Ҳар қанча такрор арз қилган бўлса-да, мен қабул қилмадим. Охири Бокибек айтганидек, ўша фитначилар: Юсуф Айюб ва Баҳлул Айюб менинг қошимдан Жаҳонгир мирзонинг олдига қочиб бориб, ёмонлик ва фитна ҳаракатида бўлиб, Жаҳонгир мирзони мендан айириб, Хуросонга олиб кетдилар.

Ушбу фурсатларда Султон Ҳусайн мирзодан Бадиуззамон мирзога, менга, Хусравшоҳ ва Зуннунга бир мазмундаги узундан-узук мактублар келди. У хатлар ҳозиргача мендадир. Мазмуни шундай эди: «Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзо ва Улуғбек мирзо – оға-инилар иттифоқ қилиб юриш қилганда мен Мурғоб ёқасини тўсдим. Мирзолар яқин етиб ҳеч иш қила олмай қайтдилар. Энди ҳам агар ўзбек отланадиган бўлса, мен Мурғоб ёқасини тўсай. Бадиуззамон мирзо Балх, Шабурғон ва Андхуд кўрғонларига кучли кишиларини қўйиб, ўзи Гурзивон ва Дарайи Зангда у тоғлик масканларни беркитсин».

Менинг бу ерларга келганим хабари Султон Ҳусайн мирзога бориб етган эди. Менга ҳам ёзиб эдики: «Сен Коҳмард ва Ажарда у тоғ этакларини беркитиб, Хусравшоҳ Ҳисор ва Қундуз кўрғонларида ишончли кишиларни қўйиб, ўзи ва иниси Вали Бадахшон ва Хатлон тоғларини тўссинлар. Ўзбек ҳеч иш қила олмай қайтгусидир».

Султон Ҳусайн мирзонинг бу хатлари умидсизлик сабабчиси бўлди. Негаки, Темурбекнинг юртида бу тарихий санада ҳам ёш, ҳам тасарруфидаги ер-мулк, ҳам лашкар ҳисоби жиҳатидан ундан улуғроқ подшоҳ йўқ эди. Биз кўз тутар эдикки, кетма-кет элчилар ва хабарчилар шошилиш келиб, мана бундай ҳукмлар келтирсалар эди: «Тирмиз, Килиф ва Карки кечикларида мунча кема ясанг, кўприк асбобини фалон микдорда тайёр қилинг. Юқориги Тўққиз ўлим кечикларини яхши эҳтиёт қилинг». Токи бир неча йил ўзбек ғавғо-тўполонларидан кўнгли синикқан бу элларнинг кўнгли кўтарилиб, кучайиб, умидвор бўлсинлар.

Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрнига ўтирган улуғ подшоҳ ғанимнинг устига юришни демай, ер беркитмокни, мудофаани деса, эл ва улусда қандай умидворлик қолсин? Биз билан келган оч урук¹ ва уй-элни, Боқи Чағониёнийни ва ўғли Муҳаммад Қосимнинг бор сипоҳийларини кўч-моллари билан Ажарда қолдириб, лашкарни олиб чиқдик. Хусравшоҳнинг мўғулларидан тўхтовсиз киши келиб: Толиқондан подшоҳнинг хайрихоҳлигини тилаб, бор мўғул улуси кўчиб Ишкамиш ва Фулул сари жўнадик. Подшоҳ жадаллик билан етиб келсинлар. Хусравшоҳнинг аксар кишиси ундан юз ўгириб, подшоҳ қуллуғига келади, деган хабарлар етказа бошлашди.

Бу вақтда Шайбоқхоннинг Андижонни олиб, Ҳисор ва Қундуз устига лашкар тортгани ҳақида хабар келди. Бу хабарни эшитган Хусравшоҳ Қундузда тўхтай олмай, қўл остидаги бор кишисини кўчириб, Кобулга йўл олди. Хусравшоҳ Қундуздан кўчиб чиққан заҳотиёк, Қундузни Мулло Муҳаммад Туркистоний исмли роса ишончли кишиси Шайбоқхонга топшириш учун беркитди.

Биз Самту йўли билан Қизилсув сари тушган пайтда Хусравшоҳга тааллуқли ерлар – Ҳисор ва Қундузда бўлган уч-тўрт минг уйли мўғул улуси кўчлари билан келиб бизга қўшилди.

Қанбарали мўғул (илгари зикр этган эдик, такрор бўлди) вайсақи киши эди, унинг феъл-атвори Боқибекка ёқмади. Боқибекнинг кўнгли учун унга рухсат бериб юбордик. Ўғли Абдушукур ўшандан буён Жаҳонгир мирзо хизматида бўлди.

Хусравшоҳ мўғул улусининг бизга қўшилганини эшитиб, хийла жонсарак бўлиб, чора тополмай, куёви Яъқуб Айюбни менга элчиликка юборибди. Қуллик ҳамда хайрихоҳлик изҳор қилиб, агар келишолсак, қулликка келгумдир, деб илтимос қилибди. Боқи Чағониёний кўнглига қараганим учун, ҳар қанча менга хайрихоҳ бўлса-да, акасининг тарафини ҳам қўймасди. У кафил бўлди. Шунга келишдикки, унинг жони омонда бўлади. Молига ҳам ўзи қанча ихтиёр қилса, ҳеч бир келишмовчилик бўлмайди.

Яъқубга кетиш учун ижозат берганимиздан сўнг Қизилсувдан куйига, унинг Андароб суви билан қўшилиш жойига яқин ерда тушилди. Эртаси, раби ул-аввал ойининг ўртасида ёлғиз ўзим Андароб сувидан ўтиб, Души ерларида бир улуғ чинор тубида ўтирдим. У тарафдан Хусравшоҳ хашамат ва дабдаба билан кўп кишиси ҳамроҳлигида келди. Қоида ва таомилга кўра,

¹ Урук – харбий юриш пайтида лашкар кетидан юрадиган кўч (обоз).

йирокда отдан тушди. Келиб кўришганида уч марта эгилиб, қайтганда ҳам уч карра, хол сўрашиш ва тортик тортганда бир маротабадан таъзим қилди. Жаҳонгир мирзо ва Хонмирзога ҳам ушбу йўсинда таъзим қилди. Қари семиз эркак неча йиллар ўз муродича юриб, султонликдан ўз номига бирор хутба ўқимаган эди. Йигирма беш, йигирма олти марта устма-уст таъзим қилди, олдимда у ёқдан-бу ёққа бориб келди. Толиқиб тамом йиқилаёзди. Шунча йиллик қилган беклиги ва салтанати тамоман бурнидан чиқди. Кўришиб тортиқ тортгандан сўнг, ўтиришга буюрдим, ўтирди. Бир-икки гарий¹ ўтириб, у ёк-бу ёқдан сўз ва хикоят айтилди. Номардлик ва харомхўрликдан ташқари, у бефаросат ва бемаза вайсаки ҳам экан.

Эътиборли ва ишончли навкарлари кўзининг олдида гуруҳ-гуруҳ келиб менга навкар бўлаётган пайти шу ахволга етдики, подшоҳлик қилиб гердайиб юрган эркак бундай хор-зорликда истар-истамас келиб не ҳолатлар билан менга мулозамат қилди.

Ундан икки қизик иш содир бўлди. Бири: навкарлари айрилгани сабабли унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилганимда, у бунга жавобан: «Навкарлар тўрт маротаба айнан шундай мендан айрилишган, яна келишган», деди. Иккинчиси: иниси Валининг қачон келиши, Аму дарёсидан қайси кечик билан ўтишини сўраганимда, дедик: «Агар кечув топилса, тез келади. Бироқ кечиклар сув кўпайгач, ўзгаради. «У кечувни сув олиб кетди», деган мақол бор».

Давлатининг ва навкарининг ундан кетиши хусусидаги бу сўзни унинг тилига Тангри солди. Анчадан сўнг мен отланиб лашкаргоҳга келдим, у ҳам тушган ерига кетди. Ушбу кундан эътиборан улуғ-кичик, яхши-ёмон беклари ва бек навкарлари гуруҳ-гуруҳ бўлиб кўч ва моллари билан ундан айрилиб, бизга кела бошладилар. Эртаси куни пешин намози пайтидан то кечкурунгача унинг қошида ҳеч ким қолмади. «Қул оллоҳумма молик-ал-мулки туът ил-мулка ман ташоу ва танзиъ ул-мулка мимман ташау ва туиззу ман ташоу ва тузиллу ман ташоъ би ядик ал-хойру иннака ала кулли шайин қодир». (Таржимаси: «Айт, мулк эгаси, эй Худойим, Сен кимни хоҳласанг, шунга ҳукмронлик берасан. Сен кимдан хоҳласанг, ҳукмронликни тортиб оласан; кимни хоҳласанг азиз қиласан; кимни хоҳласанг, хор қиласан; яхшилик ўз кўлингда, сен ҳар бир нарсага қодирсан».)

Қодир Худонинг ишини қарангки, йигирма-ўттиз минг навкарнинг эгаси, Қаҳлуғдан (уни Дарбанди Оҳанин ҳам дерлар) Ҳиндукуш тоғигача

¹ Гарий – йигирма-йигирма беш дақиқа оралиғидаги вақт.

Султон Маҳмуд мирзога тааллуқли вилоятларнинг ҳаммасига ҳоким эди. Ҳукмронликни мустақил равишда қилар эди. Бир ўлпон йиғувчиси – Ҳасан барлос исмли қари нусха Илоқдан Уёжгача қаттиққўллик билан солиқ йиғиб, бизни кўчириб туширар эди. Хусравшоҳни бир ярим кунда уруш йўқ, талош йўқ, бизнингдек қашшоқ ва фалокат босган икки юз-икки юз эллик кишининг қошида шундай хору зор, ночор ва ожиз қилдики, на навқарига ихтиёри қолди, на молига, на жонига.

Хусравшоҳни кўриб қайтган оқшом мирзохон қошимга келиб, акаларининг қонини даъво қилди. Бизнинг одамлардан ҳам баъзилар бу фикрни ёқладилар, дарвоқеъ шарият ва урфга кўра ҳам муносиби шу эдики, бундай кишилар жазосини тортсин.

Аҳд бўлгани боис Хусравшоҳни озод қилиб, фармон бердикки, кучи етганча нарсаларини олсин-да, кетсин. Уч-тўрт қатор ҳачир ва туяда бор жавохир, олтин, кумуш ва нафис нарсаларни юклаб олиб кетди. Ширим тағойини қўшиб жўнатдик, Хусравшоҳни Ғўрий ва Даҳона йўли билан Хуросон сари юбориб, ўзи Қоҳмардга бориб кўчимизни ортимиздан Қобулга келтиришини буюрдик.

У юртдан Қобулга бориш ниятида кўчиб, Хожа Зайд мавзесига келиб тушдик. Шу куни Ҳамзабий манғит ўзбакнинг талончисини бошлаб келиб, Души ерларини талон-торож қилди. Саййидқосим эшиқоға ва Аҳмад Қосим кўхбур баъзи йигитлар билан юборилди. Бориб, талончиларни бошлаб босиб, бир неча бош кесиб келтирдилар. Ушбу юртда Хусравшоҳнинг қурол-аслаҳахонасидаги зирхли кийимлар улашилди. Етти-саккиз юзтача зирхли кийим ва кўҳа (бўй баробар қалқон) бор эди. Хусравшоҳдан қолган нарсалардан бири шулар эди. Яна чинни идишлар ҳам хийла тушди. Бошқа кўзга кўрингудек нарса бўлмади.

Хожа Зайд мавзесидан тўрт-беш мартаба кўниб-кўчиб, Ғурбанд шаҳрига келдик. Уштур шаҳрига тушганда, Муқим арғуннинг улуғ беги бўлган Шерак арғуннинг, биздан беҳабар, лашкар билан келиб Борон дарёси ёқасида ўтиргани ҳақида хабар топдик. Мақсади – Панжхир йўли билан ўтган кишини ўша пайти Қобулдан қочиб, тарқалоний афғон орасига Ламғон ноҳиясига борган Абдураззоқ мирзо томонга ўтгани қўймаслик эди. Бу хабарни топгач, икки намоз орасида у ердан кўчиб, кечаси билан йўл юриб, тонг вақти Хубён довонидан ошдик.

Суҳайл юлдузини сира кўрган эмасдим. Довонга чиққан заҳотиёқ осмоннинг жануб тарафи пастида ёруғ юлдуз кўринди. «Шу Суҳайл

эмасмикан?», дедим. «Сухайлдир», дедилар. Боки Чағониёний бу байтни ўкиди:

*Ту Сухайли, то кужо тобию кужо толиъ шави,
Чаши ту бар ҳар ки меафтад нишони давлат аст.*

(Мазмуни:

*Сен Сухайлсен, қайда балқиб, қайда порлайсан экан,
Кўзларинг ҳар кимга тушса, бўлди давлатдан нишон.)*

Офтоб найза бўйи кўтарилганида Санжид дараси этагига келиб тушилди. Биздан илгари борган қаровул йигитлар ва яна баъзи йигитлар Қорабоғнинг пасти – Эгриёр тупроғида Шерак билан тўкнашадилар. Оз-моз урушгандек бўлишади. Бизникилар илғор билан тезда уларни енгадилар. Шеракни ва яна етмиш-саксон-юз зўр йигитларни асир қилиб келтирдилар. Шеракнинг қонидан кечиб, мулозим қилдик.

Хусравшоҳ, Қундуздан эл-уруғига бокмай, Кобулга йўл олганида унга тааллуқли эл ва улус беш-олти бўлакка ажралади. Бадахшондагилар бир бўлак: Русто ҳазорасидаги Сайдимали Дарбон, Панжҳир йўли билан ошиб ушбу юртда бизга бош эгиб келишди; яна бир бўлаги: Юсуф Айюб ва Бахлул Айюб эди. Улар ҳам бу юртда хизматимга келдилар. Яна бир бўлак: Бахлул Айюбнинг иниси Вали – Хатлондан; яна бир бўлак: Йилончилик, Накдарий, Қокшол ва Қундуз вилоятида яшайдиган аймақлар. Бу ҳар икки бўлак Андароб ва Сароб билан келиб, Панжҳирдан ошиш хаёлида эдилар.

Аймақлар илгарироқ Саробда эканликларида, кейиндан Вали келди. Аймақлар унинг йўлини тўсиб, урушиб енгдилар. Ўзи қочиб ўзбакка кетди. Шайбоқхон Самарқанднинг чорсусида бошини кестирди. Қолган навқар-савдари таланиб, енгилиб, уруғ-аймоқлари билан ушбу юртда менга қуллук қилиб келдилар. Саййидюсуф ўғлокчи ҳам аймақлар билан келди.

Бу юртдан кўчиб, Қорабоғ ёнидаги Оксарой сайхонлигига тушилди. Хусравшоҳнинг эл-уруғлари – зулм ва бошбошдоқликка ўрганган навқарлар элга зулм қила бошладилар. Охири Сайдимали дарбоннинг бир зўр навқарини бировнинг бир кўза ёғини тортиб олгани учун ўрдага келтириб таёқлатдим. Таёқ остидаёқ жони чиқди. Эл бу сиёсатдан батамом босилди.

Ушбу юртдалигимизда Кобулнинг устига дарҳол бориш-бормаслик кенгашилди. Саййидюсуфбек ва баъзилар: қиш яқин, дарҳол Ламғонга

бормок керак, деб маслахат бердилар. У ерда яна не маслахат рўй берса, ўшанга яраша амал килинар. Биз – Боқи Чағониёний ва баъзилар Кобул устига бормокка қарор килиб, у ердан кўчиб, келиб Або кўруғига (хукмдор оиласининг ёзги истироҳат маскани) тушдик. Ушбу юртда менинг волидам хоним ва Коҳмардда колган эл-уруғ оғир хатарларни бошдан кечириб, бизга келиб кўшилди.

Гап шундаки, Ширим тағойи Хусравшоҳга кўшиб юборилган эди, Хусравшоҳни Хуросонга узатиб, ўзи бориб эл-уруғимизни келтириши лозим эди. Даҳонага етганда Ширимнинг фикри ўзгаради. Хусравшоҳ Ширим билан бирга Коҳмардга боради. Чунки унинг жияни – Аҳмад Қосим Коҳмардда эди. Хусравшоҳ Аҳмад Қосимни орқа килиб, эл-уруғимизга ёмонликни кўзлайди. Боқи Чағониёнийнинг кўп мўғул навкарлари эл-уруғлари билан Коҳмардда эдилар. Улар Ширим тағойи билан махфий келишиб, Хусравшоҳ ва Аҳмад Қосимни тутмоқчи бўладилар. Хусравшоҳ билан Аҳмад Қосим Ажар дарасининг ёнидаги йўл билан қочиб, Хуросонга кетадилар. Мўғулларнинг ушбу келишувларидан мақсадлари ўзларини улардан айирмоқлик экан.

Хонадонимиз аҳли билан бўлган эл Хусравшоҳнинг дағдағасидан халос бўлиб, Ажардан чиқиб, Коҳмардга етган пайти Исиқончи элати ёвлашиб йўлни тўсади. Аксар Боқибекка тааллуқли эл ва улусни улар талайдилар. Қулбоязиднинг ўғли – Тезак кичик ўша ерда эди, асир тушди. Уч-тўрт йилдан сўнгра Кобулга келди. Қийналган, таланган уруғимиз, биз ўтган Қипчок йўли билан ошиб, Або кўруғида келиб бизга кўшилди.

У ердан кўчгач, орада бир кўниб, Чолок сайхонлигига тушдик. Чолокда кенгашиб Кобул шаҳрини қамал қилишга келишдик, сўнгра кўчиб, мен ўзим кўшиннинг марказ қисмидаги барча кишилар билан Ҳайдар Тақининг боғи ва Қулбоязид ошпазнинг қабристони оралиғига тушдим. Жаҳонгир мирзо ўнг қанот одами билан бизнинг катта чорбоққа кўнди. Носир мирзо чап қанот эли билан Қутлукқадам қабристонининг орқасидаги сайхонликда тўхтади. Доим кишимиз бориб Муқим билан музокара олиб борарди. У гоҳ узр сўрар, гоҳ аниқ бир гап айтмасди. Унинг пайсалга солишига сабаб – биз Шеракни қўлга туширган заҳотиёк, у отасига, акасига киши чоптирган, ота-акасидан умидвор эди.

Бир куни лашкар ғули, ўнг қанот ва чап қаноти батамом зирхли кийимлар кийиб, отларга ҳам зирхли ёпинчиклар солиб, шаҳарга яқинроқ борилсин, деган фармон бўлди: шунда ҳам яроқ намоёиш этилади, ҳам ичкаридаги

элга бир сиёсат бўлади. Жаҳонгир мирзо ва ўнг канот Кўчабоғ оркали илгарирок келдилар. Фулнинг олди сув бўлгани боис мен марказ кишиси билан Кутлуккадам кабрисони тарафидан келиб, кир олдидаги тепалик устига чикдим. Хужумкор қисм кишилари Кутлуккадам кўпригининг устига тикилиб бордилар. У пайт хали кўприк йўк эди. Йигитлар шўхлик қилиб, Чармгарон дарвозасигача урушиб бордилар. Муқимнинг оз сонли кишилари урушга тоб беролмай қочиб кўрғонга кирдилар.

Арkning тупрок уйилган тепалигига кўп Кобул эли томошага чикқан эди. Қочаётганда роса чанг-тўзон кўтаришиб, ўзларини ичкарига олдилар. Кўприк билан дарвоза орасидаги баланд қирнинг устида йўл ўртасида кўп чуқурликлар казиб, устини хас билан ёпишган эди. Султонкули чиноқ ва баъзи йигитлар от суриб борганда, бир-бирига урилишиб йикилдилар. Ўнг канот тарафидан бир-икки йигит Кўчабоғ оралаб чикқанлар билан бир-икки қилич солишиб олишдилар. Урушга фармон бўлмагани учун ушбу хатти-ҳаракатлар билан чекланиб, ортга қайтдилар.

Кўрғон эли қаттиқ эсанкираб қолди. Муқим бекларни орага солиб, қуллукка келиб, Кобулни топширмокчи бўлди. Бокибек Чағониёнийнинг воситачилигида келиб менга мулозамат қилди. Биз ҳам иноят ва шафқат йўсинида иш тутиб, унинг кўнглидан ваҳима ва кўркувни бартараф қилдик. Эртаси тонгда бор навқару савдари, мол ва асбоб-усқуналари билан чиқиб, кўрғонни топширади, деган қарорга келдик. Хусравшоҳга тааллуқли эллар ўзбошимчалик ва талончиликка ўрганган эди. Муқимни ва Муқимга тааллуқли кишиларни мол-қоллари билан Кобулдан дахлсиз чиқарсинлар, деб Жаҳонгир мирзо, Носир мирзо ва улуғ бекларни ҳамда ички – яқинларни тайинладик. Муқимга Тепани юрт тайин қилдик.

Эртаси эрталаб мирзолар ва беклар дарвозаларга бориб халойиқнинг тўполон ва ғавғосини кўриб: «Сиз келмагунча бу элни киши тинчитолмайди» деб менга одам юбордилар. Охири ўзим отландим. Тўрт-беш кишини ўқ билан отиб, бир-икки кишини парча-парча қилдирдим. Ғавғо босилди. Муқим ўзига тегишли киши ва жиҳозу нарсалари билан соғ-саломат бориб Тепага тушди.

Раби ул-аввал ойининг охирида Тангри таолонинг фазлу карами билан Кобул ва Ғазни мулк ҳамда вилоятлари жанг-жадалсиз менга муяссар бўлди ва фатҳ этилди.

Кобул вилояти тўртинчи иқлимдадир. Шаҳар обод ерларнинг ўртасида жойлашган. Шарқи Ламғонот, Пуршовар, Ҳашнағар ва баъзи Ҳинд вило-

ятларидир. Ғарби тоғли масканлардир, Карнуд ва Ғўр ўша тоғлардадир. Ҳозирги пайтда ҳазора ва накдарий кавмларининг маскани шу тоғлардир.

Шимоли Ҳиндукуш тоғига туташган. Қундуз ва Андароб вилоятларидир. Жануби Фармул, Нағар, Банну ва Афғонистондир.

Кичкина вилоятдир. Узунасига чўзилган. Шарқдан ғарбга томон ястанган. Атроф-тевараги батамом тоғдир. Қалъаси тоққа туташган. Қалъанинг ғарби-жануб тарафида кичикроқ тоғ бор. У тоғнинг чўккисида Кобул шоҳи иморат қилгани боис бу тоғни Шоҳи Кобул дейдилар. Бу тоғ Деварин тордардан бошланади. Деҳи Яъқуб дарасида тугайди. Гир айланаси икки шаръий келади. Бу тоғнинг этаклари тамомила боғлардир. Менинг улуғ амаким Улуғбек мирзо замонида мирзонинг бек отаси Вайсбек бу тоғнинг этагида бир ариқ чиқарган. Этакдаги боғларнинг ҳаммаси шу ариқдан яшнайти. Шу ариқ охирида Гулкина номли мавзе бўлиб, хилватгина гўшадир. Унда кўп сархушликлар қилганмиз. Гоҳо мутойиба йўсинида Хожа Ҳофизнинг бу байти ўзгартириш билан ўкилар эдиким:

*Эй хуш он вақт ки бепову сар айёме чанд,
Соқини Гулкина будем ба бадномие чанд.*

(Мазмуни:

*Хуш замонлар бир гуруҳ бебошлару салти саёқ,
Гулкинада воҳайлашиб сурар эдик тумтароқ.)*

Қалъанинг жанубида Шоҳи Кобул тоғининг шарқида бир катта кўл бор. Айланаси бир шаръийга яқинлашади. Шоҳи Кобулдан Кобулга томон уч кичикроқ чашма оқиб чиқади: иккитаси Гулкина мавзесидадир. Бир чашма бошида Хожа Шаму номли мазор бор; яна бири Хожа Хизрнинг кадамжосидир. Бу икки ер Кобул элининг сайргоҳидир. Яна бир чашма Хожа Абдуссамад мавзеси рўпарасида, уни Хожа Рўшноий дейдилар.

Шоҳи Кобул тоғидан бир қоя-тумшук айрилиб турипти, уни Уқобайн (икки бургут) дейдилар. Уқобайн қоясидан бошқа яна бир парчагина тоғ тушган бўлиб, Кобул қалъасининг арки бу тоғнинг устидадир. Улуғ кўрғон аркнинг шимолий тарафидадир. Бу арк ғаройиб тарзда юксак ва яхши ҳаволи ерда жойлашган. Бу катта кўл ва уч сайхонлик – Сияҳсанг (қоратош), Сўнак кўрғон ва Чолок аркка ёндошдир. У ердан бутун теварак-атроф худди оёқ остида тургандек кўринади. Ўланлар яшиллик пайтлари жуда сўлим кўринади. Ёз чоғлари Кобулда шимолий ел эсиб туради. Уни Паравон ели дейдилар. Аркдаги шимолга қараган дарчали уйлар жуда хушхаводир.

Мулло Муҳаммад Толиб Муаммойи Кобул аркининг таърифида бир байтни Бадиуззамон мирзо номига атаб ўқир эди. Байт ушбудир:

*Бихўр дар арки Кобул май, бигардон коса пайдарнай,
Ки ҳам кўҳ асту ҳам дарёву ҳам шаҳр асту ҳам саҳро.*

(Мазмуни:

*Симир Кобул аркида май, қадаҳ айлантир-ей тинмай,
Бу манзил тоғу ҳам дарё ва ҳам шаҳру ва ҳам саҳро.)*

Худди, араблар арабдан бошқани «ажам» деганларидек, ҳиндистонлик ҳиндистонлик бўлмаганларни «Хуросон» дейди. Ҳиндистон билан Хуросон орасида қуруқликдаги йўлда икки қатта кўнимгоҳ бор: бири – Кобул, яна бири – Қандаҳор. Кобулга Кошғар, Фарғона, Туркистон, Самарқанд, Бухоро, Балх, Ҳисор ва Бадахшондан қарвонлар келади. Хуросондан қарвон Қандаҳорга келади. Ҳиндистон билан Хуросонни боғловчи восита Кобул вилоятидир. Кўп яхши савдо масканидир. Савдогарлар Хитойга ёки Румга борсалар ҳам шунчалик савдо қила оладилар. Ҳар йили етти-саккиз – ўн минг от Кобулга келади. Қуйи Ҳиндистондан ўн-ўн беш – йигирма минг қорамоллик қарвон Кобулга келади. Ҳиндистондан қалин мато, оқ кийим-кечак, қанд, новвот, шакар ва дориворлар келтирадилар. Кўп савдогарлар ўттиздан ўн, қирқдан ўн (фоиз) фойда олишга рози бўлмайдилар.

Хуросон, Ироқ, Рум, Чин матолари Кобулдан топилади. Кобул ҳиндистонлик савдогарларнинг ҳам кўнимгоҳидир.

Гармсёр (иссиқ иқлим) ва сардсёр (совуқ иқлим) жойлар Кобулга яқиндир. Кобулдан бир кунда сира қор ёғмайдиган жойга борса бўлади. Яна нужумий (астрономик) икки соатда шундай ерга борса бўладики, у ерда ҳеч қачон қор қамаймайди. Аҳён-аҳёнда шундай ёз келадикки, қор қолмайди. Иссиқ ва совуқ иқлимда етишадиган мевалар Кобул атрофида кўпдир. Кобул ва унинг кентларида совуқ иқлимга мансуб мевалардан узум, анор, ўрик, олма, беҳи, амруд, шафтоли, қароли, санжид, бодом ва ёнғоқ кўп бўлади. Мен қароли ниҳолини келтириб эктирганман, яхши қаролилар бўлди ва хануз гурқираётган эди.

Иссиқ иқлим меваларидан, чунончи, норунж (апельсин), турунж (лимон), амлук ва найшакарни Ламғонотдан келтирадилар. Найшакарни мен келтириб эктириб эдим. Чилғўзани (кедр ёнғоғи) Нижрвдан келтирадилар. Кобул атрофидаги тоғлик жойлардан асал кўп келади. Асалхоналари бордир. Биргина Ғазни тарафдаги тоғлик масканлардан асал келмайди,

холос. Кобулнинг равочи яхши бўлади. Беҳи билан қаролиси ҳам яхшидир. Бодринги ҳам яхши.

Бир нав узуми бор, оби ангур дейишади, жуда яхши узумдир. Маст қиладиган чоғирлари бўлади. Хожа Хованд Саййид тоғи этақларининг шароби аччиқлиги билан машҳурдир. Ҳали ҳам тақлид билан унинг таърифини келтирадилар: «Май лаззатини маст билур, хушёрларга не хузур?!»

Экини яхши бўлмайди. Агар Хуросон уруғи бўлса, унчалик ёмон бўлмайди. Жуда латиф хавоси бор. Кобул хавосидек ҳаволи ер оламда борлиги маълум эмас. Ёзларда кечалари пўстинсиз ётиб бўлмайди. Қишда, гарчи қор аксар қатта тушса-да, лекин қаттиқ совуғи йўқдир. Самарқанд ва Табриз ҳам хушҳаволикда машҳурдир, лекин у шаҳарларда қаттиқ совуқ бўлади.

Атрофида тўрт яхши ўланги бўлиб, шарқи-шимолий тарафи Сўнак-қўрғон сайхонлигидир. У Кобулдан икки қуруқ масофадаги яхши сайхонлик. Ўти отга яхши, чивини кам бўлади.

Ғарби-шимоли Чолок сайхонлигидир, Кобулдан бир қуруқ наридаги кенг сайхонликдир, ёзда чивини отга азоб беради.

Ғарбига Деварин сайхонлиги тушган. Аслида бу ерда икки сайхонлик бор: бири Теба сайхонлиги, яна бири Қўшнодир сайхонлигидир. Бу ҳисоб билан беш ўланг (сайхонлик) бўлади. Ҳар икки ўланг Кобулдан бирор шаръий масофада, кичикроқ сайхонликлардир. Лекин ўти отга жуда хушхўр, чивини йўқ. Кобул сайхонликлари ичида бундай сайхонлик бошқа ерда йўқ.

Шарқи Сияҳсанг (Қоратош) сайхонлигидир. Чармгарон (кўнчилар) дарвозаси билан бу сайхонликни Қутлуққадамнинг қабристонини туташтиради. Ёзлар чивини кўп бўлгани боис бу сайхонликда чорвани кам қўрийдилар. Бу сайхонликка туташ Камарий сайхонлиги ҳам бор. Ушбу ҳисоб билан Кобул атрофида олти сайхонлик бўлди, лекин тўрт ўтлоқ машҳурдир.

Кобул вилояти мустаҳкам берк вилоятдир. Ёт ёвнинг бу вилоятга кирмоғи мушкул. Балх, Қундуз ва Бадахшон билан Кобул орасида Ҳиндукуш тоғи ястанган. Бу тоғдан етти йўл ошади, уч йўл Панжхирдадир. Юқорироқ Хавок довонидир, ундан қуйироқ Тул, ундан қуйироқ Бозорак довонлари. Бу уч довондан яхшироғи Тулдир. Лекин йўли бироз узунроқдир. Афтидан, шу боис Тул (узун) деганлар. Тўғрироғида Бозоракдир. Тул ва Бозорак довонлари орқали Саробга тушилади. Бозорак довонини Сароб эли Порандий қишлоғига ингани учун Порандий довони дейдилар.

Яна бири Парвон йўлидир. Катта довон билан Парвон орасида яна етти довон борлиги учун Ҳафтбача (еттиболали) дейдилар. Андароб тарафидан икки йўл келиб, катта довонда кўшилиб, Ҳафтбача билан Парвонга келади. Кўп машаққатли йўлдир. Уч йўл Фурбанддадир. Парвон йўлига яқинроқ йўл Янгийўл довонидир. У Валиён (валилар) ва Ҳинжонга инади. Яна бир йўл Қипчок довонидир. У Андароб суви билан Қизилсувнинг кўшилишига караб тушади. Бу йўл ҳам яхши йўлдир.

Яна бир йўл Шибарту довонидир. Ёзлари сув кўпайса, Шибарту довонидан ошиб, Бомиён ва Сайғон йўли билан, кишлари Обдара билан юрадилар. Қишда тўрт-беш ой бир Шибарту довонидан ўзга ҳамма йўллар бекилади. Бу довондан ошиб, Обдара билан юрадилар. Ёзлари сувлар кўпайганда ҳам бу йўлларнинг кишки ҳолати сакланиб қолади. Чунки Такоб йўлларида сувлар ўтиб бўлмас даражада катта келади. Такоб билан юрмай, тоғ билан юришни хаёл қилсалар, ўтиш кўрқинчлидир. Кузлар уч-тўрт ой, қор озайиб, сувлар камайганда, бу йўллардан ўтишнинг айна пайтидир. Тоғларда ва тор кечувларда ўғри-қароқчилар ҳам учраб туради. Хуросон тарафидан келадиган йўл Қандаҳордан ўтади. Бу йўл теп-текис тўғри йўлдир. Бу йўлда довон йўқ.

Ҳиндистон тарафидан тўрт йўл чиқади. Бир йўл Ламғонот орқали ўтади. Бу йўлда Хайбар тоғларида кичикроқ довон учрайди. Яна бир йўл Бангаш орқали, яна бир йўл Нағар орқали, яна бир йўл Фармул орқали ўтади. Бу йўлларда ҳам кичикроқ довонлар бор. Бу йўллар билан келадиганлар Синд дарёсининг уч кечигидан ўтадилар. Нилоб кечигидан ўтадиганлар Ламғонот орқали келадилар. Қишлари Кобул дарёси билан Синд дарёсининг кўшилишидан юқориқандаги Синд, Кобул ва Савод дарёларидаги кечик орқали ўтадилар.

Мен аксар Ҳиндистонга лашкар билан келганимда кечиклар орқали ўтдим. Келиб, Иброҳимни енгиб, Ҳиндистонни фатҳ қилганимда Нилоб кечигидан кема билан ўтдим. Ушбу кечикдан ўзга Синд дарёсининг ҳеч еридан кемасиз ўтиб бўлмайди. Динкут кечиги билан ўтганлар Бангаш орқали келадилар. Чупора кечиги билан ўтганлар агар Фармул орқали келсалар, Фазнига келадилар ва агар Дашт орқали борсалар, Қандаҳорга кетадилар.

Кобул вилоятида хилма-хил қавмлар бордир. Тоғ ораликлари ва текисликларда турклар, аймоқлар, саҳройи араблар, шаҳар ва баъзи кентларида сортлар истиқомат қилишади. Яна баъзи кентлари ва вилоятларида пашойи,

парожий, тожик, бараки ва афгонлар яшашади. Фарбий тоғларида хазора ва накдарийлар яшайдилар. Буларнинг орасида баъзилари мўғул тилида гаплашишади. Шарки-шимолий тарафидаги Катур ва Габрак сингари тоғлар Кофиристондир, жануби эса Афғонистондир.

Кобул вилоятида ўн бир-ўн икки тилда сўзлашадилар: арабий, форсий, туркий, мўғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, габрий, баракий, ламғоний. Бирор вилоятда бунчалик хилма-хил қавм ва ҳар турли тилларда сўзлашувчилар борлиги маълум эмас.

Кобул вилоятида ўн тўрт туман бор. Самарқанд, Бухоро ва яна бу ўлкадаги бир катта вилоят қарамоғидаги вилоятчаларни туман дейдилар. Андижон, Кошғар ва ул ораларда ўрчин, Ҳиндистонда эса парғана дейдилар. Гарчи Бажавр, Савод, Паршовар ва Ҳашнағар бурун Кобулга тобе бўлса-да, ушбу йилда афғон қавми боскинлари сабабли баъзиси тарқалиб, баъзиси афғонларга қўшилиб кетган. Вилоятлиги қолмаган.

Шарки Ламғонот вилоятидир. Бу вилоят беш туман ва икки бўлукдир (тумандан кичикроқ кент). Ламғон туманларидан каттароғи Нингнаҳор, баъзи тарихларда Нагарҳор деб ёзишади. Қўрғонбеги ўтирадиган ер Одинапурдир. Кобулдан шарқ томонда ўн уч йиғоч йўлдир. Нингнаҳор билан Кобул ораси жуда ёмон йўлдир. Уч-тўрт ерда кичикроқ-кичикроқ довлари, икки-уч ерда тор даралари бор. Хирилжи ва барча йўлтўсар қароқчилар афғонлардир. Бу ерларда эл яшамас, йўлтўсарлар кўп, ободончилик йўқ эди. Қўруқсойнинг этаги – Қорату мавзесини мен бунёд қилдирдим. Шундан сўнг йўл хавф-хатарсиз бўлди.

Иссиқ иқлим билан совуқ иқлим орасидаги чегара худуд – Бодомчашма довонидир. Бу довларнинг Кобул тарафида қор ёғади. Қўруқсой ва Ламғонот тарафида қор ёғмайди. Бу довлардан тушгач, киши ўзга бир оламга дуч келгандек бўлади: дарахтлар ўзгача, ўтлар ўзгача, жониворлар ўзгача, элнинг расму русуми ўзгача.

Нингнаҳор туманида тўққизта сой бор. Шолиси ва буғдойи яхши бўлади. Норунжи, турунжи ва анори кўп, яхши етилади.

Одинапур қўрғонининг олдида, жануб тарафидаги бир баландликда тўққиз юз ўн тўртинчи (1508) йили бир чорбоғ солдим. У Боғи Вафо деб номланган, сойга туташ; сой қўрғон билан боғ орасидадир: норунжи, турунжи ва анори кўп бўлади. Паҳархонни енгиб Лахўр ва Дипалпурни олган йилим кейла (банан) келтириб эктиргандим, кўкарган эди. Ундан бурунги йили шакарқамиш ҳам эккан эдилар, шакарқамишлар яхши бўлганди. Бадахшон ва Бухорога у

шакаркамишлардан юборилган эди. Ери баланд, оқар суви муттасил, ҳавоси киш пайти мўътадил, боғнинг ўртасида бир кичикроқ тепалик ястанган; бир тегирмон суви бу боғнинг ўртасидан ва боғнинг ичидаги тепаликнинг устидан ҳамиша оқиб туради. Боғ ўртасидаги чорчаман (тўртбурчак гулзор) шу тепалик устида барпо этилган. Боғнинг ғарби-жанубий тарафида ўнга ўн ўлчовидаги ховуз, атрофи бутунлай норунж дарахтларидир; анор дарахтлари ҳам бор. Бу ховузнинг теварак-кирғоқлари батамом себаргазордир. Боғнинг энг сўлим ери ушбудир. Норунжлар сарғайган маҳали кўп яхши кўринади; хийла яхши боғ бунёд топди.

Кўхи Сафед Нингнаҳорнинг жанубида ястанган бўлиб, Бангаш билан Нингнаҳор ушбу тоққа туташади. Отлиққа йўл йўқдир. Бу тоғдан тўққиз сой чиқади. Тоғда қор ҳаргиз қамаймайди. Шу боисдан бўлса керак, Кўхи Сафед – Оқ тоғ дейдилар. Қуйи ўтлоққа ҳеч қор тушмайди. Оралиқ масофа ярим кунлик йўлдир. Бу тоғ этагида яхши ҳаволи ерлар бор. Сувлари совук, музга ҳеч эҳтиёж бўлмайди.

Одинапур қўрғонининг жануб тарафи Сурхруд (Қизилсой) сойидир. Қўрғон тепасида бунёд топган. Сой томони қирқ-эллик қари тик тоғдир. Шимолида бир парча тоғ бўлиб, хийла мустаҳкам қўрғондир. Бу тоғ Нингнаҳор билан Ламғонотнинг орасида. Қачон Кобулда қор ёғса, бу тоғ чўққисига қор тушади. Ламғон эли Кобулда қор ёққанини шундан биладилар. Бу Кобулдан Ламғонотга келадиган йўл. Агар Кўруксой билан келинса, бир йўл Дири довонидан ошиб, Булонда Борон дарёсидан ўтиб Ламғонотга боради. Яна бир йўл Кўруксойдан пастда Қўратудан ўтиб Улуғ Нурдан Борон дарёси орқали Бодипеч (Куён) довонидан оша Ламғонга етади. Агар Нижров билан келсалар, Бадровдан, сўнг Қармангриқдан ўтиб Бодипеч довонига боради.

Ламғоннинг беш туманидан бири Нингнаҳор бўлса-да, лекин Ламғонотни уч туманга нисбат берадилар. У уч тумандан бири Алишанг туманидир. Шимолида Ҳиндукуш тоғига туташ қорлик юксак берк тоғлар бор. Бу тоғ аҳолиси батамом Кофиристондир. Алишангга яқинроқ кофирлар юрти Милдир. Алишанг сойи Милдан чиқади. Ҳазрати Нух пайғамбарнинг отаси Меҳтар Ломнинг қабри Алишанг туманидадир. Баъзи тарих китобларида Меҳтар Ломни Ламак (Ламкон) ҳам деганлар. Бу эл тилини мулоҳаза қилиб кўрсак, баъзи пайт «к» (коф) товуши ўрнига «ғ» (ғайн) талаффуз қиладилар. Шу боисдан бўлса керакки, бу вилоятни Ламғон деганлар.

Яна бир тумани Алингордир. Алингорга яқинроқ кофиристон Кавардир. Алингор сойи Кавардан чиқади. Бу икки сув Алишанг билан Алингордан ўтиб, бир-бирига қўшилиб, Мандировар туманидан қуйида Борон дарёсига қўшилади.

У икки мавзедан бири Дарайи Нурдир. Ўхшаши йўқ бир манзил бунёд топган. Қўрғони даранинг олдинги қисмида бир тумшуксимон қоянинг устида қурилганки, икки тарафи сойдир. Шолипоеси кўп, йўлсиз юриб бўлмайди. Норунж, турунж ва бошқа иссиқ иқлим мевалари етилади. Бироз хурмо дарахтлари ҳам учрайди. Қўрғоннинг икки тарафидаги сой ёқалари батамом дарахтлардир; кўпроғи эмлук дарахтидир. Бу мевани баъзи турклар қора емиш дейдилар. У Дарайи Нурда кўп бўлади, бошқа ерда бу мева учрамади. Узуми бутунлай дарахтлар устидадир. Ламғонотда Дарайи Нур шароби машҳур. Икки нав шароб бўлади: арра тоши ва эгов тоши дейдилар. Арра тоши сарғишдир; эгов тоши хушранг кип-қизил бўлади, лекин арра тоши кўпроқ кайф беради. Бирок иккаласининг кайфи ҳам шуҳратларича эмас.

Юқори Сар дараларида маймун бўлади, бундан қуйи – Ҳиндистон сари ҳам маймун бор, бундан юқорида бўлмайди. Бу эл бурун чўчка сақлар эди, бизнинг замонда бартараф қилди.

Яна бир туман Кунар ва Нургилдир. Бу туман Ламғонотдан бошқачароқ бунёд топгандир. Кофиристоннинг ичидан вилоят сарҳади ўтган. Катталиги Ламғон туманларича бўлса-да, лекин моли кам, солиқни озроқ берадилар. Чағонсарой дарёси шарки-шимоли тарафдан Кофиристоннинг ичи билан келиб, бу вилоятнинг орасидан ўтиб, Кома мавзесида Борон дарёсига қўшилиб, шарққа қараб оқади. Нургил бу дарёнинг ғарб тарафидир, Кунар шарқ тарафи. Мир Саййид Али Ҳамадоний раҳматуллоҳ саёҳат қилиб келиб, Кунардан бир шаръий юқорида вафот этганлар. Муридлари бу ердан Хатлонга элтибдилар. Оламдан кўз юмган ерлари ҳозир бир мазор бўлиб қолган. 925 (1519) йили келиб Чағонсаройни олганимда, бу жойни тавоф қилиб эдим. Норунж, турунж ва гуручи кўп бўлади. Аччиқ чоғирларни Кофиристондан келтирадилар.

Бу эл қизиқ бир удумдан ривоят қилдиларки, бу ақлга сиғмайди. Бирок бу хабар кўп мартаба эшитилди: бу туманнинг қуйи томонини Ламата кандидейди. Ундан пасти Дарайи Нур ва Атарга тааллуққидир. Ушбу Ламата кандидан юқориси батамом тоғлик жойлар, Кунар, Нургил, Бажавр, Савод ва ўша атрофда шундай расм амал қилади: бирор хотин ўлса, уни

замбилсимон ёғоч сўрига солиб, тўрт тарафидан тўрт киши кўтаради. Агар умрида ёмон иш қилмаган бўлса, ўлик ҳаракатланиб, бу кўтарганларни бе-хосдан титратиб юборади. Бу шунчалик бўладики, кўтарганлар ўзларини усталик билан сакласалар, ўлик сўридан тушади. Агар ёмон иш қилган бўлса, ҳаракат қилмайди – кимирламайди. Буни ёлғиз бу элдангина эшитма-дик. Бажавр, Савод ва барча тоғлик масканлар эли бир овоздан шу воқеани ривоят қилдилар. Бажаврнинг султони Ҳайдарали Бажаврий у вилоятни хийла яхши забт қилди. У онаси ўлганида йиғламаган, аза тутмаган, қора киймаган. «Боринг, онамни сўрига солинг, агар ҳаракат қилмаса – куйди-раман», деган. Сўрига соладилар, одатий ҳаракат у ўликдан содир бўлади. Буни эшитгач, қора кийиб, аза тутади.

Яна бир мавзе Чағонсаройдир, бир кентдир, ночоргина бир ер, Кофи-ристоннинг бошланишидадир. Эли кофирлар билан аралаш бўлгани учун, мусулмон бўлсалар-да, кофирлар расмига амал қиладилар. Чағонсарой дарёси номи билан машҳур бўлган катта анҳор Чағонсаройнинг шарқи-шимолидан ва Бажаврнинг орқа тарафидан оқиб келади. Фарб тарафида Пич номли Кофиристон кентидан яна бир кичикрок сой келиб, бу сувга кўшилади. Чағонсаройнинг сарғиш аччик чоғирлари бўлади. Унинг Да-райи Нур чоғирига ҳеч нисбати йўқдир. Ўзининг узуми ва боғи йўқ. Дарё юкорисидаги Кофиристондан ва Пич номли Кофиристондан келтирадилар. Мен Чағонсаройни олганимда Пич кофирлари бу элга кўмакка келиб эди. Чоғир бунда шундай расмдирки, ҳар кофирнинг бўйнида бир меш чоғир бўларди. Сув ўрнига шароб ичиб юришади.

Гарчи Кома мустақил ер бўлмай, Нингнаҳорга тобе бўлса-да, уни ҳам алоҳида мавзе ҳисоблайдилар.

Яна бири Нижров туманидир. Кобулнинг шарқи-шимолидаги тоғлик маскан. Орқасидаги тоғларнинг ҳаммаси Кофиристондир. Ажиб бир гўша. Узум ва меваси кўп, шароби ҳам кўп бўлади. Бироқ қайнатма қиладилар. Қиш мавсуми товукни кўп парвариш қиладилар. Эли шаробхўр, бенамоз, кўркмас ва кофиртабиат элдир. Тоғларида ножу (санавбар), чилғўза, балут ва ханжак дарахтлари кўп учрайди. Ножу, чилғўза ва балут дарахти бундан куйида ўсади. Нижровдан юқорида асло бўлмайди. Булар Ҳиндистон дарахт-ларидандир. Бу тоғликлар элининг чироклари фақат чилғўза ёғочидандир, шамдек ёнади, жуда ғаройиб.

Нижров тоғларида учар тулки бўлади. Учар тулки бир жониворки, мушукдан каттароқ, икки қўли ва икки бутининг орасида кўршапалак

канотидек пардаси бор. Доим менга келтиришар эди. Дарахтдан-дарахтга пастга томон бир камон ўқи отимига учади, дейишади. Мен ўзим учганини кўрмадим. Дарахтга кўйдик, чаккон тирмашиб чикди, ундан қувладилар, қанотини ёйиб, учгандек этиб, беозор ерга тушди. Бу тоғларда лўча қуши ҳам учрайди. Бу қушни буқаламун дейдилар. Бошидан қуйруғигача беш-олти хил ранги бор. Бўйни кабутарнинг бўйнидек, катталиги тоғ каклигича келади, афтидан Ҳиндистон тоғ каклигидир. У эл қизик нарсани ривоят қилдилар: киш бўлгач, бу қуш тоғ этакларига тушади, агар учирсалар, узумзордан ўтса, қайтиб асло учолмайди, тутиб оладилар. Яна бир сичкон Нижровда бўлар экан. Уни «мушкин сичкон» дейдилар. Ундан мушк хиди келармиш. Уни мен халигача кўрмадим.

Яна бири Панжхир туманидир. Йўл устида жойлашган. Кофиристон унга жуда яқиндир. Йўлтўсар қарокчилар Панжхирдан ўтадилар. Кофирларга яқин бўлгани учун Панжхирдан ҳам улуш олишади. Мен бу навбат келиб Ҳиндистонни фатҳ этганда, кофирлар келиб Панжхирда анча кишини ўлдириб, кўп харобликлар қилишипти.

Яна бири Фурбанд туманидир. У вилоятларда довонни банд дейдилар. Фўрга бу довон оркали борадилар. Афтидан шу сабабли Фурбанд деганлар. Даранинг бош қисмларини ҳазоралар эгаллаб олишган. Бир неча кентлари камҳосилроқдир. Фурбанд тоғларида кумуш кони ва ложувард кони бўлади, дейишади.

Яна тоғ этаги кентлари бўлиб, боши Митакача, Паравон, пасти – Дурнома, ўн икки-ўн уч кентдир; мевали кентлардир, шароблари кайф берувчидир. Бу орада Хожaxon Саййиднинг шароблари ҳаммасидан аччиқроқ. Бу кентлар батамом тоғ этагида ва тоғда жойлашгани учун мол солиқларини тўлаб турсалар-да, лекин харжда, истеъмолда, пул муомаласида яхши эмаслар.

Бу кентлардан қуйи тоғ этагида тоғ билан Борон дарёси оралиғида икки парча текис дашт бор. Бирини Курраи Тозиён (Араблар хўтиги), яна бирини Дашти Шайх дейишади. Ёзлар чиқин тола ўти кўп яхши бўлади. Турклар ва аймақлар ёзда бу ерга келадилар. Бу тоғ этакларида ранг-баранг ҳар хил навли лолалар ўсади. Бир маротаба санаттим: ўттиз икки-ўттиз уч нав бир-бирига ўхшамас лола чикди. Бир нав лола бўладики, ундан бироз қизил гулнинг хиди келади, уни лолаи гулбўй (гулхидли лола) дер эдик. У Дашти Шайхда бир парчагина ерда учрайди,

ўзга ерда бўлмайди. Яна ушбу этакда, Паравондан куйирокда садбарг лола очилади. У ҳам бир парча ерда, Ғурбанд тордаранинг чикишида ўсади.

Бу икки даштнинг орасида бир кичикрок тоғ кад кўтарган. Бу тоғда бир парча қум уюлган, тоғ бошидан тубигача Хожа Региравон (юрмақум) дейдилар. Айтишларича, ёзлари бу қумдан ногора ва дўмбира овози келармиш.

Яна Кобулга тобе кентлар бор. Кобулнинг ғарби-жанубида қорли катта тоғ тушган. Унинг қори кейинги йил қоригача етади. Кейинги йилга қор етмайдиган йил камдан-кам бўлади. Кобулда муздонлар музи тугаса, шу тоғдан қор келтириб яхоб қилиб ичадилар. Кобулдан уч шаръий йўлдир.

Яна бири Бомиён тоғидир. У жуда баланд тоғ. Ҳирманд, Синд, Дуоба, Қундуз ва Балхоб дарёлари шу тоғдан чиқади. Айтишларича, бир кунда ҳар тўрт дарё сувидан ичиш мумкин.

Бу кентлар асосан тоғ этакларида барпо этилган. Боғида узум кўп бўлади. Меваси хилма-хил ҳам мўл. Бу кентлар орасида Исталиф ва Истарғачга тенг келадиган йирик кент йўқ. Улуғбек мирзо бу кентларни Хуросон ва Самарқанд деб атар экан. Ламғон ҳам бу кентларга ўхшаб кетади. Узуми ва меваси у кентларни кичалик бўлмаса-да, лекин ҳавосининг қиёси йўқ. Қорли тоғ Ламғон тоғидир.

Исталифчалик кент бу яқин орада маълум эмас. Катта анҳор кентнинг ичидан оқиб ўтади. Сойнинг ҳар икки тарафи боғлардир. Сабзалик, сафоли боғчалари бор. Суви совук. Яхобга эҳтиёж бўлмас, аксар вақт тиниқдир. Бу кентда Боғи Калон (катта боғ) номли Улуғбек мирзога тегишли боғ бор эди. Мен эгаларига пулини бериб олдим. Боғдан ташқари баланд чинорлар бор. Чинорларнинг ости ям-яшил, сафоли бир манзилдир. Боғнинг ўртасидан бир тегирмон сув ҳамиша оқиб туради. Бу ариқ бўйида боғ ўртасида чинор ва бошқа дарахтлар ўсган. Бурун бу ариқ эгри-бугри ва кўримсиз эди. Менинг кўрсатмам бўйича, бу ариқни тўғри режа билан кўримли қилдилар. Жуда яхши ер бўлди.

Бу кентлардан куйирок – даштдан бир-бир ярим қурўх юқорирокда, тоғ тубида чашма оқиб ётади. Уни Хожа Сеёрон (уч дўст) деб атайдилар. Бу чашмада ва унинг атрофида уч нав дарахт ўсган. Чашманинг ўртасида қалин чинор дарахтлари бор. Латиф соя ташлаб туради. Чашманинг икки тарафида – тоғ тубидаги қирларда қалин бошқа балут дарахтлари ўсади. Кобулнинг ғарбий тоғида ушбу икки бўлак балутзордан бошқа жойда балут дарахти асло учрамайди. Чашманинг олдида, дашт тарафида, қалин арғувонзор ястанган. Бу вилоятда шундан ўзга арғувонзор йўқ. Айтишларича, бу уч тур-

даги дарахт уч азизнинг кароматидир. Сеёрон деб ном берилиши сабабини шундан кўрадилар. Бу чашманинг атрофига тош тердирдим. Чашмани ганч ва соружа билан ўнга ўн қари қилиб ўраттирдим. Чашманинг тўрт томони кўримли ва шинам маскан бўлди; у бутунлай арғувонзорга тутшиб кетганди. Арғувон гуллаган чоғи оламда бундай ажойиб ер бошқа топилмасди. Сарик арғувони ҳам кўп бўлади. Сарик арғувон билан қизил арғувон тоғ этакларида чаман бўлиб очилади. Бу чашманинг ғарби-жанубий тарафида бир дарадан ҳамиша ярим тегирмон сув оқиб ётади. Арик қаздириб, бу сувни Сеёрон даштининг ғарби-жануб тарафидаги тепалик устига келтиргиздим. Тепалик устида катта айлана супа солдирдим. Супанинг атрофига батамом тол дарахтлари экилди. Жуда яхши манзил бўлди. Бу супадан юқорироқ – тепалик ёнини узумзор қилдирдим. Ушбу арикнинг бу ерга келтирилиши йили таърих усулида «жўйи хуш» (яхши арик) сўзлари хисобидан топилди.

Яна бири Лахугар туманидир. Катта кенти Чархдир. Ҳазрати Мулло Яъқуб (сирлари муқаддас бўлсин) мана шу Чархдан. Муллозодаи Мулло Усмон ҳам чархликдир. Сижованд ҳам Лахугар кентларидандир. Хожа Аҳмад ва Хожа Юнус Сижованддандирлар. Чархнинг боғлари жуда кўп. Лахугарнинг бошқа кентларида боғ бўлмайди. Авғоншол элдир. Кобулда шу сўз расмдир. Чамаси бу сўз «авғоншиор» бўлган бўлса керакки, «авғоншол» дейишган.

Яна бири Ғазни вилоятидир. Баъзилар туман ҳам дейдилар. Сабуктигин билан Султон Маҳмуднинг ҳамда авлодининг пойтахти Ғазни бўлган экан. Баъзилар Ғазнин тарзида ҳам ёзадилар. Султон Шихобиддин Ғурий ҳам шу ерни ўзига пойтахт қилган экан. Султон Шихобиддинни «Табакоти Носирий» китобида ва баъзи Ҳинд тарихида Муизиддин (динни эъзозловчи) деб ёзганлар.

Ғазни учинчи иқлимдадир. Уни Зобул ҳам дейдилар. Зобулистон шу вилоятга тегишли. Баъзилар Қандаҳорни ҳам Зобулистонга киради, деб ҳисоблаганлар. Ғазни Кобулдан ғарбга томон ўн тўрт йиғоч йўлдир. Бу йўл билан бир неча маротаба тонг бошида Ғазнидан жўнаб, икки намоз ораси ва намозгарда Кобулга етиб борилган эди. Одинапур ўн уч йиғочлик йўлда бўлса ҳам йўлнинг ёмонлигидан бир кунда етиб бўлмайди. Камхосилроқ вилоятдир. Анҳорида тўрт-беш тегирмон суви бўлади. Ғазни шаҳри ва яна тўрт-беш кенти ушбу сув билан ободондир. Яна уч-тўрт кенти кориз билан суғорилади. Кобул узумидан Ғазни узуми яхшироқ бўлади. Қовуни ҳам Кобул қовунидан афзалроқ. Олмаси ҳам яхши бўлади. Уни Ҳиндистонга

элтардилар. Экин етиштириш жуда сермашаккатдир. Экин экиш олдидан ҳар йили ерга бутунлай янги тупрок соладилар. Лекин бу ернинг Кобул экинидан ҳосили ортиқроқ бўлади. Рўян экадилар. Ҳосили бутунлай Ҳиндистонга кетади. Бу элнинг яхши ҳосили рўяндир.

Ҳазора ва афғонлар сахро-даштда яшайдилар. Кобулга караганда Ғазнида ҳамиша арзончиликдир. Эли ханафий мазҳабли, покиза эътиқодли мусулмон элдир. Уч ой рўза тутадиган элати ҳам анчагина. Аёллари ҳижобда ва ёпингандирлар.

Мулло Абдурахмон Ғазнининг улуғларидан эди. Донишманд киши эди, ҳамиша дарс айтарди. Жуда диндор, такводор ва пархезкор киши эди. Носир мирзо ўлган йили у ҳам оламдан ўтди.

Султон Махмуднинг қабри Ғазни маҳаллалари орасида. Султон қабри унда бўлгани учун Равза дерлар. Ғазнининг яхши узуми Равзадандир. Авлоди Султон Масъуд билан Султон Иброҳимнинг қабри ҳам Ғазнидадир. Ғазнида табаррук мозорлар кўпдир.

Кобул ва Ғазнини олган йилим Кўхат, Банну, Дашт ва Афғонистонга юриш қилиб, кўп кишиларни қатл қилиб, Дуки билан ўтиб, Оби Истоданинг ёни билан Ғазнига келганимда, Ғазнининг кентларида бир мозор бордурки, салавот айтилгач, қабр ҳаракатга келади, деб айтдилар. Бориб кўрдик. Қабрнинг тебрангани сезилди. Сўнгра маълум бўлдики, бу ҳол қабр хизматчиларининг хийлалари экан. Қабрнинг устига арқон тортиб, устига деворсимон қилиб мато ташлаб қўйилган. Ҳар замон арқон қимирлатилса, мато тебрангани учун остидаги қабр қимирлагандек туюлади. Бу худди кемага кирмаган киши кемага ўтирса соҳил тебрангандек бўлиб туюлишига ўхшайди. Хизматчиларни қабрдан йироқ туришга буюрдим. Бир неча маротаба салавот айтганларида ҳам қабрда бирор ҳаракат сезилмади. Буюрдимки, арқон ва матони олиб ташлаб, қабрнинг устига гунбаз қилдилар. Қабр хизматчиларининг аввалги ишлари таҳдид билан ман этилди.

Ғазни – жуда камҳосил ер. Ҳиндистон ва Хуросонни ўз забтларида тутган подшоҳларни нега бундай ночоргина ерни пойтахт қилганликларига ҳамиша таажжуб қилинади.

Султон Махмуд замонида уч-тўрт тўғон бўлган экан. Бир тўғон ушбу Ғазни дарёсида. Ғазнидан шимол сари уч йиғоч юқориқроқдан Султон бир катта тўғон солибди. Бу тўғоннинг баландлиги қирқ-эллик қари, узунлиги тахминан уч юз қари келади. Сувни унда захира қилиб сақлаб, эҳтиёжга яраша экинга очар эканлар.

Аловуддин Жаҳонсўз Гўрий бу вилоятни эгаллаганида ушбу тўғонни бузиб султон авлодининг кўп қабрларини куйдирипти. Ғазни шахрини бузипти ва куйдирипти. Элни талапти, ўлдирипти, кўлидан келганча қатл ва бузукчилик қилипти. Ўшандан бери бу тўғон бузукдир. Ҳиндистон фатх қилинган йили бу тўғонни тиклаш учун Хожа Калондан маблағ юборилди. Тангри иноятдан умид борки, бу тўғон обод бўлади.

Яна бири Банди Сихандир (Сихан тўғони). Ғазнининг шаркида, бу ҳам Ғазнидан икки-уч йиғоч масофада. У ҳам узоқ муддатлардан буён харобдир. Обод қиладиган сиёғи ҳам йўқ. Яна бири Саридех (қишлоқбоши) тўғонидир. Бу тўғон ободдир.

Китобларда битибдиларки, Ғазнида бир чашма бор, агар нажосат ва ифлосликларни бу чашмага солсалар, ўша заҳоти тўполон ва тўфон, ёғин ва жала бўлармиш. Яна бир тарихий асарда кўрилибдики, ҳинд ройи (шоҳи) Сабуктигинни Ғазнида камал қилганида, Сабуктигиннинг буйруғи билан бу чашмага нажосат билан ифлос нарсаларни соладилар. Тўполон ва тўфон, ёғин ва жала бошланади. Ушбу хийла билан у ғанимни даф қилади. Мен Ғазнида кўп сўраб-суриштирдим, бу чашмадан ҳеч ким бирор дарак бермади.

Бу вилоятларда Ғазни ва Хоразм совуқлиги билан машхурдир. Ироқайн (икки Ироқ) ва Озарбайжонда Султония ҳамда Табриз ҳам совуғи билан шуҳрат қозонган.

Яна бири Зурмат туманидир. Кобулнинг жанубий тарафида. Ғазнининг шарки-жануби Кобулдан ўн икки-ўн уч йиғоч ва Ғазнидан етти-саккиз йиғочлик йўл; саккиз кентдан иборатдир. Қўрғонбеги ўтирадиган ери Гардиздир. Гардиз қўрғонининг ичида аксар уйлар уч қаватли ва тўрт қаватлидир. Гардиз анча мустаҳкам қўрғон. Халқи Носир мирзо билан ёвлашиб, мирзога анча ташвиш келтирди. Зурмат эли авғоншол элдир. Экин ва дехқончилик қилади, бу ерда дарахт ва боғлар йўқ. Бу туманнинг жанубида бир тоғ бор, уни Баракистон тоғи деб атайдилар. Бу тоғнинг этагида баландроқ ерда чашма чиққан. Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг қабри шу ерда.

Яна бири Фармул туманидир. Камҳосил ер. Олмаси ёмон бўлмайди. Уни Мўлтон ва Ҳиндистонга олиб борадилар. Афғон ҳукмдорлари замонида Ҳиндистонда ҳурмат-эътиборда бўлган Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг авлоди шайхзодалар Фармулдандир.

Яна бири Бангаш туманидир. Теварак-атрофи батамом йўлтўсар афғонийлардир. Чунончи, хугиёний, хирилжи, тўрий ва ландар сингари

элатлар шу чекка ерларда тўхтаган. Шу сабабларга кўра кўнгил тўлгудек хирож тўламайдилар. Қандахор, Балх, Бадахшон ва Ҳиндистонни фатх этишдек улуғ ишлар орага тушгани боис Бангашни забт этишга фурсат бўлмади. Тангри ёрлақаб фурсат топганда, Бангашни йўлтўсарларга кўшиб забт этиш ниятидадирман.

Кобулнинг катта қишлоқларидан бири Аласойдир. У Нижровдан икки-уч шаърий олисда. Бу ерга Нижров тарафидан тўппа-тўғри шарқ сари юриб келинади. Кўра деган ерга етганда Аласойга қараб кичикрок доvon кўтарилган. Бу иссиқ ва совук иклим ўртасида уларни ажратувчи Кўра доvonидир. Ушбу Кўра доvonи эрта баҳорлар қушларнинг ўтадиган жойидир. Нижровга қарашли Пичғон эли бу доvonда кўп қуш тутадилар. Доvonдан чиқишда ҳар ер-ҳар ерда тошдан пистирмалар ясаганлар. Қуш тутадиган кишилар бу пистирмаларда ўтириб, тўрнинг бир учини беш-олти қари узокрокка маҳкамлайдилар; тўрнинг бошқа тарафини ердаги тошга бостирадилар. Яна бир тарафида тўрнинг ярмигача уч-тўрт қари ёғоч боғлайдилар. Ёғочнинг бир учи пистирмада ўтирган кишининг қўлида бўлади. Улар ясалган пистирма тешиқларидан қараб кутадилар. Қушлар яқин келиши билан тўрни кўтарадилар. Қушларнинг ўзи тўрга киради. Шу йўл билан кўп қуш тутадилар. Шундай муболаға қиладиларки, гоҳо шунчалар кўп қуш тутилганидан, уларни бўғизлаб улгуролмайдилар.

Бу вилоятда Аласой анори машҳурдир. Гарчи жуда зўр анор бўлмаса-да, лекин у вилоятда Аласой аноридан яхшироқ анор йўқ. Бу ернинг анорларини батамом Ҳиндистонга элтадилар. Узуми ҳам ёмон бўлмайди. Нижров шаробларидан Аласой шароблари аччикрок ҳамда хушрангроқдир.

Яна бири Бадров қишлоғидир. Аласойнинг ёнида. Бу ерда мева бўлмайди. Дехқони кофирдир. Дон етиштирадилар. Хуросон ва Самарқандда турк (ўзбеклар) ва аймоқлар дала-даштда яшаганларидек, бу вилоятнинг дала-даштларидагилар ҳазора ва афғонлардир. Ҳазоралардан энг улуғи Султон Масъудий ҳазора бўлса, афғонлардан улуғроғи Маҳманд афғонийдир.

Кобулнинг барча ерларидан, бож ва саҳройилари билан кўшиб, саккиз юз минг шоҳрухий пул йиғдилар.

Кобул вилоятининг шарқ тарафидаги тоғлари ҳам, ғарб тарафидаги тоғлари ҳам икки турлидир. Андароб, Хост ва Бадахшонот тоғлари арчалик, сербулоқ, юмшоқ тепаликлардан иборат тоғлардир. Тоғининг қирлари ва ўтлоғининг ўти бирдек яхши бўлади. Кўпроқ бутака ўти ўсади, от уни яхши ейди. Андижон вилоятида бу ўтни бутка ўти дейдилар. Унга қўйилган

номнинг сабаби маълум эмас эди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута бўлиб ўсгани учун бутака дер эканлар.

Ҳисор, Хатлон, Самарканд, Фарғона ва Мўғулистоннинг яйловлари батамом шунга ўхшаш яйловлардир. Гарчи Фарғона билан Мўғулистон яйловларини бу яйловларга киёслаб бўлмаса-да, лекин ўша йўсиндаги тоғ ва яйловлардир.

Нижров, Ламғонот, Бажавр ва Савод тоғлари ножу ва чилғўза, балут, зайтун ва ханжакзорга сероб тоғлардир. Ўти бу тоғларнинг ўтидек эмас, калин ва баланд бўлади, лекин фойдасиз ўтдир. От ва қўй яхши емайди. У тоғлардек баланд эмас, кўзга ғариб кўринади, лекин жуда мустаҳкам тоғлардир. Яп-ясси тепаликлар бўлиб кўринади, лекин батамом тепалик-лари ва тоғи йирик тошли қир ва тоғдир, ҳамма еридан от билан юриб бўлмайди. Бу тоғларда Ҳиндистон қушлари, жониворлари, чунончи, тўти, шорак, товус, лўча, маймун, нилагов ва кўтахпой кўп учрайди. Бу айтилган жониворлардан бошқа турли қуш ва жониворлар ҳам борки, ундай жониворлар Ҳиндистонда ҳам йўқ.

Ғарб тарафидаги Дарайи Зиндон (Зиндондара), Дарайи Сўф, Гурзивон ва Ғаржистон тоғлари бир-бирига ўхшаш тоғлардир. Ўтлоғи аксар сайхонликларида бўлади. У тоғлардагидек тоғ ва қирида бир хил ўт ўсмайди. Ундай калин дарахтлари ва арчаси ҳам йўқдир. Лекин ўти от ва қўйга егуликдир.

Бу тоғларнинг усти батамом от чоптиргудек текис, экинлари бутунлай ўша ерда битади. Бу тоғларда кийик кўп бўлади. Сувлари даралар остидан оқади, аксар ерлари бир бутун. Ҳар қаердан пастга тушиб бўлмайди. Қизиғи шундаки, барча тоғларнинг берк жойлари баландликларда бўлса, бу тоғларнинг берк ерлари пастликларидадир. Ғўр, Газю ва Ҳазора тоғлари ҳам шу йўсиндаги тоғлардир, ўтлоғи сайхонлигида бўлади. Тоғларида дарахти ҳам оздир. Арча дарахти йўқ. Ўти от ва қўйга ейишли. Кийиги кўп. Зикр этилган тоғларнинг берк ерлари қуйилирида бўлади, бу тоғлар ундай эмасдир.

Яна Хожа Исмоил, Дашт, Дуки ва Афғонистон тоғлари ҳам бир-бирига ўхшаш тоғлардир. Паст-паст, ўти оз, суви танқис, дарахтсиз, кўримсиз, нобоп тоғлардир. Тоғлари элларига мос тушган, зеро: «Тенг бўлмагунча, тўш бўлмас» деганлар. Оламда бундай хунук, кўримсиз тоғлар кам бўлади.

Кобулда қиш қори катта тушса-да, яхши ўтинлари бордир ва яқиндир; бир кунда бориб келтирса бўлади. Ханжак, балут, бодомча ва қарқанд да-

рахтларидан ўтин қилинади. Булардан яхшироғи ханжакдир: ёруғ ёнади (тутунининг яхши ҳиди бўлур, чўғи ҳам кўп муддат ўчмайди), хўли ҳам ёнаверади. Балут ҳам яхши ўтиндир. Сустрок ёнса-да, лекин яхши иситади, чўғи ҳам узок туради. Балут дарахтининг яна ажойиб бир хосияти бор: яшил япрокли шохларига ўт қўйсалар, ажиб бир товуш билан ёнади. Пастидан тепасигача чирс-чирс этиб, бир лахзада ёнади. Бу дарахтнинг ёниши жуда яхши томошадир. Бодомча барчасидан кўпроқ ишлатилади, чўғи узок турмайди. Қарқанд паст-паст тиканлардир, хўлу қуруғи тенг ёнади. Ғазни элининг ўтини шудир.

Кобул вилояти тоғ ораларида бунёд бўлган. Тоғлар йўнғичқа полларидек ястанган, оралари текисликдир. Жилғалар оқиб туради. Аксар қишлоқларидаги ободонликлар шу ораликда. Қийиги ва ов қуши кўп эмас. Қуз ва баҳор фаслларида қизил қийик, архарлар учрайди. Ерли аҳолининг қишлоққа, яйловга ўтарда муайян тутқовуллари (қийик тутиш учун ўргатилган қийик) бордир. Овкушли ва този итли йигитлар бориб, тутқовулни сақлаб қийик туттирадилар. Хурд Кобул ва Сурхоб тарафида қулон ҳам бўлади. Оқ қийик эса мутлақо йўқ. Ғазнининг оқ қийиги ва қулони бўлади. Ғазнининг оқ қийигича семиз қийик кам учрайди. Ёзда Кобулда қуш тутиладиган жойлар жуда кўп. Аксар қушларнинг ўтиш жойи Борон дарёси соҳили ҳисобланади. Сабаби, шарқ томони тоғлардир. Ғарб тарафи ҳам тоғлардир. Ушбу ернинг тўғриси Борон дарёси соҳилида, бир катта Ҳиндуқуш довони бор ҳолос, бошқа довон йўқ. Шу боис қушлар батамом шу ердан ўтадилар. Агар шамол бўлса, ё Ҳиндуқуш довони устида бироз булут пайдо бўлса, қушлар ўтолмайди. Ҳаммаси Борон сайхонлигига тушади. Бу пайтда ўша атрофдаги эл кўп қуш овлайди.

Борон соҳилига қишнинг охирларида ўрдак кўп келади, жуда семиз бўлади. Ундан кейин турна ва қарқара, йирик қушлар беҳад кўпаяди. Ушбу соҳилда турнага чилвир отиб, чилвир билан роса тутадилар. Уқор, қарқара ва қўтонни (оқ турна) ҳам чилвир билан кўплаб тутадилар. Бундай қуш тутиш усули бошқа жойда учрамайди.

Чилвир билан қуш тутиш усули шундай: бир газ узунликда ингичка чилвир эшадилар. Бу чилвирнинг бир учига камоннинг парсиз ўқини маҳкамлайдилар, иккинчи учига шохдан ясалган ҳалқани боғлайдилар. Яна бир қарич келадиган ёғочга камон ўқи томонидан чилвирни тугагунича ўрайдилар, чилвир тугагач, ҳалқани беркитадилар. Ундан сўнг билакдек келадиган ёғочни чилвир ичидан чиқарадилар. Ҳалқани бармоққа солиб,

келаётган кушнинг олд томонига ўқни отадилар. Кушнинг каноти ё бўйнига тушиб, чирмашиб, куш йиқилади. Бутун Борон эли шу усулда кўп куш тутади. Лекин бу куш тутмоқнинг анчагина машаққати бор. Ёмғирли ва қоронғи кечалари бундай усул жуда асқотади. Бу кечаларда кушлар йирткич ва кушхўр ҳайвонлардан хавфсираб тонг отгунча тинмайди ва муттасил учади. Қоронғи кечаларда кушларнинг йўли оқар сувдир, қоронғида оқариб кўринади. Қўрқинчдан сувнинг юқори ва пастки томонига тонг отгунча бо-риб-келаверадилар. Чилвирни ана шу пайтда отадилар. Мен бир маротаба кечаси чилвир отдим, чилвир узилди, куш ҳам топилмади. Эртаси эрталаб кушни узилган чилвир билан топиб келтирдилар.

Бу усул билан Борон эли уқор (қора турна)ни кўп тутади. Сочга сан-чиладиган қора куш пати уқордан олинади. Ироқ ва Хуросонга Кобулдан борадиган мол мана шу сочга санчиладиган патдир. Барча куш тутувчи сай-ёдлар қуллардир. Улар икки юз-уч юз уйликдирлар. Темурбек авлодларидан бири бу қулларни Мўлтон тарафларидан кўчириб келгандир. Уларнинг ягона машғулоти куш тутмоқликдир. Кўллар ясаб, кўплаб ўргатилган кушларни келтириб боғлаб қўйиб, кўл ўртасига тўр ўрнатиб, ҳар хил кушларни тута-дилар. Фақат куш овловчи сайёдларгина эмас, Боронда яшайдиган эллар ҳам чилвир отиб, тузоқ қўйиб, ҳар хил йўл билан куш тутадилар. Ушбу мавсум-да Борон сувида балиқларнинг ялпи ўтишлари бўлади. Тўр билан, яна чиг (қамишдан тўқилган мослама) боғлаб, жуда кўп балиқ тутадилар. Яна куз пайтлари, қулон қуйруғи деган ўт чиқиб, етилиб, гуллаб, дон боғлаганида, бу қулон қуйруғидан ўн-ўн икки боғ ҳамда кўк шувокдан йигирма-ўттиз боғни сув бошига олиб келиб, янчиб, сувга соладилар. Солган заҳотиёқ сувга кириб маст бўлган балиқларни тута бошлайдилар. Қуйироқ бир қулай ерда жаҳ (новдадан ясалган сават) ўрнатадилар. Жаҳ боғламоқ шундайки, толнинг бармоқдек-бармоқдек новдаларини чиғдек тўқийдилар. Бу чиғни сувнинг қуйилиш ерида ковак қилиб қўйиб, атрофига тош қалайдилар. Сув бу чиғга шариллаб тушади. Тушган сув оқиб кетади, балиқ жаҳ устида қолади. Маст бўлган балиқларни юқоридан тута-тута келадилар. Бу жаҳда кўпроқ тутадилар. Гулбаҳор, Паравон, Исталиф дарёларида балиқни шу усул билан тутадилар.

Яна қиш чоғи Ламғонотда ажойиб тарзда балиқ тутадилар. Сув қуйи-ладиган ерларда уй ўрничча ерни чуқурроқ қазиб, тошларни ўчоқ шакли-даги бу чуқурларга ўрнатиб, устига яна тош қалайдилар. Бу ерга сув қуйисидан бир эшик қўядилар. Тошни шундай қалайдиларки, ушбу бир

эшикдан ўзга ҳеч ердан балик кириб-чиқа олмайди. Бу қаланган тошнинг устидан сув оқиб тушаверади, чуқурда гўё баликхона пайдо бўлади. Қиш пайти қачон балик керак бўлса, бу чуқурларнинг бирини очиб, қирқ-эллик баликни бирпасда келтирадилар. Уни мана бу усулда очадилар: чуқурни муайян белгили ерда бунёд этадилар. У чуқурнинг бир эшигидан бошқа ҳамма тарафига шоли поҳоли ташлаб, устига тош бостирадилар. Эшигига чигдек нарса тўкиб, икки бошини бир ерга келтириб боғлайдилар. Бунинг ичида яна бир нимани чигдек тўкиб беркитадилар. Унинг оғзи бу чиг билан баравар бўлади, узунлиги бурунги чигнинг ярмича бўлади. Ичкариги оғзини тор қиладилар. Бу ичкариги чигнинг ичкариги оғзидан қирган балик, катта чигнинг ичига боради. Катта чигнинг пастки оғзини шундай беркитадиларки, ундан балик чиқа олмайди. Ичкариги чигнинг қуйи тарафидаги ички оғзини шундай қилишганки, юқориги оғзидан қирган балик, ичкариги оғзидан битталаб ўтади. Бу ичкариги оғзидаги новдаларининг учини бириктирганлар. Балик бу оғзидан ўтиб, катта чигнинг ичига қиради. Чиқар оғзини беркитганлар. У ердан балик чиқа олмайди. Қайтса бу кичик чигнинг ичкариги оғзидаги новда учлари туфайли ўтолмайди. Бу чиг билан чиқиш эшигини беркитиб, баликхонанинг устунини тепадан очадилар. Унинг атрофи шоли поҳоли билан ўралган. Ҳар не қўлга келса, бу чуқурда тутадилар. Балик қочгани билан эшик фақат биттадир. У ўша айтилган чигга тушади, ўша ерда тутадилар. Бу хил балик тутишни ҳам бошқа ерда кўрмадик.

Кобулни олгандан бир неча кун ўтиб, Муқим Қандаҳор томонга кетиш учун рухсат сўради. Аҳд ва шарт билан келгани учун тамом бутун одамлари ва қариндошлари, мол-мулк ва матолари билан соғ-саломат ота-акасининг олдига рухсат берилди. Муқимга рухсат бергандан сўнг Кобул вилояти мирзоларга ва барча меҳмон бекларга таксим қилинди. Ғазни тумани унга қарашли жойлар билан Жаҳонгир мирзога берилди. Нингнаҳор туманини, Мандировар, Дараи Нур, Кунар, Нургал ва Жигонсарой Носир мирзога берилди. Ўзим билан қазоқликларда (саргардонликларда) бўлиб келган беклар ва йигитларнинг баъзиларига кент, қишлоқдек масканлар берилди. Ҳеч кимга вилоят берилмади. Ёлғиз бу эмас, ҳар қачонки, Тангри таоло менга бирор давлат берса, меҳмон ва мусофир бекларни, йигитларни ўз тарбиялаганларим ва андижонликлардан ортиқроқ, яхшироқ кўрдим. Шунга қарамай, бу кизиқ бало эдики, ҳамиша эл мени «Ўзи ва андижонликлардан ўзгага эътибор қилмайди», деб ғийбат қиладилар. «Душман не демас,

тушга не кирмас», «Шахар дарвозасини ёпиб бўлади, душман оғзини ёпиб бўлмайди» деган мақоллар бежиз эмасдир.

Самарқанд, Ҳисор ва Қундуздан кўп эл ва халқ Кобул вилоятига келган эди, шундай маслаҳатга келинди: Кобул камдаромад ер. Солиқлар қилич зарбида олинади, қаламда рўйхатга олинганлари ҳам пулу молни вақтида топширавермайдилар. Барча кишиларимизга пул етказиб бериш имкони йўқ. Буларга ва уларнинг кўчларига бирор миқдор дон-дун бериб, атроф яқин-йирокни талашга келишдик. Ниҳоят, Кобул ва Ғазни вилояти ҳамда уларга қарашли жойлардан ўттиз минг коп дон олиш мўлжалланди. Кобулнинг даромад ва ҳосилини билмай бундай катта солиқ юкланганидан вилоят анча хароб бўлди.

Ушбу маҳалларда Бобурий хаттини ихтиро қилдим. Султон Масъудийнинг ҳазорасига кўп кўй ва от солиғи солинди. Солиқ ундирувчилар юборилди. Бир неча кундан сўнг солиқ йиғувчилардан хабар келдики, ҳазоралар мол беришдан бош тортмоқдалар. Бундан илгари ҳам бир неча маротаба улар Гардиз ва Ғазни йўлларида қароқчилик қилгандилар. Шу боис Султон Масъудий ҳазоранинг қасдига отландик. Майдон йўли билан келиб, Нирх довонидан тунлаб ўтиб, тонг чоғи Чату яқинида ҳазораларга ҳужум қилинди. Лекин кўнгил тўлгудек ўлжа унмади. Шундан сўнг Сурух йўли билан қайтиб, Жаҳонгир мирзога Ғазнига кетиши учун рухсат берилди.

Кобулга тушганда Дарёхоннинг ўғли Ёр Ҳусайн Бҳира тарафидан қуллукка келди. Бир неча кундан сўнг лашкарни тартибга келтириб, ер-сув, жой биладиган кишиларни чорлаб, теварак-атрофни текшириб кўришга киришдик. Баъзилар Даштга юришни таклиф қилдилар, баъзилар Банглашни муносиб кўрди, бошқалар Ҳиндистонга юришни маслаҳат бердилар. Кенгаш Ҳиндистонга юриш қарорига келди.

Шаъбон ойида, офтоб далв буржида эди, Кобулдан Ҳиндистон нияти билан отланилди. Бодом Чашма ва Жигдалик йўли билан олти манзилда кўниб, Одинапурга келинди. Иссик иқлим вилоятлари ва Ҳиндистон ерларини сира кўрган эмасдик. Нингнаҳорга етгач, ўзга бир олам намоён бўлди: гиёҳлар ва дарахтлар ўзгача, ҳайвонлар ўзгача, қушлар ўзгача, эл ва халқнинг расму одати, тутумлари ўзгача; ҳайратда қолдик. Дарҳақиқат, ҳайратга арзигулик жойлардир.

Илгарироқ вилоятига келган Носир мирзо Одинапурга келиб мулозамат қилди. У томондан келган аймақ ва аҳшом қишлаш маслаҳатига тамом кўчиб, Ламғонотга келган эдилар. Уларнинг лашкарларини ва ортда қолган

лашкарларни бир-икки кун у ўша ерда кутиб, ўзимизга кўшиб келиб, Жўйи Шоҳийдан ўтгач, куйи Кўшгунбазга тушилди. Носир мирзо навкар-савдарига вилоятдан бирор нарса етказиб, икки-уч кун кейинрок келай деб Кўшгунбазда рухсат тилаб колди. Кўшгунбаздан кўчиб, Гарм Чашмага тушганда, Гогиёнийнинг улуғларидан Пихийни карвони билан келтирдилар. Йўл топиш маслаҳати юзасидан Пихийни йўлдош қилиб олдик. Бир-икки манзил юргач Хайбардан ўтиб, Жомга тушилди.

Кўракатрининг таърифини эшитган эдик. Жўгилар ва хиндуларнинг бир ибодатхонаси шу экан. Йирок ерлардан келиб Кўракатрида соч ва сокол олдирад эмишлар. Жомга тушгач, Бигромни айланиш учун отландим. Катта бир дарахтни кўриб, Бигром атрофларини сайр қилдим. Малик Бусаъид Камарий бошчи эди. Бир неча кишидан Кўракатрини сўрадик, айтмади. Қайтиб ўрдага якин етганимизда Малик Бусаъид Хожа Муҳаммад Аминга: «Кўракатри Бигромнинг қошида эди. Тор ғор ва хатарли жой бўлгани учун айтмадим», деб айтади. Хожа дархол совуккина қилиб, унинг айтганини етказди. Кун кеч бўлганди, йўл ҳам йирок эди. Бора олмадик. Шу юртда Синд дарёсидан кечиб ўтиш ва қайси томонга отланиш масаласи кенгашиб олинди.

Боқи Чағониёний, сув кечмасдан шу ердан жўнаб Кўхат деган ерга борса бўлар экан, кўп аҳолилик ва моллик эллар эмиш, деб арз қилди. Бир неча кобулликларни олиб келди. Улар бу сўзларига мувофиқ сўзлар айтдилар. Бу ерлар ҳақида сира эшитган эмасдик. Улуғ ихтиёрли кишимиз – Боқи Чағониёний Кўхат томонни маслаҳат кўриб, ўз муддаосининг исботига бир неча гувоҳлар ҳам келтиргач, сувдан ўтиш ва Ҳиндистонга отланишдан воз кечилди. Жомдан кўчиб, Бора дарёсидан ўтиб, Муҳаммад Пих довонига якинрок келиб тушилди. У пайтда Гогиёний афғоний Паршоварда эди. Лашкардан кўркиб, ўзларини бу тоғ этакларига тортиб эдилар. Гогиёнийнинг улуғларидан Хисрав Гогиёний бу юртда келиб қуллук қилди. Уни ҳам Пихий билан йўлни аниқ билиш маслаҳати юзасидан ҳамроҳ қилиб олдик.

Ушбу юртдан ярим кечада кўчиб, кунчиқар маҳали Муҳаммад Пихдан ўтдик. Чоштгоҳда Кўхатга ҳужум қилинди. Кўп ҳўкиз ва сигирлар ўлжа тушди. Афғонлардан ҳам кўп асир олинди. Асирлар батамом айириб озод қилинди. Уйларида дон-дун бениҳоят эди. Ҳужумчиларимиз Синд дарёси ёқасигача ҳужум қилиб бориб, орада бир тўхтаб, келиб бизга қўшилдилар. Боқи Чағониёний ваъда қилганидек катта ўлжа лашкар қўлига тушмади.

Бокибек ўз таклифидан хижолат бўлди. Кўхатда икки кўниб, хужумчиларни йиғиб, қайси томонга юриш маслаҳати кенгашилди. Бангаш ва Банну атрофларидаги афғонларга хужум қилиб, Нагар йўли ёхуд Фармул йўли билан Кобулга қайтилади, деган қарорга келдик.

Кобулга келиб менга мулозамат қилган Дарёхоннинг ўғли Ёр Ҳусайн «дилазок, юсуфзайи ва гогиёнийга фармонлар бўлса, токи улар менинг сўзимдан чиқмасалар, Синд дарёсининг у юзида подшоҳлик қиличини чопсам», деб илтимос қилди. У истаганидек фармонлар бериб, Кўхатда унга рухсат берилди. Кўхатдан кўчиб, Ҳангу йўли билан юқори – Бангаш сари равона бўлди. Кўхат билан Ҳангунинг орасида бир дара бор: икки тарафи тоғ йўли. Бу дара билан кўчиб бораётиб, дарага кирганимизда Кўхатнинг ва у ерлар афғонларининг барчаси йиғилиб, даранинг икки тарафидаги тоғ устига чиқиб сурон солиб, ғавго қила бошладилар. Малик Бусаъид Камарий бутун Афғонистонни яхши биларди. Бу юришда йўлбошчи у эди. У: «Олдимиздаги йўлнинг ўнг тарафида бир бўлак тоғ бор. Агар афғонлар бу тоғдан у тоққа ўтсалар, уларни ўраб олиб, қўлга туширса бўлади», деб айтди.

Тангри тўғри йўлга солди: бу афғонлар эргашиб келиб, ўша бўлак тоққа чиқдилар. Бир гуруҳ йигитларни юбориб, дарҳол икки тоғ орасидаги бўйинни эгаллашларини буюрдим. Бошқа лашкар аҳлига фармон бўлдики, у юз-бу юздан, ҳар томондан бориб, бу афғонларнинг жазосини берсинлар. Ҳар тарафдан ўраб олингач, афғонлар уруша олмадилар ҳам. Бир зумда юз-юз эллик афғонга хужум қилиб қилич чопишиб, қўлга тушириб, баъзисини тирик, аксарининг бошини келтирдилар. Афғонлар урушмоқдан ожиз бўлсалар, душманларининг олдига ўт тишлаб келар экан. Яъни, бу – мен сенинг молингман, дегани экан. Бу одатни ўша ерда кўрдик. Ожиз қолган афғонлар ўт тишлаб келдилар. Тирик келтирилганларининг ҳам боши кесилиб, тўхтаган юртда калламинора тикланди.

Эртасига у ердан кўчиб, Ҳангуга тушилди. Бу атрофдаги афғонлар бир парча тоғни сингир қилдилар. «Сингир» сўзини Кобулга келганда эшитдик. Бу эл тоғни тош билан тўсишни сингир дейишаркан. Лашкар эли етиши биланок афғонларнинг сингирини ушатиб, юз-икки юз исёнкор афғоннинг бошини кесиб келтирдилар. Бу ерда ҳам калла-минора тикланди. Ҳангудан кўчиб, орада бир кўниб, юқориси Бангашнинг этаги бўлган Тийл деган ерга тушилди. Бунда ҳам лашкар эли бу теварак-атрофдаги афғонларни талон-торож қилдилар. Бир сингирдан баъзи хужумчиларимиз енгилроқ қайтипти. Бу ердан кўчиб, йўлсиз юриб, орада бир тўхтаб, эртаси тонгда бир тепадек

энишдан тушиб, узундан-узок тор тоғ оралиғидан ўтиб, Баннуга тушилди. Лашкар эли, туя ва отлар бу каби пастга тушишда ҳамда тор тоғ оралиғи йўлларида жуда кўп машаққат чекдилар. Тушган ўлжа сигир, хўкизларнинг аксари йўлларда колди.

Катта йўл ўнг кўлимизда – бир-икки курўх нарида экан. Бу йўл отлик йўли эмас экан. Кўйчи ва чўпон гоҳо гала ва сурувни шу йўл ва тор тоғ оралиғи билан ҳайдагани учун бу йўлни Гўспандлиёр дер эканлар. Афғон тилида йўлни «лиёр» дейдилар. Малик Бусаъид Камарий йўлбошчи эди. Аксар лашкар эли йўл чап тушганини Малик Бусаъиддан кўрдилар.

Бангаш ва Нағар тоғларидан ўтган захотиёк теп-текис ерда бунёд топган Банну бошланади. Шимол томонида Бангаш ва Нағар тоғлари жойлашган. Бангаш анҳори Баннуга чиқади. Банну шу сув билан ободдир. Жанубида Чўпара ва Синд дарёси бор. Шарқи Динкот, ғарби Даштки, Бозор ва Ток ҳам дейдилар. Афғон қабилаларидан кароний, кивий, сур, Isoхайл, ниёзий шу вилоятни эгаллашган. Баннуга тушган захотиёк хабар топилдики, даштдаги бир қabila шимолдаги тоғларни сингирлаб турипти. Жаҳонгир мирзо бошчилигида лашкар юборилди. Кивининг сингири экан. Бориб қисқа вақтда олиб, оммавий катл этиб, кўп бош кесиб келтирдилар. Оқ матодан лашкар элига анчагина тушди. Баннуда ҳам калламинора кўтарилди. Бу сингир олингандан сўнг кивининг улуғларидан Шодихон исмли киши ўт тишлаб келди. Асирларни озод қилдик.

Кўхатга хужум қилганда Бангаш ва Банну ерларидаги афғонларни талаб, Нағар йўли ёки Фармул йўли билан қайтилади, деган қарорга келган эдик. Баннуни талагандан сўнг ер-сувни биладиган кишилар Дашт яқин, аҳолиси кўп, йўли ҳам яхши, Фармулга олиб чиқади, дейишди. Даштга хужум қилиб, ўша йўл орқали чикишга келишиб олиб, эртаси сахарда у ердан кўчиб, ушбу анҳорнинг ёкасида Isoхайлнинг кентига тушилди. Isoхайл хабар топиб, ўзларини Чўпора тоғларига тортиптилар. Isoхайлнинг кентидан кўчиб, Чўпора тоғларининг этагига тушилди. Хужумчиларимиз тоғларга бориб, Iso-хайлнинг бир сингирини бузиб кириб, қўй, мол ва мато келтирдилар. Ушбу оқшом Isoхайл афғонлари тунги қирғинга келдилар.

У юришда кўп эҳтиёткорлик қилинарди, шунинг учун ҳеч иш қила олмадилар. Шундай эҳтиёткорлик қилинар эдики, жанговар сафнинг ўнг қанот, чап қанот, марказ, хужумчи қисмларининг ҳар қайсиси ўзига тегишли жойда туриб, ҳар бир қисмнинг қуролланган гуруҳлари ўрданинг атрофидаги чодирлардан бир ўқ отими йирокроққа пиёда чиқиб, бутун

кеча ўша ерларда колар эди. Ҳар кеча шу йўсинда черик элининг ҳаммаси навбатма-навбат чиқариларди. Ички кишиларимиздан уч-тўрттаси машъал кўтариб ҳар оқшом навбат билан айланиб келарди. Мен ҳам бирор навбат айланар эдим. Навбатида чикмаган кишининг бурнини тешиб, лашкар ўртасида айлантирардик. Ўнг қанотда Жаҳонгир мирзо, Боки Чағониёний, Ширим тағойи, Саййид Ҳусайн Акбар ва яна баъзи беклар эди. Марказда катта беклардан ҳеч ким йўк, ҳаммаси ички беклар эди. Хужумчи қисмда Саййид Қосим эшикоға Бобо ўғли, Аллоқули Беран ва яна баъзи беклар эди. Лашкар олти бўлакка ажратилганди. Ҳар бўлакка навбати билан бир кеча-кундуз лашкар атрофини айланиб чиқиш тайинланганди.

У тоғ этагидан кўчиб, ғарбга қараб юриб Дашт билан Баннунинг орасида бир сувсиз кўлда тушилди. Лашкар эли сойни қазиб, ўзлари ва мол-ҳолларига сув олдилар. Бу сойдан бир-бир ярим қари ер қазилса, сув чиқар эди. Фақат шу биргина сойдан бундай сув чикмайди, балки Ҳиндистоннинг ҳамма сойларида шундай хусусият бор, бир қари-бир ярим қари қазилса, албатта, сув чиқади. Қизиқ, қодир Оллоҳ ҳикматини кўрингки, Ҳиндистонда, дарёлардан ўзга оқар сув бўлмаса-да, сойлари шундайгина сувга яқиндир. Ушбу мол ёйиладиган сойдан саҳар кўчиб, намозгар пайти Даштнинг кентларига отлиқ аскарлар қисми етишди. Хужумчилар бир неча кентни талаб, мол-ҳол, мато ва савдо отлари келтирдилар.

Бу оқшом тонггача, эртаси тушгача, ундан кейин ҳам орқада қолган юкли мол-ҳол, туя, яёв-яланг етиб келди. Бунда тўхтаган кунимиз хужумчилар Дашт кентларидан кўп ҳўкиз, сигир ва қўй келтирдилар. Афғон савдогарларига дуч келиб, кўп оқ мато ва табобат дориворлари, қанд ва новвот, чопқир отлар ҳамда савдо отлари келтирдилар.

Хожа Хизр Нуҳоний афғонлар орасида машҳур ва мўътабар савдогарлардан эди. Ҳиндий мўғул уни қўлга тушириб, бошини кесиб келтирди.

Ширим тағойи хужумчиларнинг ортидан борган эди, бир яёв афғон Ширим тағойи билан юзма-юз келиб, унинг шаҳодат бармоғини кесиб ташлади.

Эртаси саҳарлаб кўчиб Дашт кентларининг орасига, яқинроққа тушилди. Ундан кўчиб, Гўмал дарёси ёқасида тўхтадик. Даштдан ғарбий тарафга икки йўл чиқар экан: бири Санги сўроҳ йўли – Баракдан ўтиб Фармулга келади. Яна бири Гўмал сойини ёқалаб Баракка етмай, у ҳам Фармулга келади. Баъзилар Гўмал йўлини маъқул кўрдилар. Даштда эканимизда икки-уч кун муттасил ёмғир ёғди. Гўмал сойи анча катталашган эди. Шу даражадаки, қийналиб кечик топиб, зўрға ўтдик. Йўл биладиган кишилар:

«Гўмал йўлида бу сойни бир неча мартаба кечмок керак. Агар сув бундай катта бўлса, мушкулдир», деб айтишди. Бу йўлда ҳам тараддуд кўп бўлди, хануз бир қарорга келолмасдик.

Эртаси кўчиш ноғорасини чалдириб, от устидаёк қайси йўл билан юриш қарорини бериш хаёлида эдим. Ийди фитр эди. Мен ийд ғуслига машғул бўлдим. Жаҳонгир мирзо ва беклар сўзлашибдилар. Баъзилар дебдиларки, Даштнинг ғарбида, Кўхи Меҳтар Сулаймон тоғи бор. Ушбу тоғ Дашт билан Дукининг орасидадир. Тумшуғидан айланиб ўтилса, йўл тўғридир. Гарчи бир-икки марта қўниб-кўчиш тафовути бўлса ҳам, райлари шунга қарор топиб, тумшук йўлига жўнашипти. Ғуслдан фориғ бўлгунимча, лашкар эли бутунлай тумшук йўлига ростланиб, аксари Гўмал сойидан ҳам кечиб ўтишди. Илгари кўрилмаган йўллар бўлгани учун йўлнинг яқин-йироғини билмай, мужмал мулоҳаза билан шу йўлга тушдик. Ийд намозини Гўмал сойининг бўйида ўтадик. Наврўз шу ийдга яқин келиб эди. Тафовути бир-икки кун эди. Шу муносабат билан бу ғазални айтиб эдим:

*Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод байрамлар,
Манга юзу қошингдин айру байрам ойида гамлар.
Юзи наврўзи васли ийдини Бобур ганимат тут,
Ки мундин яхши бўлмас бўлса юз наврўзу байрамлар.*

Гўмал сойидан ўтиб, жанубга қараб тоғ этаги билан юрдик. Бир-икки курўх йўл юргандик ҳамки, куни битган бир неча афғон тоғ этагидаги қирларда пайдо бўлди. От бошини ўша ёққа бурдик, аксари қочди. Баъзиси жаҳл қилиб тоғ этагидаги тошлар ва камарларга беркиндилар. Бир афғон баланд тошнинг устида турарди. Афтидан, нариги тарафи жарлик эди, қочар ери ҳам йўқ эди. Совут кийган Султонқули чиноқ ҳужум қилиб уни чошиб ташлади. Менинг қошимда бир қилган тузук иши ушбу бўлди. Ушбу иши обрўсининг ортишига сабаб бўлди. Яна бир камарда Қутлукқадам бир афғон билан урушиб, тутишиб, ўн-ўн икки қари баландликдан бирга учдилар. Бошини кесиб келтирди. Яна бир тоғ устида Кепа билан бир афғон ёқалашиб, тоғ тепасидан ярмигача юмалаб кетдилар. Унинг ҳам бошини келтирди. Бу афғонлардан ҳам анчагина асир тушганди, ҳаммаси озод қилинди.

Даштдан кўчиб Меҳтар Сулаймон тоғи этаги бўйлаб жануб сари юриб, орада уч бор қўниб, Синд суви соҳилидаги Мўлтонга қарашли кентлардан Бийла деган қасабага етишилди. Қасаба аҳолиси кемаларга тушиб сувдан ўтдилар. Баъзилар ўзларини сувга ташлаб, сузиб ўтди. Ушбу кент рўпарасида бир орол бор эди. Кейин қолиб кетган одамлар

оролда кўриндилар. Кўпчилик лашкар одамлари от ва яроғлари билан ўзларини сувга ташлаб, сузиб ўтдилар. Бир неча киши оқиб кетди. Ғарк бўлганлар ичида менинг навкарларимдан бири Қулахмад орук эди ва Меҳтар фаррош бор эди. Жаҳонгир мирзо навкарларидан бири Қайтмас туркман бор эди. Бу оролда баъзи мато ва кўрпа-тўшакдек ўлжа нарсалар лашкар элига насиб этди. Бу ерлардаги элнинг барчаси кемалар билан Синд дарёсининг у соҳилига ўтдилар.

Ушбу орол тўғрисида ўтганларнинг бир қисми сувнинг катталигига ишониб қиличларини қўлга олиб, шамшир ўйнатиб, пўписа қила бошладилар. Оролга ўтганларга қараб Қулбоязид баковул ёлғиз яланғоч от билан уларнинг рўпарасидан ўзини сувга солди. Оролнинг у томонидаги сув икки-уч ҳисса кўп эди, бу юздаги сув бир ҳисса. От суздириб бориб, нариги бетдагиларнинг яқинида – бир ўк отими ерда саёз ерга чикди. Сув отнинг қорнидан келарди. Бир сут пишгунча муддат пайсалга солди. Афтидан, ҳовурини босиб олди шекилли, ортидан ҳеч ким кўмакка бормади ва кўмакка бориш эҳтимоли ҳам йўқ эди. Сўнгра уларнинг устига илдам от сурди. Улар бир-икки ўк отиб тегиза олмай, қочиб кетишди. Ёлғиз, яйдоқ от билан, кўмаксиз Синд дарёсидек сувдан от суздириб кечиб, ғанимларни қочириб, ерларини олди. Зўр мардона иш қилди. Ёвни қочиргандан сўнг лашкар эли ўтиб, мато, мол-ҳол ўлжа келтирдилар. Қулбоязид бундан бурун ҳам бир неча мартаба ана шундай хизмат ва мардоналиклар кўрсатган эди, обрў-эътибори билан шуғулланиб ошпазлик мартабасидан махсус ошпаз мартабасига етказиб эдим. Унинг ушбу иши туфайли ҳам унинг хусусида катта иноят ва тарбиятлар қилдим. Тафсилоти кейинчалик зикр этилади. Дарҳақиқат, иноят ва тарбиятга арзигулик ҳам эди.

Яна икки бор кўниб Синд дарёси ёқалаб, қуйига қараб кўчилди. Лашкар эли талончилик қила-қила отларини хароб қилдилар. Тушган моли хужум қилганига арзигулик нарсалар эмасди. Фақат қорамоллар эди. Даштда ҳам қўй ва баъзи ерда матодек нарсалар лашкар қўлига тушарди. Даштдан ўтгач, қорамолдан бошқа қўлга тушгудек нарса йўқ эди. Синд дарёси соҳилида қўнган пайтларимизда ҳам шундай бўлдики, мулозамат қилиб келган киши уч юз-тўрт юз қорамол келтирарди. Кўплигидан қандай келтирган бўлсалар, ҳар қўнган еримизда ўшандай қоларди. Уч кўчиш Синд соҳили бўйлаб бўлди. Уч кўчишдан сўнг Пир Кону мозорига келиб тушдик. Лашкар элидан баъзилари мозор хизматчиларига озор бергани боис сиёсат учун биттасини парча-парча қилдирдим. Бу мозор Ҳиндистонда кўп мўътабар мозордир.

Ушбу мазор Меҳтар Сулаймон тоғига туташ тоғлар этагида жойлашган. Бу мазордан кўчиб довон устида тўхтадик.

Ундан кўчиб Дуки вилоятига қарашли сойга тушилди. У юртдан кўчаётганимизда менинг одамларим Шохбекнинг навқари: Сиви кўрғонбеги—Фозил кўкалдошнинг қаровулликка чиққан йигирматача кишисини тутиб келтирдилар. У пайтда Шохбек билан орамизда унчалик келишмовчиликлар бўлмагани учун от ва яроқлари билан кўйиб юборилди. Орада тўхтаб Дукининг кентларидан Чутоли кишлоғи яқинига тушдик. Синд дарёсидан нарироқда ва Синд ёқасида тинмай талончилик қилинар эди. Отлар емиш ва кўк хавид ўти сероблигидан ҳолдан тойиб қолмасди. Синд дарёсидан Пиркону сари чиқилганда, кўк хавид ҳам йўқ эди. Аҳён-аҳёнда икки-уч кўчишда оз-моз хавидзор топиларди. Отга емиш ҳам топилмасди. Ушбу юртларда лашқар элининг отлари ҳолдан тойиб, ортда қола бошлади. Чутолидан ўтиб тушган юртда уловсизликдан менинг чодирим ҳам қолиб кетди.

Ушбу юртда окшом шундай ёмғир бўлдики, чодир ичида сув тўпикдан юқорига чиқди. Гидамларни бир ерга тахлаб, баланд қилиб устида ўтирдим. Бу кеча шундай машаққатда тонг отди. Яна икки бор кўнганимиздан сўнг Жаҳонгир мирзо келиб, қулоғимга: «Хилват сўзим бор», деди. Хилватда сўзлашдик. Айтишича, Боқи Чағониёний келиб унга: «Подшоҳни етти-саккиз киши билан жўнатиб, Синд дарёсидан ўтказиб, Сизни подшоҳ қилиб кўтарайлик», деганмиш. Мен: «Бу кенгашда яна ким бор эди?», деб сўрадим. Айттики: «Менга дарҳол Боқибек айтди. Ўзгасини билмадим». Мен дедим: «Яна бошқаларини текшириб кўринг. Афтидан, Саййид Ҳусайн Акбар ва Султонали чухра, яна Хусравшоҳнинг баъзи бек ва кичик беклари, йигит-яланг ҳам бор бўлган». Дарҳақиқат, Жаҳонгир мирзо бунда жуда яхши иш қилди. Туғишганликни жойига келтирди.

Жаҳонгир мирзонинг бу иши менинг ўша ишимга жавоб эдики, Коҳмардда унга ҳам бадбахт мардак иғво ва фасод қилган, мен эса уни ҳимоя қилгандим. У юртдан кўчиб бошқа юртга тушганимизда, лашқар элидан оти ярар кишиларни Жаҳонгир мирзога бошлатиб, у ердаги афғонлар устига юборилди. Ушбу юртда лашқар элининг кўп отлари ортда қола бошлади. Айрим кунлари икки юз, уч юз от қолиб кетарди. Сара-сара кишилар яёв қолдилар. Менинг сара ичкиларимдан бўлган Шохмахмуд ўғлоқчининг ҳам отлари батамом қолиб, яёв келди. Ғазнигача лашқар элининг отлари шу ҳолга тушди. Уч-тўрт кўчишдан сўнг Жаҳонгир мирзо бир гуруҳ афғонларни талон-торож қилиб, бир гала қўй келтирди. Бир, икки,

уч кўчишдан сўнг Оби Истодага етдик. Ажойиб катта сув намоён бўлди. У томондаги даштлар ҳам асло кўринмасди. Сув осмон билан тутшиб кетгандек эди. У соҳилдаги тоғлар ва қирлар худди Серобнинг у соҳилидаги тоғ ва қирлар сингари муаллақ кўринади. Бу тоғлар ва қирлар ҳам ер билан кўкнинг орасида муаллақ кўринади. Бунда йиғиладиган сувлар Каттавоз водийсининг, Зурмат ўтлоғининг ва Ғазни анхорининг, баҳор ёмғирларининг селлари ва ёзлар сув кўпайганда деҳқончиликдан ортган сувлар эмиш. Оби Истодага бир курўх қолганида ажойиб манзаранинг гувоҳи бўлдик: ҳар замон бу сув билан осмоннинг орасида шафақдек нарса кип-қизил бўлиб кўринади. Яна бартараф бўлади. Яқин етгунча бу ҳол эди. Яқин етганда маълум бўлдики, бу ёввойи ғоз экан. Ўн минг эмас, йигирма минг эмас, жуда кўп ёввойи ғозлар учиб канот кокканида, қизил парлари гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай қоларкан. Фақат бу қуш эмас, бунда ҳар нав қушдан беҳадду ҳисоб. Бу сув ёқасида қуш тухумлари мўл. Сув қирғоғидан бу қушларнинг тухумларини олгани келган икки афғон бизни кўргани заҳоти ўзини сувга ташлади. Бир неча киши ярим курўхга яқин жойга бориб тутиб келтирдилар.

Айтишдики, бутун йўл бўйи сув бир текис – отнинг қорнидан келаркан. Афтидан, текис ер бўлгани учун суви чуқур эмасдир. Каттавоз даштининг Оби Истодага келадиган сойи ёқасига келиб тушдик. Бу сой қурук сойдир. Унда ҳаргиз сув окмас. Неча марта бу ердан ўтган бўлсак, сойда оқар сувни ҳеч кўрмадик. Бу гал ёз ёғинлари сабабли сойга шунча кўп сув келиптики, асло кечик тополмадик. Гарчи унча кенг бўлмаса-да, жуда чуқур эди. От ва туяларнинг ҳаммасини суздириб ўтказдик. Баъзи кўрпа-тўшакдек нарсаларни арконга боғлаб у соҳилдан тортиб олдилар. Бу сувдан ўтгач, Кўхнаноний билан Саридех тўғонидан ўтиб, Ғазнига келдик. Жаҳонгир мирзо бир-икки кун меҳмондорлик кўрсатиб, ошлар тортиб, ҳадялар қилди. Ўша йили аксар сувлар шу даражада катта келиб эдики, Деҳи Яъқуб дарёсидан кечик топилмади.

Мен кўлда яساتган кемани келтириб, Камарий рўпарасида Деҳи Яъқуб дарёсига солишларини буюрдим, эл кема билан ўтиб олди. Шундай қилиб, Сижованд довонидан ошиб, унга бетма-бет бўлган Камарийдан кема билан сувдан ўтиб, зулҳижжа ойида Кобулга келдик. Саййид Юсуфбек бир неча кун бурунроқ қулунж хасталиги билан Тангри раҳматига борибди. Носир мирзо навқар-савдарига вилоятларидан бирор нарса етказиб, икки-уч кун кейинроқ келай, деб Қўшгунбазда руҳсат тилаб қолиб эди. Биздан айрилгач, Дарайи Нур эли бир оз бўйсунмаганлиги сабабли лашкарини Дарайи

Нурга юборади. Дарайи Нур кўрғонининг мустаҳкамлиги ва шолитор ерларининг паст-баландлиги хақида илгарирок ёзган эдик. Ушбу лашкар сардори Фазли лашкарни эҳтиёт қилмай, бундок сўқмоқ йўлда ва паст-баланд ерда талон-торож учун тарқатиб юборади. Дарайи Нур одамлари чиқиб пароканда талончиларни зўрлаб орқага суришлари билан бошқалар туриш бермай қочадилар. Душман томондагилар бир гуруҳ кишини ўлдириб, от ва яроғларини тортиб олади. Лашкарга Фазлидек киши сардор бўлса, холи мана шундай бўлғусидир. Шу сабабданми ё Носир мирзонинг кўнглида эгрилиги бор эдими – бизнинг изимиздан келмади, колди. Яна, Айюбнинг ўғиллари Юсуф ва Баҳлулдек золимтабиат, фитначи, мактанчоқ ва кибр-хаволи киши бўлмаса керак. Алингор Юсуфга, Алишанг эса Баҳлулга берилганди, булар ҳам вилоятларидан бирор нарса олиб, Носир мирзо билан келмоқчи эдилар. Носир мирзо келмагани учун улар ҳам келмадилар. Бу киши Носир мирзонинг ҳамкоса ва суҳбатдоши шулар эди. Мана шу кишида бир мартаба бориб тарқалоний афғонларини талон-торож қилдилар. Ўз келиши билан барча эл-элат Нингнаҳор ва Ламғонотга, четдан келган эл-улуснинг кўч ва молларини кўчириб, суриб Борон ёқасига келди.

Носир мирзо Борон ва ўша атрофларда эканида бадахшонийларнинг ўзбакларни ўлдириб, ўзбак билан юзкўришмас бўлгани хабари келди. Тафсилоти шудирки, Шайбонийхон Қундузни Қанбарбийга бериб, ўзи Хоразмга кетди. Қанбар Бадахшон элини ўз томонига мойил қилиш хақида хат жўнатиш мақсадида Муҳаммад Маҳдумийнинг Маҳмуд исмли ўғлини Бадахшонга юборди. Оталари Бадахшон шоҳларининг бекларидан бўлган Муборакшоҳ бош кўтариб, Маҳдумийнинг ўғли ва яна бир неча ўзбакнинг бошини кесди. Бурун Шофтевар номи билан машҳур бўлган Қалъайи Зафарни кўрғон қилиб мустаҳкамлади. Қалъайи Зафар номини у қўйди. У вақтда Хамлангон Хисравшоҳнинг кўрчиси бўлган Муҳаммад кўрчининг кўлида эди. У Рустокда Шайбонийхоннинг садрини бир неча ўзбак билан ўлдириб, Хамлангонни мустаҳкамлади. Оталари шоҳларнинг бекларидан бўлган Зубайр Роғий ҳам Роғда ёвлашди. Вали Хусравшоҳнинг навқари Жаҳонгир туркман бу бузғунчиликда бегидан айрилиб бир неча қолган-қочган сипоҳий ва аймоқни йиғиб, ўзини четга тортди. Носир мирзо бу хабарларни эшитиб, Бадахшон ҳавасида бир неча беақл ва калтабиннинг гижгижлашию иғвоси билан у томондан келган барча ташки элларнинг кўч-молларини кўчириб, ҳайдаб Шибарту ва Обдара йўли билан у томонга ўтди.

Хусравшоҳ Аҳмад Қосим билан Ажардан қочиб, Хуросон сари кетдилар, йўлда Бадиуззамон мирзо ва Зуннунбек билан учрашиб, биргалашиб, барчалари Ҳиротга бориб, Султон Ҳусайн мирзога мулозамат қилдилар. Булар неча йиллар мирзога душманлик қилиб, юз хил одобсизликлар кўрсатган, улардан мирзонинг кўнглида қанча доғлар йўқ эди, дейсиз! Барчалари мен туфайли бундай хорлик ва зорликлар билан бориб мирзони кўрдилар. Хисравшоҳни навкар-савдаридан айириб бундай бечораҳол қилмасам, Кобулни Зуннуннинг ўғли Муқимдан олмасам эди, уларнинг бориб мирзони кўрмаклари мумкин бўлмасди. Бадиуззамон мирзо ҳам буларнинг қўлида хамир эди, буларнинг сўзларидан четга чиқолмасди.

Султон Ҳусайн мирзо барчасига саховат кўрсатиб, ёмонликларини юзига солмай, инъомлар ҳам қилди. Хусравшоҳ бироз вақт ўтгач: «Мен борсам у вилоятларни батамом оламан», деб ўз вилоятлари сари рухсат сўради. Бу келишининг ўзи бемаҳал ва ўринсиз бўлгани боис, рухсатни кечиктиришди. Улар пайсалга солганлари сари бу рухсатни такрор илтимос қилди. Қистаб талаб қилавергач, Муҳаммад бурундук унга шундай деб жавоб берди: «Ўттиз минг навкаринг билан бутун вилоятлар кўлингда бўлган пайтлари не қилдингки, энди беш юз кишинг билан ўзбак тасарруфидаги вилоятларда нима қила оласан?!» Анча насиҳатлар қилиб, маъқул сўзлар айтдилар. Ажали етгани учун унга таъсир қилмади. Кўпроқ қистайвергач, охири ижозат бердилар.

Уч-тўрт юз кишиси билан тўғри Дахона ҳудудига кириб келди. Ўша фурсатда Носир мирзони Дахона тупроғида кўрди. Бадахшон сардорлари фақат Носир мирзо томонида эдилар. Хусравшоҳни хоҳламас эдилар. Носир мирзо қанча саъй-ҳаракат қилди. Хусравшоҳ ҳам англаб, Кўҳистонга боришга рози бўлмади. Хусравшоҳнинг нияти мирзони кўз-кўз қилиб олиб юриб, вилоятларни эгаллаш эди. Охири суҳбати келишмай, Ишкамиш ерларида саф тортишиб, совутлар кийишиб, урушаёзиб айрилишди. Носир мирзо Бадахшон сари жўнади. Хусравшоҳ бошқа такасалтангларни йиғиб, яхши-ёмон мингтача кишиси билан Қундузни қамал қилиш ниятида қилиб, бир-икки йиғоч беридаги Хожачортоққа тушди. Муҳаммад Шайбонийхон Андижонда Султон Аҳмад Танбални асир олиб, Ҳисор устига йўл олгани билан у ердагилар уруш-талашсиз вилоятларни ташлаб чиқдилар. Шайбонийхон Ҳисорга келди. Ҳисорда Ширим танқўриқчи ва бир гуруҳ зўр йигитлар бор эди. Беклари вилоятларини ташлаб кетишди, булар эса Ҳисор кўрғонини бермай қўриқладилар.

Шайбонийхон Ҳисор камалини Ҳамза султон билан Маҳдий султон зиммасига қўйиб, ўзи Қундузга келиб, иниси Маҳмуд султонга Қундуз вилоятини тортди қилди. Ўзи тўхтамасдан Хоразмга – Чинсўфининг устига қараб жўнади. Самаркандга ҳам етмаган эдики, иниси Маҳмуд султон Қундузда ўлди. Қундузни Қанбарбий Марвийга берди. Хусравшоҳ келган пайтда Қундузда Қанбарбий бош эди. Қанбарбий кетма-кет Ҳамза султонга ва қолган ўзга султонларга кишилар юбориб кўмак сўради. Ҳамза султон Аму ёқасига – Саройга келиб лашкарини ўғиллари ва бекларига бошлатиб, Қундузга юборди. Булар етиши биланок ракиблари қалъадан чиқдилар. Уруша олмадилар ҳам. Бу хомсемиз эркак қоча олмади ҳам. Ўша заҳотиёк Ҳамза султоннинг кишилари уни отдан туширишди. Жияни Аҳмад Қосимни, Ширим танқўриқчини, яна баъзи сара йигитларни ўлдирдилар. Қундузга олиб келиб Хусравшоҳнинг бошини кесдилар. Бошини Хоразмга – Шайбонийхон қошига юбордилар.

Хусравшоҳ айтгандек, Хусравшоҳ Қундуз тупроғига келгани заҳоти менинг қошимдаги қолган навкар-савдарининг туриш-юриши ўзгачароқ бўлди. Аксарияти кўчиб, Хожа Ривож ва ўша томонларга ўзларини тортдилар. Менинг қошимдаги лашкарнинг кўпи унинг навкар-савдари эди. Мўғуллар ўзларини яхши тутдилар. Бирдамлик кўрсатдилар. Хусравшоҳнинг ўлгани ҳақидаги хабар келиши билан ўтга сув ургандек босила қолдилар.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ЎН БИРИНЧИ (1505–1506) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Мухаррам ойида онам Қутлуғнигор хоним терлама касалига чалинди. Қон олишди. Фойдаси бўлмади. Бир хуросонлик табиб бор эди. Саййид табиб дердилар. Хуросон усули билан аччиқ тарвуз берди. Ажал етиб келган экан, олти кундан сўнг – шанба куни Тангри раҳматига борди. Улуғбек мирзо тоғ этагида бир иморат солган эди. Боғи Наврўзий номли. Ворисларининг рухсати билан якшанба куни шу боққа келтириб, мен ва Қосим кўкалдош тупроққа топширдик. Бу ҳақда кичик хон додам Олачахон ва катта онам Эсандавлат бегимга ҳам хабар қилдик. Хонимнинг қирқи яқинлашиб қолганида, Хуросондан хонларнинг волидаси – Шоҳбегим, менинг холам – Султон Аҳмад мирзо оиласидан Мехрнигор хоним ҳамда Муҳаммад Ҳусайн кўрагон дуғлат келдилар. Аза янгиланиб, айрилиқлар оловининг чеки йўқ эди. Аза расми жойига қўйилгандан сўнг, фақир ва мискинларга ош ва таом

тортилди, ўтганларнинг арвоҳига хатм ва дуолар қилинди. Кўнгилларга таскин бериб, қора кийимларни ташлаб, бу муҳим ишлардан фориг бўлгач, Боқи Чағониёнийнинг саъйи билан Қандаҳор устига лашкар тортдик. Сафар килиб келиб, Қўшнодир сайхонлигига тушиб эдик ҳамки, мени иситма тутди. Ғалати хасталандим. Мени ҳар қанча ҳаракат килиб уйғотсалар, ўша заҳоти яна кўзим уйқуга кетарди. Тўрт-беш кундан сўнг ҳар қалай бироз яхши бўлдим.

Ўша пайти шундай зилзила бўлдики, кўрғон деворлари ва боғларнинг томлари аксар кулаб, шаҳар ва қишлоқлардаги кўп уйлар ер билан битта бўлди, уй ва том остида қолиб ўлганлар кўп бўлди. Памғон кентининг уйлари батамом йиқилди. Етмиш-саксон сара эркак том остида қолиб ўлди. Памғон билан Бектут орасида узунлиги бир тош отими келадиган бир парча ер кўчиб, бир ўқ отими пастга кулади. Кўчган ернинг ўрнида чашмалар пайдо бўлди. Истарғачдан Майдонгача тахминан олти-етти йиғоч масофа йўл бор; ер шунчалик ёрилган эдики, баъзи тарафи белга етар даражада баланд, баъзи тарафи белдан паст, баъзи ёрилган ерга одам сиғарди. Зилзила бўлган чоғи барча тоғлар бошидан чанг кўтарилди. Нурулло танбурчи қошимда соз чалиб ўтирганда, ёнида яна бир соз бор эди. Ўша лаҳза ҳар икки созини кўлига олди. Ўзини шунчалик тутолмай қолдики, созлар бир-бирига урилди. Жаҳонгир мирзо тепада – Улуғбек мирзо солган иморатлардан бирининг болохонаси айвонида эди. Зилзила бўлгач, ўзини ерга ташлади, ҳеч бир зарар етмади. Жаҳонгир мирзонинг яқинларидан бири ушбу болохонада экан. Болохона томи унинг устига йиқилипти. Худо саклади, ҳеч ерига бирор озор етмади. Тепадаги уйларнинг аксари теп-текис бўлди. Ўша куни ўттиз уч марта ер тебранди. Бир ойгача ҳар кеча-кундузда икки-уч маротаба ер тебранарди. Кўрғондаги минора ва деворларнинг шикаст етган, тўкилган жойларини ислоҳ қилиш ва таъмирлаш учун бек ва сипоҳийларга фармон бўлди. Йигирма кун-бир ойда астойдил ғайрат ва тиришқоқлик билан кўрғоннинг синиқ-бузуғини битказиб тиклашди.

Бурунрок Қандаҳор томонга режалаштирилган юриш хасталик ва зилзила туфайли кейинрок қолиб эди; хасталикларни кечириб, кўрғонни битказиб, бурунги ният яна қатъий қарор топди. Ҳали-ҳануз Қандаҳор томонга юришни ё талон-торож учун тоғу дашт ахтаришни аниқлаб олмагандик. Шаниз ўзанига тушганимизда, Жаҳонгир мирзо ва бекларни йиғиб кенгашилди. Қалот устига юришга қарор қилдик. Жаҳонгир мирзо ва Боқи Чағониёний бу юриш учун кўпроқ ҳаракат қилдилар. Ёрига етган

пайти Шерали танқўриқчи, Кичик Боки девона ва яна бир неча кишининг кочар хаёллари бор эмиш, деган хабарни топдик, улар тутиб келтирилди. Менинг кошимда эканида, ҳузуримдан четда бўлганида ҳам, у вилоят ва бу вилоятда Шерали танқўриқчи турли фитна ва ёмонликлар содир этганди, жазога тортилиб қатл этилди. Қолганларни от ва яроғидан маҳрум қилдик. Қалотга етишимиз биланок зирҳланмай, жанговар саф тортмай ҳар тарафдан уруш бошладик, анча вақт урушдик.

Хожа Калоннинг оғаси Кичикбек хийла мардона йигит эди. Бир неча маротаба менинг кўз олдимда қилич чопиб ўзини кўрсатганди. Бу ҳақда ўз вақтида зикр этгандим. Қалот қалъасининг ғарби-жануби тарафидаги минорага ёпишиб чиқаётган пайти кўзига найза санчдилар. Бир-икки кун ўтиб, Қалотни олгандан сўнг, шу ярадан вафот этди. Кичик Боки девона Шерали билан кочаётган чоғи туттирилганди. Ёмонлиги касридан дарвоза олдида девор тубига етганида, отилган тош зарбидан ўлди. Яна бир-икки киши ҳам ўлди. Намозгаргача шу йўсинда урушилди. Йигитлар урушиб, куч сарфлаб, ҳолдан тойган пайти ичкаридагилар омонлик тилаб кўрғонни топширдилар. Қалотни Зуннун арғун Муқимга берган эди. Муқимнинг навкарларидан Фаррух арғун ва Қора булут Қалотда эдилар. Садок ва қиличларини бўйинларига осиб келдилар. Гуноҳларини афв қилдик. Бу тоифага зулм қилмоқ менинг ниятим эмасди. Чунки ўзбакдек ғаним ёнимизда турганида, орада бундай ишлар бўлса, йироқ-яқиндан эшитган-кўрган нима дейди?!

Бу юриш Жаҳонгир мирзо ва Боқибекнинг ҳаракати билан бўлган эди, шунинг учун Қалотни сақлашни Жаҳонгир мирзо зиммасига топширдик, қабул қилмади. Боқибек ҳам бу масалада яхши жавоб бермади. Қалотни шунча урушиб куч билан олишимиз бефойда бўлди. Қалотдан жануб сари Савосанг, Олатоғ ва ўша тарафлардаги афғонларни талон-торож қилиб, Кобулга келдик. Кобулга тушган окшом мен кўрғонга бордим. Чодир ва уловлар чорбоғда эди. Хирилжи ўғриси келиб, менинг бир зирҳланган тўриқ отимни ва яна бир яхши хачиримни чорбоғдан чиқариб олиб кетибди.

Боки Чағоний Аму ёқасига келиб, бизга қўшилганидан бери ундан мўътабар ва эрк-ихтиёри баланд киши йўқ эди, қандай сўз айтса, нима иш қилса унинг сўзи – сўз, иши – иш эди. Биз ундан арзирли бирор хизмат ва инсоният ҳимматига хос ҳимматни ҳаргиз кўрмаган эдик, аксинча, кўп адабсизлик ва ёмонликларни бизга кўрсатганди. Хасис, дағал, ҳасадчи, ичиқора ва бировни кўролмайдиган, хулқи ёмон киши эди. Хасислиги шу даражада эдики, Тирмизни ташлаб, кўчи ва моли билан бизга қўшилганида, фақат

Ўзига тегишли кўйлари тахминан ўттиз-қирк минг бор эди. Ҳар юртда олдимиздан пода-пода кўйлари ўтарди, бизнинг йигит-яланглар эса очликдан азоб тортишарди. Бир кўй бермади. Охири – Кохмардга борганда элликта кўй берди. Мени подшоҳ қилиб кўтарганига карамай ноғорасини ўз эшигида чалдирарди. Ҳеч ким билан самимий эмас эди, ҳеч кимни кўролмасди. Кобулдан тушадиган даромаднинг ҳаммаси, савдогарлардан олинадиган бож унинг ҳиссаси эди, Кобулнинг қалъабегилиги, Панжҳир, Кадий Ҳазора, Кўшкак ва эшикоғалик мансаби бутунлай унда эди. Шунчалик эътибор топиб ҳам асло рози ва шукр қилувчи эмас эди. У нечоғли бузуқ хаёлларга бормасин (буларни зикр этдик) ўзимизга олмадик, юзига солмадик. Шунга карамай, ҳамиша ноз қилиб кетишга рухсат сўрарди. Нозини кўтариб, узр айтиш билан муддаосини ман қилардик. Бир-икки кун босилиб, яна рухсат сўрашни бошларди. Нози ва рухсат тилаши ҳаддан ошди. Унинг хулку феъли бизнинг ҳам жонимизга тегди, рухсат бердик. Рухсат тилагандан сўнг пушаймон бўлди, бетокатликлар қила бошлади, фойдаси бўлмади. Мендан тўққиз гуноҳ содир бўлмагунича, жазоламайман, дея шарт қилиб эдилар, деб айттириб юборипти. Мен ўн бир гуноҳини бирма-бир эслатиб Мулло Бободан айтиб юбордим. Мулзам бўлди. Кўч ва моли билан Ҳиндистон тарафига рухсат берилди. Ўзининг бир неча навқари Хайбардан ўтказиб кўйиб келди.

Боқи Гогийёнийнинг карвонига кўшилиб, Нилобни кечиб ўтди. У пайтда Ёр Ҳусайн Дарёхон Качакотда эди. Кўҳатдан олиб борган фармонларини рўқач қилиб, дилазок ва юсуфзайдан бир гуруҳ афғонларни ва яна бир гуруҳ жат, гужурни ўзига ҳамроҳ ва навқар қилиб, иш-кучи эл таламок, йўл урмоқ эди. Боқининг хабарини эшитиб, йўлини тўсиб, Боқи билан борганларни ўраб олди. Боқини ўлдириб хотинини олди. Биз Боқиға ҳеч ёмонлик қилмай кўйиб юборгандик, лекин у ўз ёмонлиги касрига қолиб, ўз амалига ўзи мубтало бўлди.

Байт:

*Ту бадқунандаи худро ба рўзгор сипор,
Ки рўзгор туро чоқарест кинагузор.*

(Мазмуни:

*Ёмонлик қилганни ҳаётга топшир,
У қасдинг олғувчи мулозимингдир.)*

Бу қиш бир-икки қор ёққунича чорбоғда ўтирдик. Кобулға келаётганимизда туркман ҳазораси кўп беадаблик ва йўлтўсарликлар қилиб эди.

Уларга хужум қилишни ўйлаб, Улуғбек мирзонинг шаҳардаги Бўстонсарой деган иморатида туриб, шаъбон ойида ўша ердан туркман хазорасини талон-торож қилишга отландик. Дарайи Хуш оғзида – Жангалакда хужумни бошладик. Оз-моз хазора таланди. Дарайи Хуш яқинидаги ғорда бир гуруҳ хазора яширинган экан. Аксар ҳарбий сафарларимда мен билан бирга юрган, кўрбеги (шаҳар ҳарбий қисми бошлиғи) мансабидаги Шайхдарвеш кўкалдош ёйни кучли тортар ва ўкни яхши отар эди, бу ғорнинг оғзига билмасдан яқинлашиб, кириб боради. Ичкаридан бир хазора кўксига ўк отади. Ўша кунёк ўлди. Туркман хазорасининг кўпроғи Дарайи Хушда қишлаган экан, уларнинг устига йўл олдик.

Дарайи Хушнинг жойлашиши ғалати: даранинг ярим курўхча келадиган оғзида тоғлар торайтирган дара тушган. Йўл тоғнинг камаридадир. Йўлдан қуйи ҳам эллик-олтмиш қари тик қоялар жойлашган. Йўлнинг юқорисида яна ўта ноқулай йўл бор. Отлиқлар битта-битталаб ўтади.

Бу тор тоғ йўлидан ўтиб, шу кун вақт икки намоз орасигача (қуёш ботишига яқин) бориб етмай бир ерда қўндик.

Ҳазоранинг бир семиз туясини топиб келтирдилар. Уни сўйиб, гўштининг бир қисмини қабоб қилдик, яна бир қисмини офтобда пишириб едик. Бунча мазали туя этини сира емаган эдик. Баъзилар кўй гўштидан фарқ қила олмадилар. Бу ердан эрталаб кўчиб, хазоралар қишлаган юртлар устига равона бўлдик. Бир паҳар қолганида, илгаридан киши келиб: «Бир тор жойда хазоралар сув кечигини шохлар билан беркитиб, элни тўсиб урушмоқдалар», деди. Бунини эшитганимиз заҳоти тез жўнадик. Бироз йўл юргач, хазоралар урушаётган ерга етдик.

Ўша қиш қор кўп ёққан, йўлсиз юриш машаққатли эди. Тақоб сувининг қирғоқлари батамом музлаганди. Бу дарёдаги муз ва қор туфайли йўлсиз еридан ўтиб бўлмас эди. Ҳазоралар бу сувнинг чиқар ерида кўп шох кесиб солгандилар. Ўзлари Тақобларда ва унинг ёнларида отлиқ ва яёв ўк отиб урушаётган эдилар.

Муҳаммадали Мубашширбек менинг янги ҳурматга лойиқ беқларимдан эди. Жуда мард ва эътиборга арзирли, яхши йигит эди. Совут қиймаган. Илгарироқ шох ташланган йўлга жўнади. Биқинига ўк отдилар. Ўша заҳоти жон таслим қилди. Тезлик билан келган эдик. Кўпчиликнинг совути йўк эди. Бир-икки ўк менинг бошимдан ошиб ўтди. Аҳмад Юсуфбек изтироб чекиб, ҳар замон: «Бундай яланғоч кириб борасиз. Икки-уч ўкни кўрдимки, бошингиздан ўтди», дерди. Мен дедимки: «Сиз мардона бўлинг. Менинг

бошимдан бунақалар кўп ўтган». Шу пайт Қосимбек бу сувдан кечик топиб совути билан кечиб ўтиб, от солган эди, хазоралар тўхтамай қоча бошладилар. Урушиб турганлар асир ола-ола, ёв ортидан кувдилар. Қосимбекка бу иши учун Бангаш инъом қилинди. Ҳотам ҳам бу юришда ёмон эмас эди. Шунга кўра Шайхдарвеш кўкалдошнинг мансаби – кўрбегилик Ҳотамга иноят бўлди. Кепаккули бобо ҳам бу юришда яхши иш кўрсатгани учун бир кишлокни Кепакка иноят қилдик. Султонкули чинок буларнинг ортида эди. Қор калин бўлгани учун чиғирдан¹ чиқиб бўлмасди. Мен ҳам шу йигитлар билан йўлга тушдим.

Ҳазора кишлоқларининг яқинида кўй ва йилкиларга дуч келдик. Мен ўзим тўрт-беш юзга яқин кўй, йигирма бешта от йиғдим. Султонкули, яна икки-уч киши яқин эдилар, бирлашиб ҳаракат қилдик. Икки навбат ўзим талон-торожда қатнашганман. Бири – мана шу ҳужум бўлди. Яна бир сафар ушбу туркман хазорасини Хуросондан келаётганида бизникилар талон-торож қилиб, кўп кўй ва от келтиргандилар. Ҳазораларнинг аёл ва бола-чақалари яёв юриб, қорлик қирларга чиқиб турдилар. Бир оз сусткашлик қилдик, кун ҳам кеч бўлиб қолганди. Қайтиб хазораларнинг уйларига тушилди. Бу киш қор анча кўп тушганди. Ушбу ерда йўлдан ташқаридаги қор отнинг қорнигача чиқарди. Кечаси кўриқчиликка чиққанлар қор калин бўлгани боис тонг отгунча отдан тушмадилар. Эртаси барвақт қайтиб, Дарайи Хушнинг ичида хазораларнинг кишлоғида тўхтаб, у ердан кўчиб, Жангалакка тушилди. Ўрак тағойи ва яна баъзилар кейинроқдан келиб эди. Шайхдарвешни отган хазораларни бориб тутинглар, деб буйруқ берилди. Қуни битган бадбахтлар ғорда экан. Булар бориб, тутун қўйиб етмиш-саксон хазорани тутиб олдилар. Кўпчилиги қилич билан чопиб ташланди.

Ҳазора юришидан қайтиб, Нижровдан мол олиш маслаҳати учун Борон сайхонлигининг пасти – Ойтуғди тупроғига келдик. Жаҳонгир мирзо Ғазнидан чиқиб биз Ойтуғди ерида эканлигимизда мулозаматга келди. Бу аснода рамазон ойининг ўн учинчисида мен куёнчиқ хасталигига йўлиқдим. Мени қирқ кунгача у ёндан бу ёнга биров айлантириб қўярди. Нижров дараларидан Пижронда, Ғайн кентининг улуғи Ҳусайн Ғайний оға-иниси билан итоатсизлик ва безбетликда машҳур бўлиб танилган эдилар. Уларга қарши лашкарни Жаҳонгир мирзога бошлатиб юборилди. Қосимбек ҳам борди. Лашкар бориб саркўбга чиқиб сингирланган ерни куч билан олиб, бир гуруҳини қатл эттирди. Куёнчиқ хасталиги ташвиши туфайли тахтира-

¹ Чигир – қордан очилган йўл.

вондек нарса ясаб Борон сохилидан шаҳаргача мени кўтариб Бўстонсарога келтирдилар. Ўша кишининг ўзида бир неча кун Бўстонсарода ўтирдим. Бу касаллик ҳали-ҳануз тузалмасидан, ўнг юзимга чипқон чиқди, наштар солдилар. Бу хасталикка қарши сурги ичдим. Сихат топиб, чорбокка чиқдим. Жаҳонгир мирзо мулозаматга келди. Айюбнинг ўғиллари Юсуф ва Баҳлул Жаҳонгир мирзо қошига бориб менга қарши фитна ва ёмонлик уюштирдилар. Шунинг учунмикан, бу сафар Жаҳонгир мирзо аввалгидек самимий кўринмади. Бир неча кундан кейин Тепадан кўчиб, совут кийиб илдам Ғазнига кетди. Нони кўрғонини олиб, бир неча кишисини ўлдириб, элини бутунлай талади. Бор кишиларини майда-чуйдасигача кўчириб, Ҳазоранинг ичи билан Бомиён тарафига юзланди.

Тангрига равшандирки, мендан ва менга тааллуқли элдан бунча нохушлик ва қасос олишга сабаб бўладиган ҳеч бир иш содир бўлмади ё бирор сўз айтилмади. Сўнгра маълум бўлдики, қуйидаги воқеа кетишига сабаб бўлган экан: Жаҳонгир мирзо Ғазнидан келаётганда Қосимбек ва беклар истиқболига чиқибдилар. Мирзо беданага қуш солади. Етиб қуш чангалини солиш пайтида бедана ўзини ерга уради. «Олдими, олдими?» деб қичқирадилар. Қосимбек: «Ғанимни бундоқ ожиз қилганда қўлдан чиқарадими – олади», дейди. Бу сўз уларга балойи жон бўлади. Кетмоқларининг бир сабаби мана шу эди. Яна бир-икки бундан арзимасроқ ва бўшроқ бир сўзни ҳам рўқач қилдилар. Шундан сўнг Ғазнини ташлаб, ҳазора орқали аймоқлар томонга ўтдилар. У фурсатда аймоқлар Носир мирзодан айрилиб эдилар. Лекин ўзбакка қўшилмагандилар. Ёй, Астароб ва у ерларнинг яйловларида эдилар. Ушбу дамларда Султон Ҳусайн мирзо Муҳаммад Шайбонийхонни даф этишга тараддудланиб, барча ўғилларини чақиртирди. Мени ҳам Саййид Султонали Хоббиннинг ўғли Саййид Афзални юбориб чақиртирган эди. Хуросон томонига юрмоқ бизга бир неча жиҳатдан лозим бўлди. Бир сабаби: Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрнида ўтирган улуғ подшоҳ кўшин тўплаб, теварак ва атрофдаги ўғиллари ва бекларини чақиртириб, Шайбонийхондек ғанимнинг устига юриш қилганда, эл оёғи билан борганда, биз бош билан боргаймиз, эл таёқ билан борганда, биз тош билан боргаймиз. Иккинчи сабаби: Жаҳонгир мирзо бундай кек ва ёмонлик билан кетдики, ё кекини бартараф, ё зарарини даф қилгаймиз.

Ушбу йили Шайбонийхон Чинсўфини Хоразмда ўн ой камал қилиб олди. Бу камалда талай урушлар бўлди. Хоразм йигитлари кўп

мардоналиклар кўрсатдилар, курашда ҳеч хатога йўл қўйишмади. Шундай ўқотарлик килдиларки, кўп бор калқондан, совутдан, баъзан икки қават совутдан ҳам ўтказиб камондан ўқ отдилар. Ўн ой қамалдорлик торттилар, ҳеч ердан умидворлик бўлмади. Баъзи йигит-яланг юраксизлик қилиб, ўзбак билан сўзлашиб, ўзбакни кўрғонга киргизди. Чинсўфи бундан хабардор бўлиб, ўзи келиб кўрғонга кираётган ўзбакларни уриб тушираётган маҳали ўз танқўриқчиси орқасидан унга камондан ўқ отди, у ўлди. Урушадиган киши қолмади, кўрғонни олдилар. Чинсўфига раҳмат. Мардоналик билан жон чекиб, бирор лаҳзани бекор кетказмади. Шайбонийхон Хоразмни Кўпакбийга бериб, ўзи Самарқандга келди. Бу йилнинг охири зулҳижжа ойида Султон Ҳусайн мирзо Шайбонийхоннинг устига лашкар тортиб, Бобо Илоҳийга етганида Тангри раҳматига борди.

Таваллуд ва насл-насаби: саккиз юз қирқ иккида (1438) Ҳиротда Шоҳрух мирзо замонида таваллуд топган эди. Султон Ҳусайн мирзо бинни Мансур бинни Бойқаро бинни Умаршайх бинни Амир Темур. Мансур мирзо билан Бойқаро мирзо подшоҳлик қилган эмас. Онаси Феруза бегим эди. Темурбекнинг набираси. Султон Ҳусайн мирзо Мироншоҳ мирзонинг ҳам набираси бўларди. Султон Ҳусайн мирзо икки томонлама шарафли оиладан, асл подшоҳ эди. Бир онадан икки ўғил, икки қиз эдилар. Бойқаро мирзо ва Султон Ҳусайн мирзо, Оқобегим ва яна Аҳмадхон олган қиз – Бадака бегим. Бойқаро мирзо Султон Ҳусайн мирзодан катта ва унинг навқари эди. Лекин маҳкамада ҳозир бўлмасди. Маҳкамадан ташқари ҳамма ерда бир тўшакда ўтирардилар. Укаси унга Балх вилоятини берганди. Бир неча йил Балхга ҳукмронлик қилди. Уч ўғли бор эди: Султон Муҳаммад мирзо, Султон Вайс мирзо ва Султон Искандар мирзо. Оқобегим Султон Ҳусайн мирзонинг эгачиси эди. Мироншоҳ мирзонинг набираси. Султон Аҳмад мирзо олиб эди. Кичик мирзо исмли бир ўғли бор эди. Бурунлари тоғасига хизмат қиларди. Сўнгра сипоҳийликни тарк қилиб, мутолаага машғул бўлди. Дерларким, донишманд бўлган экан. Шеърый истеъдоди ҳам бўлган экан. Бу рубойи уники:

*Умре басалоҳ месутудам худро,
Дар шеваи зуҳд менамудам худро.
Чун ишиқ омад кадом зуҳду, чи салоҳ?!
Ал-миннату лиллоҳ озмудам худро.*

(Мазмуни:

Умр бўйи ўзимни яхшилик билан мақтаб юрдим,

Ўзимни зоҳид ва тақводор қилиб кўрсатардим.

Ишқ келгач, қани ўша зоҳидлигу, қани ўша яхши фазилатларим?

Худога шукрки, ўзимни синаб олдим.)

Мулло Абдурахмон Жомийнинг рубойиси билан таворуд (айнан бир хил) бўлган. Сўнгги йиллари ҳаж тавофини ҳам қилди. Бадака бегим ҳам Султон Ҳусайн мирзонинг эгачиси эди. Ҳарбий кўнимсизликлари пайтларида Аҳмадхон Ҳожи тархонийга берган эдилар. Икки ўғли бор эди. Улар Ҳиротга келиб анча муддат Султон Ҳусайн хизматида бўлдилар.

Шакл ва шамойили. Қийик кўзли, шеркелбат киши эди. Белидан пасти ингичка эди. Улуғ ёшга етиб, соколи оқарган бўлса-да, хушранг, кизил-яшил ипак матолардан кийим киярди. Қора кўзи терисидан қилинган бўрк ё калпок киярди. Аҳён-аҳён – ийдларда кичик уч ўрама саллани яп-ясси чирмаб, қарқара патини санчиб, намозга борарди.

Хулқи ва феъл-атвори. Тахтга ўтирган пайти ўн икки имомни хутбада ўқитиш ниятида бўлган экан. Алишербек ва баъзилар ман қилибдилар. Аммо кейин барча ишлари ва хатти-ҳаракатлари суннат ва жамоат мазҳаби билан мувофиқ бўлганди. Мафосил (ревматизм) хасталиги туфайли намоз ўқий олмас, рўза ҳам тутмасди. Сўзамол ва хушхулк киши эди. Хулқи бироз тезроқ, сўзи ҳам хулқидек ўткир эди. Баъзи юмушларда шариятга кўп риоя қиларди. Бир сафар бир ўғли бир кишини ўлдиргани учун хунталабларга топшириб, қозихонага юборди.

Дастлаб тахтни олган пайтлари олти-етти йил ичмади. Ундан кейин ичкиликка берилди: қирқ йилга яқин Хуросонда подшоҳлик қилган бўлса, бирор кун йўқ эдики, пешин намозидан сўнг ичмаган бўлсин. Лекин ҳеч қачон тонгда хуморбосди қилган эмас. Ўғиллари, барча сипоҳиси ва шаҳар эли ичкиликка берилган эди. Айш-ишрат ва ахлоқсизликни ҳаддан оширар эдилар.

Шижоатли, мард киши эди. Жангда бир неча мартаба ўзи ёвга қилич урган, балки ҳар жанг майдонида кўп марталаб қилич урган эди. Темурбек наслидан ҳеч кимнинг Султон Ҳусайн мирзочалик қилич чопгани маълум эмас. Назмий истеъдоди бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий тилда ёзарди. Тахаллуси «Ҳусайний» эди. Баъзи байтлари ёмон эмас. Лекин мирзонинг девони бутунлай бир вазндадир. Ҳам ёш, ҳам салтанатда улуғ подшоҳ эди, кичиклардек кўчқор сақлаб, кабутар сақлаб, кабутарбозлик қиларди, хўроз ҳам уруштирарди.

Жангу жадаллари. Кўнимсиз ҳарбий ҳаракатларида бир марта Гургон дарёсидан сузиб ўтиб, бир гуруҳ ўзбакни яхши енгди. Яна бир гал Султон Абусаид мирзо Муҳаммадали баҳши бошлиқ уч минг кишини илғор қилиб юбориб эди. Султон Ҳусайн мирзо олтмиш йигит билан келиб, тўкнашиб енгди. Султон Ҳусайн мирзонинг бир яхши ва кўринарли иши шудир. Яна бир марта Астрободда Султон Маҳмуд мирзо билан урушиб, уни енгди. Бир сафар Астрободда суғдлик Саъд бинни Ҳусайн туркманни урушиб енгди. Яна тахт олганидан сўнг Чиноронда Ёдгор Муҳаммад мирзо билан урушиб, ундан устун келди. Яна Сарипули Мурғобдан шитоб билан келиб, Боғи Зоғонда ичиб ётган Ёдгор Муҳаммад мирзони кўлга олди. Ўша олгани билан Хуросонни ўз кўлида сақлади. Яна Андхуд ва Шабурғон ерлари бўлган Чекмонда Султон Маҳмуд мирзо билан урушиб ғолиб бўлди.

Ироқдан келиб Қарокўйлук туркманларга кўшилган Абобакр мирзо Улуғбек мирзони Такона ва Хуморда енгиб, Кобулни олди, Ироқ орзусида Кобулни ташлаб, Хайбардан ўтиб, Хушоб орқали Мўлтон мамлакатида ўтиб, Сивига чиқди; у ердан кетиб Кирмонни олиб, ҳали мустаҳкамлана олмай Хуросон вилоятига кирганида Султон Ҳусайн мирзо тезлик билан бориб уни енгди. Бир сафар Пуличироғда бир ўғли – Бадиуззамон мирзони енгди. Яна Ҳалвои Чашмада икки ўғли – Абулмуҳсин мирзо ва Кепак мирзодан устун келди. Яна бир марта лашкар тортиб келиб, Кундузни камал қилиб, ололмай қайтди. Яна бир марта Ҳисорни ҳам камал қилиб, ололмай қайтди. Яна бир марта Зуннуннинг вилояти устига келди. Буст кўрғонбеги Бустни берди. Ўзга ҳеч иш қилмади. Бустни ҳам ташлаб қайтиб кетди. Султон Ҳусайн мирзодек мард ва улуғ подшоҳ бу икки-уч юришда шоҳона сафар ниятини жойига қўймай, ҳеч ишни битказмай, ортига қайтди. Яна Нишин сайхонлигида Зуннуннинг ўғли Шоҳбек билан келган ўғли Бадиуззамон мирзо билан урушиб, енгди. Бунда қизиқ бир тасодиф юз беради: Султон Ҳусайн мирзонинг лашкари оз сонли экан. Аксар лашкарни Астробод туманига юборган экан. Ўша уруш куни Астрободга кетган лашкар келиб кўшилади. Бу томондан Ҳисорни Бойсункур мирзога олдириб, Султон Ҳусайн мирзонинг олдига келаётган Султон Масъуд мирзо ҳам ўша куни келиб қолади. Сабзаворда Бадиуззамон мирзога қарши борган илғор Ҳайдар мирзо ҳам ўша куни келади.

Султон Ҳусайн мирзонинг ўн тўрт минг сара йигити бор экан ва қирк минг аскар йигитлари марказда экан. Аскарларга тааллуқли ишлар хандак тўлдирмоғу қазимок, йўл ясамоқ, ўтин ва ем-хашакни уловга етказмоқдир.

Уларнинг хар бирига саксон жериб (таноб) ер берадилар: бундан кирк танобига экин экиб, хосилидан ўзлари баҳраманд бўладилар ва котиблар буни уларнинг маошига кўшиб ҳисоблайдилар. Қолган кирк танобдан ортик ерга экин эксалар, солиқ тўлайдилар.

Вилоятлари: Хуросон вилояти эди. Шарки Балх, ғарби Бистом ва Домғон, шимоли Хоразм, жануби Қандаҳор ва Сийистон. Ҳиротдек шаҳарга эга бўлди, Туну кун айшу ишратдан ўзга иши йўқ эди. Балки қўл остидагилари ва якин танишларида айшу ишратга берилмаган киши йўқ эди. Жаҳонгирлик ва лашкар тортишлик машаққатини чекмади. Зотан, борган сайин навкар ва вилояти камайди ва ортмади.

Авлоди. Ундан ўн тўрт ўғил, ўн бир киз қолганди. Ўғилларининг улуғи Бадиуззамон мирзо эди. Онаси Санжар мирзо Марвийнинг кизи эди. Яна бир ўғли Шохғариб мирзо эди, букри эди. Гарчи заиф кўринса-да, қобилияти яхши эди. Гарчи танаси заиф бўлса-да, сўзи ёқимли эди. «Ғарибий» тахаллуси билан девон ҳам тартиблаган эди; туркий ва форсийда шеърлар ёзарди. Ушбу байт уникидир:

*Даргузар дидам парирўе шудам девонааш,
Чист номи ў, қужо бошад надонам хонааш.*

(Мазмуни:

*Гузарда пари юзни кўриб девона бўлдим,
Унинг исми нима, уйи қаерда эканини билмадим.)*

Бир неча вақт Ҳирот шаҳри ҳокимлигини Султон Ҳусайн мирзо Шохғариб мирзога берган эди. Отасининг замонидаёқ қазо қилди. Ундан ўғил-киз қолмади. Яна бири Музаффар мирзо эди. Султон Ҳусайн мирзонинг суюкли ўғли шу эди. Хийла суйгулик ахлоқ ва феъл-хўйи ҳам йўқ эди. Оталари уни ортиқроқ кўргани учун ўғилларининг аксари ёвлашди. Бу иккаласининг онаси Султон Абусаид мирзонинг ғунчачиси Хадича бегим эди. Абусаид мирзодан Оқбегим номли бир кизи бор эди. Яна Абулмуҳсин мирзо ва Кепак мирзо эдики, оти Муҳаммад Муҳсин эди. Бу иккисининг онаси Латифсултон оғача эди. Яна бири Абутуроб мирзо эди. Бурунлари унинг хийла тўғрилигидан ривоят қилардилар. Отасининг касаллиги кучайганда ўзгача хабар эшитиб укаси Муҳаммад Ҳусайн мирзо билан Ирокка қочиб кетди. Ироқда сипоҳийликни тарк қилиб, дарвешлик ихтиёр қилипти. Ортик ундан бирор хабар эшитилмади. Суҳроб мирзо исмли бир ўғли бор. Мен Ҳамза султон билан Маҳдий султон бошлиқ султонларни ен-

гиб, Ҳисорни олганимда хизматимда эди. Бир кўзи кўр эди. Ҳайратланарли даражада хунук эди. Ахлоки ҳам кўринишидек эди. Бир ёмон иш қилиб кўйди, туролмади, кетди. Астробод ўлкасида бир калтис ҳаракати туфайли Нажми Соний уни азоб билан ўлдирди. Яна бири Муҳаммад Ҳусайн мирзо эди. Ироқда буни ва Шоҳ Исмоилни бир ерда тутқунликка олган эканлар. Ўша пайт унга мурид тушган экан, сўнгра ғализ рофизий (шиа) бўлиб кетди. Ота-она ва укаси – барчаси сунний, у эса бундай рофизий. Астрободда шу гумроҳлиги ва бадбахтлиги билан ўлди. Уни хийла мард ва баҳодир дердилар. Ундан ёзишга арзийдиган бирор иш зоҳир бўлмади. Назмий қобилияти бор экан. Бу байт униқидир:

*Олудан гарди зи паи сайд ки гашти,
Фарқи арақи дар дили гарм ки гузашти.*

Мазмуни:

*Ов изидан чопиш билан гардга ботдинг,
Қизгин дилдан кечиш билан терга ботдинг.*

Яна, бири Фаридун Ҳусайн мирзо эди. Ёйни куч билан тортиб, ўкни яхши отарди. Камонининг тўпуқи (юмалоқ соққашакл камон ўқи) айтишларича, қирқ ботмон экан. Ўзи анча мард эди, лекин омадсиз эди. Қаерда уруш қилган бўлса, мағлуб бўлди. Работи Дударда Фаридун Ҳусайн мирзо, укаси Ибни Ҳусайн мирзо Темур султон ва Убайд султон Шайбоқхоннинг илғори билан урушиб мағлуб бўлдилар. Унда Фаридун Ҳусайн мирзо яхши иш кўрсатипти. Домғонда Фаридун Ҳусайн мирзо ва Муҳаммад Замон мирзо Шайбонийхон кўлига тушди. Ҳар иккисини ўлдирмади, кўйиб юборди. Сўнгра Шоҳ Муҳаммад девона Қалотни мудофаа қилганда у ерга борганди. Ўзбак Қалотни олганида кўлга тушди, ўлдирдилар. Бу учаласи мирзонинг Минглибий оғача исмли ўзбак ғунчачисидан туғилган эдилар.

Яна, Ҳайдар мирзо эди. Онаси Пояндасултон бегим эди. Султон Абу-саид мирзонинг қизи эди. Отаси замонида Машҳад ва Балхда бир қанча вақт ҳукмронлик қилди. Султон Ҳусайн мирзо Ҳисорни қамал қилганида Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдан бўлган қизини бунга олиб, ярашиб, Ҳисор устидан туриб кетдилар. Биргина қизи қолганди, Шодбегим исмли. Сўнгра Кобулга келди. Одил Султонга берилди. Ҳайдар мирзо отаси замонидаёқ оламдан ўтди.

Яна, Муҳаммад Маъсум мирзо эди. Қандаҳор ҳокимлигини унга берганди. Шу муносабат билан Улуғбек мирзонинг бир қизини бу ўғлига сўради. Ҳиротга келтирганда катта тўй қилиб, катта чодир тикди. Отаси унга

Қандахорни берган бўлса-да, лекин оқ киладими, қора киладими, Шохбек аргун қиларди. Бу мирзода бирор ихтиёр ва эътибор йўқ эди. Шунинг учун Қандахорда турмай, Хуросонга борди. Отаси хаётлигидаёқ дунёдан ўтди.

Яна, Фаррух Ҳусайн мирзо эди. У ҳам тузук умр кўрмади. Укаси Иброҳим Ҳусайн мирзодан бурунрок бу дунёдан сафар қилди.

Яна, Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Қобилияти ёмон эмас экан. Ҳирот шаробини хаддан ортиқ ича-ича, отаси замонидаёқ ўлди.

Яна, Ибни Ҳусайн мирзо билан Муҳаммад Қосим мирзо эди. Ҳали булар хусусида ёзилади. Бу беш мирзонинг онаси Бобо оғача эди, гунчачи эди.

Ҳаммасидан каттаси – кизи Султонимбегим эди. Онадан ёлғиз туғилганди. Онаси Чўлибегим козоқ бекларининг қизи эди. Хийла сўз биларди. Сўзга чечан эди. Оғаси Бойқаро мирзонинг ўртанча ўғли Султон Вайс мирзога чиқариб эди. Бир қиз ва бир ўғли бор эди. Қизини Шайбон султонларидан Йилибарс султоннинг укаси Эсонкули султонга чиқарган эди. Ўғли Муҳаммад султон мирзодирки, бу пайтда Қаннўж вилоятини мен унга берган эдим. Султонимбегим Кобулдан ушбу йили набирасини олиб Ҳиндистонга келаётганида Нилобда Тангри хукмини битказибди. Суягини яқинлари олиб қайтдилар, набираси бизнинг олдимизга келди.

Яна, Пояндасултон бегимдан туғилган тўрт қизи бор эди. Энг каттаси Оқбегимни Абулқосим Бобур мирзонинг синглиси Бека бегимнинг набираси Муҳаммад Қосим арлотга чиқариб эдилар. Биргина қиз кўришди. Қоракўз бегим исмли. Носир мирзо олиб эди. Иккинчи қизи Кичик бегим эди. Султон Масъуд мирзо мойил эди. Ҳар қанча ҳаракат қилди, Пояндасултон бегим калта ўйлаб, бермади. Сўнгра Саййид отанинг насли Мулло Хожага чиқарди. Учинчи қизи Бикабегимни ва тўртинчи қизи Оғабегимни синглиси Робиасултон бегимнинг ўғиллари Бобур мирзо билан Султонмурод мирзога берганди.

Минглибий Оғачадан икки қиз туғилган. Каттасининг исми Байрамсултон эди. Бойқаро мирзонинг қиз томондан набираси бўлган Андхуд саййидларидан Саййид Абдулло мирзога берган эдилар. Бир ўғли бор эди, Саййид Барака исмли. Мен Самарқандни олганимда хизматимда эди. Сўнгра Урганч сари тушиб салтанат даъвосини қилди. Астрободда қизилбошлар ўлдирди.

Яна бир қизининг оти Фогимасултон эди. Темурбек наслидан Ёдгор Муҳаммад мирзога бергандилар. Попо оғачадан уч қиз бўлган. Улуғи – Султон Нажодбегим. Султон Ҳусайн мирзо оғасининг кичик ўғли Искандар мирзога чиқаргандилар.

Иккинчи кизи Бегим султонни Султон Масъуд мирзога кўзи майиб бўлганидан сўнг бердилар. Бир киз, бир ўғли бор эди. Қизини Султон Ҳусайн мирзонинг хотини Опокбегим асрагани. Ҳиротдан Кобулга келди. Сайид мирзо Опокқа берилди. Бегим Султон Султон Масъуд мирзони ўзбак ўлдиргандан сўнг ўғлини олиб Каъба сари кетди. Ушбу кунларда ўзи ва ўғли Маккада экан, деган хабар келди. Ўғли каттагина бўлган эмиш. Учинчи кизини Сайид мирзо деган Андхуд сайидларига беришгани. У кўпроқ Сайди мирзо исми билан машҳур эди.

Яна бир ғунчачидан битта киз туғилган эди. Султон исмли. Онаси Зубайда оға Ҳасаншайх Темурнинг набираси эди. Шайбон султонларидан Қосим султонга бергандилар. Ундан Қосим Ҳусайн султон исмли бир ўғли бор эди. У Ҳиндистонда менинг хизматимга келди. Рона Сангонинг жангида катнашди. Бадавунни унга бердик. Қосим султондан сўнг уни ўз уруғларидан бўлган Бўрон султон олди. Ундан Абдулло султон деган бир ўғли бор, ҳозир менинг мулозаматимда. Кичик ёшда бўлишига қарамай хизмати ёмон эмас.

Хотин-халажлари. Аввал олган хотини Бекасултон бегим эди. Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадиуззамон мирзо ундан туғилган. Хулқи жуда эгри эди. Султон Ҳусайн мирзони кўп ранжитарди. Хулқи ёмонлигидан мирзо безор бўлди, охири қўйди ва халос бўлди. Нима қилсин, ҳақиқат мирзо томонида эди.

*Зани бад дар сарои марди нақў,
Ҳам дар ин олам аст дўзахи ў.*

(Саъдий Шерозий)

(Мазмуни:

*Яхиин эр уйида ярамас хотин,
Шу дунёда эрнинг дўзахи тайин.)*

Тангри ҳеч мусулмонга бу балони солмасин. Ёмон феълли, хулқи эгри хотин, илоҳо, оламда қолмасин!

Яна бири Чўлибегим эди. Озод бекларининг қизи эди. Султонимбегим ундан туғилгани.

Яна, Шаҳрибону бегим эди. Султон Абусаид мирзонинг қизи эди. Тахтни эгаллаганидан сўнг олган. Чекмон урушида мирзонинг барча аёллари тахтиравондан чиқиб отга минганларида бу укасига ишониб тахтиравондан чиқмаган ва отга минмаган. Буни мирзога етказдилар. Бу сабабдан Шаҳрибону бегимни қўйди ва синглиси Пояндасултон бегимни олди. Ўзбак

Хуросонни олганидан сўнг Пояндасултон бегим Ирокка кетди. Ирокда ғарибликда вафот этди.

Яна, Хадичабегим эди. Султон Абусаид мирзонинг ғунчачиси эди. Мирзодан Окбегим исмли бир кизи бор эди. Ирокда Султон Абусаид мирзо енгилганидан сўнг Ҳиротга келди. Ҳиротда Султон Ҳусайн мирзо олди ва севди. Ғунчачилик мартабасидан бегимлик мартабасигача етишди. Кейинчалик ҳам бош бегим шу эди. Муҳаммад Мўмин мирзони унинг саъй-ҳаракати билан ўлдирдилар. Султон Ҳусайн мирзонинг ўғиллари ёвлашдилар. Кўпроғи шу аёл туфайли эди. Ўзини окила тутар, лекин беакл ва вайсаки хотин эди. Рофизия (шиа) ҳам экан. Шохғариб мирзо билан Музаффар Ҳусайн мирзо ундан туғилган эди.

Яна, Опокбегим эди. Ундан ҳеч ўғил ва киз бўлмади. Суюкли хотини Попо Оғача бунинг кўкалдоши эди. Ўғил-кизи бўлмагани учун Попо Оғачанинг ўғилларини ўғлидек асрарди. Мирзонинг хасталик чоғларида кўп яхши хизмат қиларди. Аёлларидан ҳеч ким бунча хизмат қила олмасди. Мен Ҳиндистонга келадиган йили Ҳиротдан келди. Мен ҳам қўлдан келганча таъзим ва эҳтиром қилдим. Чандерийни камал қилганда хабар келдики, Кобулда Тангри раҳматига борибди.

Ғума (чўри)ларидан бири чоршанбихийлардан бўлган Латифсултон оғача эди, Абулмуҳсин мирзо билан Кепак мирзо ундан туғилганди.

Яна, Минглибий оғача эди, ўзбак эди. Шаҳрибону бегимга қариндошлиги бор эди. Абутуроб мирзо, Муҳаммад Ҳусайн мирзо ва Фаридун Ҳусайн мирзонинг онаси эди. Яна икки кизи ҳам бор эди.

Яна, Опокбегимнинг кўкалдоши Попо оғача эди. Мирзо кўриб, севиб олди. Беш ўғил, тўрт кизнинг онаси эди. Бу юкорида зикр этилди.

Яна бири Бегисултон оғача эди. Ундан ўғил-қиз бўлмади.

Яна кичик-кирим чўри, ғунчачи кўп эди. Хотинлари ва чўриларидан мўътабарларини зикр этдик.

Буни қарангки, Султон Ҳусайн мирзодек улуғ подшоҳ, Ҳиротдек ислом шаҳри подшоҳининг бу ўн тўрт ўғлидан учтаси никоҳдаги аёлларидан туғилган эди. Фисқу фужур ўзида, ўғилларида ва эл-улуси орасида жуда кенг тарқалганди. Ушбуларнинг касофатидан, шундай улуғ хонадондан етти-саккиз йилда бир Муҳаммад Замон мирзодан ўзга ном ва нишон қолмади.

Амирлари. Бири Муҳаммад Бурундук барлос эди. Чоку барлос наслидандир. Муҳаммад Бурундук ибн Али ибн Бурундук ибн Жаҳоншоҳ ибн Чоку барлос Абулқосим Бобур мирзо қошида бек эди. Ундан сўнг Султон

Абусаид мирзо ҳам эътибор кўрсатиб, у билан Жаҳонгир барлосга Кобулни бериб, Улуғбек мирзога бекота қилиб эди. Султон Абусаид мирзодан сўнг Улуғбек мирзо Кобулий барлосларга қасд қилишга ўтди. Булар сезиб, мирзони тутиб, эл ва улусини кўчириб, Кундуз сари кўчдилар. Ҳиндукушнинг устидан мирзони одамгарчилик билан Кобул сари узатиб, ўзлари Хуросонга, Султон Ҳусайн мирзо қошига бордилар. Мирзо ҳам яхши ҳурмат-эътибор кўрсатди. Муҳаммад Бурундук жуда билимли киши эди. Яхши сардор эди. Қушга жуда кучли майли бор эди. Шунчаликки, бир қуши ўлса ё йўқолса, ўғилларининг отини тутуб: «Бу қуш ўлгунча ё йўқолгунча фалончи ўлса бўлмасмиди, ё фалончининг бўйни синса бўлмасмиди?» дерди.

Яна Музаффар барлос эди. Мирзонинг ҳарбий саргардонлик чоғларида ёнида эди. Билмадим, мирзога қайси одати хуш ёққандики, уни жуда ҳурмат қиларди. Эътибори шу даражада эдики, Султон Ҳусайн мирзо қўнимсиз ҳарбий юришлари чоғида у билан шундай шартлашиб олган эди: ҳар бир вилоят эгалланса, даромаднинг тўрт қисми мирзога, икки қисми унга бўлади. Бу ажабтовур бир шарт: бир қорача – оддий кишини ўзи билан шерик қилиш подшоҳликка қандай тўғри келади? Ука-ўғил билан бундай шартлашиб бўлмайди-ю, бек киши билан бу қандай муяссар бўлсин?! Тахтни олганидан сўнг бу шартдан пушаймон бўлди, лекин фойдаси бўлмади. Бу мулоҳазасиз эркак шунча эътибор топиб ҳам мирзога ортиқча сурликлар қиларди. Мирзонинг раъйига қарамас эди. Охири, эшитишимча, захарланибди. Воқеа ҳақиқатини Оллоҳ билгувчидир.

Яна, Алишербек Навоий эди. Беги эмас, балки суҳбатдоши эди, кичиклигида мактабдош бўлишган экан. Хусусияти кўп экан. Билмайман, не жарима билан Султон Абусаид мирзо Ҳиротдан сургун қилди. Самарқандга борди. Бир неча йил Самарқандда бўлди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва ҳомийси эди. Алишербек мизожининг нозиклиги билан машҳурдир. Одамлар назокатини давлатининг ғуруридан деб тасаввур қилардилар. Ундай эмас экан. Бу сифат унга туғма экан. Самарқандда эканида ҳам худди шундай нозикмизож экандир.

Алишербек ўхшаши йўқ киши эди. Туркий тил билан то шеър битибдилар, ҳеч ким унчалик кўп ва яхши ёзган эмас. Олти маснавий (достон) китоб назм қилган: беши «Хамса» жавобида, яна бири «Мантик ут-тайр» вазнида «Лисон ут-тайр» номли. Тўрт ғазалиёт девонини тузган: «Ғаройиб ус-сиғар», «Наводир уш-шабоб», «Бадоеъ ул-васат», «Фавоид ул-кибар». Яхши рубоийлари ҳам бор. Яна баъзи асарлари ҳам борки, ушбу зикр

этилганлардан кўра пастрок ва сустрокдир. Шу жумладан, мактубларини Мавлоно Абдурахмон Жомийга таклид қилиб жам қилган. Хуллас, ҳар кимга ҳар иш учун битган хатларни китоб қилиб жамлаган. Яна «Мезон ул-авзон» номли аруз китобини битган, анча мулоҳазаталаб: йигирма тўрт рубой вазнининг тўрт вазнида хато қилган. Баъзи баҳрларнинг вазнларида ҳам янглишган. Бу аруздан хабардор одамга маълум бўлади. Форсий девон ҳам тартиб берган. Форсий назмда «Фоний» тахаллусини қўллаган. Баъзи байтлари ёмон эмасдир. Бироқ аксари сушт ва бўштобдир. Мусиқада ҳам яхши оҳанглар яратган. Яхши накшлари, пешравлари бор.

Фозиллар аҳли ва хунармандларга Алишербекчалик мураббий ва ҳомийлик қилган одам дунёда бошқа топилмаса керак. Созда пешқадам бўлган устоз Қулмуҳаммад, Шайх Нойи ва Ҳусайн Удий бекнинг тарбияси ва ҳомийлиги билан шунча камол топиб, шуҳрат қозондилар. Устоз Бехзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй-ҳаракати билан маълум ва машҳур бўлдилар. Шунчалик кўп хайрия бинолар бунёд қилдики, оз киши бундай ишга муваффақ бўла олади.

Ўғил-қизи ва аҳли аёли йўқ, оламда ёлғиз ва танҳоликда умр ўтказди. Авваллари муҳрдор эди. Фаолиятининг ўрталарида бек бўлиб, бир неча вақт Астрободда ҳокимлик қилди. Охири амалдорликни тарк этди. мирзодан бирор нарса олмас, балки ҳар йили Ҳусайн мирзога йирик-йирик маблағлар ҳадя қиларди. Султон Ҳусайн мирзо Астробод юришидан қайтганида Алишербек унинг истиқболига чиқди. Мирзо билан кўришиб ўрнидан тургунча, бир мадорсизлик ҳолати бўлди, тура олмади. Кўтариб олиб кетдилар. Табиблар асло ташхис қила олмадилар. Эртасигаёқ Тангри раҳматига борди. Бир байти унинг ушбу ҳолатига мувофиқ келган:

*Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас,
Табиблар бу балога не чора қилгайлар.*

Яна, Ахмад Таваккул барлос эди. Бурунлари бироз муддат Қандаҳор ҳокимлиги унинг қўлида эди.

Яна, Валибек эди. Ҳожи Сайфуддинбекнинг наслидандир, никуздир. Мирзонинг улуғ беги эди. Султон Ҳусайн мирзо тахтни олганидан сўнг кўп умр кўрмади, тезда ўлди. Мусулмон, намозхон, турк ва содиқ киши эди.

Яна, Ҳасан Шайхтемур эди. Уни Абулқосим Бобур мирзо ҳурмат қилиб, беклик мартабасига етказганди.

Яна, Нуёнбек эди. Отаси Тирмиз саййидларидандир. Она тарафидан ҳам Султон Абусаид мирзо, ҳам Султон Хусайн мирзога қариндош бўлади. Султон Абусаид ҳам ҳурмат кўрсатган эди. Султон Аҳмад мирзо қошида муътабар бек эди. Султон Хусайн мирзо қошига ҳам борди. Яхши обрў-эътибор топди. Бўштоб, хушмуомала, сермулозамат, шаробхўр ва айш-ишратни севувчи киши эди. Ҳасан Яъқуб унинг хизматида бўлгани учун Ҳасан Нуён ҳам дейдилар.

Яна, Жаҳонгир барлос эди. Анча вақт Муҳаммад Бурундук билан шерикликда Кобулда ҳокимлик қилди. Сўнгра Султон Хусайн мирзо қошига борди. Яхши эътибор топди. Ҳаракат ва ўтириш-туришда зийрак ва латофатли эди. Кишилар билан яхши муносабатда бўларди. Ов ва қушни яхши билгани учун Султон Хусайн мирзо кўпроқ бундай ишларни унинг зиммасига юкларди. Бадиуззамоннинг суҳбатдоши эди. мирзо суҳбатдошлигини эслаб таъриф қиларди.

Яна, Мирзо Аҳмадали Форсий барлос эди. Шеър ёзмаса-да, хуштаб ва шеършунос, зариф ва шўхтоб киши эди.

Яна, Абдулхолиқбек эди. Шоҳрух мирзонинг катта ҳурматиغا сазовор бўлган беги Ферузшоҳбек унинг катта отасидир. Бу жиҳатдан Абдулхолиқ Ферузшоҳ дердилар. Бир неча муддат Хоразм ҳокими бўлди.

Яна, Иброҳим дўлдой эди. Иш юритиш ва мулкдорлик қоидаларини яхши биларди. У ҳам Муҳаммад Бурундукнинг биттаси эди.

Яна, Зуннун арғун эди. Мард киши эди. Султон Абусаид мирзо қошида эканликларида қилич билан яхши жанг қилган. Ундан сўнгра ҳам ҳар ерда қўли ишга етгандир. Мардоналигига сўз йўқ эди. Бироз телбарок киши эди. Бизнинг мирзоларимиз қошидан Султон Хусайн мирзо ҳузурига борди. Унга Ғўр ва Накдарийни берди. Етмиш-саксон киши билан ўша ерда яхши қилич чопди. Озгина лашкар билан ҳам кўплаб ҳазора ва накдарийни яхши енгди. Ҳазора ва накдарийни ҳеч ким унчалик қўлга ололган эмас. Бир қанча муддатдан сўнг Замини Доварни ҳам унга бердилар.

Ўғли Шоҳшужоъ арғун ҳам отаси билан кичкиналигиданоқ бирга юриб, қиличлар чопди. Султон Хусайн мирзо отасининг ҳурматини қилиб, Қандаҳорни отаси билан шерикликка берди. Ота-ўғил ҳокимлик қилдилар. Сўнгра бу ота-ўғил: (Зуннун арғун ва Шоҳшужоъ арғун) у ота-ўғил (Бадиуззамон мирзо билан Хусайн Бойқаро мирзо) орасига ёвликлар солиб, фитналар қилдилар. Охири мен Хусравшоҳни енгиб, навкар-савдаридан айириб, Кобулни Зуннуннинг кичик ўғли Муқимдан олган йили Зуннун билан Хусравшоҳ

мен туфайли ночор қолиб, Султон Ҳусайн мирзо хизматига бордилар. Султон Ҳусайн мирзо вафотидан сўнг Зуннуннинг мартабаси ошди. Ҳиротнинг тоғ этаги вилоятлари – Ўба ва Чахчарон каби ерларни унга бердилар.

Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо шериклик билан подшоҳ бўлганларида Бадиуззамон мирзо эшигида Зуннун арғун улуғ бек, Музаффар мирзо эшигида эса Муҳаммад Бурундук барлос улуғ бек эдилар. Гарчи мардоналиги бўлса-да, лекин Зуннун бироз телбарок ва гўл киши эди. Телба ва гўл бўлмаса, бундай хушомадни қабул қилиб, ўзини расво қилармиди? Тафсилоти буки, у Ҳиротда катта эътибор ва ихтиёр эгаси бўлган пайтида бир неча шайх ва мулло унинг олдига келиб шундай дейдилар: «Авлиё Қутб бизга етказдики, сенга «Ҳизабруллоҳ» (Оллоҳнинг шери) лақаб бўлди. Сен ўзбакни енгасан». Бу хушомадга ишониб, бўйнига фўта¹ солиб, шукрлар қилипти. Бодғис ўлкасида Шайбонийхон мирзоларнинг устига келиб, уларни тўпланишга ҳам қўймай енгди. Зуннун арғун юз-юз элликча киши билан Қора Работда Шайбонийхон рўпарасида ушбу сўзга чиппа-чин ишониб турди. Кўп киши бостириб келиб барчани тумтарақай қилдилар. Зуннунни тутиб олиб, ўлдирдилар.

Покмазҳаб киши эди. Намозини тарк қилмасди. Ортиқча намозларни ҳам кўп ўтарди. Шатранжга жуда берилган эди. Одамлар бир қўл билан ўйнаса, у икки қўл билан ўйнарди. Кўнгли тиласа, шундай ўйнарди. Табиатида бахиллик ва хасислик устун эди.

Яна, Дарвешалибек эди. Алишербекнинг туғишган укаси эди. Бир неча вақт Балх ҳокимлиги унинг қўлида эди. Балхда яхши бекликлар қилди. Ақли пастроқ ва беҳунарроқ киши эди. Султон Ҳусайн мирзо Қундуз ва Ҳисор устига биринчи келганида мулоҳазасизлигидан қўлга олдилар. Балх ҳокимлигидан туширилди. Тўққиз юз ўн олтинчи йили Қундузга келганимда менинг қошимга келганди: алланечук хунуклашган, аянчли бир аҳволда эди. Беклик қобилиятидан йироқ, ичкилик туфайли кўп нарсадан маҳрум эди. Афтидан, Алишербек воситаси туфайли бунча эътибор топгандир.

Яна, Мўғулбек эди. Бир неча йил Ҳирот шаҳрида ҳокимлик қилди. Сўнгра Астрободни бердилар. Астрободдан Ироққа – Яъқуббек қошига қочиб кетди. Бебошгина киши эди, ҳамиша қимор ўйнарди.

Яна, Саййид Бадр эди. Кўп кучли ва ҳаракатлари жуда ёқимли киши эди. Ажаб ўйинчи киши эди. Жуда қизик рақс тушарди. Ҳеч кимда учра-

¹ Фўта – белбоғ, баъзан салла ўрнида ишлатиладиган мато.

майдиган рақсларни ижро этарди. Афтидан, бу рақслар унинг ўз ихтироси эди. Ҳамиша Ҳусайн мирзо мулозаматида бўларди. Доим шаробга шерик ва суҳбатдош эди.

Яна, Ислим барлос эди. Турк киши эди. Қушчиликни яхши биларди. Баъзи ажойиб ишларни қиларди. Ўттиз-қирқ ботмон ёй ўқини куч билан отиб, тахтадан ўтказарди. Қабақ (камон отиш машкида қўлланадиган нишон) майдонида майдон бошидан чопиб, ёйни тушириб олиб отиб қовоқсимон нишонга урарди. Яна зеҳгирни (бармоққа кийиладиган ангишвонасимон ускуна) бир-бир ярим қари чилвирга боғлаб, чилвирнинг иккинчи учини бир ёғочга маҳкамлаб, айланар эди. Айланиш ҳолатида ўқни отиб, зеҳгирдан ўтказарди. Бундай ғаройиб ишлари кўп эди. Ҳамиша мирзога мулозамат қилар, ҳар бир суҳбатида қатнашарди.

Яна, Султон Жунайд барлос эди. Кейинчалик Султон Аҳмад мирзо қошига келганди. Ҳозир Жўнпурга шериклик билан ҳокимлик қилаётган Султон Жунайд барлоснинг отасидир.

Яна, Шайх Абусаидхон дармиён эди. Билмадим, бир урушда Султон Ҳусайн мирзога от келтирганми ё мирзога қасд қилган ғанимни даф қилганми, ҳар қалай бу лақаб берилиб эди.

Яна, Бехбудбек эди. Илгари танқўриқчилар қисмида хизмат қиларди. мирзонинг илк ҳарбий юришларида хизмати ёқиб, Бехбудбекка шундай иноят қилган эдики, тамға ва пул зарбида унинг исми бор.

Яна, Шайхимбек эди. «Сухайлий» тахаллуси учун уни Шайхим Сухайлий дер эдилар. Шеърни ғалати қилиб айтарди. Қўрқинчли сўз ва маъноларни ифодаларди. Унинг байтларидан бири будир:

*Шаби гам гирдбоди оҳам аз жо бурд гардунро,
Фуру бурд аждаҳои сели ашкам рубъи маскунро.*

(Мазмуни:

*Гам кечаси оҳимнинг қуюни осмонни ўрнидан қўзгатди.
Кўз ёшим селининг аждаҳоси ер юзини ютиб юборди.)*

Бир гал бу байтни Мавлоно Абдурахмон Жомий хизматида ўқиган, деган гап юради. Мавлоно:

– мирзо, сиз шеър ўқийсизми ё одам қўрқитасизми? – деган эканлар.

Девон тартиблаган. Достонлари ҳам бор.

Яна, Муҳаммад Валибек эди. Аввалги Валибекнинг ўғлидир. Охирлар мирзо қошида улуғ бек бўлган эди. Улуғ бек бўлишига қарамасдан, ҳеч ҳам

хизматни тарк қилмасди. Кеча ва кундуз шох эшиги олдида эди. Ҳатто, ош ва шилонни (оммавий овқатланиш) доим шох маҳкамаси эшигида тортиларди. Бундай мулозамат қиладиган кишининг шундай эътибор топиши муқаррардир.

Бу замондаги қизиқ ишларни кўрингки, бек аталмиш киши ўз орқасида эргашган беш-олтита кал ва кўрни кўрса, уни ялиниб-ёлвориб подшо даргоҳига келтирмоғи керак бўлади. Аввалги бекларнинг хизмат ва мулозаматлари қаерда дейсиз! Бизнинг бекларимиз шу даражада бахтсиз! Муҳаммад Валибекнинг оши ва шилони яхши эди. Навқарни бир хил таъминот ва тарзда сақлар эди. Фақир ва бечораларга ўз қўли билан кўп хайр қиларди. Сўконғич ва тили аччик эди. Тўққиз юз ўн еттинчи (1511) йили мен Самарқандни олганда Муҳаммад Валибек ва Дарвешали китобдор хузурида эдилар. Ўша вақтда у фалаж бўлганди. На сўзида маза бор эди ва на ўзида. Унча эътиборга арзирли одам эмас эди. Афтидан, хизмат уни шу даражага етқизган.

Яна, Бобо Али эшикоға эди. Аввал Алишербек хизматида бўлди. Сўнгра мардоналигидан Ҳусайн мирзо олиб, эшикоға қилиб, беклик мартабасига кўтарди. Ҳозир менинг қошимдаги хос кишим – (хали бу ҳақда такроран битилгай) – Юнусали бунинг ўғлидир.

Яна, Бадруддин эди. Бурун Султон Абусаид мирзонинг садри Мирак Абдурахим қошида эди. Анча чечан ва чаққон экан. Айтишларича, етти отнинг биридан иккинчисига сакрагандир. У ҳамда Бобо Али Султон Ҳусайн мирзога суҳбатдош эдилар.

Яна, Ҳасанали жалойир эди. Асли оти Ҳусайн Али жалойирдир. Бирок Ҳасанали исми билан машҳурдир. Отаси Али жалойирни Бобур мирзо иноят қилиб бек қилгандир. Сўнгра Ёдгор Муҳаммад мирзо Ҳиротни олганида Али жалойирдан улуғроқ кишиси йўқ эди. Ҳасанали жалойир Султон Ҳусайн мирзо қошида кушбеги эди, шоир эди. «Туфайлий» тахаллусида ёзарди. Қасидани кўп яхши айтарди. Ўз замонида қасидачиликда пешқадам эди. Тўққиз юз ўн еттинчи йили, мен Самарқандни олганимда қошимга келди. Беш-олти йил менинг қошимда бўлди. Менга бағишлаб ҳам яхши қасидалар битди. Беҳаё ва исрофгар киши эди. Бачча сақларди. Ҳамиша нард ва ошиқ ўйнардди.

Яна, Хожа Абдулло Марворий бек бўлиб эди. Ўта фозил киши эди. Қонунни бирор киши ундай чалолмайди. Қонуннинг бир пардасида куйни турли оҳангларга солмоқ унинг ихтиросидир. Хатни чиройли ёзар, насхталикни яхшироқ битарди. Мактуб ёзишни жойига қўярди. Хушсуҳбат

киши эди, шеър ёзарди. Тахаллуси Баёний эди. Шеъри бошқа фазилатларидан кўра сустроқ эди. Лекин шеърни яхши ажратарди. Фосик ва беҳаё эди. Бузукчилиги касофатидан обила (баданда сув йиғилиши) хасталигига мубтало бўлди. Қўл-оёғидан қолиб, бир неча йил турли азоб ва машаққатлар тортди, шу балолар исканжасида оламдан ўтди.

Яна, Муҳаммад Саййид Урус эди. Султон Абусаид мирзо тахтни олганида улуғ ва олий ихтиёрлик бек бўлган Урус арғун унинг отасидир. У замонда яхши ўқотар йигитлар бор эди. Ўша пешқадамлардан бири будир: ёйи қаттиқ, ўқи узун, ўқни жуда зўр, яхши отарди. Андхудда бир неча вақт ҳокимлик қилди.

Яна, Мирали мирохур (шоҳ сайиси) эди. Султон Ҳусайн мирзога киши юбориб, уни Ёдгор Муҳаммад мирзонинг ғофиллигида устига келтирган киши шу эди.

Яна, Саййид Ҳасан ўғлокчи эди. Саййид ўғлокчининг ўғли Саййид Юсуфбекнинг укаси эди. Мирзо Фаррух исмли лаёқатли ва қобилиятли ўғли бор эди. Тўққиз юз ўн еттинчи йили мен Самарқандни олганимда қошимга келганди. Шеърни кам ёзса-да, лекин ажиб бир оҳангда ўқирди. Устурлоб (астролябия) ва юлдузшуносликни яхши биларди. Сухбати ва муомаласи ҳам яхши эди. Бироз ичкиликка ўч эди. Гиждувон урушида ўлди.

Яна, Тенгиберди сомончи эди. Содда, мард ва қиличбоз йигит эди. Балх дарвозасида Хусравшоҳнинг Назар Баҳодур исмли зўр навқарини яхши қилич чолиб, енгганди (бу зикр этилган.)

Яна, бир неча туркман беклари эдики, Ҳусайн мирзо қошига келиб эътибор топгандилар. Бурун келганлардан бири Алихон Бояндур эди.

Яна, Асадбек ва Таҳамтанбек эди. Улар ака-ука эдилар. Таҳамтанбекнинг қизини Бадиуззамон мирзо олиб эди. Муҳаммад Замон мирзо ўша аёлдан туғилгандир.

Яна, Иброҳим чиғатой эди.

Яна, Амир Умарбек эди. Кейинчалик Бадиуззамон мирзо қошида бўларди. Мардона, содда ва яхши киши эди. Абулфатҳ исмли бир ўғли Ироқдан менинг қошимга келди. Ҳозир ҳам бор. Жуда суст, журъатсиз ва лапашангдир. Ўшандай отадан бунингдек ўғил.

Кейинроқ келганлардан бири – Шох Исмоил Ироқ ва Озарбайжонни эгаллаганида у ердан Хуросонга келган Абулбоқий мирзо эди. У Темурбек наслидандир, Мироншоҳнинг авлодидан. Бурундан буларнинг насли у вилоятларга бориб, салтанат орзусидан воз кечиб, у подшоҳларга мулозамат

қилиб, эътибор топиб келгандирлар. Бу Абулбокий мирзонинг амакиси Темур Усмон Яъқуббек қошида улуғ ва мўътабар бек бўлган экан. Бир навбат Хуросон устига кўп лашкар қўшиб юбормоқни ҳам хаёл қилгандир. Абулбокий мирзо келгач, Султон Ҳусайн мирзо ҳам яхши эътибор кўрсатиб, куёв қилиб, Султоним бегимни берди. Ундан Муҳаммад Султон мирзо дунёга келди.

Кейинроқ келганлардан яна бири Муродбек Бояндур эди.

Садрлари. Бири Мир Сарбарахна эди. Андижон кентларидан. Чамаси омадли, кўп хушсухбат, сўзи мўътабар ва ширинсўз киши эди. Хуросоннинг фозил ва шоирлари даврасида унинг дахли ва сўзи мўътабар, асосли эди. Амир Ҳамза қиссасига жавобан, умрини зое қилиб, узундан-узок ёлғон қисса ёзипти. Бу иш ақл ва ҳақиқатга зиддир.

Яна, Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий эди. Гарчи сўфий бўлмаса-да, мутасаввуф эди. Алишербек қошида бундай мутасаввуфлар йиғилиб, зикр ва самоъ қилишар экан. Аксаридан бунинг усули яхшироқ экан. Афтидан, ҳурмат-эътиборининг боиси унинг сўфиёна раксидир. Ўзга айтарли фазилати йўқ эди. Бир асари бор: «Мажолис ул-ушшоқ» номли, Султон Ҳусайн мирзога атаб ёзган. Ўта суст, аксар ёлғон, бемаза ва адабсизларча сўзлар битилган. Шунчаликки, баъзиларидан куфр хавфи сезилади. Чунончи, кўпгина набий ва авлиёларни мажозий ошиқликка мансуб қилиб, ҳар қайсисига маъшук ва маҳбуб кўрсатипти. Яна бу гўлларча ғалати ишдирки, дебодасида Султон Ҳусайн мирзо: «Ўзимнинг таҳририм ва асаримдир», деб ёзипти. Китоб орасида келтирилган Камолиддин Ҳусайннинг шеърлари ва ғазаллари бошида мунтазам «муҳаррирники» деб битиб қўйилган. Ушбу Камолиддин Ҳусайннинг хушомадидан Зуннун арғун «Ҳизабруллоҳ» лақабини олди.

Вазирлари. Бири Мажиддин Муҳаммад эди. Шохрух мирзонинг донгдор девонбеги, Хожа Пир Аҳмад Хавофийнинг ўғли эди. Бурунлари Султон Ҳусайн мирзонинг қабулхонасида кўнгил тўлгудек тартиб ва интизом йўқ эди. Исроф ва талафотлар кўп бўлар, на халқ фаровон ва на сипоҳий рози эди. У фурсатда Мажиддин Муҳаммад парвоначи (вазир муовини) эди, уни Мирак дер эдилар. Султон Ҳусайн мирзога озроқ маблағ зарур бўлиб, сўраганида хазина таъминотчилари: «Йўқ. Топишнинг иложи йўқ» деб жавоб берадилар. Шу воқеа устида Мажиддин Муҳаммад ҳозир экан. У табассум қилади. Мирзо бунинг сабабини сўраганида, хилват қилиб, кўнглидагини арз қилиб, агар мирзо шарт қилсалар, келишсалар, менинг

мартабамни юксалтирсалар, бошқалар сўзимни қайтармасалар, оз фурсатда шундай қилайки: вилоят маъмур, халқ рози, хазина бой ва сипоҳий давлатманд бўлади, деди.

Мирзо ҳам унинг кўнгли тилагандек аҳд ва шарт қилиб, бутун Хуросон мамлакатада уни олий ихтиёрли бек қилиб, барча муҳим ишларни зиммасига қўйди.

Бу ҳам имкони борича ғайрат ва шижоат кўрсатиб, оз фурсатда сипоҳий ва аҳолини рози ва мамнун қилди. Хазинага ҳам катта маблағлар туширди, вилоятни маъмур ва ободон этди. Лекин Алишербек бошлиқ барча беклар ва мансабдорлар билан зиддона муносабатда бўлди. Шу боис кўпчилик уни ёмон кўриб қолди. Ҳаракат ва иғво қилиб, Маждиддин Муҳаммадни туттириб, вазифасидан туширдилар. Унинг ўрнига Низомулмулк маҳкама бошлиғи бўлди. Бир қанча вақтдан сўнг Низомулмулкни ҳам туттириб ўлдириб, Хожа Афзални Ироқдан келтириб шоҳ маҳкамаси бошлиғи қилдилар. Мен Кобулдан келган пайтлари Хожа Афзални бек қилиб эдилар, маҳкамада муҳр ҳам босарди.

Яна, Хожа Ато эди. Гарчи бу улардек шоҳ маҳкамаси бошлиғи бўлмаса-да, лекин Хуросон мамлакатадаги барча муҳим ишлар Хожа Атонинг кенгашисиз амалга ошмасди. Тақводор, намозхон ва диндор киши эди. Махсус диний вазифалари ҳам бор экан.

Султон Ҳусайн мирзонинг яқинлари ва таниш-билишлари шулар эди, зикр этилди.

Султон Ҳусайн мирзонинг замони ажойиб бир замон эди. Фозил ва мислсиз эл билан Хуросон, хусусан, Ҳирот шаҳри тўла эди. Кимки бирор иш билан машғул бўлса, химмат ва мақсади шу ишни камолга етказиш эди.

Шулардан бири Мавлоно Абдурахмон Жомий эди: дунёвий ва диний илмларда у замонда унинг даражасидаги киши йўқ эди. Шеърияти ҳам маълумдир. Муллонинг камолот даражаси шундай олийдирки, уни таърифлашга эҳтиёж йўқ. Шунчаки кўнглимдан, бу арзимас битикларимда уларнинг табаррук номлари ва озгина сифатларини шунчаки савоб учун зикр этсам, деган фикр кечди.

Яна, шайх ул-ислом Сайфуддин Аҳмад эди. Мавлоно Саъдуддин Тафтазоний наслидандир. Ундан бошлаб авлодлари Хуросон мамлакатада шайх ул-ислом бўлиб келгандирлар. Кўп донишманд киши эди. Арабия илмини ва дунёвий илмларни яхши биларди. Кўп такводор ва диндор киши эди. Гарчи шофеий мазҳаби вакили бўлса-да, ҳамма мазҳабларни ҳурмат

киларди. Айтишларича, етмиш йилга яқин жамоат намозини тарк қилмаган. Шох Исмоил Ҳиротни олганида шаҳид бўлди. Уларнинг наслидан киши қолмади.

Яна, Мавлоно Шайх Ҳусайн эди. Мулло Шайх Ҳусайн Султон Абусаид мирзонинг замонида кўзга кўриниб, камол топган бўлса-да, Султон Ҳусайн мирзо замонида ҳам яшади, шу боис зикр этилди. Ҳикмат илмини, ақлий илмлар ва калом илмини яхши биларди. Оз сўздан кўп маъно топиб, диққат билан фикр юритмоқ унинг ихтиросидир. Султон Абусаид мирзонинг замонида унга жуда яқин ва олийихтиёр киши эди. Мамлакатнинг барча муҳим тadbирларига унинг дахли бор эди. Муҳтасибликни (диний ва дунёвий назорат) ҳам ҳеч ким ундан яхши бажарган эмас. Султон Абусаид мирзога яқин бўлгани туфайли Султон Ҳусайн мирзонинг замонида шундай мислсиз кишини таҳқирладилар.

Яна, Муллозодаи Мулло Усмон эди. Кобул туманларидан Лаҳугар туманининг Чарх деган кентидан. Улуғбек мирзо замонида ўн тўрт ёшида дарс айтгани учун Мулло модарзод (туғма мулла) дер эканлар. Самарқанддан бориб Каъбани тавоф қилиб Ҳиротга келганида Султон Ҳусайн мирзо уни мажбуран ушлаб турди. Кўп донишманд киши эди. У замонда унингдек донишманд киши йўқ эди. Айтишларича, ижтиҳод (улкан кашфиёт қилиш қудрати) даражасига етган-у, лекин ижтиҳод қилмаган. Унинг сўзларини нақл қиладилар, дер эмишки: «Киши бир ниманики эшитса, яна қандай қилиб уни унутиши мумкин?»

Хотираси жуда кучли экан.

Яна, Мирмуртоз эди. Ҳикмат илмлари ва ақлий илмларни яхши биларди. У кўп рўза тутгани учун шундай лақаб олган. Шатранжга кўп шавқу ҳаваси бор экан. Шу даражадаки, икки шоҳмотчи учраса, бири билан шатранж ўйнаб, иккинчиси кетиб қолмасин деб, этагидан тутиб ўтирар экан.

Яна, Мулло Масъуд Ширвоний эди.

Яна, Мулло Абдулғафур Лорий эди. Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг ҳам муриди, ҳам шогирди эди. Муллонинг аксар асарларини мулло қошида ўқиган эди. «Нафаҳот» асарига шарҳ йўсинлик бир нарса ёзган. Зоҳирий (дунёвий) илмларнинг билимдони эди. Дунёвий илмлар, ботиний – диний-тасаввуфий илмлардан ҳам баҳраманд эди. Шухратни ёқтирмайдиган, қизиқ, бетакаллуф киши эди. Ҳар кимни мулло десалар, унинг олдида китоб очиб савол беришдан ийманмасди. Ҳар қаерда бирор дарвеш дарагини эшитса, унинг қошига бормагунча тинчимасди. Мен Хуросонга борганимда Мулло Абдулғафур касал эди. Абдурахмон Жомийнинг мазорини тавоф қилганда,

Мулло Абдулғафурни бориб кўргандим, Абдурахмон Жомийнинг мадрасасида эди. Бир неча кундан сўнг ўша касаллик билан дунёдан ўтди.

Яна, Мир Жалолиддин муҳаддис эди. Ҳадис илмини Хуросонда унингдек биладиган киши йўқ эди, анча узок умр кўрди. Ҳозиргача у тирик эди.

Яна, Мир Атоулло Машҳадий эди. Арабий илми яхши биларди. Қофия ҳақида ҳам бир форсий рисола битипти. Яхши ёзган. Нуқсонни шуки, нукул ўзининг байтларини мисол қилиб келтирган. Яна ҳар бир байт олдида «чунончи, банданинг бу байтида» сўзларини келтиришни лозим ҳисоблаган. Бу рисоласидаги баъзи мунозараларида яхши асослар келтирибди. Яна шеър санъатлари ҳақида «Бадоеъ ус-саноеъ» номли рисола битипти, анча яхши ёзилган. Мазҳабида бироз четга чиқишлар бор экан.

Яна, Қози Ихтиёр эди. Қозиликни яхши қилди. Фикҳда бир форсий рисола ёзибди, яхши рисоладир. Яна иқтибос учун ҳар хил мазмундаги Қуръон оятларини йиққандир. Мурғобда мирзолар билан мулоқот қилган чоғим Қози Ихтиёр Муҳаммад Мирюсуф билан келиб мени кўрдилар. Бобурий хаттидан сўз чиқди. Алифбесини сўради, ёзиб бердим. Ўша йиғинда ҳарфларни ўқиб, қоидаларини ўрганиб, бир нарсаларни ўша хатда ёзди ҳам.

Яна, Мирмуҳаммад Юсуф эди. Шайх ул-исломнинг шогирди эди. Сўнгра шайх ул-ислом уни ўз жойига тавсия қилди. Баъзи йиғинларда Қози Ихтиёр юқори ўтирарди, баъзи мажлисларда – бу. Кейинчалик ҳарбий амалдорлик билан сардорлик ишига шундай мафтун ва шайдойи бўлдики, унинг сўзларидан бу икки ишдан ўзга бирор маънили нарсани англаб бўлмасди. Амалдорлик ва сардорликнинг ҳар иккаласидан қобилияти ҳам, иқтидори ҳам йўқ эди. Оқибат ушбу бекорчи уринишлар туфайли моли, жойи ва хонумони барбод бўлди. Шиа мазҳабида экан.

Шоирлардан. Бу жамоанинг пешқадам ва асосчиси Мавлоно Абдурахмон Жомий эди.

Яна, Шайхим Суҳайлий ва Ҳусайн Али Туфайлий жалоийр эдики, номлари ва сифатлари Султон Ҳусайн мирзонинг беклари ва ичкилари таркибида зикр этилди.

Яна, Осафий эди. Вазир ўғли бўлгани учун «Осафий» деб тахаллус олган. Шеъри гарчи ишқ-муҳаббат ва эҳтиросдан баҳрасиз бўлса-да, тасвир жиловлари ва маънодан холи эмасдир. «Мен ҳаргиз ўз ғазалларимни тўплашга уринмадим» дея даъво қилган бўлса-да, афтидан бу гап тақаллуфдан бошқа нарсаси эмас. Бу ғазалларини укаси ё қариндошларидан бири тўплагандир.

Ғазалдан ўзга нав шеърни оз ёзган. Хуросонга борганимда менга мулозамат қилган эди.

Яна, Биноий эди. Ҳиротликдир. Отаси Устод Муҳаммад Сабз бинокор банно бўлгани учун шундай тахаллус олган. Ғазалларида ранг ва кайфият бордир. Девон тартиб берган. Достонлари ҳам бор. Мевалар ҳақида бир достони бор, мутақориб баҳрида, самарасиз бир нарса ёзган, бекор қилган. Яна бир қисқа достони бор, хафиф баҳрида. Бу маснавийни кейинроқ тугатганди. Бурунлари мусикадан беҳабар бўлган экан. Бу жиҳатдан Алишербек унга таъна қилар экан. Бир йили Султон Ҳусайн мирзо Марвга қишлаш учун борганида Алишербек ҳам бирга кетади. Биноий Ҳиротда қолади. Ўша қиш мусиқани машқ қилади. Ёзгача шунчалик ҳаракат қиладики, оҳанглар ҳам ихтиро этади. Ёзда Султон Ҳусайн мирзо Ҳиротга келганида унга ўзи ижод қилган куй ва нақшини ижро этади. Алишербек таажжубланиб, таҳсинлар қилади. Биноий мусикада яхши ишлар ижод қилган. Жумладан, унинг «Нухранг» деб аталган бир нақши бор. Бу тўққиз рангнинг якуни ва нақшнинг яли-ялиси «Рост» оҳангидадир.

Биноийнинг Алишербек билан сози келмас экан. Шу сабабдан хийла жафолар тортди. Охири тура олмай Ироқ ва Озарбайжонга – Яъқуббек қошига борди. Яъқуббек қошида ҳаёти ёмон эмас эди. Мажлисларида улфат эди. Яъқуббек ўлганидан сўнг у вилоятларда тура олмай, Ҳиротга келди. Ҳануз Алишербекка нисбатан қалтис ҳазил ва келишмаслик ҳолатлари бўларди. У жумладан бири буки, бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатади. Биноийнинг орқасига тегади. Алишербек мутойиба билан: «Ҳиротда ажойиб бир бало бордирки, оёғингни узатсанг шоирнинг кетига тегади», дейди. Биноий: «Агар йиғсанг ҳам шоирнинг орқасига тегади», деб жавоб қайтаради. Охири бу зарофатлар туфайли яна Ҳиротдан Самарқандга жўнади.

Алишербек кўп ва яхши нарсалар ихтиро қилган эди. Мабодо бирор киши қайсидир ишда бир янгилик яратса, у нарсанинг ривожини ва равангига учун уни «Алишерий» деб атадилар. Баъзилар ҳазил билан Алишербекка нисбат берар эди. Чунончи, Алишербек кулоқ оғриғида рўмол боғлагани учун хотинлар кўк рўмолни қийшайтириб «нози Алишерий» деб атадилар. Биноий ҳам Ҳиротдан жўнаш вақтида эшаги учун тўқим тикувчига ҳеч кимда мутлақо учрамаган ўзгача бир тўқим буюртиради ва отини «Алишерий» деб атади. У «полони Алишерий» (Алишерий тўқими) номи билан машҳур бўлди.

Яна, Сайфий Бухорий эди. Чинакам муллолиги бор эди. Ўқиган китобларининг шарҳу изоҳини элга кўрсатиб ўз илмини исбот қиларди. Девон тартиб берган эди. Яна бир девони ҳам борки, барча ҳунармандлар учун ёзгандир. Мақолларни кўп қўллаган. Достони йўқдир. Чунончи ушбу китъа бу ҳолнинг далилидир:

*Маснавий гарчи суннати шеъраст,
Ман газал фарзи айн медонам.
Панж байте ки дилпазир бувад,
Беҳтар аз хамсатайн медонам.*

(Мазмуни:

*Гарчи достон шеър суннатидир,
Мен газални фарзи айн дейман.
Дилкашгина беи байтни, рости
Икки «Хамса»дан устун қўяман.)*

Унинг форс тилида битган аруз рисоласи бор. Жуда оз сўзlidir. Бирок бир ҳисоб билан жуда кўп сўзlidir. Оз сўзлиги шу маънодаки, керакли нарсаларни ёзмаган. Кўп сўзли деганимизнинг боиси – равшан ва маълум сўзларни нуқта ва арабий ифодасигача ёзиб чиққан. Шаробни кўп ичар экан, шаробхўр экан. Қаттиқ зарбли мушти бор экан.

Яна, Абдуллои маснавийгўй (достончи) эди. Жомдандир. Мулло Абдурахмон Жомийга хоҳарзода (синглисининг ўғли) бўлади. Тахаллуси «Ҳотифий» эди. «Хамса»га жавобан достонлар ёзган. «Ҳафт пайкар»га жавобан битган маснавийси «Ҳафт манзар» деб номланади. «Искандарнома»га жавобан «Темурнома» достонини битган. Бу достонлар ичида «Лайли ва Мажнун» машхурроқдир. Бироқ латофати шухратича эмас.

Яна, Мирҳусайн Муаммой эди. Зотан муаммони ҳеч ким унча ёзолган эмас. Ҳамиша вақти муаммо ўйлаб топишга сарфланар экан. Жуда фақир, бечораҳол ва бахтсиз киши бўлган экан.

Яна, Мулло Мухаммад Бадахший эди. Ишкамишдандир. Ишкамиш Бадахшон таркибига кирмайди. Унинг «Бадахший» тахаллусини олгани кизик. Шеъри юқорида зикр этилган шоирлар шеърича эмас. Муаммо ҳақида бир рисола ёзган. Муаммоси ҳам унча яхши эмас. Хушсуҳбат киши эди. Самарқандда менга мулозамат қилганди.

Яна, Юсуф Бадиий эди. Фарғона вилоятидан. Қасидани ёмон битмас экан.

Яна, Охий эди. Ғазални ажаб бир йўсинда ёзарди. Охирги пайтлари Ибн Хусайн мирзо қошида бўлар эди. Девони бор.

Яна, Муҳаммад Солиҳ эди. Ўқимли ғазаллари бор. Бироқ силликлуги мазасича эмас. Туркий шеъри ҳам бор. Ёмон ёзмайди. Кейинроқ Шайбонийхон қошига келган эди. Дарҳақиқат, хурмат ва эътибор қозонди. Шайбонийхонга атаб рамали мусаддаси махбун – «Субҳа» вазнида бир туркий дoston битган. Анча суст ва бўштобдир. Уни ўқиган кишининг Муҳаммад Солиҳ шеъриятдан кўнгли совийди. Бир яхши байти будир:

*Бўлди Танбалга ватан Фаргона,
Қилди Фаргонани танбалхона.*

Андижон вилоятини Танбалхона ҳам дейдилар. У маснавийда бундан яхши байт йўқ. Ярамас, золим табиатли ва бераҳм киши эди.

Яна, Шоҳхусайн Комий эди. Унинг шеърлари ҳам ёмон эмас. Ғазалгўйдир. Дарвоқе, девони ҳам бор.

Яна, Ҳилолий эди. Ҳозир ҳам тирик. Ғазаллари текис, силлик, рангдор ва жайдарирокдир. Девони ҳам бор. Хафиф баҳрида «Шоҳ ва дарвеш» номли бир дoston битган. Гарчи баъзи байтлари яхши бўлса ҳам, лекин маснавийсининг мазмуни ковак (бўш) ва қурилиши (композицияси) жуда харобдир. Илгариги шоирлар ишқ ва ошиқлик учун дoston ёзганларида, ошиқликни эрга, маъшукликни аёлга нисбат қилганлар. Ҳилолий дарвешни ошиқ қилган, шоҳни – маъшук. Шоҳнинг феъл-атвори ва гап-сўзларини ифода этган байтларида шоҳни бузуқ ва фоҳиша қилиб тасвирлабди. Ўз маснавийси учун бир йигитни ва яна шоҳ йигитни бузуқ ва фоҳишалардек таъриф қилгани жуда ножўя ишдир. Унинг хотираси жуда кучли экан, ўттиз-қирк минг байтни ёддан биларкан. Форсий тилдаги икки «Хамса»нинг аксар байтлари ёдида бор, дейдилар. Аруз, қофия ва шеър илмига анча моҳирдир.

Яна Аҳлийдир, хат-саводсиздир. Шеърлари ёмон эмас. Девони ҳам бор.

Чиройли хат битувчилардан ҳам анча киши бор эди. Лекин барчасининг пешқадами насхталик ёзувида Султонали Машҳадий эди. У Султон Ҳусайн мирзо ва Алишербекнинг қўлаб матнларини кўчирди. Ҳар куни ўттиз байт мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун ёзарди.

Мусаввирлардан Беҳзод эди. Мусаввирлик ишини ўта нозик қилади. Лекин соқолсиз киши чехрасини ёмон чизади. Бақбақасини кўп узун тортади. Соқоллик кишини хушчехра қилиб юборади.

Яна, Шоҳмузаффар эди. Ранг-тасвирни кўп нозик қилар эди. Соқолни ҳам ўта нозик чизарди. Кўп умр кўрмади. Унинг тасаввуфга оид бир асари бор, ёмон эмас. Афтидан, айрим фикрлар унинг ўзиники эмас. Айни ўсаётган даврида оламдан ўтди.

Муסיқачилардан конунни ҳеч ким Хожа Абдулло Марворийча чалолмас эди (бу ҳақда ёзган эдик).

Яна, Кулмуҳаммад Удий эди. Ғижжакни ҳам яхши чаларди. У ғижжакка уч қил тақди. Чолғучилардан ва соз аҳлидан ҳеч ким унча кўп пешрав боғлаган эмасдир. Пешравдан ўзга куйлари унчалик эмасдир.

Яна, Шайхий Ноий эди. Удни, ғижжакни ҳам яхши чалар экан. Ўн икки-ўн уч ёшидан бери найни яхши чаларкан. Бир навбат Бадиуззамон мирзонинг суҳбатида бир куйни найдан яхши чиқаради. Кулмуҳаммад ғижжакда у куйни чала олмайди ва: «Ғижжак номукаммал создир», дейди. Шайхий дарҳол Кулмуҳаммаднинг кўлидан ғижжакни олиб, у куйни ғижжакда яхши ва тиниқ қилиб чалади.

Шайхийдан яна бир нарсани ривоят қиладилар: оҳанг идрокида шу даражада мохир эканки, фалонининг фалон пардаси бунга оҳангдир, деб айтаркан. Лекин кўп куй ижод этмайди. Бир-икки нақшни уники, дейдилар, холос.

Яна, Шоҳқули Ғижжакий эди. Ироқдандир. Хуросонга келиб соз машқ қилиб, ўсди. Анчагина нақш, пешрав ва оҳанглар яратган.

Яна, Хусайн Удий эди. Удни ёқимли чалиб, маънили кўшиқлар айтарди. Уднинг торларини якка қилиб чалган – шу. Айби бу эдики, кўп ноз билан чаларди. Шайбонийхон бир навбат соз чалишни буюради. Такаллуф қилиб ҳам ёмон чалади, ҳам ўз созини олиб келмай, ярамас соз келтиради. Шайбонийхон буни фаҳмлайди. Зиёфат пайтидаёқ, бўйнига боплаб мушт туширишларини буюради. Шайбонийхоннинг оламда қилган бир яхши иши бўлса – шудир. Зотан жуда тўғри иш қилган. Бунака нозик эркакнусхаларга бундан қаттиқроқ жазо керак.

Яна, бастакорлардан Ғулом Шодий эди. Шодий Ҳофизнинг ўғли эди. У соз чалар, лекин бу созандалар даврасида чалмасди. Яхши куйлари ва нақшлари бор. У замонда унингдек кўп нақш ва куй боғлаган киши йўқ эди. Охири Шайбонийхон уни Қозон хони Муҳаммад Аминхон қошига юборди. Ундан бошқа хабар келмади.

Яна, Мир Азу эди. Соз чалмасди, бастакор эди. Гарчи озгина оҳанг яратган бўлса-да, яхши ишлари бор.

Биной ҳам бастакор эди. Яхши куй ва нақшлари бордир.

Яна бу эл ичра тенги йўқ Паҳлавон Муҳаммад Бусайд эди. Курашда ҳам пешкадам эди. Шеър ҳам ёзарди. Куй ва нақшлар боғларди. «Чоргоҳ»да бир яхши нақши бор. Хушсуҳбат киши эди. Курашчи полвон бўлиш билан бирга, бунчалик маънавий фазилатларнинг эгаси бўлмоқ ғаройибдир.

Султон Ҳусайн мирзо оламдан ўтганида мирзолардан Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо ҳозир эдилар. Музаффар Ҳусайн мирзо суюкли ўғил ва Муҳаммад Бурундук барлос, олийихтиёрли бек эди, отабеги эди, онаси Хадича бегим эди. Мирзонинг эътиборли хотини эди. Султон Ҳусайн мирзонинг туғишганлари ҳам Музаффар мирзога хийла хайрихоҳ эдилар. Шулар сабабли Бадиуззамон мирзо иккиланиб, келмаслик хаёлида эди. Музаффар мирзо ва Муҳаммадбек ўзлари отланиб бориб, бундай бекарорликни мирзонинг кўнглидан чиқариб, Бадиуззамон мирзони келтирдилар. Султон Ҳусайн мирзони Ҳиротга олиб бориб, подшоҳона расм ва коида билан кўтариб, мадрасасида дафн қилдилар. Бу фурсатда Зуннунбек ҳам ҳозир бўлди. Муҳаммад Бурундукбек, Зуннунбек ва яна Султон Ҳусайн мирзодан қолган ва бу мирзолар билан бўлган беклар йиғилиб, иттифок қилиб, Бадиуззамон мирзо билан Музаффар Ҳусайн мирзони Ҳирот тахтида шериклик подшоҳ қилдилар. Бадиуззамон мирзо эшигида олийихтиёрли бек Зуннунбек, Музаффар Ҳусайн мирзо эшигида олийихтиёрли бек Муҳаммад Бурундукбек тайинланди. Бадиуззамон мирзо томонидан шаҳар қалъабегии Шайхали тағойи, Музаффар мирзо тарафидан Юсуфали кўкалдош бўлди. Бу қизиқ бир воқеа эди. Подшоҳликда ҳеч қачон шериклик эшитилган эмас. Шайх Саъдий сўзи мазмунининг акси содир бўлди. Зеро, у «Гулистон» асарида: «Ўн дарвеш бир гиламда ухлайдилару, икки подшоҳ бир иклимга сиғмайди», деб ёзган эди.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ЎН ИККИНЧИ (1506–1507) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Муҳаррам ойи ўзбакни даф қилиш мақсадида Хуросонга жўнадик. Ғўрбанд ва Шибарту йўли билан равона бўлдик. Жаҳонгир мирзо у вилоятдан нохушлик билан чиққан эди. «У аймақни ўзига кўшиб олса, яна не ёмонликлару фитналар содир бўлиши мумкин», деб ўйладим. Шунинг учун Уштур шаҳрида, урукдан айрилиб, унга Вали хазиначини ва Давлатқадам қаровулни қўйиб, аймақни тезроқ қўлга олайлик, дея шошилишч жўнадик. Ўша куни Заҳҳок қалъасига етиб келдик. Ундан Гунбазак довонидан ошиб, Сойқон орқали тушиб, Дандоншикан довонидан ўтиб, Қоҳмард сайхонлигига тушилди.

Саййид Афзал таъбирчига Султон Муҳаммад дўлдойни кўшиб, Қобулдан йўлга тушганимиз ҳақида Султон Ҳусайн мирзога мактуб юборилди. Жаҳонгир мирзо кейинроқ қолган экан. Бомиён тўғрисида етган чоғимиз

улар йигирма-ўттиз киши билан Бомийенга қараб келаётган экан. Бомийенга яқин етганларида бизнинг ортда қолган урук чодирларини кўрадилар. Уларни биз деб хаёл қилиб тезда, қайтадилар. Ўрдаларига бориб, ҳеч нарсага қарамай кўчадилар. Орқаларига қарамай ўзларини Якка ўланг ерларига тортишади.

Шайбонийхон Балхни камал қилган эди. Балхда Султон Қуличок кўрғонбеги эди. Шайбонийхон икки-уч султонни уч-тўрт минг киши билан Бадахшонга ҳужум қилиш учун юборди. У пайти Муборакшоҳ ва Зубайр келиб яна Носир мирзога қўшилган эдилар. Бурунрок қасос ва кеклари бор эди. Кишмнинг пастида Шохидонда Кишм дарёсининг шарқий тарафида лашкар тортиб ўтирганларида ўзбаклар тонг отмаёк тунги қирғинга ёпирилиб келиб, Кишм дарёсини кечиб ўтиб, Носир мирзонинг устига юрди. Носир мирзо дархол ўзини кирга тортди. Қирдаги одамларини йиғиштириб, қарнай чалдириб, олға силжиганча ўзбакларни суриб қочирди. Кишм дарёси қатта эди. Ўзбаклар шу сувдан кечиб келгандилар. Уларнинг кўпчилиги ўқ еди, қилич остида қолди. Жуда кўп кишиси қўлга тушди. Сувда ҳам кўп киши ўлди.

Муборакшоҳ ва Зубайр Носир мирзодан юқорироқда – Кишм тарафида эдилар. Уларнинг устига юборилган ўзбаклар уларни кирга қочирди. Носир мирзо ёвни қочираётганда бундан хабар топиб, ўша одамлар устига юрди. Юқоридан Кўҳистон беклари (Муборакшоҳ ва Зубайр) ҳам отлик-яёвини йиғиб жангга киришлари билан ўзбаклар туриш бера олмадилар, қочдилар. Бу жамоатдан ҳам кўп киши қўлга тушди, кўп киши ўқ еди, қиличда чопилди ва сувда оқди. Чамаси минг-минг беш юз ўзбак ўлди. Носир мирзонинг бир яхши зафари мана шу эди. Бу хабарни Қоҳмард сайхонлигида эканлигимизда Носир мирзонинг кишиси келтирди.

Ушбу юртда эканда бизнинг лашкар бориб, Ўғрий ва Дахонадан дондун олиб келдилар. Бу ерда Хуросонга юборилган Саййид Афзал билан Султон Муҳаммад дўлдоддан хатлар келди. Бу – Султон Ҳусайн мирзо вафотининг хабари эди. Ушбу хонадоннинг номусини ўйлаб Хуросонга қараб жўнадик. Бу юришда бошқа мақсадлар ҳам бор эди. Ажар дарасининг ичи билан ўтиб Тўп Мандағон ва Балхоб билан қуйи тушиб, Кўҳи Софга чиқилди. Ўзбакларнинг Сон ва Чахорякни талон-торож қилганидан хабар топиб, Қосимбекни лашкар билан талончи ўзбаклар устига юбордик. Бориб, учратиб, яхши енгиб, кўп бош кесиб келтирдилар. Жаҳонгир мирзога ва аймоқларга кишилар юбордик. Улардан хабар олгунча бир неча кун Кўҳи Соф яйловида ўтирдик.

Бу ерларда кийик жуда кўп бўлади. Бир мартаба овладик. Бир-икки кундан сўнг аймоқларнинг ҳаммаси келиб мулозамат қилдилар. Аймоқларга Жаҳонгир мирзо бир неча мартаба кишилар юборди. Бир сафар Имодиддин Масъудни юборди. Бормадилар. Менинг кошимга келдилар. Охири Жаҳонгир мирзога зарурат бўлдики, Кўҳи Софдан Дарайи Бойга тушганида келиб мени кўрди. Бизнинг ниятимиз Хуросонга бориш бўлганидан мирзога қарамай, аймоққа парво қилмай, Гурзивон, Алмор ва Қайсор, Чечакту билан юриб, Фахриддин Ўлўмидан ўтиб, Бодғисга қарашли Дарайи Бом деган ерга келдик.

Олам серғавғо эди. Шу сабабли ҳар ким вилоят ва халқдан иложи борица бирор нарса тортиб олишга, нимадир ундиришга ҳаракат қиларди. Биз ҳам бир ёқдан у ерлардаги аймоқ ва туркларга солиқ солиб, нарсалар олишга киришдик. Шу бир-икки ойнинг ичида уч юз туман кепакий (пул) олинди, чамаси. Биздан бир неча кун бурунрок ўзбакнинг талончисини Хуросон илғори (хужумчи қисми) ва Зуннунбекнинг кишилари Панди, Дах ва Марвчоқда енгиб, кўп ўзбакни ўлдирибдилар.

Бадиуззамон мирзо, Музаффар мирзо, Муҳаммад Бурундук барлос, Зуннун арғун ўғли Шохбек Балхда Султон Қуличокни қамал қилган Шайбонийхоннинг устига юриш мақсадида Султон Ҳусайн мирзонинг барча ўғилларига кишилар юбориб чақиртирдилар. Ушбу ҳаракат билан Ҳиротдан ҳам чиқдилар. Улар Бодғисга етганларида, Чилдухтаронда Абулмуҳсин мирзо Марвдан келиб кўшилди. Ундан сўнг ибн Ҳусайн мирзо ҳам Тўн ва Қойиндан келди. Кепак мирзо Машҳадда эди. Бир неча марта кишилар юборсалар-да, номаъкул сўзлар айтиб, номардлик қилиб келмади. Унинг гина-кудурати Музаффар мирзодан эди, яъни: «У подшоҳ бўлганда, мен қандай қилиб унинг қошига бораман?!» дерди. Шундай бир пайтда – барча оға-ини бир ерда йиғилиб, иттифоқ бўлиб, Шайбонийхондек ғаним устига азму жазм қилиб юраётганида ана шундай бемаза гинахонлигини қилиб келмади. Унинг бу келмаганини ҳозирча гинахонликка йўярлар, ҳолбуки барча буни номардлик деб ўйлади.

Бундан мақсад шуки, бу дунёда кишидан ана шундай нарсалар эсда қолади. Ақл эгаси бўлган ҳар қандай одам, ортидан ёмон сўз билан эсланадиган ишларга нега қўл ураркин, эс-хуши жойида бўлган ҳар бир киши дунёдан ўтгач таҳсинлар билан эсланадиган ишларни қилишга нега уринмас экан? Исмнинг ёдга олиншини ҳақимлар, иккинчи умр деганлар.

Менга ҳам элчилар келди. Сўнгра Мухаммад Бурундук барлос ҳам келди. Мен нега бормайин?! Юз-икки юз йиғоч йўлни шу маслаҳат учун босиб ўтибман. Мен Мухаммадбек биланок йўлга тушдим. У фурсатда Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо Мурғобга келишган эди. Душанба куни жумод ул-охир ойининг саккизинчисида мирзолар билан мулоқот бўлди. Абулмуҳсин мирзо ярим курўх йўл босиб, менинг истиқболимга келганди, учрашдик. Мен бу тарафдан отдан тушдим, Абулмуҳсин мирзо у тарафдан отдан тушди. Бориб, кўришиб, яна отга чикдик. Илгари силжиганимизда ўрданинг яқинига Музаффар мирзо ва Ибни Хусайн мирзо келдилар. Улар Абулмуҳсин мирзодан кичик эдилар. Истиқболимизга бурунрок чиқишлари керак эди. Чамаси улар кечроқ йўлга чиқишган. Бу кечикиш такаббурликдан эмас, балки хумор туфайли экан, бу гуноҳ кудуратдан эмас, айш-ишрат сабабидан экан.

Музаффар мирзо муболаға қилди, от устида кўришдик. Ибни Хусайн мирзо билан ҳам ушбу нав кўришилди. Келиб Бадиуззамон мирзонинг эшигига тушдик. Одам беҳад кўп тўпланган, шунчалик тўполон эдики, тикилинчда баъзи кишининг уч-тўрт кадам йўлда оёғи ерга тегмас эди. Баъзи биров иш-куч учун қайтмокни хаёл қилса, беихтиёр тўрт-беш кадам ортга суриб боришар эди. Бадиуззамон мирзонинг маҳкама уйига етдик. Шунга қарор қилинган эдики, мен уйга киргач, таъзим қиламан. Бадиуззамон мирзо ўрнидан туриб, пойгакка келади ва кўришамиз. Мен уйга киргач, бир таъзим қилдим ва тўхтамай унга қараб юра бошладим. Бадиуззамон мирзо шошилмай ўрнидан туриб, сустроқ юрди.

Қосимбек менинг хайрихоҳим, менинг номусим унинг номуси эди, белбоғимдан бир тортди, хушёр тортдим. Секинроқ юриб, белгиланган ерда кўришилди. Бу катта оқ уйда тўрт тўшак солган эдилар. Бадиуззамон мирзонинг оқ уйлари (оқ кигиздан ишланган катта ўтов, чодир), албатта, ён эшиклик бўларди. мирзо доим шу эшикнинг ёнида ўтирарди. Бир тўшакни шу эшик ёнига солгандилар. Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо шу тўшакка ўтирдилар. Яна бир тўшакни ўнг тарафга солишган эдилар. Абулмуҳсин мирзо ва мен ўша тўшакда ўтирдик. Бадиуззамон мирзонинг тўшагидан қуйи чап ёнда яна бир тўшак солинган эди. Ўзбак Шайбоний султонларидан Қосим султон (мирзонинг куёви, Қосим Хусайн Султоннинг отаси эди) ва Ибни Хусайн мирзо ана шу тўшакда ўтирдилар. Менга солган тўшакдан қуйи ўнг қўлимда яна бир тўшак солгандилар. Жаҳонгир мирзо билан Абдураззоқ мирзо ўша тўшакда ўтирди. Мухаммад Бурундукбек, Зун-

нунбек ва Қосимбек ўнг ёнда Қосим султон билан Ибни Ҳусайн мирзодан бироз қуйроқ ўтирдилар.

Ош тортилди. Сухбат мавриди бўлмаса-да, ош тортиладиган ерга хонтахта қўйиб, олтин ва кумуш май кўзачаларини унинг устига тердилар. Бурунлари бизнинг ота-боболар Чингиз одатини жуда хурмат қилардилар. Базм ва маҳкамада, тўй ва ошда, ўтириш ва туришда одатга хилоф иш қилмасдилар. Чингизхоннинг одати олий қатъий ҳужжат эмасдирки, албатта киши унга амал қилсин! Ҳар кимдан яхши қоида қолган бўлса, унга амал қилмоқ керак. Агар ота ёмон иш қилган бўлса, яхши иш билан алмаштирмоқ керак.

Ошдан сўнг отланиб, тушган ерга келдим. Бизнинг ўрда билан мирзолар ўрдасининг ораси бир шаръий келарди. Иккинчи сафар келганида Бадиуззамон мирзо бурунгидек таъзим қилмади. Муҳаммад Бурундукбекка ва Зуннунбек орқали: «Гарчи ёшим кичик бўлса-да, мартабам улугдир. Ота тахти, Самарқандни, икки бора жанг билан олиб ўтирибман. Бу хонадон учун ёт-душман бўлганлар билан қанча жангу жадал қилганман, шу боис менинг таъзимимда бўлмаслик асоссиздир», деб айттирдим. Бу сўз етказилгач, маъқул бўлгани учун, эътироф этиб, таъзимни кўнгилдагидек қилди.

Яна бир навбат Бадиуззамон мирзо қошига борганда пешин намозидан сўнг май базми бўлди. Мен у пайтлари ичмасдим. Ажаб ораста базм эди. Дастурхонларга турли-туман газаклар қўйилган эди: товуқ кабоби, ғоз кабоби, ҳар хил таомлардан тортдилар. Бадиуззамон мирзонинг базмини кўп таъриф қилар эдилар. Дарҳақиқат, беғашу ташвишсиз, сокин базм эди. Мурғоб ёқасида эканда икки-уч маротаба мирзонинг май базмида ҳозир бўлдим. Ичмаслигимни билганликлари учун май таклиф қилмадилар.

Музаффар мирзонинг базмига ҳам бир навбат бордим. Ҳусайн Али жалойир ва Мир Бадр Музаффар мирзо қошида эдилар. У базмда ҳам қатнашдилар. Кайф бўлганида Мир Бадр ракс тушди, яхши ракс тушди. Афтидан, у нав ракс Мир Бадрнинг ихтиросидир. Мирзолар Ҳиротдан чиқиб, иттифоқ қилиб, йиғилиб Мурғобга келгунларича уч-тўрт ой ўтди.

Султон Қуличок танг қолиб Балх қалъасини ўзбакка берди. Ўзбак Балхни олганидан сўнг бу жамиятнинг хабарини эшитиб, Самарқандга қайтиб кетди. Бу мирзолар гарчи сухбат ва сухбатороликда, муносабат ва мулозаматда моҳир бўлсалар-да, лекин сипоҳийлик рангу бўёғидан йироқ, мардоналик ва жангу жадалдан четда эдилар. Мурғобда ўтирган пайтларимиз Ҳақназар чапани тўрт-беш юз киши билан келиб, Чечакту ерларини талон-торож қилди, деган хабар келди. Барча мирзолар ҳозир бўлиб, кўп уриниб бу

талончиларнинг устига хужумчи лашкар юбора олмадилар. Мурғоб билан Чечактунинг ораси ўн йиғоч йўлдир, бу ишни мен қилмоқчи бўлдим. Номус қилиб, менга ҳам рухсат бермадилар. Шайбонийхон қайтганида, йил ҳам охирлаб қолганди. Шундай қарорга келинди: бу киш мирзолар ҳар қайсиси ўзига муносиб ерда кишлаб, эрта баҳор йиғилишиб ғанимни даф этишга йўл оладилар. Менга ҳам Хуросон ерларида кишлашни таклиф қилдилар.

Кобул ва Ғазни тўполончи ва жанжалкашлар макони эди, турк, мўғул, аймоқ, афғон ва ҳазорадан ташкил топган хилма-хил эл ва улус шу ерларда йиғилган эдилар. Яна Хуросон билан Кобул орасида яқинроқ тоғ йўли бор эди, агар қор ва муз каби нарсалар тўсиқ бўлмаса, бир ойчалик, текис йўл билан эса қирқ-эллик кунлик йўл эди. Вилоятдан ҳам ҳануз кўнгил хотир-жам эмасди. Хайрихоҳлардан ҳеч ким бизнинг у ерда кишлашимизни маъқул кўришмади. Мирзоларга узр айтдик. Қабул қилмадилар, кўпроқ таклиф қилдилар. Ҳар қанча узр айтсак-да, таклифни қатъийроқ кўйдилар. Охири Бадиуззамон мирзо, Абулмуҳсин мирзо ва Музаффар мирзо отланиб, менинг уйимга келиб, Хуросонда кишламоқ таклифни қилдилар. Мирзолар юзи учун йўқ деёлмадик. Бундай подшоҳларнинг ўзлари келиб, турмоқ таклифни қилдилар. Бунинг устига дунёда Ҳиротдек шаҳар йўқдир ва Султон Ҳусайн мирзо замонида унинг тасарруфи ва тақаллуфидан Ҳиротнинг зеб-зийнати бирга ўн, балки йигирма барабар тараккий қилган эди, уни кўрмоқ орзуси ҳам анча эди. Бу сабабларга кўра таклифни қабул қилдик.

Абулмуҳсин мирзо ўз вилоятига, Марвга кетди. Ибн Ҳусайн мирзо ҳам Тўн ва Қойинга жўнади. Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо Ҳиротга жўнаб кетдилар. Икки-уч кун кейинроқ Чилдухтарон ва Тошрабат йўли билан мен ҳам Ҳиротга йўл олдим.

Барча бегимлар, менинг аммам Пояндасултон бегим, Хадича бегим, Офок бегим, яна Султон Абусаид мирзонинг қизлари – амма бегимлар ҳаммаси Султон Ҳусайн мирзонинг мадрасасида йиғилдилар. Барча бегимларни Султон Ҳусайн мирзонинг мақбарасида эканликларида бориб кўрдим. Аввал Пояндасултон бегим билан таъзим қилиб кўришдим. Ундан сўнг Офокбегим билан таъзимсиз кўришдим. Кейин Хадича бегим билан таъзим қилиб кўришдим. Бир замон бунда ўтириб, қорилар Қуръон ўқиганларидан сўнг Хадича бегимнинг чодирини тикилган жанубий мадрасага бордик. Хадичабегим номидан ош тортидилар. Ош тортилгандан сўнг Пояндасултон бегимнинг уйига бордим. Ўша кеча у ерда бўлдим. Аввал менга Боғи Навда (янги боғ) кўнимжой тайин қилган эдилар. Эртаси эрталаб келиб Боғи Навда тушдим.

Боғи Навда бир кеча бўлдим. Уни муносиб кўрмай, Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар. Ҳиротдан кетгунча Алишербекнинг уйларида эдим.

Ҳар икки-уч кунда бориб, Боғи Жаҳонорода Бадиуззамон мирзога кўришни қилардим. Бир неча кундан сўнг Музаффар мирзо уйига чорлади. Музаффар мирзо Боғи Сафидда ўтирарди. Хадича бегим ҳам ўша ерда эди. Жаҳонгир мирзо мен билан борди. Хадича бегим қошида ош ва таом тортилгандан кейин Музаффар мирзо бизни Абулқосим Бобур мирзо солган Тарабхона деб номланган иморатга олиб борди. Тарабхонада май базми бўлди.

Тарабхона боғчанинг ўртасида бунёд топган. Ихчамроқ иморатдир. Икки қаватлик. Лекин ёқимли иморатдир. Юқориғи қаватига кўп безак берибдилар. Тўрт бурчагида тўрт ҳужраси бор. Бу тўрт ҳужрага олиб қирадиган уй истироҳат хонасидир. Бир уйдирки, ҳужраларнинг оралиғи тўрт шахнишин¹ йўсинлик эди. Бу уйнинг ҳар томонига суратлар солинган. Бу иморатни Бобур мирзо курган бўлса-да, лекин бу тасвирларни Султон Абусаид мирзо буюргандир. Унда ўзининг саф тортишларию жанглари тасвирланган. Шимол тарафдаги шахнишинга бир-бирига қаратиб иккита тўшак солдилар, тўшакларнинг ёнлари шимолга қараган эди. Бир тўшакда Музаффар мирзо ва мен ўтирдик. Яна бир тўшакда Султон Масъуд мирзо ва Жаҳонгир мирзо ўтирдилар. Музаффар мирзонинг уйида меҳмон бўлганимиз учун Музаффар мирзо мени ўзидан юқориға ўтказди.

Май қадахларини тўлдириб, сокийлар юриб базм аҳлига тута бошладилар. Тиниқ шаробларни базм аҳли оби ҳаётдек юта бошладилар. Базм кизиди. Май бошга чиқди. Менга ҳам май ичириш фикрига бордилар. Мени ҳам бу даврага киритмоқчи бўлдилар. Мен бу чоққача кайф бўлгунимча шароб ичмас, мастлик ва сархушлик кайфияти ва ҳолатини тегишлича билмасдим. Лекин май ичмоққа майлим бор эди ва бу водийни босиб ўтишни кўнглим истарди. Ёшлиқда майлим йўқ эди, майнинг нашъа ва кайфини билмас эдим. Отам гоҳи май таклифи қилсалар ҳам узрлар айтиб, ичмасдим. Отамдан сўнг Хожа Қозининг қадами шарофатидан зоҳид ва такводор бўлдим. Нафақат май ичиш, шубҳали таомдан ҳам ҳазар қилардим. Сўнгралар йигитлик ҳаваси ва нафс тақозосидан майга майл пайдо бўлди, таклиф қиладиган киши йўқ эди, балки майга майлимни биладиган киши йўқ эди. Кўнглим мойил бўлса-да, бундай қилмаган ишни ўзимча қилишим мушкул эди. Хаёлимдан кечдики, шунча таклиф қияптилар, яна Ҳиротдек

¹ *Шаҳнишин* – уйларнинг тўридаги супасимон баландроқ қисми.

ораста шаҳарга келиб турибмиз, барча айш-ишрат асбоб ва ускунаси мукам-мал ва муҳайё, бори такаллуф ва неъматлар ашё ва асбоби тайёр ва пайдо бўлса, ҳозир ичмасам қачон ичаман, деб ичмоққа азм қилдим ва бу водийни босиб ўтмоққа жазм этдим.

Бироқ кўнглимдан ўтдики, Бадиуззамон мирзо оғадир, унинг кўлидан ва унинг уйида ичмай, инисининг кўлидан ва инисининг уйида ичсам, хотирига нима келгай, деб бу иккиланишимни айтдим. Бу узримни маъқул деб, бу суҳбатда май таклифи қилмадилар. Бадиуззамон мирзо билан Музаффар мирзо бир жойда бўлганда иккала мирзонинг таклифи билан ичилади, деган қарорга келдик.

Базмда санъаткорлардан Ҳофиз хожи, Жалолиддин Маҳмуд Нойи, Ғулом Шодийнинг иниси Шодибаба бор эди. Чанг чаларди. Ҳофиз хожи яхши кўшиқ айтарди. Ҳирот халки паст овозда, нозик ва мулойим қилиб (хамвор) айтадилар. Жаҳонгир мирзонинг бир хонандаси бор эди. Миржон исмли. Самарқандлик эди. Кўшиқни баланд, кўпол ва нотекис айтарди. Жаҳонгир мирзо кайф устида унга ашула айтишни буюрди. У ғалати, баланд, дағал ва бемаза қилиб айтди. Хуросон эли ҳазил билан тирик эл. Унинг бу кўшиқ айтишидан бириси қулоғини тутадими, яна бири афтини бужмайтирадими, мирзо туфайли ҳеч ким ман қилолмайди. Шом намозидан сўнг Тарабхонадан Музаффар мирзо солган янги қишлоқ уйига келдик. Ушбу уйга келганда, маст бўлиб қолган Юсуфали кўкалдош туриб раққослик қилди. Бу уйга келганда суҳбат анча қизиди. Музаффар мирзо менга бир камар шамшир, бир кўзи пўстин, бир бўз тойчоқ берди. Бу уйга келганда Жонак ўзбекча кўшиқ айтди. Музаффар мирзонинг Катта Моҳ ва Кичик Моҳ исмли қуллари бор эди. Мастлик пайтларида улар анча бемаза ишқибозликлар қилдилар. Кечгача қизғин суҳбат бўлди, базм тарқади. Мен бу окшом ушбу уйнинг ўзида қолдим. Менга май таклифи қилур хабарини Қосимбек эшитиб, Зуннунбекка киши юборибди. Зуннунбек мирзоларга насиҳат йўсинлик қаттиқ-қаттиқ айтиб, май таклифини батамом бартараф қилипти.

Бадиуззамон мирзо Музаффар мирзонинг меҳмондорлигини эшитиб, Боғи Жаҳонорода Муқаввийхонада базм тузиб, мени таклиф қилди. Бизнинг баъзи хос кишиларни ва йигитларни ҳам таклиф қилди. Менинг яқинимдагилар мен туфайли ича олмасдилар. Бу суҳбатда одамларимнинг ҳаммасига ичишга руҳсат берган эдим. Сабаби, бу суҳбат ота-оғамиздек кишининг базми эди. Шунда ҳам улар тортиниб, гоҳ мени ғофил қилиб, гоҳо қўллари билан тўсиб, юз ташвишлар билан ичар эдилар. Баланд-баланд

сунъий мажнунтоллар келтирдилар. Табиийми ёки сунъийми шохларининг ораларига майда чивиклар узунлигича ингичка-ингичка олтин барглар тизиб қўйилган эди. Ажойиб кўринарди. Ушбу зиёфатда олдимга ғоз кабоби қўйдилар. Шу пайтгача мен сира куш бузмаган ва тўғрамаган эдим, шу сабабли қўл теккизмадим.

Бадиуззамон мирзо: «Нега майл килмаяпсиз?» деб сўради. Мен дедим: «Тўғраш қўлимдан келмайди». Бадиуззамон мирзо дархол ғозни бузиб, тўғраб олдимга қўйди. Бундай ишларда Бадиуззамон мирзо тенги йўқ киши эди. Зиёфат сўнгида менга қимматбаҳо тошлар қадалган битта ҳашаматли камар ханжар, бир зарбоф тўн, бир чопкир от тортик қилди.

Йигирма кундан бери Ҳиротда эдим, ҳар куни отланиб кўрмаган ерларни сайр қилардим. Бу сайрларда бошловчимиз Юсуфали кўкалдош эди. Ҳар қайси сайргоҳга тушилганда, Юсуфали кўкалдош бир нав ош тортарди. Бу йигирма кунда машҳур сайргоҳлардан биргина Султон Ҳусайн мирзонинг хонақоҳидан ўзга кўрилмаган ер қолмади шекилли. Гозургоҳ, Алишербекнинг боғчаси ва Жувози Коғаз ва Тахти Остона, Пуликоҳ, Каҳдистон, Боғи Назаргоҳ, Неъматобод ва Гозургоҳ хиёбони, Султон Аҳмад мирзонинг ҳазираси (мақбараси) ва тахти Сафар, Тахти Навоий ва Тахти Баргар, Тахти Ҳожибек ва Шайх Баҳовуддин Умар, Шайх Зайниддин, Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг мозорот ва мақбарасини, Намозгоҳи Мухтор ва Ҳавзи Моҳиён, Соқи Салмон ва асли исми Абдулвалид бўлган Булўрий, Имом Фаҳр ва Боғи Хиёбон, мирзонинг мадраса ва мақбарасини, Гавҳаршод бегимнинг мадраса ва мақбарасини, Масжиди Жомени, Боғи Зоғон ва Боғи Нав, Боғи Зубайда ва Абусаид мирзо солган дарвозаи Ироқнинг ташқарисидаги Оксарой, Пурон ва Суфайи Тирандон (ўқ отувчилар супаси), Чарғолонг ва Мирвоҳид, Пули Молон ва Хожа Ток, Боғи Сафид ва Тарабхона, Боғи Жаҳоноро ва Кўшк, Муқаввийхона ва Савсанийхона, Дувоздаҳ бурж ва Жаҳоноронинг шимол тарафидаги катта ховуз, тўрт тарафидаги тўрт иморат ва қалъанинг беш дарвозаси: Малик, Ироқ, Ферузобод, Хуш ва Қипчоқ, Бозори Малик ва Чорсу дарвозаларини, шайхулислом мадрасаси ва Маликларнинг Жоме Масжиди, Боғшаҳр ва Бадиуззамон мирзонинг Инжил дарёси ёқасидаги мадрасаси, Алишербекнинг «Унсия» аталмиш яшайдиган уйларини, «Қудсия» номли мақбара ва Масжиди Жомени «Халосия» ва «Ихлосия» номли ҳаммомларини, мадраса ва хонақоҳни, «Сафоия» ва «Шифоия» аталмиш шифохоналарини оз фурсатда айланиб чиқдим.

Султон Ахмад мирзонинг кичик қизи Маъсумасултон бегимни онаси Ҳабибасултон бегим бу тўполонлардан бурунроқ Хуросонга олиб келган экан. Бир кун акамни кўргани келганимда онаси билан келиб мени кўрди. Кўрган заҳотиёқ менда хийла майл пайдо бўлди. Махфий кишилар бориб акам ва янгам билан (Пояндасултон бегимни «ака», Ҳабибасултон бегимни «янга» дер эдим) сўзлашиб, шунга келишилдики, янга менинг ортимдан кизини олиб Кобулга борадиган бўлди.

Менга шу ерда кишланг деб, Муҳаммад Бурундукбек ва Зуннунбек астойдил ҳаракат қилар, лекин кишлов ери ва қишламоқ асбобини яхши таъминлаб бермас эдилар. Қиш бўлди ва орадаги тоғларга қор ёғди. Кобул тарафидан хануз хавотирлик кўпроқ бўлди. Булар на қишловлик ерни муҳайё қилдилар, на бир эпақадаги қишлов ерни кўрсата олдилар. Охири зарурат бўлди, очик айта олмадик. Қишлов баҳонаси билан Ҳиротдан шаъбон ойининг еттинчисида чиқиб, Бодғис ерларида, токи вилоятларга нарса йиғиш ва иш-куч тўплаш учун кетганлар келиб қўшилсинлар деб, ҳар юртда бир кун-икки кун тўхтаб кўчар эдик. Тўхташ ва кутиш шу даражада бўлдики, Лангари Мирғиёсдан икки-уч кўч ўтганда рамазон ойи кўринди. Вилоятларга иш-куч учун кетган йигит-ялангдан баъзиси келиб қўшилди, баъзиси йигирма кун, бир ойдан сўнг Кобулга келдилар. Баъзилари қолиб мирзоларга навкар бўлдилар. Шулардан бири Сайдимали Дарбон эди, қолиб Бадиуззамон мирзога навкар бўлди.

Хусравшоҳ навкарларидан ҳеч кимга унингдек ҳурмат-эътибор қилмасдим. Жаҳонгир мирзо Ғазнини ташлаб чикқанида, Ғазни Сайдимга берилганди. Ўзининг қайниси Дўст эса Ангу шайхни Ғазнига қўйиб, ўзи келиб лашкарга қўшилган эди. Ҳақиқатан Хусравшоҳ навкарлари орасида Сайдимали Дарбон билан Муҳибали Кўрчидан ўзга яхшироқ киши йўқ эди. Сайдим яхши ахлоқ ва атворлик киши эди. Қилични зўр чопарди. Уйида йиғинсиз ва суҳбатсиз ўтирмасди, анча саховатли эди. Ажаб кифоятли ва ҳимматли, зарофат ва латофати гўзал, муносабат ва суҳбати ширин, хушхулқ, сўзамол ва ҳазилкаш киши эди. Айби шу эдики, ўта фосиқ ва мазҳабида бироз четга оғиш бор экан. Бироз иккиюзламачи эди. Баъзилар унинг бу феълини ҳазилга йўярдилар, бироқ уни бежиз айбламас эканлар. Бадиуззамон мирзо Ҳиротни Шайбоққа олдириб, Шоҳбекка келганида, мирзо билан Шоҳбекнинг орасига нифоқ солгани учун уни ўлдириб, Ҳирманд дарёсига ташлатади. Муҳибалининг воқеалари «Вақоеъ» давомида зикр этилади.

Лангари Мирғиёсдан ўтиб, Ғаржистоннинг чекка кентларини босиб, Чахчаронга келинди. Лангардан ўтиб, Ғаржистон тупроғига етганда ҳаммаёк қор эди. Қор борган сари катталашарди. Чахчаронда ҳам қор отнинг тиззасидан юқорирокка чиқарди. Чахчарон ерлари Зуннунбекка тегишли эди. Унинг ўрнида Миракжон Ирди исмли навқари турарди. Зуннунбекнинг ғаллаларини пул бериб олди. Чахчарондан икки-уч кўч ўтгач, қор жуда кўпайди, узангидан юқорирокка чиқарди. Кўп ерда отнинг оёғи ерга тегмасди. Яна тинимсиз қор ёғарди. Чароқдондан ўтгач ҳам қор кўп катта бўлди. Йўлимиз ҳам номаълум бўлди. Лангари Мирғиёс ерида Кобулга қайси йўл билан боришимизни кенгашидик. Мен ва аксар одамлар шундай мулоҳазада эдикки, ҳозир киш, тоғ йўли кўп хавотирли, қийинчиликлар бўлади. Қандаҳор йўли бироз йироқроқ бўлса-да, лекин беташвиш ва беҳавотир бориларди. Қосимбек у йўл йироқ, мана шу йўл билан борамиз, деб туриб олди. Шу йўлга тушидик. Кекса Султон Пешойи¹ йўл бошловчи эди, қарилигиданми ё гангирадими, ё қорнинг катталигиданми, йўлни йўқотди, бошлай олмади.

Қосимбекнинг ҳаракати билан бу йўлга тушгандик. Қосимбек уялганидан ўзи ва ўз ўғиллари қор тепиб, йўл топиб, олдинда юрардилар. Кейинги кун ҳам қор кўпайди. Йўл ҳам номаълум. Ҳар қанча ҳаракат қилдик, юролмадик. Чора тополмай қайтиб, бир ўтинлик ерга тушиб, етмиш-саксон сара йигитларни келган изимиз билан қайтиб, пастроқда қишлаган ҳазора-мазорадан топиб, йўл бошловчи келтирсинлар, деб тайин қилдик. У кетганлар келгунча уч-тўрт кун бу юртдан кўчилмади. Борганлар ҳам яхши йўл бошлайдиган киши олиб келмадилар. Таваккал қилиб, Султон Пешойини илгари солиб, йўл тополмай қайтган йўлимизга яна тушиб жўнадик. Бир неча кун кўп ташвиш ва машаққатлар тортилди. Умр бўйи бунча машаққат тортмаган эдик. Бу матлаъ ўша фурсатда айтилди:

*Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму?
Хаста кўнглим чекмаган дарду балоси қолдиму?*

Бир ҳафтага яқин қор тепиб, кунда бир-бир ярим шаръийдан ортик кўчилмас эди. Қор тепар киши мен эдим, ўн-ўн беш ички яқинлар ва Қосимбек эди. Икки ўғли – Тангриберди ва Қанбарали билан яна икки-уч навқари ҳам бор эди. Ушбу кишилар яёв юриб, қор тепар эдик. Ҳар киши етти-саккиз-ўн қари илгари юриб қор тепарди. Ҳар қадам қўйганда белигача,

¹ Пешойи – уруғ-элат номи.

кўксигача бота-бота қор тепар эди. Бир неча кадам боргандан сўнг илгариги киши ҳолдан тойиб тўхтар, яна бир киши олдинга ўтарди. Бу ўн, ўн беш-йигирма киши яёв бориб қорни тепгач, бўш отни тортиш имкони бўларди. Бўш от тортилар, узангисигача, қорнигача бота-бота бу бўш от ҳам ўн-ўн беш кадамча йўл юриб толиқар эди. Бу отни четга тортиб, бошқа бир бўш от илгари тортиларди. Ушбу йўсин билан биз ўн, ўн беш-йигирма кишининг отларигина илгари тортилди. Қолган барча йигитлар ва бек аталганлар отларидан ҳам тушмай, тайёр тепилган ва босилган йўлга кириб, бошларини қуйи солиб келишардилар. Кишига бирор нарса таклиф қиладиган ёки зўрлик қилиш пайти эмас эди. Ҳар кимнинг ҳиммат ва журъати бўлса, бундай ишларни ўзи тилаб қилади.

Шу усул билан қор тепиб, йўл қилиб Инжукон деган ердан уч-тўрт кунда Заррин довининг тубига – Ҳаволи Қутий деган ғорга келдик. Ана шу куни қаттиқ бўрон бўлиб қор ёғарди. Барча ўлим ваҳимасига тушди. У эл тоғдаги ғор ва ковакларни ҳавол дейди. Шу ғорга етганда, қор қуюни тезлашди. Ушбу ғор қошида тўхтадик. Қор – кўп, йўл – сўкмоқ, тепилган-босилган йўл билан ҳам от зўрға юради. Кунлар ғоят қискалигидан олдиндагилар ёруғ пайти ғор олдига келдилар, намозшом, хуфтон намозигача бошқалар етиб келди. Улардан кейингилар тўхтаган еридаёқ тушди. Кўплар от устида тонг оттирди, ғор торроқ кўринди. Мен ғорнинг оғзида курак олиб, қор курадим, қорни кўксимгача казидим, сира ерга етмасди. Бироз шамолдан пана бўлди, ўша ерда ўтирдим. Ҳар қанча: «Ғорга киринг» дейишса ҳам кирмадим. Барча эл қорда ва бўронда, мен иссиқ уйда ва истироҳатда ўтираманми деб ўйладим. Мунда барча эл ташвиш билан машаққатда, мен мунда уйқу билан фароғатда бўлайми?! Бу мурувват ва ҳамжиҳатликдан йирок ишдир. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса, турайин. Бир форсий мақол бор: «Дўстлар билан бирга бўлган ўлим – тўйдир». Ўшандай қор қуюнида ўзим қазиган – ясаган чуқурда ўтирдим. Хуфтон намозигача қор шундай тез ёғдики, мен энгашиб ўтирган эдим, орқам, бошим ва қулоқларим устига тўрт энлик қор ёғди.

Ўша кеча қулоғимга совуқ таъсир қилди. Хуфтон намози пайти ғор ичини яхши кузатганлар «Ғор жуда кенгдир. Бунда ҳаммага етарли жой бор», деб кичқиришди. Бунини эшитишим билан, устимдаги қор-морни силкиб ғорга кирдим. Ғор яқинидаги йигитларни ҳам таклиф қилдим. Қирқ-эллик кишига етадиган фароғатли жой бор экан. Егуликлар: қуритилган эт, ковордоқ,

кимда нима бўлса борини келтирдилар. Шундай совук, қор ва бўронда ажаб иссиқ беҳатар ва фароғатли ерга келдик.

Эртаси сахарлаб қор ва бўрон турди. Эртасига кўчиб ўша йўсин билан қор тепиб, йўл ясаб, довон устига чикдик. Йўл ҳам қирлаб юкорига чиқаркан. Кўтали Заррин (Заррин довони) дер эканлар. Биз юкорига чикмай дара ичи билан пастга йўналдик. Довоннинг тубига етгунимизча кун кеч бўлди. Дара оғзидаёқ кўндик. Ўша кеча жуда қаттиқ совук бўлди. Кўп машаққат ва укубат билан у тунни ўтказдик. Кўп кишининг қўл-оёғини совук урди. Кепакнинг оёғини, Суондук туркманнинг қўлини, яна Ахийнинг оёғини ўша кеча совук олди. Эртасига дара қуйисидан юрдик. Йўлнинг бу эмаслигини билиб, кўриб, таваккал қилиб, дара қуйисидан юрилди. Ёмон учма, секиртма ерлардан тушилди. Намозшом пайтида, даранинг оғзига чикдик.

Бу довонда бунча қатта қор бор пайти киши ундан ўтганини, бу довондан ошиб ўтмоқ кишининг кўнглига келганини биронта қари-ёши улуғ эслаёлмайди. Гарчи қатта қордан бир неча кун анчагина ташвиш кўрган бўлсак-да, лекин охири ушбу қатта қор туфайли ўзимизни манзилга етказдик. Чунки бундай қатта қор бўлмаса, ўшандай йўлсиз учма ва секиртмадан ким ўта оларди?! Эҳтимол, қатта қор бўлмаса аввалги учмадаёқ барчанинг от ва туяси батамом қолиб кетган бўларди.

*Ҳар неку баде ки дар шуморафт,
То дарнигари салоҳи қораст.*

(Мазмуни:

*Ҳар бир яхши-ёмонликни мулоҳаза қилиб кўрсанг,
ҳаёт учун хайрли ишларга сабаб бўлади.)*

Хуфтон пайти, Якка Ўлангга келиб тушдик. Якка Ўланг эли биз келиб тушгандаёқ хабар топдилар. Иссиқ уйлар, семиз қўйлар, отга ўт ва пичан бенихоя, ўт ёқмоққа ўтин ва тезак беҳад ҳисобсиз эди. Ўшандай совук ва қордан қутулиб, бундай кенг ва иссиқ уйлар топмоқ, ундай машаққат ва балодан халос бўлиб, бунча кўп нон ва семиз қўйлар топмоқ бир ҳузурдирким, буни бундай машаққатларни кўрганлар билади, шундай бир фароғатдирки, буни ўшандай балоларни бошдан кечирганлар фаҳм қилади. Хотиржам ва кўнгил тинч ҳолда бир кун Якка Ўлангда турдик. Якка Ўлангдан кўчиб, икки йиғоч йўл юриб тўхтадик. Эртаси рамазон ҳайити бўлди. Бомиён билан юриб, Шибарту довонидан ошиб, Жангалакка етмай тушилди. Туркман ҳазораси

кўчлари ва моллари билан йўлимизнинг устидаёқ қишлаган экан. Биздан асло хабарлари йўқ. Эрталаб кўчиб келишда буларнинг оғил ва капалари орасига келиб тушдик. Икки-уч бўлак оғил талон-торож қилинди. Ўзгалари уй ва рўзгорини ташлаб, бола-чақасини олиб тоққа чекинди. Илгаридан, бир неча ҳазора лашкар элининг олдини бир тоғ йўлининг тор жойида тўсиб, ўк отишиб одамларни ўтгани қўймапти, деган хабар келди. Бу хабар келгач, илдам юрдим, бориб кўрсам, бир неча ҳазора тўсиқ орасидан эмас, бир тоғ тумшуғидан келиб бамисоли ботир йигитлардек ўк отмоқдалар.

Шеър:

*Қаросин ёғийнинг кўрубтурлар,
Дангу ҳайрон боқиб турубтурлар.
Мен этиб тез ул сари юрудум,
Юру-юру деб илгари юрудим.
Ғаразим тез элни тез қилмоқ эди,
Ёғий бирла ситез қилмоқ эди.
Тез этиб элни тортим ўзни,
Ҳеч ким ҳам эшитмади сўзни,
Йўқ эди жибаву кижиму яроқ,
Менда бор эди нек ўқу садоқ.
Турдум эрса тамом эл турди,
Ёғий зўё буларни ўлтурди,
Сен навкарим қилурсен онинг учун,
Яроғи бир маҳалда жонинг учун.
Йўқки навкар туруб беги юргай,
Навкар осудаву беги чуругай.
Навкареким, бу таврдур, не осиқ,
Не ишинга жарар, не ошқа қотиқ,
Охир от солдим илгари юрудум,
Сурубон тоғқа юққори юрудум,
Мени кўруб юруди эл доғи,
Қолди элдин кейинга кўрқоғи.
Этибон тез тоққа тормоштук,
Ўқиға боқмайин юруб оштук.
Гаҳи оттин тушуб, гаҳи отлиқ,
Юрубон илгарига журъатлиқ.
Ёғий ҳам тоғдин ўқ қўяр эди,
Зўр кўргач солиб юрий берди,
Тоққа чиқтук ҳазорани қовлаб,
Қиру қўлда кийик киби овлаб.
Юругонни кийикдек отқуладук,
Талабон молу қўйини бўладук.*

*Қирибон туркман ҳазорасини,
Айладук банд киши-қорасини.
Эр атоғлиқни дастгир эттук,
Аҳлу авлодини асир эттук.*

Ҳазора молидан мен ҳам бир қисм қўй йиғдим. Ёрак тағойига топшириб, ўзим илгари ўтиб, қирлару ўрлар билан юриб, ҳазораларнинг от ва қўйларини суриб, Темурбек лангарига келтириб тушдик. Туркман ҳазорасининг ўн тўрт-ўн беш қайсар ва йўлтўсар катталаридан қўлга тушганди. Хаёлимда бу эдики, тушган юртда уларни турли азоб ва укубат билан ўлдирайликки, токи барча йўлтўсар ва қайсарлар учун ибрат бўлсин. Йўлда уларга Қосимбек йўликиб, бемаврид раҳм қилиб, қўйиб юборипти.

*Замини шўра сунбул бар наёрад,
Дар ў тухми амал зоеъ магардон.
Нақўи бо бадон қардан чунон аст,
Ки бад қардан ба жои некмардон.*

Мазмуни: шўртупрок ерда сунбул битмайди, ундай ерга умид уруғини нобуд қилма. Шунга ўхшаш ёмонларга яхшилик қилиш яхшиларга ёмонлик қилишдир.

Асирларга ҳам раҳм қилиб, озод қилинди. Ушбу туркман ҳазорасига хужум қилинаётганда эшитдикки, Муҳаммад Хусайн мирзо дуғлат Султон Санжар барлос ва барча Кобулда қолган мўғулларни ўзларига тортиб, мирзохонни подшоҳ қилиб, Кобулни қамал қилишипти. Эл орасида ушбу хабарни тарқатишиптики, Бадиуззамон ва Музаффар мирзо Бобур подшоҳни тутиб, Ҳиротнинг ҳозир Олақўрғон номи билан машҳур бўлган Ихтиёриддин қалъасига қамаптилар. Кобул кўрғонида Мулло Бобои Пашоғарий, Халифа, Муҳибали Қўрчи, Аҳмад Юсуф ва Аҳмад Қосим бошлиқ эдилар, булар матонат кўрсатдилар. Қўрғонни қаттиқ қўриқлаб, мустаҳкам қилиб асрадилар.

Темурбек лангаридан Қосимбекнинг тўқбойлик Муҳаммад Андижоний исмли навқари орқали Кобулдаги бекларга бу ерга келганимизни битиб юбордик. Ғурбанд тор тоғ оралиғидан чиқиб, уларнинг устига юрамиз, деган қарорга келдик. Манор тоғидан ўтган заҳотиёк катта ўт ёқамиз, сизлар ҳам арқда – ҳозир хазина бўлган эски қўшқ устида катта олов ёқингиз. Токи, бизнинг келганимизни билибсизлар, деб ўйлайлик. Биз бу томондан етгач, сиз ичкаридан чиқиб қўлингиздан келганча ҳаракат қилинг, деб қелишиб олдик. Бу сўзларни ёздириб, Муҳаммад Андижонийдан юборилди.

Эртаси эрталаб Лангардан отланиб, Уштуршаҳр тўғрисида тушдик. Ундан саҳар отланиб, тушга якин Ғурбанд тор тоғ оралиғидан чиқиб, кўприк бошида тушдик. От суғориб, отни тиндириб, пешин намози чоғи кўприк бошидан отландик. Тутковулгача қор йўк эди. Тутковулдан ўтиб борганимиз сари қор қатгарок бўлди. Зимма Яхши билан Манор орасида шундай совук эдики, умр бўйи мунча совукни кўрмаган эдик. Аҳмад ясовул билан Қора Аҳмад юртчи яна Кобулдаги бекларга юборилди. Ўша ваъда муддати ўтиб, тоғ этагида тўхтаб, совуқдан бетокат бўлиб, ўтлар ёндириб исиндик.

Ўт ёндираб вақти бўлмаса-да, совуқ зарбидан бетокат бўлиб, ўт ёндирилди. Тонгга якин, Манор тоғи этагидан отландик. Манор билан Кобулнинг орасида қор отнинг тиззасигача келарди. Қатқалок бўлганди, йўлдан четга чиққан киши қийналиб юрар эди. Бу оралиқдан тизилишиб келдик. Шу боис фарз вақтида Кобулга зўрға етдик. Бибимоҳрўйга етишимиздан бурунроқ арқдан қатта ўт чиқди. Маълум бўлдики, хабар топишипти. Саййид Қосимнинг кўпригига ета солиб, Ширим тағойи била хужумчи қисм кишисини Мулло Бобонинг кўприги томонга юбордик. Сўл қанот ва марказ Бобо Лўли йўлига тушдик. У маҳаллар Халифа боғининг ўрнида бир кичикроқ боғча бўларди. Улуғбек мирзо (Кобулий) солган эди. Лангар йўсинлик. Дарахт-ёғочи қолмаган бўлса-да, ихоталанган эди. У ерга мирзохон эғалик қиларди.

Муҳаммад Ҳусайн мирзо Улуғбек мирзо солган Боғи Биҳиштда эди. Мен Мулло Бобо боғининг кўча тарафидаги қабристонга етиб эдимки, шошилиб, илгарилаб кетганларни уриб, қайтариб бизга томон ҳайдадилар. Илгари бориб мирзохон ўтирган ҳовлига кирганлар тўрт киши эди. Бири Саййид Қосим эшикоға, иккинчиси Қанбарали Қосимбек, учинчиси Шерқули қоровул мўғул, тўртинчиси Шерқулининг жамоатидан Султон Аҳмад мўғул эди.

Бу тўрт киши бориб, тортинмасдан мирзохон ўтирган ҳовлига кирдилар, тўс-тўполон бошланади. Мирзохон бир отга миниб қочиб чиқади. Абулҳасан қўрбегининг иниси Муҳаммад Ҳусайн ҳам мирзохонга навқар бўлган эди. Бу тўрт кишидан Шерқулини чопиб йиқитишади. Бошини кесиш пайтида қутулиб кетади. Бу тўрт киши қилич еб, ўк еб, ярадор бўлиб, ўша ерда бизга қўшилдилар. Кўчада отлик эл тикилиб, тўхтаб қолди, на илгари юра олардилар, на кейинга қайта оладилар. Мен яқинимдаги йигитларга: – Отдан тушинлар, ташланинлар! – дедим. Дўст Носир, Хожа Муҳаммадали китобдор, Бобо Шерзод, Шоҳмуҳаммад ва яна бир неча йигит отдан тушиб, бориб, ўк отдилар. Ёв қочаверди. Қўрғондагиларга кўп кўз тутдик. Уруш пайти етиб келишмади. Ёвни қочиргандан сўнг бирин-кетин чопиб кела

бошладилар. Ҳали мирзохон ўтирган чорбокка кириб улгурмаган ҳам эдим-ки, кўрғондаги элдан Аҳмад Юсуф, Саййид Юсуф келди. Мен билан ҳамроҳ бўлишди. Мирзохон ўтирган бокка кирдик. Кўрдим. Мирзохон – йўк. Қочиб кетипти. Тезданок қайтдим. Аҳмад Юсуф менинг ортимда эди. Чорбоғнинг эшигидан Дўст Сарипулий пиёда қилич яланғочлаб кириб келди. У Кобулда мардоналиги туфайли хурмат-эътибор топган, ўша ерда Кобулда соқчи даста бошлиғи мансабига қўйилган эди, У менга тик қараб бостириб келарди. Мен совут кийган эдим. Камарбанд боғламагандим. Дубулға ҳам киймаган эдим. Бир неча марта «Ҳай Дўст, ҳай Дўст!» деб кичқирдим, Аҳмад Юсуф ҳам кичқирди. Совуқ ва корда юравериб ўзгарганимданми ё мени танимади, ё уруш ғазабидан, тортинмай яланг билагимга қилич солди. Тангри инояти эди. Қил учича таъсир қилмади.

*Агар тиги олам бизжунбад зи жой,
Набуррад раге то нахоҳад Худой.*

(Мазмуни:

*«Агар олам тиги кўзгалса ҳам,
Худо хоҳламаса бирор томирни кесолмайди».)*

Мен ушбу дуони ўқиган эдим. Унинг хосияти бўлди, Тангри таоло, бу фалокатни даф қилди ва бу менга йўналган балони бартараф қилди. У мана бу дуодир: «Бисмиллаҳир роҳманир-роҳим. Аллоҳумма, анта роббий, ла илаҳа илла анта, алайка таваккалту ва анта роббул аршил-азим. Ма шааллоҳу кана ва ма лам яшаъ лам якун ва ла ҳавла ла қуввата илла биллаҳил-алийил-азим. Ва иълам инналлоҳа ала кулли шайъин қодир. Ва инналлаҳа қод аҳато бикулли шайъин илман ва аҳсо кулла шайин ададан. Аллоҳумма инни аъзузу бика мин шарри нафси ва мин шарри ғойри ва мин шарри кулли зи шаррин ва мин шарри кулли даббатин, анта оҳаз, би насиятиҳа, иннака раббил-аршил-азим».

У ердин чиқиб Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўтирган Боғи Биҳиштга келдим. Муҳаммад Ҳусайн мирзо қочиб чиқиб, яширинибди. Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўтирган боғчанинг раҳнасида етти-саккизта ўқ-ёйлик киши турипти. Мен бу кишиларнинг устига отимни ниқтаб бордим, тўхтамай, қочабердилар. Мен етиб, бирига қилич солдим. Шундай юмалаб кетдики, боши учиб кетдимикан, деб ўйладим. Ўтиб кетдим, мен қилич солган киши мирзохоннинг кўкалдоши Тулак кўкалдош экан. Қилич елкасига тушибди. Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўтирган уйларнинг эшигига етганимда том

устидан бир мўғул, менинг навкарим эди, уни танирдим, тик турган ҳолда юзимга қараб ёй тортди. У тарафдан-бу тарафдан «Ҳай, ҳай, подшоҳдир!» дедилар. Ўкни қайтариб садоққа солиб қочди. Ўқ отишдан ҳам иш ўтган эди. Мирзоси ва сардорларидан қочгани қочди, қўлга тушгани тушди. Ушбу ерда ким учун ҳам ўқ отарди? Мен ҳурмат-эътибор қилиб Нингнаҳор туманини иноят қилганим Султон Санжар барлос ҳам бу фитнада улар билан шерик эди. Тутиб, бўйинини боғлаб келтирдилар. Изтироб билан: «Ҳой, менда не гуноҳ?!» деб қичкирарди. Гуноҳ бундан ортиқ бўладими? Султон Санжар барлос бу жамоат билан ҳамжиҳат ва кенгашдошлардан бир улуғроғи сен бўлсанг!

Хон тоғамнинг волидаси Шоҳбегимга жиян бўлар эди. Бундай шарманда қилиб сазойи қилманг, бунга ўлим йўқдир! – деб буюрдим.

Бундан чиқиб кўрғонда қолган беклардан бири Аҳмад Қосим кўхбурни бир даста йигитлар билан мирзохоннинг ортидан юбордим. Ушбу Боғи Биҳишт ёнида Шоҳбегим ва Хубнигор хоним чодирлар куриб ўтирган эдилар. Бу боғдан чиқиб, Шоҳбегимни ва хонимни кўргани бордим. Шаҳар эли ва саёқ-салпилар хужум қилиб, бурчак-бурчакда элни тутмоққа, мол таламоққа йўл қўйибдилар. Кишилар қўйиб, барча талончиларни уриб-суриб чиқардик.

Шоҳбегим ва хоним бир уйда ўтирган эдилар. Доимги ерда тушиб, бориб бурунгидек адаб ва таъзим билан кўришдим. Шоҳбегим ва хоним беҳад, беқиёс изтиробда, хижолатдан бошлари эгик, хижил эдилар. На маъкул узр айта оладилар, на дурустроқ ҳол-аҳвол сўрашга ботина оладилар. Булардан умидим бундай эмас эди. Бу фитначи гуруҳ ҳар қандай бадбахтлик ниятида бўлсалар ҳам бегимнинг, хонимнинг сўзларига кулоқ солар эдилар! мирзохон ҳам Шоҳбегимнинг туғишган невараси, кеча ва кундуз бегим қошида эди, мирзохон агар буларнинг сўзларига кирмаса, уни қўймай ўзларининг қошида сақласа ҳам бўларди.

Неча марталаб замона нотинчлигидан ва даврон муросасизлигидан, тахт ва мамлакат, навкар ва савдардан айрилиб, уларга илтижо этдим, онам ҳам борди, ҳеч қандай ҳурмат-эътибор ва шафқат кўрмадик. Менинг укам мирзохоннинг ва онаси Султоннигор хонимнинг ўз маъмур вилоятлари бор эди. Мен ва онам, ҳали вилоят нари турсин, бир кент ва бир неча қуш эгаси бўла олмадик. Менинг онам Юнусхон қизи ва мен – набираси эмасмидим? У табақадан ким менинг даргоҳимга тушса, қўлимдан келганча қариндошлик ва яхшилиқни жойига келтирдим, чунончи Шоҳбегим келдилар, Кобулнинг

аъло ерларидан Памғонни бердим. Яна ҳар хил фарзандлик бурчи ва хизмат кўрсатишда камчиликка йўл қўймадим.

Султон Саидхон – Кошғар хони беш-олти яёв-яланг билан келди. Туғишган укаларимдек кўриб, Ламғон туманларидан Мандировар туманини бердим. Шох Исмоил Шайбонийхонни Марвда енгган маҳали, Қундузга ўтганимда, Андижон вилояти мен томонга бокиб, баъзи кўрғонбегиларини қувиб, баъзи ерларини беркитиб, менга киши юбордилар. Мен Султон Саидхонга барча навкаримни топшириб, кўмак қўшиб, туғилиб ўсган ерим Андижон вилоятини унга бағишлаб, хон қилиб юбордим.

Ҳозиргача ҳам у табақадан ким келмасин, ўз туғишганларимдек кўрдим. Чунончи, Чин Темур султон, Эсон Темур султон, Тўхта султон ва Бобо султон шу пайтларда менинг қошимдадирлар. Барчани ўз туғишганларимдан яхшироқ кўриб, ҳурмат-эътибор ва шафқатлар қилганман.

Бу битилганлардан мақсад шикоят эмас, рост воқеаларни ёзаётирман. Бу ёзилганлардан мақсад ўзимнинг таърифим эмас, ҳақиқий воқеа баёнини таҳрир этганман. Чунки бу пайтларда шунга қарор қилинганки, ҳар сўзнинг рости битилгай ва ҳар ишнинг ҳақиқий воқеий баёни таҳрир этилгай. Зотан ота-оғадан ҳар қандай яхшилик ва ёмонлик кўрган бўлсам ёздим. Қариндош ва бегонада ҳар қандай айб ва фазилатлар содир бўлган бўлса, таҳрир айладим. Ўқувчи маъзур тутсин ва эшитувчи эътироз қилмасин.

Бу ердан туриб мирзохон ўтирган чорбоққа келиб, вилоятларга, аймоқларга ва яқин-йироқларга фатҳномалар – зафар мактублари юборилди. Ундан сўнг отланиб арққа келдим. Муҳаммад Ҳусайн мирзо кўрқувдан хонимнинг тўшакхонасига қочиб кириб, тўшакнинг бўғжамасига ўзини боғлатипти. Қўрғондагилардан Мирим девон ва яна баъзиларни бу уйларни ахтариб, Муҳаммад Ҳусайн мирзони топиб келиш учун юбордик. У хонимнинг эшигига келиб, кўполроқ, одобсизроқ сўзлар айттипти. Ҳар ҳолда Муҳаммад Ҳусайн мирзони хонимнинг тўшакхонасидан топиб, арқда менинг қошимга келтирдилар. Мен бурунгидек таъзим қилиб ўрнимдан турдим, унча кўполликка бормадим. Муҳаммад Ҳусайн мирзони, бундай хунук ва тубан ҳаракатга қадам қўйгани, бундай ғавғо ва фитна ишларга бош қўшгани учун бурда-бурда қилсам ўринли эди. Орада ҳар ҳолда қариндошчилик бор эди: менинг туғишган холам Хубнигор хонимдан ўғил-қизлари бор эди. Бу ҳуқуқни эслаб, Муҳаммад Ҳусайн мирзони озод қилдим. Хуросон сари руҳсат берилди. Бу мурувватсиз ва Ҳақни танимайдиган киши менинг бундай яхшилигимни, яъни жонини омон

колдирганимни буткул унутиб, Шайбонийхон қошида мендан ғийбат ва шикоятлар қилибди. Оз фурсат ўтмай Шайбонийхоннинг ўзиёқ уни ўлдириб, жазосига етказди.

*Ту бадқунандаи худро ба рўзгор ситор,
Ки рўзгор туро чокарест кинагузор.*

(Мазмуни:

*Сен ўзингга ёмонлик қилгани ҳаёт измига топиш,
бил ҳаёт қасоскор мулозимингдир.)*

мирзохоннинг ортидан юборилган Аҳмад Қосим кўхбур (тоғкесар) ва яна бир неча йигитлар Қарғабулок қирларида мирзохонга етадилар. У қоча ҳам олмасди, қўл кўтаришга ҳам қувват ва журъати йўқ эди, олиб келдилар. Мен эски девонхонанинг шарқи-шимолий томонидаги айвонда ўтиргандим. Мен: «Кел, кўришайлик», дедим.

Довдираганидан эгилиб келгунча икки марта йиқилди. Кўришгандан сўнг, ёнимга ўтказиб, кўнглини кўтардим. Шарбат келтирдилар. Мирзохондан ваҳимани кеткизиш учун шарбатни аввал ўзим ичиб, сўнг унга бердим. Мирзохон томонига ўтган сипоҳий ва эл, мўғул ва чиғатой ваҳимада, ҳам нотинч эдилар. Шу боис эҳтиёт чораси сифатида, Мирзохонни эгачисининг уйидагина бўлишини буюрдик. Ушбу фитнага бош қўшган эл ва улусдан хануз хавф ва иккиланиш бор эди. Мирзохонни Кобулда қолишини маъқул кўрмай, бир неча кундан сўнг у Хуросон томонга жўнатилди.

Уларга рухсат бергандан сўнг, Борон, Чоштуба ва Гулбаҳор тоғ этаклари сайрига бордик. Баҳорда Борон чўли, Чоштуба дашти ва Гулбаҳор этаклари жуда файзли бўлади. Сабзаси Кобул вилоятининг ўзга ерларига қараганда хийла яхши бўлади: турли-турман лолалар очилади. Бир маротаба лола навларини санашларини буюрдим: ўттиз тўрт нав лола чиқди. Чунончи, бу ерлар таърифида бир байт айтилган эди:

*Сабзаву гуллар била жаннат бўлур Кобул баҳор,
Хосса бу мавсумда Борон ёзисию Гулбаҳор.*

Ушбу сайрга келганда, бу ғазални ёзиб тугатдим:

*Менинг кўнглумки гулнинг гунчасидек таҳ-батаҳ қондур.
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имкондур?*

Дарҳақиқат, баҳорда сайр қилмоққа, куш солмоққа ва куш отмоққа бу ерлардек жойлар кам учрайди. Шунинг учун Кобул ва Ғазни вилоятининг таъриф ва тавсифида бироз сўз юритилди.

Ушбу йили Носир мирзо ва унинг қўлидагилар муомаласи ва ишларидан Муҳаммад кўрчи, Муборакшоҳ, Зубайр ва Жаҳонгир сингари Бадахшон беклари ранжидилар, ҳатто ёв бўлдилар. Барча иттифок бўлиб, лашкар тортиб, Кўкча дарёсининг Яфтал ва Роғ томонидаги текислик орқали отлик-яёвни йиғиб, саф тузиб қирлар бўйлаб Ҳамчоннинг яқинига келдилар. Носир мирзо ва қошидаги тажрибасиз йигитлар андиша ва мулоҳаза қилмай, булар билан қирларга келиб уруш қиладилар. Ери ўйдим-чуқур, пиёдалари лашкар бир-икки марта от солганида тўхтаб уриб қайтардилар; бироқ дош бера олмай, қочадилар. Бадахшонликлар Носир мирзони енгиб, бор нарсаларини талон-торож қилдилар.

Носир мирзо яқинидагилар билан енгилиб, таланиб, Ишкамиш ва Норин билан Келогойга бориб, Қизилсувнинг юкорисидан ўтиб, Обдара йўли билан кириб, Шибарту довонидан ошиб, Кобулга етмиш-саксонга таланган, олдирган, оч-яланғоч навқар-савдари билан келди.

Қодир Оллоҳнинг ишини қарангки, бундан бурун икки-уч йил Носир мирзо тамом эл ва улусни кўчириб, ҳайдаб, Кобулдан ёвлашиб чиқиб, Бадахшонга бориб, дара ва қўрғонларни беркитиб, не хаёллар билан юрарди. Бурунги қилмишларидан боши қуйи эгилган ва хижил, ўзининг сотқинлигидан шарманда ва хижолат бўлипти. Мен ҳам ҳеч нарсани юзига солмадим. Яхши сўрашиб-нетиб хижолатдан чиқардим.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ЎН УЧИНЧИ (1507–1508) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Ғилжига ҳужум қилиш ниятида Кобулдан отландик. Саридехга тушганда хабар келтирдиларки, Саридехдан бир йиғоч наридаги Машт ва Секонада кўп маҳмандлар ғофил бўлиб ўтиришганмиш. Бор бек ва йигитлар маҳмандни талон-торож қилиш ҳақида яқдил бўлдилар.

Мен: «Шу муносиб ишми? Нима ниятда отланган эдигу, мақсадга етмай ўз халқимизни талон-торож қилиб қайтамизми? Бундай қилиш мумкин эмас», дедим.

Саридехдан отланиб, Каттавоз чўлини кечаси билан қоронғуда босиб ўтдик. Қоп-қоронғи кеча, теп-текис ер, на тоғ ва на қир кўринадди. На йўл ва на из маълум бўлади, ҳеч ким йўлни бошқара олмади. Охири ўзим бошладим. Бир-икки маротаба бу ерларга келгандим. Ўша қиёс билан кутб юлдузини ўнг яғринимизга олиб юравердик. Тангри рост келтирди. Тўппа-

тўғри Хожа Исмоил кирлари ёнида ғилжилар жойлашган Қаёкту ва Улобату сойига келдик. Ушбу сойнинг ўзидан йўл чиқарди. У сойга тушиб, ўзимиз бир оз ухлаб, отимиз дам олиб, тонг отганда яна жўнадик.

Офтоб чикканида бу қир ва тоғаро йўллардан текисликка чикдик. Ушбу ердан ғилжилар ўтирган ергача бир йиғочдан кўпроқ йўл бор. Текисликка чикқач, ғилжининг қорасими, тутуними кўринди. Лашкар бирдан ёппасига илгарига отилди. Бир-икки курўхгача чошиб, кишига, отга ўқ отиб, элни тўхтатдим. Бундай бирданига ёппасига талон-торожга ташланган беш-олти минг лашкарни тўхтатиш анча мушкул эди. Тангри қўлади: лашкар тийилди. Яна бир шаръийга яқин йўл юргач, афғоннинг қорасини кўриб, талон-торожга рухсат берилди. Бу ҳужумда жуда кўп қўй қўлга тушди. Ҳеч бир ҳужумда бунча кўп қўй тушган эмасди.

Молни ҳайдаб қайтганимиздан сўнг, афғонлар ҳар тарафдан гуруҳ-гуруҳ келиб, текисликка ўтиб, уруш ҳаракатига тушдилар. Бир гуруҳни баъзи бек ва ичкилар бориб, ўраб олиб, тамоман ўлдирдилар. Яна бир гуруҳи томонга Носир мирзо отланиб, барчасини қирди. Ўлган афғонлар бошидан қалла минора кўтарилди. Оти зикр этилган Дўст пиёда кутволнинг оёғига ўқ тегиб, Кобулга келганда ўлди. Хожа Исмоилдан кўчиб, Улобатуга келиб тушдик. Бу ерга келганда, баъзи бек ва ичкилар юриб, ғайрат кўрсатиб, бу ўлжаларнинг хумсини (бешдан бир қисмини) давлат ҳисобига олишлари ҳақида фармон бердик. Қосимбек ва яна баъзиларнинг ҳурматини қилиб, хумсини олмадик. Қаламга келган хумс: ўн олти минг қўй чиқди. Бу саксон мингнинг хумси эди. Ҳалок бўлган бекларга тақсимланган қўйлар юз мингтадан ортиқ эди.

У юртдан эрта отланиб, Каттавоз чўлида ов учун чарга (маълум ов майдонини катта давра олиб айланасига тизилиб овлаш усули) кўйилди. Бу даштнинг кийик ва қулони ҳамма вақт семиз бўлади ва кўп бўлади. Чарга орасига кўп қулон ва кийик кирди. Роса кўп қулон ва кийик ўлдирдилар. Ов асносида бир қулоннинг ортидан чопдим, яқинроқ етиб, бир ўқ отдим, иккинчи бор тағин отдим. Лекин бу захмлар йиқилгудек таъсир қилмади. Бу икки захмнинг зарбида югуриши бурунгидан секинроқ бўлди. Отни ниқтаб, яқин ёндашиб бориб, икки қулоғидан ортидаги чаккасига қилич солдим. Кекиртагигина илиниб қолди. Муаллақ ошиб кетди. Кейинги оёғи узангимга тегаёзиб қолди. Қиличим жуда яхши кесди. Ажойиб семиз қулон эди. Этининг қалинлиги кишининг бир қаричидан биров камроқ келарди. Шири тағойи ва баъзи Мўғулистон кийигини кўрганлар таажжуб қилиб:

«Мўғулистонда ҳам бунчалик семиз кийик кам кўрган эдик», дейишди. Бугун ҳам яна бир кулон отдим. Ушбу овда тушган кулон ва кийикнинг кўпи семиз эди. Лекин ҳеч қайсиси мен ўлдирган кулонча семиз эмас эди.

Бу ҳужумдан қайтиб келиб, Кобулга тушдик. Ўтган йилнинг охирида Шайбоқхон Самарқанддан Ҳирот умиди билан лашкар тортди. Туз кўр қилгур Шох Мансур бахши... Андхуд унда эди. Шайбоқхонга кишилар юбориб, Шайбоқхонни отланмокка шоширибди. Андхуд тупроғига келганда бу ... ўзбакка киши юборганман, деб ишониб, ясаниб, бошига турна пари санчиб, ҳадя тортик олиб чиқарда бошсиз ўзбак тўш-тўшидан ташлашиб, бу ярамасни, тортик ва ҳадясинию кўрган кишисини тит-пит қилишипти.

Бадиуззамон мирзо, Музаффар мирзо, Муҳаммад Бурундук барлос ва Зуннун арғун Бобо Хокий атрофида бутун лашкари билан на урушмок азмида, на кўрғон беркитмок жазмида, ҳеч ишни аниқ мўлжаллаёлмай, нима иш қилишни билмай саросимага тушиб ўтиришган эдилар. Муҳаммад Бурундукбек ишбилармон киши эди. У шундай депти: «Музаффар мирзо ва мен Ҳиротнинг кўрғонини беркитайлик. Бадиуззамон мирзо билан Зуннунбек Ҳиротнинг атроф ерларидаги тоғларга бориб, Сийистондан Султонали арғунни, Қандаҳор ва Замини Довардан Шохбек ва Муқимни лашкарлари билан келтириб, ўзларига қўшсинлар. Ҳазора ва накдарий лашкарлари қанча бўлса, йиғиб тайёр турсинлар. Ғанимнинг токка бормоғи мушкулдир. Ташқаридаги лашкарнинг хавфидан кўрғон устига ҳам кела олмас». Жуда яхши айтипти. Оқилона йўл эсига келипти. Зуннун арғун мардона киши бўлса-да, лекин хасис, молпараст, иш юритиш йўл-йўриғини билмайдиган, бефаросатроқ ва телбароқ киши эди. Шу фурсатларда, Ҳиротда ака-ука шериклик билан подшоҳ эдилар. Бадиуззамон қошида олий ихтиёрли бек шу эди. Қайд этилганидек, молпарастлиги туфайли Муҳаммад Бурундукнинг шаҳарда туришига рози бўлмади. Ўзи шаҳарда қолишни хаёл қилди, уни ҳам эплай олмади. Ҳийлагар ва тамагир кишиларнинг ёлғони ва хушомадига учиб, ўзини бадном ва расво қилди, унинг гўллик ва телбалигига ҳеч нима бундан яхшироқ далил бўлолмади.

Гап шундаки, Зуннунбек арғун бундай олийихтиёр ва эътиборга сазовор бўлгач, бир неча шайх ва мулла унинг олдига келиб: «Авлиё Қутб биз билан муомала қилди. Сенга «Ҳизарбуллоҳ» (Оллоҳнинг шери) лақаб бўлди. Сен ўзбакни енгасан!» дейишади. У бу сўзларга ишониб, бўйнига фўта солиб, шукрлар қилибди. Ушбу сабабларга кўра, Муҳаммад Бурундукнинг маъқул йўл-йўриғига амал қилмай, на кўрғонни ҳимоя қилипти, на уруш яроғини

созлабди, на каровул, на ёв келганидан хабардор қилувчи, огоҳлантирувчи кишиларни кўйипти, на ғаним келса кўнгилдагидек урушадиган ҳарбий сафда тартиб ва қоида ўрнатибди.

Охир-оқибат улар Шайбоқхон муҳаррам ойи Мурғобдан ўтиб, Серкой тупроғига яқин етгандагина хабардор бўладилар. Саросимага тушиб, ҳеч иш қила олмайдилар. На элни йиға оладилар, на жанг сафини туза оладилар. Тўғри келган тарафдан ёвга қараб юраберадилар. Зуннун арғун ушбу хушомадга учиб, қирк-эллик минг ўзбакнинг қаршисига юз-юз эликтача кишиси билан Қора Работда туради. Ғаним кўп кишиси билан етиб келибок буларни енгади. Зуннунни тутиб, ўлдириб, бошини кесадилар.

Мирзоларнинг оналари, опа-сингил ва аёллари ҳамда хазинаси – ҳаммаси Олакўрғон номи билан машҳур бўлган Ихтиёриддин қалъасида эди. Мирзолар шаҳарга кеч етиб борадилар. Ярим кечагача отларини тиндириб ухлайдилар. Саҳар вақти шаҳарни ташлаб чиқиб кетадилар. Қўрғон беркитишни хаёлларига ҳам келтиролмайдилар. Мунча муддат ва фурсатда оналари ва эгачи-сингилларини, кўч ва бола-чақани ҳам олиб чиқмай ўзбакка асирликка ташлаб қочадилар. Қўрғонни мустаҳкам қилмоқни ўйламадилар ҳам.

Пояндасултон бегим, Хадича бегим бошлиқ Султон Хусайн мирзонинг аёллари ва Бадиуззамон мирзонинг, Музаффар мирзонинг аёллари ва болачақалари – барчаси, мирзоларнинг хазиналари ҳамда бор уй анжом-ускуналари Олакўрғоннинг ичида эди. Қўрғонни кўнгилдагидек мустаҳкам ва саранжом қилмаган эдилар. Қўрғонга мадад бўлгулик йигитлар ҳам етарли эмас эди. Мазидбекнинг укаси Ошиқ Муҳаммад арғун яёв, лашкардан қочиб келиб қўрғонга кирди. Булар Алихон Амир Умарнинг ўғли, Шайх Муҳаммад Абдулло баковул (ошпаз), мирзобек Кайхисравий ва Мираки кўр девон эдилар. Шайбоқхон келгач, икки-уч кундан сўнг шайх ул-ислом ва зодагонлар аҳд ва шарт қилиб, ташқи қўрғоннинг қалитларини олиб бордилар. Қўрғонни мана шу Ошиқ Муҳаммад ўн олти-ўн етти кун сақлади. Ташқаридан – Отбозори тарафидан тешик очиб, ўт кўйиб, қўрғон деворининг бир минорасини учирдилар. Қўрғон эли шошилиб қолиб, қўрғонни сақлай олмадилар, олдирдилар.

Шайбоқхон Ҳиротни олгандан сўнг, бу подшоҳларнинг авлод-аждоди билан, нафақат бу жамоа, балки бутун халойиқ билан ёмон қилди. Қишлоқи ва олам кўрмаган бу одам беш кунлик ўтар дунё учун бундай ёмон от қозонди. Шайбоқхондан хунук хатти-ҳаракат ва ярамас қилиқлар Ҳиротда содир бўлди: аввало, чирик дунё учун Хадича бегимни Шох

Мансур бахши...га топшириб, турли азобларга солди. Яна Шайх Пурондек валий ва азиз кишини мўғул Абдулвахҳобга тутдирди, ҳар ўғлини яна бир кишига тутдирди, яна аҳли шеър ва истеъдодни Мулло Биноийга топширди.

Хуросон закийлари орасида бу ҳақда бир китъа шуҳрат топди:

*Бажуз Абдуллоҳи кери хар имрӯз,
Надида ҳеч шоир рӯи зарро.
Биной зар тамаъ дорад зи шоир,
Магар хоҳад гирифтан кери харро.*

Мазмуни:

*Бу кун эшак олати Абдуллодан бошқа
Ҳеч шоир олтин бетини кўрмаган.
Биной шоирлардан олтин тамаъ қилади,
Улардан эшак олатин олармиди?!*

Яна Музаффар мирзонинг Хонзода бегим исмли хотинини Ҳиротни олгандаёқ идда муддатига боқмай, ўзига никоҳлаб олди. Яна Қози Ихтиёр билан Ҳиротнинг машҳур ва қобилиятли муллаларидан Муҳаммад Мир Юсуфга, ўзи оми бўлишига қарамай, тафсирдан сабоқ айтди. Яна Мулло Султонали Машҳадий билан Беҳзод мусаввирнинг тасвир ва хатиға қалам тегизиб, ислоҳ қилди. Яна ҳар неча кунда бир бемаза байт ёзар ва минбарда ўқитиб, чорсуга ошириб, шаҳар элидан ҳадя оларди. Гарчи Шайбонийхон саҳархез, беш вақт намозни тарк қилмайдиган, қироат илмини тузуккина биладиган киши бўлса-да, лекин бундай гўлларча, аблаҳларча, кофирларча сўз ва қилмишлар ундан кўп содир бўларди.

Ҳиротни олганидан ўн-ўн беш кун ўтгач Қахдистондан Пули Солорга келиб, бор лашкарини Темур султон билан Убайд султонга бошлатиб, Машҳадда ғофил ўтирган Абулмуҳсин мирзо билан Кепак мирзо устиға юборди. Бир маротаба Қалотни беркитишни хаёл қилиптилар. Яна бир маротаба бу лашкарнинг келаётганини эшитиб, ўзга йўл билан Шайбоқхоннинг устиға юрмоқчи бўладилар. Бу жуда яхши хаёл экан. Аммо ҳеч ишға ва ҳеч қайси сўзға қарор бера олмай ўтирганда Темур султон билан Убайд султон лашкар билан илдам етишадилар. Мирзолар ҳам жангға саф тортиб чиқадилар. Абулмуҳсин мирзони тез енгадилар. Кепак мирзо озроқ киши билан акасининг ғанимиға ташланади. Уни ҳам енгадилар. Иккала ака-укани қўлга туширадилар. Бир ерда ўтирғизганларида, ака-ука бир-бирини қучиб, ўпишиб, видолашадилар. Абулмуҳсин мирзо-

нинг кўрқоқлиги намоён бўлади. Кепак мирзога афтидан ҳеч нарсанинг фарқи йўқ эди. Иккала мирзонинг бошларини Шайбоқхон Пули Солорда эканида юбордилар.

Шу орада Шохбек ва укаси Муҳаммад Муқим Шайбоқхондан ваҳимага тушиб менга такрор-такрор элчи ва мактублар юбориб, бирдамлик ва хайрихоҳлик изҳор қилдилар.

Муқим ҳам бир мактубида мени очик чақирган эди. Ўзбек вилоятни бутунлай олган бундай пайтда бизнинг қараб турмоғимиз муносиб кўринмади. Бунча элчилар ва мактублар юбориб бизни тиладилар, уларнинг келиб мулозамат қилмоқларига ишончимиз қолмади. Барча беклар ва фикри бутун кишилар билан кенгашиб: лашкар отлансин, бу арғун беклари бизга кўшилгандан сўнг Хуросон устига юрамиз ё буларнинг маъқул ва тўғри маслаҳати билан бошқа режа тузамиз, деган қарорга келдик. Бу ният билан Қандаҳор сари йўлга тушдик.

Янгам Ҳабибасултон бегим юқорида зикр этилганидек, қизи Маъсумасултон бегимни Ҳиротда келишганимиздек олиб келди. Ғазнида мулоқот қилдик. Хусрав кўкалдош, Султонқули чиноқ ва Гадоий Билол Ҳиротдан қочиб, Ибни Хусайн мирзо қошига боришган эдилар. Ундан Абулмуҳсин мирзо қошига борадилар. У ерда ҳам тура олмай, бизнинг қошимизга улар билан бирга келдилар.

Қалотга етганда бу ерга савдо қилгани келган кўп Ҳиндистон савдогарларига дуч келдик, қоча олмадилар. Лашкар эли улар устига етиб бордилар. Кўпчилик, бундай ёвгарчилик пайти душман вилоятига келганни таламоқ керак деган мулоҳазани билдириб, мени кўндирмоқчи бўлишди. Мен рози бўлмадим. Дедимки: «Савдогарнинг не гуноҳи бор? Бундай майда-чуйда фойдадан Тангри розилигини ўртага қўйиб кечсак, бунинг эвазига Тангри таоло катта-катта фойдани насиб қилгусидир. Чунончи, ушбу бир неча кун аввал Ғилжига ҳужумга отланганимизда маҳманд афғоний кўй ва мол, аҳлу аёли билан лашкардан бир йиғоч нарида эди, кўпчилигингиз уни таламоқчи бўлдингиз. Мен мулоҳаза қилиб, рози бўлмагандим. Эртасигаёқ Тангри таоло Ғилжидаги ғаним афғонийнинг молидан лашкар элига шунчалик кўп ўлжа насиб этдики, ҳеч бир ҳужумда бунчалик кўй тушмаган эди». Қалотдан ўтиб, бу савдогарлардан ҳадя расми бўйича бир нарсалар олинди.

Кобулни олгандан сўнг Хуросонга кетишига руҳсат берилган мирзохон, Хуросондан чиққанда у ерда қолган Абдураззоқ мирзо биз Қалотдан ўтганимизда Қандаҳордан қочиб келдилар.

Бихар мирзонинг набираси – Жаҳонгир мирзонинг ўғли Пирмуҳаммад мирзо, бу Пирмуҳаммад мирзонинг онаси шу икки мирзо билан келиб бизга кўшилди. Шохбек билан Муқимга: «Сизларнинг сўзингиз билан бу ерга келдик. Ўзбекдек ёв Хуросонни олди, келинг! Давлат барқарорлиги учун сизларнинг иттифок ва хайрихоҳлигингизда бирор қарорга келайлик», деган мазмунда хат ва кишилар жўнатилди.

Хат ёзганлари ва бизни чорлаганларидан Муқим ва Шохбек мутлақо тониб, бетамизларча кўпол жавоблар юборишди. Қишлоқилигининг бири шу эдики, Шохбекнинг менга битилган хати орқасида беклар бекларга, аниқроғи улўғроқ мартабалик беклар кичикроқ мансаблик бекларга муҳр босадиган жойда – қоғоз ўртасига муҳр босиб юборипти. Агар бундай ғализ ҳаракатлар қилмаса ва бундай кўпол жавоблар юбормаса эди, иш бунга бориб етмасди.

Негаким: *Ситеза ба жое расонад суҳан,
Ки вайрон кунад хонадони кўҳан.*

(Мазмуни: *Зугум билан айтилган сўз, қадимий хонадонларни вайрон қилиб юборади.*)

Ушбу хусумат ва қишлоқиликлари оқибатида уй-жойини ва ўттиз-қирк йил йикқан-терганларини елга бердилар.

Шаҳри Сафо тупроғида эканимизда бир куни ўрда – лашкароҳ ичида чалғитувчи бир ғавғо кўтарилди. Барча лашкар эли қуролланиб отландилар. Мен ғусл ва таҳоратга машғул эдим. Беклар жуда ташвишга тушдилар, фориг бўлиб мен ҳам отландим. Ғавғо хато бўлган экан, бир оздан сўнг босилди. У ердан манзилма-манзил кўчиб Гузарга тушдик. Бу ерда ҳам муроса билан сўзлашиш пайида бўлдик. Арғунлар бунга парво қилмай, қайсарлик ва ўзбошимчаликларидан қолмадилар. Ер-сувни биладиган хайрихоҳларимиз: Қандаҳорга келадиган сойларнинг боши Бобо Ҳасан Абдол ва Халишак тарафида, деб айтдилар. У юзга ўтиб Қандаҳорга келадиган сойларни батамом бузмок керак. Шунга келишиб, тонгда зирхланиб, жанговар ўнг қанот, чап қанот бўлиб сафланиб, Халишакка кўчилди. Шохбек ва Муқим Қандаҳор тоғининг мен тош иморат қаздирган тумшугининг олдида чодир тикиб ўтирган эдилар. Муқимнинг кишилари тезлик қилиб, дарахтлар ораси билан яқинроқ келдилар. Шаҳри Сафо атрофида эканда қочиб келган Тўфон арғун, ёлғиз арғунларнинг жанг сафи томонида ёндашипти. Ишқулло дегани етти-саккиз киши билан ажралиб, жадал

илгарилаб келади. Тўфон арғун ёлғиз бориб юзма-юз бўлиб, қилич солишиб, отдан йикитиб, бошини кесиб, мен Санги Лахшак тўғрисида ўтганда келтирди, яхшиликка йўйдик.

Бу ер маҳалла ва дарахтларнинг ораси эди, бу жойда урушишни маъқул кўрмай, тоғ этаклари билан ўтиб, Халишакнинг олдида – сойнинг Қандахор тарафидаги ўтлоқда юрт тайин қилиб тушаётган эдик, Шерқули қоровул илдам келиб, арз қилди: «Ёв саф тортиб етиб келди». Қалотдан ўтганда, лашкар эли анча очлик ва танқислик тортган эди. Халишак тупроғига келгач, юқори-қуйидан қўй ва мол, дон ва сомон топиш учун лашкар элининг кўпи ҳар тарафга тарқалган эди. Лашкарнинг йиғилишини кутмай тезда отландик. Бизнинг ҳозир бўлган кишимиз икки мингтага яқин эди. Бу ерга тушаётганимизда, айтилганидек, юқори-қуйи лашкардан анча киши кетганди. Уруш вақти улар қўшила олмадилар. Урушга ҳозир кишимиз мингтача чиқарди. Кишимиз оз бўлса-да, лекин анча пухта ва мустаҳкам жанг сафи тартиб қилган эдим. Ҳеч вақт бунча тартиб ва низом билан саф тузмасдим. Хосса тобинга (шоҳнинг махсус ҳарбий қисми) батамом қўлидан иш келадиган йигитларни айириб олган эдим: ўн-ўн ва эллик-эллик битилиб, ўн боши ва элликбошини тайин қилгандим. Ҳар ўн ва ҳар эллик ўнг ва сўл қўлларда турар ерларини билиб, уруш пайтида қиладиган ишларини аниқлаб, ҳозир ва нозир эдилар. Ўнг қанот, сўл қанот ва ўнг қўл ва сўл қўл, ўнг ён ва сўл ён, ўнг ва сўл жадал отлангач, хабарчи лашкар қисм ҳам қийналмай тайинланган ерга томон юра бердилар.

Гарчи баронғор (ўнг қанот) ва ўнг қўл, ўнг ён ва ўнг созларининг маъноси бир хил бўлса-да, лекин сўз ўзгариши билан ҳар хил маъно беради. Чунончи, (баронғор) ўнг қанот ва чап қанот (жавонғор) маъносидаги маймана ва майсара, жанговар сафнинг маркази ғул таркибида эмас. Бу нав жанговар сафни ўша истилоҳ маъносида баронғор ва жавонғор дейилади. Ғул сафининг ўнг ва чапини фарқ этиш учун ўнг қўл ва сўл қўл деб айтилди. Хосса тобин (махсус қисм) бўй тенгидир, туркий тилда бўйдоқни ҳам бўй дейдилар, аммо бунда у бўй тушунилмайди, балки яқин деган маъносини беради. Бунинг ўнг ва чапи ўнг ва сўл деб аталди.

Баронғор (ўнг қанот): мирзохон, Ширим тағойи, Ўрак тағойи ака-укалари билан, Чалма мўғул, Айюббек, Муҳаммадбек, Иброҳимбек, Али Сайдим мўғул мўғуллари билан, Султонали танқўриқчи, Худобахш ва Абулҳасан ака-укалари билан.

Жавонғор (чап қанот): Абдураззок мирзо, Қосимбек, Тангриберди, Қанбарали, Ахмад Элчи Бўға, Ғўри барлос, Саййид Ҳусайн Акбар, Миршоҳ кавчин.

Ировул (хужумчи қисм): Носир мирзо, Саййид Қосим эшикоға, Муҳиб Али кўрчи, Бобо ўғли Олловеран туркман, Шеркули қоровул ака-укаси билан, Муҳаммадали.

Ғулда (марказда), менинг ўнг кўлимда Қосим кўкалдош, Султон Муҳаммад дўлдой, Шоҳмахмуд парвоначи, Қул Боязид баковул (ошпаз), Камол шарбатчи; сўл кўлимда: Хожа Муҳаммадали, Дўст Носир, Мирим Носир, Бобо Шерзод, Хонкули, Вали хазиначи, Қутлукқадам қаровул, Максуд сувчи, Бобо Шайх. Ғулда буткул хос амалдорлар эди. Катта беклардан ҳеч ким йўқ эди.

Бу зикр этилганлардан ҳеч ким ҳали беклик мартабасига етмаганди. Бу қисмда Шербек, Ҳотам кўрбеги, Кепак Қулбобо, Абулҳасан кўрчи, мўғуллардан Урус, Али Саййид, Дарвешали Саййид, Хушкелди Чалма, Дўсткелди Чалма тоғчи ва Амочи Мединий, туркманлардан Мансур ва Рустам Али ака-укаси билан, Шоҳназар Суяндук битилган.

Ғаним кишиси иккига бўлинди: бир гуруҳ Шоҳбек номи билан машҳур Шоҳшужоъ арғун бошчилигида. Бундан сўнг фақат Шоҳбек деб битилади. Яна бир бўлаги укаси Муқим бошчилигида. Бу арғунларнинг одамларини олти-етти минг ҳисоблар эдилар. Шубҳасиз тўрт-беш минги қурол-яроғли эди. Марказ ва ўнг қанот билан Шоҳбекнинг ўзи рўпара бўлди. Муқим чап қанот билан юзма-юз турди. Муқимнинг лашкари акасининг лашкаридан бир озгина камроқ эди. Бизнинг жавонғордаги Қосимбек ва йўлдошларига у жуда қаттиқ хужум қилди. Уруш вақтигача икки-уч киши келиб Қосимбекдан кўмак тилади. Бизнинг олдимиздаги ёв ҳам кучли бўлгани учун кўмак ажратиб беролмадик. Ғаним тарафига тўхтамай ҳаракат қилдик. Ўқ кела бошлаган фурсатда бир бизнинг хужумчи қисмимизни уриб қайтариб, марказга тикдилар. Тинмай ўққа тутиб олдинга силжийвердик, бир оз фурсат ўқ отиб душманлар тўхтагандек бўлдилар. Қаршимда бир киши элни чақириб, отдан тушиб (менга) ўқ отмоқчи бўлди, биз тўхтовсиз юриб келганимиз сабабли, мақсадига етолмай отланиб жўнаб қолди. Отдан тушган бу одам Шоҳбекнинг ўзи экан.

Уруш пайти Пирибек туркман тўрт-беш ака-укаси билан саллаларини ечиб, ёвдан юз ўгириб, бизга қўшилдилар. Бу Пирибек Шоҳ Исмоил Боян-

дур султонларига эга бўлиб, Ироқ мамлакатини эгаллаганида Абдулбоқий мирзо ва Муродбек Бояндур бошлик туркман беклари билан келган туркманлардандир.

Ўнг қанотимизни ёв бурунрок чекинтирди. Ўнг қанотимизнинг учи мен кейинрок барпо қилган бокқа тисарилиб борди. Чап қанотимиз Бобо Ҳасан Абдолдан хийла қуйироқ икки ёнига дарахтлар ўтқазилган ариқларга етиб борди. Бизнинг чап қанотимиз рўпарасида ўзига яқин кишилари билан Муқим турарди. Чап қанотимиз кишилари ғаним Муқим кишиларига нисбатан жуда оз эди. Тангри иноят қилди. Қандаҳор ва кентларига борадиган икки ёнида дарахтлар ўсиб ётган уч-тўртта катта ариқ бизнинг чап қанотимиз ва ғаним ўртасида бўлди. Бизникилар кечик бошини эгаллаб ёвни ўтишга қўймадилар.

Чап қанот жангчилари оз бўлишига қарамай яхши, мардонавор урушиб ёвни тўхтатди. Арғунлар тарафидан Ҳалвочи тархон сув ичида Қанбарали ва Тангриберди билан қилич чопишдилар. Қанбарали яраланди. Қосимбекнинг пешонасига ўқ тегди. Ғўри барлоснинг қоши устига ўқ тегиб чаккасидан тешиб чиқди.

Ушбу фурсатда ёвни қочириб, бу ариқлардан Мурғон (кушлар) тоғининг тумшуғига қараб ўтдик. Ариқлардан ўтаётган пайтимизда бир чопкир от минган киши тоғ этагида у томонга ё бошқа томонга кетиш учун тараддудланиб, охири бир томонга қараб жўнади. Шоҳбекка ўхшатдим. Чамаси Шоҳбек эди. Ёвни енггач, бизникилар уларни батамом асир тушириш ва қувлаш учун кетдилар. Мен билан саноғлик – ўн бир киши қолганди. У ўн бир кишидан дурусти Абдулло китобдор эди. Муқим ҳамон жойидан жилмай урушар эди. Кишимизнинг озлигига қарамай, Тангрига таваккал қилиб, ноғораларни қоқиб, ғаним устига юрдик.

Кўпу озга Тангридир бергучи,

Бу даргоҳда йўқтур кишининг кучи.

«Кам мин фиатин қолилатин ғолабат фиатан касиротан биизниллах» (Таржимаси: Худонинг амри билан кичик гуруҳнинг катта гуруҳ устидан ғалаба қилган ҳолатлари оз эмас).

Ғаним ноғора овозини эшитиб, бизнинг олға юрганимизни билди, саросимага тушиб, қочиш йўлини тутди. Тангри қўллади, ёвни қочириб, Қандаҳор сари юриб, Фаррухзодбекнинг, ҳозирги вақтда нишон ҳам

колмаган чорбоғига келиб тушдик. Шохбек ва Муқим шу кочганларича, Қандаҳор қалъасига кира олмадилар. Шохбек Шол ва Мастунг тарафга чиқди. Муқим Замини Довар тарафига кетди. Қўрғонни химоя қилишга бирор одам қолдирмаган эди.

Қулибек аргуннинг ака-укасида менга ихлос ва самимиятлари маълум бўлган Аҳмадали тархон ва бошқалар қўрғонда эдилар. Улар мен билан келишиб, ака-укаларининг жонига омонлик сўрадилар. Булар иноятимиздан баҳраманд бўлиб, қилган илтимослари амалга оширилди. Қўрғоннинг Мошур дарвозасини очдилар. Элнинг бебошлигини ўйлаб, бошқа дарвозалар очилмади. Ушбу очилган дарвозага Ширимбек ва Ўракбек тайин қилинди. Ўзим бир неча хос кишиларим билан кириб, бебош одамларни қайтариб, сиёсат учун бир-иккитасини ўлимга буюрдим. Аввал Муқимнинг Тошқўрғондаги хазинасига бордим. Абдураззоқ мирзо мендан илгарирок келиб тушган экан.

Абдураззоқ мирзога хазинадан бирор нарса иноят қилиб, бу хазинанинг устига Дўст Носирбекни, Қулбоязид ошпазни ва ҳисобчилардан Муҳаммад бахшини тайинладим.

У ердан ўтиб, арқка бордим. Шохбек хазинасининг назорати ва ҳисобини олиш учун Хожа Муҳаммадали, Шохмаҳмуд ва ҳисобчилардан Тағойи Шохбахши тайинланди. Мирхон деган Зуннуннинг девони уйига Мирим Носир ва Максуд сувчи юборилди. Мирхон Носир мирзога топширилди. Мирзохонга Шайх Абусаид тархон тутиб топширилди. У вилоятларда бундай кўп оқ тангани сира кўрган эмасдик. Балки бунча пулни кўрганман, деган кишини ҳам эшитмаганмиз. Ўша кечани арқнинг ўзида ўтказдим. Шохбекнинг Сунбул деган қулини тутиб келтирдилар. У аввал унинг махрами бўлса-да, унча ҳурмат-эътибор топмаган эди. Бировга топширдим, яхши асрамай қочириб юборипти.

Эртаси Фаррухзодбекнинг ўрда жойлашган чорбоғига келдим. Қандаҳор вилоятини Носир мирзога бердим. Хазиналарни забт қилиб, юклаб чиқаётган пайтда, арқдаги хазинадан оқ танга юкланган бир қатор туяни Носир мирзо олиб қолибди. Уни талаб қилиб ўтирмай, Носир мирзонинг ўзига ҳадя қилиб юбордим. Ундан кўчиб, Қушхона сайхонлигига тушилди. Ўрдани кўчириб, ўзим сайр қилиб, кечроқ ўрдага етиб келдим. Бурунги ўрда эмас, таниб бўлмайдиган бир ўрда бўлибди: яхши чопқир отлар, қатор-қатор моя ва нор туялар, хачирлар ва тўқима мато ёпилган эгарли урғочи туялар, жундан тўқилган матолар ва баҳмал чодирлар, шоҳона катта чодирлар ва

ҳар бири уюм-уюм қоп ва сандиклар. Бу икки ака-уканинг нарсаларини бошқа-бошқа хазина қилинган эди. Ҳар хазинада сандик-сандик, той-той матолар, юкланадиган даражадаги қоп-қоп оқ тангалар. Ҳар кимнинг ўтови ва чодирисида ҳар хил ўлжадан кўп эди, қўй ҳам бисёр эди. Қўйга кўп ҳам карамадилар.

Қалотнинг ичида Муқимнинг навкарлари бўлиб, уларнинг бошлиғи Қўч арғун ва Тожиддин Махмуд эдилар, уларни мол ва нарсалари билан Қосимбекка иноят қилдим. Қосимбек узокни кўра оладиган, эҳтиёткор киши эди. Қандаҳор ерларида кўп туришимизни маъқул кўрмай, такрор-такрор айтавериш ўлжалари билан охири кўчиртирди. Айтиб ўтилганидек, Қандаҳорни Носир мирзога иноят қилиб, Носир мирзога рухсат бериб, Кобулга томон йўлга тушдик. Қандаҳор тупроғида хазина улашишга фурсат бўлмади. Қорабоғда тўрт-беш кун туриб, хазина улашилди. Санаш қийин эди, тарози билан тортиб улашилди. Бек ва кичик беклар, навкар ва тобин бир эшаклик-бир эшаклик, қоп-қоп оқ тангани уловларига юклаб, кўтариб олиб кетардилар. Кўп ўлжа ва мол, улуғ обрў ва шон-шуҳрат билан Кобулга келдик.

Султон Аҳмад мирзонинг қизи Маъсумасултон бегимни, Хуросондан сўраб келтириб эдим, ушбу келганимда никоҳимга олдим. Олти-етти кундан сўнг Носир мирзонинг навкарларидан бир киши, Шайбоқхоннинг келиб Қандаҳорни қамал қилгани хабарини келтирди. Муқимнинг Замини Довар тарафга қочгани аввал зикр этилган эди. У бориб Шайбонийхонни кўради. Шоҳбекдан ҳам кетма-кет элчилар боради. Буларнинг ифво ва тезлаши билан Шайбоқхон Ҳиротдан тоғ йўли орқали, мени Қандаҳорда деб ўйлаб, Қандаҳор устига юради. Шуларни мулоҳаза қилган, тажрибалик Қосимбек олинган ўлжалар билан бизни Қандаҳордан кўчирди.

*Ҳар чи дар оина жавон бинад,
Пир дар хишти пухта он бинад.*

Мазмуни:

Ёш киши ойнага қараб кўрган нарсани, кекса одам тишиқ гиштга қараб кўра олади.

Шайбоқхон келиб Носир мирзони Қандаҳорда қамал қилади. Бу хабар келгач, бекларни чакириб кенгаш қилинди. Мен шундай мулоҳазаларни изҳор этдим: «Ўзбак ва Шайбоқхондек ёт эл ва қари душман Темурбекнинг барча авлодлари қўлидаги вилоятларга эга бўлдилар. Турк ва чигатойлардан

турли гўшаларда қолганлари ҳам баъзиси ихтиёрий, баъзиси кўрққанидан ўзбакка кўшилиб кетди. Бир мен Кобулда қолиб эдим. Душман жуда кучли, биз кўп заиф, бизда на маслаҳат қилиш эҳтимоли, на қаршилиқ қилиш мажоли бор. Унда эса бунча қувват ва қудрат. Ўзимизга бирор тайинли ер фикрини қилмоқ лозим эди ва бу миқдор имкон ва фурсатда кучли душмандан йироқроқ айрилганимиз яхши: ё Бадахшон томон ё Ҳиндистон сари жазм қилмоқ керак. Бу икки тарафдан бир тарафга отланмоқ керак».

Қосимбек ва Ширимбек ўзларига қарашли кишилари билан Бадахшонга бормоққа тарафдор эдилар. У фурсатда Бадахшонда бош кўтарганлар бадахшонликлардан Муборакшоҳ ва Зубайр эди. Яна Жаҳонгир туркман ва Муҳаммад кўрчи эди. Улар Носир мирзони Бадахшондан чиқариб ўзбакка ҳам кўшилмаган эдилар.

Мен ва баъзи хос беклар Ҳиндистон тарафига боришни муҳимроқ хисоблаб, Ламғонга юриш бошладик. Қандаҳор фатҳидан сўнг Қалот ва Тарнук вилоятини Абдураззоқ мирзога иноят қилиб, Абдураззоқ мирзо Қалотга қўйилган эди. Ўзбак Қандаҳорни келиб олгач, Абдураззоқ мирзо Қалотда тура олмай, Қалотни ташлаб чиқди. Биз Кобулдан кўчган фурсатда етиб келди. Кобулга Абдураззоқ мирзо қўйилди. Бадахшонда подшоҳ ва подшоҳзодалардан ҳеч ким йўқ эди, шу боис, Шохбегимнинг муносабати ё маъқул кўриши билан мирзохонга Бадахшон сари рухсат берилди. Шохбегим ҳам мирзохон билан йўлга тушиб, жўнадилар. Менинг холам Меҳрнигор хоним ҳам Бадахшонга бормоқчи бўлдилар. Менинг билан бирга бўлишларининг сабаби кўпроқ эди, туғишганлари эдим, ҳар қанча ман қилсак-да, кўнмадилар. Улар ҳам йўлга тушдилар.

Жумод ул-аввал ойи Кобулдан Ҳиндистон нияти билан кўчдик. Кобулнинг ўзи билан юриб Сурхработ орқали Қуруқсойга тушилди. Кобул билан Ламғон орасидаги афғонлар, ҳатто тинч пайтларда ҳам ўғри, ҳам қазобдирлар, уруш-тўполонларда-ку уларга роса Худо беради. Мени, Кобулни ташлаб Ҳиндистонга боради, деб эшитгач, бир ёмонликлари ўн бўлди, яхши одамлари ҳам ёмонликка юз тутишди. Шунчага етдики, Жигдалиқдан кўчган тонгда оралиқдаги хизрхайл, хирилжи ва хушён афғонлари Жигдалиқ доволонини тўсмоқни ўйлаб, шимол тарафидаги тоққа жанговар саф ясаб келиб, ногора чалиб, қилич ўйнатиб – йўлни тўса бошладилар. Отланганимиз биланок лашкар эли теварак-атрофини ўраб тоққа юрсинлар, деб буюрдим. Лашкар эли тошларни паналаб, эҳтиёткорлик билан чопа-чопа тоққа юрди-

лар. Афғонлар бир оз вақт тўхтаб, бир ўқ ҳам ота олмадилар, қоча бердилар. Афғонларни қувлаб тоққа чиқдим, бир афғон паст тарафимдан ёнлаб қочиб боряпти. Қўлини мўлжаллаб отдим. Бу ўқ теккан афғонни, яна бир неча афғонни тутиб келтирдилар. Сиёсат учун баъзиси сихга ўтирғизилди.

Нингнаҳор туманига – Одинапур қўрғонининг олдига тушилди. Аввалроқдан йироқни кўзлаб, тўхтаса бўладиган бирор юрт ташвишини қилмадик. На бормокқа бирор аник ер, на турмоққа бирор юрт муайян, юқори-қуйи бориб, яна бир хабар келгунча юртни янгилаб кўчардик. Кеч куз эди. Текисликлардаги шоли деярли йиғиб олинганди. Ер биладиган кишилар: «Алишанг тумани сойининг юқори қисмида шолини кўп экадилар, лашкарга қишлик ошлик эҳтимол, ўша ердан топилар», деб айтишди. Нингнаҳор ўтлоғидан отланиб, илдам келиб, Соёғилдан ўтиб, Пуройин дарасигача бордик. Лашкар эли кўп шоли олдилар. Шолизорлари тоғнинг тубида эди. Эли қочиб кетди. Бир неча кофир қатл қилинди. Пуройин дарасининг тумшуғидан бир неча йигит кузатувга чиқарилган эди. Қайтиш вақтида кофирлар тоғ устига илдам келиб ўқ кўйдилар. Қосимбекнинг куёви Пуройинга етиб олиб, уни болта билан чоғиб олар маҳали, бошқа йигитлар қайтиб, зўрлик қилиб қочириб, Пуройинни ажратиб олдилар. Кофирлар шолизорида бир кеча қўниб, кўп шоли олиб ўрдага келинди.

Ушбу кунларда Мандировар тумани ерларида ҳозирги вақтда Шоҳхасаннинг никоҳидаги Муқимнинг қизи Моҳчучук Қосим кўкалдошга никоҳлаб берилди.

Ҳиндистон томонга бориш масаласида бир тўхтама келолмадик. Шунинг учун Мулло Бобойи Пашоғарий бир неча йигитлар билан Кобулга юборилди. Мандировар тупроғидан кўчиб, Атар ва Севага келдик. Бир неча кун у ноҳияда ўтирилди. Атардан бориб Кунар ва Нургилни сайр қилдик. Кунардан жолага (ёғочлик солга) ўтириб ўрдага келдим. Ундан бурун бундай қайикка ўтирмагандим. Хийла хуш ёқди. Шундан сўнг жолада ўтириш расм бўлди.

Ушбу айёмда Мулло Мирак Фарқатий Носир мирзо қошидан келди. Шайбоқхон Қандаҳорнинг ташқи кўрғонини олиб, арқини ололмай қайтгани, Шайбоқхон қайтганидан сўнг баъзи сабабларга кўра Носир мирзо Қандаҳорни ташлаб, Ғазнига келганининг хабарини шарҳлаб арз қилди. Бир неча кундан сўнг Шайбоқхон Қандаҳор устига эл ғофиллигида келади. Ташқи кўрғонни беркита олмайдилар, олдирадирлар. Ўзбаклар арқ-

нинг атрофида бир неча ердан лаҳм қазийдилар, бир неча маротаба уруш қиладилар. Носир мирзонинг бўйнига ўк тегади, аркни олишларига бир баҳя қолган экан.

Ана шундай мушкул бир ҳолатда Хожа Муҳаммад Амин, Хожа Дўстхованд, Муҳаммадали пиёда, Шомий кўрғондан ўзларини ташлаб чиқадилар. Кўрғон эли умидсизланиб, энди енгилаёзган пайтда Шайбоқхон сулҳ тузишни сўрайди. Сўнг Қандаҳор устидан қайтиб кетади. Қайтмоғининг сабаби бу бўладики, Қандаҳор устига келаётганида хонадони аҳлини Нератуга юборган экан. Нератуга бир киши бош кўтариб, кўрғонни эгаллайди. Шу сабабли Қандаҳордан енгил-елпи сулҳ тузиб қайтади.

Бир неча кундан сўнг қиш ўртаси бўлишига карамай, Бодипеч йўли билан Кобулга келдик. Бодипеч йўли устидаги бир тошга бу келиш ва кетиш тарихини ўйиб ёзиб қўйишларини буюрдим. Ҳофиз Мирак битиди. Устод Шоҳмуҳаммад тошўнарлик қилди. Шошилаётганимиз сабабли ёзув кўнгилдагидек бўлмади.

Ҳазини Носир мирзога иноят қилдим. Абдураззоқ мирзога Нингнаҳор тумани, Мандировар, Дарайи Нур, Кунар ва Нургил берилди. Ушбу пайтгача Темурбекнинг авлодини салтанат юзасидан мирзо дер эдилар. Ушбу навбат мен, мени подшоҳ десинлар, деб буюрдим.

Шу йилнинг охири, сешанба кечаси, зулкаъда ойининг тўртинчисида, офтоб Хут буржида эди, Кобулнинг аркида Ҳумоюн таваллуд топди. Таваллуд шеърий тарихи санасини Мавлоно Саййидий шоир «Султон Ҳумоюнхон» сўзларида топган эди. Кобул шоирчаларидан биров «Шоҳи Феруз қадр» сўзларидан топди. Уч-тўрт кундан сўнг Ҳумоюн исми билан номланди. Ҳумоюн туғилганидан беш-олти кун ўтгач, Чорбоққа чиқиб, Ҳумоюн таваллудининг тўйи бўлди. Катта- кичик беклар, катта-кичик сочқи келтирдилар. Кўп оқ танга тўкилди. Ундан бурун бунча кўп оқ танга пул бирор ерда кўрилмаган эди. Жуда яхши тўй бўлди.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ЎН ТЎРТИНЧИ (1508–1509) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Бу ёз Мукур тупроғида маҳманд афғоннинг бир бўлаги талон-торож килинди. Ушбу юришдан келиб тушгандан бир неча кун ўтиб, Қўчбек, Фақирали Каримдод ва Бобо танқўриқчи қочишни хаёл килибдирлар. Хабар топиб, киши юборилди. Истарғачнинг пастроғидан тутиб олиб келдилар.

Жаҳонгир мирзонинг тиригида ҳам булар ҳақида баъзи ярамас сўзлар эшитилган эди. Барчасини бозорбошида қатл этишга буюрдим. Дарвозага элтиб, арқон солиб осаётган пайтида Халифани Қосимбек юбориб, ялиниб-ёлвориб гунохларини тилади. Бекнинг хотирини қилиб конларидан кечдим, зиндонга солишни буюрдим.

Ҳисорийликлар ва кундузликлар, Хусравшоҳ навкарлари бўлган мўғулларнинг улуғлари Чалма, Алисайид Шакма, Шеркули, Эгу Солим, яна Хусравшоҳнинг чиғатойлардан бўлган эътиборли навкарлари – Султонали чухра, Худобахш бошлиғ, яна туркманлардан Суюндук ва Шоҳназар бошлиқ икки-уч минг сараланган йигитлар бу муддатда бир-бирлари билан сўзлашиб, сўзни бир ерга қўйиб, бизга нисбатан хусумат йўлини танлабдилар. Бу зикр этилганлар Хожа Ривожнинг олдида Сўнгқўрғон ва Чолак сайхонликлари оралиғида ўтирган эдилар. Абдураззоқ мирзо Нингнаҳордан келиб, Дехи Афғонда ўтирарди. Бир-икки навбат буларнинг бундай терсланганини Муҳибали Қўрчи Халифа билан Мулло Бобога айтади. Менга ҳам бир ишора қилдилар. Ишонгудек сўз эмас эди, парво қилинмади.

Бир оқшом чорбоғда девонхонада ўтирган эдим. Кеч хуфтон намози пайтида ёндан Мусохожа яна бир киши билан илдам келиб, қулоғимга айттиларки, мўғуллар ростдан ҳам ёвлашмоқчи эмишлар. Абдураззоқ мирзони улар ўзларига қўшадиларми-йўқми, аниқ билмадик. Булар ҳам кўзғолон бу оқшом бўлишини аниқ билмас эдилар. Ўзимни ҳеч нарса билмаганликка солиб бир лаҳзадан сўнг ҳарам сари йўл олдим. У пайтда ҳарамлар Боғи Хилватда ва Боғи Юрунчқада ўтирар эдилар. Ҳарамга яқин етганда чўри-чурпа, хизматчи эл нари кетдилар. Улар кетишгандан сўнг, мен ва Сарваркул шаҳар сари юрдик. Хандақ йўли билан Оҳанин дарвозасига етганимда, у тарафдан Бозор йўли билан Хожа Муҳаммадали келди. Бирга келиб мен ҳаммом токининг...

ТЎҶҚИЗ ЮЗ ЎН БЕШИНЧИ ЙИЛ (...) ВОҚЕАЛАРИ

Душанба куни, муҳаррам ойининг биринчисида Чандовал ўтлоғининг пастида эдик, қаттиқ зилзила бўлди. Зилзила ярим нужумий (астрономик) соатга яқин давом этди. Эргалаб бу юртдан кўчиб, Бажавр қўрғонини олиш истаги билан Бажавр қўрғони яқинига тушиб, дилазоқ афғонларидан бир

мўтабар кишини Бажаврга юбордик. Токи у Бажавр султониға ва элиға бўйинсуниб қалъани топширишлари учун насиҳат қилсин. Бу бадбахт жоҳил жамоа насиҳатни қабул қилмай, мужмал жавоблар юбордилар. Лашкар эли тўра (шотисимон 3–4 оёкли ёғоч мослама), шоти ва кўрғон олмоқ асбобини тайёр қилсинлар, деган фармон бердик. Бу тараддуд учун бир кун ўша юртда ўтирилди.

Пайшанба куни, муҳаррам ойининг тўртинчисида лашкар эли совут қийиб, яроғланиб, отлансин. Жанговар сафнинг чап қаноти илғари юриб, Бажавр кўрғонининг юқори ёнида сув қирадиган ерда сувдан ўтиб, кўрғоннинг шимол тарафиға тушсин, ғул (марказ) кишиси кўрғоннинг ғарби-шимолида сувни кечмай нотекис баландлик ва пастлик ерда тўхтасин. Ўнг қанот пастки дарвозанинг ғарбиға тушсин, деб буюрилди.

Дўстбек бошлиқ чап қанот беклари дарёдан ўтиб, тушаётган пайтида кўрғондан юз-юз элликтача пиёда чиқиб, уларни ўққа тутдилар. Бу беклар ҳам илғари юриб, отишиб, олишиб, пиёдаларни кўрғонга тикиб, қалъа девори тубиға суриб бордилар. Мулло Абдумалик Хостий девоғаларча от билан девор тубиға кириб борар эди. Агар шоти ва тўра тайёр бўлиб, кун кеч бўлмағанида, ўша соатда кўрғон олинарди.

Мулло Турқали ва Тангрибердининг навқарлари ёв билан қилич чопишиб, ғанимни тутиб, бошини кесиб келтирдилар. Ҳар қайсисиға жулду (ҳарбий соврин) ваъда бўлди. Бажавр эли, туфангни (милтик) кўрмаган эдилар. Шунинг учун туфанг товушини эшитганда асло парво қилмадилар. Балки туфанг товушини эшитгач, масҳаралаб, эрмак қилгандай тутуруқсиз масҳараомуз ҳаракатлар қилардилар. Ўша куни устод Алиқули беш кишини туфанг билан отиб йикитди. Вали хазиначи ҳам икки кишини туфанг билан йикитди. Ўзга туфанг отувчилар ҳам туфанг отишда кўп жасорат кўрсатиб аниқ-аниқ отдилар. Қалқондан, совутдан, говсардан (молбошисимон ҳарбий тўкмоқ) ўтказиб-ўтказиб, душманни йикита-йикита отдилар. Оқшомғача чамаси етти, саккиз, ўн бажавр¹лик туфанг ўқидан йикилди. Ундан сўнгра, шундай бўлдики, туфанг зарбидан бош чиқара олмасдилар. Энди кеч бўлди, лашкар асбобни тайёр қилиб, саҳарлаб кўрғонга ёпишсинлар, деган фармон бўлди.

Жума куни, муҳаррам ойининг бошланишида саҳар вақти уруш ноғорасини чалиб, ҳар ким белгиланган еридан юриб, кўрғонга ёпишсинлар,

¹ Бу мисрада сўз ўйини қилинган, яъни «Бажавр» сўзи «қалъа» номи сифатида ва «зулм билан» маъноларида қўлланилган.

деб фармон бердик. Чап канот билан ғул (марказ) ўз муайян жойларидан бараварига тўрани кўтариб, шоти кўйиб ёпишдилар. Халифа, Шох Ҳасан арғун ва Аҳмад Юсуф бошлик ғулнинг сўл қўлига – чап канотга кўмак бўлсинлар, деган фармон бўлди. Кўрғоннинг шарқи-шимолий қалъа минорасининг тубига Дўстбекнинг одамлари кириб, қазиш-йиқитиш ишлари билан машғул бўлдилар. Устод Аликули ҳам ўша ерда эди. У кун ҳам у яхши туфанг отди, икки маротаба фаранги (европача милтик) отди. Вали хазиначи ҳам бир кишини туфанг билан йиқитди. Ғулнинг (марказнинг) сўл қўлидан Малик Али Қутбий шотига бурун чиқиб, бир муддат ёлғиз ўзи ҳарб ва зарбга машғул бўлди. Ғул тайинланган жойда Муҳаммад Али жанг-жанг ва укаси Наврўз, ҳар қайсиси биттадан шотига чиқиб ғанимга найза ва қилич тегиздилар. Яна бир шотига Бобо ясовул чиқиб, болта билан кўрғоннинг томини бузишни бошлади. Аксар йигитлар унда яхши урушиб, кўп ўқ ёғдириб, ғанимни бош чиқаргани кўймадилар. Яна баъзи йигитлар ёвнинг ҳарб ва зарбига ҳеч парво қилмай, ўку тошини кўзга заррача илмай, кўрғон тешмоққа машғул бўлиб кетган эдилар.

Тушга яқин Дўстбекнинг кишилари қазиётган шарқий-шимолий минора тешилди. Дўстбекнинг одамлари ғанимни қочириб, минора устига чикдилар. Ўша пайтда ғул (марказ)дагилар ҳам шотидан қалъага чикди. Ғулдан у кўрғонга чикдилар. Тангри таолонинг лутфу инояти билан шундай берк ва мустаҳкам кўрғон икки-уч соатда фатҳ бўлди. Йигит-яланг шунчалик ғайрат ва жасорат кўрсатиб, баҳодир деган яхши ном қозондилар.

Бажавр эли итоатсиз, ислом эли билан душман эдилар. Итоатсизлик ва душманлик бир томон бўлса, кофирлар расм-русуми бу элда амал қиларди ва ислом одатлари бу элда зое эди. Қалъа жангчилари оммавий қатлга буюрилди ва аҳлу аёллари батамом асир олинди. Тахминан уч мингдан кўпроқ киши қатл этилибди. Шарқ томонда уруш бўлмагани учун озроқ киши шарқ тарафдан қочиб чикдилар.

Кўрғон олингандан сўнг, кириб кўрғонни айланиб чикдик. Томларда, уй ва кўча-кўйларда бениҳоят кўп ўлик ётарди. Ўтгувчи-кетувчилар ўликлар устидан ўтиб-қайтар эдилар. Сайрдан қайтиб, султонларнинг уйида ўтириб, Бажавр вилоятини Хожа Калонга иноят қилдик. Сара йигитлардан кўп кишини кўмак учун тайин қилиб, шом намози вақтида ўрдага келинди.

Эртаси тонгда кўчиб, Бажаврнинг ўтлоғида Бобоқаро чашмаси бўйида тўхтадик. Қолган бандиларга Хожа Калоннинг шафоати билан гуноҳларидан

кечиб, уларга ахл ва аёллари кайтариб берилди. Баъзи қўлга тушган султонлари ва қайсарлари қатл этилди.

Султонларининг боши ва яна бир неча бош бу ғалаба хабари билан Кобулга юборилди. Бадахшон, Кундуз ва Балхга ҳам фатҳномалар билан бошлар юборилди. Юсуфзайдан келган Шохмансур Юсуфзайи бу фатҳда ва бу оммавий қатлда бор эди. Тўн кийдириб, Юсуфзайига сиёсатлар билан фармонлар битиб, рухсат берилди.

Бажавр қўрғонидаги муҳим ташвишларидан хотиржам бўлиб, сешанба куни муҳаррам ойининг тўққизинчисида кўчиб, бирор курўх (4 км) қуйроққа – ушбу Бажавр сайхонлигининг ўзида тушиб, бир тепаликда калламинора қуриш буюрилди.

Чоршанба куни, муҳаррам ойининг ўнинчисида сайр қилишга отланиб, Бажавр қалъасига бордик. Хожа Калоннинг уйида шароб базми бўлди. Бажавр еридаги кофирлар бир неча тулунда (чарм идиш) шароб келтирдилар. Бажаврнинг шароби ва меваси батамом шу атрофдаги кофиристондан келади. Кечаси у ерда бўлдик. Сахарда қўрғоннинг минора ва кунгураларини кўздан кечириб, отланиб, ўрдага қайтиб келдим.

Эртаси тонгда, Хожа Хизр сойи ёқасига қўндик. Ундан кўчиб, Чандовал сойи қирғоғида тўхтадик. Бажавр қўрғонига кўмакка белгиланган кишилар бирорта қолмасдан борсинлар, деган фармон бўлди.

Якшанба куни, ойнинг ўн тўртинчисида Хожа Калонга туғ иноят қилиб, Бажавр қўрғонига рухсат берилди. Хожа Калонга рухсат бергандан бир-икки кун сўнг мана бу қитъа кўнгилга келди. Хожа Калонга битиб юбордик:

*Қарору аҳд бо ёр инчунин набуд маро,
Газид ҳажру маро қард беқарор охир.
Ба ишваҳои замона чи чора созад кас,
Бажавр қард жудо ёрро зи ёр охир.*

Мазмуни: *Менинг ёр билан қарору аҳдим бундай эмас эди. Охири ҳажри чақиб, мени беқарор қилди. Замона ишваларига киши нима чора қилади? Охирда Бажавр ёрни ёрдан жудо қилди.*

Чоршанба куни, муҳаррам ойининг ўн еттинчисида Султон Вайс Савадийнинг чопари – Султон Аловуддин Саводий келиб, мулозамат қилди. Пайшанба куни, ойнинг ўн саккизинчисида Бажавр билан Гандовал орасидаги тоғда ов қилдик. Бу тоғнинг буғу, марали қоп-қора бўлади. Қуйруғи яна

ўзгача ранглик. Афтидан бундан куйироқдаги Ҳиндистон бугу-маралларининг хаммаси қоп-қора бўлади. Ушбу куни яна бир сарик куш тутилди, у ҳам қора эди. Кўзлари ҳам қора эди. Ўша кун бургут бир кийикни олди.

Лашкар элида дон камрок қолган эди. Қахрож дарасига бориб, дон-дун олиб, Саводга, Юсуфзайи афғонийнинг устига юриш нияти билан жума куни кўчиб, Чандовал дарёси билан Бажавр дарёси қўшилишидаги Панжкура дарёси оралиғига тушилди.

Шоҳмансур Юсуфзайи бир неча хушхўр ва серкайф камоли мевасини келтирган эди. Бир камолини уч бўлиб, бир ҳиссани мен едим, бирини Гадои тағойи, яна бирини Абдулло китобдор едилар. Жуда яхши кайф берди. Шу даражадаки, шом намози чоғи беклар йиғилганда, кенгашга чиқа олмадим. Ҳайрон қоламан! Эндилар ўша турдаги камолидан биттаси яхшилаб ейилса, унинг ярмича кайф қилмайди.

У ердан кўчиб, Қахрож ва Пешгром дараларининг оғзига яқин Панжкуранинг олдида тушдик. Ушбу юртда эканда тўпиққача қор ёғди. Бу орада аҳён-аҳёнда қор ёғар экан. Эл таажжуб қилдилар.

Султон Вайс Саводий билан келишиб лашкар маслаҳати учун Қахрож элига тўрт минг қоп дон солиғи солинди. Бу ошлиқни ундиришга Султон Вайсни юбордик. Қишлоқи тоғлик эл ҳеч қачон бундай солиқ топширган эмаслар. Бунча донни беролмай, кийналдилар.

Сешанба куни, ойнинг йигирма учинчисида лашкарни Ҳиндубекка бошлатиб, Панжкурага ҳужумга юборилди. Панжкура тоғнинг ўртасидан юқорида жойлашган. Бир курўхга яқин довонга чиқмоқ керак бўлади: Панжкуранинг кентларига одамларимиз етиб боргунча, ерли халқ қочиб чиқиб кетишти. Бир қисм мол-қолларини ва уйларидаги кўп дон-дунларини келтирдилар. Эртаси эрталаб лашкарни Қўчбекка бошлатиб ҳужумга юбордик.

Пайшанба куни, ойнинг йигирма бешинчисида лашкар элига дон топиш маслаҳати юзасидан, Қахрож дарасининг ичига – Мондиш кентларига тушилди.

Ҳумоюндан сўнгра Ҳумоюн билан туғишган бир неча фарзандлар бўлди, турмади. Ҳиндол ҳануз туғилмаган эди. Бу ерларда эканимда, Моҳимдан хат келди. «Яқинда туғилажак гўдак хоҳи ўғул бўлсин, хоҳи қиз, менинг бахту толеим – менга беринг. Мен уни асраб олиб, тарбиялай», деб ёзибди.

Жума куни, ойнинг йигирма олтинчисида ушбу юртда эканда, Ҳиндол туғилса, Моҳимга берилсин, деган мазмунда хатлар битиб, Юсуфали рикоб-

дорни Кобулга жўнатдик. Ҳануз Ҳиндол туғилмаган эди. Ушбу юртда экан-да, Мондиш вилоятида даранинг ўртасида бир тепалик устида катта супа тош билан ясалдики, оқ уй (чодир) олди – қабулхонаси билан унга сиғди.

Бу супа тошларининг ҳаммасини хос ва сипоҳий амалдорлар ташидилар. Бу сўзнинг тафсилоти буки: у билан бирга туғилганлардан у пайтгача ундан кичик бир ўғил бор эди, ўзга ҳаммасидан катта яна уч қиз: бири Меҳржон, яна иккиси кичикликда турмадилар. Ўғил туғилса унга жўра бўлсайди, деган ҳаваслар бор эди. У пайтлари Дилдор оғачанинг бўйида бор эди. Мен бу ўғилга бир туғишган бўлса, қандай яхши бўларди-я!» дер эдим. Ҳазрат волида дедиларки: «Агар Дилдор оғача ўғил туғса, олиб асрасам қандай бўлади?» Мен: «Кўп яхши», дедим.

Аёллар орасида расм бўлган бир фол кўриш усули бор: ўғил бўладими ё киз бўлармикан, деб икки қоғозда – бирида Али ё Ҳасан ёзиб, яна бирида Фотима битиб, икки юмалок лой ичига қўйиб, у лойларни бир коса сув ичига соладилар. Ҳар қайси олдин очилса, ўшандан далил кузатадилар: эр келса, ўғил бўлур, киз келса, киз бўлур дерлар. Фол қилдилар: эр келди. Кароматли хушхабар бўлгани учун шунинг юзиданок мактуб ёзиб юбордик.¹

Бир неча кундан сўнг Тангри карам қилиб, ўғил фарзанд берди. Ха-бар юборишдан бурун туғилганига уч кун бўлганида онаси олдидан унинг хошиш-иродасига қарамай, уйимизга олиб келиб асрабдилар. Туғилганлигини эшитганимиз ҳақида юборган хабаримиз Бҳирани олган пайти етиб боради. Қутлуғ билиб ҳамда яхшиликка йўйиб отини Ҳиндол қўйдилар. Бу жиҳатлардан менга ҳам ука, ҳам фарзанддир. Юсуфзайи афғондан Малик Сулаймоншоҳнинг ўғли Малик Шоҳмансур келган эди. Бизга хайрихоҳлик мақомида эди. Юсуфзайи эли билан муносабатларимизни яхшилаш мақсадида унинг кизи сўралган эди. Шу қўнимжойда эканлигимизда Шоҳмансурнинг кизи билан Юсуфзайилар моли келаётганлиги тўғрисида хабар олдик. Намозшомда шароб ичиб, суҳбат курдик. Суҳбатга Султон Аловуддинни чорлаб, ёнимга ўтказиб, хос сарупо бериб илтифот кўрсатилди.

Ойнинг йигирма саккизинчисида, якшанба куни йўлга тушиб Каҳрож дарасидан чиқиб тўхтадик. Шоҳмансурнинг иниси Товусхон Юсуфзайи зикр этганимиз жиянини шу жойга олиб келди. Бисут элининг Бажавр кўрғонига дахли бўлганлиги боис ушбу манзилдан Юсуфали баковулни

¹ В. Раҳмонов табдили.

уларни кўчириб Бажавр кўрғонига олиб келтириш учун юбордик. Кобулда қолган аскарларга етиб келиш ҳақида фармонлар битиб юборилди.

Сафар ойининг учинчисида, жума куни Панжкура ва Бажавр дарёлари қўшилган жойга келиб тўхтадик.

Ойнинг бешинчисида, якшанба куни бу қароргоҳдан Бажаврга бориб, Хожа Калоннинг уйида чоғир суҳбати қурдик.

Ойнинг еттинчисида, сешанба куни беклар ва дилазок¹ афғонларнинг улуғларини чорлаб, кенгашидик: йил тугаб қолди, хутнинг бир-икки куни қолибди, далалардаги ғалла йиғиб олинган; шу фурсатда Саводга борсак аскарларимиз озиқ тополмай, қийналиб қоладилар. Анбахир ва Панийалий йўли билан юриб, Ҳашанғарнинг юқорисидан Савод дарёсини кечиб, Юсуфзайилар кўтарган тўсиқ – Моҳура тўғрисидаги далаларда ўтирган Юсуфзайи ва Муҳаммадзай афғонлари устига тўсатдан хужум қилмоқ керак, деган фикрга келдик.

Янаги йил эртарок – ҳосил йиғиш пайтида келиб, бу афғонлар масаласини бирёқлик қилиш керак. Шу қарорга келгач, эртаси – чоршанба куни Султон Вайс билан Султон Аловуддинга отлар ва саруполар иноят қилиб, бизга хайрихоҳ этадиган чакириқлар билан рухсат бериб, ўзимиз ҳам кўчиб, Бажавр рўпарасида тўхтадик. Шоҳмансурнинг қизи кўшин қайтиб келгунича Бажавр кўрғонида қолдирилди.

Эртасига жўнаб, Хожа Хизрдан ўтиб тўхтадик. Хожа Калонга шу ердан қайтиш учун рухсат берилди. Уруқ (бутун ҳарбий аслаҳалар ва оғир кўч-кўрон)ни кўшимча отлар, аскарлар, аслаҳалар ва оғир партол (сафарда олиб юриладиган кўрпа-тўшак ва бошқа асбоб-усқуналар)ни Кунар йўли орқали Ламғонга жўнатдик.

Эртаси йўлга тушиб, оғир партол ва туяларни Хожа Мирмирон етакчилигида Жарғоту ва Дарвоза йўли билан Қаро Кўба довони орқали жўнатиб, ўзимиз фақат отлик гуруҳ билан тезда Анбахир довонидан ва яна ундан ҳам каттарок бир довондан ошиб, намозшомдан бироз аввал Панийалийга тушидик. Ўғонбердини бир неча киши билан «тил» тутиб келиш учун олдинга юбордик. Афғонлар билан ўртамиздаги масофа яқин бўлганлиги боис эрталабдан жўнаб кетмадик. Тушга яқин Ўғонберди келди. Бир афғонни ушлаб бошини кесибди, келаётганида эса у бошни тушириб қўйибди, кўнглимиз истаган бирор ишончли хабар келтирмади.

¹ Дилазок – афғон уруғларидан бирининг номи.

Тушга якин жўнаб кетдик. Савод дарёсидан ўтиб, шом намози пайтидан сал олдин тўхтадик. Хуфтон намози чоғида отланиб, яна олдинга караб юрдик. Офтоб найза бўйи кўтарилганда каровулликка юборилган Рустам туркман афғонлар хабар топиб кўзғалишибди, деган хабарни олиб келди. Афғонларнинг бир қисми тоғ йўли билан кетаётган экан. Буни эшитгач, тезроқ юриб, хужумчиларни ажратиб, олдинга юбордик. Улар бир неча афғонни ўлдириб, бошларини кесиб, бир тўда асир ҳамда қўй-хўкизларини хайдаб келтирдилар. Дилазок афғонлар ҳам бир нечта бош кесиб олиб келдилар.

Ортга қайтиб, Котланг атрофларида тўхтадик. Мақомда келиб бизларга қўшилсин, деб Хожа Мирмирон бошлаб келаётган урукни кутиб олишга йўлбошловчи юборилди.

Эртасига у ердан кўчиб Котланг ва Мақомнинг ўртасига тушдик. Шох-Мансурдан одам келди. Хисрав кўкалдош билан Аҳмадий парвоначини бир тўда кишилар билан урукни кутиб олиш учун юбордик.

Ойнинг ўн тўртинчисида, сешанба куни Мақомда тўхтаган пайтимиз урук келиб қўшилди. Бу ерларда ўттиз-қирқ йил Шахбоз қаландар деган бир мулҳид (дахрий) яшаб ўтган экан. Юсуфзайининг бир жамоасини ва дилазокнинг бир гуруҳ одамларини тўғри йўлдан чиқарган бузуқи мана шу қаландар экан.

Ту. Мақом тоғи тумшуғида бир бўлак пастроқ тоғ жойлашган. У бутун да... тушга туташган жуда кенг ва кўзни ўзига тортадиган юксакликдир. Шахбоз қаландарнинг қабри ўша ерда эди. Сайр қилиб келиб, ўйлаб қолдим. Кўнглимдан бундай боҳаво жойга йўлдан озган қаландарнинг қабри муносиб эмас, деган ўй кечди. Уни бузиб ер билан текис қилишларини буюрдим. Жуда тоза ва боҳаво ер эди, маъжун еб, бир муддат ўша ерда ўтирилди.

Бажаврдан қайтиб чиққанимизда Бҳирани эгаллашни кўзлаган эдик. То Кобулга келгунимизча ҳар доим Ҳиндистонга юриш хаёлида эдик, баъзи монеликлар туфайли бунга муяссар бўлолмасдик. Бажавр устига қўшин тортиб уч-тўрт ой мобайнида аскарларимиз қўлига бирор арзигулик нарса тушмади.

Ҳиндистон чегараси Бҳира якин бўлганлиги боис, у ерга дарҳол фақат ўзимиз озгина лашкар билан кирсак, аскарлар бирор нимани қўлга киритсалар, деган ўй кўнгиладан кечди. Шу хаёл билан ортга қайтиб афғонларга хужум қилдик. Мақомга тушганимизда баъзи хайрихоҳлар: «Лашкарнинг

бир кисми Кобулда қолган, Ҳиндистонга кириш учун жиддий тайёргарлик кўриш керак; сара йигитларнинг бир гуруҳи Бажаврда қолди, отлари чарчагандан лашкарнинг катта кисми Ламғонга қайтди; бу ерга келганларнинг отлари шу қадар харобки, бир кун юришга ҳам мажоли етмайди», деб арз қилдилар.

Гарчанд ушбу сўзлар тўғри бўлса-да, юриш бошлашга қарор қилинган эди. Бу мулоҳазаларга қарамай, эрта билан йўлга тушиб Синд дарёсининг кечигига қараб йўналдик. Кечикни кўриб келиш учун Мирмуҳаммад жолабон (солчи)ни ака-укалари, яна бир неча йигитлар билан кечикнинг юқори ва пастки тарафларига юборилди.

Лашкарни дарё сари йўллаб, ўзим Савоти тарафга—у ерни Каркхона ҳам дейдилар—карк овлагани бордим. Бир неча карк кўринди. Бироқ карклар қалин чангалзордан чикмади. Бир карк боласи билан далага чиқиб қочди, унга қараб жуда кўп ўк отилди. Чангалзор яқин эди, ўзини ўша ёққа урди. Чангалзорга ўт кўйдилар, аммо ўша карк топилмади. Яна бир карк боласи ўтда куйиб, типирчилаб ётарди, уни бўғизлаб, ҳар ким ўз улушини олди. Савотидан қайтиб, кўп саргардон бўлиб, хуфтон намози чоғи ўрдага келдик. Кечикни кўришга борганлар кечик жойини кўриб келибдилар.

Эртаси, ойнинг ўн олтинчисида, пайшанба куни от, туя ва партол билан кечикдан ўтилди. Лашкарнинг кўч-кўрони, пиёдалар, эшакларни жолабонлар олиб ўтдилар. Шу куни кечик бошида эканимизда нилобийлар тўққизта от ва уч юз шохрухийни тортиқ қилиб келтирдилар.

Одамлар сувдан ўтиб бўлгач, пешин намози вақтигачаёқ йўлга тушиб, кечанинг биринчи посигача юриб Качакот суви яқинида тўхтадик. У ердан эрта тонгда жўнаб, Качакот сувидан кечиб ўтиб, туш чоғи Сангдаки довонидан ошиб тўхтадик. Саййидкосим эшикоға чоғдовуллиқ¹ қиларди. Орқамизда лашкар ортидан келаётган гужурларни қўлга олиб, бир неча бош кесиб келтирди.

Сангдакидан тонг саҳарда кўчиб, пешин намози пайтидан ўтганда Сухон сувидан ўтиб тушилди. Лашкарнинг охири ярим кечада етиб келди, жуда узок кўчиш бўлди. Отлар бемажоллиги ва ҳолдан тойганлиги боис юриш жуда қийин кечди. Кўп отлар қолиб кетди.

Бҳирадани етти курўҳ шимол тарафда бир тоғ бор. Бу тоғни «Зафарнома»да ва яна баъзи китобларда «Кўҳи Жуд» деб ёзганлар. Унинг бундай номла-

¹ Чоғдовул – кечаси қўшин атрофини кўриқловчи аскар тўдаси.

ниши сабаби менга маълум эмас. Кейинрок маълум бўлдики, бу тоғда бир ота наслидан икки халқ таркаган экан. Бирини – жуд деб, иккинчисини – жанжуҳа деб атар эканлар. Улар бу тоғдаги ва Нилоб билан Бҳира орасидаги эл-улусга қадимдан ҳокимлик қилиб, уларни бошқариб келганлар. Аммо дўстона ва биродарларча ҳукм юритадилар. Кўнгли нимани тиласа, шуни олавермайдилар. Қадимдан нимаики белгилаб қўйилган бўлса, буларнинг олиши ва уларнинг бериши шундан ортик ёки кам бўлмайди. Белгиланган меъёр шуки, қўш бошидан бир шоҳрухий, ҳар бир хўжаликдан етти шоҳрухий берадилар. Яна, аскарликка хизматга борадилар. Жуд ҳам, жанжуҳа ҳам бир неча урукка бўлинган.

Бу тоғ Бҳирадан етти курўх нарида. У Ҳиндукуш тоғларига туташиб кетган Кашмир тоғларига мансуб бўлиб, айрилиб, жануби-ғарб томонга чўзила бориб Динкот пойида Синд дарёсига етиб тугайди. Ушбу тоғнинг ярмида жудлар, ярмида жанжуҳалар яшайди. Бу тоғни жуд қавмига мансуб бўлганлиги боис Кўхи Жуд деб номлаганлар. Уларнинг бир мўътабар улуғ кишисини рой деб улуғлайдилар, унинг ука ва фарзандларини малик дейдилар. Бу жанжуҳалар Лангархонга тоға бўладилар. Суҳон суви атрофидаги эл-улус ҳокимининг исми Малик Ҳаст эди. Унинг асли оти Асаддир. Ҳиндистонликлар сўзлардаги ҳаракатларни (кисқа унлиларни) гоҳида ташлаб ўқийдилар, жумладан, «хабар»ни «хабр», «асад»ни «асд» деб айтадилар ва бу бора-бора «ҳаст»га айланган.

Жойлашганимиз заҳоти Лангархонни Жанжуҳа ҳукмдори Малик Ҳастни олиб келишга юбордик. Лангархон от қўйиб бориб, иноят ва шафқатимиздан умидвор қилиб, хуфтон намози чоғида уни олиб келди. Битта кежим кийдирилган (уруш вақтида отга кийдириладиган ўқўтмас махсус ёпинчик) отни тортиқ қилиб келтириб, хизматимга киришини билдирди. У йигирма икки-йигирма уч ёшларда эди. Уларнинг кўплаб сурув-подалари қўнимжойнинг гир-атрофларида боқиларди. Ҳиндистонни қўлга киритиш ниятида эканимиз боис бир қанча вақт туркийлар тасарруфида бўлган Бҳира, Хушоб, Чаноб, Чанут сингари вилоятларни худди ўз мулкимиздек тасаввур қилардик. Куч билан бўлса ҳам, тинчлик йўли билан бўлса ҳам қўлга киритишимизга аниқ ишонардик. Шу сабабли бу тоғлик халқ билан яхши муомалада бўлишимиз зарур ва лозим эди. Ҳеч ким буларнинг сурув-подаларига тегмасин, улар ипининг учи ҳам узилмасин, игнаси синмасин, атроф жойлардагиларга зарар ва нуқсон етказилмасин, деб фармон берилди.

Тонгда у ердан жўнаб пешин намози чоғи Калдакахорга келиб тушдик. Бутун атроф хавидзор (ҳали бош чиқармаган арпа-буғдойзор) билан копланганди. Калдакахор жуда ажойиб жой экан. Бҳирадан ўн курўх нари, Жуд тоғининг орасида – текис ерда жойлашган бу текислик ўртасида катта кўл бор; атрофдаги тоғлардан ёмғир сувлари йиғилиб шу кўл ҳосил бўлган. Унинг айланаси уч курўхга яқин. Шимолида гўзал майсазор, ғарбида – тоғ этагида чашма бор. Бу чашма суви кўлга тепаликдан оқиб тушади. Жой килишга жуда маъқул ер эди, боғ солдим. Боғи Сафо деб аталди. Жуда хушхаво ва тоза ер экан. Шарҳини кейинроқ батафсил битамиз.

Калдакахордан сахарда отландик. Ҳамтоту довони тепасида турли ерли халқ арзимас тортиқлар билан келиб, мулозамат қилдилар. Абдурраҳим шиғовулга келганларни кўшиб, Бҳирага юбордик. У Бҳира халқини биз томонга оғдириб, бу ерлар қадимдан туркларга тегишли бўлиб келган, зинҳор ваҳима ва кўркувга тушиб элни пароканда қилманглар, биз бу ерлардан ва бу халқдан узоқ эмасмиз, талон-торожга йўл кўйилмайди, деб айтади.

Чошт довонининг пастига тушиб Қурбон Чархий, Абдулмалик Хостий бошчилигида етти-саккиз кишини хабар олгани олдинга юбордик. Илгари борганлардан Мирмуҳаммад Маҳдийхожа бир кишини келтирди. Шу пайт афғонларнинг улуғларидан бир неча киши совға-салом билан келиб, хизматимга кирмоқчиликларини билдирди. Уларни Лангархонга кўшиб, бҳираликларни биз томонга оғдиришга уриниб кўриш учун юбордик. Довондан ошиб, чангалзордан чиқиб ўнг қанот, чап қанот, марказ кўшинлар саф тортиб Бҳира томонга йўналдик. Бҳирага яқинлашган маҳалимиз Давлатхон, Дэва ҳинду ва Сектунинг ўғли Бҳира арбоблари билан келиб, биттадан от тортиқ килиб илтифот кўрсатдилар. Пешин намозидан кейин Бҳира элига зиён-заҳмат етказмай, Бҳира шарқида жойлашган Баҳат дарёси ёқасидаги сабазорда тўхтадик.

Темурбек Ҳиндистонни эгаллаб, сўнгра у ердан чиқиб кетганидан буён Бҳира, Хушоб, Чаноб ва Чиниват каби бир неча вилоятлар Темурбек авлодининг яқинлари ва уларга тегишли кишилар тасарруфида эди. Шохрух мирзонинг набираси Суюрғатмиш мирзонинг ўғли Султон Масъуд мирзони Кобул ҳамда Зобул вилоятлари ва ҳукуматида эгалик қилгани учун Султон Масъуд Кобулий деб айтишарди. Султон Масъуднинг қўлида тарбия топганлардан Мир Алибекнинг ўғиллари – Бобойи Кобулий, Дарёхон ва Опокхон, кейинчалик уни Ғозихон дейишар эдилар, Султон Масъуд мирзо

ва ўғли Али Асғар мирзодан сўнг зўрлик билан Кобул ва Зобулни ҳамда Ҳиндистоннинг зикр этилган туман ва вилоятларини қўлга киритган эдилар. Султон Абусаид мирзо замонида Кобул ва Ғазни буларнинг тасарруфидан чиқди. Ҳиндистондаги вилоятлар эса уларнинг тасарруфида қолганди.

Кобулга биринчи марта келган тўққиз юз ўнинчи йили Ҳиндистонга кириш истагида Хайбардан ўтиб Паршоварга келганда Боқи Чағониёнийнинг саъй-харакати билан қуйи Бангаш сари, яъни Қухатга қараб юриб Афғонистон ерларининг катта қисмини яқсон қилдик, одамларини кириб, Банну ва Даштни талон-торож қилиб, Дуки орқали ортга қайтдик.

Ўша пайтлари Бҳира, Хушоб ва Чаноб ҳукумати Мир Алининг набираси Ғозихоннинг ўғли Саййид Алихонга тегишли эди. Хутбани Искандар Баҳлулнинг отига ўқитиб, унга итоат қиларди. Лашкар тўплаганимиздан ваҳимага тушиб, Бҳирани ташлаб Бахат дарёсидан ўтиб, Бҳира кишлоқларидан Ширкотни ўзига жой қилиб олди. Бир-икки йилдан кейин бизни деб Саййид Алихон билан Афғон бадгумон бўлди. У ҳам шу сабабдан қўрқув ва ваҳимага тушиб, бу вилоятларни ўша пайтлари Лоҳўр ҳокими бўлган Татархон Юсуфхайл ўғли Давлатхонга топширди. Давлатхон Бҳирани катта ўғли Алихонга берган эди ва ўша пайти Бҳира Алихоннинг тасарруфида эди. Давлатхоннинг отаси – Татархон Ҳиндистонни хужум қилиб қўлга олган ва Баҳлулни подшоҳ қилиб қўтарган олти-етти сардорнинг бири эди. Саҳринд ҳамда Сатлуж дарёси шимолий вилоятларининг ҳаммаси мана шу Татархонда эди. Бу вилоятларнинг жами уч қурўхдан кўпроқ келади. Султон Искандар подшоҳлиги пайтида, Татархон ўлганидан сўнг, бу вилоятни Татархоннинг ўғилларидан олиб қўйганди. Мен Кобул вилоятига келган йилдан бир-икки йил бурунроқ Султон Иброҳим биргина Лоҳўрни Давлатхонга берган эди.

Эртаси баъзи керакли ерларга хужумчилар юборилди. Шу куни Бҳирани сайр қилдим. Сангархон жанжуха ўша куни от келтириб совға қилди ва хизматимга киришини билдирди.

Ойнинг йигирма иккинчисида, чоршанба куни, Бҳиранинг улуғлари ва катта ер эгаларини чорлаб, бу юртда тўрт юз минг шохрухий моли амон беришларига қарор қилиб, назоратчилар тайинланди. Яна отланиб, сайр қилдик, кемага кириб, маъжун едик. Бҳира ва Хушобда ўтирган балужлар олдига Ҳайдар байроқдорни юборган эдик. Пайшанба куни сахарда бир гулбодом тўриқ отни тортиқ қилиб келтириб, хизматимизга киришларини

билдирдилар. Аскарларнинг Бхира халкига зулм ўтказиб, уларни талон-торож қилаётганликлари ҳақида хабар келди. Одам жўнатиб, бебошлик қилган аскарларнинг баъзилари жазога тортилди, баъзиларининг бурнини тешиб, кўшин олдида айлантириб чиқдилар.

Жума куни Хушоб элидан арз қилувчи келди. Шоҳхасан ва Шоҳшужоъ арғуннинг Хушобга боришлари тайинланди.

Ойнинг йигирма бешинчисида, шанба куни Шоҳхасанни Хушобга жўнатдик.

Якшанба куни шундай ёмғир ёғдики, бутун далаларни сув босиб кетди. Бхира билан кўшин тушган боғлар ўртасида кичик шўрсув бор эди. Пешин намозигача катта бир дарёдек бўлди. Бхиранинг яқинида бир ўк отими масофадан кўпроқ ергача кечиб ўтиб бўлмасди, одамлар сузиб ўтар эдилар. Икки намоз орасида оқиб кирган сувларни томоша қилиш учун отландим.

Ёғин ва жала шундай кучайдики, яна қайтиб, ўрдага келишда ваҳима босди. Икки намоз орасида ўша ҳосил бўлган катта сувдан сузиб ўтдим. Аскарлар ҳам қаттиқ кўрқди. Улардан кўпчилиги ўтовлари ва оғир партолларини қолдириб, совут ва кийим-яроғларини эгниларига илиб, отларини яланғочлаб сувдан сузиб ўтдилар. Бутун далалар сув билан лиммо-лим тўлган эди. Эрталаб дарёдан кемаларни келтириб, аскарларнинг кўпчилиги чодирлари ва партолларини кемада олиб ўтдилар. Тушга яқин Қўчбекнинг одамлари дарёнинг бир шаръий юқорисидан кечик топди. Қолган кишилар кечик орқали ўтдилар.

Бхира кўрғонининг ичида, Жаҳоннамо деб аталадиган жойда бир кун туриб, сешанба куни эрталаб жўнаб кетдик. Ёмғир ва селдан хавотирланиб, Бхира шимолидаги баландликка жойлашдик. Бхира аҳолиси тақаббул ёрмоғига¹ эътиборсизлик қилаётган эдилар, тўрт жойга саркор белгилаб, бекларга ғайрат қилиб, бу ишни битириш буюрилди. Бир саркорлик – Халифага, яна бир саркорлик – Қўчбекка, бири Дўст Носирга, тўртинчи саркорлик Саййид Қосим билан Муҳибалига топширилди.

Туркларга тегишли вилоятларни ўзимизники деб билганимиз боис у ерларда талон-торож бўлмади. Халқ орасида ҳар доим агар туркларга тегишли вилоятларга сулҳ тузиш учун элчи борса, ҳукмдорлар уларни танг аҳволга солмайдилар, деган гап юрарди.

¹ Тақаббул ёрмоғи – қабул этилиш ақчаси, кичик ҳукуматнинг катта ҳукуматга бўйсунганлиги қабул этилишини сўраб юборган ёки келтирган олтин ақчаси.

Шу боис раби ул-аввал ойининг бошида, пайшанба куни, Мулло Муршидни Султон Иброҳимнинг олдига, отаси Султон Искандар ўша беш-олти ой ичида ўлиб, Ҳинд салтанати мунга теккан эди, элчиликка тайинлаб, бир қарчиғай юбориб, қадимдан туркларга тегишли вилоятларни сўрадик. Давлатхонга ва Султон Иброҳимга битилган хатларни топшириб, оғзаки яна бир неча сўз айтиб, Мулло Муршидга рухсат бердик. Бу Ҳиндистон халқи, айниқса, афғонлар фаросат ва ақлдан йироқ, соғлом фикр ва тадбир билан иш кўришдан узоқ бўлган ғалати одамлар бўлар экан, на душманлик юриш-туришини қила оладилар ва на дўстлик йўл-йўриғини биладилар. Борган одамимизни Давлатхон бир неча кун Лоҳўрда ушлатиб турди, уни на ўзи кўрди, на хатни Иброҳимга юборди. Борган одамимиз бир неча ойдан кейин ҳеч бир жавоб олмай Кобулга келди.

Ойнинг иккинчисида, жума куни Шайбоқ пиёда ва Дарвешали пиёда, ҳозирда у милтиқчи бўлганди, Кобулдан хабарлар келтирдилар. Ҳиндолнинг туғилганлиги хабарини ҳам келтирдилар. Бу хабар Ҳиндни забт этиш пайтида келгани учун яхшиликка йўйиб Ҳиндол деб от қўйдим. Қанбарбек ҳам Балхдан Муҳаммад Замон мирзонинг хатларини келтирди.

Эртаси девон (махкама) йиғилиши тарқалганидан сўнг сайрга отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Базм аҳли Хожа Дўстхованд, Хисрав Мирим, мирзоқули Муҳаммадий, Аҳмадий, Гадои, Нуъмон Лангархон, Рухдам, Қосимали тарёқий, Юсуфали, Тенгриқули эдилар. Кеманинг тумшук тарафида усти текис тахтасупа ўрнатилганди. Мен бир неча киши билан шу ерда ўтиргандим. Яна бир неча киши тахтасупанинг остида ўтиргандилар, кеманинг дум тарафида ҳам ўтирадиган ер бор эди – Муҳаммадий, Гадои ва Нуъмон ўша ерда ўтирдилар. Аср намози пайтигача арақ ичилди. Арақнинг бадхўрлигидан зада бўлиб, бу томонда ўтирганлар билан келишиб, маъжун едик. Кеманинг нариги учидагилар маъжун еганимизни билишмади, фақат арақнинг ўзинигина ичишди.

Кемадан хуфтон намози пайти отланиб, кечаси лашкаргоҳга келдик. Муҳаммадий билан Гадои мени арақ ичади деб ўйлашиб, муносиб хизмат қилмоқлик ниятида арақ кўзасини от устида навбатма-навбат кўтариб, ажойиб нашъа ва очик чеҳра билан кириб келиб: «Бундай қоронғу кечада кўзани ўзимиз навбат билан кўтариб келдик», дедилар. Кейин билдиларки, суҳбат бошқача экан, кайфият ҳам бошқача. Бировлар маъжундан, бировлар арақдан маст эди. Маъжун суҳбати билан чоғир суҳбати бир-бирига тўғри

келмаганлиги боис кўп хижолат бўлдилар. Мен уларга, суҳбатни тўхтатманг, арақ ичгиси келган одам арақ ичсин, маъжун ейишни хоҳлаганлар маъжун есин; ҳеч ким бир-бирига қаршилиқ кўрсатиб, ортиқча гап-сўз қилмасин, дедим. Баъзилар арақ ичдилар, баъзилар маъжун едилар. Анча вақт та-каллуф билан зиёфат давом этди. Бобожон Қўбузий зиёфатда йўқ эди, оқ уйга келганда уни чақиртирдик, арақ ичишини илтимос қилдик. Турди Муҳаммад қипчоқни ҳам чақиртириб, мастлар билан ҳамсуҳбат қилдик. Маъжундан сархуш бўлганлар билан арақдан маст бўлганларнинг гапи бир-бирига асло тўғри келмайди. Мастлар ҳар тарафдан тутуриқсиз гапларни айта бошладилар, баҳслари асосан, маъжун ва маъжунийларга тегажожлик қилиш эди. Бобожон ҳам маст бўлиб, анчагина тутуриқсиз гаплар айтди. Турди Муҳаммадга ҳам мастлар тўлдириб-тўлдириб кетма-кет қадаҳ узатиб, оз фурсатда масти беҳушга айлантирдилар. Уларни ҳар қанча қайтаришга ҳаракат қилсак ҳам, фойдаси бўлмади. Мастликда анчагина ғалва кўтарилди. Суҳбат бемазалашиб кетди, ҳамма ҳар тарафга тарқалди.

Ойнинг бешинчисида, душанба куни Бҳира вилояти Ҳиндубекка берилди.

Сешанба куни Чаноб вилоятини Хусайн икракка иноят қилиб, унга ва чанобликларга уйларига кетишлари учун рухсат бердик. Ўша кунлари Саййид Алихоннинг Минучехрхон исмли ўғли бизни деб Ҳиндистондан юқориги йўл билан келаётган экан, Татар гаккарга дуч келибди. Татар гаккар уни ушлаб олиб, қўйиб юбормай, қизини бериб куёв қилибди. Анча вақт ўша ерда қолиб кетганди, келиб хизматимга киришини билдирди.

Нилоб ва Бҳира тоғлари оралиғидаги жуд ва жанжуҳа халқларидан ташқари, Кашмир тоғларига тутшиб кетган жат ва гужур ҳамда ўша тои-фага мансуб жуда кўп эллар ҳар тараф ва ҳар тепалиқда кишлоқлар куриб ўтирибдилар. Уларнинг ҳокими ва катгаси гаккар қабиласидир. Булар ҳам худди жуд ва жанжуҳанинг улуғларидек ҳокимлик қиладилар. Бу тоғлар этагида яшаётган халқларни бошқариш ўша йиллари бир отанинг авлоди бўлган амакиваччалар Татар гаккар билан Ҳаатий гаккар қўлида эди. Уларнинг мустаҳкам ерлари сув ўйиб кетган жойлар ва жарликлар эди. Татар ерининг номи Парҳола бўлиб, қорли тоғлардан анча пастда жойлашганди. Ҳаатийнинг ерлари тоққа туташиб кетган. Бобухон Бисутга тегишли Колан-жарни ҳам Ҳаатий ўз мулкига қўшиб олганди. Татар гаккар Давлатхон билан учрашган эди. Унга бироз бўйсунганнамо бўлиб кўринарди, Ҳаатий билан эса учрашмаганди. Унга нисбатан душманчилик ва бузғунчилик кайфиятида

эди. Татар Хиндистон беклари билан тил бириктириб ва шартлашиб келиб Хаатийни узоқдан туриб камал қилгандек бўлиб ўтирарди.

Биз Бхирада эканимизда ов баҳонасида ғафлатда колган Хаатий Татарнинг устига юриш қилиб, уни ўлдириб, ерлари-ю ҳарамларини, нимасики бўлса, ҳамма нарсасини эгаллаганди, кўлга киритдик. Пешин намози пайти сайрга чиқиб, кемада арак ичилди. Мажлис аҳли Дўстбек, Мирзоқули, Аҳмадий, Гадойи, Мухаммадали Жанг-жанг асас¹, (тунги сокчи, кадимда шаҳарларни кўриқловчи), Ўғонберди мўғул, созанда ва хонандалардан Рухдам, Бобожон, Қосим Али, Юсуф Али, Тенгриқули, Абулқосим, Рамазон лўли хуфтон намозигача кемада улфатчилик қилдик. Хуфтон намози пайти кемадан қаттиқ маст бўлиб чикдик. Мен отга миниб, кўлимга машъални олиб, дарё ёқасидан ўрдагача отнинг гоҳ у томонига, гоҳ бу томонига эгилиб, жиловни кўйиб юбориб, отни учириб келибман. Жуда қаттиқ маст бўлган эканман. Эртасига кўлимда машъал билан лашкаргоҳгача отнинг жиловини бўш кўйиб келганимни айтиб бердилар. Мен ҳеч нарсани эслай олмадим. Уйга келганимда анча қайт килибман.

Жума куни сайрга чиқиб, кемада сувдан ўтдик. Нариги тарафдаги боғларни, гуллаб ётган дарахтларни, шакарқамиш экилган ерларни томоша қилиб, кудуқдан сув оладиган чарм идиш – далв ва чархларни кўрдик. Сувни қандай қилиб тортиб чиқаришларини сўраб, бир неча марта сув торттириб ҳам кўрдик. Сайр пайтида маъжун едик. У ердан қайтиб келиб, кемага кирдик. Минучеҳрхонга тағин маъжун бергандилар, шундай маъжуний – маст бўлиб қолдики, уни икки киши кўлтиғидан кўтариб турғиздилар. Бир муддат дарёнинг ўртасида кемага лангар ташлаб турдик. Кейин дарё бўйлаб, пастга қараб узоқ сузиб бордик. Ундан сўнг яна кемани юқорига қараб торттирдик. Ўша кеча кеманинг ўзида уйқулаб, саҳарга яқин қароргоҳга келдик.

Раби ул-аввал ойининг ўнинчисида, шанба куни офтоб ҳамал буржига ўтди. Ўша куни пешин намози пайти сайр қилишга чиқиб, кемага кириб арак ичилди. Мажлис аҳли Хожа Дўстхованд, Дўстбек, Мирим, Мирзоқули, Мухаммадий, Аҳмадий, Юнусали, Мухаммадали жанг-жанг, Гадойи тағойи, Мир Хурд асас, созанда ва хонандалардан Рухдам, Бобожон, Қосимали, Юсуфали, Тенгриқули, Рамазон эдилар. Бир кўлтиққа кириб, бир муддат

¹ Асас – тунги сокчи, миршаб.

пастга қараб суздик, Бхира тўғрисида анча пастроқда кемадан чиқиб, кечки намоз вақтида қўшин турган ерга етиб келдик.

Шу куни Шоҳхусайн Хушобдан келди. Қадимдан туркларга тегишли бўлган ерларни сўраб, ўртада сулҳ таклиф қилиб, уни элчиликка юборган эдик, белгиланган пулларнинг кўпи қўлга тегди. Иссиқ ҳам яқинлашиб қолди. Ҳиндубекка кўмак учун Шоҳмуҳаммад муҳрдорни, яна бу ишга муносабати бўлган баъзи йигитларни тайинлаб, ҳар бирининг мавқеига яраша тирикчилиги учун маош белгиланди. Бу юришларнинг ундовчи ва сабабчиси Лангархонга Хушобни иноят қилиб, байроқ бериб, унинг ҳам Ҳиндубекка кўмак беришига қарор қилдик. Бҳирадаги турк ва маҳаллий амалдорларнинг маош ва таъминотини ошириб, Ҳиндубекка кўмакка қўйдик. Номини юқорида зикр этилган Минучеҳрхон, яна Минучеҳрнинг қариндош-уруғлари Назарали турк, Сангархон жанжуха ва Малик Ҳаст жанжуха шулар жумласидан эди.

Ушбу вилоятдаги ишни сулҳга келтириб, бироз барқарорлаштириб, раби ул-аввал ойининг ўн биринчисида – якшанба куни Бҳирадан чиқиб, Кобулга йўналдик. Қалдақаҳорга келиб тушдик. Ўша куни ҳам одатдан ташқари кучли бир ёмғир ёғди. Чакмонли-чакмонсиз киши бирдек бўлди. Қўшиннинг охири кечқурун хуфтон намозигача етиб келди. Бу ерлар ва ҳукуматнинг обу тобини (сиру кирини) яхши билган кишилар, жумладан, гаккарнинг азалий душмани бўлган жанжуха Ҳаатий гаккарни бу ерлардаги энг ёмон киши, деб маълумот бердилар: йўлларда қароқчилик қилади, одамларни талайди; шундай қилиш керакки, ё унинг ўзи бу ерларни ташлаб кетсин, ё унинг қулоғини яхшилаб бураб қўяйлик.

Шунга келишиб, эртасига Хожа Мирмирон ва Мирим Носирни қолаётган қўшинга бош бўлишларини тайинлаб, пешиндан кейин қўшиндан ажралиб чиқдик ва Ҳаатий гаккарнинг устига, Татарни ўлдириб, унинг Пароладаги ерларини тасарруфига олганига бир неча кун бўлганда, ўзи шу Паролада эканида, буни зикр ҳам этгандик, илдам бордик.

Аср намози вақтида тўхтаб, отларга ем бердик, хуфтон намози чоғида у ердан жўнаб кетдик. Малик Ҳастнинг Сурупо исмли гужур навқари йўлбошловчи бўлди. Кечаси йўлдан адашиб, сахарга яқин тўхтадик. Бекмуҳаммад мўғулни қароргоҳга қайтардик. Тонг ёришганда йўлга тушдик. Кун ёйилганда совутларни кийиб, олдинга қараб юрдик, бир шаръий қолганида Пароланинг қораси кўринди. Хужумчиларни олдинга ташладик.

Ўнг қанотдаги аскарлар тўдаси Пароланинг шарқий тарафидан борди. Ўнг қанотда ҳаракатланадиган Қўчбекни шу ўнг қанотдагилар ортидан кўмакка юбордик. Чап қанотдагилар, марказдаги аскарлар Пароланинг устига тикилиб бориб қолишди. Дўстбек чап қанотдан Парола устига борган кишилар ортидан кўмакка юборилди.

Парола жарлар орасида жойлашган. Унга олиб борадиган йўл иккита. Бири шарқи-жанубий йўл бўлиб, у жарлар устидан ўтган. Биз шу йўл билан келдик. Икки тарафида сув ўйиб кетган жарлар жойлашган. Пароланинг ярим қуруқидан бошлаб то дарвозага етгунча тўрт-беш жойда йўлнинг икки томонида жарлик ҳосил бўлиб, ёлғизоёк йўл тушганки, бу ерда бир ўқ отимича оралиқ масофани сақлаб бирин-кетин тизилиб юрмоқ керак. Яна битта йўли ғарби-шимолий тарафдан бўлиб, бир кенг тоғ йўлнинг ичи билан келиб, Паролага олиб чиқади. У ҳам ёлғизоёк йўлдир. Бошқа ҳеч бир тарафдан йўл йўқ. Гарчи шаҳар қўрғонининг девори ва ҳарбий истехкоми бўлмаса-да, бироқ куч ишлатиб эгаллаш учун ҳам қулай ери йўқ. Атрофи етти-саккиз-ўн қари келадиган тик жарликлар билан ўралган.

Чап қанотдаги кишилар олдинда – тор жойлардан ўтиб, дарвоза томонга сурилиб бордилар. Ҳаатий ўттиз-қирқтача совутли ва кежимли кишилари, кўплаб пиёдаси билан ҳужумчиларни орқага суриб кела бошлади. Ҳужумчиларнинг ортида кўмакка кўйилган Дўстбек етиб келиб, қаттиқ жанг қилди, душманнинг кўп одамларини отдан қулатиб, босди. Ўша ерларда жасурлиги билан шуҳрат топган Ҳаатий гаккар ҳар қанча уринмасин, бардош беролмай қочди. Бу тор ерларда тўхтаб жанг қилолмаганидек, қўрғонига етиб борганида қўрғонни мустаҳкам ҳимоялашга ҳам қурби етмади. Ҳужумчиларимиз унинг ортидан Парола қўрғонининг ғарби-шимолий тарафидаги тор йўллар ва жар томондан қўрғонга бостириб кирдилар. Ҳаатийнинг танҳо ўзи қочиб чиқди. Бу жангда Дўстбек ўзини жуда яхши тутди, ғалаба соврини Дўстбек номига тайин бўлди.

Мен ўша пайтнинг ўзида Парола қўрғонига кириб, Татарнинг уйларида тўхтадим. Ҳужумчиларни олдинга ташлаган пайтимиз менинг ёнимда туриши керак бўлган кишилар, жумладан, Амин Муҳаммад тархон арғун ва Қорача ҳужумга кетдилар. Бу гунохлари учун уларга Сурупо исмли гужурни бошчи қилиб, сарпо бермай, сахро ва биёбонга қўшинни кутиб олиш учун жўнатдик. Эртасига ғарби-шимолий томондаги жардан ўтиб, кўм-кўк арпазорга кўндик. Вали хазиначига сара йигитларни қўшиб, қўшинни кутиб олишга юбордик.

Ойнинг ўн бешинчисида, пайшанба кунин олдинга қараб жўнаб кетдик ва Сухон дарёсининг қирғоғида – Андаробада тўхтадик. Ушбу Андароба қўрғони қадимдан Малик Ҳастнинг отасига қарашли бўлган экан. Ҳаатий гаккар Ҳастнинг отасини ўлдирганидан сўнг ташлаб қўйилган ва биз борган пайтда вайронага айланиб бўлганди.

Хуфтон намози пайти Калдакахорда қўшиннинг биздан ажралиб қолган кишилари келиб қўшилди. Ҳаатий Татарни қўлга олган чоғида Парбат исмли қариндошини битта кежимли от ва совға-саломлар билан менинг олдимга юборган экан. Парбат мени тополмай, лашкарнинг ортда қолган аскарларига дуч келиб, қўшиннинг бутун кўч-кўрони – урук билан келиб, совға-саломларни бериб, хизматимга киришини билдирди. Баъзи муҳим ишларини битириш учун ортда қолган урук билан бирга Бҳирадан келган Лангархон ишларини тўғирлагач, ўша ерлик кишилар билан кетиши учун унга рухсат берилди.

Яна йўлга тушиб, Сухон сувидан ўтиб, бир тепаликка жойлашдик. Ҳаатийнинг қариндоши Парбатга сарпо кийдириб, Ҳаатийга биз томонга мойил қиладиган чакирик фармонлари битиб, Муҳаммадали жанг-жангнинг навқари билан жўнатдик. Бобо Дўст ва Ҳалоҳил бошчилигидаги Ҳумоюннинг бир неча навқари Нилобга ва Қорлуқ хазорасига юборилди. Уларни биз Ҳумоюнга берган эдик. Менинг қошимга шаҳарни кўриқлашга келганди. Сангар қорлуқ ва Мирза Малвий қорлуқ бошчилигида қорлуқларнинг улуғларидан ўттиз-қирқчасини олиб келдилар. Бир кежимли от тортиқ қилиб, хизматимга кирдилар. Дилазок афғонийнинг ҳам аскарлари келди.

Эртасига у ердан кўчиб, икки шаръий йўл юриб тўхтадик. Бир қилиб, қўшиндаги барча туяларни санаб чиқишни буюрдик, беш юз етмишта туя чикди.

Сунбул дарахтининг таърифини эшитгандик, шу қўнимжойда кўрдик. Бу тоғ этакларида сунбул кам учрайди. У битта-битта ўсади. Олдинда – Ҳиндистон тоғлари этакларида сунбул кўп ва катта-катта бўлиб ўсади. Бу ҳақда Ҳиндистоннинг ҳайвонлари ва ўсимликларини зикр этганда ёзамиз.

Бу қўнимжойдан тун ярмида жўнаб, тушга яқин Сангдоки довонининг пастига тушдик. Пешин намози чоғи у ердан жўнаб, довон ва дарёдан ўтиб, бир баланд жойда тўхтадик. У ердан ярим кечаси кўчиб, Бҳирага бораётганимизда ўтган кечигимизни сайр қилиб кетаётган эдик. Ўша кечикда дон

ортилган катта бир сол лойга ботиб қолибди. Унинг эгалари қанча ҳаракат қилишмасин, солни жойидан қимирлатолмабдилар. Бу дон-дунни олиб, ёнимизда бўлганларга улашдик. Жуда вақтида топилган ғалла бўлди.

Тушга яқин келиб, Кобул ва Синд дарёларининг қўшилишидан пастрок, эски Нилобдан юқорирок – икки дарёнинг орасида тўхтадик. Нилобдан олтига кема олиб келиб, ўнг қанот, чап қанот, марказ қўшинларига бўлиб берилди. Аскарларимиз дарёдан ўтишга астойдил ҳаракат қилдилар. Улар биз келган душанба куни ва сешанбага ўтар кечаси, сешанба куни ва чоршанбага ўтар кечаси, бутун чоршанба куни кечгача дарёдан кечиб ўтдилар. Пайшанба куни ҳам озгина кишимиз дарёни кечиб ўтди. Нилобдан кечиб ўтиб бўлганимизда Андароб яқинидан Муҳаммадали жанг-жангнинг навқари билан бирга Ҳаатийнинг олдига жўнатилган Парбат исмли қариндоши дарё қирғоғида олдимизга етиб келди Ҳаатийдан битта зирхли отни пешкаш қилиб келтирди. Нилобликлар ҳам битта зирхли от совға қилиб, илтифот кўрсатдилар.

Муҳаммадали жанг-жангнинг Бҳирада қолиш истаги бор эди. Бҳирани Ҳиндубекка иноят қилганимиз боис, Бҳира ва Синд дарёлари орасидаги Қорлук, Ҳазора, Ҳаатий, Ғаёсвол ва Кеб каби ерлар ва эллар Муҳаммадали жанг-жангга иноят бўлди. Тобе бўлиб бўйинсунганларга яхши муносабатда бўлинади, агар бирор ер ва бирор вилоят бош эгмаса:

*Ҳар қимки бўюнни қўймаса, они тийгай,
Чопқай, талагай, мутеъу мунқод этгай.*

Бу иноятлардан кейин Муҳаммадали жанг-жангга махсус қора бахмал бош кийим, қалмоқи совут бериб, туғ ҳам совға қилдим. Ҳаатийнинг қариндошига рухсат бериб, Ҳаатийга қилич, бош-оёқ сарпо ва ўзимиз томонга мойил қиладиган чақирик фармонлари юборилди.

Пайшанба куни офтоб чиққанда дарё қирғоғидан кўзғалдик. Шу куни маъжун ейилди. Маъжун еб сархуш бўлгач, ажойиб гулзорларни томоша қилдик. Сарик ва қизил гуллар бўлак-бўлак жойда тўп-тўп бўлиб, яна баъзи ерларда фақат сарик гуллар очилиб ётибди. Яна баъзи ерларда худди сочиб ташлагандек сарик-қизил гуллар аралаш очилган. Қароргоҳ яқинидаги тепалик устида ўтириб, гулзорни томоша қилдик. Худди режалаштириб экилгандек, бир тепаликнинг олти тарафида бир жойида сарик ва иккинчи жойида қизил гуллар қатор-қатор бўлиб олти бурчак шаклида очилиб

ётибди. Икки четда гул камрок очилган, бироқ кўзимиз илғаган ерларнинг ҳаммаёғи гулзор эди. Паршавор атрофларида ҳам баҳор чоғи яхши гулзорлар бунёд бўлади.

Сахар чоғи бу кўнимжойдан жўнаб кетдик. Кетаётганимизда дарё ёқасидан бир шер ўкириб чиқди. Отлар шер овозини эшитгач, беихтиёр устидаги одами билан ҳар тарафга кочиб, ўзларини жар ва чуқурларга отдилар. Шер чангалзорга қайтиб кириб кетди. Говмиш (кўтос) келтириб, чангалзорга қўйиб, шерни у ердан чиқаришларини буюрдик. У яна ўкириб чиқди. Ҳар томондан ўк отдилар, мен ҳам отдим. Холвий пиёда найза санчаётганида, найзанинг учини тишлаб синдирди. Шер жуда кўп ўк еб, бутага тисарилиб турган эди, Бобо ясовул қиличини суғуриб, яқин борди, шер ҳамла қилмоқчи бўлганида унинг бошига қилич солди. Шундан кейин Али Сийистоний белига қилич урди, шер ўзини дарёга отди, сувнинг ичидаёқ уни ўлдирдилар. Сувдан чиқариб терисини шилиб олишларини буюрдик.

Эртасига йўлга тушиб, Бигромга етиб келгач, Гуракатрийни томоша қилдик. Насронийлар ибодатхонасига ўхшаш бир торроқ ва қоронғу уйчадир. Эшикдан кириб, икки-уч зина пастга тушгач, ётиб, эмаклаб кириш керак. У ерга шамсиз кириб бўлмайди. Бу уйнинг бутун атрофида қирқиб ташланган соч-соқоллар тўлиб ётибди. Бу Гуракатрийнинг теварагида мадраса хужраларидек анчагина хужралар бор. Кобулга биринчи келган йилимиз Кухат, Банну ва Даштга хужум қилдик, Бигромда катта бир дарахтни томоша қилиб, Гуракатрийни кўролмаганимиздан афсусланган эдик. Афсус қилишга арзийдиган жой эмас экан. Шу куни менинг яхши бир шахбозим (лочиним) йўқолди. Уни Шайхим Миришкор парваришлаган эди. Турна ва лайлакни яхши овларди, икки-уч марта туллаган эди. Шундай ов қилар эдики, мендек шахбоз овига ҳавассиз кишини ҳам қушчи қилиб қўйганди.

Малик Бухон ва Малик Мусо бошчилигидаги дилазок афғонларининг улуғларидан олти кишига Ҳиндистон совғаларидан юз мисқолдан кумуш, бир тўнлик (кийимлик) мато, учтадан хўкиз, биттадан говмиш бериб, бошқаларга ҳам мавқеига муносиб тарзда пул, мато, хўкиз ва говмиш иноят қилдик. Алимасжидда тўхтаганимизда, яъқуб уруғидан Маъруф исмли дилазок совға-салом қилиб, бирмунча дон-дун, ўнта қўй, икки уюм гуруч, саккизта катта пишлоқ – пешкаш келтирди.

Алимасжиддан Ядабирга ўтиб тўхтадик, у ердан жўнаб, пешин намози чоғи Жўйи Шоҳийга етиб келдик. Шу куни Дўстбекни қаттиқ иситма тутди.

Жўйи Шохийдан тонг-сахар жўнаб, Боғи Вафода тушлик қилдик ва пешин намози пайти Боғи Вафодан кўзғалдик. Гандамакнинг Сиёҳобидан ўтиб, кечкурун намозшом пайти бир хавидзорда тўхтаб, отларни тўйдирдик, бир-икки гарийдан сўнг отланиб, Сурхоб дарёсидан ўтиб, Карк кентида тўхтаб уйкуладик.

Тонг отмасиданок яна йўлга тушиб, Қўратуга олиб борадиган йўлнинг айрилиш жойида мен беш-олти киши билан Қўратуга солинган боғни кўришга бордим. Халифа, Шохҳасанбек ва бошқа кишиларга мени Қўруксойда кутиб туришларини айтиб, тўғри йўл билан жўнатдим. Қўратуга етганимизда Шохбек арғуннинг Қизил деган тавочиси (хабарчиси) Шохбекнинг Кохонни олиб, талаб, ортига қайтиб кетгани хабарини келтирди.

Олдинрок ҳеч ким бизнинг бораётганимизни хабар қилмасин, деган фармон бергандик. Кобулга етганимизда пешин намози вақти бўлиб қолганди. Қутлукқадамнинг кўпригига етганимизча, ҳеч ким хабардор бўлмади. Ундан кейин Ҳумоюн билан Комрон хабар топиб, от минишчалик фурсат ўтмасидан келиб, танқўриқчиларига кўтартириб, шаҳар дарвозаси билан арк дарвозаси ўртасига келиб, хурмат кўрсатдилар. Аср намози пайтида Қосимбек, шаҳар қозиси, Кобулда қолган мулозим ҳамда арбоблар келиб, илтифот қилдилар.

Раби ул-охир ойининг аввалида одина куни намози дигарда чоғир мажлиси бўлди. Шохҳасанга бош-оёқ махсус сарпо иноят қилдим.

Шанба саҳари кемага кириб сабуҳий (эрталабки хуморбосди) қилдик. Нурбек бу суҳбатда уд чаларди, у пайтлари ичишни ташлаб тавба қилганлардан эмасди. Пешин намози чоғида кемадан чиқиб, Гулкина билан тоғ ўртасидаги боғни сайр қилиб, аср намози пайти Боғи Бинафшага келиб ичилди. Намозшомда Гулкина тарафидаги кўрғон деворидан ўтиб, аркка келдим.

Ойнинг ўн бешинчисида, сешанба кечаси йўлда қаттиқ иситмалаган Дўстбек Тангри раҳматига борди. Қаттиқ таъсирланиб, аламда қолдик. Дўстбекнинг жасадини Ғазнига элтиб, Султон боғининг эшиги олдида дафн этдилар. Дўстбек жуда яхши йигит эди. Беклигида доим амалида ўсиб борарди. Беклигидан бурун подшоҳ саройидаги хос амалдорлардан бўлган пайтлари ҳам кўп яхши ишлар кўрсатганди. Жумладан, бир сафар Андижондан бир йиғоч узоқда – Работи Заврақда эканимизда Султон Аҳмад

Танбал кечаси бостириб келди. Мен ўн-ўн беш киши билан бориб, олдиндаги хужумчиларини яксон қилиб, ортига қайтариб, марказ кўшинигача етиб борганимда, Танбал юзтача одами билан турарди. Ўшанда уч киши, мен билан тўрт киши қолгандик. Уч кишидан биттаси Дўст Носир, яна бири Мирзоқули кўкалдош, учинчиси Каримдод эди. Мен совут кийиб олгандим. Танбал яна бир киши билан сафдан бироз олдинга чиқиб турганди, мен Танбалга рўбарў бўлдим, дубулғасига тегадиган қилиб ўқ отдим, яна бир ўқни қалқонининг тўқасини мўлжаллаб отдим. Бир ўқ оёғимга келиб тегди. Танбал бошимга қилич солди. Қизиғи, бошимга кийганим дубулға бўрк бўлса ҳам, унинг битта ипи ҳам кесилмади, аммо бошим анчагина жароҳатланди. Бизга ҳеч қаердан ёрдам келмади, ёнимда ҳеч ким қолмади. Иложсиз қолиб, отнинг жировини ортга бурдим. Дўстбек бироз ортда келаётган эди. Ортимдан бориб, Танбалнинг ёнидан ўтаётганида, унга қилич солибдилар. Бошқа сафар – Ахсидан чиқаётган маҳалимиз Боқи ҳез билан чопишди. Ҳез десалар ҳам жасур ва қиличини маҳкам тутадиганлардан эди. Ахсидан чиққанимизда мен билан саккиз киши қолганди. Ўшанда ҳам Дўстбек мен билан бирга эди. Душман икки кишини отдан кулатди, улардан кейин Дўстбекни ҳам йиқитдилар.

Беклик чоғлари Суюнчукхон султонлар билан келиб Тошкандда Аҳмад Қосимни қамал қилганида, душманларнинг устига бостириб борди. Қамал чоғи катта жасорат кўрсатди. Аҳмад Қосим хабар бермай, Тошкандни ташлаб чиқиб кетди. Ўшанда ҳам у хонлар, султонларни яксон қилиб, Тошканддан осон чиқиб кетди. Кейинроқ яна Ширим тағойи, Мазид ва уларнинг тарафдорлари Ғазнидан икки-уч юз киши билан билан келаётганларида, бу мўғуллар ўзларининг уч-тўрт юз сара йигитларини Дўстбекнинг қаршисига жўнатди. Шарукон атрофида олдиға борганларни енгиб, анча одамни отдан тушириб, жуда кўп бош кесиб келтирди. Бажавр кўрғонини эгаллашда ҳам Дўстбекнинг одами ҳаммадан бурун етиб бориб, кўрғон девори устига чиқди. Паролада ҳам Дўстбек бориб, Ҳаатийга шикаст етказиб, уни қочирди. Дўстбек вафотидан сўнг вилоятини укаси Мирим Носирга иноят қилдим.

Раби ул-охир ойининг саккизинчисида, жума куни кўрғондан Чорбоққа чиқдик.

Ойнинг ўн иккинчисида, сешанба куни Султон Ҳусайн мирзонинг катта кизи Муҳаммад Султон мирзонинг онаси Султоним бегим бу тўполонларда Хоразмда тўхтаганди, Йилибарс Султоннинг укаси, Эсонқули султон Сул-

тоним бегимнинг кизини олганди, Кобулга келдилар. Уларнинг яшашлари учун Боғи Хилватни тайинладик. Ўша бокка жойлашганларидан сўнг мен бориб кўрдим. Менга катта опамдек бўлгани боис таъзим ва эҳтиром кўрсатиш учун эгилдим, улар ҳам эгилдилар, бир-биримизга қараб юриб бориб, кўришдик. Кейинчалик ҳар доим шу қоидага риоя этиларди.

Ойнинг еттинчисида, якшанба куни Бобошайх кўрнамакни, анча вақт бандда ушлаб ўтирган эдик, гуноҳини афв қилиб, бандиликдан бўшатиб, сарпо инъом этилди.

Ойнинг ўн тўққизинчисида, сешанба куни тушга яқин Хожа Сеёрон томонга отландик. Шу куни рўза эдим, Юнусали ва ёнидагилар таажжубланиб: сешанба куни, сайр ва рўза – бу жуда ғалати, дедилар. Беҳзодийга бориб ўша ер козисининг уйига тушдик. Кечкурун кичик зиёфатга тайёргарлик кўра бошладик. Қози: «Менинг уйимда бундай ишлар бўлган эмас, аммо подшоҳ ҳокимдурлар», деди. Гарчи зиёфат учун ҳамма нарса мухайё қилинган бўлса ҳам, козининг кўнгил розилиги учун ичишни бекор қилдик.

Чоршанба куни Хожа Сеёронга бордик.

Ойнинг йигирма биринчиси, пайшанба куни боғ солинган тоғнинг тумшуғига катта думалоқ супа курдирдик.

Жума куни кўприк остидан солга ўтирдик. Овчиларнинг уйлари тўғрисида етганимизда, овчилар битта данг деган кушни тутишган экан, олиб келишди. Бундан бурун дангни кўрган эмасдик, ажойиб кўринишдаги кушдир, шарҳи Ҳиндистон ҳайвоноти зикрида келади.

Ойнинг йигирма учинчисида, шанба куни думалоқ супанинг тепа тарафига чинор ва тол ниҳоллари аралаш қилиб экилди. Пешин намози чоғи чоғир суҳбати бўлди. Эртаси саҳарда думалоқ супада сабуҳий қилдик. Тушдан сўнг отланиб, Кобулга қараб жўнадик. Хожа Ҳасан кентига келиб, маст ҳолда бироз ухладик. Хожа Ҳасандан йўлга тушиб, ярим кечаси Чорбокқа етиб келдик.

Хожа Ҳасанда маст бўлиб қолган Абдулло йиртиқ тўни билан ўзини сувга отди. Отларга минган чоғимиз кеч бўлиб қолганди, совқотиб, биз билан кетолмади. Кечаси Қутлуғхожанинг тиюлида¹ қолиб, эртасига ўтган куни ўзидан кетганлиги учун танбеҳлар эшитиб, тавба қилиб келди. Мен унга: «Мунча тез! Бундай тавба муяссар бўладими, йўкми? Дарҳол, фақат менинг

¹ Тшол – хизмат қилгани учун умрбод фойдаланишга берилган жой.

зиёфатимдан бошқа ерда ичмайман, деб тавба кил», дедим. У қабул қилди. Бир неча ой бу қоидага риоя қилиб юрди, аммо кейин сўзида туролмади.

Ойнинг йигирма бешинчисида, душанба куни Бҳира ва ўша вилоятларга тинчлик ўрнатиш умиди билан қўйган одамимиз – Ҳиндубек келди. Бҳираликлар сулҳ ва тинчлик ҳақидаги сўзларга қулоқ солмай, бизнинг айтганларимизни кўзга илмай, қулоққа олмай, биз қайтиб кетишимиз билан кўплаб афғон ва ҳиндистонликларни йиғиб, Ҳиндубекнинг устига Бҳирага юриш қилибди. Ерлик халқ ҳам афғонлар тарафига оғиб кетибди. Ҳиндубек Бҳирада туролмай, Хушобга келиб, Динкут вилояти орқали Нилобга ўтиб, Кобулга келди. Сектунинг ўғли Дэва Ҳинду ва яна бир ҳиндуни Бҳирадан асир қилиб олиб келганди. Улар ўз ишларини тўлов шаклида бир нималар бериб ҳал қилдилар. Бу ҳиндуларга отлар, бош-оёқ кийим инъом қилиб, руҳсат берилди.

Ойнинг йигирма тўққизинчисида, жума куни баданимда иситма ҳарорати зоҳир бўлди. Томирдан қон олдирдим. Гоҳида ҳар куни, гоҳ кун оралаб, ё икки-уч кун ўтиб иситмалардим. Ҳар иситма тутганида, терга ботмагунимча иситма қўйиб юбормасди. Ўн-ўн икки кундан кейин Мулло Хожаги шаробни наргис билан аралаштириб берди, бир-икки марта ичдим, фойдаси бўлмади.

Жумод ул-аввал ойининг ўн бешинчисида, якшанба куни Хостдан Хожа Муҳаммадали келди. Битта эгарланган от тортиқ қилиб, садақа учун пул ҳам олиб келди. Хожа Муҳаммадали билан бирга Муҳаммад Шариф мунажжим ва Хост мирзолари ҳам келиб, менга хизмат қилиш ниятларини билдирдилар. Эртаси, душанба куни Мулло Кабир Кошғардан келди. У Кобулга Андижон вилоятидан Кошғар орқали айланиб келибди.

Ойнинг йигирма учинчисида – душанба куни Малик Шохмансур Юсуфзай юсуфзайнинг олти-етти улуғ кишилари билан Саводдан келиб, хизматимга киришларини билдирдилар.

Жумод ус-соний ойининг аввалида, душанба куни Шохмансур бошчилигидаги юсуфзай афғонийнинг улуғларига сарполар кийдирилди. Шохмансурга шойи тўн, тугмали совут, яна бирига юпка шойи тўн, яна олти кишига шойи тўнлар кийдириб, руҳсат берилди. Савод вилоятининг Абуҳадиндан юқорида жойлашган ерларини бошқаришга даҳл қилмасликлари ва у ерлардаги барча аҳолини солиқ тўлаш рўйхатидан чиқаришларига қарор қилдик; Бажавр ва Саводдаги афғонларга маҳкамага олти минг харвор дон тушириш топширилди.

Ойнинг учинчисида, чоршанба куни жуллоб¹ ичдим. Яна икки кун жуллоб ичдим.

Ойнинг олтинчисида, шанба куни сурги дори ичдим.

Ойнинг саккизинчисида, душанба куни Халифанинг катта кизига Қосимбекнинг кичик ўғли Ҳамзадан сочик (тортик) келди. Минг шохрухий эди. У битта эгарланган от ҳам тортик қилди.

Сешанба куни Шохҳасан Шохбек чоғир суҳбатига рухсат сўраб, Хожа Муҳаммадали бошчилигидаги баъзи бек ва хос амалдорларни уйига олиб кетди. Юнусали ва Гадоий тағойи менинг қошимда эдилар. Мен хали шаробдан парҳез қилаётган эдим. Дедимки, сира шундай бўлмагандики, мен хушёр ўтириб, ҳамма шароб ичса ва мен соппа-соғ туриб, бир тўда одам ўзини масти шароб қилса. Келинг, менинг қошимда ичинглар, мен бир замон томоша қилай, хушёрлар билан мастларнинг муносабати ва борди-келдиси қандай бўлишини билай. Чинор боғининг эшиги олдида солинган суратхонанинг шарқи-жанубига қараб кичикроқ оқ уйча тикилган эди, баъзан ўша ерга жойлашардим. Ўша ерда зиёфат бўлди. Кейинроқ Ғиёс масхарабоз келди. Уни бир неча бор мутойиба йўли билан мажлисдан ҳайдаб юбориш буюрилди. Охири шалойинлик қилиб (ғалва кўтариб) масхарабозлик билан мажлисга йўл топди. Турди Муҳаммад кипчоқ билан Мулло китобдорни ҳам мажлисга чақиртирдик. Шохҳасанга ва унинг уйидаги мажлис аҳлига куйидаги рубоийни бадиҳа қилиб айтиб, жўнатдик:

*Аҳбобки, базмида гулистон хастур,
Йўқ лек алар базмида бизга дастур.
Ул жамъда гар ҳузури жамъият бор,
Юз шуқр, бу жамъ беҳузур эмастур.*

Иброҳим тансоқчимиздан бериб юборилди. Икки намоз ўртасига яқин бу мажлис аҳли маст бўлиб тарқалишдилар. Бу бетоблигим пайтида мени тахтиравонда кўтариб олиб юришардилар. Бир неча кун бурун аралаштирилган шароб ичгандим, фойда қилмагач, ичмай кўйгандим. Касалдан янги тузалган кунларнинг охирларида толор чаманининг ғарби-жанубий тарафида, олма тагида мажлис тузиб, аралаштирилган шароб ичдим.

Ойнинг ўн иккинчисида, жума куни Бажаврда кўмак учун қолдирилган Аҳмадбек ва Султон Муҳаммад дўлдой келдилар.

¹ Жуллоб – гулоб, шакар ва дорилардан тайёрланадиган шарбат.

Чоршанба куни, ойнинг ўн еттинчисида, Ҳайдар Тақийнинг боғида Тенгриберди баъзи бек ва йигитларга зиёфат бераётган эди, мен ҳам ўша ерга бориб, ичдим. Кечкурун хуфтон намози вақти у ердан туриб келиб, катта оқ уйда ҳам ичилди.

Ойнинг йигирма бешинчисида, пайшанба куни Мулло Маҳмуд ҳузурда фикҳ дарсини ўқиш белгиланди.

Ойнинг охирида, сешанба куни Шоҳшужоъ арғуннинг олдида Абу Муслим кўкалдош элчиликка келди. Битта чопқир отни тортиқ қилиб келтирди. Шу куни Юсуфали рикобдор Чанор боғидаги ховузда қулоч отиб юз марта айланиб сузди. Бош-оёқ кийим, эгарланган от ва пул инъом қилдик.

Ражаб ойининг саккизинчисида, чоршанба куни Шоҳҳасанбекнинг уйига бориб ичдим. Кўпгина беклар ва хос амалдорлар ўша ерда эдилар.

Ойнинг ўн биринчисида, шанба куни зиёфат бўлди. Аср ва шом намозлари ўртасида катта кабутархона томи устига чиқиб ичилди. Кечроқ бир неча отлик Дехи Афғон тарафдан йўл бўйлаб шаҳар томонга ўтиб кетаётганди. Суриштириб билдик – Дарвеш Муҳаммад сорбон экан. Мирзохоннинг қошидан элчиликка келаётган экан, том устидан чорладик. «Қонун-қоида билан амалдорларча элчилик қилишни кўй, такаллуф қилмасдан келавер!» дедик. Дарвеш Муҳаммад келиб, совға-саломини тортиқ қилиб, зиёфатда ўтирди. Ўша пайтлари тоиб эди, ичмасди. Ярим кечагача шу ерда ичилди.

Ўртасига маҳкамада ўтирганимда Дарвиш Муҳаммад келиб, мирзохон юборган тортиқларни расму қоида билан топширди. Ўтган йили юз ташвиш ва катта ваъдаю дағдағалар билан нариги тарафдаги аймоқларни кўчириб, Кобулга олиб келган эдик. Кобул – тор ер. Аймоқлар ва туркларнинг кўй-подалари яхши қишлайдиган ёки ёйиладиган ерлар эмас. Саҳрода яшайдиган элнинг ўзига кўйиб берса, Кобулда яшашни хавас қилмасди. Улар Қосимбекка хизмат қилиб, нариги тарафга ўтиш учун уни ўртага солдилар. Қосимбек мени кўндиришга кўп уринди. Охири аймоқларнинг Қундуз ва Боғлон томонларга кўчишлари учун рухсат олди.

Ҳофиз Жубайр котибнинг акаси Самарқанддан келганди. Мен энди унинг Самарқандга кетишига рухсат бериб, Фўлод Султонга девонимни бериб юбордим. Девоннинг орқасига ушбу кичик қитъани битдим:

*Ул сарвнинг ҳаримига гар етсанг, эй сабо,
Бергил бу ҳажр хастасидин ёд кўнглига.*

*Раҳм айлабон соғинмади Бобурни бор умид,
Солгай Худой раҳми Фўлод кўнглига.*

Ойнинг ўн еттинчисида, жума куни Шохмазид кўкалдош Муҳаммад Замон мирзо хузуридан бечораларга хайр-садақа ва битта отни тортиқ қилиб келтириб, менга хизмат қилишини билдирди. Шу куни Шохбекнинг элчиси Абу Муслим кўкалдошга тўн кийдириб, совға-саломлар билан кетишига рухсат бердик. Хожа Муҳаммадали билан Тангрибердига ҳам вилоятлари – Хост ва Андаробга кетишлари учун шу куни рухсат бўлди.

Ойнинг йигирма учинчисида, пайшанба куни Качакоғ ва қорлуқ ерларида қолдириб, ўша вилоятларни бошқаришни зиммасига топширган кишим Муҳаммадали жанг-жанг Мирзойи Малвий қорлуқнинг ўғли Шоххусайн ва Ҳаатийнинг одами билан бирга келишди. Шу куни Самарқандга кўч-кўронини олиб келиш учун кетган Муҳаммад Алихон келиб, хизматимга кирди.

Гардиз чегарасида ўтирган Абдурраҳмоний афғонлари унча-мунчага кўнадиганлардан эмасди. У ердан ўгадиган қарвонлар ҳам улардан зиён кўрарди. Ражаб ойининг йигирма тўққизинчисида, чоршанба куни бу афғонларга ҳужум қилиш учун отландик. Танги Вағжон агрофида тўхтаб овқатланиб, пешин намозидан кейин йўлга тушдик. Кечаси йўлдан адашиб, Панжоб Шаҳнанинг шарқи-жанубий томонидаги тепалик ва даштларда анча саргардон бўлдик. Бир муддатдан сўнг йўлга тушиб олдик. Чашмайи Пара довонидан ошиб, Гардизга қараб кетган томон билан бомдод намози пайти текисликка чиқиб олгач, ҳужумчилар юборилди. Бир гуруҳ аскар Гардизнинг шарқ ва жанубида жойлашган Кирмош тоғига қараб жўнади. У ҳужумчилар ортидан Хисрав Мирзоқули ва Саййид Али бошчилигидаги марказ кўшиннинг ўнг кўлини юбордик. Аскарларнинг қатта қисми водий бўйлаб юқорига қараб ҳужумга ўтди. Бу ҳужумчиларнинг ортидан Саййид Қосим эшикоға, Миршоҳ қавчин, Қиём, Ҳиндубек, Қутлукқадам ва Хусайн бошчилигидаги аскарлар юборилди. Уларни кузатгандан сўнг, ўзим ҳам буларнинг ортидан жўнадим. Бу водий юқорисида яшайдиган халқ анча олисда жойлашган экан. Водийнинг юқорисига қараб кетган аскарларнинг отлари хориди. Аскарлар қўлга ҳеч нарса киритолмадилар. Текисликда қирқ-элликтача пиёда афғон кўриниб қолади. Аввалги кўшин орқасидан кетганлар уларга қараб юриб, менга одам чоптирибди. Мен яна ҳам тезроқ юрдим. Мен етиб боргунимча Хусайн ноўрин, ҳеч нарсани ўйламай бир ўзи от солибди. Афғонларнинг орасига кириб қилич солаётган чоғи отига ўқ тегиб,

уни йикитибдилар. Ўрнидан туриши билан оёғига қилич уриб йикитадилар. Ҳар тарафдан ташланиб, пичок уриб, чопиб пора-пора қиладилар. Қолган йигитлар бунга қараб туриб, кўмакка бормадилар.

Бу хабар етиб келгач, Гадоий тағойи, Поянда Муҳаммад қоплон, Абулҳасан кўрчи, Мўмин атка бошчилигидаги ичкилар ва йигитларни отларининг жиловларини бўш қўйдириб зудлик билан илгарирок жўнатиб, ўзим ҳам тез бордим. Ҳаммадан бурун Мўмин атка бир афғонга найза санчиб, бошини кесиб келтирди. Абулҳасан кўрчи ҳам совут киймасдан жасорат билан бориб афғонларнинг йўлини тўсиб, от солиб, бир афғонни қилич билан чопиб йикитиб, бошини кесиб келтирди. Ўзи уч жойидан, оти бир жойидан жароҳатланган эди. Поянда Муҳаммад қоплон ҳам яхши уришди, бир афғонни чопиб, бошини келтирди. Гарчи Абулҳасан билан Поянда Муҳаммад қоплоннинг мардликлари бундан бурун ҳам маълум бўлса-да, бу урушда катта жасорат кўрсатдилар. Бу қирқ-элликта афғоннинг ҳаммасини ўққа тутиб, қилич билан чопиб пора-пора қилдилар. Кейин бир хавидзорда тўхтаб, бу афғонларнинг бошидан калла минор қуришларини буюрдик.

Йўлда келаётганимизда Ҳусайн билан бирга бўлган беклар келиб қўшилдилар. Дағдаға ва ғзаб билан шундай дедим: «Шунча одам қараб туриб, бир неча пиёда афғонга теп-текис ерда шундай йигитларни олдириб ўтирибсизлар. Сизларни унвон-мансабларингиздан маҳрум қилиб, вилоят ва ерларингиздан айириб, соқолларингизни қирқиб олиб, шаҳарларда ҳаммага сазойи қилиш керак, токи бирор бир одам бундай йигитни бундай ғанимга олдириб ўтирса, теп-текис жойда кўлини қимирлатмасдан турса, сазойи бўлур».

Кирмош томонга борган аскарлар қўй ва ўлжа олиб келдилар. Бобо Қашқа мўғул ҳам Кирмош томонга кетган аскарлар билан эди. Бобо Қашқага бир афғон қилич билан ташланаётган маҳали у довюраклик билан тўхтаб туриб, камонини ўқлаб, бу афғонни уриб йикитибди.

Эрта тонгда йўлга тушиб, Кобулга қараб кетдик. Муҳаммад бахши ва Абдулазиз мирохўр ва мир Хурд баковулга Чашмайи Пара довонини айланиб, у ердан қирғовул овлашлари учун ҳукм бўлди. Ўзим бир неча киши билан Майдони Рустам йўли билан, аввал кўрмаган эдим, кетдим. Майдони Рустам тоғлар орасида жойлашган. Тоғнинг бошига яқин, унча сафоли жой эмас. Икки тоғнинг ўртасида кенгина водий тушган. Жанубий

тарафидаги тепаликнинг этагида кичикрок чашмаси бор. Катта-катта баланд ним дарахтлари ҳам бор. Бу майдони Рустамнинг Гардиз тарафидан чикиб келадиган йўлида чашмалар бор, дарахтлари ҳам анчагина. Булар кичикрок дарахтлардир. Гарчи водийси тор бўлса-да, бу ердаги дарахтларнинг ости кўм-кўк ўтлоқлардир. Сафолигина ўтлоқдир. Майдони Рустамнинг жануб тарафидаги тоққа чикдик. Кирмош тоғлари ва Бангаш тоғлари оёғимиз остида кўриниб турарди. Кирмош тоғларидан нарида пашакаал (ёмғир мавсуми) булутлари таҳ-батаҳ кўриниб турарди. У вилоятларда пашакаал бўлмайди, шу боис у тарафларда асло булут кўринмайди. Пешин намози пайти Хунийга келиб тушдик. Эртасига Муҳаммадоғо кишлоғининг атрофида тўхтаб, маъжун едик, кейин сувга баликларни ухлатадиган дори солиб, анчагина балик тутдик.

Шаъбон ойининг учинчисида, якшанба куни Кобулга келдик. Ойнинг бешинчисида, сешанба куни Дарвеш Муҳаммад Фазлий билан Хисравнинг навкарини чақириб, Хусайн курбон бўлган пайти қилган хатолари учун сўрок килиб, амал-унвонларидан маҳрум қилдик. Пешин намози чоғи чинор остида шароб мажлиси бўлди. Бобо Қашка мўғулга тўн инъом қилинди.

Ойнинг саккизинчисида, жума куни мирзохоннинг қошига кетган Кепакхон қайтиб келди.

Пайшанба куни аср намози пайти Хожа Сеёрон, Борон ва Домани тоғлари этагини сайр қилишга отландим. Хуфтон намози чоғи Момо Хотун мавзесига келиб тушдик. Эртасига Исталифга келиб тўхтадик. Ўша куни маъжун ейилди.

Шанба куни Исталифда шароб суҳбати бўлди. Тонгда Исталифдан отланиб, Санжид дараси ораси билан ўтиб, Хожа Сеёроннинг яқинига етганимизда, йўғонлиги билакдек ва узунлиги бир кулоч келадиган катта илонни кўриб қолиб, ўлдирдик. Бу катта илоннинг ичидан ингичкароқ бир илон чикди, эхтимол, у бу илонни бироз олдин ютиб юборгандир, ҳамма аъзолари бутун эди. Бу ингичка илон катта илондан андак қисқароқ эди. Бу ингичка илоннинг ичидан катта бир сичқон чикди, у ҳам бутун эди. Бирор ери эзилмаганди. Келиб, Хожа Сеёронда шароб ичиб ўтирдик. Ўша куни у тарафдаги бекларга жанг майдонида қўшини қисмларининг жойлашишини тайин қилиб, Кичкина тун посбони орқали фармон бердим, аскарларини отлантириб, белгиланган ерга зудлик билан етиб келишларини буюрдим.

Тонгда йўлга тушиб, маъжун еб, Парвон сувининг кўшилиш жойида Парвон сувига шу ерликлар таомили билан балиқ дориси солиб, жуда кўп балиқ тутдик. Миршоҳбек бизни меҳмон қилди.

Бу ердан отланиб, Гулбахорга бордик. Шом намозидан сўнг шароб ичиб, суҳбат курдик. Бу суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад сорбон ҳам қатнашарди. Гарчи жасур йигит ва сипоҳий бўлса-да, шароб ичмасди, бу ишдан тавба қилганди. Кутлукхожа кўкалдошнинг сипоҳийликни тарк этиб, дарвеш бўлганига анча вақт бўлганди. Ёши ҳам анчага борган, соқоли оппоқ бўлиб оқарганди. Бундай суҳбатларда хамиша шаробхўр дўстимиз эди. Мен Дарвеш Муҳаммадга: «Кутлук Хожанинг соқолидан уялсанг-чи! Дарвеш ва қари, оппоқ соқоли билан ҳар доим шароб ичади, сен сипоҳий ва ёш йигит, соқолинг ҳам коп-қора бўла туриб сира ичмайсан. Бунинг маъноси нима?» дедим. Ичмайдиган кишига шароб таклиф қилиш одатим бўлмагани учун, менинг бу сўзларимни ҳазилга йўйдилар, Дарвеш Муҳаммадга шароб таклиф этилмади. Эрталаб сабуҳий қилдик.

Чоршанба куни Гулбахордан жўнаб, Абун қишлоғида тўхтадик. Таомланиб, кейин отланиб, Боғоти Хумга келиб тушдик. Пешин намозидан сўнг чоғир суҳбати бўлди. Эртасига у ердан жўнаб, Хожа Хованд Саййид мазорини тавоф қилиб келиб, Жина қўрғонида солга кирдик. Панжхир дарёсининг кўшилишида сол тоғ қоясининг туртиб чиққан жойига урилиб ғарк бўлаёзди. Рухдам, Тангрикули, Мир Муҳаммад жолабон сол тоққа урилгач, сувга йиқилдилар. Рухдам билан Тангрикулини кўп қийинчиликлар билан солга чиқариб олишди. Чинни пиёла, қошиқ, доира сувга чўкиб кетди. Бу ердан ўтиб, Санги Буриданинг тўғрисиغا етганимизда, сол сув ўртасида шохгами ёки банд учун қокилган қозикқами урилди. Шохҳасан Шохбек ўша заҳоти орқага қараб ағдарилди. У Мирзоқули кўкалдошни ушлаганди, у ҳам йиқилди. Дарвеш Муҳаммад сорбон ҳам сувга қулади. Мирзоқули жуда ғалати йиқилиб тушди. Йиқилаётган пайти қўлидаги қовун кеса-диган пичоқни сол устидаги бўйрага санчишга улгуриб, кейин йиқилди, Мирзоқули солга келмай, дабдала бўлган тўни билан сузиб чиқди. Солдан чиқиб, ўша куни кечкурун солчиларнинг уйида қолдик. Худди сувга чўкиб кетган етти рангли пиёладек пиёлани Дарвеш Муҳаммад тортик қилди.

Жума куни дарё қирғоғидан отланиб, Иничкадан пастга – Кўхбача этакларига тушиб, ўз қўлларимиз билан жуда кўп мисвок териб олдик. У ердан ўтиб, Хожа Хизрийларнинг уйида ош еб, йўлга тушдик. Пешин на-

мози чоғи Қутлукхожага тегишли Ламғон кишлоқларидан бирида тўхтадик. Қутлукхожа тезлик билан овқат тайёрлади. Тановул қилгач, йўлга тушиб, Кобулга келдик.

Ойнинг йигирма бешинчисида, душанба куни Дарвеш Муҳаммад сорбонга махсус тўн ва эгарланган от иноят қилдик, у тиз чўкиб, навкарликка кирди. Тўрт-беш ойдан буён сочимни қирқмаётган эдим, чоршанба куни, ойнинг йигирма еттинчисида сочимни қирқтирдим. Шу куни шароб сухбати бўлди.

Ойнинг йигирма тўққизинчисида, жума куни Мирхурд Ҳиндолга беко-та бўлиб хизматга кирди ва менга таъзим қилди. Минг шоҳрухий сочик қирғизди.

Рамазон ойининг бешинчисида, чоршанба куни Тулак кўкалдошнинг қошидан Барлос жики исмли навкар унинг хабарини келтирди. У ерларга ўзбак чопқунчиси келган экан, Тулак уларнинг қаршисига чиқиб, урушиб босибди. Битта тирик ўзбак ва битта бош келтирди.

Ойнинг саккизинчисида, шанба куни кечқурун Қосимбекнинг уйига бориб оғиз очдик. Битта эгарланган от тортиқ қилди.

Якшанба куни Халифанинг уйида оғиз очилди. Битта эгарланган от пешкаш қилди. Эртасига Хожа Муҳаммадали ва Жонносирни лашкар ишлари бўйича чақиртирган эдик, вилоятларидан етиб келишди.

Ойнинг ўн иккинчисида, чоршанба куни, Комроннинг тоғаси Султонли мирзо (мен Хостдан Кобулга кетаётган йили Кошғарга кетган эди – у ҳақда зикр этгандик) келди.

Ойнинг ўн учинчисида, пайшанба куни Юсуфалини қайтариш ва умуман, орадан кўтариш ниятида отланиб, Деҳи Якуб дарёсининг Кобул тарафидаги сайхон ерда тўхтадик. Жўнар чоғимиз Бобохон ахтачи менга ярамасроқ отни тутди, аччиғимдан юзига бир мушт урдим. Тўртинчи бармоғим тубидан синди. Ўша пайти унча оғримеди. Келиб кўнимжойда тўхтаганимизда анча ташвиш берди. Узоқ вақт азоб тортидим. Ёза олмасдим, синган жой кейинчалик битиб кетди. Шу сафар тўхтаган кўнимжойда эканимизда менинг холам Давлатсултон хонимнинг Қутлукмуҳаммад деган кўкалдоши Кошғардан, хоним ҳузуридан хат-хабар келтирди. Шу куни дилазокнинг улуғлари Бухон ва Мусо келиб, тортиқлар билан менга илтифот кўрсатдилар.

Ойнинг ўн олтинчисида, якшанба куни Қўчбек келди.

Ойнинг тўққизинчисида, чоршанба куни йўлга тушиб, Бичокдан ўтиб, хар доимги жойда, ана шу Бичок анҳорининг ёкасида тўхтадик. Бомиён, Кохмард ва Ғўрий – Қўчбекка тааллуқли вилоятлар ўзбакка яқин ерда жойлашганлиги боис Қўчбекни бу юришдан озод қилиб, ушбу қўнимжойдан ўзим ўраган салла ва бош-оёқ сарпо инъом қилиб, вилоятига кетиши учун рухсат берилди.

Ойнинг йигирма биринчисида, жума куни Бодом Чашмага келиб тушдик. Эртаси Борикобга келдик. Бир ўзим Қоратуни сайр қилиб келдим. Ушбу юртда дарахтдан асал топилди. Манзилма-манзил олдинга қараб юрдик.

Ойнинг йигирма олтинчисида, чоршанба куни Боғи Вафога келиб тўхтадик.

Пайшанба куни фақат боғда бўлдим. Жума куни кўчиб, Султонпурдан ўтиб тўхтадик. Шу куни Шохмир Ҳусайн ўз вилоятидан келди. Бухон ва Мусо бошчилигида дилазокнинг амалдорлари ҳам шу куни келишди. Саводга Юсуфзайини бирёқлик қилиш учун жўнаётган эдик, дилазок маликлари, Ҳашнағарда халқ кўп, дон-дун ҳам кўп топилади, дея арз қилиб бизни Ҳашнағарга боришга ундадилар. Маслаҳат қилиб, Ҳашнағарда дон-дун кўп экан, у ердаги афғонларни босиб, Ҳашнағар ва Паршавор кўрғонларини бу дон-дун захираларини жойлаштириш учун тайёрлаб, Шохмир Ҳусайнни бир гуруҳ йигитлари билан ўша ерга қўйишни келишиб олдик. Бу ишларни бажариш учун Шохмир Ҳусайнга вилоятига бориб, курол-яроғини келтириши учун ўн беш кун муддатга рухсат берилди. Эртаси йўлга тушиб, Жўйи Шохийга келиб тўхтадик. Тангриберди, Султон Муҳаммад дўлдой ортимиздан шу қўнимжойга келдилар. Ҳамза ҳам Қундуздан шу куни келди.

Ойнинг охирида, якшанба куни Жўйи Шохийдан кўчиб, Қирқарикка келиб тушдик. Мен бир неча хос кишиларим билан солга тушдим. Ҳайит хилолини шу жойда эканимизда кўрдик. Дарайи Нурдан бир неча уловда шароб келтиргандилар, шом намозидан кейин шароб ичиб зиёфат қилдик. Мажлисда Муҳибали қўрчи, Хожа Муҳаммадали китобдор, Шохҳасан, Шохбек, Султон Муҳаммад дўлдой, Дарвеш Муҳаммад сорбон иштирок этардилар. Дарвеш Муҳаммад тоиб эди. Кичиклигимдан ичмайдиган одамга ичишни таклиф қилмаслик одатим бор эди. Ҳар доим суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад катнашарди, бироқ уни ичишга ҳеч қачон мажбур қилган эмасдик. Хожа Муҳаммадали уни ўз ихтиёрига қўймай, таклиф қилавериб, охири ичирди.

Ҳайит тонгида, душанба куни йўлга тушдик. Йўлда хуморни даф қилиш учун маъжун едик. Маъжун еб кайф бўлган чоғимиз битта ханзал (табобатда ишлатиладиган аччик тарвуз) олиб келдилар. Дарвеш Муҳаммад ханзални авваллари кўрган эмасди. Мен унга Ҳиндистоннинг тарвузи деб, бир карч кесиб бердим. Берилиб тишлади, кечгача оғзидан аччиғи кетмади. Гарм чашманинг тепасида тўхтаб, яхни тортилаётган пайти анчадан буён ўз ерида бўлган Лангархон келиб от ва анчагина маъжун тортик қилиб, илтифот кўрсатди. Биз яна юрдик ва Ядабирга келиб тўхтадик. Аср намози пайти бир неча хос кишиларим билан солга тушиб, бир курўхча пастга сузиб бориб, яна қайтиб чиқдик. Эртаси жўнаб, Хайбар довони тубида тўхтадик.

Шу куни Султон Боязид Нилобдан Пора йўли билан ўтиб, бизнинг хабаримизни топиб, ортимиздан келиб: «Афридий афгон кўч ва моли билан Порада ўтирибди. Шолиси жуда кўп экилган экан, пишиб ҳаммаси йиғилмасдан турибди», деган хабарни айтди. Ҳашнағардаги юсуфзай афгонлари устига боришга аҳд қилганимиз боис унинг сўзларига эътибор қилмадик. Пешин намози чоғи Хожа Муҳаммадалининг чодирисида шароб мажлиси бўлди. Шу мажлиснинг ўзида бу ерларга келишимиз кайфиятини шарҳлаб, Бажаврга – Хожа Калонга Султон Тароҳийдан бериб юбордик. Фармон хошиясига мана бу байтни битгандим:

*Сабо ба лутф биғў он газоли раъноро,
Ки сар ба кўху биёбон ту додаи моро.*

(Мазмуни:

*Эй тонг ели, у гўзал оҳуга юмишқлик билан айтки,
Бизни тоғу саҳроларга улоқтирган сенсан.)*

Тонгда у ердан кўчиб, довондан пастга тушиб, Хайбар тоғи оралиғидаги тор йўллардан ўтиб, Алимасжидда тўхтадик. У ердан пешин намози пайти отланиб, партолни орқада қолдириб, иккинчи пос бўлганида Кобул сувининг қирғоғига келиб бироз ухладик. Саҳарда кечик топиб, сувдан кечиб ўтдик. Посбонлар бизнинг келаётганлигимиздан хабар топган афгонларнинг кочиб кетганликлари ҳақида хабар келтирдилар. Яна юриб, Савод дарёсидан ўтиб, афгонлар экинзорларининг ўртасида тўхтадик. Бизга таъриф қилиб айтганларининг ярмича, ҳатто чорагича ҳам дон топилмади. Ҳашнағарни мана шу ғалла умиди билан тартибга солиш режаси ўзгарди. Бизни бу юришга ундаган дилазок маликлари хижолатда қолдилар. Аср намози вақтида Савод дарёсидан Кобул тарафга кечиб ўтиб, жойлашдик.

Эртаси тонгда Савод дарёси кирғоғидан жўнаб, Кобул дарёсидан кечиб ўтиб, тўхтадик. Кенгашга катнашадиган бекларни чорлаб, маслаҳатлашиб, Султон Боязид айтган Афридий афғони устига хужум қилиб, унинг моли, дон-дуни, кўчи (рўзғор ашёлари) билан Паршавор кўрғонини тартибга келтириб, у ерга кўямиз, деган қарорга келдик. Ҳиндубек қавчин ва Хостнинг амирзодалари шу манзилда эканимизда келдилар.

Шу куни маъжун ейилди. Дарвеш Муҳаммад сорбон, Муҳаммадий кўкалдош, Гадои тағойи, Асас бор эди. Сўнгра Шайххасанни ҳам чакиртирдик. Овқат тортилганидан сўнг, аср намози пайти солга кирдик. Лангархон Ниёзийни ҳам солга таклиф қилдик. Намозшом пайти солдан чиқиб, қароргоҳга келдик. Қабул қилган қароримиз бўйича дарё кирғоғидан сахар кўчиб, Жомдан ўтиб, Алимасжид сувининг бошланиш жойида тўхтадик.

Ортимиздан келган Абулҳошим Султонали: «Арафа кечаси Жўйи Шоҳийдан Бадахшондан келаётган бир киши билан Жамруддан ўтган эдим, у Султон Саидхон Бадахшон устига келгани аниқ эканлигини айтди. Мен подшоҳга хабар қилиш учун келмоқдаман», деди. Бекларни чорлаб, кенгаш қилиб, бу хабар туфайли Паршавар кўрғонини тартибга солиш ишини тўхтатиб, Бадахшонга жўнаш учун орқага қайтилди. Лангархонга тўн кийдириб, Муҳаммадали жанг-жангга кўмакчилар тайинлаб, рухсат берилди. Ўша куни кечкурун Хожа Муҳаммадалининг чодирисида чоғир мажлиси бўлди. Эрта билан у ердан жўнаб, Хайбар довонидан ошиб, довон тубига жойлашдик. Хизрхайл элати кўп ножоиз ишлар кўрсатди. Кўшин ўтаётганида ортда қолган, кирғоқда тўхтаган аскарларга ўқлар отиб, отларини ўғирлаб кетардилар. Уларнинг адабини бериб, қулоғини бураб кўйиш керакка ўхшаб қолди. Шу ўй билан довон тубидан сахарда жўнаб, Деҳи Ғуломонда тушландик. Пешин намози пайти отларга ем бериб, йўлга тушдик.

Кобулдаги хизрхайл элатини қўлга олиб, мол-мулкани ҳисоблаб чиқиб, бу ҳақда бирор кишидан хабар жўнатишини тайинлаб Муҳаммад Ҳусайн кўрчини Кобулга шошилинич жўнатдик. Яна Бадахшондан ҳар қандай хабар бўлса, уларни батафсил шарҳлаб битиб, бирор кишидан зудлик билан юборишини ҳам тайинладик.

Ўша кеча иккинчи посгача юриб, Султонпурдан бир озгина ўтиб тўхтадик, бир лаҳза ухлаб, яна отландик. Хизрхайл қавми Биҳар ва Масхигиромдан Қора дарёгача бўлган ҳудудларда жойлашган экан. Тонг отай деб

колганида келиб хужум бошладик. Кўпгина моли ва бола-чакаларни аскарлар кўлига тушди. Одамларининг озгинаси токка якинлашганда, токка қараб кочиб кутулди.

Эртаси Қилоғуга келиб тушилди. Шу юртда кирғовул ушладик. Ортда колган урук ҳам ўша куни шу кўнимжойда эканимизда келиб кўшилди. Вазирий афғон ҳар доим яхши мол бермасди. Бу сафар сиёсатимиздан кейин уч юзта кўй торттик килди.

Бармоғим чикканлиги боис ҳеч нима ёзмаётган эдим, ушбу юртда якшанба куни – ойнинг ўн тўртида озрок бир нарса ёздим.

Эртаси тонгда хирилжи, шамухайл бошлик афғонларнинг улуғлари келдилар. Дилазокнинг катталари одамларининг гунохларидан кечишимизни ўтиниб сўрадилар. Гунохларидан ўтиб, асирларни озод килдим. Торттик килган моллари тўрт минг кўй эканлигини аниқлаб, улуғларига тўнлар кийдириб, солик ундирувчиларни тайинлаб, жўнатдим.

Бу ишларни тартибга солгач, ойнинг ўн саккизинчисида, пайшанба куни йўлга тушиб, Бихар ва Масхигиромда тўхтаб, эртасига Боғи Вафога келдим. Боғи Вафода энг яхши махаллар эди. Ҳовли майдони буткул себаргазор, анор дарахтлари сап-сарик – хушранг хазон бўлибди. Анорлар дарахтларда кип-кизил, норунж дарахтлари ям-яшил бўлиб яшнаб турарди. Дарахтлардаги норунжларнинг саноғи йўк, бироқ ҳали охиригача сарғайган эмасди. Анорлари гарчи бизнинг ўлкалардаги яхши анорлардек бўлмаса-да, яхши эди. Боғи Вафода шу сафар вақтимизни ҳар галгидан чоғрок ўтказдик. Шу боғда ўтказган уч-тўрт кун ичида бутун аскарлар тўйиб анор едилар.

Душанба куни боғдан кўзгалдик. Мен у ерда биринчи паҳаргача қолиб, баъзиларга норунж таркатдим. Баъзи бекларга бир туп норунж, баъзи бекларнинг иккитасига бир норунж тупидаги меваларни инъом этдик. Қишда Ламғонга сайр қилиш ниятимиз бор эди. Ҳовузнинг атрофидаги йигирмага якин норунж дарахтини эҳтиёт қилиб саклаб қўйишларини буюрдим.

Шу куни Гандамакда тўхтаб, эртаси тонгда Жигдаликка етиб келдик. Шом намозига якин шароб зиёфати бўлди, анчагина хос амалдорларим қатнашаётган эди. Зиёфат охирлаб қолганида Қосимбекнинг жияни Гадойи Мухаммад мастликдан анча ғалва кўтарди. Маст бўлиб мен суянган ёстикка суяниб колди. Гадойи тағойи уни мажлисдан кўтариб олиб чикиб кетди.

Эрта сахарда у кўнимжойдан жўнаб кетдик. Кўруксой ёнидаги Борикоб бўйлаб юқорига қараб сайр қилиб бордим. Бир неча терак дарахтлари жуда

зўр хазон бўлибди. Ўша ерда тўхтаб, йилкирон ошини (вабо, ўлат йилларида қилинадиган худойи оши) торттирдик. Хазон боис бўлди, шароб ичдик. Йўлдан кўй келтириб, кабоб қилишларини буюрдим. Балут (эман) шохларидан ўт ёкиб, томоша қилиб ўтирдик. Менинг келаётганимни эшитган Мулло Абдумалик девона бу хабарни Кобулга етказишини ёлвориб сўради. Кобулга Мулло Абдумаликни жўнатдик. Ҳасан набира Мирзохон ҳузуридан менинг ёрдамимга кўз тутиб келган экан. Бу ерга келиб илтифот кўрсатди. Кун киёмдан ошгунича шу ерда ичилди. Сўнгра йўлга отланилди. Мажлис аҳли обдон маст бўлганди. Саййид Қосим шу қадар маст бўлган эдики, икки навқари кўп ташвишлар билан от устига солиб лашқаргоҳга олиб бордилар. Дўстмуҳаммад Боқир шундай маст бўлган эдики, Аминмуҳаммад тархон ва Мастий чухра бошчилигидагилар ҳар қанча уринсалар ҳам уни отга миндиролмасдилар. Бошидан сув қўйсалар ҳам фойдаси бўлмасди. Шу пайт бир тўда афғон пайдо бўлади. Аминмуҳаммад тархон шаробдан кайфи ошиб Дўстмуҳаммадни шундай аҳволда душманга қолдириб кетгандан кўра, бошини кесиб олиб кетганимиз яхши, деган хаёлга боради. Уни юз машаққат билан от устида олиб келадилар.

Ярим кечада Кобулга етиб келдик. Эрталаб маҳкамага Кошғарга Султон Саидхон қошига элчиликка юборилган Қулибек келиб, илтифот кўрсатди. Бешка мирзойи итарчини Қулибекка қўшиб элчиликка юборган эдик, у ерларнинг матоларидан бир лахтак совға келтирди.

Зулқатда ойининг аввалида, чоршанба куни Қобилнинг қабри бошига ёлғиз ўзим бориб, сабуҳий қилдим. Кейин мажлис аҳли бирин-кетин келдилар. Кун ёйила бошлаганда Боғи Бинафшага бориб, ҳовуз бўйида ичилди. Тушга яқин ухлаб, пешин намози чоғи яна ичилди. Мана шу пешин намози пайтидаги суҳбатда аввалги суҳбатларда сира шароб берилмаганлар – Тенгриқулибек билан Маҳдийга шароб бердим. Хуфтон намози пайти ҳаммомга келдим. Ўша кеча ҳаммомда эдим.

Пайшанба куни Яҳё Нухоний бошчилигидаги Ҳиндистон савдогарларига тўнлар инъом этиб, рухсат берилди.

Ойнинг тўртинчисида, шанба куни Кошғардан келган Бешка мирзога тўн кийдириб, совғалар бериб, кетиши учун рухсат берилди.

Якшанба куни дарвозанинг юқори тарафида жойлашган кичик сурагхонада суҳбат бўлди. Торгина хужра бўлганлиги боис мажлис аҳли ўн олти киши эди.

Душанба куни Исталифга хазон сайрига борилди. Шу куни маъжун еган эдик. Ўша кеча каттик ёмғир ёғди. Мен билан бирга келган беклар ва хос амалдорларимнинг кўпчилиги менинг Боғи Калон ичида тикилган чодиримга кирдилар. Эртасига шу боғда чоғир мажлиси бўлди. Кечгача ичилди. Эртаси тонгда сабухий килдик. Маст бўлиб ухлаб қолиб, пешин намози пайти Исталифдан жўнаб кетиб, йўлда маъжун едик. Аср намози-га якин Бехзодийга етиб келдик. Хазон жуда кўп тушганди. Хазон сайри чоғида шаробга майли бўлган хамрохлар, маъжун ейилганига қарамай, шароб суҳбати қилишга тезладилар. Тўкилган хазонлар шу қадар гўзал эдики, сарғайган дарахтлар остига ўтириб шароб ичдик.

Хуфтон намози пайтигача ўша ернинг ўзида хурсандчилик қилдик. Халифанинг хизматчиси Мулло Махмуд келди. Уни ҳам зиёфатга чорладик. Абдулло каттик маст эди, Халифа ҳақида сўз кетганда, Мулло Махмуднинг шу ерда эканлигидан ғофил холда, мана бу мисрани ўкиди:

Бар ҳар ки бингари, ба ҳамин доғ мубталост.

(Мазмуни:

Кимга қарасанг, шу дардга мубталодир.)

Мулло Махмуд маст эмас эди. Ҳазил йўсинида бу мисрани ўқигани учун Абдуллога эътироз билдирди. Абдулло гап нимадалигини сезиб қолиб, қийин ахволга тушди, кўп ширин гап-сўзлар қилди.

Пайшанба куни хазонларни сайр қилиб, кечкурун шом намози вақтида Чорбоққа келиб тушдим.

Ойнинг ўн олтинчисида, жума куни Боғи Бинафшада маъжун еб, бир неча хос кишиларим билан кемага кирдик. Кейинроқ Хумоюн билан Комрон ҳам келди. Хумоюн бир ўрдакни яхши отди.

Ойнинг ўн саккизинчисида, шанба куни Чорбоғдан тун ярмида йўлга тушдим, посбон ва отбоқарларни ортга қайтариб юбордим. Мулло Бобонинг кўпригидан ўтиб, Деварин дараси билан кўтарилиб, Қўшнодир ва Бозорларнинг коризи (ер ости ариғи) ёнидан ўтиб, Хирсхона (айиқ уйи)-нинг орқасидан айланиб бориб, эрталаб бомдод намози пайти Турдибек Хоксорнинг коризига етдим. Турдибек келганимдан хабар топиб, ҳаяжон билан олдимга югуриб чикди. Турдибекнинг муҳтожликда яшаши маълум эди. Келаётиб ўзим билан юз шоҳрухий олган эдим. Турдибекка бериб: «Шароб ва керакли нарсаларни тайёр қилгинки, холи қолиб, телбаларча

шароб ичиш истагим бор», – дедим. Турдибек шароб учун Беҳзодий томонга кетди. Отимни Турдибекнинг кулларидан бирининг кўлига бердим. Ўзим кориз орқасидаги бир тепаликка жойлашдим. Бирпас ўтган эди ҳамки, Турдибек бир кўза шароб келтирди. Икковлашиб ичишга киришдик. Турдибек шароб олиб келаётганида Муҳаммад Қосим барлос ва Шохзода билиб қолибдилар. Менинг бу ерда эканимдан хабарсиз, Турдибекнинг ортидан яёв келаверишибди. Уларни суҳбатга таклиф қилдик. Турдибек: «Хулхул энаганинг сиз билан шароб ичиш армони бор», – деб қолди. Мен: «Мен ҳам хотин кишининг ичганини кўрган эмасман, суҳбатга чақиринг», – дедим. Шохи деган қаландар билан яна коризда ишлайдиган бир рубобчини ҳам суҳбатга чорладик. Шом намози вақтигача кориз орқасидаги тепаликда ўтириб ичилди. Ундан кейин Турдибекнинг уйига келиб, шам ёруғида хуфтон намози вақтигача ичдим. Ҳеч муболағасиз, жуда ажойиб суҳбат бўлди. Мен ётдим. Мажлис аҳли яна бир уйга бориб, тун ярмигача ичдилар. Хулхул энага келиб, менга кўп шалойинликлар қилди. Охири ўзимни мастликка солиб ундан кутулдим. Хаёлимда одамларни ғафлатда қолдириб, ёлғиз ўзим отга миниб, Истарғачга бораман, деган ўй бор эди. Одамлар билиб қолгач, бунга эришолмадим.

Охири, тун ярмида отландим. Турдибек билан Шохзодага хабар қилиб, учаламиз отларга миниб, Истарғачга қараб кетдик. Бомдод намози пайти Исталифнинг остида жойлашган Хожа Ҳасан мавзесига етиб бордик. Бир муддат тўхтаб, маъжун еб, хазон сайри қилдик. Офтоб чикқанида Исталиф боғига тушиб, узум еб, отланиб, Истарғачга тегишли ерлардан Хожашихобда тўхтаб, ухладик. Оға мирохўрнинг уйи шу атрофда экан. Уйғонгунимизча ош пишириб, бир кўза шароб ҳозирлаб қўйибди. Куз жуда яхши келганди. Бир неча пиёла шароб ичиб, йўлга тушдик. Пешин намози вақтида Истарғачда бир яхши хазонбоғда тўхтаб, суҳбат курдик. Бир лаҳзадан сўнг Хожа Муҳаммадамин келди. Хуфтон намози вақтигача ичилди. Ўша куни ва кечқурун Кобулдан Абдулло асас, Нурбек, Юсуфали келдилар. Эрталаб ош еб, отларга миниб, Истарғач пастадаги подшоҳий боғни сайр қилдик. Бир олма дарахти яхши хазон бўлганди, ҳар бир шоҳида беш-олти барг қаторлашиб қолганди, агар рассомлар қанча ҳаракат қилиб чизсалар ҳам, бундай чизолмасдилар. Истарғачдан жўнаб, Хожа Ҳасанда ош еб, шом намози вақтида Беҳзодийга келиб Хожа Муҳаммад Аминнинг Имом Муҳаммад исмли навқарининг уйида шароб ичилди. Эртаси, чоршанба куни Кобул чорбоғига келдик.

Ойнинг йигирма учинчисида, пайшанба куни кўчиб, калъага кирдик. Жума куни Муҳаммадали Ҳайдар рикобдор¹ бир лочин тутиб келиб, тортик қилди.

Ойнинг йигирма бешинчисида, шанба куни Чинор боғида зиёфат бўлди. Хуфтон намози пайти у ердан жўнадик. Саййидқосим ўтган бир ишдан уялиб юрарди. Қайтишда унинг уйида тўхтаб, бир неча қадах ичилди.

Зулҳижжа ойининг аввалида, пайшанба куни Қандаҳордан Тождиддин Махмуд келиб, илтифот кўрсатди.

Ойнинг ўн тўққизинчисида, душанба куни Муҳаммадали жанг-жанг Нилобдан келди.

Сешанба куни Сангархон жанжуҳа Бхирадан келиб, илтифот кўрсатди.

Ойнинг йигирма учинчисида, жума куни Алишербекнинг тўрт девонидан бахрлар, вазнлар тартиби билан ғазал ва байтларини сайлаб олаётган эдим, яқунига етди.

Ойнинг йигирма еттинчисида, сешанба куни арқда зиёфат бўлди. Бу суҳбатда, кимки суҳбатдан маст бўлиб чиқса, бундан кейин у кишини суҳбатга чорламаймиз, деган фармон бўлди.

Зулҳижжа ойининг охирида, жума куни Ламғонни сайр этиш ниятида йўлга тушдик.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ (1519–1520) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Мухаррам ойининг аввалида, шанба куни Хожа Сеёронга келдик. Тепаликка янги ариқ чиқарилган эди, унинг ёқасида шароб мажлиси бўлди. Эрталаб отланиб, Региравонни сайр қилиб, Саййидқосим Булбулийнинг уйига тушиб суҳбат курдик. Тонгда у ердан отланиб, маъжун еб, Билгарга бориб тушдик. Кечқурун ичиладиган бўлса ҳам эрталаб хуморбосди қилдик. Пешин намози вақтига Дурномага бориб, тушдик. Ичкилик базми бўлди, эрталаб хуморбосди қилдик. Дурноманинг каттаси Ҳақлод ўз боғини тортик қилди.

Пайшанба куни отланиб, Нижровда тожиклар қишлоғида тўхтадик.

Жума куни Чихл кулба билан Борон дарёси ўртасида ов қилдик, жуда кўп кийик овладик. Қўлим азобда бўлганлиги боис ўқ отмаётган эдим. Бир яхши

¹ Рикобдор – узангини ушлаб подшоҳни отга миндирувчи ва от ёнида борувчи.

торгиладиган ёй билан бир кийикнинг қўлтиғидан отдим. Ўқ пархонасининг ярмигача кирди. Аср намози пайти овдан қайтиб, Нижровга келдик. Эртаси тонгда Нижров эли берадиган тортик олтмиш олтин қилиб белгиланди.

Душанба куни Ламғонни сайр этиш ниятида йўлга чиқдик. Бу сайрда Хумоюн ҳам биз билан бирга бўлади, деган хаёлда эдим. Бирок у қолиш истагини билдирди, Кўра довоида унга рухсат бердик. Ўзимиз келиб Бадровда тушдик. У ердан жўнаб Уғбуда тўхтадик. Борон дарёсида балиқчилар анча балиқ тутдилар. Аср намози пайти солга жойлашиб олиб, ичдик. Шом намозидан сўнг солдан чиқиб, оқ уйда ҳам ичдик. Ҳайдар байроқдорни Деварин кофирлари олдига юборгандик. Бодипечнинг тубида кофирларнинг катталари бир неча мешда шароб келтириб, илтифот кўрсатдилар. Довондан тушганимизда ҳаддан ташқари кўп чигиртка кўрдик. Эрталаб солга тушиб, маъжун еб, Бўлдондан пастроқда сувдан чиқиб, қароргоҳга келдик. Солимиз иккита эди.

Жума куни йўлга тушиб, Мандировардан пастроқдаги тоғ этагига жойлашдик. Кечкурун ичкилик базми бўлди.

Шанба куни солга тушиб, Дарута дарасидан ўтиб, Жаҳоннамойдан юқориоқда солдан чиқдик. Одинапур олдидаги Боғи Вафога бордик. Нингнаҳор туманининг ҳокими Қиём Ўрдушоҳ солдан чиққанимизда келиб, илтифот кўрсатди. Лангархон Ниёзий анча вақтдан буён Нилобда эди, йўлда олдимизга келиб, илтифот кўрсатди. Боғи Вафода тўхтадик, норунжлари жуда сарғайибди, майсалари роса етилибди, кўп хушхаво жой бўлибди. Беш-олти кун Боғи Вафода бўлдик.

Қирқ ёшга етиб ичишни ташлайман – тойиб бўламан, деб ният қилгандим, қирқ ёшга тўлишимга оз вақт қолганди, мен эса ҳаддан ташқари кўп ичардим.

Ойнинг ўн олтинчисида, якшанба куни сабуҳий қилиб хушимизга келиб, маъжун еяётган чоғимиз Мулло Ёрак панжгоҳда мухаммас усулига боғлаган накшини (куйини) ижро этди. Яхши куй боғлабди. Анча маҳаллардан бери бундай нарсалар билан шуғулланмасдим. Менда ҳам бир нима яратиш нияти пайдо бўлди. Шу муносабат билан «Чоргоҳ»га куй боғладим. Ўрни келганда зикр этилади.

Чоршанба куни, сабуҳий қилганимизда мутойиба учун: «Кимки сортача сўз айтса, бир қадах ичсин», – дедик. Шу сабаб билан кўп киши бир пиёладан ичдилар. Бомдод намози вақти чаман ўртасидаги толлар тагида

Ўтирдик. «Кимки туркийча сўз айтса, бир кадах ичсин», – дейилди. Бунда ҳам жуда кўп киши бир пиёладан ичди. Офтоб чикканида ховуз бўйида норунж дарахтлари тагида ўтириб ичдик. Эртасига Дутаҳдан солга тушиб Жўйи Шохийга, ундан чикиб, Атарга бордик. Атардан отланиб, Дарайи Нурни сайр қилиб, Сувсон кишлоғига бориб қайтиб, Амлада тўхтадик. Хожа Калон Бажаврни яхши бошқарди. У менинг суҳбатдошим бўлгани учун уни чақиртириб, Бажаврни вақтинчалик бошқаришни Шох Мир Ҳусайн зиммасига юкладик.

Ойнинг йигирма иккинчисида, шанба куни Шох Мир Ҳусайнга рухсат берилди. Шу куни ҳам Амлада ичилди. Эртасига ёмғир ёккан эди. Кунарга боргач, Маликқулининг уйи жойлашган Кулигиромга келиб, ўртанча ўғлининг норунжзор тепасида жойлашган уйида тўхтадик. Ёмғир ёғаётганлиги боис норунжзорга бормай, ўша ернинг ўзида ичдик. Ёғин беҳад кўп ёғди. Бир тилсим билардим, шуни Мулло Алихонга ўргатдим. Тўрт парча қоғозга ёзиб, тўрт тарафга осди. Шу заҳоти ёмғир тиниб, ҳаво очилиб кетди. Эрталаб солга тушдик. Бошқа бир солга баъзи йигитлар кирдилар.

Бажавр, Савод, Кунар ва ўша тарафларда бир бўза тайёрлайдилар. Ўтлар илдизи ва дориворлардан тайёрланадиган «ким» деган бир нарса бор. Нондек думалоқ-думалоқ қилиб ясаб, қуришиб саклайдилар. Бу бўзанинг ачитқиси мана шу «ким» бўлади. Баъзи бўзалари каттиқ маст қилади. Аммо ғоят аччиқ ва бемаза. Бу бўзани ичмоқчи бўлдик, аммо аччиқлигидан ичолмай, маъжун едик.

Нариги солда ўтирган Асас, Ҳасан икрак ва Мастийга шу бўзадан ичинглар, деб буюрилди. Ичиб, маст бўлиб Ҳасан икрак бемазагарчилик қила бошлади. Асаснинг ўзи ҳам каттиқ маст бўлган эди, қайта-қайта нохуш қилиқлар қилди. Шундай танг аҳволда қолдикки, хаёлимга уларни солдан тушириб, дарёнинг у тарафига ўтказиб ташласакми, деган фикр келди. Яна баъзилар улар учун кечирим сўрашди.

Бу пайтда Бажаврни Шох Мир Ҳусайнга иноят қилиб, Хожа Калонни чақиртирдик. Чунки Хожа Калон суҳбатдош дўстим эди. Унинг Бажаврда бўлиши узоққа чўзилди. Бажаврдаги ишлар анча яхшиланган, деб ўйладим. Шох Мир Ҳусайн Бажаврга кетаётганида Кунар дарёси кечигида биз билан учрашиб қолди. Чақириб, баъзи оғзаки топшириқлар бериб, ўзимнинг камаримни инъом қилиб, рухсат бердим.

Нургил тўғрисиға етганимизда бир қари киши келиб, садақа сўради. Солдагиларнинг бири тўн, бири салла, бири белбоғ каби нарсалар бердилар. Қария кўп нарсалар олди. Ярим йўлда бир ёмон жойда сол қаттиқ урилиб, зарб еди. Анча ваҳимаға тушдик. Гарчи сол чўкиб кетмаган бўлса-да, Мирмуҳаммад жолабон (солчи) сувға йикилиб тушди. Тунни Атар яқинида ўтказдик.

Сешанба куни Мандироварга келдик. Қутлуккадам, Давлатқадам ва отаси қальанинг ичида суҳбат кураётган эдилар. Гарчи унча яхши жой бўлмаса ҳам, уларнинг кўнгли учун бир неча пиёла ичиб, аср намози пайти кўнимжойға келдик.

Чоршанба куни Киндгар чашмасиға бориб, сайр қилдик. Киндгар Мандировар туманиға тегишли кишлокдир. Бутун Ламғанотда фақат шу кишлокда хурмо бор. Бу кишлок тоғ этагидан юқориқда жойлашган. Хурмозорлари шарқий тарафида. Бу булок хурмозорнинг ёнида, чеккароқдан оқиб чиқади. Чашма бошидан олти-етти қари қуйироқда ғусл қилиш учун тошлардан қалаб пана жой қилибдилар. Сувни шу даражада юқорига олиб чиқибдиларки, сув ғусл қилаётган кишининг бошидан қуйилади. Бу чашма суви жуда юмшоқ, киш кунлари одамға бу сув аввал бироз совуқ туюлади, сўнгра турган сайин одамға хуш ёқади.

Пайшанба куни Шерхон Таркалоний уйиға тушириб зиёфат қилди. Пешин намози вақти у ердан жўнаб, ясалган балиқхоналарда балиқ тутдилар. Аввалроқ бу балиқхона аҳволоти ҳақида ёзган эдик.

Жума куни Хожа Мирмирон кишлогининг яқинида тўхтадик. Шом намози вақтида зиёфат бўлди.

Шанба куни Алишанг билан Алангор оралиғидаги тоғда ов қилдик. Бир тарафдан алангорликлар, яна бир тарафдан алишангликлар доира ясаб, тоғдан кийикларни пастға ҳайдадилар. Жуда кўп кийик ўлди. Овдан қайтиб Алангорда маликлар боғида тўхтаб, суҳбат курдик. Олдиндаги тишимнинг ярми синиб, ярми қолган эди, бугун таом еяётганда қолган ярми ҳам синди. Эрталаб бу ердан чиқиб, балиққа тўр солдик. Туш чоғи Алишангға бориб, боғда ичилди. Эртаси куни тонгда кўп ёмон ишлар қилиб, ноҳақ қонлар тўккан Алишанг малиги Ҳамзахонни қон талаб этаётган душманларига топширдим, қасосларини олдилар.

Сешанба куни вирд (дуо) ўқиб, Ёнбулок йўли билан Кобулга қараб жўнадик. Аср намози вақти Алғату дарёсидан кечиб, намозшом пайти

Қорабуғага келиб отларга ем берилди. Тезда озгина овкат хозирладилар, отлар арпасини еб тугатгач, яна йўлга тушдик.

ҲИНДИСТОН

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ЎТТИЗ ИККИНЧИ (1525–1526) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Тўққиз юз ўттиз иккинчи йил сафар ойининг аввалида, жума куни, офтоб кавс буржига кирган пайт эди, Ҳиндистон сафарини бошладим. Якланг тепалигидан ўтиб, Дехи Якуб дарёсининг ғарбий томонидаги ўланг сайхонликда тўхтадик. Бу манзилда эканимизда етти-саккиз ой бурун Султон Саидхон хузурига элчиликка кетган Абдумалик кўрчи хоннинг Янгибек кўкалдош деган кишиси билан олдимизга келди. Хонимлар ва хондан хатлар, арзимас совға ва дуолар келтирди. Лашкарни жангга тайёрлаш ишлари боис икки кун шу кўнимжойда турдик. Бу ердан жўнаб, йўлда бир бор тўхтаб, Бодомчашмага келиб тушдик. Шу кўнимжойда маъжун едик.

Чоршанба куни Борикобда тўхтаганимизда Ҳиндистонда қолган Нурбекнинг укалари Хожа Ҳусайн девон Лоҳўр холисотидан (даромадидан) юборган йигирма минг шохрухий олтин ашрафий ва тангаларни олиб келишди. Бу пулларнинг катта қисмини Балх арбобларидан бири Мулло Аҳмад орқали Балхдаги ишларни яхшилаш учун бериб юбордим.

Ойнинг саккизинчисида, жума куни Гандамакка келиб тушганимизда қаттиқ тумов бўлдим. Оллоҳга шукр, у енгил ўтди.

Шанба куни Боғи Вафога келиб тушдик. Ҳумоюн мирзо ва нариги тарафдаги лашкарнинг келишини кутиб бир неча кун Боғи Вафода туриб қолдик.

Ушбу тарихда Боғи Вафонинг чек-чегараси ва беғубор гўзал манзараси ҳақида бир неча бор эсга олдик. Жуда сафоли боғ бўлган. Харидорлик кўзи билан караган киши унинг қандай ер эканлигини билади. У ерда неча кун турган бўлсак, ичадиган кунларимиз жуда кўп ичдик ва сабухий қилдик, ичмаган кунларимиз маъжун еб, сухбат қурдик. Ҳумоюн ваъдалашган муддатдан анча кеч қолганлиги учун кескин сўз ва қаттиқ дағдаға билан хат битиб жўнатдим.

Сафар ойининг ўн еттинчисида, якшанба куни сабухий қилиб ўтирган эдик ҳамки, Ҳумоюн келди. Кеч келганлиги учун қаттиқ сўзлар билан бироз койидим. Хожа Калон ҳам шу куни Ғазнидан келди.

Ўша душанба окшомининг ўзидаёк йўлга тушиб Султонпур билан Хожарустамнинг орасига солинган янги боғда тўхтадик.

Чоршанба куни у ердан жўнаб кетдик. Жола (сол)га тушиб Қўшгунбазгача шароб ичиб бордик. Қўшгунбазда солдан чикиб, лашкаргоҳга қайтиб келдик. Эртаси куни ҳам лашкарни жўнатиб, солга тушиб маъжунхўрлик килдик. Одатда, лашкар тўхтайдиган кўнимжой Қирқарикда бўларди. Қирқарикнинг тўғрисига борганимизда канча тикилиб қарамайлик, лашкарнинг асари ҳам кўринмади. Отлар ҳам пайдо бўлмади. Хаёлимга: «Гармчашма бу ерга яқин, балки кўшин ўша ерда тўхтагандир», деган фикр келиб ўша ерга ўтиб кетдик. Гармчашмага етиб борганимизда кун кеч бўлиб қолганди. У ерда ҳам тўхтамасдан, кечаси бўлганига қарамай, сузиб кетавердик. Бир ерда солни тўхтатиб, бир муддат уйқулаб, намоз пайти Ядабирга чикиб олдик. Кун кўтарилганда аскарлар кўрина бошлади. Лашкар Қирқарикнинг теварагига – бизга кўринмайдиган ерга жойлашган экан.

Солда Шайх Абулважд, Шайх Зайн, Мулло Алихон, Турдибек Хоксор сингари ва яна шеър айтувчи кўпгина кишилар бор эди. Сухбатда Муҳаммад Солиҳнинг ушбу байтини эсга олдик:

*Жое ки ту боши дигареро чи кунад кас,
Маҳбубии ҳар ишвагареро чи кунад кас?!*

(Мазмуни:

*Ҳар бир – қарашмачининг муҳаббатини нима қилсин киши,
Сен бўлган жойда бошқани нима қилсин киши?!)*

Шунга ўхшатиб бирор нима айтинг, дедим. Табъи назми бор кишилар шеър айтишга тушдилар. Мулло Алихон билан кўп ҳазиллашар эдик, унга ҳазил қилиб, ёдимга келган ушбу байтни бадиҳа қилиб ўқидим:

*Монанди ту мадҳушу қареро чи кунад кас,
Ҳар говкуну мода қареро чи кунад кас?!*

(Мазмуни:

*Сенга ўхшаиш ҳушсиз қарни нима қилсин киши,
Ҳар бир ҳўкизга ўхшаган ва ургочи эшакни нима қилсин киши?!)*

Илгари яхшими, ёмонми, жиддийми ё ҳазилми, нима хаёлимга келса, мутойиба йўли билан баъзан шеър қилиб айтардим. Жуда ёмон ва кўпол шеър бўлса ҳам ёзиб қўйиларди. «Мубаййин»ни шеърга солаётган чоғим,

ожиз хаёлимга ва маҳзун кўнглимга сўзларни бундай кайд этган тилга ва фикрини ёмон сўзларга сарфлаган кўнгилга хайф; бундай маънони пайдо қилган ва яна кўпол хаёлларни хотирга келтирган ундай кўнгилга афсуслар бўлсин, деган фикр келди.

Бир-икки кун ўтиб, Бигромга келиб тўхтаганимизда тумов бўлиб, исит-маладим. Бу шамоллашим йўталга олиб келди. Ҳар йўталганда кон тупу-рардим, кўп иситмаладим. Бу иситма қондан эди. Дард қаердан эканлигини тушундим: «Фа ман нақаса фа иннама янкусу ала нафсиҳ ва ман авфа бима аҳада алайҳиллоҳа фасаюътиҳи ажран азийман». (Мазмуни: Кимки қасамини бузса, ўзига зиён қилди, ким Оллоҳга ваъдасини бажарган бўлса, унга улуғ мукофотлар бор.)

*Не қилайин сенинг била, эй тил,
Жиҳатингдин менинг ичим қондур,
Неча яхши десанг бу ҳазл ила шеър –
Бириси фаҳшу бири ёлгондур,
Ҳар десанг қуймайин бу журм била,
Жилавингни бу арсадин ёндур.*

«Раббано золамна анфусана ва ин лам тағфир лана ва тарҳамна ланаку-нанна мин ал-хосирин». (Таржимаси: «Оллоҳим, биз ўз нафсимизга зулм қилдик, агар бизни мағфират этмасанг ва бизларга раҳм қилмасанг, албатта, биз зиён-бахтсизликдадирмиз».)

Яна бошдан гуноҳларимни кечиришини ёлвориб, узр сўраб, кўнгилни бундай бўлмағур хаёллардан, номуносиб ишлардан тиндириб, қаламни синдирдим. Унинг даргоҳидан гуноҳкор бандаларга бу каби танбеҳларнинг келиши катта давлат, булардан огоҳ бўлган банда бахтиёрдир.

Кечки пайт бу ердан жўнаб, Алимасжидда тўхтадик. Бу жой тор бўлганлиги боис мен одатдагидек бир тепалик устига ўрнашдим. Аскарлар-нинг ҳаммаси бир тарафда жойлашган, мен тушган тепалик эса ҳаммасига ёндош эди. Кеча аскарлар ёққан оловдан ғаройиб тарзда ёришиб кетади. Ҳар сафар бу ерда тўхтаганимизда шу боис ичардик. Бу гал ҳам шу ерда тўхтаганимизда ичилди. Тонг отмасидан маъжун еб, йўлга отландим. Ўша куни рўза ҳам тутдим. Бигромнинг яқинига келиб тушилди.

Эртаси шу ерда қолиб, карк овига отландик. Аскарларимиз Бигром олдидаги Сиёҳобдан ўтиб, оқим бўйлаб пастга қараб ҳалқа солиб борди. Озгина йўл босиб ўтганимиздан кейин орқадан бир одам келиб, Бигром-

нинг яқинидаги кичик чангалзорга карк кириб кетди, аскарлар у ернинг атрофини ўраб турибдилар, деди. Шу боис отларнинг жоловини қўйиб юбориб, олдинга учдик. Чангалзорни халқа бўлиб ўраб турганлар шовқин кўтаришлари билан карк чиқиб, далага қараб қоча бошлади. Ҳумоюн ва у тарафдан келганларнинг ҳеч бири каркни кўрмаган эдилар, ҳаммаси каркни истаганларича томоша қилдилар. Бир курўхга яқин жойгача қувиб бориб, жуда кўп ўк отиб, уни йиқитдилар. Бу карк на бир одамга ва на бир отга ҳамла қилди. Яна иккита каркни ҳам ўлдирдилар. Хаёлимга доим: агар фил билан каркни рўбарў қилса, улар бир-бирига қандай муомала қилишарди, деган фикр келарди. Бир сафар филбонлар филларни олиб келаётганларида бир карк уларнинг олдидан чиқиб қолди. Филбонлар филларни олдинга қараб ҳайдадилар, карк уларга қараб юрмай, бошқа томонга қочди.

Бигромда турган кунимиз баъзи бек, хос амалдор, котиб ва маҳкама бошлиқларидан олти-етти кишини сарқор қилиб, Нилоб кечигида кемадаги аскар халқини номма-ном ёзиб, сонини аниқлаб келишларини тайинладим.

Кечқурунига тумов бўлиб, иситмаладим. Бу шамоллаш йўталга тортди. Ҳар йўталганимда қон тупурадим, анча ваҳимали кечди. Оллоҳга шукрки, икки-уч кундан кейин ҳаммаси ўтиб кетди.

Бигромдан ёмғир ёғиб турган пайти жўнаб, Кобул дарёси қирғоғига тушдик. Ҳиндистондан Давлатхон ва Ғозихон йигирма-ўттиз минглик қўшин йиғиб, Каланурни олди, энди Лоҳўр устига юрмоқчи, деган хабар келди. Мен Мўминали Тавочини шошилинич жўнатиб, биз тезда етиб борамиз, боргунимизча, уруш бошламай турсинлар, деб тайинладим. Икки манзил тўхтаб, ойнанинг йигирма саккизинчисида, пайшанба куни Синд ёқасига тушдик.

Раби ул-аввал ойнанинг бошида, шанба куни Синд дарёсини кечиб, Качакот дарёсидан ўтдик ва унинг соҳилида тушилди. Кемаларга белгиланган беклар, котиблар ва маҳкама ходимлари лашкардаги аскарлар сонини аниқлаб, маълум қилдилар. Катта-кичик, яхши-ёмон навкар ва навкар бўлмаганлар – ўн икки минг киши рўйхатга олинди. Бу йил далаларга ёмғир оз ёғди. Тоғ этагидаги вилоятларда эса ёмғир яхши бўлганди. Озиқ-овқат захирасини тўлдириш ташвишида тоғ этаги билан Сийалкот йўли орқали кетдик. Ҳаатий гаккар вилояти тўғрисида етганимизда бир анхорнинг ҳар ер-ҳар ерида жуда кўп сув тўпланиб қолганини кўрдик. Бу сувлар тамоман яхлаб қолган, муз жуда қалин бўлмаса-да, бир бармоқча

келарди. Ҳиндистон ерларида бундай муз камдан-кам учрайди. Музни фақат ўшанда кўрдик. Неча йилдан бери Ҳиндистонда яшаётган бўлсак-да, бундан бошқа ерда қор ва муздан асар ҳам, аломат ҳам кўрмадик.

Синддан жўнагач, беш манзилда тўхтаб, олтинчи бор кўчганимизда, Жуд тоғига туташган Балнат жўғи тоғининг остидаги сув ёқасида жойлашган Бағйаллар юртига келиб тушдик. Эртаси куни эл учун дон-дун топиш мақсадида шу кўнимжойда қолдик. Ўша куни арақ ичилди. Мулло Муҳаммад Парғарий кўп хикоятлар айтиб берди, ҳатто бемазалик ҳам қилди. Мулло Шамс ҳам жонга тегадиган эртақчи эди, бир гапини бошласа, кечга-ча тугатолмасди. Озиқ-овқат излаб кетган қул ва хизматчилар, яхши-ёмон кишилар чангалзор ва тоғларни, кийин ва ўтиб бўлмас ерларни бемақсад, натижасиз кезиб, бир неча кишини йўқотдилар. Кичик тункатор шу ерда ҳалок бўлди.

У ердан жўнаб, Баҳат дарёсининг Желамдан куйироқдаги кечигидан ўтдик. Сийалкотда кўмак учун қолдирилган, вилояти Биймругирий ва Акрийада бўлган Вали қизил бизни кўриш учун қошимизга келди. Сийалкотни химоя қилишга қолмаганлиги учун унга ғазаб ва таъна билан хитоб қилган эдим, у: «Мен вилоятга келган эдим, Хусрав кўкалдош Сийалкотдан чиқаётганида менга хабар ҳам қилмади», деб зорланди. Унинг бу узрини қабул қилдим ва: «Агар Сийалкотни асраш учун қолмаган бўлсанг, унда нега Лоҳўрда бекларга бориб қўшилмадинг», деб айтганимда, у мулзам бўлиб қолди. Уруш яқинлиги боис унинг бу гуноҳига унча эътибор қилмадик.

Ушбу жойдан Саййид Тўфон, Саййид Лочинни кўш от билан Лоҳўрдаги бекларнинг олдига: «Уруш бошламанг, Сийалкот ёки Парсаруга келиб, бизга қўшилинг», деган сўзлар билан шошилишч жўнатдим.

Ҳамманинг оғзида: Ғозихон ўттиз-қирқ минг киши йиғибди; Давлатхон қари ҳоли билан белига қилич боғлабди; булар уруш бошласалар керак, деган гаплар эди. Хаёлимга: «Гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нуҳ» («Гоҳ ўн бир яхши, гоҳ тўққиз») деган мақол келди. Демак, иш қўлдан чиқиб кетмаслиги учун Лоҳўрдагиларни ўзимизга қўшиб, бирга урушаверайлик. Бекларга одам юбориб, бир масофа йўлни босиб ўтиб, қўшинни Чаноб дарёси қирғоғида жойлаштирдим. Йўлдан бориб, Бахлўлпурга ўтиб, у подшоҳлик ери эди, сайр қилдик. Бахлўлпур кўрғони Чаноб дарёсининг қирғоғида баланд жар устида жойлашган. Бу ер менга жуда ёқди. Сийалкот элини шу ерга кўчириш ҳақида ўйладим. Оллоҳ хоҳласа, фурсат бўлиши билан уларни кўчираман.

Бахлўлпурдан қароргоҳгача кемада келдик. Кичик зиёфат уюштирилди. Баъзилар арак, баъзилар бўза ичишди, баъзилар эса маъжун едилар. Кемадан хуфтон намозидан кейин чиқиб, чодирда ҳам озгина ичилди. Отлар чарчагани учун бир кунни шу дарё қирғоғида ўтказиб, уларга дам бердик.

Раби ул-аввал ойининг ўн тўртинчисида, жума куни Сийалкотга келиб тушдик. Доим Ҳиндистонга борсак, тоғ ва дала-даштан сон-саноксиз жат¹ ва гужурлар² ҳўкизу кўтос овлаш учун тушиб келишарди. Бебошлик ва зулм қилувчилар мана шу бадбахтлар эди. Бурун бу ерлар душман ери эди. Биз уларга унча тазйик қилолмасдик. Энди бу вилоятлар бизга ўтганидан кейин ҳам улар олдинги ишларини давом эттирдилар. Сийалкотнинг қароргоҳга келаётган яланғоч, фақир, бечора кишиларига ташланиб, уларни талон-торож қилишга тушдилар. Бебошлик қилганларни топтириб, икки-учтасини пора-пора қилдирдим. Душман қаерда эканлигини биладиган одамлардан биз билан қайси жойда тўқнашиши мумкинлигини аниқлаб, бизга айтиб юборсинлар, дея Лоҳўр бекларига Сийалкотдан Шоҳим Нурбекни чопар қилиб жўнатдим.

Ушбу қароргоҳга бир савдогар келиб, Султон Иброҳимхон Оламхонни яксон этганини хабар қилди. Бунинг шарҳи шундай: Оламхон рухсат олгандан кейин ҳамроҳларига қарамай, иссиқ кунда икки масофа йўлни бир қилиб, Лоҳўрга келади. Оламхонга рухсат берилган пайти бутун ўзбек хон ва султонлари Балхни ўраб олган эдилар. Оламхонга Ҳиндистон сари юришга рухсат бериб, ўзимиз Балх устига отландик.

Лоҳўрга келгандан кейин Оламхон Ҳиндистондаги бекларга подшоҳ сизларнинг менга ёрдамчи бўлишингизни айтди, мен билан бирга юринг, Ғозихонни ўзимизга қўшиб Дехли ва Огра устига юрамиз, деб айтибди. Беклар унга шундай дейдилар: «Ғозихонга қандай ишонч билан қўшиламыз. Бизга қачон Ғозихон укаси Ҳожихонни ўғли билан даргоҳга юборса ёки уларни гаров тариқасида Лоҳўрга жўнатса, у ҳолда, унга қўшилинг. Шундай бўлмаса, қўшилманг, – деган фармон бўлган. Сиз ҳам туну кун у билан жанг қилдингиз, яна қандай ишонч билан қўшилишингиз мумкин. Сизга ҳам қўшилинг, деб маслаҳат бермаймыз».

Беклар шундай сўзларни айтиб, уни қайтаришга қанча уринмасинлар, фойдаси бўлмади. Оламхон ўғли Шерхонни Давлатхон ва Ғозихоннинг

¹ *Жат* – Ҳиндистонда яшовчи бир халқ.

² *Гужур* – Ҳиндистонда яшовчи бир халқ. Жатгужур деб ҳам номланади.

олдига юборди, ўғли улар билан учрашиб, сўзлашдилар. Бир неча муддат бандда бўлиб, Лоҳўрга банддан кочиби келганига икки-уч ой бўлган Диловархонни ҳам ўзлари билан бирга олиб бордилар. Лоҳўрда вилоят берилган Маҳмудхон Хонижахонни ҳам ҳамроҳ қилиб олдилар. Кўринишича, улар Давлатхон ва Ғозихон Ҳиндистонга қўйилган бекларни ва умуман, мамлакатнинг бу тарафини ўзларига олади, деб, гапни бир жойга қўядилар. Диловархон билан Ҳожихон Оламхонга кўшилишлари, Дехли ва Огра вилоятларини олишлари керак эди. Исмоил Жилвоний ва яна айрим амирлар келиб Оламхон билан кўришадилар. Шундан сўнг Дехлига қараб тўхтамасдан, шошиб жўнаб кетадилар. Андарийга етганларида Сулаймон Шайхзода ҳам Оламхонни келиб кўради. Уларнинг кўшини ҳаммаси бўлиб ўттиз-қирқ минг кишига етарди. Улар Дехлига келиб, шаҳарни ўраб оладилар, бироқ жанг бошлай олмайдилар, кўрғондагиларга бирор зиён-захмат ҳам етказолмайдилар.

Султон Иброҳим уларнинг бирлашганидан хабар топиб, улар устига кўшин тортади. У яқинроқ борганда иттифокчилар ҳам хабар топиб, кўрғон устидан ўтиб Султон Иброҳим кўшинига қараб юрдилар. Улар агар кундуз куни уруш бошласак, афғонлар бир-биридан уялганидан қочиби кетмайди; кечаси бостириб кирсак, қоронғу кечада биров-бировни танимайди ва ҳар ким ўзига-ўзи бошлиқ бўлади, деб душмангача олти курўх бўлган жойдан кечаси бостириб киришни келишиб оладилар. Қуёш ботаётганида улар отларига миниб икки марта шайланадилар, кечанинг икки ёки уч қисмини от устида ўтказиб, орқага чекиниш лозимми ёки олдинга юриш керакми, деган масалада гапни бир ерга қўёлмай, учинчи марта кечанинг бир паҳари қолганда ҳужум бошлайдилар. Буларнинг тунги ҳужуми (шабихуни) – чодир ва ўтоққа ўт қўйиш экан. Ҳаммаёққа бир бошдан ўт қўйиб, тўполон кўтарадилар. Жалолхон жағҳат ва баъзи амирлар келиб Оламхон билан кўришадилар.

Султон Иброҳим ўзининг бир неча яқин кишилари билан бирга тонггача ўз кичик саройчасидан кўзгалмайди. Унгача тонг ҳам отиб қолади. Оламхоннинг одамлари халқни талаш ва ўлжа ундириш билан машғул бўладилар. Султон Иброҳимнинг аскарлари душман кўшини анча оз эканини кўради. Шу боис кичик бир гуруҳ ва битта филни уларга қарши қўядилар. Фил олдинга қараб югурганида булар тўхтамай қочадилар. Шу қочганича Оламхон Миёни Дуоб томонга кечиби ўтади, Панипат атрофидаги жойларда юриб, яна Панипат томонга қайтадилар, Андарийга етганларида бир баҳона

топиб Миён Сулаймондан уч-тўрт лак пул олади. Исмоил Жилвоний ва Оламхоннинг катта ўғли Жалолхон булардан ажралиб, Миёни Дуоб тарафга кетадилар.

Оламхон йиккан аскарларнинг Сайфхон, Дарёхон, Маҳмудхон, Хонижаҳон, Шайх Жамол Фармулий каби бир қисми ва яна бошқа кишилар уруш бошланмасиданок қочиб, Иброҳимнинг олдига борадилар. Оламхон, Диловархон ва Ҳожихон Саҳринддан ўтишлари билан бизнинг келиб Малўтни олганимиздан хабар топадилар. Ҳар доим менга хайрихоҳ бўлган ва мени деб уч-тўрт ой асирликда бўлган Диловархон Оламхонни ташлаб, Султонпурдаги манзилга келиб, Малўтни эгаллаганимиздан уч-тўрт кун ўтганда, Малўт атрофларида бизнинг олдимизга келиб, хизматимизга кириш истагини билдирди.

Оламхон ва Ҳожихон Шатлут сувидан кечиб, Дун билан Даштнинг ўртасидаги тоғда жойлашган Гангўта деган бир берк қўрғонга келиб кирадилар. Бизнинг афғон ва ҳазоралардан ташкил топган хужумчиларимиз келиб, уларни ўраб олишади. Бундай берк қўрғонни олишга деярли яқин қолганда қоронғу тушади ва камал қилинганлар қўрғондан чиқиб кетмоқчи бўладилар. Бирок отларнинг дарвоза олдида тўдаланиб қолганлиги боис камалдагилар у ердан чиқолмайдилар. Камал қилинганларнинг қўшинида филлари бор экан. Улар филларни олдинга ҳайдайдилар. Жуда кўп отларни филлар босиб ўлдиради. От билан чиқа олмаганларидан кейин, қоронғида яёв чиқиб, юз минг ташвишлар билан Малўтга кирмай, тоғ томонга қочиб кетган Ғозихонга бориб қўшиладилар. Ғозихон уларга рўйхушлик бермайди.

Оламхон иложсиз қолганидан Дуннинг пастидаги Паҳлўр атрофида эканимизда келиб хизматимга кириш истагини билдирди. Сийалкотда эканимда, Лоҳўрдагилардан одам келиб, эртага ҳаммаси келишиб, мулозамат қилишларини айтди.

Кейинги куни эрталаб йўлга тушиб, Парсаруга тушдик. Муҳаммадали жанг-жанг, Хожа Ҳусайн ва яна бошқа йигитлар шу ерда келиб, хизматимга кирдилар.

Душман доираси¹ Равий дарёсининг Лоҳўр тарафидаги қирғоғида экан, Бўжакдан бошлиқ тайинлаб, бир неча кишини хабар олиб келиш учун юбордик. Кечанинг учинчи паҳарида – тун охирлаб қолганда улар душ-

¹ Доира – лагерь, харбий база.

ман бизнинг келаётганимизни эшитиб, орка-олдига карамай, бетартиб бир ахволда кочаётганлиги хабарини келтирдилар.

Эрталаб сафар анжомлари, лашкарнинг кўч-кўронини кўйиб, Шохмир Хусайн ва Жонибекни ўша ерда колдириб, ўзимиз олдинга қараб жўнадик. Икки намоз ўртасида Каланурга келиб тушдик. Муҳаммад Султон мирзо, Одил Султон ва бошка беклар шу ерга келиб хизматимизга кирдилар.

Каланурдан эрталаб жўнаб кетдик. Йўлда бизга Ғозихон ва у билан бирга қочганларнинг яқин-атрофда эканлиги ҳақида хабар беришди. Муҳаммадий, Ахмадий, Қутлуккадам, Вали хозин ва яқинда Кобулда бекликка муносиб деб топилган беклар бошчилигида бу қочганлар ортидан қувиб бориш учун аскар жўнатдик. Агар уларни қувиб етолсалар жуда яхши, мабодо ета олмасалар, унда Малўт кўрғонидаги одамлар қочиб кетмасликлари учун кўрғоннинг бутун атрофини яхшилаб кўриклаш керак, деган қарорга келдик. Бундай эҳтиёткорликдан мақсад Ғозихонни қўлга олиш эди.

Бекларни илгари юбориб, Канвахийн тўғрисида Бийаҳ дарёсини кечиб ўтиб, тушилди. У ердан жўнагач, икки бора тўхтаб, кейин Малўт кўрғонининг тоққа қараб кетадиган йўли бошида тўхтадик. Бурун келган беклар ҳамда Ҳиндистондаги бекларга кўрғонни мустаҳкам ўраб олиш буюрилди.

Давлатхоннинг набираси – катта ўғли Алихоннинг Исмоил отли ўғли шу ерда эканимда келди. Уни бир қанча ваъдалар, таҳдид ҳамда ўз томонимизга оғдирадиган панд-насиҳат, дўқ-пўписалар билан яна кўрғонга – ортига жўнатиб юбордим. Жума куни ўрдуни илгари жўнатиб, кўрғонга ярим курўх колганида, тўхтадик. Ўзим келиб кўрғонни кўриб чиқиб, жанг пайтида ўнг қанот, чап қанот ва марказ қўшинлари турадиган жойларни белгилаб, қароргоҳга қайтдим.

Давлатхон одам жўнатиб, Ғозихон тоққа қочиб кетганини маълум қилди. Агар гуноҳимдан ўтса, кўрғонни топшириб, хизматини қилай, – дебди у. Хожа Мирмиронни юбордим. Давлатхоннинг кўнглидаги кўрқувларни ҳайдаб, олиб келди. Давлатхон ўғли Алихон билан келди. Биз билан урушиш учун белига боғлаган ўша икки қиличини бўйнига осишларини буюрдим. Иш шу даражага етганидан кейин ҳам сабаб-баҳоналар излайдиган шунчалар содда ва гўл одам бормикан. Уни олдинга олиб чиқдилар. Қиличларни бўйнидан олишларини буюрдим. Кўришаётган чоғида таъзим қилишга шошилмади. Буюрган эдим, оёғини тортиб куч билан тиз чўқтирдилар.

Олдимга ўтирғизиб, хинд тилини биладиган бир кишига сўзларимни унга тушунтиргинки, эсида тутсин, деб шундай дедим: «Мен сени ота дедим, сенга хурмат ва эҳтиром кўрсатиб, ўйлаганингдан ҳам яхшироқ муомала қилдим. Ўзингни ва ўғилларингни балужлар эшигида дарбадар бўлиб юришдан кутқариб қолдим. Аёлларинг ва ҳарамингдагиларни (оила аъзоларингни) Иброҳимнинг бандихонасидан халос қилдим. Татархоннинг уч қарўр (фойда келтирадиган) ерларини сенга иноят қилдим. Мен сенга қандай ёмонликлар қилдимки, кўксинг ва белингга иккита қилич боғлаб, лашкар тортиб, бизнинг вилоятларимиз устига бостириб келиб, бундай ғавғо ва фитна кўтарасан». Хайратдан тили сўзга келмай қолган бу пасткаш қария бир-икки тўнғиллаб, ҳеч сўз айтолмади, ишонч билан айтилган бундай ҳақ сўзларга у нима ҳам дея оларди? Хонадони ва ҳарамидогиларини ўзига қолдириб, қолган бор мол-мулкни олиб қўйишга қарор қилинди. Унга Хожа Мирмироннинг ёнига жойлашиш буюрилди.

Раби ул-аввал ойининг йигирма иккинчисида, шанба куни Давлатхоннинг хонадони ва ҳарамидогиларни калъадан эсон-омон чиқариб олиб кетишлари учун ўзим келиб, Малўт кўрғони дарвозасининг рўпарасидаги баланд ерга жойлашдим. Алихон чиқиб бир неча ашрафий тортиқ қилди. Аср намозига якин Давлатхоннинг хонадони ва ҳарамидогилар чиқа бошладилар.

Ғозихонни гарчи бу ердан чиқиб кетган деган бўлсалар ҳам, баъзилар уни кўрғонда кўрдик, деб айтишди. Шу боис дарвоза олдига ҳар бир гумондор кишини кузатишлари учун хос амалдор ва соқчилар қўйдим. Ғозихон кўзни чалғитиб чиқиб кетмасин, ахир бутун мақсадимиз Ғозихонни қўлга тушириш эди. Яна бирор киши гавҳар ва қимматбаҳо тошларни ўзи билан яшириб олиб чиққудек бўлса, уни қўлга олишларини буюрдим.

Ўша дарвоза қаршисидаги тепаликка чодир тиктириб, тунни шу ерда ўтказдим. Эргалаб Муҳаммадий, Ахмадий, Султон Жунайд, Абдулазиз, Муҳаммадали жанг-жанг, Қутлукқадам ва бир неча ички бекларга ичкарига кириб хазина ва бор мол-мулкни олиб чиқишлари учун фармон бўлди. Одамлар кўрғон дарвозаси олдида каттиқ шовқин-сурон кўтарган эди, сиёсат учун бир нечта ўк отдим. Бирдан бир дайди ўк Ҳумоюн мирзонинг қиссахонига тегди, шу захотиёк Ҳаққа жон таслим қилди.

Икки кечани шу тепаликда ўтказиб, душанба куни кўрғонга кириб айланиб, Ғозихоннинг кутубхонасига кирдим. Бир қанча нафис китоблар чиқди. Бир нечтасини Ҳумоюнга бериб, бир нечтасини Комронга юбордим. Улар

ичида илмий китоблар жуда кўп эди. Лекин бир караганда қимматбаҳо кўринган китоблар ичида арзийдигани унча кўп эмасди. Кечаси ўша ерда қолиб, эртасига ўрдага қайтиб келдим.

Биз Ғозихонни кўрғонда, деб ўйлаган эдик, бироқ бу номуссиз номард отаси, ака-укаси, онаси ва опа-сингилларини Малўтга ташлаб, ўзи санокли кишилари билан тоққа қараб қочибди.

*Мабин он беҳамиятро ки ҳаргиз
Нахоҳад дид рӯи некбахти,
Таносони гузинад хештанро,
Зану фарзанд бигзорад ба сахти.*

(Мазмуни: Ундай беҳамиятни кўрма, у ҳеч қачон хушбахтлик юзини кўрмайди. У ўз гавдасини қутқариб, хотин, бола-чақасини ёмон ҳолда қолдиради.)

Чоршанба кун бу жойдан отланиб, Ғозихон қочган тоққа қараб жўнадик. Малўт оғзидаги қароргоҳдан бир курўх йўл юриб, бир кўл ёнига тушдик. Шу ерда Диловархон келиб, хизматимда қолди. Давлатхон, Алихон, Исмоилхон ва яна уларнинг бир қанча қариндош-уруғларини асир қилиб Бхирадаги Малўт кўрғонига олиб бориб асрашлари учун Каттабекка топширдик. Қолганларига Диловархоннинг розилиги билан хун баҳоси белгилаб, бировларга битта-биттадан бериб юбордик. Баъзиларни кафилликка бериб юбордилар, баъзиларини асир қилиб сақладилар. Каттабек ўз асирларини олиб кетди. Давлатхон эса Султонпурга етганида вафот этди.

Малўт кўрғонини Муҳаммадали жанг-жанг зиммасига топширдик. Ўз тарафидан акаси Арғунни бир неча йигитлари билан у ерда қолдирди. Ҳазора ва афғон йигитларидан ҳам икки юз элликка яқини кўрғонга кўмак учун тайинланди.

Хожа Калон бир нечта туяга Ғазни шаробларидан ортган эди. Хожа Калон маскани кўрғон билан ўрду ўртасининг устидаги бир тепаликда жойлашганди. Ўша ерда суҳбат уюштирилиб, баъзилар шароб, баъзилар арақ ичдилар, ажиб бир суҳбат бўлди.

У ердан жўнаб, Малўт яқинидаги бир тоғ этагидаги паст тепалардан ошиб Дунга келдик. Ҳиндистонликлар тилида жулга, яъни ўтлоқ – яйловни «дун» дейдилар. Ҳиндистондаги оқар сувлардан бири мана шу дундадир. Дуннинг атрофида жуда кўп кишлоқлар жойлашган. Бу Жасвал вилояти бўлиб, Диловархон бу ердагиларга тоға бўлади. Дун – ажиб бир яйлов.

Анхорнинг атрофлари майсазор, баъзи жойларга шоли экишибди. Дуннинг ўртасидан уч-тўрт тегирмон сув оқиб ўтади. Яйловнинг кенглиги бир-икки курўх, баъзи ерлари уч курўх ҳам келади. Тоғлари тепаликка ўхшаш кичик-кичик тоғлардир, қишлоқлари шу тоғлар этагида жойлашган. Қишлоқлар бўлмаган жойларда товус ва маймун анчагина. Уй товуғига ўхшаш товуқлар ҳам кўпдир. Худди товуқнинг ўзи, фақат уларнинг кўпчилиги бир рангда.

Ғозихон ҳақида бирор ердан ишончли хабар чиқмагач, Турдика билан Бирийм Дэв Малиҳасга Ғозихон қаерда бўлса ҳам, қандай қилиб бўлмасин, қўлга олишларини буюрдим.

Бу Дун атрофидаги кичик тоғларга жуда яхши истехкомли қалъалар тушган. Шарқи-шимол тарафида 70–80 қари баландликдаги ерга – тик қоя устига Котла деган қалъа жойлашган. Унинг катта дарвозаси етти-саккиз қари баландликда жойлашган, кўтарма кўприк тушадиган жойнинг кенглиги ўн-ўн икки қари. Икки узун ёғочни кўприк қилишибди. От ва подаларни ўша ердан ҳайдаб олиб ўтадилар.

Ғозихоннинг бу тоғли худуддаги мустаҳкам кўрғонларидан бири шу Котладир. Бу ерда унинг одамлари ҳам бор экан. Хужумчилар у ерга етиб бориб, жанг бошлаб юбордилар. Улар яқинлашиб қолгандилар. Кеч киргач, кўрғон ичидагилар шундай мустаҳкам кўрғонни ташлаб қочдилар.

Бу Дун атрофларида яна бир мустаҳкам кўрғон Гангўта кўрғонидир. Унинг атрофи ҳам хатарли йўллардан иборат, лекин унча мустаҳкам эмас. Оламхон мана шу Гангўта кўрғонига яширинган эди, бу ҳақда бурун эслагандик.

Ғозихоннинг устига илғор (олдинда юрувчи аскарлар) жўнатгандан кейин оёғимни ҳиммат узангисига қўйиб, Оллоҳга таваққул тизгинини қўлга олдим ва Султон Иброҳим бинни Султон Искандар бинни Султон Баҳлул Лўдий афғоннинг устига юрдим. Ўша йиллари пойтахт Дехли ва Ҳиндистон ерлари унинг тахти тасарруфида эди. Ҳозирда унинг лашкарини бир лак (юз минг киши) дейишарди. Ўзи ва бекларидаги филларнинг ҳисоби мингтага яқинлашарди. Биз унга қараб юрдик. Бир манзил ўтганимиздан сўнг, Дипалпурни Боқи шиғовулга¹ иноят қилиб, уни Балхга кўмак учун жўнатдим. Балхдаги ишларни яхшилаш мақсадида анча пул ва Кобулдаги қариндошларга ҳамда бола-чақага Малўтни эгаллаганимизда қўлга киритган нарсалардан совғалар юборилди.

¹ *Шиговул* – подшоҳликда элчи ва меҳмонларни кутишга тайинланган киши.

Дундан пастда бир-икки манзил ўтганимиздан сўнг Шохимод Шерозий Оройишхон ва Мулла Муҳаммад Музаҳҳибнинг хатларини олиб келди. Улар хатда менга бирмунча хайрихоҳликлар изҳор қилиб, кўнглимдаги бу юриш ҳаракати ва ғайратини оширган эдилар. Биз пиёда чопаримиз орқали уларга иноят фармонлари ва илтифот мактублари битиб юбордик, ўзимиз олдинга қараб жўнаб кетдик.

Малўтдан чиққан ҳужумчилар Ҳарўр, Кахлўр ва ўша атрофдаги кириш кийинлигидан ҳеч ким яқинлашолмаган кўрғонларни эгаллаб, элини талаб, бизга келиб кўшилдилар. Оламхон ҳам хароб бўлиб, яёв-яланг бир аҳволда келди. Уни кутиб олишга бек ва хос амалдорларни юбордик, отлар ҳам жўнатдик. Шу ерда эканимизда келиб, хизматимизга кирди. Атрофдаги тоғ ва дараларни ўрганиш учун ҳужумчилар бориб, бир-икки кеча тунаб ҳам келди. Айтарли бирор яхши нарса қўлга кирмади. Шох Мир Ҳусайн, Жонибек ва яна баъзи йигитлар ҳужумга рухсат сўраб, кетдилар.

Дунда эканимизда Исмоил Жилвоний ва Бибаннинг хабарчилари икки-уч марта келишди. Мен ҳам улар истаганидек фармонлар юбордим.

Дундан жўнаб, Арўпарга келдик. Арўпарда эканимизда қаттиқ ёмғирлар ёғди. Анчагина совук бўлди. Оч-яланғоч Ҳиндистонликларнинг кўпи қирилиб кетди.

Арўпардан чиқиб, Саҳринднинг рўпарасида – Кармалда тўхтаган эдик ҳамки, бир ҳиндистонлик: «Султон Иброҳимнинг элчисиман», деб келди. Унинг хат ва ёрлиғи бўлмаса ҳам, у биздан бир кишини элчиликка юборишимизни сўраб, ялиниб-ёлворди. Биз ҳам унга ҳамроҳ қилиб тунги посбонларимиздан Саводийни жўнатдик. Бу бечоралар етиб боришгач, Иброҳим ҳар икковини ҳам асир қилибди. Иброҳимни тор-мор қилган кунимиз Саводий кутулиб келди.

Йўлда бир кеча тўхтаб, Банўр ва Санўр ерларини суғорадиган анҳор ёқасида тушдик. Бу Ҳиндистондаги бошқа дарёлардан ажралиб турадиган ягона тезоқар дарё, уни Гагар дарёси дейдилар. Читр ҳам шу дарё ёқасидадир. Дарё бўйлаб сайр қилиш учун юқорига қараб юрдик. Бу дарё Читрдан уч-тўрт қурўх юқорида, анҳорнинг четидан чиқиб келади. Дарё бўйлаб юқорироққа кўтарилганимизда бир кенг дарадан тўрт-беш тегирмон сув оқиб чиқаётганини кўрдик. Бу баландликдаги жойлар жуда гўзал ва энг хушхаво ерлардир. Ушбу дарёнинг дарадан чиқиб келадиган жойида чорбоғ барпо этишларини буюрдим. Бу сув далага тушиб, яна бир-икки қурўх оқиб

боради ва анҳорга кўшилиб кетади. Гагар суви эса чеккадан оқиб чиқади ва у мазкур дарё кўшиладиган жойдан уч-тўрт курӯх баланроқдан оқади. Ёмғир мавсумида бу дарёнинг суви жуда кўпаяди, Гагар дарёсига кўшилиб, Самана ва Сунам томон оқиб боради.

Шу жойда эканимизда Дехлининг бу тарафида турган Султон Иброҳимнинг у ердан чиқиб олдинга қараб жўнагани ва Ҳисори Феруза шикдори¹ Ҳамидхоний хоссахайлий Ҳисори Феруза ва ўша ердаги лашкари билан Ҳисори Ферузадан бу томонга қараб ўн-ўн беш курӯх берида келаётгани ҳақида хабар олдик. Каттабекни хабар келтириш учун Султон Иброҳимнинг қароргоҳига, Мўмин аткани Ҳисори Феруза кўшинига юборилди.

Жумод ул-аввал ойининг ўн учинчисида, якшанба куни Анбаладан чиқиб, бир кўл ёқасига тушдик. Мўмин атка билан Каттабек худди шу куни қайтиб келдилар. Ҳумоюнни Хожа Калон, Султон Муҳаммад дўлдой, Вали хозин бошчилигидаги ўнг қанотдаги кишилари билан ҳамда Ҳиндистонда қолган беклардан Хусравбек, Ҳиндубек, Абдулазиз, Муҳаммадали жанг-жангни, марказий кўшиндан, подшоҳ саройининг хос амалдорлари ва йигитларидан – Шохмансур барлос, Каттабек, Муҳибали ва яна бир неча кишини кўшиб Ҳамидхоннинг устига юришга тайинладик.

Бибан ҳам шу қароргоҳимизга келиб, илтифот кўрсатди. Афғон деганлари жуда кўпол ва беақл халқ бўлади. Гарчи навкарлари сони ва мартабаси бундан баланд бўлса ҳам, Диловархон, Оламхоннинг ўғлонлари – подшоҳзодалар бўлса ҳам, менинг олдимда ўтирганлари йўқ, бироқ бу Бибан ўтиришга изн сўради. Аммо унинг бу номаъқулчилигига ким ҳам қулоқ соларди!

Ойнинг ўн тўртинчисида, душанба куни эрталаб Ҳумоюн Ҳамидхон устига кўшин тортди. Ҳумоюн сараланган юз-юз эллик соқчи қисм йигитини ўзидан олдинроқ жўнатди. Бу йигитлар душманга яқинлашиб, кўл жангини бошлаб юбордилар. Бир-икки тўқнашувдан кейин орқадан Ҳумоюннинг қораси кўринди-ю, душман қоча бошлади. Юз-икки юз кишини отдан қулатиб, ярмининг бошини кесдилар, қолган ярмини етти-саккизта фили билан Ҳумоюннинг олдига келтирдилар. Ҳумоюннинг бу ғалабаси ҳақидаги хабарни ойнинг ўн саккизинчисида, жума куни туш вақтида, Бек Мирак мўғул ўша қароргоҳнинг ўзида эканимиздаёқ етқа-

¹ *Шикдор* – шаҳар даромадини олувчи.

зиб келди. Мен дархол Ҳумоюнга махсус бош-оёқ кийим ва отхонамдаги энг яхши отлардан бирини инъом этиб, яна бошқа мукофотлар ҳам ваъда қилдим.

Ойнинг йигирма биринчисида, душанба куни шу қароргоҳга Ҳумоюн юзтача асир ва етти-саккиз фил билан келиб, менга илтифот кўрсатди. Устод Алиқули ва милтикчиларга сиёсат учун асирларни милтик билан қириб ташлаш буюрилди. Ҳумоюннинг биринчи юриши ва биринчи кўрган иши шу эди. Бу унинг кейинги ниятлари учун кўп яхши аломат бўлди. Отлиқларимиз қочган кишиларни қувиб Ҳисори Феруза қалъасигача бордилар, у ерни қўлга олиб, талаб, қайтиб келдилар. Ҳисори Феруза қалъасини унга тегишли ва тобе бир қарўрлик вилояти билан Ҳумоюнга совға қилдим ва яна бир қарўр (юз лак) пул мукофоти ҳам бердим.

Бу қароргоҳдан кўчиб Шохободга келдик. Султон Иброҳимнинг қароргоҳига «тил» тутиб келиш учун одам жўнатдик ва шу боис бир неча кун шу ерда қолиб кетдик. Раҳмат пиёданни ғалаба ҳақидаги хабарлар билан Кобулга юбордик.

Ушбу қароргоҳда эканимизда, жумод ул-аввал ойининг йигирма саккизинчисида, душанба куни офтоб ҳамал буржига кирди. Тўққиз поз олтмиш биринчи йили Ҳумоюн ўн саккиз ёшда эди, унинг юзига устара ёки қайчи теккизилди.

Иброҳимнинг ўрдасидан ҳам унинг бир қурўх – икки қурўх юриб, ҳар бир қароргоҳда икки-уч кун тўхтаб-тўхтаб келаётганлиги ҳақида тинимсиз хабарлар кела бошлади. Биз ҳам олдинга қараб йўл олдик. Шохободдан чикқач, икки манзилда тўхтаб, Сарсаванинг тўғриси-га – Жуун дарёси қирғоғига келиб тушдик. Хожа Калоннинг навқари Ҳайдарқули «тил» ушлаб келиш учун юборилди.

Мен Жуун дарёси кечигидан ўтиб Сарсавани сайр қилдим. Ўша куни маъжун ҳам едик. Сарсаванинг чашмаси бор, озроқ сув шу чашмадан оқиб боради, ёмон жойлар эмас. Турдибек Хоксор бу ерни мақтаб таърифлади. Мен унга «Шу ер сеники бўлсин», дедим. Шу сабаб билан Сарсава Турдибекка берилди.

Бир кемага толор – тахтасупа ясаттириб олгандим. Баъзида шу кемада сайр қилардим, баъзан бошқа манзилга кўчганимизда ҳам шу кема билан келардим.

У қароргоҳдан чиқиб қирғоқ бўйлаб пастга қараб икки манзил юрган эдик ҳамки, «тил» тутишга борганлардан Ҳайдарқули Довудхон

Ҳайтимхонни беш-олти минг кишиси билан Миёни Дуоб тарафига ўтказибди. Иброҳимнинг доирасидан уч-тўрт курўх берида давра уриб ўтирганмиш, деган хабарни келтирди.

Жумод ул-охир ойининг ўн саккизинчисида, якшанба куни бу тўда устига Чинтемур султон, Маҳдий хожа, Муҳаммад Султон мирзо ва Одил султонни ва бутун чап қанот йигитлари – Султон Жунайд ва Шох Мир Ҳусайн ва Қутлуққадамни, марказдан – Юнусали, Абдулло, Аҳмадий ва Каттабекни илғор қилиб танладик. Пешин намози чоғи улар шу ердан дарёни кечиб ўтиб, аср ва шом намозлари оралиғида нариги қирғоқдан жўнаб кетдилар. Бибан мана шу ҳужум баҳонасида дарёдан ўтиб, қочиб кетди. Бомдод намози пайти аскарларимиз душман устига етиб борадилар. Озгина одам уруш бошлайдигандек бўлиб сафланади. Бизнинг одамларимиз яқинлашишлари билан улар қўриқиб қоча бошлайдилар. Иброҳимнинг доирасигача уларни отларидан қулатиб, қувиб бораверадилар. Довудхоннинг акаси Ҳайтимхонни, унинг сардорларидан бири шу киши эди, отдан тушириб, етмиш-саксон асир ва олти-етти фил билан олдимга олиб келдилар. Сиёсат учун аскарларнинг кўпчилиги қатл этилди.

Бу ердан жўнаб ўнг қанот, чап қанот ва марказ қўшинларини сафлаб, қўриқдан ўтказдим. Аскарларимизнинг сони биз мўлжаллагандан камроқ эди.

Шу кўнимжойда бутун лашкар халқи ҳолига яраша арава келтиришларини буюрдим. Етти юзга арава олиб келдилар. Устод Алиқулига Рум усули билан аравалар орасига занжир ўрнига хўкизнинг хом терисидан арқон эшиб тасма қилиб бир-бирига боғлашни буюрдим. Ҳар иккита арава ўртасига олти-етти тўра (қалқон) кўйилади. Милтиқлилар шу арава ва тўра – қалқонлар ортида туриб, милтиқ отадилар. Бу қурооларни тайёрлаш учун беш-олти кун шу ерда қолиб кетдик.

Ушбу асбоб ва қурооллар тайёр бўлганидан сўнг биз беклар ва билимдон сара йигитларни чақириб, умумий кенгаш ўтказдик. Панипат – бутун бир шаҳар. Унинг маҳалла ва уйлари кўп, бир томонимизда атрофдаги маҳалла ва уйлар бўлса, иккинчи тараф арава ва қалқонлар билан тўсилади, милтиқли ва пиёдалар арава ва қалқон ортига жойлаштирилади, деган фикрда тўхтадик.

Шу қарорга келиб, биз жўнаб кетдик. Бир манзил ўтиб, жумод ул-охир ойининг сўнгида, пайшанба куни Панипатга етиб келдик. Ўнг тарафи-

мизда шаҳар ва маҳаллалар жойлашган. Олдимизга тайёр бўлган арава ва қалқонлар қўйилди. Чап тараф ва яна баъзи ерларда хандаклар казиб, шохлардан тўсиклар кўтардик. Ҳар бир ўк отими (милтиклилар гуруҳи) ўртасида юз-юз эллик от чиқа оладиган жой колдирилди. Аскарларнинг баъзилари тараддувланиб ваҳимага тушдилар. Қўркув ва ваҳимага тушиш ўринсиздир. Тангри ниманики азалдан тақдирга битган бўлса, ундан бошқаси бўлмайди. Аммо уларни ҳам айблаб бўлмайди. Уларнинг ҳам ташвишга тушишга ҳақлари бор. Чунки ватанидан икки-уч ойлик йўлни босиб келиб, бегона қавм билан урушга киришган эдилар. На биз уларнинг тилини биламиз, на улар бизнинг тилимизни билишади.

*Парешон жамъэю, жамъе парешон,
Гурифтор қавмею, қавме ажойиб.*

Душман аскарларининг сони айни пайтда бир лак – юз минг кишига етарди. Ўзи ва амирларида бир-икки мингтага яқин филлари бор, дейишарди. Ота-бобосидан қолган хазинанинг ҳаммаси қўлида нақд эди. Ҳиндистонда шундай одат бор: агар шундай урушлар рўй бергудек бўлса, белгиланган муддат учун пулга навкар ёлланилади. Ёлланган кишиларни «бадхандий» деб атайдилар. Агар Султон Иброҳим шундай фикрга келса, юз минг, икки юз мингта навкарни ҳам ёллай оларди. Тангри таоло бизни ёрлақадимиз, у на навкарларини рози қила олди, на хазинасини улаша олди. Табиатида бахиллик ғолиб келган одам қандай қилиб йигитларини рози қила олади. Ўзи пул йиғишга беҳад берилган, тажрибасиз, гўр бир йигит эди. Унинг на келиши ва туришида саранжомлик, на юриши ва урушида ғайрат-иштиёқ бор эди.

Панипатда аскарларнинг ён-атрофига арава ва шохлардан тўсик ясаб, хандаклар казиб истехком қураётган пайтимиз Дарвеш Муҳаммад сорбон: «Бундай эҳтиёткорлик билан ҳимояланаётганимизда у бизга қарши келишга қандай имкон топади», деб айтди.

– Сен буларни ўзбек хон ва султонларига ўхшатыпсанми? – деб жавоб бердим. – Самарқандни ташлаб чиқиб, Ҳисорга келганимизда, ўзбекнинг барча хон ва султонлари йиғилиб, бизнинг устимизга бирлашиб, бостириб келиш ниятида Дарбанддан ўтдилар. Биз бутун лашкар ва мўғулнинг кўч-кўрони ва молларини маҳаллаларга яшириб, кўчаларни тўсиб қўйдик. Юриш-туришнинг ҳисоб-китобини олгач, хон ва султонлар Ҳисорни

химоялаш учун ҳаёт-мамотимизни тикканимизни кўрдилар. Ҳисор устига келишга кўзлари етмай, Чағониён атрофида жойлашган Навандокданок ортларига қайтиб кетдилар. Буларни сен уларга ўхшатма, булар ҳарбий ишни ва урушиш қуроллари каярдан билсинлар.

Тангри бизга кўмак берди, ҳаммаси мен айтгандек бўлди. Панипатда ўтган етти-саккиз кун мобайнида одамларимиздан оз-оздан бориб, уларнинг доирасигача яқинлашиб, кўпсонли душманга ўк отардилар ва бош кесиб келтирардилар. Душман эса на жойидан кўзғалди, на ҳамла қилди. Кейин бизга хайрихоҳ ҳиндистонлик бекларнинг маслаҳатига амал қилиб, Маҳдий хожа, Муҳаммад султон мирзо, Одил султон, Хусрав, Шоҳ Мир Ҳусайн, Султон Жунайд барлос, Абдулазиз мирохўр, Муҳаммадали жанг-жанг, Қутлукқадам, Вали хозин, Муҳибали халифа, Муҳаммад бахши, Жонибек ва Қоракўз бошчилигида тўрт-беш минг кишини тунги ҳужумга юбордик. Кеч кириб қолгани боис яхшилаб келишиб ололмай, тарқалиб кетиб, бирор иш қилолмадилар. Тонг отиб, кун ёришгунча, улар душман доираси (лагери) нинг яқинида эканида, душман ноғораларини чалиб, филлари билан саф тортиб чиқди. Гарчи бизникилар бирор иш қилолмаган бўлсалар ҳам, шунча кўп киши билан урушиб, бирор кишини йўқотмай, соғ-омон чиқдилар. Муҳаммадали жанг-жангнинг оёғига ўк тегди. Жароҳати хавфли бўлмаса-да, уруш куни у жангга ярамади.

Бундан хабар топиб, мен Ҳумоюнни аскарлари билан бир-бир ярим курўх олдинга – душман қаршисига юбориб, ўзим қолган жангчилар билан саф тортиб чиқдим. Тунги ҳужумга кетганлар келиб Ҳумоюнга қўшилдилар. Душман одамлари олдинга қараб, биз ҳам орқага қайтиб, тўхтадик.

Шу кеча ўрдуда ғалати (ёлғондакам) ғавғо кўтарилди. Илгари бундай шовкин-сурон кўрмаган кишилар кўркув ва ваҳимага тушиб қолдилар. Бироз вақт ўтгач, шовкин босилди.

Ражаб ойининг саккизинчисида, жума куни бомдод намози чоғи соқчилардан душманнинг саф тортиб келаётганлиги ҳақида хабар келди. Биз яна совутларни кийиб, қуролланиб отландик. Ўнг қанотда Ҳумоюн, Хожа Калон, Султон Муҳаммад дўлдой, Ҳиндубек, Вали хозин ва Пиркули Сийистоний турдилар. Чап қанотда Муҳаммад Султон мирзо, Маҳдий хожа, Одил султон, Шоҳ Мир Ҳусайн, Султон Жунайд барлос, Қутлукқадам, Жонибек, Муҳаммад бахши ва Шоҳхусайн Ёракий мўғул ғончи турдилар.

Марказнинг ўнг тарафига Чин Темур султон, Сулаймон мирзо, Муҳаммадий кўкалдош, Шохмансур барлос, Юнусали, Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Абдулло китобдор қўйилди. Марказнинг чап тарафига Халифа, Хожа Мирмирон, Аҳмадий парвоначи, Турдибек, Қўчбек, Муҳибали халифа ва Мирзобек тархон қўйилди. Ировулга (аскарнинг айғокчилик хизмати-ни килиб, олдинда борадиган қисми) Хусрав кўкалдош ва Муҳаммадали жанг-жанг етакчи бўлдилар. Абдулазиз мирохўрни тархга (ёрдамчи бўлинмага) бошлик килиб тайинладик. Ўнг қанотнинг четига Вали кизил ва Маликқосим Бобо Қашкани мўғуллари билан тўлғамага¹ сафладик. Чап қанот четидан Қарокўзи, Абулмуҳаммад найзабоз, Шайх Жамол барин, Махдий ва Тенгрикули Пишағи мўғулни тўлғамага сафладик. Душман аскарлари яқинлашишлари билан бу икки бўлак тўлғама ўнг ва чап тарафлардан душманнинг орқа тарафига айланиб ўтиб олади. Душманнинг қораси кўринганда аскарларнинг катта қисми ўнг қанотга қараб келаётганини кўрдик. Шу боис ёрдамчи бўлинмага бошчилик килаётган Абдулазизни ўнг қанотни мустаҳкамлаш учун юбордик.

Узоқдан қораси кўринган Султон Иброҳимнинг қўшини ҳеч ерда тўхтамай тезлик билан бизга қараб келаверди. Яқинрок келгач, уларга қорамиз кўринди. Бизнинг саф тортиб, жангга шай турганимизни кўриб, улар нима қилишларини билмай тараддудланиб қолдилар. Эсанкираб, туришни ҳам, келишни ҳам билмай, на жойида туролди, на аввалгидек тезлик билан тўхтамасдан илгарилашни ўйлади.

Тўлғамага тайинланган аскарларга ўнг ва чап қўлдан душманнинг орқа томонига ўтиб, ўқ отиб уруш бошлашлари, ўнг ва чап қанотлардагилар ҳам душман билан олишишлари учун фармон бўлди. Тўлғамадагилар душман орқасига ўтиб, ўқ ота бошладилар. Чап қанотдаги Махдий хожа жангни ҳаммадан олдин бошлаб юборди. Махдий хожага қарши бир тўда аскар бир фил билан бостириб келди. Махдий хожанинг одамлари кўп ўқ ёғдириб, уларни чекинишга мажбур қилди. Чап қанотга марказдан Аҳмадий парвоначи, Турдибек Қўчбек ва Муҳибали халифа ёрдамга юборилди. Ўнг қанотда ҳам жанг бошланиб кетди.

Муҳаммад Али кўкалдош, Шохмансур барлос, Юсуфали ва Абдуллога марказ қўшини олдида туриб жанг бошлаш буюрилди. Устод Алиқули ҳам

¹ Тўлғама – душман сафининг икки ёнида тартибсиз ҳужум қилиб, шошириш тактикаси.

марказ кўшини олдида туриб фарангидан¹ отди. Мустафо тўпчи ҳам марказий кўшиннинг чап канотидаги арава устидаги зарбзандан (тўпга ўхшаш курол) яхши зарбалар берди. Ўнг канот, чап канот, марказ ва тўлғамадагилар душманни ҳар тарафдан ўраб олиб, устига ўқ ёғдириб, жангни астойдил кизитдилар. Душман ўнг ва чап канотларга бир-икки марта қиска-қиска ҳамлалар ҳам қилди. Бизнинг жангчиларимиз уларнинг устига ўқ ёғдириб, яна марказ томонга сиқиб келдилар. Душманнинг ўнг ва чап каноти бир ерга тўпланиб қолиб, шу даражада тиқилинчлик ҳосил бўлдики, на олдинга юришга, на орқага қочишга йўл тополдилар.

Офтоб бир найза бўйи кўтарилганда урушни тезлаштиришга чақирилди. Тушгача жанг давом этди. Кун тушга етганида душман енгилди ва яксон қилинди. Тангри таоло фазлу карами билан бундай қийин ишни бизга осон қилди ва шу қадар кўпсонли лашкарни ярим кунда ер билан яксон қилди. Фақат Иброҳим ёнидаги бир жойнинг ўзида беш-олти минг киши ўлдирилди. Бошқа ерларларда ўлганларнинг сонини ўн беш-ўн олти минг киши, деб тахмин қилдик. Кейинроқ, Ограга келганимизда, ҳиндистонликлардан эшитишимизча, ушбу жангда қирқ-эллик минг киши ҳалок бўлган экан.

Душманни енггач, ортидан кузатиб бориб, отларидан йиқитиб олдик. Аскарларимиз отдан туширилган амир ва йигитларни олиб кела бошладилар. Тўда-тўда филларни филбонлари келтириб совға қилдилар. Иброҳимни жанг майдонидан чиқиб кетган, деб ўйлаб, махсус кўшиндаги Қисмтой мирзо, Бобо чухра ва Бужка бошчилигидаги кишиларни душман ортидан изма-из юбордик. Тезда қувиб етиб, Ограга боргунича уни қўлга олишларини тайинладим.

Иброҳим ўрдасининг ичи билан ўтиб, унинг кичик ҳовлиси – турар-жой ва уйларини айланиб чиққач, бир қорасув ёқасига тушдик. Аср намози пайти Халифанинг қайин укаси Тоҳир Табарий, Султон Иброҳимнинг жасадини жуда кўп ўликлар ичидан таниб қолиб, бошини келтирди.

Шу куниёқ Ҳумоюн мирзо, Хожа Калон, Шоҳмансур барлос, Юнусали ва Абдулло Вали хазиначини тезда бориб, Ограни қўлга киритиб, хазинани эгаллашларини тайинладим.

Махдий хожа, Муҳаммад султон мирзо, Одил султон, Султон Жунайд барлос ва Қутлукқадамнинг сафар анжомларини олиб кетаётган гуруҳдан

¹ Фаранги – Европадан келтирилган отиш қуроли.

ажралиб, илдамлаб Дехли кўрғонига кириб, у ердаги хазинани эгаллаб саклашларига қарор қилдик.

Эртаси куни тонгда бир курўх йўл юриб, отларга дам бериш учун Жуун ёқасига тушдик. Икки кеча шу ерда қолиб, сешанба куни Шайх Низом авлиёнинг мозорини тавоф қилиб, Дехлининг рўпарасида – Жуун кирғоғида тўхтадик. Ушбу чоршанба кечасиёк Дехли кўрғонини сайр қилиб, тунбўйи ўша ерда қолиб, эртаси – чоршанба куни Хожа Қутбиддиннинг мозорини тавоф қилиб, Султон Фиёсиддин Балбан ва Султон Аловуддин хилжийнинг макбара, иморатлари ва минорасини, Ҳавзи Шамсий, Ҳавзи Хосни, Султон Бахлул ва Султон Секандар макбаралари ва боғларини сайр қилиб, ўрдуга қайтиб, кемага кириб, арақ ичилди. Вали қизилга Дехлининг эшиқдорлиги (солиқ йиғувчиси мансаби)ни такдим этиб, Дўстни Дехли вилоятига девон қилдим, бор хазинани муҳрлашни ва бутун жавобгарликни уларнинг зиммасига юкладим.

Пайшанба куни бу жойдан кўчиб, Туғлақобод рўпарасига – Жуун кирғоғида тушдик.

Жума кунини ўша жойда ўтказдик. Мавлоно Маҳмуд, Шайх Зайн ва яна айрим кишилар жума намозига бориб, менинг номимга хутба ўқитдилар. Фақир ва мискинларга бироз пул тарқатиб, қароргоҳга келдилар.

Шанба куни у ердан жўнаб, жойдан-жойга кўчиб, Ограга йўл олдик. Мен бориб Туғлақободни сайр қилиб, қароргоҳга қайтдим.

Ражаб ойининг йигирма иккинчисида, жума куни Огра четида жойлашган Сулаймон Фармулийнинг уйига тушдик. Бу жой кўрғондан анча узок бўлганлиги боис эртаси куни Жалолхон жағҳатнинг уйига тушилди.

Биздан илгарирок келган Ҳумоюнни кўрғондагилар, узрларини айтиб, ичкарига киритмабдилар. Булар ҳам элнинг бебошлигини ўйлаб, хазинага қўл тегизмасин, деган ниятда биз келгунча Оградан чиқадиган йўлларни қўриқлаб, келишимизни кутиб турибдилар.

Бикрамажит ҳинду Гвалийар рожаси эди, унинг оталари Гвалийар вилоятида юз йилдан ортиқ ҳукмронлик қилганлар. Искандар Гвалийарни олиш мақсадида бир неча йил Ограда қолиб кетди. Кейин Иброҳим замонида Аъзам Ҳумоюн Серваний анча вақт астойдил курашди ва, охир-оқибат, уни сулх йўли билан олиб, унга Шамсободни берди. Султон Иброҳимнинг устига уруш бошлаганида, Бикрамажит жаҳаннамга равона бўлди. Болалари ва оила аъзолари Ограда эди. Ҳумоюн Ограга келганида Бикрамажитнинг оила аъзо-

лари кочишга уринадилар ва Ҳумоюн тайинлаган кишилар уларни кўриклаб туради, Ҳумоюн ҳам уларнинг таланишларига йўл қўймади. Ўз хоҳишлари билан Ҳумоюнга гавҳар ва қимматбаҳо тошлар совға қилибдилар. Улар ичида бир машҳур олмос бор эдики, уни Султон Аловуддин келтиртирган экан. Бу олмос шунчалар машҳурки, бир муқаййим (қиймат белгилловчи) унинг нарҳини бутун дунёнинг икки ярим кунлик сарф-харажатларига тенг, деб баҳолабди. Саккиз мискол чикса керак. Мен келганимда Ҳумоюн уни менга совға қилди, мен яна унинг ўзига бағишладим.

Кўрғон ичидаги таникли сипоҳийлардан Маликдод Караний, Маллий Сурдук ва Ферузхон Меватийнинг эътибори баланд эди. Буларнинг қилган хийлалари билиниб қолди. Сиёсат қилиб, жазолашга юборилди. Маликдод Караний олдинга чиқарилганида баъзи бировлар унинг учун ялиниб-ёлвордилар.

Одамлар у ёк-бу ёкка бориб, бир маслаҳатга келгунларича орадан тўрт-беш кун ўтди. Улар хоҳлаганларидек иноят ва шафқат кўрсатиб, барча мол-мулкни ўзларига қайтариб, жазодан озод қилдик. Иброҳимнинг отасига етти лаклик даромади бор вилоят нақд иноят қилинди. Бекларининг ҳам ҳар бирига вилоятлар берилди. Иброҳимнинг отаси хизматкорлари билан чиқарилиб, унга Оградан дарё бўйлаб бир курўх пастдан жой берилди.

Ражаб ойининг йигирма саккизинчисида, пайшанба куни аср намози чоғи Ограга кириб, Султон Иброҳимнинг манзилида тушдик. Тўккиз юз ўнинчи (1504/1505) йили Кобул эгалланганидан буён Ҳиндистонни қўлга киритишни орзу қилардим. Гоҳ бекларнинг акли ноқислиги, гоҳ оға-иниларимнинг, қариндош-уруғнинг қўллаб-қувватламасликлари боис Ҳиндистонга юришга эришолмагандим. Ниҳоят, бундай тўсиқлар қолмади. Бек ва амалдорларимдан ҳеч ким менинг мақсадимга қарши бир сўз айтолмади.

Тўккиз юз йигирма бешинчи (1519) йили лашкар тортиб, Бажаврни куч билан икки-уч гарида – бир соатга ҳам қолмай олиб, элини қатлиом қилиб, Бхирага келдик. Бу ерни талон-торож қилмадик. Элига моли омон солиб (мол бергани эвазига хавфсизлигини таъминлаб) тўрт юз минг шохрухийни пул ва мол ҳолида олиб, аскар ва баъзи навкарлар сонига қараб улашиб, Кобулга қайтиб келдик.

Ўша йилдан то тўккиз юз ўттиз иккинчи (1526) йилгача Ҳиндистонни эгаллашга астойдил киришиб, етти-саккиз йил ичида беш марта қўшин тортдик. Бешинчи сафар Тангри таоло ўз фазлу карами билан Султон

Иброҳимдек душманни қаҳру ғазабига олиб яқсон этди, Ҳиндистондек қатта мамлакатни бизга муяссар қилди ва бўйсундирди.

Ҳазрати Рисолат (пайғамбаримиз ҳазрат Муҳаммад с.а.в.) замонидан шу қунгача Ҳиндистонга биз томондан фақат уч киши ҳоким бўлиб, ўз салтанатини ўрнатган. Улардан биринчиси Султон Маҳмуд Ғозий бўлиб, у ва унинг авлоди Ҳиндистон мамлақати салтанат тахтида узок муддат ўтирдилар. Иккинчиси Султон Шихобиддин Ғурий бўлиб, унинг ўзи, қуллари ва унга тобе бўлган кишилар бу мамлакатда кўп йиллар подшоҳлик қилдилар. Учинчиси менман, лекин менинг ишим у подшоҳларнинг ишига ўхшамайди. Чунки Султон Маҳмуд Ҳиндистонни фатҳ этган чоғида Хуросон тахти ҳам унинг қўлида эди, Хоразм ва Дорулмурз салтанатлари унга бўйсунарди. Самарқанд подшоҳи унинг қўл остида эди. Унинг қўшини икки юз минг бўлмаса ҳам, юз мингча бор эди. Бунинг устига унинг душманлари рожалар эди. Бутун Ҳиндистон битта подшоҳнинг қўлида эмасди. Ҳар рожа бир вилоятда ўз ерини мустақил бошқарди.

Султон Шихобиддин Ғурий Хуросон салтанатига эғалик қилмаган бўлса ҳам, у ер ақаси Султон Ғиёсиддин Ғурийнинг қўлида эди, «Табақоти Носирий»да келтирилишича, бир сафар бир юз йигирма минг ҳарбий билан Ҳиндистонга қўшин тортган экан. Унинг душманлари ҳам рой ва рожалар бўлиб, у пайтлари бутун Ҳиндистон бир кишининг ҳукмронлиги остида эмасди.

Биз биринчи марта Бҳирага келганимизда бир минг беш юз, кўпи билан икки минг киши эдик. Бешинчи бор келганимда Султон Иброҳимни енгиб, Ҳиндистон мамлақатини фатҳ қилдим. Ҳиндистонга юришда ҳеч қачон бунча лашкар билан келинмаганди. Навқар ва хизматқорлар, бутун қўшин билан бирга бўлганларнинг сони ўн икки минг киши деб рўйхатга олинди. Менга Бадахшон, Қундуз, Кобул ва Қандаҳор вилоятлари бўйсунарди, аммо бу вилоятларга суянишдан фойда йўқ эди, аксинча, баъзи вилоятлар душманга яқин ерда жойлашганлиги боис уларга жуда кўп ёрдам бериш лозим эди. Бундан ташқари, Мовароуннаҳр вилоятлари ўзбек хон ва султонларининг тасарруфида бўлиб, уларнинг лашқари юз мингтага етарди; улар азалий душманимиз эди. Ҳиндистон мамлақати эса Бҳирадан Бихаргача афғонлар тасарруфида бўлиб, уларга Султон Иброҳим подшоҳлик қиларди. Ҳокимиятининг қатталигига қараганда, лашқарининг ҳисоби беш юз мингта бўлиши керак эди. Ўша пайтда унинг баъзи амирлари унга муҳолифатда

эдилар. Танилган лашкарининг сони юз минг кишига етарди. Айтишлари-ча, ўзининг ва амирларининг мингга яқин фили бор эди. Шу ҳолимиз ва кучимиз билан таваккал қилиб, ўзбакдек душманни юз минг қари ортида қолдириб, катта қўшин ва мулк эгаси Султон Иброҳимдек подшоҳ билан юзма-юз келдик. Таваккалимизга яраша Тангри таоло чеккан ранж ва машаққатимизни бекор қилмай, бундай кучли душманни мағлуб қилиб, Ҳиндистондек катта мамлакатни очиб берди. Бундай давлатни ўзимизнинг куч ва қувватимиздан деб билмаймиз, балки бу фақат Тангрининг лутфи ва марҳаматидандир. Бундай саодатни ҳаракат ва интилишларимиз туфайли деб эмас, балки Тангрининг қарам ва иноятидандир, деб биламиз.

Ҳиндистон мамлакати – ҳудуди кенг, аҳолиси кўп, ерлари серҳосил ўлкадир. Шарқи ва жануби, ҳатто ғарби ҳам Уммонга туташиб кетган. Шимолида бир тоғ бор. Ҳиндукуш, Кофиристон ва Кашмир тоғлари билан туташ. Шимоли-ғарбида Кобул, Ғазни ва Қандаҳор жойлашган. Бутун Ҳиндистон вилоятининг пойтахти Дехли экан. Султон Шаҳобиддин Ғурийдан кейин – Султон Ферузшоҳнинг ҳукмдорлиги сўнгигача Ҳиндистоннинг катта қисми Дехли султонлари қўли остида бўлган экан.

Мен Ҳиндистонни қўлга киритган йили Ҳиндистонда бешта мусулмон, иккита кофир подшоҳ ҳукмдорлик қиларди. Гарчи тоғ ва тўқайларда кўпгина катта-кичик рой ва рожалар ҳукмронлик қилаётган бўлса-да, бироқ ушбулар мўътабар ва мустақил эдилар. Биринчиси, афғонлар эдики, пойтахт Дехли уларнинг қўли остида эди. Улар Бҳирадан Бҳаргача бўлган ҳудудни эгаллагандилар. Бҳирадан Бҳаргача уларнинг қўлида эди. Жўнпур афғонлардан бурун Султон Ҳусайн Шарқийнинг қўлида эди. Бу жамоани ҳиндистонликлар «пурий» деб атайдилар. Буларнинг оталари Султон Ферузшоҳ ва унинг султонлари қошида соқийлик қилишган. Ферузшоҳдан кейин Жўнпур мамлакатига ҳукмдорлик қилганлар.

Дехли у пайтлар Султон Аловуддиннинг қўлида эди. Бу табақа саййидлардандир. Темурбек Дехлини олганида Дехли ҳукумати буларнинг оталари қўлига бериб кетган эди. Султон Бахлул Лўдий афғон ва унинг ўғли Султон Секандар (Искандар) пойтахт шаҳар Дехли ва пойтахт шаҳар Жўнпурни қўлга киритадилар. Ҳар икки пойтахт бир подшоҳликка тегишли бўлиб қолди.

Иккинчиси Гужаратдаги Султон Музаффар эди. Султон Иброҳим устидан ғалаба қилишимиздан бир неча кун бурун оламдан ўтди. Шариатга қаттиқ

амал қиладиган подшоҳ эди. Илмга толиблиги бор эди, ҳадис мутолаа қиларди, ҳамиша Қуръонни кўчирарди. Бу табакани таънклар деб аташардилар. Буларнинг оталари ҳам Султон Ферузшоҳ ва унинг султонларига соқийлик қилишган. Ферузшоҳдан сўнг Гужарат вилоятини бошқарганлар.

Учинчиси Дакандаги бахманийлар эди. Бирок шу кунларда Дакан султонларида на куч, на эътибор колганди. Барча вилоятларини катта беклар ўз қўлларига олганди. Ҳукмдорларга бирор нарса керак бўлиб колса, беклардан сўраб олишарди.

Тўртинчиси – Султон Маҳмуд Малва вилоятида, бу вилоятни Мандав ҳам деб атайдилар, ҳукмдор эди. Бу табакани хилжийлар дейишади. Рона Санго кофир буларни босиб, вилоятининг катта қисмини қўлга киритди. Улар анча заифлашиб колгандилар. Буларнинг оталари ҳам Ферузшоҳ қўлида ўсган. У ўтганидан сўнг Малва вилоятини эгаллагандилар.

Бешинчиси Бангола вилоятидаги Нусратшоҳ эди. Отаси Банголада подшоҳ бўлган эди, саййид эди ва Султон Аловуддин лақабини олганди. Нусратшоҳга салтанат мерос бўлиб теккан эди. Банголада кизик бир одат бор эди: салтанат камдан-кам ҳолларда мерос бўлиб ўтарди. Подшоҳининг муайян бир тахти бўлади. Ҳар бир амир, вазир ва мансаб эгалари учун ҳам аниқ ер-жой белгилаб қўйилган. Бангол халқи учун ўша тахт ва жойлар мўътабар ҳисобланади. Ҳар бир ерга бўйсунувчи, итоат этадиган аскар ва хизматкорлар ҳаммаси белгилаб қўйилган. Подшоҳнинг кўнгли тиласа, у хоҳлаган кишисини бировнинг ерига ўтказиши, у ердаги навқар ва хизматкорлар ҳам подшоҳ истаган ўша одамнинг ихтиёрига ўтиши мумкин. Бу ҳатто подшоҳнинг тахтига ҳам тегишлидир. Кимки амалдаги подшоҳни ўлдириб, тахтга чиқишга имкон топса, ўша подшоҳ бўлади. Амир, вазир, барча аскарлар ва халқ унга итоатда бўлиб, бўйсундилар. Уни аввалги подшоҳларидек ҳукмдор ва фармон берувчи деб билдилар. Бангол халқи: «Биз тахтнинг ҳалолхўримиз (тахтга бўйсунамиз). Тахтга ким чиқса, биз ўшанга бўйсунамиз ва фармонларини бажарамиз», – дейди. Чунки Нусратшоҳнинг отаси Султон Аловуддиндан илгари бир ҳабаший подшоҳини ўлдириб тахтга чиқди ва бир муддат ҳукмронлик қилди. Султон Аловуддиндан кейин тахт мерос йўли билан унинг ўғли (қўли)га ўтади ва у подшоҳ бўлди.

Банголада яна бир одат бор: кимки тахтга чиқса, аввалги подшоҳнинг бойлигини сарф ва харж қилишни мутлақо айб, уят ҳисоблаган. Хазина тўплашни халқининг олдидаги фахр ва мақтовга сазовор иш, деб билиш-

ган. Яна шундай одат борки, хазина, отхона, мамлакат подшоҳининг жами кўч-кўрони (лаш-лушлари) учун кетадиган харажатлар қадимдан белгилаб қўйилган муайян вилоят ва туманлардан тушадиган даромадлар ҳисобидан қопланади; бу даромадлар бошқа мақсадлар учун сарф этилмайди.

Улуғ, мўътабар, катта лашкар ва вилоятларга эга бўлган мусулмон подшоҳлар мана шу эсга олганимиз беш подшоҳ бўлди.

Кофирлардан вилоят ва лашкарининг кўплигига кўра, энг катта подшоҳ бу Бижанагар рожасидур. Яна Рона Санго бўлиб, у ўзининг жасорати ва қиличи билан яқингинада шуҳрат топди. Унинг асосий ҳукмдорлик қиладиган ери Читўр бўлиб, Мандав султони салтанати заифлашган пайтда Рона Санго унга тегишли Рантанбўр, Сарангпўр, Бҳилсан ва Чандерий каби вилоятларни эгаллаб олди.

Тўққиз юз ўттиз тўртинчи йили Тангри таолонинг меҳрибончилиги билан мен беш-олти минг лашкари бўлган Рона Сангонинг улуғ ва обрўли кишиси Меданийнинг кўлидан бир неча гарий (дақиқа) ичида узоқ йиллардан буён уруш мамлакати (урушқоқ давлат) бўлган Чандерийни куч билан олиб қўйдим. Кофирларни қатлиом қилиб, бу ерни ислом давлатига айланттирдим. Унинг шарҳи кейинроқ баён қилинади.

Яна Ҳиндистоннинг ён-атрофида кўпгина рой ва рожалар бўлиб, уларнинг баъзилари исломга тобе, баъзилари узоқроқда жойлашганидан ёки мустаҳкам ҳимояланганлигидан исломий ҳукмдорларга бўйсунмайдилар.

Ҳиндистон биринчи, иккинчи ва учинчи иқлимда жойлашгандир. У тўртинчи иқлимга кирмайди. Жуда ажойиб мамлакатдир. Бизнинг ерларга солиштирганда мутлақо ўзга бир олам. Тоғ ва дарёлари, ўрмон ва саҳролари, шаҳар ва вилоятлари, ҳайвон ва ўсимликлари, одамлари ва тили, ёмғири ва шамоли – ҳаммаси бошқача, бизникига ўхшамайди. Кобул тарафидаги иссиқ вилоятлар қайсидир жиҳатлари билан Ҳиндистонга ўхшаб кетса-да, баъзи жиҳатлари мутлақо фарқ қилади. Синд дарёсидан ўтилиши билан еру сувлар, дарахту тошлар, одамлар, йўллар, одатлар – ҳамма-ҳаммаси фақат Ҳиндистоннинг ўзига хосдир. Ҳиндистон шимолидаги тоғ ҳақида аввал эслатиб ўтилганди. Синд дарёсининг у тарафида Кашмирга тобе вилоятлар жойлашган. Гарчи ҳозирги пайтда бу тоғдаги Паклий ва Шаҳманг каби кўпгина вилоятлар Кашмирга бўйсунмасалар-да, авваллари Кашмирнинг бир қисмини ташкил этган. Кашмирдан кейин келади бу тоғда ниҳоятда кўп қабила ва халқлар, туман ва вилоятлар бор. Бу тоғ аҳолиси Банголагача,

хатто Мухит денгизи қирғокларигача зич жойлашган. Ҳиндистоннинг бу қисми ҳақида кўп суриштириб билишга ҳаракат қилдик, бироқ ҳеч ким улар ҳақида тўғри маълумот беролмади. Айтишларича, бу тоғ халқини «кас» деб аташаркан. Менинг хаёлимга шундай фикр келди: ҳиндистонликлар «шин» (харфи)ни «син» деб талаффуз қиладилар. Бу тоғда эътиборга молик шаҳар Кашмир бўлиб, ундан бошқа шаҳар ҳақида ҳеч гап йўқ. Шу сабабли Кашмирни «Касмир» деб атаганлар.

Бу тоғ элининг моли – мушк, денгиз кўтоси, заъфарон¹, кўрғошин, мисдир. Ҳинд халқи бу тоғни Савалак Парбат деб атайди. Ҳинд тилида «ава» – чорак, «лак» – юз минг, «парбат» – тоғ, яъни «чорак ва юз минг тоғ» – бир юз йигирма беш минг тоғ келиб чиқади. Бу тоғларда қор эримайди. Ҳиндистоннинг Лоҳўр, Саҳринд ва Санбал каби баъзи вилоятларидан бу тоғлардаги қор оқариб кўринади. Ушбу тоғни Кобулда Ҳиндукуш деб атайдилар. Бу тоғлар Кобулдан шарқ томонга қараб чўзилиб бориб, бир оз жанубга бурилган. Унинг жанубидаги ерларнинг ҳаммаси Ҳиндистондир. «Кас» деб аталган номаълум халқ жойлашган бу тоғнинг шимоли Тибат (Тибет) вилоятидир.

Жуда кўп дарёлар шу тоғдан бошланиб, Ҳиндистонни оралаб оқиб ўтади. Ушбу тоғдан чиққан олти дарё: Синд, Баҳат, Чаноб, Равий, Бийах ва Сатлаж Саҳринддан шимол тарафга қараб оқиб боради. Мўлтон атрофига борганда бу сувлар кўшилиб, бир ерга қуйилади ва уни энди Синд деб атайдилар. Синд ғарб томонга оқиб Татта вилоятидан ўтгач, бориб Уммон дарёсига қуйилади. Бу олти дарёдан бошқа яна: Жуун, Рапат, Гўмтий, Гагар, Сарў, Гандак ва яна кўп дарёлар бўлиб, уларнинг ҳаммаси Ганг дарёсига қуйилади ва улар ҳам Ганг деб аталади. Бу дарё шарққа қараб оқиб, Бангола вилояти ичидан ўтиб, Мухит уммонига қуйилади. Ушбу барча дарёларнинг манбаи Савалак Парбат тоғларида жойлашган. Яна Ҳиндистоннинг ҳеч қачон қор бўлмайдиган тоғларидан чиқадиган Чанбал, Банас, Бетвий ва Сўн каби дарёлари борки, улар ҳам Ганг дарёсига қўшилади.

Ҳиндистонда бошқа тоғлар ҳам бор. Шу жумладан, бир тоғ тушган бўлиб, у шимолдан жанубга қараб чўзилган. Бу тоғ Дехли вилоятида Ферузшоҳнинг Жаҳоннамо номли иморатидан бошланади. Бу иморат бир бўлак унча баланд бўлмаган тоғ устида қурилган. Бу ердан ўтгач, Дехли атрофида у ер-бу ерда бўлак-бўлак, тошқояли кичик-кичик тоғлар кўринади.

¹ Заъфарон – сарғиш тус берувчи хушбўй ўсимлик (рус, шафран).

Меват вилоятига етганда бу тоғлар катталашади. Меватдан ўтиб Байана вилоятигача чўзилади. Секрий, Барий ва Дўлпур тоғлари ҳам ушбу тоққа тутшиб кетмаган бўлса-да, мана шу тоғ тизмасига киради. Галийур деб аташадиган Гвалийар тоғлари ҳам ушбу тоғ шохобчаларидан. Рантанбўр, Читўр, Мандав ва Чандерий тоғлари ҳам шу тоғ тизмасига тегишли. Баъзи жойларда тоғ тизмаси етти-саккиз курўх масофагача бир-биридан узилиб қолган. Бу тоғлар паст, ери каттик, тошли ва чангалзорли тоғлардир. Бу тоғларда ҳеч қачон қор ёғмайди.

Ҳиндистондаги айрим дарёларнинг манбаи шу тоғлардир. Ҳиндистон вилоятларининг катта қисми текисликда жойлашган. Гарчи Ҳиндистонда шунча кўп шаҳар ва вилоятлар бўлса ҳам, ҳеч ерида оқар сувлар (анҳорлар) йўқдир. Оқар суви дарёлардир, айрим жойларда кўлмак сувлар тўпланadi.

Айрим шаҳарларда ариқ қазиб, сув чиқариш имконияти ҳам бор, аммо сув чиқармайдилар. Бунинг сабаблари кўп: биринчидан, экин далалари ва боғларини суғоришга ҳожат йўқ. Кузги ҳосил пашакаал ёмғири билан етилади. Шуниси қизиқки, баҳорги экинлар ёмғир бўлмаса ҳам ҳосил беради. Ёш ниҳолларни бир-икки йилгача чарх ёрдамида ёки челақда сув ташиб парвариш қиладилар, ундан кейин суғоришга ҳожат бўлмайди. Баъзи саб-завотлар суғорилади. Лоҳўр, Дипалпур ва Саҳринд, ўша атрофдаги ерлар чарх билан суғорилади.

Кудуқнинг чуқурлигича узунликдаги иккита арқонни ҳалқа қилиб ўрайдилар, икки арқон орасига таёқлар боғлаб, у таёқларга кўзаларни маҳкамлайдилар. Бу кўзалар маҳкамланган арқонни кудуқ устига ўрнатишга чархга кийдирадилар. Чарх ўқининг бир томонига иккинчи чархни боғлайдилар, иккинчи чархнинг ёнига ўқини тик қилиб учинчи чархни ўрнатадилар. Ҳўкиз ана шу чархни айлантирганида, унинг парраклари иккинчи чархнинг паррақларига кириб, учинчи – кўзали чархни айлантира бошлайди. Сув тушадиган ерга нов ўрнатишиб, ундан сувни турли томонга оқизадилар. Яна Огра, Чандвар, Байана ва шу атрофдаги жойларда ерни челақ билан суғорадилар. Бу машаққатли иш, нопоклиги ҳам бор. Кудуқ ёнига ёғоч айриларни маҳкам ўрнатиб, айрининг орасига ғалтак ўрнатадилар. Узун арқонга катта челақни боғлаб, уни ғалтакка кийдирадилар. Арқоннинг иккинчи учини ҳўкизга боғлайдилар. Бир киши ҳўкизни ҳайдаши, иккинчиси челақдаги сувни тўкиши керак. Ҳар сафар ҳўкиз челақни сувдан тортиб, яна қайтаётганида арқон унинг сийдиги ва ахлати билан булғанган йўлдан

судралиб боради ва яна кудукка тушади. Баъзан экинларни суғоришга эҳтиёж бўлса, эр-аёллар кўзада сув ташиб, уни суғорадилар.

Ҳиндистоннинг шаҳар ва вилоятлари жуда бесафодир. Ҳамма шаҳарлари, ҳамма тураржойлари бир хил қурилган, боғлари девор билан ўралмайди. Ерларининг аксар қисми теп-текис. Баъзи дарё ва анҳорларнинг қирғоқлари баҳор ёмғирлари туфайли ювилиб кетганки, у ерлардан юриб ўтиш ҳам қийин. Далаларининг баъзи ерларида чангалзорлари бор. Бу ерларнинг одамлари ана шу чангалзорларга яшириниб олиб, солиқ тўлашдан бош тортадилар. Ҳиндистонда дарёлардан бошқа оқар сувлар йўқдир. Баъзи ерларда кўлмак сувлар бор. Шунча кўп шаҳар ва вилоятлар кудуклар ёки пашакаал (баҳорги) ёмғиридан йиғиладиган ҳовуз сувлари билан кун кечиради.

Ҳиндистонда бирор мавзе ва катта қишлоқнинг, ҳатто шаҳарларнинг бузилиши ёки қурилиши бир зумда кечади. Агар катта шаҳарларда узоқ вақт яшаганларга у ерни ташлаб кетиш зарурати туғилса, бир-бир ярим кунда у ерда ҳеч нарсадан асар-аломат қолдирмай қочиб қоладилар. Агар улар шаҳар қуришни ўйласалар, уларга ариқ қазиб, тўғонга ҳожат йўқ. Экинларининг ҳаммаси лалмидир. Элининг ҳисоби йўқдир. Бир тўдаси йиғилса – битта ҳовуз ё битта кудук қазади. Уй қуриш ёки девор кўтариш деган гапнинг ўзи йўқ. Хас ва дарахтлар саноксиз. Чайлалар қурдиларми, дарҳол шаҳар ёки қишлоқ тайёр бўлди, деяверинг.

Ҳиндистонда фақат ўша ерга хос ҳайвонлар тарқалган. Ёввойи ҳайвонлардан бири филдир. Ҳиндистонликлар уни «хаатий» деб атайдилар, у Калпий вилоятининг чегараларида бўлади. Ундан юқори – Шарқ томонга қараб борган сари ёввойи филлар кўпроқ учрайди. Ўша ерлардан фил тутиб келтирадилар. Қурара ва Маникпурнинг ўттиз-қирқ жойидаги аҳоли фил овлаш билан шуғулланади. У ерликлар ҳукумат маҳкамаси олида ҳар бир фил учун жавобгардир. Фил улкан ва зийрак жонивор. Нима десалар, тушунади ва нимани буюришса, бажаради. Баҳоси катталигига қараб белгиланади, уни бўйига қараб сотадилар. Фил қанча катта бўлса, баҳоси шунча баланд бўлади. Ривоят қиладиларки, баъзи оролларда бўйи ўн қари келадиган филлар ҳам бор экан. Бу ерларда тўрт-беш қаридан баланд филларни учратмадик. Фил фақат хартуми билан еб-ичади. Хартуми бўлмаса, у яшолмайди. Хартумининг икки ёнида юқориги жағида иккита катта тиши бор. Шу тишлари кучи билан девор ва дарахтларни йиқитиши

мумкин. Урушиш ва куч ишлатиладиган ҳар қандай ишни шу тишлари билан бажаради. Бу тишларни ож дейдилар. Ҳиндистонликлар бу тишларни жуда кадрлайдилар. Филнинг туки бўлмайди. Ҳиндистон халқи учун филнинг аҳамияти катта. Лашқардаги ҳар бир гуруҳга (бўлинма, қисм, отрядга) албатта бир неча фил ҳамроҳ бўлади. Филнинг баъзи яхши хусусиятлари бор: у катта ва тезоқар сувлардан оғир юкни осонлик билан кўтариб ўта олади. Тўрт юз-беш юз киши тортадиган қозон аравасини (тўп ортилган аравани) уч-тўртга фил бемалол тортади. Бироқ филга жуда кўп емиш керак. Битта фил икки туянинг емишини ейди.

Яна Ҳиндистонда карк (каркидон) тарқалган. У ҳам жуда улкан жонивордир. Катталиги учта ҳўкизга тенг келади. Бу ерларда карк филни шохи билан кўтарармиш, деб тарқалган гаплар тўғри бўлмаса керак. Бурнининг устида битта шохи бор, бир қаричдан узунроқ, икки қаричга етадиганини учратмадик. Бир катта шохидан кема шаклидаги сувдон ва битта нардининг соққачаси ясалди. Яна уч-тўрт энлик ортибди. Териси жуда қалин бўлади. Таранг ёй билан ипини қўлтиққача тортиб (қулочкашлаб) ва яхши мўлжаллаб отсалар, жуда яхши кирса, тўрт энлик кириши мумкин. Бироқ айтишларича, терисининг айрим жойларидан ўк жуда осон ўтаркан. Икки қўли (олдинги оёқлари) олдида ва икки бути (орқа оёғи) олдида қатқат бурма тушган. Узоқдан ёпиғ (жул) ёпиб қўйгандек кўринади. Бошқа ҳайвонлардан кўра отга ўхшаш томонлари кўпроқ. Чунки отнинг катта қорни бўлмайди, бунда ҳам катта қорин йўк, чунки отда ошиқ ўрнида бир парча суяк бўлгани каби бунда ҳам ошиқ ўрнига бир бўлак суяк жойлашган; чунки отнинг илигида кўмиги бор, бунинг илигида ҳам кўмик бор. У филдан кўра йирткичроқ. Бироқ филдек итоаткор ва бўйсунувчан эмас. Паршовар ва Ҳашнағар чангалзорларида (ўрмон, тўқайларида) жуда кўп учрайди. Яна Синд дарёси билан Бҳира вилояти орасидаги чангалзорларда ҳам кўп бўлади. Яна Ҳиндистондаги Сару дарёси қирғоқларида ҳам бисёр. Ҳиндистонга юриш чоғида Паршавар ва Ҳашнағар чангалзорларида кўп карк ўлдирдик. Яхши шох ташлайди. Ов пайтида кўп кишиларни ва отни шохи билан сузганмиш. Бир сафар овда карк Максуд деган хос соқчининг отини шохи билан бир найза бўйи улоқтирди. Шу сабабли унга Максуди карк деб лақаб қўйдилар.

Ҳиндистонда тарқалган ҳайвонлардан яна бири ёввойи ҳўкиздир. У бизнинг ҳўкиздан анча катта бўлади. Унинг шохлари буниқидек орқага

караб кетганмас. У жуда ёмон ва йирткич жонивордир. Ҳиндистоннинг Сару дарёси қирғокларида жуда кўп учрайди.

Ҳиндистонда яна нилагов тарқалган. Бўйи отча келади. Бирок отдан бир оз ингичкароқдир, эркаги кўк рангда бўлади. Шу сабабли уни «нилагов» (кўк хўкиз) деб атайдилар. Унинг иккита кичикрок шохи бор. Бўғзида бир қаричдан узунроқ юнги бор. Шуниси билан у денгиз кўтосига ўхшаб кетади. Туёқлари оддий хўкизникидек айрилган – қўштуёқдир. Урғочисининг ранги буғу – маралнинг рангидек. Шохи йўк. Бўғзида ҳам юнги йўк. Эркагига қараганда, буниси чакқонрок бўлади.

Яна Ҳиндистондаги ҳайвонлардан бири – кўтахпой (калтаоёқ) бўлиб, катталиги оқ кийикча. Унинг олдинги ва орқа оёқлари калта, шу сабабли уни кўтахпой – калтаоёқ дейдилар. Мугузи буғу мугузидек шохчали, бирок кичикрокдир. Ҳар йили у ҳам буғудек мугуз ташлайди. Яхши югуролмайди. Шу боис чангалзордан чикмайди.

Ҳиндистонда яна жайроннинг эркаги – хунага ўхшаш кийик бор. Орқаси (усти) қора, қорин қисми оқ тукли, хунанинг шохидан бунинг шохлари узунроқ ва ёйилиб кетгандир. Ҳиндистонликлар уни «калаҳра» деб атайдилар. Аслида «калаҳиран», яъни «қора кийик» деб номланган, кейинчалик осонроқ қилиб «калаҳра» деб айтишган. Урғочиси оқ рангда бўлади. Ушбу калаҳра билан кийик овлайдилар: бу калаҳранинг шохига тузукнинг халқасини маҳкамлайдилар. Кийик тузукқа тушгач, узукқа қочиб кетмаслиги учун калаҳранинг оёғига тўпикдан каттароқ тош осиб боғлайдилар. Шундан сўнг чўл (ёввойи) кийигини топиб, калаҳрани унинг рўпарасига кўядилар. Бу кийик урушишни жуда яхши кўради, дарҳол урушишга киришади, кийиклар шохи билан уришиб, сузишиб олдинга-орқага бориб-келадилар. Бу кийикнинг шохи у кийикнинг шохига маҳкамланган тузукқа илинади. У қочишга уринса, ўргатилган кийик қочмайди, афтидан, унга унинг оёғига боғланган тош монелик қилади. Шу йўл билан кўп кийик тутадилар. Тутгандан сўнг бошқа кийикларни тутиш учун уларни қўлга ўргатадилар. Қўлга ўргатилган кийикларни уйда ҳам уруштирадилар. Улар яхши урушади.

Ҳиндистоннинг тоғ этакларида кичикрок кийиклар ҳам тарқалган. Катталиги тоғ архарининг бир йиллик тўқлисича келади.

Яна бири чиний хўкиздир. Кичиккина хўкиз. Катталиги бизнинг қўчқорча бор. Гўшти жуда юмшоқ ва шириндир.

Ҳиндистонда яна маймунлар ҳам бор. Ҳиндистонликлар маймунни «бандар» дейдилар. Уларнинг турлари жуда кўп. Бир турдаги маймунларни бизнинг ерларга олиб бориб, лўлилар ўйин ўргатадилар. Бу маймунлар Дарайи Нур тоғларида, Кўҳи Сафиднинг Хайбар атрофидаги этакларида ва ундан пастрокда бутун Ҳиндистон бўйлаб тарқалган. Бу ерлардан юқорида бўлмайди. Туки сарик, юзи оқ, думи унчалик узун эмас.

Яна бир нав маймун бўлиб, у Бажавр, Савод ва ўша атрофларда учрамайди. Улар бизнинг томонларга олиб бориладиган маймунлардан анча катгароқдир. Думи ҳам жуда узун. Туки – окрок, юзи қора. Бу хил маймун Ҳиндистоннинг тоғ ва чангалзорларида яшайди. Бу вилоятларда учрамайди.

Яна бир маймун тури тарқалганки, унинг юзи, туки ва барча аъзолари коп-қорадир.

Яна бир ҳайвон нувлдир. Қундуздан бир оз кичикрок. У дарахтларга чиқади. Баъзилар уни «муши хурмо» ҳам деб атайдилар. Уни бахт келтиради, деб муборак санайдилар.

Ҳиндистонда «гилахрий» деб номланган сичқонлар ҳам бор. Фақат дарахтда яшайди. Дарахт устида баланддан пастрга ҳайратланарли даражада тез ва чакқон югуради.

Қушлардан Ҳиндистонда товус тарқалган. Бўёқдор (пурранг) ва жуда чиройли жонивордир. Танаси ранги ва безакларича эмас. Гавдаси турнадек келади, бироқ бўйи турнадек баланд эмас. Нарининг ҳам, урғочисининг ҳам бошида йигирма-ўттизтадан икки-уч энлик баландликдаги пари бор. Модасининг беагаи ва бўёғи йўқдир. Нар товуснинг бошида гулсафсар рангидаги халқа бор, бўйни чиройли кўкиш рангда. Орқасининг бўйнидан пастрок қисми сарик, зангор (сабза), кўк ва сиёхранг нақшлар билан безалган. Устидаги гуллари кичикрок-кичикрок гуллардир. Орқасидан пастроғи то думининг учигача шу ранглардаги йирик-йирик гуллар билан безалган. Айрим товусларнинг думи бир қулоч келади ва уларнинг гуллик парлари остида калта, бошқа қушларникига ўхшаган яна битта думи бўлади. Бу расмий – оддий қуйруғи. Унинг қанотлари кизилдир.

Товуслар Бажавр ва Саводда ва ундан пастрокда бўлади. У ердан юқорида – Қунар, Ламғанот ва бошқа ерларда учрамайди. Учишда қирғовулдан ҳам ожизрокдир.

У бир-икки мартадан ортик кўтарилолмайди. Учишга ожиз бўлганлиги учун ё тоғда, ё чангалзорда яшайди. Яна қизиғи шундаки, товуслар яшай-

диган чангалзорда чиябўрилар жуда кўп бўлади. Товуслар бир кулоч думи билан чангалдан-чангалга ўтиб юраверади. Нима учун улар чиябўрилардан зиён кўрмайди? Ҳиндистонликлар товусни «мўр» дейдилар. Имом Абу Ҳанифа мазҳабида унинг гўшти халол ҳисобланади. Гўштини мазасиз деб бўлмайди, дуррожнинг гўштига ўхшайди, аммо туянинг гўшти каби истамайроқ ейдилар.

Яна бу ерда тўти тарқалган. У ҳам Бажавр ва ундан пастроқдаги ерларда учрайди. Ёзда тут пишиғи чоғида Нингнаҳор ва Ламғанотга учиб келади. Бошқа пайтлари бу ерда учрамайди. Тўтилар бу ерда хилма-хилдир. Бизнинг вилоятларга олиб бориладиган бир тури бор, уни гапиришга ўргатадилар.

Яна бир тури бу тўтидан кичикроқ бўлиб, уни ҳам гапиришга ўргатадилар. Бу тўтиларни «жангалий» – чангалзор тўтиси деб атайдилар. Бу тўтилар Бажавр ва Савод ва ўша ерларга яқин жойларда кўп. Беш-олти минг тўти бир гала бўлиб учади. Бу тўтилар билан аввалгиларининг ўртасида фақат катта-кичиклигида фарқ бор, ранглари бир хил.

Яна бир нав тўти бор. У чангалзор тўтисидан ҳам кичикроқ. Боши кип-қизил, канотлари ҳам қизил. Думининг учи икки энликча оқ бўлади. Бу турдаги тўтиларнинг боши сафсар рангидадир. Бу тоифа тўтилар гапиришни билмайдилар. Уларни Кашмир тўтиси деб атайдилар.

Яна бир тўти борки, у чангалзор (ўрмон) тўтисидек кичкина бўлади. Тумшуғи қора, бўйнида катта ҳалқаси бор, канотларининг усти қизил, гапиришни яхши ўрганади. Тўти ва майнага нимани ўргатсанг, шуни так-рорлайди, ўзлари бирор нарсани ўйлаб айтолмайди, деб юрардик. Яқинда мулозимларимдан Абулқосим Жалойир кизиқ нарсани айтиб берди. Мана шу хилдаги бир тўтининг қафаси ёпиқ экан, тўти: «Рўйи маро во кунки, дамгир шудам»¹, деб гапирибди. Бошқа сафар бир неча гапирадиган тўтини олиб кетаётган кишилар бир оз дам олиш учун ўтирадилар. Йўловчиларнинг ўтиб кетаётганини кўрган тўти: «Мардум рафтаанд, шумоён намеравед»², дебди. Бу ривоятларнинг тўғрилигига жавоб бериш ровийнинг зиммасида. Шундай бўлса-да, киши ўз қулоғи билан эшитмагунича, ишониб бўлмас.

У ерда яна бир нав тўти яшайди. Ранги жуда чиройли – кип-қизил. Бошқа рангдадилари ҳам учрайди. Аниқ эслаб қолмаганлигим боис уни шарҳлаб ўтирмайман. Бу қизил тўтиларнинг ранги ва шакли жуда ёқимли,

¹ Шудам – Менинг юзимни очгин димикдим.

² Намеравед – У кетди сиз бормайсиз.

улар гапиришни ҳам билишар эмиш. Айби шуки, овози худди чинни синиғини мис идишга ургандек ёкимсиз ва баланд чиқади.

Ҳиндистондаги яна бир тўтиқуш шоракдир. Шорак Ламғонотда жуда кўп. Ундан пастроқда, бутун Ҳиндистонда у кўп учрайди. Унинг ҳам турли хиллари бор. Бир тури борки, у Ламғонотда жуда кўп. Боши қора, қанотлари ола, жуссаси чуғурчуқдан сал каттароқ ва узунроқдир. Унга гапиришни ўргатадилар. Бошқа хилини «майна» дейдилар. Банголадан келтирадилар. Бирдай қора рангда, жуссаси нариги шоракдан анча катта, тумшуғи ва оёғи сарик, икки қулоғида сарик пўстлари бор, осилиб туради. Бу жуда хунук кўринади. Гапиришга ўргатадилар. Жуда яхши ва тоза гапира олади.

Яна бир турдаги шорак ҳам бўладикки, бу айтиб ўтилган шоракдан майдароқдир. Кўзларининг гирди кизил бўлади. Бу тури гапирмайди. Уларни «вин шорак» дейдилар.

Ганг дарёсига кўприк қуриб, душманни қочирган чоғимизда Лакнав, Авад ва унинг агрофларида яна бир нав шоракни кўрдим. Унинг кўкси оқ, боши ола, елкаси қора рангда, бунақасини сира учратмагандим. Бу турдагиларини гапиришга ўргатиб бўлмайди, шекилли.

Ҳиндистонда тарқалган яна бир қуш – лўчадир. Уни буқаламун ҳам деб атайдилар. Бошидан думига қадар беш-олти хил рангда. Унинг бўйни кабутарникидек – қўшилиб кетган. Катталиги кабки дарийча (хушовоз, катта тоғ каклигича) келади, эҳтимол, бу Ҳиндистон кабки дарийсидир. Чунки кабки дарий тоғларнинг энг баланд жойларида яшайди, бу ҳам тоғ чўкқиларида яшайди. Бу қуш Кобул вилоятидаги Нижров тоғларида ва ундан қуйироқдаги тоғларда яшайди. Ундан юқорида учрамайди. Ҳиндистонликлар қизиқ бир нарсани ривоят қилиб бердилар: қиш келиши билан улар тоғ этакларига тушар эканлар: уларни узумзор боғи устидан учирсалар, кейин асло учолмай қолишаркан, шу йўл билан тутишаркан. Гўшти жуда ширин, ҳалол ҳисобланади.

Ҳиндистонда яшайдиган қушлардан бири дуррождир. У фақат Ҳиндистондагина тарқалган эмас, бошқа иссиқ вилоятларда ҳам учрайди. Аммо баъзи тури Ҳиндистондан бошқа ерда бўлмайди. Шу муносабат билан уни зикр қилдим. Дуррожнинг катталиги какликниқича келади. Нарининг орқаси кирғовулнинг урғочисиникидек, бўғзи ва кўкси қора, оқ-оқ туклари бор, икки кўзининг икки ёнида қизил чизиқлар тортилган. Яхши овози бор. «Шир дорам шакарак» («Сутим бор шакаргина») деб кичқирганида,

«шир»ни киска, «дорам шакарак»ни аник талаффуз килади. Астробод дуррожлари: «Бот мани туттилар», деб кичкирар экан.

Арабистон ва ўша ерларнинг дуррожи «Биш-шукри тадумун нуъм» («Шукр қилсанг, неъмат фаровон бўлади») деб чорлар экан. Модасининг ранги кирғовулникидек, Нижровдан куйида яшайди.

Бу кушнинг бошка бир тури ҳам бўлиб, уни «канжал» деб атайдилар. Жуссаси худди дуррожниқидек, овози каклик овозига жуда ўхшайди, аммо бунинг овози анча ўткирдир. Нарн ва модасининг ранги ўртасида фарк камдир. Паршовар ва Ҳашнағар вилоятларида, ундан куйи вилоятларда яшайди, ундан юқорида учрамайди.

Яна Ҳиндистон кушларидан бири – пулпакордир. Жуссаси кабки дарийча келади. Тузилиши уй товуғига ўхшаб кетади, ранги ҳам товукникидек, томоғидан пасти – то кўксигача хушранг қирмизидир. Пулпакор Ҳиндистон тоғларида учрайди.

Ҳиндистонда яна ёввойи товук ҳам тарқалган. Уй товуғи билан бу товукнинг ўртасидаги фарқ шундаки, бу ёввойи товук кирғовулдек учайди, бундан ташқари, уй товуғидек ҳар хил рангда бўлмайди. Бу товук Бажавр тоғлари ва ундан куйи тоғларда яшайди. Бажаврдан юқорида учрамайди.

Ҳиндистонда учрайдиган яна бир куш – чалсий кушидир. Жуссаси пулпакорникидек келади, фақат пулпакор бундан хушрангроқдир. Бажавр тоғларида яшайди.

Яна бир куш – шом. Катталиги уй товуғича келади. Ранги бетакрор. У ҳам Бажавр тоғларида тарқалган.

Яна бири – беданадир. Гарчи бедана Ҳиндистон паррандаси бўлмасда, бироқ бу ерда унинг фақат Ҳиндистонда учрайдиган тўрт-беш хили тарқалган. Беданалардан бир тури бизнинг ерларга борадиган беданалардан каттароқ ва барвастароқдир. Яна бир бедана тури тарқалган бўлиб, у бизнинг ерларга борадиган беданалардан майдароқ, қанотлари ва думи қизғиш. Бу хил бедана чирдек тўда-тўда бўлиб учайди. Яна бошка бир хили бедананинг бизнинг вилоятларга учиб борадиганларидан кичикроқ бўлади, бўғзи билан кўкси қорароқ. Бу ерда бедананинг яна бир тури тарқалган, улар камдан-кам Кобулга борадилар. Бу кичкина бедана қорчадан сал катта бўлади. Кобулда уни «қўрату» дейдилар.

Яна бир куши харчалдир, катталиги туғадокча келади. Эҳтимол, Ҳиндистон туғдоғидир. Гўшти жуда ширин. Баъзисининг оёк гўшти,

баъзисининг тўши ширин бўлади: харчалнинг гўшти бутунлай ширин ва яхшидир.

Ҳиндистонда чарз куши ҳам тарқалган. У туғдоридан бир оз кичикроқ. Нарининг орқаси туғдориникидек, кўкси қорадир. Модаси якранг бўлади. Чарзнинг гўшти жуда ширин бўлади. Харчал тувалокка ўхшаганидек, чарзнинг ҳам тувалокка ўхшаш томонлари бор.

Яна Ҳиндистон бағриқораси бор. У бизнинг қорабовурдан кичикроқ ва нозикроқдир. Кўксининг қоралиги ҳам камроқдир. Овози ҳам ингичкароқ.

Сувда, дарёлар қирғоқларида яшайдиган кушлар ҳам бор. Улардан бири – дангдир. Жуссаси йирик, хар битта қаноти бир қулоч келади. Боши ва бўйнида туки йўқ. Бўғзида халтага ўхшаш бир нарса осилиб туради. Орқаси қора, кўкси оқдир. Баъзан Кобулга учиб боради. Бир йили Кобулда одамларим данг тутиб келтиргандилар. Қўлга яхши ўрганди. Унга гўшт ташласалар, ҳеч хато қилмай, тумшуғи билан илиб оларди. Бир сафар олти наъллик (тақалик) кавушни ютиб юборганди. Яна бир сафар бутун бир товукни қанотлари-ю патлари билан осонгина ютиб юборди.

Яна бир куши саърасдир. Ҳиндистонга келган турклар уни тева-турна (туятурна) дейишади. Бу куш дангдан бир оз кичикроқ, бўйи дангникидан узунроқ, боши қип-қизил. Уни уйда сақлайдилар, қўлга яхши ўрганади.

Яна бир куш майнақдир. Бўйи деярли саърасникидек. Жуссаси кичикроқ. Лайлакдан кўра анча йирик, аммо унга ўхшашлиги бор. Тумшуғи лайлак тумшуғидан узунроқ ва қора. Боши савсан (бинафша) рангида, бўйни оқ, қанотлари ола, қанотларининг учи айланасига оқ, ўртаси қорадир.

Яна бир куши лайлакдир. Бўйни оқ, боши ва қолган барча аъзоси қорадир. Бизнинг вилоятларга учиб борадиган лайлакдан кичикроқ. Бу лайлакни Ҳиндистонликлар «якранг» деб айтишади. Бу ерда яна бир лайлак тури тарқалган. Ранги ва тузилиши худди бизнинг ўлкаларга борадиган лайлакларникидек. Фақат тумшуғи қорароқ ва анча кичикроқдир.

Яна уқор (турна жинсидаги куш) билан лайлакка ўхшайдиган бир куш бор. Уқордан тумшуғи каттароқ ва узунроқ, жуссаси лайлакдан кичикроқдир.

Ҳиндистонда яшайдиган яна бир куш – катта бўзақдир. Катталиги сордек (калхатдек). Икки қанотининг усти оқ. Баланд овози бор.

Яна бу ерда боши ва тумшуғи қора оқ бўзақ тарқалган. Бизнинг ўлкаларга учиб борадиган бўзақдан анча катта. Аммо Ҳиндистон бўзагидан кичикроқдир.

Яна бири ўрдак бўлиб, уни ғармпой деб атайдилар. Оддий ўрдакдан каттароқдир, нари ва модаси бир хил рангда бўлади. Ҳашнағарда ҳар доим учрайди, баъзан Ламғонотда ҳам. Гўшти жуда ширин бўлади.

Яна бир ўрдак тури тарқалган, уни шахмурғ дейдилар. Ғоздан биров кичик, тумшуғи устида ғурраси бор, тўши оқ, орқаси қорадир. Гўшти мазали.

Яна бири зумаж, катталиги бургутча келади. Ранги қора.

Яна сор деган бир қуш тарқалган, орқаси ҳам, думи ҳам қизил.

Ҳиндистонда ҳам ола қарға бор, у бизнинг ола қарғадан кичик ва нозикроқдир. Бўйнида озгина оқи бор.

Яна ҳаққа билан қарғага ўхшаб кетадиган бир қуш бор. Ламғонотда уни чангалзор қуши деб аташади. Боши ва кўкси қора, қанотлари ва думи қизғиш, кўзлари қип-қизил. Яхши уқолмаганлиги боис ўрмондан чиқмайди. Шунинг учун чангалзор қуши дейдилар.

Яна бир катта қуш шаппарадир. Уни чангадир дейдилар. Катталиги япалокқушдек келади. Боши кучукнинг бошига ўхшайди. Тунни дарахтда ўтказмочки бўлса, битта шохга ёпишиб, бошини пастга осилтириб, тураверади. Бу жуда қизик кўринади.

Яна бири Ҳиндистон ҳаққасидир. Уни «матайла» дейдилар. Ҳаққадан сал кичик бўлади. Ҳаққа оқ-ола бўлса, матайла оладир.

Ҳиндистонда яна бир қушча тарқалган. Катталиги сандуғочча (булбулдек) бор. Ранги ёқимли қизил. Қанотларида озгина қораси бор.

Яна бир қуш қарчадир. Катталиги қалдирғочдек келади, ўзи қоп-қора рангда.

Яна бир қуш кўйалдир. Узунлиги зоғдек келади. Зоғдан анча нозикроқ. Яхши куйлайди. Ҳиндистон булбули шу экан, Ҳиндистонликлар уни булбулдек кўрадилар. Сердарахт боғларда яшайди.

Ҳиндистонда яна шаққа (қизилиштон)га ўхшаш бир қуш бор. Дарахтларга ёпишиб тураверади, катталиги қизилиштонча келади. Тўти каби яшил рангадир.

Ҳиндистоннинг сув ҳайвонларидан бири сув шеридир. Оқмас сувларда яшайди, гиласга (қалтақесакка) ўхшашлиги бор. Айтишларича, у одамларни, ҳатто ҳўқизни ҳам ямлаб юта олармиш.

Яна бири сейсордир. Кўринишидан у ҳам гиласга ўхшайди. Ҳиндистоннинг барча дарёларида яшайди. Бирини тутиб келтиргандилар, узунлиги тўрт-беш қарига яқин эди. Йўғонлиги бир кўйча келади. Ундан каттароғи

хам бўлар экан. Тумшуғи ярим қаридан узунроқ, юкори ва пастки жағида ингичка-ингичка қатор майда тишлари бор. Дарё ёқаларига чиқиб ётади.

Яна у ерларда сув чўчкаси бор. У ҳам Ҳиндистоннинг барча дарёларида учрайди. Сув чўчкаси сувдан бошини бир бор чиқариб, боши кўринар-кўринмас яна сувга шўнғиб кетади, думи сувдан чиқиб кўриниб қолади. Унинг тумшуғи ҳам сейсар тумшуғи каби узун ва уникадек майда қатор тишлари бор. Қолган бош ва тана қисми балиқникидек, сувда ўйнаётганида мушукка ўхшаб кетади. Сару дарёсидаги сув чўчкалари ўйнаётганларида сувдан яхши кўтарилади. Улар балиққа ўхшаб сувдан ташқарига сира чикмайдилар.

Яна бир сув ҳайвони – гарийал. У жуда йирик бўларкан. Навқарларнинг кўпчилиги уни Сару дарёсида кўрдилар. Бу одамни ҳам ушлаб еб қўяркан. Сару қирғоқларида эканимизда, бир-икки чўрини еб қўйибди. Ғозипур ва Банорас ўртасида эканимизда гарийал ўрдадагилардан уч-тўрт кишини еб қўйди. Шу атрофда мен ҳам гарийални узоқдан кўрдим, аниқ кўролганим йўқ.

Яна қакка балиқдур. Икки қулоғининг тўғрисида иккита суяк чиқиб туради, узунлиги уч энлик, ётганида мана шу икки суягини тебратади. Ундан жуда ёқимли овоз келади. Эҳтимол, уни шу сабабдан қакка дейишар.

Ҳиндистон балиқларининг гўшти ширин, хиди ва қилтиғи бўлмайди. Ҳайратланарли даражада чаккон балиқлардир. Бир сафар дарёнинг икки тарафидан тўр солиб, тўрнинг бир томони сувдан ярим қаридан кўпроқ кўтарилган эди, балиқларнинг кўпи тўрдан бир қари баландга сакраб ўтдилар.

Яна Ҳиндистоннинг баъзи дарёларида майда балиқлар яшайди. Бир қаттиқ овоз ёки шовқин эшитилса, сувдан бир-бир ярим қари баландга сакраб чиқади.

Ҳиндистон бақалари бизнинг бақаларга ўхшаса-да, улар сув юзида етти-саккиз қари югура оладилар.

Фақат Ҳиндистонга хос ўсимликлардан бири анбадир. Кўпчилик Ҳиндистонликлар «бе» ҳарфини ҳаракатсиз талаффуз қилганликлари туфайли бу сўзни айтишда қийналадилар, шу боис баъзилар уни «нағзак» дейишаркан. Хожа Хисрав шундай ёзибди:

*Нағзаки мо нағзқуни бўстон,
Нағзтарин меваи Ҳиндустон¹.*

¹Нағзаки миз бўстон без хаги ва Ҳиндистоннинг энг гўзал мевасидир.

Анбанинг яхшиси жуда яхши бўлади, кўп ейиш мумкин, лекин яхшиси кам учрайди. Кўпинча уни хом узадилар, уйда пишади. Хомини ошга кўшиб еса бўлади, ошга катикдек бўлади. Ғўрасининг мураббоси ҳам жуда яхши. Ҳақиқатан, Ҳиндистоннинг энг яхши меваси шудир. Дарахти жуда баланд бўлади. Баъзилар анбани мактаб, ковундан бошка ҳамма мевалардан устун кўядилар. Аммо у мактаганларидек яхши эмас. Анба кордий шафтолисига ўхшаб кетади. Ёмғир мавсумида пишади. Уни икки хил усулда ейдилар: бирини сиқиб, эзиб юмшатадилар, пўстини тешиб, сўриб сувини ичадилар, иккинчисини кордий шафтолисидек пўстини ажратиб ейдилар. Барги шафтоли баргига бироз ўхшаб кетади, танаси хунук ва кўримсиз. Бангола ва Гужаратда яхши етиларкан.

Яна Ҳиндистон меваларидан кейладир (банандир). Араблар уни «мавз» деб аташади. Дарахти унча баланд эмас, балки уни дарахт деб ҳам бўлмайди. Ўсимлик билан дарахт ўртасидаги бир нарса. Барги амонқоранинг баргига ўхшайди, аммо кейла баргининг узунлиги икки қари бўлади, эни бир қарига яқин, баргининг ўртасидан юракдек бир шох чиқади, ғунчаси шу шохда бўлади ва катта ғунчаси қўй юраги шаклидадир, ғунчасининг ҳар бир барги очилганда, барг тубида қатор олти-етти дона гул кўринади, бу қатор гуллар кейлага айланади. Ушбу юракдек шох узайгани сари ўша катта ғунчанинг барглари очилиб, қатор кейла гуллари намоён бўлади. Ҳар бир кейла дарахти бир марта ҳосил берар эмиш. Кейланинг икки яхши хусусияти бор: бири шуки, пўсти осон арчилади: иккинчиси, унинг данаги ва толаси бўлмайди, баклажондан бироз узунроқ ва ингичкароқдир, унча ширин эмас. Аммо Бангола кейлалари жуда ширин бўларкан. Жуда хушнамо дарахти бор. Кенг-кенг, хушранг яшил барглари чиройли кўринади.

Яна бир Ҳиндистон дарахти анбилийдир. Ҳиндий хурмони шундай ном билан атайдилар. Анбилийднинг барглари майда, умуман, жавзи бўёнинг (Ҳиндистон ёнғоғи; мускат ёнғоғи) баргига ўхшайди, аммо унинг барги бўё баргидан майдароқ. Жуда чиройли серсоя дарахт. Дарахти анча баланд бўлади. Ёввойилари ҳам кўп учрайди.

Яна бири – махвадир. Уни гулчикон ҳам дейдилар. Махва дарахти ҳам жуда баланд бўлади. Ҳиндистон иморатларининг аксар қисми махва дарахтидандир. Махванинг гулидан арақ оладилар ва гулини мавздек (банандек ёки майиздек) қуритиб, ундан ҳам арақ оладилар. Умуман, кишмишга ўхшаб кетади, аммо бадмазалиги бор. Гулининг янгиси ёмон эмас, еса бўлади.

Унинг ҳам ёввойи тури бор. Меваси бемаза бўлади. Донаси йирик, пўсти юпка, данагининг мағзидан ёғ ҳам оладилар.

Яна кирний дарахти ўсади. Бу дарахт жуда баланд бўлмаса ҳам, жуда кичкина ҳам бўлмайди. Меваси сарик рангда, жигдадан ингичкароқдир, нозикроқдир. Мазаси, умуман, узумга ўхшаб кетади. Еб бўлгандан кейин, оғизда бироз ёқимсиз таъм қолади. Аммо ёмон эмас, еса бўлади. Данагининг пўсти юпка.

Яна бир дарахт жаъмундур. Барглари, умуман, тол баргига ўхшаб кетади, аммо думалоқроқ ва яшилкоқдир. Дарахти ёқимсиз эмас. Меваси қора узумга ўхшайди, мазаси нордонроқ, унча яхши эмас.

Яна бир дарахт – камракдир. Меваси беш кирралидир. Катталиги олхўрича бор, узунлиги тўрт энлик, сарғайиб пишади, данаги ҳам йўқ. Хомроқ узилгани жуда аччиқ бўлади. Яхши пишгани нордон бўлса ҳам хуштаъмдир, хушхўрликдан холи эмас.

Яна бири кадҳалдир. Кўриниши ҳайратланарли даражада хунук ва бемаза бир мева. Кўринишидан худди кўйнинг кепадек қорни ичини сиртига ағдариб кўйгандек. Мазаси кўнгилни оздирадиган даражада ширин, ичида фундукдек-фундукдек (ёнғоқдек-ёнғоқдек) данаклари бор. Умуман, хурмога ўхшаб кетади. Фақат бунинг доналари юмалоқ, узун эмас. Бу доналарнинг хурмодан юмшоқроқ гўшти бор. Уни ейдилар, жуда ёпишқоқ. Шу боис баъзилар кўлини, оғзини ёғлаб еркан. Мевалари дарахтнинг шохида ҳам, танасида ҳам, илдизида ҳам ўсади. Дарахтга худди кепаларни (кўйнинг сочиқ қорнини) осиб-осиб кўйгандек.

Яна бадҳалдир, катталиги олмадек келади. Хомлигида жуда нордон ва бемаза, пишгани ёмон эмас. Пишганида юмшайди, уни кўл билан узиб еса бўлади. Мазаси беҳининг пишиб ўтиб кетганига ўхшайди, нордонгина, хуштаъм.

Яна Ҳиндистон меваларидан бири бейрдир. Форсийлар уни «кунор» дейишаркан. Унинг турли навлари бўлади. Олчадан бироз йирироқ. Ҳусайни узуми кўринишидаги бир нави бор, кўпи унча яхши бўлмайди. Бандийрда бир бейрни кўрдик, жуда яхши эди. Унинг дарахти айни савр ва жавзода барг тугиб, саратон ва асадда барг чиқариб, яшнайти. Меваси далв ва хут ойларида пишади.

Яна бир меваси карундадир. Бизнинг ўлкалардаги жика каби бута-бута бўлиб ўсади. Жика тоғларда ўсади. Бу эса даштларда учрайди. Мазаси

мирминхонга ўхшайди, мирминхондан ширинроқ ва сувсизроқдир. Ундан қайлалли ош пиширадилар, мазали чиқади. Қайласи худди равочга ўхшайди.

Яна бири панийаладир. Бу мева олчадан йирикроқ, кизил олманинг ғўрасига ўхшайди, нордонгина мазаси бор, яхшигинадир. Дарахти анор дарахтидан каттароқ, барги бодом баргига ўхшайди.

Яна гулар дарахти бор. Меваси дарахтнинг танасидан чиқади, анжирга ўхшайди. Гулар ҳаддан ташқари бемаза.

Яна бири аъмладир. У ҳам бешкиррали, ғўзанинг кўсагига ўхшайди. Тахир ва бемаза бир нарса. Мураббоси ёмон эмас. Фойдаси кўп мевадир. Дарахтининг кўриниши чиройли, барглари жуда майда.

Яна бу ерда чирўнжий ўсади. У тоғ дарахти экан. Бизнинг боғларда уч-тўрт тупи бор экан, буни кейин билиб колдим. Меваси махвага жуда ўхшайди, мағзи ёмон эмас, мағзи ёнғоқ мағзи билан бодом мағзи ўртасидаги катталикда, писта мағзидан кичикроқдир. Мағзи думалок. Чирўнжийни, полудага (овкат номи) ва турли ширинликларга соладилар.

Ҳиндистонда хурмо ҳам бор. Гарчи хурмо фақат Ҳиндистонда учрай-диган дарахт бўлмаса-да, бизнинг ўлкаларда бўлмаганлиги сабабли уни эсга олдим. Хурмо дарахти Ламғонда ҳам бор. Шохлари фақат дарахтнинг бошида (учида) бир ерда тўп бўлиб ўсади. Барглари шохларининг тубидан учигача икки томонини коплаб олган. Танаси нотекис ва бадранг. Узумнинг бошидек мева солади. Фақат ундан бироз йирикроқ.

Айтишадикки, ўсимликлар ичида хурмо дарахти икки жихати билан хайвонларга ўхшайди. Бири шуки, агар хайвоннинг бошини кессалар, унинг ҳаёти тўхтайдди. Хурмо дарахтининг ҳам боши кесилса, дарахти қурийдди. Иккинчиси, нари (эркаги) бўлмаса, хайвонлардан зурёд олиб бўлмайди. Хурмо дарахтига ҳам нар (эркак) хурмонинг шохини келтириб тегизмасалар, яхши ҳосил бермайди. Бу сўзлар тўғрими-йўқми – маълум эмас.

Хурмонинг боши, юкорида зикр этганимиздек, пишлоқдан иборатдир. Хурмо пишлоғи шундай нарсаки, шох ва барги чиқадиган жой пишлоқдек оқ бўлади. Бу оқ пишлоққа ўхшаган жойдан шох ва барг ўсиб чиқади. Шох ва барг узайгани сари барги яшилланиб боради. Бу оқ нарсани хурмонинг пишлоғи деб айтадилар. Бу ёмон нарса эмас. У ёнғоқнинг унча пишмаган мағзига жуда ўхшайди. Ушбу пишлоқ ҳосил бўладиган жойни кесиб, у ерга хурмо баргини шундай жойлаштирадиларки, агар кесилган жойдан сув оқса, ушбу барг устидан оқади. Баргни кўзанинг оғзига

кўйиб, кўзани дарахтга боғлаб кўядилар, кесик жойда қанча сув ҳосил бўлса, кўзада йиғилади. Агар у бирдан ичилса, ширин сувдек, уч-тўрт кун ўтказиб ичилса, бир оз маст қилади, дейдилар. Мен бир сафар Барийни сайр қилганимда, Чанбал дарёси ёқасидаги кишлоқларни айлангандим. Йўлда менга ушбу нав хурмо сувини оладиганлар учраб қолди. Бу сувдан унинг кайфини хис қилиш учун бироз ичдим, кайфи сезилмади. Эҳтимол, кайф қилиши учун кўп ичиш керакдир.

Ҳиндистонда яна наргил дарахти бор. Араблар арабчасига уни «норжил» дейди, хиндустонликлар эса «налийар» деб айтади. Эҳтимол бу кенг тарқалган хатодир. Наргилнинг бир тури жавзийи ҳиндий – ҳинд ёнғоғидир. Қора қошиқларни ундан ясайдилар. Каттароғидан ғижжакка коса қиладилар. Дарахти хурмо дарахтининг худди ўзи, фақат наргилнинг шохи сербаргроқдир. Баргининг ранги ҳам очикроқ. Ёнғокнинг сирти кўк пўст билан ўралгани каби, наргилнинг сиртида ҳам кўк пўсти бор, фақат наргилнинг пўсти тола-тола бўлади. Дарёдаги кемаларнинг жиҳоз ва арконларини шу наргил пўстлоғидан тайёрлар эканлар. Кемаларнинг дарз кетган жойларини ҳам шу ип билан тикарканлар. Наргилнинг пўсти арчилгач, бир учида учбурчак бўлиб жойлашган учта тешикнинг ўрни кўринади. Ундан иккитаси – каттиқ, биттаси – юмшоқдир. Уни секин босиб тешадиладар. Мағзга кирмасидан аввал наргилнинг ичи сув бўлади. Шу тешикни очиб, у сувни ичадилар. Мазаси ёмон эмас, худди хурмо пишлоғини сувга айлантирилгандек.

Яна Ҳиндистон дарахтларидан бири таардир. Таарнинг шохлари ҳам фақат тепасида ўсади. Таарга ҳам хурмодек кўза боғлаб, сувини олиб ичадилар. Бу сувни таарий дейдилар. Бу сув хурмо сувидан кучлироқ кайф беради. Таар шохларида бир-бир ярим қари жойигача бирорта барги бўлмайди, ундан кейин шохнинг учида ўттиз-қирқта барг бир ернинг ўзида тўда бўлиб йирик панжадек бўлиб ёйилади. Бу баргларнинг узунлиги бир қарига яқинроқ. Ҳиндистонлик хатни худди дафтарга ёзгани каби шу баргларга битади. Яна ҳиндистонликлар қулоқларининг кенг тешиқларида ҳалқаси бўлмаса, шу таар баргидан ҳалқа ясаб, осиб оладилар. Қулоққа тақишлари учун ушбу таар баргидан ҳалқа ясаб бозорларда сотадилар. Танаси хурмо дарахти танасидан яхшироқ ва текисроқдир.

Яна норанж (апельсин) ва лимуга (лимонга) ўхшаш мевалар бор. Норанж Ламғонотда, Бажавр ва Саводда кўп ўсиб яхши етилади. Ламғонот норан-

жи кичик ва киндикли бўлади, жуда латиф ва нозик ҳамда серсув бўлади. Хуросон атрофидаги норанжга тенглаштириб бўлмайди. Нозиклигидан Ламғонотдан Кобулга келтиргунча, ўн уч-ўн тўрт йиғочлик йўлда бузилади. Астробод норанжини Самарқандга – икки юз етмиш-икки юз саксон йиғоч олисга олиб борадилар, терисининг қалинлиги ва камсувлигидан унча эзилмайди. Бажавр норанжларининг катталиги беҳича келади, суви кўп, бошка норанжлар сувидан нордонроқдир. Хожа Калон: «Бажаврда ана шундай бир норанж дарахтидан меваларини олиб санаганимизда, етти мингта норанж чикди», – деб айтди. Мен доим «норанж» арабча сўз, деб ўйлардим, шундай экан Бажавр ва Савод халқи норанжни «нораанг» дейдилар.

Яна бир меваси лимудир. Ҳиндистонда жуда кўп бўлади. Катталиги тухумдек, кўриниши ҳам тухумга ўхшайди. Захарланган киши илдизини қайнатиб ичса, зиёнини даф қиларкан.

Яна норанжга ўхшаш бир мева – турунж (апельсинмонанд мева) ўсади. Бажавр ва Савод халқи уни «баланг» деб атайдилар. Шу боис турунж пўстидан тайёрланган мураббони «мураббойи баланг» дейишаркан. Ҳиндистонда турунжни «бажаврий» дейдилар. Турунж икки хил бўлади: бири – ширин, мазасиз ва кўнгилни беҳузур қиладиган. Ширинини еб бўлмайди, фақат пўстидан мураббо қилиш мумкин. Ламғонотнинг турунжи шунақа: кўнгилни айнитадиган даражада ширин. Яна Бажавр ва Ҳиндистон турунжлари нордон. Унинг нордонлиги хуш ёқади. Шарбати мазали ва хуштаъм бўлади. Турунжнинг катталиги хисравий қовунча келади. Пўсти ғадир-будур ва дағал. Учи ингичка ва тумшуғи узун. Турунжнинг ранги норанж рангидан сариқроқ бўлади. Дарахтининг танаси ҳақиқий дарахтларга ўхшамайди, майда бўлади. Бута-бута бўлиб ўсади, барги норанж баргидан каттарок.

Норанжга ўхшаш мевалардан яна бири сангтарадир. Ранги ва шакли турунждек, фақат териси силлиқ, дағал эмас, турунждан салгина кичик. Унинг дарахти баланд, ўрик дарахтича келади, барги норанж баргига ўхшаш, ўзи нордон. Шарбати жуда лаззатли ва хуштаъм бўлади. У лимон каби меъда (ошқозон)га куч-қувват беради, у норанждек кучсизлантирмайди.

Норанжга ўхшаш мевалардан яна бири – катта лиму. Ҳиндистонда уни «галгал лиму» дейдилар. Тузилиши ғоз тухумига ўхшайди, лекин икки боши тухумникидек ингичка эмас. Бунинг пўсти ҳам сангтара пўстидек силлиқ, жуда серсув бўлади.

Яна чинбирийдир, норанжга ўхшайди. Кўриниши норанждек, лекин ранги сарик, норанжий (тўксарик) эмас. Ҳиди турунж ҳидига ўхшайди, меваси ҳам нордонгина.

Яна норанжга ўхшаш мевалардан садофилдир. Кўриниши нокка ўшайди, ранги беҳи рангидек. Ширин бўлади, лекин ширинлиги норанж каби кўнгилни беҳузур қилмайди.

Яна бир норанжга ўхшаш мева амрадпалдир.

Яна бир норанжга ўхшаш мева, бу – карнадир. Карнанинг катталиги галгал лимуча келади, у ҳам нордон.

Яна бир норанжга ўхшаш мева амалбеддир. Уч йилдан буён унга энди кўзимиз тушди. Айтишларича, унга нина санчиб қўйилса, эриб кетаркан. Бу нордонлигиданми ё бошқа хусусиятиданмикан. Нордонлиги норанж ва лимуникидек.

Ҳиндистонда ажойиб гуллар ўсади. Улардан бири жаасундир. Айрим ҳиндистонликлар уни «гадҳал» деб айтишади. У гиёҳ эмас, пояли дарахтдир. Танаси қизил гулбун бутасидан бироз баландроқ, ранги анор гулидан очроқ, катталиги қизил гулча келади, аммо қизил гул ғунчалаганидан сўнг очилгач, фақат бир марта гуллайди; жаасун очилганида эса, унинг гулкосаси ўртасидан яна бир энлик ингичка поя ўсиб чиқиб, узаяди ва унда яна шу жаасуннинг гуллари очилади. Натижада ўзига хос дилтортар бир гул пайдо бўлади. Дарахт устида жуда хушранг ва чиройли кўринади, узоқ турмайди, бир кундаёқ сўлиб қолади. Тўрт ой – пашакаалда ёмғир мавсумида жуда яхши ва кўп очилади, балки, аксар йил очилар. Шунча кўп бўлса ҳам ҳиди йўқ.

Яна бир Ҳиндистон гули канейрдир. Оқ ва қизил ранглардаги канейрлар бор. Шафтоли гули каби шаклда – бешбаргли бўлади. Қизил канейрнинг шафтоли гулига ўхшашлиги бор. Бироқ канейр гулидан ўн тўрт-ўн бештаси бир ерда очилади, узоқдан катта гулдек кўринади. Унинг бутаси гулбундан (гул дарахтидан) каттароқдир. Қизил канейрнинг жуда яхши ҳиди бор, ўзи жуда ёқимли гул. У ҳам пашакаалда кўп ва ҳўб очилади. У деярли йил бўйи топилади.

Ҳиндистонда яна жуда нозик ҳидли кевра гули ўсади. Унинг олдида мушкнинг айби шуки, у қурук, буни мушки тар – «хўл мушк» деса бўлади. Жуда ёқимли ҳиди бор. Гарчи ўзининг ажойиб кўриниши бўлса-да, гулининг узунлиги бир ярим-икки қарич келади. Қамишникидек узун, тиканли баргла-

ри бор. Ғунчадек тикилиб қолган ташки барглари яшилроқ ва тиканлироқ, ичкариги барглари юмшоқроқ бўлади. Ичкариги баргларининг ўртасида гулнинг ўртасидагидек бир нималари бўлади, яхши хид ўшандан келади. Янги чиқиб, ҳали тана пайдо қилмагани эркак камиш бутасига ўхшаб кетади. Фақат бунинг барги яссироқ ва тиканли, танаси жуда кўримсиз, илдизлари кўриниб туради.

Яна бир Ҳиндистон гули ёсумандир (ёсмин, жасмин). Гули оқ, уни «чампа» дейдилар. Бизнинг ўлка ёсуманларидан йирикроқ ва хиди ўткирроқ бўлади.

Бизнинг ўлкаларда тўрт фасл бор. Ҳиндистонда эса уч фасл бўлади: тўрт ойи ёз, тўрт ойи пашакаал (ёмғир мавсуми), тўрт ойи киш. Ҳар бир ой ҳилол (янги ой) кўринганида бошланади. Ҳар уч йилда бир ойни пашакаал ойларига кўшадилар. Яна уч йилдан кейин киш ойларига кўшадилар. Яна уч йил ўтгач, ёз ойларига бир ой кўшадилар. Уларнинг кабисаси шудир.

Ёз ойлари – чайт, байсак, жет, асаър; унга ҳут, ҳамал, савр, жавзо мувофиқ келади.

Пашакаал (ёмғир мавсуми) ойлари – сааван, баъдўн, кувар, каътик; унга саратон, асад, сунбула ва мезон мувофиқ келади.

Киш ойлари – агхан, пус, мах, паъгун; унга ақраб, қавс, жадий ва далв мувофиқ келади.

Ҳиндистон халқи ҳар фаслни тўрт ойдан қилиб белгилаган. Ҳар фаслдан икки(тадан) ойни жуда иссиқ, серёғин ва совуқ ойлари деб ҳисоблайдилар. Ёзнинг сўнгги икки ойи – жет ва асаър энг иссиқ ойлари ҳисобланади. Пашакаал ойлариининг дастлабки икки ойи – сааван ва баъдўн эса энг кучли ёмғирлар ёғадиган ойлари ҳисобланади. Киш мавсумининг ўртасидаги икки – пус ва мах ойлари энг совуқ ойлари. Бундай ҳисобда уларда йил фасллари олтига бўлади.

Ҳиндистонликлар кунларга ҳам ном қўйганлар: шанба – саничар; якшанба – айтвар, душанба – сумвар; сешанба – мангалвар; чоршанба – будвар; пайшанба – брипаствар; жума – сукрвар.

Бизнинг ўлкаларда кеча-кундузни йигирма тўрт қисмга ажратиб, ҳар бир қисмини соат дейишади ва ҳар соатни олти миш қисмга бўлиб, ҳар бирини дақиқа деб атайдилар. Бир кеча-кундуз минг тўрт юз дақиқа бўлади. Бир дақиқанинги миқдори тахминан олти марта «фотиҳа»ни («фотиҳа» сурасини) «бисмилло» билан ўқиш вақтига тенг келади, бир

кеча-кундуз эса «фотиҳа»ни «бисмилло» билан саккиз минг олти юз қирк марта ўқиш вақтига тенг келади.

Ҳиндистон эли кеча-кундузни олтамиш қисмга (бўлакка) бўлиб, ҳар бир қисмни «гари» деб атайдилар. Бундан ташқари, кечани тўрт, кундузни ҳам тўрт қисмга ажратганлар. Ҳар бир қисмни бир «пахар» деб аташади, форсийда «пос» бўлади. Бизнинг тарафларда «пос» ва «посбон» сўзларини эшитганман, аммо уларнинг бу хусусиятлари маълум эмас эди.

Ушбу ишга (яъни соатларни бонг урдиришга) Ҳиндистоннинг барча эътиборли шаҳарларида муайян кишилар белгилаб қўйилган, уларни гарийалий деб аташади. Бириндан (бронзадан) ясалган, катталиги товоқдек, қалинлиги икки энлик бир ясси нарсаси бор. Бу биринжни «гарийал» дейишади. Бу гарийални баланд бир жойга осиб қўядилар. Яна уларнинг ости (қуйи тарафи) тешик жом соатга ўхшаш тослари (жомлари) бор. Ҳар бир гарийда бу идиш тўлади. Гарийалийлар навбат билан тосни сув остига қўйиб, тўлишини кутадилар. Масалан, кунчиқар чоғи бу тосни сувга қўядилар, тос бир марта тўлганида, тўқмоқлари билан гарийалга бир марта урадилар, иккинчи марта тўлганида, икки бора урадилар. Бутун паҳар тугагунча, шундай давом этадилар. Ҳар паҳар тугаганида, тўқмоқни гарийалга тез-тез ва узок вақт уриб турадилар. Агар кундуздан аввалги (куннинг биринчи ярмидаги) паҳар тугаган бўлса, жомга тез-тез урганларидан кейин бироз тўхтаб, кейин бир марта бонг урадилар. Иккинчи паҳар тугаган бўлса, тез-тез урганларидан кейин бироз тўхтаб икки бора бонг урадилар. Шу сингари учинчисидан кейин уч, тўртинчисидан кейин тўрт бора бонг урадилар. Кундузги тўрт паҳар тугаганидан кейин ана шу тарзда туннинг тўрт паҳари давом этади.

Авваллари гарийалийлар паҳар белгисини паҳар тугаши билан ураддилар. Кечасилари уйқудан уйғонган кишиларга уч гарий ёки тўрт гарийнинг бонги эшитилса, бу иккинчи паҳарми ёки учинчи паҳарми, билолмай қолардилар. Мен тунги гарийларни ва булутли кунлардаги гарийларни қоққандан сўнг паҳарнинг белгисини қоқишларини буюрдим. Унга кўра, масалан, кечанинг аввалги паҳаридан уч гарий бонги урилгач, бироз тўхтаб, паҳарнинг белгисини яна бир бор урадилар, яъни бундан бу уч гарий аввалги паҳардан эканлиги маълум бўлади. Кечанинг учинчи паҳаридан тўрт гарий бонги урилгач, яна бироз тўхтаб, паҳарнинг аломатини уч бор урадилар, яъни маълум бўладики, бу тўрт гарий учинчи паҳардандир. Жуда

яхши бўлди. Кечаси ҳар вақт уйғонганинда, гарий бонги овози адосини эшитиб, қайси паҳардан неча гарий ўтганини биласан.

Ҳар бир гарий ўз навбатида олтмишга бўлинади, ҳар бирини пал деб атайдилар. Бир кеча-кундуз уч минг олти юз пал бўлади. Ҳар бир палнинг миқдори кўзни олтмиш марта юмиб-очишга тенг, деб айтадиларки, бир кеча-кундуз кўзни икки юз ўн олти минг марта юмиб-очишга тенг келади. Мен тажриба қилиб, бир пал ичида «кулхувалло»ни «бисмилло» билан саккиз марта ўқиш мумкинлигини аниқладим. Шунда бир кеча-кундузда «кулхувалло»ни «бисмилло» билан йигирма саккиз минг саккиз юз марта ўқиса бўлади.

Ҳиндистон эли оғирлик ўлчовларини яхши белгилаб олишган. Саккиз раттий бир маъшага тўғри келади. Тўрт маъша бир таанкни ташкил этади, бу ўттиз икки раттий бўлади. Беш маъша, яъни бир мисқол – қирқ раттийга тенг. Ўн тўрт тўвла бир сер ҳисобланади. Қирқ сер, белгилаб қўйилганидек, ҳамма ерда бир ботмон бўлади, ўн икки ботмон бир маънийга тенг. Юз маънийни бир манйаса дейдилар. Жавоҳир ва марваридларни таанкда ўлчайдилар.

Ҳинд халқи санокни ҳам жуда яхши белгилаб олган. Юз мингни улар лак деб, юз лакни карўр деб атайдилар. Юз карўр арб деб номланади. Юз арбни карб, юз карбни нийл, юз нийлни падам, юз падамни санк деб белгилашган. Санокнинг бундай белгиланиши Ҳиндистонда бойликнинг кўплигига далолатдир.

Ҳиндистон халқининг катта қисми кофирлардир. Ҳинд халқи кофирларни хиндулар деб аташади. Ҳиндуларнинг кўпчилиги таносухий бўлади, яъни ўлгандан кейин жоннинг бошқа бирор танага киришига ишонадилар. Омилкор, ижарага олувчи ва ишлаб чиқарувчиларнинг ҳаммаси шу хиндулардир.

Бизнинг вилоятларда фақат саҳроларда кўчманчиликда кун кўрадиган халқнинг қабила-қабила номлари бўлади. Бу ерда вилоят ва қишлоқларда яшовчи ўтроқ аҳолининг ҳам қабила-қабила номлари бор.

Бу юртда ҳар бир ҳунарманд ота-бобосидан қолган касбни ўрганиб, давом эттиради.

Ҳиндистон у қадар чиройли ўлка эмас. Элида ҳам хусн йўқ. Муомала маданияти, ўзаро мулоқот, борди-келди деган нарсаларни билмайдилар. Табъи, идроки ва адаби йўқ, қарам ва муруватни билмайди, ҳунар ва ишларида ҳисоб-китоб, тартиб, режа ва гўния (тўғри бурчак) йўқ. Яхши от ва

яхши ит учрамайди. Яхши узум, яхши ковун ва яхши мевалари йўқ, муз ва совук сув йўқ, бозорларида яхши овкат ва яхши нон, ҳаммом йўқ, мадраса йўқ, машъала, шам йўқ ва шамдон йўқ. Шам ва машъала ўрнига кўп чиркин кишилари бор, уларни «дивтий» дейдилар, чап қўлларида бир учоёкни ушлаб турадилар. Учоёкнинг бир ёғоч оёғи учига шамдоннинг бошидек келадиган темир маҳкамланган; темир оёкчага бош бармоқдек келадиган йўғон пиликни ўрайдилар. Ўнг қўлларида тешигини торайтириброк қўйган кади бўлиб, ундан ёғ тизиллаб тушади. Ҳар сафар фатилани ёғлаш керак бўлса, дивтийлар шу кадидан ёғ қуядилар. Катталарида бундай дивтийлардан юз-икки юзтачаси бўлади, шам ва машъала ўрнига шуни ишлатадилар. Подшоҳ ва бекларининг кечалари шамга эҳтиёжи бўлса, мана шу кир-чир дивтийлар бу чироғни келтириб, уларнинг тепасида ушлаб турадилар.

Жар ва чуқурликлардан оқиб ётадиган дарё ва қўлларидан бошқа – боғ ва уйларида оқар сувлари йўқ. Уйларида тоза ҳаво, тартиб ва чирой йўқ. Оддий халқ ва майда одамлари бутунлай яланғоч юрадилар. Лангўтадек бир нарсани боғлаб юрадилар. Бунда киндикдан икки қарич пастга калта латта осилиб туради, бу осилган калта латтанинг устидан яна бир парча латта осилтирилади. Лангўтанинг боғини боғлаб, ўша бир парча латтани икки оёк орасидан (бутидан) ўтказиб, маҳкам боғлашади. Аёллари жуда узун бир лунг – белбоғни боғлаб, ярмини белларига, ярмини бошларига ташлаб олишади.

Ҳиндистон жуда катта вилоят, унинг яхши жойлари ҳам бор. У ерда олтин ва кумуш жуда кўп. Ёмғир мавсумида ҳавоси жуда яхши бўлади. Баъзан бир кунда ўн, ўн беш ва йигирма марта ёмғир ёғадиган вақтлар ҳам бўлади. Ёмғир пайти бирпасда сел келади, мутлақо сув бўлмаган жойларда дарёлар тошиб оқа бошлайди. Пашакаалда ёмғир ёғаётганида ва ёмғирдан сўнг ҳаво жуда яхши бўлади. Ҳаво бошқа пайтлари бундай мўътадил ва латофатли бўлган эмас. Камчилиги шундаки, ҳаво жуда сернам бўлади.

Пашакаалда у ерларда камон отиб бўлмайди, чунки тезда бузилади. Ёмғир фақат ёйгагина таъсир этиб қолмайди, балки зирҳ ва китоб, рахт (асбоб-анжом, кийим-кечак, сафар анжом) – ҳаммасига намгарчиликнинг таъсири сезилади. Иморатлар ҳам узоқ турмайди. Пашакаалдан бошқа киш ва ёз ойларида ҳам ҳаво яхши бўлади. Аммо ҳамиша шимол шамоли кўтарилиб туради. Чанг ва тупроқ кўп кўтарилади. Бу ел йилига тўрт-беш марта – ёзлари савр ва жавзо ойларида – пашакаалга яқин жуда каттик

эсади. Кўтарилган чанг ва тупрокдан биров-бировни кўрмай қолади, буни «аандий» деб айтадилар. Жавзо иссик келади, аммо ҳаддан ташқари иссик бўлмайди. Иссиғи Балх ва Қандаҳорниқича бўлмаса-да, у ерлар иссиғининг ярмисича чўзилади.

Яна яхши бир жиҳати шуки, ишчи ва хунармандлари жуда кўп. Ҳар бир иш ва ҳар бир нарса учун муайян кишилар белгилаб қўйилган. Уларнинг ҳар бири ота-бобоси қилиб келаётган ишни давом эттириб келади. Мулла Шараф «Зафарнома»да муболаға билан шундай битган эдики, Темурбек «Масжиди санг»ни кураётганида ҳар куни Озарбайжон, Форс, Ҳиндистон ва бошқа ўлкалар сангтарошларидан икки юз киши масжидда ишларди. Бир Огранинг ўзида менинг иморатларимда ҳар куни ушбу Огра тошйўнарларидан олти юз саксон киши ишларди. Яна Огра, Секрий, Байана, Дўлпур, Гвалийар ва Кўйилда ҳар куни бир минг тўрт юз тўксон бир сангтарош қурилишларимда ишларди. Ҳиндистонда яна бошқа кўплаб хунарманд ва ишчилар ҳаддан зиёд кўп.

Ҳозирда Бхирадан Бихаргача – менинг тасарруфимда бўлган вилоятлардан эллик икки карўр даромад тушади. Унинг лўндасини қуйида батафсил баён қиламиз. Ундан саккиз ёки тўққиз карўри менга итоат қилиб келаётган рой ва рожаларнинг мулкларидан тушган бўлиб, бу ерлар уларга қадимдан тирикчилик яроғи бўлиб келган.

Ҳиндистондан ғолиб подшонинг кўл остига кирган жойлар даромадининг тахминий ҳисоби

Т/р	Вилоятлар	Карўрлар	Лак	Танга
1.	Сатлаж дарёсининг нариги томони ҳамда Бхира, Лохўр, Сийалкот, Дипалпур ва бошқалар			
2.	Саҳринд	1	29	31985
3.	Ҳисори Феруза	1	30	75174
4.	Пойтахт шаҳар Деҳли ва Миёни Дуоб	3	69	50254
5.	Меват (Искандар (Лўдий) даврида (бизнинг ҳокимиятга) қўшилмаган)	1	69	81000
6.	Бийана	1	44	14930
7.	Агра	—	29	76919
8.	Миёна (ўрта вилоятлар)	2	91	19000

9.	Гвалийар	2	23 57450	
10.	Калпий, Сихунда ва бошқалар	4	28	55950
11.	Қаннўж	1	36	63358
12.	Санбал	1	38	44000
13.	Лакнур ва Баксар	1	39	82433
14.	Хайробод	—	12	65000
15.	Авад ва Бахрайиж	1	17	1369
16.	Жўнпур	4	0	88333
17.	Курара ва Маникпур	1	63	27282
18.	Биҳар	4	5	60000
19.	Сарваар	1	55	7506 2/1
20.	Саран	1	10	18373
21.	Чапаран	1	90	86060
22.	Кандла	—	43	30300
23.	Рожа Руп Нарайн чегараси ўрталигидаги Тирхут	—	2	55000
		кумуш танга,	27 50000	кора танга
24.	Чатсу, Маланадаги Рантанбўр Бўлий	—	20	—
25.	Нагур	—	—	—
26.	Раажа Бикрамажит [Рантанбўрдан]	—	—	—
27.	Каланжарий	—	—	—
28.	Раажа Синг Дэв	—	—	—
29.	Раажа Бикам Дэв	—	—	—
30.	Раажа Бикам Чанд	—	—	—

Ҳиндистон ўлкаси ери ҳамда элининг ўзига хосликлари ва аҳволи ҳақида ўзимга маълум бўлган, аниқлаган нарсаларимни эслаб баён қилдим. Бундан сўнг яна ёзишга арзигулик нарсага кўзим тушса, эшитишга арзигулик бирор нарса эшитсам, битаман.

Ражаб ойининг йигирма тўққизинчисида, душанба куни хазинани кўриб чиқдик ва уни улаша бошладик. Ҳумоюнга хазинадан етмиш лак берилди. Ҳали рўйхатга олинмаган ва текшириб кўрилмаган яна бир хазинани ҳам унга бор-будича инъом қилдим. Яна баъзи бекларга ўн лак, баъзиларига саккиз лак, етти лак, олти лакдан берилди. Лашкардаги афғонлар, ҳазоралар, араблар ва балужларга ҳамда ҳар бир аскарга мавқеига қараб пул инъомлари бўлди. Ҳар бир савдогар, ҳар бир толиби илм ва, умуман, лашкарга ҳамроҳлик қилган ҳар бир киши инъом, ҳадядан жуда кўп баҳра ва комил насиба олиб кетдилар.

Лашкарда бўлмаганларга ҳам бу хазинадан кўп инъом ва ҳадялар юборилди. Масалан, Комронга ўн етти лак, Муҳаммад Замон мирзога ўн беш лак, Аскаррийга, Ҳиндолга ва, умуман, барча уруғ-аймоққа, ўғиллар ва ёш болаларгача жуда кўп тилла, кумуш, кийимлик, кимматбаҳо тошлар ва куллардан совғалар юборилди.

У томонда қолган бек ва сипоҳийларга жуда кўп инъомлар жўнатилди. Самарқанд, Хуросон, Кошғар, Ирокка кариндош-уруғлар учун совғалар жўнатилди. Самарқанд ва Хуросондаги шайхларга назрлар юборилди. Макка ва Мадинага ҳам назрлар жўнатилди. Кобул вилояти билан Варсак садаси (лашкарнинг юз кишилиқ бўлинмаси) атрофида яшайдиган ҳар бир кишига – эркакми, аёлми, кулми, озодми, катта кишими, ёш болами – бундан қатъи назар, ҳаммасига бир шоҳрухийдан инъом қилинди.

Биз дастлаб Ограга келганда одамларимиз билан бу ерликлар орасида ғалати ихтилофлар ва бир-бирини ёқтирмаслик кайфияти сезилиб турарди. Аскарлари ва оддий халқ бизнинг кишилардан кўрқиб қочардилар. Дехли ва Оградан бошқа барча кўрғонли халқи кўрғонларини маҳкамлаб, итоат ва бўйсунушдан бош тортдилар. Санбал Қосим Санбалийнинг, Байана Низомхоннинг қўлида эди. Меватда Ҳасанхон Меватийнинг ўзи эди. Бу фитнаю фасодларни бошлаган ўша мулҳид (имонсиз) пасткашнинг ўзи эди. Дулпўр Муҳаммад Зайтун қўлида, Гвалиярда Татархон Сарангхоний Раприйда Хусайнхон Нухоний, Итаъвада Қутбхон, Калпийда Оламхон ҳукмрон эдилар. Қаннуж ва Гангнинг у томони Насирхон Нухоний, Маъруф Фармулий сингари яна жуда кўп амирлари бўлган душман афғонлар қўлида эди. Иброҳим вафот этмасидан икки-уч йил бурун улар ёвлашиб қолган эдилар. Мен Иброҳимни енгган пайтлари улар Қаннуж ва унинг нариёғидаги вилоятларни қўлга киритган, Қаннуждан бир-икки манзил буёкроққа келиб жойлашгандилар. Улар Дарёхоннинг ўғли Биҳархонни подшоҳ қилиб кўтариб, унга Султон Муҳаммад деб лақаб бергандилар. Маҳавинда Марғубкул ҳукмронлик қиларди. Шунча яқин жойда туришига қарамай, мени кўришга бирор марта ҳам келмади.

Биз Ограга келганда жуда иссиқ пайтлар эди. Одамлар ваҳимадан бутунлай қочиб кетгандилар. Ўзимизга овқат, отларга ем-хашак топиб бўлмасди. Қишлоқларда душманлик ва нафрат туфайли душманлик, итоатсизлик, ўғирлик ва йўлтўсарликка юз бургандилар. Йўлларда юриб бўлмасди. Биз хали хазинани улашиб, ҳар бир вилоят, ҳар бир жойга ишончли кишиларни

тайин килишга ҳам улгурмаган эдик. Бунинг устига, ўша йил жуда иссик келганди. Кўплаб одамлар дахшатли каттиқ гармсел таъсиридан тап-тап йиқилиб, ўла бошладилар. Шу боис кўпгина беклар ва сара энг яхши йигитларнинг рухи тушиб кетди. Улар Ҳиндистонда қолишга кўнмай, кетиб қола бошладилар.

Кекса, тажрибали беклар бундай десалар, айби йўқ. Улар бундай гапларни айтганларида уни эшитган кишининг ақлу идроки уларнинг қарори тўғри ёки нотўғри эканлигини, яхши ёки ёмонлигини ажрата олади. Аммо кимдир ҳамма нарсани ўйлаб, бирор нарсага қатъий қарор қилган бўлса, айтилган сўзларни такрорлашдан нима фойда. Катта-кичикдан мана шундай сўзлар ва бундай бемаза фикрларни эшитишнинг нима кераги бор. Шуниси қизиқки, бу сафар Кобулдан отланаётганимда катта-кичиклардан бир нечасини бек қилиб янги тайинлаган эдим. Менинг булардан умидим шу эдики, мен ўтга кириб-чиқсам ҳам, сувга кириб-чиқсам ҳам, улар ҳеч иккиланмай биз билан бирга киргайлар ва чиқгайлар. Мен қайси тарафга борсам, улар менинг ортимдан боргайлар. Улар менинг мақсадимга қарши сўз айтадилар, ҳаммасининг кенгаш ва иттифоқи билан ўзимиз жазм қилган ҳар бир иш ва муҳим нарсадан кенгашдан чиқмасдан бурун қайтадилар, деб ўйламагандим.

Булар ўзларини ёмон тутдилар. Аммо Аҳмадий парвоначи ва Вали хозин булардан ҳам бадтарроқ бўлди. Кобулдан чиқиб, Иброҳим устидан ғалаба қозониб, Ограни олгунча Хожа Калон ўзини яхши тутди, мардона сўзлар айтти, қимматли фикрлар билдирди, бироқ Ограни эгаллаганимиздан бир неча кун ўтгач, унинг раъйи бутунлай ўзгарди. Айнан Хожа Калон қайтиб кетишга астойдил аҳд қилган эди.

Одамлардаги бундай беқарорликни кўриб, барча бекларни чакириб, кенгаш ўтказдик. Мен шундай дедим: «Салтанат ва жаҳонгирликка қурол-яроғ ва аслаҳа-анжомсиз эришиб бўлмайди. Подшоҳлик ва амирлик навкар ва мулкисиз мавжуд бўлолмайди. Неча йиллар ҳаракат қилиб, машаққатлар чекиб, узоқ ерларни босиб ўтиб, лашкар тортиб, ўзимизни ва лашкарни жанг ва ўлим хатарига солдик. Тангрининг марҳамати билан шунча кўп душманни енгиб, бундай катта мамлакатни эгалладик. Энди эса, қандай куч ва зарурият мунчалар жон тортиб олган ерларимизни ҳеч бир сабабсиз ташлаб кетишга мажбур қилмоқда. Ким бизга хайрхоҳ бўлса, бундан кейин бу каби сўзларни айтмасин, кимки тоқат қилолмай кетишни ният қилган бўлса, кетсин, кетгач, қайтиб келмасин».

Бундай тўғри ва макбул сўзларни кетиш ниятига тушган ёки шу ерда қолишни ўйлаётган кишиларга эслатиб, дағдаға қилдим.

Хожа Калоннинг бу ерда қолишга кўнгли йўк эди. Биз шунга қарор қилдик: Хожа Калон кўп навкарли киши эди. Совғаларни олиб, жўнаб кетсин. Кобул ва Ғазнида одам жуда кам. Уларни кўлга олиб, у ерда ҳокимият ва тартиб ўрнатсин. Ғазни, Гардиз ва Султон Масъудийга тегишли бўлган хазоралар яшайдиган жойларини Хожа Калонга иноят қилдим. Унга яна Ҳиндистоннинг ўзидан уч-тўрт лак фойда келтирадиган Ҳурам (Кухром) вилояти ҳам берилди. Хожа Мирмиронни ҳам Кобулга жўнатишга қарор қилдик. Совғаларни олиб бориш унинг зиммасига юклатилди. Мулла Ҳасан Сарроф ва Тўка ҳиндуга уларни қабул қилиб олиш тайинланди.

Хожа Калон Ҳиндистонни шунчалар ёмон кўрардики, кетаётиб, Деҳлидаги уйи деворига шундай байтни ёзибди:

*Агар бахайру саломат гузар зи Синд кунам,
Сиёҳрўй шавам, гар ҳавои Ҳинд кунам.*

(Мазмуни:

*Агар Синд дарёсидан соғ-саломат ўтиб олсам,
Ҳиндустонни яна ҳавас қилгудек бўлсам, юзим қаро бўлай.)*

Биз Ҳиндистонда қолган бир пайтда бундай истехзоли байт айтиш ва уни ёзиб қўйиш адабсизлик эди. Кетишининг ўзи кўнглимга бир ғашлик солган бўлса, бундай кочирими уни икки баробар қилди. Мен бадиҳа қилиб бир рубойи ёзиб жўнатдим:

*Юз шукр де, Бобурки, кариму гаффор,
Берди сенга Синду Ҳинду мулки бисёр.
Иссиқлигига гар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десанг Ғазни бор.*

Бу пайтда илгарилари мартабаси жуда паст бўлган, бундан икки-уч йил бурун оға-иниларини тўплаб, чақириб, умуман, ўзига катта жамоа тўплаган Мулло Опокка ўрукзайи ва Синд кирғоғидаги баъзи афғонларни бериб, Куйилга юбордик. У ерларда бўлган ёйотарлар ва сипоҳийларга биз томонга оғдирадиган чақирик фармонлари юборилди.

Шайх Гуран қошимга эътиқод ва ихлос билан келиб, хизматимга кирди. Миёни Дуоб ёйчиларидан икки-уч минг сипоҳийни ҳам хизматимга олиб келди. Алихон Фармулийнинг ўғиллари ва қариндошлари Юнусали билан

Дехли ва Агранинг орасида, у Ҳумоюнни йўқотиб қўйиб, адашиб юрган чоғида учрашиб қолишади. Кичик жангда Юнусали душманни енгиб Алихоннинг ўғилларини асир қилиб, ҳузуримга олиб келганди. Шу муносабат билан Давлатқадам туркнинг ўғли Мирза мўғулга Алихоннинг асир тушган ўғилларидан бирини қўшиб, шундай нотинч замонда Меватга кетган Алихонга чақириқ хати билан юборилди. Уни олиб келишди. Алихонга илтифот кўрсатиб, йигирма беш лак даромад берадиган вилоятлардан берилди.

Султон Иброҳим, Мустафо Фармулий ва Ферузхон Сарангхоний бошлик бир неча амирлар Пураб тоғида бирлашиб исён кўтарган амирлар устига жўнатилганди. Мустафо бу бўйсунмас амирлар билан кўп ва яхши жанг қилди, бир неча бор уларни енгди. Иброҳимнинг мағлубиятидан бироз илгари Мустафо ўлди. Шайх Боязид унинг укаси эди. Иброҳим муҳим ишлар билан банд эди, дархол уни акасининг одамлари ва ишига бош қилиб қўйди.

Ферузхон, Шайх Боязид, Маҳмудхон Нухоний, Қози Жийа келиб хизматимга кирдилар. Уларга ҳам кутганларидан ортик эътибор ва шафқатлар кўрсатиб, Ферузхонга Жўнпурдан бир карўру қирк олти лаку беш минг танга; Шайх Боязидга Аваддан бир карўру қирк саккиз лаку эллик минг танга, Маҳмудхонга Ғозипурдан тўксон лаку ўттиз беш минг танга ва Қози Жийага Жўнпурдан йигирма лак даромад берадиган ерлар ҳадя иноят бўлди.

Шаввол ойи байрамидан бир неча кун ўтган ҳам эдики, Султон Иброҳимнинг хос саройи ўртасидаги тош устунли, гунбазли айвонида катта суҳбат уюштирилди. Ҳумоюнга чорқаб (шоҳларнинг махсус кийими), камар шамшир ва олтин эгарлик чопқир от, Чин Темур султон, Маҳдий хожа ва Муҳаммад Султон мирзога ҳам чорқаб, камар шамшир ва камар ханжарлар совға қилинди. Яна бек ва йигитларга мансабига яраша камар шамшир, камар ханжар ва сарполар инъом қилинди. Ҳаммаси қуйида қисқача қилиб битилди:

икки чопқир от эгари билан; қимматбаҳо тошлар билан безатилган икки дона камар шамшир; безакли ханжардан йигирма беш дона; безакли дудама ханжардан ўн олти дона; икки дона безакли шамшир; олтин сопли ҳинд пичоқларидан бир дона; чаҳорқаб (шона кийим)дан тўртта; йигирма саккизта жун чакмон.

Суҳбат куни жуда кўп ёмғир ёғди. Ўн уч марта ёмғир ёғди. Баъзиларга ташқаридан жой теккан эди, ҳаммаси жикқа ҳўл бўлди.

Муҳаммад кўкалдошга Самана вилоятини ҳадя этиб, Санбалга юриш учун илғор тайинланди. Ҳисори Феруза Ҳумоюнга мукофот тариқасида бе-

рилган эди, Санбални ҳам Ҳумоюнга хадя қилдим. Ҳиндубек Ҳумоюннинг олдида колган эди. Шу боис Муҳаммадийнинг ўрнига Санбалга илғор қилиб Ҳиндубек, Каттабек, Малик Қосим, Бобо Қашқа ака-укалари билан, Мулло Офок, Шайх Гуран Миёни Дуоб ёйчилари билан илғор қилиб юборилди.

Қосим Санбалийдан уч-тўрт марта одам келиб, Бибан ҳаромхўр Санбални камал қилиб, унинг ҳимоясини заифлаштирди, илғор юборинглар, деган хабарни берди. Бибан шу сифату кўриниши билан биздан қочиб кетгач, тоғ этакларига борди. Ўша ерларда қочиб юрган афғон ва хиндустонликларни йиғиб, ушбу тўполонлар чоғида Санбални бўш кўриб, келиб уни камал қилибди.

Ҳиндубек, Каттабек ва илғорга (олд кўшинга) тайинланганлар Аҳар кечигига келиб, сувдан ўта бошлайдилар. Малик Қосим, Бобо Қашқани ака-укалари билан бирга олдинга юборадилар. Малик Қосим сувни кечиб ўтган юз-юз эллик кишиси ва биродарлари билан илдам юриб, пешин намози пайти Санбалга етиб боради. Бибан ҳам кўшин тортиб, ўрдасидан чиқади. Малик Қосим тез бориб, кўрғонни айланиб ўтади ва жангни бошлаб юборади. Бибан қаршилиқ кўрсатолмай қочади. Жангчиларимиз бир тўда кишисининг бошини кесиб, бир нечта фил, жуда кўп отлари ва бошқа ўлжаларни қўлга киритади.

Эртаси тонгда илғор беклари ҳам етиб боради. Қосим Санбалий келиб улар билан кўришади, лекин кўрғонни уларга топшириш хуш келмайди ва ҳийлалар қилади.

Бир куни Шайх Гуран, Ҳиндубек улар билан сўзлашиб, бир баҳона топиб, Қосим Санбалийни бу беклар олдига олиб келади ва бизнинг одамларимизни Санбал кўрғонига киритади. Қосим Санбалийнинг юки ва одамларини соғ-саломат кўрғондан чиқариб юборадилар.

Байанага Қаландар пиёдани жўнатиб, Низомхонга ваъда ва таҳдид билан фармонлар юборилди. Мана бу қитъа бадиҳа қилиб, ёзиб юборилди:

*Бо турк ситеза макун, эй мири Байана,
Чолокию мардонагии турк аёнаст.
Гар зуд наёию насиҳат накунни гўш,
Онжоки аёнаст чи ҳоҷат ба баёнаст.*

(Мазмуни:

*Эй Байана амири, турк билан ўйнашма,
Туркнинг эпчиллиги ва мардлиги ҳаммага аён.*

*Агар тез келиб насиҳатни қулоққа олмасанг,
Аён бўлган гапни баён қилишининг нима ҳождати бор.)*

Байана қўрғони Ҳиндистоннинг машҳур қалъаларидандир. Бу ақлсиз пасткаш одамча қалъанинг мустаҳкамлигига ишониб, жиғилдонига сиғадиганидан ҳам кўпроқ нарсалар сўраб юборибди. Ундан келган кишига яхши жавоб қилганим йўқ. Қалъани эгаллаш учун курол-яроғ тайёрлашга машғул бўлдик.

Бобоқулибек Муҳаммад Зайтунга ваъда ва таҳдид фармонлари юборилди. У ҳам узрлар айтиб, турли айёрликларни ўйлай бошлади.

Кофир Рона Санго Кобулда эканимизда хайрихоҳлик билан элчи юборган ва биз шундай келишиб олган эдик: «агар подшоҳ (яъни, мен) у тарафдан Дехли вилоятига борсам, Рана Санго бу тарафдан Огра устига юриши керак.

Мен Иброҳимни енгдим ва Дехлини ҳам, Ограни ҳам қўлга киритдим. Аммо шу пайтгача бу кофирдан чикиб кетиши учун бирор ҳаракат кўринмади. Анча вақт ўтганидан кейин Кундар деган қўрғонни қамал қилди. Маканнинг Ҳасан исмли ўғли ўша ерда эди. Ҳасан Макандан бир неча марта одамлар келди, аммо Маканнинг ўзи ҳали ҳам кўрингани йўқ. Бу атропофдаги Итаъва, Дўлпур, Гвалийар, Байана ҳалигача қўлимга ўтмаганди. Шарк томонда афғонлар қаршилиқ кўрсатиб, саркашлиқ қилардилар. Қаннўждан Огра томонга икки-уч манзил нарида лашкар тўплаб ўтирган эдилар. Яқин-атроф ерлардан хануз хотиржам эмас эдик. Шу боис Ҳасанга кўмак бериш учун одам ажратолмадик.

Икки-уч ойдан кейин Ҳасан чорасиз қолиб, Кундар қўрғонини топширди. Раприйдаги Хусайнхон қўркиб, Раприйни ташлаб қочиб кетди. Раприй Муҳаммадали жанг-жангга берилди. Итаъвадаги Қутбхонга бир неча бор ваъда ва таҳдид билан фармонлар юборилди. Аммо у на бизни кўришни истади, на Итаъвани ташлаб кетди.

Маҳдий хожага марҳамат қилиб Итаъвани бердим, Муҳаммад султон мирзо, Султон Муҳаммад дўлдой, Муҳаммадали жанг-жанг, Абдулазиз мирохур бошлиқ беклар ва хос амалдорлардан анчаси кўмакка Итаъвага жўнатилди. Қаннўж Султон Муҳаммад дўлдойга берилди. Ферузхон, Маҳмудхон, Шайх Боязид ва Қози Жийа каби бошлиқларга ҳурмат кўрсатилиб, Пураб томондаги вилоятлардан берилган эди, уларга ҳам Итаъвага жўнаб кетиш буюрилди.

Мухаммад Зайтун Дўлпурда ўтирганди, турли хийлалар килиб, келишга шошилмасди. Дўлпурни марҳамат килиб Султон Жунайд барлосга бердик ва унга Одил султон, Мухаммадий кўкалдош, Шох Мансур барлос, Қутлукқадам, Абдулло Вали, Жонибек, Пиркули, Шох Ҳусайн Ёракий бошчилигидаги кишиларни ёрдамга бериб, уларга Дўлпурни куч билан олиб, Султон Жунайдга топшириб, Байана устига юришларини буюрдик.

Бу лашкарни таксимлагандан сўнг турк ва хинд амирларини чакириб, кенгаш килиб, ушбу сўзларни ўртага ташладим: Пураб тоғи томонида саркаш амирлар Насирхон Нухоний ва Маъруф Фармулий бошлик қирк-эллик минг киши билан Гангдан ўтиб, Қаннўжни эгаллаб, икки-уч манзил бери келиб ўтирибди. Кофир Рона Санго Кундарни эгаллаб, фитна ва бузғунчиликлар килиб юрибди. Пашакаал ҳам охирлаб қолди. Ё бу саркашлар устига, ёки кофир устига бостириб бориш зарур ва лозим кўринади. Бу яқин-атрофдаги кўрғонларнинг иши осон. Катта душманларни енгганимиздан кейин, булар қаерга ҳам борарди.

Рона Сангони унча ўйламасдик. Ҳамма бир оғиздан дедики, Рона Санго узоқда, унинг бу ерларга яқин келиши ҳам маълум эмас. Жуда яқин келиб қолган душманни даф қилиш муҳим ва тўғридир.

Бу душманлар устига ўзимиз юриш бошламоқчи эдик, Ҳумоюн подшоҳнинг отланишига хожат йўқ, бу хизматни мен бажарай, деб арз қилди.

Унинг бу сўзлари барчага хуш келиб, турк ва хинд амирлари бу қарорни маъқулладилар. Ҳумоюннинг Пурабга юриши тайинлангач, Дўлпурга белгиланган лашкарнинг келиб, Чандварда Ҳумоюнга қўшилишлари буюрилди ва Кобулий Аҳмад Қосим чопар килиб жўнатилди. Итаъва устига юриши тайинланган Маҳдий хожа, Мухаммад Султон мирзо бошлик лашкарга ҳам бу ерга келиб, Ҳумоюнга қўшилиш фармони берилди.

Зулқаъда ойининг ўн учинчисида, пайшанба куни Ҳумоюн сафар бошлаб, Оградан уч қурўх нарида жойлашган Жалесар деган қишлоқчага тушди. У ерда бир кун туриб жўнади, манзилма-манзил кўчиб, олдинга йўналди.

Ушбу ойнинг йигирманчисида, пайшанба куни Хожа Калонга Кобулга жўнаб кетиши учун рухсат берилди.

Доим Ҳиндистоннинг битта катта камчилиги – унда оқар сувнинг йўқлиги, деб ўйлаб юрардим. Қаердаки ўрнашишимиз лозим бўлса, чархлар ясаб, оқар сув ўтказиб, режа билан боғлар барпо қилсак бўлади. Ограга келганимиздан бир неча кун кейин мана шу ишни деб Жуун дарёсидан ўтиб,

боғ қуриш учун ерларни кўриб чикдик. Бу ерлар шу қадар кўримсиз ва хароб эдики, уни кўнглимиз тортмай ва коникмай яна сувдан кечиб, кетдик. Бу ернинг кўримсиз ва ёкимсизлиги туфайли чорбоғ ҳақидаги фикрларим ҳам хаёлдан кўтарилди. Аммо Ограга бунча яқин бошқа бўш ер ҳам йўқ эдики, бир неча кундан сўнг иложсиз, шу ернинг ўзида иш бошладик. Аввал катта қудук қазилди, ҳозир ҳаммом суви ўша ердан олинади. Яна анбилиий дарахтлари ўсиб ётган ва саккиз бурчакли ҳовуз қурилган бир бўлак ерда ишладик. Ундан сўнг катта ҳовуз ва ҳовли барпо бўлди. Кейин тош иморат олдидаги ҳовуз ва толор қурилди. Ундан сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлар бино бўлди. Ундан сўнг ҳаммом қурилди. Бундай кўримсиз ва бетартиб Ҳиндда яхши тартибли бинолар ва текис боғлар барпо этилди. Ҳар гўшада, ҳар бурчакда ёкимли гулзорлар, ҳар бир гулзорда тартиб билан экилган яхши гул ва настаринлар етилди.

Ҳиндистоннинг яна уч нарасасидан кийналардик: биринчиси – унинг иссиғи; иккинчиси – чанги; учинчиси – каттик шамоли. Ҳаммом ҳар учаласининг зиёнини даф қила оларкан. Ҳаммомда чанг ва шамол нима қилсин. Иссиқ кунлари у ер шу қадар совуқ бўладики, одам ҳатто совқотиши ҳам мумкин. Ҳаммомнинг иссиқ сувли ҳовуз жойлашган битта ҳужраси фақат тошдан қурилган. Пастки қисми оқ тошдан, қолган бошқа тарафлари – ери ва шифти бутунлай Байананинг қизил тошлари билан қопланган.

Яна Халифа, Шайх Зайн, Юнусали ва кимга дарё ёқасидан ер теккан бўлса, чиройли, яхши йўсинда боғча ва ҳовузлар барпо этдилар. Лоҳўр ва Дипалпур усули билан чархлар ўрнатиб, оқар сувлар келтирдилар.

Ҳинд халқи бу тартиб ва кўринишдаги жойларни ҳеч қачон кўрмаганликлари боис Жууннинг бу иморатлар жойлашган тарафига Кобул деб ном қўйишибди. Яна қўрғон ичида Иброҳимнинг иморатлари билан шаҳар қўрғони девори орасида бир бўш ер бор эди. У ерга ҳам ўнга-ўн ҳажмида катта бир вайн барпо эттирдим. Ҳиндистонликлар тилида зинали катта қудук «вайн» деб аталади. Ушбу вайн чорбоғдан олдинроқ бино қилинган эди. Уни айни пашакаалда қазидилар. У бир неча марта ўпирилиб тушиб, ишчиларни босиб ҳам қолди. У Рона Сангога қарши олиб борган ғазотдан сўнг қуриб битказилди. Унинг тошига битилган тарихда ҳам ғазотдан кейин яқунланганига ишора қилганлар. Жуда чиройли вайн бино бўлибди. Вайннинг пастки қисмида уч айвони бўлиб, уларнинг йўли зинанинг ўзидан қудукқа олиб тушади. Битта йўл ҳар уч айвонга олиб боради. Ҳар бир айвон

бир-биридан уч зина тепада жойлашган. Пастдаги айвондан сув тортилган чоғда сув бир зина куйига тушади. Юкориги айвонга баъзан – пашакаал вақти сув кўпайганда сув чиқади. Ўрта каватда бир хужрали айвон бўлиб, бу айвон яқинида сув чархи ўрнатилган гунбаз бор. Хўкиз шу гунбаз ичида чархни айлантиради. Юкориги каватда бир айвон қурилган. Ташқаридан – ҳовли сахнидаги қудукдан беш-олти зина пастроқда, икки томондаги зинадан ҳам бу айвонга йўл боради. Ўнг тарафга юрилса, йўлнинг қаршисида тарих битилган тош бор. Бу қудукнинг ёнида яна бир қудук казилиб, ушбу қудукнинг туби аввалги қудукнинг ўртасидан бир оз юкорироқда бўлади. Айтиб ўтилган гунбазда чарх хўкизи айланиб, у биринчи қудукдан бу иккинчи қудукка сув келтиради. Иккинчи қудукка яна бир чарх ўрнатилган. Бу чарх оркали сув тепаликка чиқади. У тепалик усти билан юкори боққа оқиб боради. Қудук зиналари чиқадиған ерда ҳам бир иморат барпо қилинган. Бу қудук деворидан ташқарида бир тош масжид қурилган. Аммо уни хинд усулида жуда ёмон килиб қуришган.

Ҳумоюн уруш сафарига отланган фурсатда Насирхон Нуҳоний ва Маъруф Фармулий бошлиқ саркаш амирлар Жажмавда тўпланиб ўтирган эдилар. Ўн-ўн беш курўх йўл юргандан кейин Ҳумоюн Мўмин аткани хабар топиб келтиришга жўнатади. Аммо уни мол тутишга юборса арзийди. Бирор яхши хабар топиб келтиролмайди. Мўмин атканинг яқинлашганидан хабар топган душман тўхташга куч тополмай, қочиб кетади. Мўмин аткадан кейин Қисмтой, Бобочухра ва Бўчкани хабар келтириш учун юборадилар. Бу борганлар душманнынг тумтарақай бўлиб қочгани ҳақида хабар келтиришади. Ҳумоюн бориб, Жамжавни эгаллайди. У ердан ўтиб Далмав атрофига келганида Фатххон Серваний келиб, у билан кўришади. Ҳумоюн Фатххон Серванийни Маҳдий хожа ва Муҳаммад султон мирзога қўшиб, бизнинг олдимизга юборди.

Шу йили Убайдхон Бухородан лашқар тортиб Марвнинг устига бостириб келди. Марвнинг аркида ўн-ўн беш фуқаро бор экан. Убайдхон Марвни эгаллаб, бу одамларни кириб, Марв тўғонини қирқ-эллик кун боғлаб, Сарахс устига юрди. Сарахсда ўттиз-қирқ қизилбош бор экан. Улар дарвозани ёпиб, кўрғонни бермаганлар. У ернинг халқи буларга ҳужум қилиб дарвозани очадилар. Ўзбаклар кириб, бу қизилбошларни ҳам қирадилар. Сарахсни олгандан кейин Тус ва Машҳад устига бостириб борадилар. Машҳад эли чорасиз қолиб, таслим бўлади. Тусни саккиз ой камал қилиб, сулх йўли

билан қўлга оладилар. Аммо тузган аҳдида турмай эр кишиларнинг барчасини кириб, аёлларини асир қилиб олади.

Худди ўша йили Султон Музаффар Гужаратийнинг ҳозирда отасининг ўрнига Гужаратда подшоҳ бўлган Баҳодурхон исмли ўғли отасини ёмонлаб Султон Иброҳимнинг ҳузурига келди. Султон Иброҳим уни ҳурмат билан қарши олмади. Панипат вилоятларида эканимизда менга мактублари келди. Мен ҳам илтифотли ва мушфиқ фармонлар юбориб, уни олдимга чақирдим. У келмокчи ҳам бўлди. Кейин фикри ўзгариб, Иброҳим қўшинидан ажралди ва Гужаратга жўнаб кетди.

Шу пайтлари унинг отаси Султон Музаффар вафот этиб, акаси Искандаршоҳ – Султон Музаффарнинг катта ўғли отаси ўрнига Гужаратга подшоҳ бўлди. Муомаласининг ёмонлигидан Имодулмулк деган кули кўпчилик билан келишиб, Искандаршоҳни бўғиб ўлдирди ва ҳали йўлда келаётган Баҳодурхонни чақириб, отасининг ўрнига ўтказди. Баҳодурхонга Баҳодуршоҳ лақаби берилди. Бу ҳам яхши иш қилди, яъни Имодулмулкни кўрнамаклик қилгани учун ўлдириб жазосини берди. Отасидан қолган ундан бошқа беклардан ҳам кўпини ўлдирди. Уни қонхўр ва худодан кўркмайдиган бебош йигит, деб ҳисоблайдилар.

ТЎҶҚИЗ ЮЗ ЎТТИЗ УЧИНЧИ (1526–1527) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Мухаррам ойида Бек Вайс Форуқнинг туғилгани ҳақида хабар келтирди. Гарчи ундан олдин бир пиёда бу хабарни келтирган бўлса-да, аммо суюнчисига Бек Вайс шу ойда келди. Чақалок шаввол ойининг йигирма учинчисида, жума кечаси туғилди, унга Форуқ деб исм қўйилди.

Байана ва бизга келиб қўшилмаган баъзи кўрғонларни ўққа тутиш мақсадида Устод Алиқулига катта тўп (замбарак) қуйиш буюрилган эди. Ўчоқ ва бошқа керакли нарсаларни тайёр қилиб, менга одам юборди. Мухаррам ойининг ўн бешинчисида, душанба куни устод Алиқулининг тўп қуйишини томоша қилгани бордик. Тўп қуядиган ернинг атрофига саккиз ўчоқ қуриб, асбобларни эритибди. Ҳар бир ўчоқнинг тубидан тўп қуйиладиган қолипга тўғри келадиган биттадан нов қазиб тайёрланган. Биз боргач, у ўчоқларнинг тешикларини очди, ҳар бир новдан эриган қурол-яроғ сувдек шариллаб қолипга оқиб кирарди. Бироздан кейин қолип тўлмасидан бу ўчоқлардан келаётган эритманинг келиши аста-секин тўхтади. Ўчоқ ёки

темирда бирор камчилик бўлган шекилли. Устод Аликули жуда ёмон аҳволга тушиб қолди. У хатто, ўзини қолипдаги эриган мис ичига ташлаб юборай деди. Устод Аликулига тасалли бериб, сарпо кийдириб, бу хижолатдан куткардик. Бир-икки кун ўтиб, қолип совуганидан сўнг уни очишди. Устод Аликули жуда хурсанд бўлиб, тўпнинг тош уйи камчиликсиз, дорихонасини қуйиш осон, деган хабарни юборди. Қозоннинг тош уйини чиқариб, ёрдамчиларига уни ислох қилишни тайинлаб, ўзи қозоннинг (тўпнинг) дорихонасини қуйиш билан машғул бўлди.

Махдий хожа Фатххон Серванийни Ҳумоюннинг олдидан олиб келди. Улар Ҳумоюн билан Далмавада ажралишибдилар. Фатххонни яхши қабул қилиб олиб, унга отаси Аъзам Ҳумоюннинг ерларига яна бошқа вилоятларни ҳам қўшиб бердик. Бир қарўру олтмиш лаклик даромад келтирадиган вилоятлар берилди.

Ҳиндистонда баланд обрўли амирларга турли унвонлар берилади. Улардан бири – Аъзам Ҳумоюн унвонидир. Яна бири – Хонижаҳон ва бошқаси – Хонихонон. Фатххон отасининг унвони – Аъзам Ҳумоюн эди. Ўғлимнинг исми Ҳумоюн бўлганлиги боис бировга бундай унвон беришни ноўя деб ўйлаб, бу унвонни бекор қилдим. Фатххон Серванийга Хонижаҳон унвони берилди.

Сафар ойининг саккизинчисида, чоршанба куни дарахтларнинг юкори тарафидаги катта ҳовуз бўйида ёзлик бино (шомиёна) тикилиб мажлис қилдик. Фатххон Серванийни бу шароб мажлисига таклиф қилиб, шароб бериб, унга ўзим кийган дастор (салла) ва бош-оёқ кийимим инъом этилди. Бундай иноят ва илтифотлар билан уни хурсанд қилиб, ўз вилоятига кетиши учун рухсат берилди. Унинг ўғли Маҳмудхоннинг доим менинг хизматимда бўлишига қарор қилинди.

Мухаррам ойининг йигирма тўртинчисида, чоршанба куни Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдорни Ҳумоюннинг олдига шундай буйруқ билан шошилишч жўнатдик: Оллоҳга шукр, Пураб душманлари қочиб кетибди. Бу юборилган киши етиб боргач, Жўнпурга бир неча муносиб бекларни тайинлаб, ўзинг лашкарни олиб, биз томонга тезда етиб кел. Рона Санго кофир яқинга келибди, унинг ташвишини асосий иш деб билайлик.

Ҳумоюннинг лашкари Пураб томонга кетганидан сўнг Турдибек, Қўчбек, иниси Шерафган, Муҳаммад Халил ахтабегига ака-ука ва ахтачилари билан, Рустам туркманга ака-укаси билан ва яна ҳиндистонликлардан Равуй

Серванийга Байана ерларига бориб, хужум қилиб, талаш буюрилди. Агар кўрғон химоячиларини ваъда ва ишонтириш йўли билан биз томонга қарата олишса, қаратишсин. Бўлмаса, уларга хужум қилиб, талаб, душманни ожиз қолдиришсин.

Низомхоннинг Оламхон исмли бир акаси Байананинг Таҳангар кўрғонида эди. Унинг одамлари қайта-қайта келиб, бизга бош эгиб, хайрихоҳ бўлдилар. Бу Оламхон «Агар подшоҳликдан бир гуруҳ лашкар тайинланса, мен Байана ва бу кишлоклардаги барча ёйчиларни ваъда ва ишонтириш йўли билан олиб келиб, Байана кўрғонини қўлга оламан», деган масъулиятни ўзига олди.

Бундай қарорга келгач, Турдибек бошлиқ илғор йигитларига: Оламхон ўзи шу ерлик одам, ўзига бундай хизмат ва вазифани олар экан, Байанага тегишли ишларда унинг тўғри фикрларини маъқуллаб, уларга амал қилинг, деб фармон берилди.

Ҳиндистонликларнинг баъзилари қилич солсалар ҳам, аксарияти ҳарбийлик йўл-йўриғидан, сардорлик юриш-туришидан маҳрум ва бебаҳрадилар. Бу Оламхонга бизнинг илғор қўшилгач, ҳеч кимнинг сўзига қарамай, ишнинг яхши-ёмон томонини ўйламай, бу илғорни Байанага яқин олиб боради. Биздан борган илғорда икки юз эллик-уч юзга яқин турк бор эди. Ҳиндистонлик ва унинг атрофидан йиғилган лашкар икки мингтадан бир оз кўп эди. Низомхон ва Байанада афғон ҳамда сипоҳий – тўрт мингдан кўпроқ отлик лашкар бор эди. Пиёдалари ўн мингдан ошарди. Бу душманни кўриб, билиб, Низомхон юқорида зикр этилган отлик-пиёда лашкари билан шу дамнинг ўзидаёқ буларнинг устига юради; жадал келиб, кўп отликларини жангга солиб, илғор аскарларини қочиради. Акаси Оламхон Таҳангарийни асир олади. Яна беш-олти кишини ҳам қўлга оладилар. Бир қисм партол (сафар асбоб-анжомлари) ҳам қўлдан кетади. Низомхоннинг бундай хатти-харакатига қарамай, унга ваъда ва ишончлар билдириб, бурунги ва кейинги гуноҳларини афв этиб, унга фармонлар юборилди.

Рона Санго кофирнинг тезлик билан келаётганидан хабар топгач, унинг бошқа чораси қолмади. У Саййид Рафеъни чақириб, Саййид Рафеъ воситачилигида, кўрғонни бизнинг кишиларга топшириб, ўзи Саййид Рафеъ билан келиб, менга хизмат қилиш бахтига мушарраф бўлди. Мен унга йигирма лаклик вилоят – Миёни дуобни иноят қилдим.

Дўст эшик оға вақтинча Байанага юборилди. Бир неча кундан кейин Байанани Маҳдий хожага иноят қилиб, тирикчилик яроғи учун етмиш лак белгилаб, у ерга кетишига рухсат берилди.

Гвалийардаги Татархон Сарангхонийдан одамлари бир неча бор келиб, хизматимга кириши ва хайрихоҳлигини билдирарди. Кофир Кундарни эгаллаб, Байанага яқинлашиб колганда, Гвалийар рожаларидан Дарманкат ҳамда Хонижаҳон исмли кофир Гвалийар ерларига келиб, калъага кўз олайтириб, ғавғо ва фитна кўзгата бошладилар. Татархон қийин аҳволда қолиб, Гвалийарни менга топширмоқчи бўлди. Беклар, хос амалдорлар ва кўпгина сара йигитларнинг барчаси лашкарда, ҳар тарафдаги илғорда эдилар. Раҳимдодга бир неча бҳиралик ва лоҳўрликни, Ҳастичи тунқатор (тунги посбон)ни ака-укалари билан кўшиб, номларини тилга олганим ушбу кишиларга Гвалийарнинг ўзидан вилоятлар тайинлаб жўнатилди. Раҳимдодни Гвалийарда ҳокимиятга ўтқазиб келиш учун Мулла Опоқ ва Шайх Гуранни ҳам юбордик. Булар Гвалийар яқинига борганларида, Татархоннинг фикри ўзгариб, уларни калъага чорламади.

Ўша пайти, ўзи дарвеш бўлиб, дарвешлик билан ҳам шуғулланган, мурид ва дўстлари жуда кўп Шайх Муҳаммад Ғавс, Гвалийар кўрғонининг ичидан Раҳимдодга, қандай қилиб бўлса ҳам кўрғоннинг ичига кириб олинг, бу кишининг фикри ўзгариб, ёмон хаёлларга борган, дея одам юборибди.

Бу хабар Раҳимдодга етиши билан у Татархонга: «Кўрғон ташқариси кофирлар туфайли хатарли. Мен бир неча киши билан кўрғон ичкарасига кирай, колганлар, майли, ташқарида турсин», деб айтиб юборади. Кўп уринишлардан сўнг Татархон бунга рози бўлади. Раҳимдод озрок кишиси билан киргач, бу дарвозада бизнинг одам турсин, деб ўз одамини кўяди. Ҳаатий Пўл дарвозасига у ўз одамларини кўяди. Ўша кечанинг ўзидаёқ Ҳаатий Пўлдан бор кишиларини киритади. Эртасига Татархон чорасиз қолиб, кўрғонни хоҳлаб-хоҳламай топшириб, чиқиб кетади. Ограга келиб, хизматимга кирди. Унинг тирикчилиги учун Байана ерларидан йигирма лаклик даромади бор жойни тайинладик.

Муҳаммад Зайтун ҳам ҳеч бир чора тополмай, Дўлпурни топшириб келди ва хизматимга кирди. Унга ҳам бир неча лаклик даромад келтирадиган вилоят иноят қилинди. Дўлпурни холиса қилиб, бирор бекка бермай ўз ихтиёримда колдирдим, у ердан солиқ йиғиш ҳуқуқини Абдулфатҳ туркманга топшириб, уни Дўлпурга юбордим.

Хисори Феруза ерларида Ҳамидхон Сарангхоний паний афғонларининг бир қисмини ҳамда атрофдаги афғонлардан уч-тўрт минг кишини тўплаб, ғавғо ва фитна қўзғайтган эди.

Сафар ойининг ўн бешинчисида, чоршанба куни Чин Темур султонга Аҳмадий парвоначи, Абдулфатҳ туркман, Маликдод Караний ва Мужоҳидхон Мўлтоний бошчилигидаги лашкарни қўшиб, бу афғон устига бостириб боришларини буюрдик. Улар олисдан жадал отланиб, бориб афғонларга яхши хужум қилдилар, жуда кўп кишиларини қириб ташлаб, анчагина бошлар юборишди.

Сафар ойининг охирларида Ироққа шаҳзода Таҳмоспга элчиликка кетган Хожаги Асад Сулаймон деган туркман билан келди, кўп совғалар келтирди. Совғалар ичида икки чаркас қизи ҳам бор эди.

Раби ул-аввал ойининг ўн олтинчисида, жума куни ғалати воқеа рўй берди. Бу ҳақда Кобулга жўнатилган мактубда батафсил ёзилган эди. Ўша мактубнинг ўзини ҳеч нарса қўшмай ва қисқартирмай шу ўринда келтираман. Мана ўша мактуб:

«Тўққиз юз ўттиз учинчи (1526–1527) йили раби ул-аввал ойининг ўн олтинчисида, жума куни катта воқеа рўй берди. Унинг тафсилоти шундай: Иброҳимнинг онаси бадбахт Буъа менинг ҳиндистонликлар қўлидан нарса ейишим ҳақида эшитиб қолади. Воқеа шундай бўлганди. Бундан уч-тўрт ой бурун, Ҳиндистон овқатларини сира кўрмаганлигим боис Иброҳимнинг ошпазларини келтиришларини буюрдим. Эллик-олтмиш ошпаздан тўрттасини олиб қолдим. Буни эшитган Буъа Итаъвага Аҳмад чошнигирга одам юборади. Ҳиндистонликлар баковулни (бош ошпазни) чошнигир (подшоҳ учун тайёрланадиган овқат назоратчиси) дейдилар. Бир чўрининг қўлига Буъа тўрт букланган қоғозда бир тўвла захар беради. Бир тўвла икки мисқолдан бир оз кўпроқ келади. Уни, аввалроқ айтиб ўтганимиздек, Аҳмад чошнигирга элиб беришни тайинлайди. Аҳмад уни бизнинг ошхонадаги ҳиндустонлик ошпазга бериб, қандай бўлмасин, захарни менинг ошимга солишни тайинлаб, эвазига тўрт вилоятни ваъда қилади. Аҳмад чошнигирга захар олиб бориб бериши лозим бўлган чўрининг ортидан захарни олиб борган ёки бормаганлигини билиш учун бошқа бир чўрини жўнатади. Яхшиямки, захарни қозонга эмас, товоққа солганлар. Қозонга солмаганлигининг сабаби шуки, мен ҳар доим баковулларга ҳиндистонлик ошпазлардан эҳтиёт бўлишни таъкидлардим ва улар қозонда овқат пишаётган пайти уни

тотиб кўрардилар. Овкат тортилаётган маҳали бизнинг бадбахт баковуллар ғафлатда қолади. Ошпаз чинни идишга юпка нонни кўйиб, унинг устига ўша қоғоздаги захарнинг ярмидан камроғини сепеди, захарнинг устига ёғли қайлани солади. Агар захарни қайла устига сепганида ёки қозонга солганида, ёмон бўларди. Саросимага тушиб, захарнинг ярмидан кўпини ўчоққа ташлаб юборади.

Жума куни кечкурун, аср намозидан сўнг овкатни торттилар. Қуён гўшtidан пиширилган овкатдан анча едим. Зардак қайладан ҳам тотиб кўрдим. Бу захар солинган Ҳиндистон овқатининг устидаги бир-икки бўлагинигина еб кўрдим, қайладан едим, ҳеч қандай нохуш таъмни сезмадим. Қовурилган гўштдан бир-икки бўлак едим. Кўнглим беҳузур бўлди. Ўтган куни қовурилган гўшт еганимда, унда нохуш бир маза бор эди, кўнглим айнишини ўшандан, деб билдим. Яна кўнглим бир ағдарилди. Дастурхон устида икки-уч марта кўнглим беҳузур бўлиб, қусиб юборай дедим. Охири қарасам, бўлмайдиган, ўрнимдан турдим. Обхонага боргунча йўлда яна бир бор қусиб юборай дедим. У ерга киргач, кўп қусдим. Мен ҳеч қачон овқатдан кейин, ҳатто ичганимда ҳам қусмасдим. Кўнглимга шубҳа тушди. Ошпазни ушлаб туришларини ва ушбу қусукни итга бериб, итни кўриқлаб туришларини буюрдим. Эртасига бир паҳарга (уч соатга) яқин ит беҳол бўлиб, қорни дамлангандек бўлди. Ҳар қанча тош билан урсалар ҳам, ағдариб кўрсалар ҳам ўрнимдан кимирламади. Туш пайтигача ит шу ҳолда ётди, кейин ўрнимдан турди, ўлгани йўқ. Бир-икки хос соқчиларим ҳам бу овқатдан ейишганди. Эрталаб улар ҳам кўп қусдилар, бирининг ахволи жуда ёмон эди, охир-оқибат ҳаммаси халос бўлди. Мисра:

Расида буд балое, вале бахайр гузаит.

(Мазмуни:

Бир бало этишган эди, бироқ яхшилик билан ўтиб кетди.)

Тангри менга қайтадан жон берди. Худди у дунёдан келгандек, онадан энди туғилгандек эдим. Мен хаста эдим, тирилдим. Жон қадрини, Оллох номи билан қасам ичаман, энди билдим.

Султон Муҳаммад баҳшига ошпазни эҳтиёт қилиб асрашларини буюрдим. Қийнасақ, зикр этганимиздек, ҳаммасини бирма-бир айтиб беради.

Душанба – девон куни улуғ, шарафли кишилар, амир ва вазирларнинг девонда ҳозир бўлишларини тайинладим. Ўша икки эр киши ва икки

аёлни олиб келиб, сўроқ қилдик. Улар воқеани бутун тафсилотлари билан айтиб бердилар. Чошнигирни пора-пора қилдирдим. Ошпазни тириклайин терисини шилдирдим. Аёллардан бирини филнинг оёқлари остига ташлаттирдим. Иккинчисини қамаб қўйдим. У ҳам қилган ишига яраша жазосини олади.

Шанба куни бир коса сут ичдим. Якшанба куни ҳам бир коса сут ичдим, «гили махтум»ни араққа аралаштириб ичдим. Душанба куни сутга «гили махтум»ни аралаштириб, «тарёки форук»ни эзиб ичдим. Сут ичимни анча сурди. Ойнинг бошида, сешанба куни куйган сафродек қора-қора нарсалар йўқ бўлди. Оллоҳга шукрки, ҳозир касалликдан ҳеч қандай асар қолмади. Жон шу қадар азиз нарса эканини шу пайтгача билмаган эканман. Шундай мисра бор:

Ким ўлар ҳолатқа етса, ул билур жон қадрини.

Қачон бу даҳшатли воқеа ёдимга тушса, беихтиёр ўзга бир ҳолатга тушаман. Тангри таоло меҳрибончилик кўрсатиб, менга қайта бошдан жон бағишлади. Бунинг шукрини қай тил билан ифодалай. Кўнгилларда турли шубҳа-гумонлар пайдо бўлмасин деб, мен нимаики содир бўлган бўлса, ҳаммасини батафсил, шарҳи билан битдим. Гарчи тилга, оғизга ҳам сиғмайдиган кўрқинчли воқеа юз берган бўлса ҳам, Тангрига шукрки, менинг яна кун кўрарим бор экан. Ҳаммаси бешикаст ва яхшилик билан ўтди. Кўнглингизга ҳеч бир ташвиш ва хавотир тушмасин, деб раби ул-аввал ойининг йигирманчисида, сешанба куни чорбоғда эканимда битилди».

Бу ташвишлардан қутулишим билан битилган ушбу хатни Кобулга юбордим. Модомики, бу бадбахт кампир бундай қатта гуноҳни содир этган экан, Юнусали ва Хожаги Асадга унинг пул ва нарсалари, қул ва чўриларини олиб қўйгандан сўнг, ўзини Абдурраҳим шиғовулга эҳтиёт қилиб сақлаш учун топшириш буюрилди. Унинг набираси, Иброҳимнинг ўғлига авваллари жуда ҳурмат ва эҳтиром билан кўз-қулоқ бўлиб турардик. Модомики, менинг жонимга қасд қилганлар шу оиладан чиққан экан, Иброҳимнинг ўғлини бу ерда ушлаб туришни тўғри деб ҳисобламадим ва раби ул-аввал ойининг йигирма тўққизинчисида, пайшанба куни уни Комроннинг ҳузуридан баъзи ишлар билан келган Мулло Сарсонга қўшиб, Комроннинг олдига юборилди.

Ҳумоюн Пураб тоғидаги душманлар устига бостириб бориб, Жўнпурни эгаллади. Ғозипурга Насирхоннинг устига жадал борди. Бундан хабар топ-

ган Насирхон Ганг дарёсини кечиб ўтибди. Шунда Ҳумоюн Ғозипурдан Харийднинг устига бостириб борди. У ердаги афгонлар ҳам бундан хабар топиб, Сару сувини кечиб ўтишибди. Аскарлар Харийдни талаб, ортга қайтдилар. Менинг қароримга биноан, Шохмир Ҳусайн ва Султон Жунайдни бир қисм сара йигитлар билан Жўнпурда қолдириб, Қози Жийани ҳам улар билан бирга бўлишини тайинлади. Авадга Шайх Боязидни қўйди. Бу ишларни қўлга олиб ҳамда тартибга солиб бўлгач, Курара Маникпур атрофидан Ганг дарёсини кечиб ўтиб Калпий йўли билан менинг олдимга кела бошлади. Бу вақтда Калпийда бўлган Оламхон ва Жалолхондан хабарлар келиб турарди, ўзлари келмасди. Ҳумоюн Калпий тўғрисига етганида, одам юбориб, унинг кўнглидан қўркувни чиқариб ташлади ва ўзи билан бирга олиб келди.

Раби ул-охир ойининг учинчисида, якшанба куни «Ҳашт биҳишт» боғига Ҳумоюн келиб, ҳурматимни жойига қўйди. Шу куни Хожа Дўстхованд ҳам Кобулдан келди.

Ўша кунлари Маҳдий хожанинг одамлари «Рона Сангонинг юриши аниқ бўлиб қолди», деган хабарлар билан устма-уст кела бошлади. Ҳасанхон Меватий ҳам Ронага қўшилиш ниятида эмиш. Ҳаммадан олдин шулар ҳақида ўйлаш керак. Лашкардан илгарирок битта ёрдамчи қисм ҳам Байанага келса, давлатимизга муносиб иш бўлади, деб лашкарни отлантиришга азму қарор қилиб, Муҳаммад Султон мирзо, Юнусали, Шохмансур барлос, Каттабек, Қисмтой Бўжака бошчилигидаги лашкарни ўзимиздан олдин илғор қилиб Байанага юбордик.

Ҳасанхон Меватийнинг Нохирхон исмли ўғли Иброҳим билан бўлган урушда қўлга тушган эди, уни гаровда ушлаб тургандик. Шу боис унинг отаси Ҳасанхон яширинмасдан олдимизга келиб-кетиб турарди. Ҳар доим ўғлини қайтаришимизни илтимос қиларди. Баъзи мулозимларнинг хаёлига Ҳасанхоннинг майлига қараб, ўғли қайтариб берилса, у кўпроқ биз томонга мойил бўлиб, бизга яхши хизматлар қилади, деган фикр келди. Ҳасанхоннинг ўғли Нохирхонга сарпо кийдириб, отасига ваъдалар қилиб рухсат берилди. Бу мунофиқ пасткаш ўғлига рухсат тегишини кутиб, тўхтаб турган экан. Ўғлининг озод бўлганидан хабар топиши билан, ўғли олдига етиб бормасидан олдинок, Алвардан чиқиб келиб, Тўдада Рона Сангога қўшилди. Бундай вазиятда унинг ўғлига рухсат бериб юбориш ўринсиз бўлган экан.

Бу фурсатларда ёмғир жуда кўп ёғарди, доим суҳбатлар қурадик. Ҳумоюн ҳам бу суҳбатларда иштирок этарди. Гарчи у ичкиликни хуш кўрмаса ҳам, бир неча кун бу ноўрин ишни қилди.

Ўша замонда бўлиб ўтган кизик воқеалардан бири мана будир: Ҳумоюн Қалъайи Зафардан Ҳиндистон лашкарига қараб келаётганида йўлда Мулло Бобо Пашағарий ва унинг укаси Бобошайх кочиби Кистанқаро султоннинг олдига бордилар. Балхликлар қаршилиқ кўрсатишга ожизлик қилдилар. Балх Кистанқаро султоннинг кўлига ўтди. Бу қовоққалла пасткаш укаси билан бу тарафдаги ишларни ўз зиммасига олиб, Айбак, Хуррам ва Сорбоғ атрофларига келади. Шох Искандар Балхни берганидан кейин саросимага тушиб, Ғўрий қалъасини ўзбакка беради. Мулло Бобо билан Бобошайх ўзбакнинг бир неча одами билан Ғўрий кўрғонига кириб келадилар. Мирҳаманинг кўрғони жуда яқин бўлгани боис бирор бир чора қилолмай, ўзбакнинг кўлига тушади. Бир неча кундан кейин Мирҳамани унинг одамлари билан бу ердан кўчириб, Балх томонга олиб бориш мақсадида Бобошайх бир неча ўзбек одамлари билан Мирҳаманинг кўрғонига келишади. Мирҳама Бобошайхни кўрғонига туширади. Қолганларга ҳар ер-ҳар ердан чодир беради. Мирҳама Бобошайхни қилич билан жароҳатлаб, бир неча кишиси билан банди қилиб Тенгрибердининг олдига – Қундузга чопар жўнатади. Тенгриберди Ёрвали ва Абдуллатифга бир неча сара йигитларини кўшиб жўнатади. Булар етиб келгунларича, Мулло Бобо ўзбакнинг одамлари билан Мирҳаманинг кўрғонига келиб урушмоқчи бўлади, лекин ҳеч нарса қилолмайдилар. Мирҳаманинг аскарлари Тенгрибердининг одамларига кўшилиб, Қундузга келдилар.

Бобошайхнинг бир укаси ёмон экан, шунинг учун бошини кесдилар ва ўша кунлари Мирҳама уни олиб келди. Мирҳамани меҳр ва шафқат билан ҳаммадан устун кўриб, тенгдош ва ўхшашлари ичида алоҳида кўрдим. Боки шиғовул (подшоҳликда элчи ва меҳмонларни кутишга тайинлаган киши) кетаётганида бу икки қари бадбахтнинг ҳар биттаси бошига бир сердан олтин ваъда қилгандим. Эсга олинган совғалардан бошқа, яна, мана шу ваъдага мувофиқ, бир сер олтин ҳам Мирҳамага берилди.

Айни шу пайтлари Байанага илғор бўлиб борган Қисмтой бир нечта бош кесиб келтирди. Қисмтой билан Бўжака бир нечта қазок йигитлар (ҳарбий саргардон йигитлар) билан «тил» ушлашга борганларида кофирларнинг икки бўлинмаси ҳужумчиларини босиб, етмиш-саксон кишини асир қилиб

оладилар. Ҳасанхон Меватийнинг ҳақиқатан Рона Сангога кўшилгани ҳақидаги хабарни Қисмтой айтиб келди.

Ойнинг саккизинчисида, якшанба куни Устод Алиқулининг ўша – аввал тош уйини бенуксон куриб бўлган, кейин ўқ соладиган қисми (дорихонаси) ни тайёрлаган катта тўпида тош отишини томоша қилишга бордим. У аср намози пайти тўпдан тош отди. Тош бир минг олти юз кадамга учиб борди. Устод Алиқулига камар ханжар, сарпо ва бир от инъом бўлди.

Жумод ул-аввал ойининг тўккизинчисида, душанба куни кофирларга қарши уруш бошлаш мақсадида сафарга отланиб, шаҳар ташқарисидаги ерлардан чиқиб, далада тўхтадик. Бу ерда уч-тўрт кун лашкар йиғиш ва улар учун қурол-аслаҳа тайёр бўлишини кутиб тўхтаб турдик. Ҳиндистонликларга тўлиқ ишончим бўлмагани боис уларнинг амирларини турли тарафларга илғор қилиб жўнатдим. Оламхон кўл остидагилари билан Гвалийарга Раҳимдодга ёрдам бериш учун илғор қилиб юборилди. Макан ва Қосимбек Санбалийни, Ҳомидни ака-укаси билан ва Муҳаммад Зайтунни Санбалга илғор қилиб белгиладик.

Ушбу қароргоҳда эканимизда Рона Сангонинг бор лашкари билан Байана яқинига келиб қолгани ҳақида хабар келди. Қаровулликка борганлар хабар келтиролмас, ҳатто кўрғонга ҳам қира олмасдилар. Кўрғон халқи у ердан анча олдин эҳтиётсизлик билан чиқадилар. Душман куч билан бостириб келиб, уларни яксон қилади. Сангархон жанжўҳа ўша ерда шаҳид бўлди.

Бу алғов-далғовда Каттабек совутини ҳам киймай, отилиб чиқади. Бир кофирни отидан йиқитиб олаётган маҳали бир хинд Каттабек навкарларидан бирининг қиличини олиб, унинг елкасига қаратиб солади. Каттабек кўп азоб-уқубатни бошидан кечирди. Рона Сангога қарши олиб борилган муқаддас урушда бошқа катнашолмади. Анча вақтдан кейин яхши бўлди. Аммо ногирон бўлиб қолди.

Қисмтой, Шохмансур барлос ва Байанадан келганларнинг барчаси, билмадим, кўркқанлариданми, ё халқни кўрқитиш учунми, кофирнинг лашкарини жуда чаққон ва ботир деб, кўп мақтаб таъриф қилдилар.

Тўхтаган лашкаргоҳдан Қосим мирохурни белчилар (ер қазувчилар) билан қўшин тушадиган жой – Мадҳақур вилоятида кўп чоҳлар қаздиришни тайинлаб, жўнатдик.

Жумод ул-аввал ойининг ўн тўртинчисида, шанба куни, Огра томонлардан жўнаб, чоҳлар қазилган жойга келиб тушдик. Эртасига у ердан

жўнадик. Бу ўлкаларда катта лашкарга суви етадиган бирдан бир жой Секрийдир, деган фикрга келдим. Кофирнинг сувни эгаллаб, ўша ерга ўрнашиб олиш эҳтимоли бор. Шу боис лашкарнинг ўнг қанот, чап қанот, марказ қисмларини жанговар тартибда сафлаб, Секрий томонга йўналдик. Дарвеш Муҳаммад сорбон билан Қисмтой Байанага келиб-кетиб юрганлари учун бу ерларнинг ер-сувини кўриб-билиб юарди. Уларни Секрий кўли ёқасидан қароргоҳ учун жой кўришга ўзимиздан олдинроқ юбордик. Лашкаргоҳга келиб тушгач, Маҳдий хожа ва Байанадагиларга зудлик билан келиб, бизга кўшилишларини тайинлаб, чопар жўнатдик.

Ҳумоюннинг навқари Бекмирак мўғул бир неча йигит билан кофирдан хабар олиб келиш учун юборилди. Улар кечаси жўнаб кетиб, хабар топиб, эртасига душман одамлари Бусовардан бир курўх олдинроққа келиб тушган эмиш, деган хабарни келтирдилар. Шу куни яна Маҳдий хожа, Муҳаммад султон мирзо ва Байанадаги илғор келиб кўшилди. Беклар навбат билан қоровулликка тайинландилар.

Абдулазиз қоровуллик навбати келганида орқа-олдига қарамай, тўғри Секрийдан беш курўх узоқда жойлашган Канваҳага борибди. Кофир бу пайти олдинга қараб юра бошлаган экан, буларнинг бундай тўхтамасдан илгарилаб бораётганини билиб қолиб, буларнинг устига тўрт-беш минг кишиси шу ондаёқ етиб келади. Абдулазиз ва Мулло Опоқ билан бир минг беш юзча одам бирга эди, душман одамлари сонини ҳисобга олмай, қўл жангига киришадилар. Кўп кишиларни йўқотиб, ортларига қараб жўнайдилар. Бу хабар бизга етиб келгач, у ерга Муҳибали халифани навқарлари билан юбордик. Мулло Ҳусайн ва яна баъзи кишиларни шошилишч ёрдамга жўнатдик. Сўнгра Муҳаммадали жанг-жанг ҳам юборилди.

Илгари қилиб тайинланган Муҳибалининг одамлари етиб боргунларича, душман Абдулазизни сиқиб келиб, байроғини олиб қўйиб Мулло Неъмат, Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг укаси ва яна бир неча кишини асир олиб, шаҳид қилган экан. Булар етиб борганларида, Муҳибалининг тоғаси Тохир Табарий олдинга интилади, унга ёрдам етиб бормади, шу ернинг ўзидаёқ уни қўлга оладилар. Муҳибали ҳам уруш пайтида отдан йиқилади. Болту унинг ёнидан келиб Муҳибалини олиб чиқиб кетади. Душман бир курўх жойгача буларнинг ортидан келаверади. Муҳаммадали жанг-жангнинг қораси кўрингач, улар тўхтайдилар.

Бизга душман жуда якинлашиб колди, деган хабар устма-уст келди. Совут кийиб, отларга кежим солиб, куrolланиб, хужумга отландик. Мен аробаларни ҳам тортиб боришларини буюрдим. Бир курӯх йўл юрдик. Душман кишилари ортга чекинган экан. Ёнимизда катта кўл бор эди. Унинг сувини деб шу ерда тўхтадик. Аробаларни олдинга истехком килиб занжирлар билан боғладик. Ҳар икки аробанинг орасида етти-саккиз кари жой колдириб, занжир тортиларди. Мустафо Румий рум усулида ароба ясаганди. У жуда чаккон ва киришимли уста. Аробалари яхши эди. Устод Аликули у билан зиддона муносабатда эди. Шу боис Мустафони ўнг канотга Хумоюндан илгарига қўйдим. Ароба киролмаган ерга хуросонлик ва ҳиндистонлик белчи ҳамда кетмончиларни солиб, хандак қаздирилди.

Бу кофирнинг бундай илдам келишидан, Байанада олиб борган урушидан ва Шохмансур, Қисмтой ҳамда Байанадан келганларнинг мактову таърифларидан кейин лашкар халқи юраксиз бўлиб қолганди. Абдулазизнинг енгилиши яна бир сари бўлди. Халкнинг кўнглини тинчитиш ва кўшинни ташқи томондан химоялаш учун ароба етмаган ерга ёғочдан сепояга (учоёққа) ўхшаш бир нарсалар ясаб, ҳар икки учоёқнинг орасига хўкизнинг хом терисидан тасмалар ясаб, яхшилаб маҳкамлаб боғланди. Бу асбоб ва куrolлар тайёрланиб жойлаштирилгунича йигирма-йигирма беш кун ўтди.

Шу фурсатда Кобулдан Султон Хусайн мирзонинг қиз набираси, Қосим Хусайн султон ҳамда Аҳмад Юсуф, Саййид Юсуф ва Қивом Ўрдушоҳ, яна кимлардир – ҳаммаси бўлиб беш юзтача киши келди. Мунажжим Муҳаммад Шариф шумнафас ҳам улар билан бирга келди. Шароб учун Кобулга борган Бободўст сувчи ҳам Ғазнанинг энг яхши шаробларидан уч карвон туяга юклаб, булар билан бирга келди.

Бу пайтда бўлиб ўтган воқеа-ходисалар, бекорчи гап-сўзлардан, юкорида айтиб ўтганимиздек, лашкар халқининг хавотир ва ваҳимаси янада ошганди. Муҳаммад Шариф мунажжим шумнафас менга айтолмаётган бўлса-да, йўлида дуч келган одамга: шу кунлари Миррих ғарб томонда турибди, кимки шу тарафдан туриб уруш қилса – енгилади, деб муболағалар билан ишонтиришга уринарди. Бундай шумнафас нима деса, деди. Қўрқиб руҳи тушиб кетган халкнинг кўнглини бадтар синдирди. Унинг бундай бекорчи гапларини эшитиб ҳам ўтирмай, қилаётган ишларимизни тўхтатмай, урушга астойдил тайёрланиб, жангга шай бўлиб турдик.

Ойнинг йигирма иккинчисида, якшанба куни Шайх Жамолийга Миёни Дуоб ёйчиларидан олиб ҳамда Дехлидан йиға олганича аскар йиғиб, Меватий қишлоқларини босиб, талаб, қўлидан келганча хатога йўл қўймасликларини тайинлаб, жўнатдим. Токи душманга ўша тарафдан талафотлар бўлсин. Кобулдан келаётган Мулло Туркалига Шайх Жамолийга қўшилиб, Меватни босиб олиш ва талон-торож қилишда ҳеч бир камчиликка йўл қўймасин, деб фармон бердик. Мағфур девонга ҳам шундай фармон бўлди. Улар бориб Меватнинг узок чеккасидаги бир неча қишлоқларни босиб, талаб, одамларини асир қилиб олибдилар. Бундан душман унча қатта талафот кўрмади.

Жумод ул-аввал ойининг йигирма учинчисида, душанба куни сайр қилишга отландим. Сайр чоғида кўнглимга бир фикр келди: ҳар доим кўнглимда ҳамиша тавба ташвиши юрарди, шариатга хилоф иш қилиш ҳамиша кўнглимга ғубор соларди, дедимки, эй нафс:

*Чанд боши зи маоси мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест, бичаш.*

(Мазмуни:

*Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан,
Тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам тотиб кўр.)*

*Неча исён била олудалигинг.
Неча ҳирмон аро осудалигинг.
Неча нафсингга бўлурсен тобе,
Неча умрунгни қилурсен зое,
Нияти газв илаким юрубсен,
Ўлмакингни ўзунга кўрубсен,
Кимки ўлмак ўзига жазм этар,
Ушбу ҳолатта билурсенки нетар,
Дур этар жумла маноҳидин ўзин,
Аритур барча гуноҳидин ўзин,
Хуш қилиб ўзни бу кечмакликтин,
Тавба қилдим чоғир ичмакликтин.
Олтину нуқра суроҳию аёқ,
Мажлис олоти тамомин ул чоқ,
Ҳозир айлаб борини синдурдум,
Тарк этиб майни, кўнгул тиндурдим.*

Синдирилган бу олтин-кумуш май идишлари ва бошка асбобларни муносиб кишилар ва дарвешларга улашилди. Тавбада менга эргашган биринчи киши Асас бўлди. У сокол олиш ва қўйишда ҳам менга таклид қиларди. Ўша кеча, эртаси куни беклар ва хос амалдорлардан, аскар ва аскар бўлмаганлардан уч юзга яқин киши май ичмасликка қасам ичиб тавба қилдилар. Ўзимизда бор бўлган шаробни тўктириб ташлаб, Бободўст олиб келган шаробга туз солиб, сирка қилишларини тайинладим. Ичкиликларни тўккан ерда бир «вайн» қаздирилган эди. Бу вайнни тош билан тўлдириб, унинг ёнига бир хонакоҳ қуришларини ният қилдим.

Тўққиз юз ўттиз бешинчи йили, муҳаррам ойида бориб Гвалийарни сайр қилдим. Қайтишда Дўлпурдан ўтиб, Секрийга келдим. «Вайн» ишлари якунига етган эди.

Аввалдан агар Рона Санго кофир устидан ғалаба қилсам, тамғани мусулмонларга совға қиламан, деб ният қилгандим. Тавба замонида Дарвеш Муҳаммад сорбон билан Шайх Зайн тамғани ҳадя қилишни ёдга солдилар. Мен уларга: «Ёдимга солганингиз яхши бўлди, қўлимиздаги вилоятларда мусулмон тамғаси тортиқ бўлди», деб айтдим. Котибларни чақиртириб, бу рўй берган икки буюк воқеа хабарини билдириш учун фамонлар битишни буюрдим.

Шайх Зайннинг иншоси билан фармонлар битилиб, барча қўл остимиздаги ўлкаларга юборилди. У иншо мана будир.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ФАРМОНИ

Сабаблар сурати инъикосининг тўпланиш жойи ва садокат, тўғрилиқ инжулари нақшининг хазинаси бўлган ақл эгаларининг фикр ойинаси бу маъни чечаклари жавҳарининг нақшини ўзига олурки, инсон табиати ўзининг яратилиши бўйича нафс лаззатларига мойилдир, завқ келтирувчи ёқимли нарсаларни тарк этиш Худонинг тавфиқ беришига ва осмоний кўмакка боғлиқ. Башар нафси ёмонликка майл қилишдан узоқ эмас. «Нафсимни поклай олмадим, чунки нафс ёмонликка амр этгувчидир». Ундан қайтиш бағишловчи Маликнинг лутф-марҳаматидан бошқа мумкин эмас. Бу Оллоҳнинг эҳсонидир, кимга хоҳласа, бахш этади, Оллоҳ катта эҳсон эгасидир».

Бу сўзларни ифодалашдан ва бу гапларни баён қилишдан ғараз шуки, инсонлик тақозоси, подшоҳлар расм-русуми, подшоҳлик лавозими,

мансабдорлар одати бўйича шохдан сипохийгача гўзал ёшлик кунларида шариат ман этган баъзи нарсаларга ва айрим ўйин-кулгуларга ружу қилинади. Бир қанча вақтдан кейин пушаймонлик кунлари келиб, уларни битта-битта тарк этилар ва чин тавба билан уларга қайтиш эшиги ёпиларди.

Аммо мақсад ва матлабларнинг муҳими ва буюги бўлган ичкиликдан қайтиш тавбаси «ҳар иш вақтига боғлиқ» деган парда остига бекиниб, юзини кўрсатмас эди, токи бу яхши соатда зўр ғайрат билан уруш эҳромини боғлаб, шавкатли ислом аскарлари ёрдамида кофирларга қарши жангга киришганимизда ғайб илҳомчиси ва ҳақиқат жарчисидан «Имон келтирганларга вақт келмадимики, қалбларини Оллоҳнинг зикри билан юмшатсалар?» мазмуни эшитилиб гуноҳ ва саркашлик асбобини илдизидан кўпориб ташлаб, тавба эшикларини тўлик жиддият билан қокдик, тавфик йўлловчиси «Кимки астойдил эшик қокса, қиради» мазмунига мувофиқ иқбол эшигини очди ва бу урушни нафсга қаршилик кўрсатишдан иборат бўлган зўр уруш билан бошлашни буюрди.

Алқисса, «Эй раббим, нафсларимизга ғул қилдик»ни ихлос билан тилга келтириб, «Сенинг олдинда тавба қилдим ва мен мусулмонларнинг биринчисиман» деган гапни дил лавҳасига нақш этдик. Кўнгил хазинасида махфий қолган ичкиликдан қайтиш тавбаси истагини юзага чиқардик.

Зафар нишонли ходимлар муборак ҳукм юзасидан кўплик ва зийнатда юксак юлдузидек бўлган, гўзал мажлисни безаб турган олтин ва қумушдан ясалган май идиш ва қадахлар, бошқа асбобларни ерга уриб, Худо хоҳласа, яқинда синдиришга муваффақ бўладиганимиз бутлар каби, пора-пора қилиб, ҳар бирини мискин ва бечорага бердилар. Қабул этилиши аниқ тавба баракатидан даргоҳ яқинларидан кўплари «кишилар подшоҳлари изидан борадилар» тақозосича, бу мажлиснинг ўзидаёқ тавба шарафига эришдилар ва май ичишдан бутунлай қайтдилар. Худонинг буйруқ ва қайтаришларига бўйсуниб, чекинувчилар холига қадар тўда-тўда бўлиб, соат сайин шу саодат билан бахтиёр бўлмоқдалар. Умид шуки, «Яхшиликка ундовчи киши – яхшилик қилган кишидек» деганлари каби бу ишларнинг савоби хушбахт подшоҳнинг ҳаётига оид бўлмай ва бу саодат баракатидан олға босиш ва ғалаба кундан-кунга орта боргай.

Бу орзу ва осойишталик тўла-тўқис охирига етгандан кейин, олам бўйсуниси лозим бўлган фармон ижро шарафига эришдики, тинч сақланган

мамлакатда (Худо офат ва хавфлардан омон қилсин) мутлако ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сақламасин, элтмасин ва келтирмасин: «Ичкиликдан қочинглар, шоядки, нажот топсангизлар».

Бу ғалабанинг шукронаси ва чин тавбанинг қабул даражасига эришмоғининг садақаси учун, подшоҳликнинг бахшиш дарёси жўш уриб, олам ободонлиги ва кишилик обрўйи бўлган қарам тўлқинларини пайдо қилди: бутун мамлакат бўйлаб, ўтган султонлардан қолиб келган ва даромади ҳаддан ташқари кўп бўлган тамғани, ўзи ҳам шарият қоидаларидан ташқари бўлгани учун мусулмонлар устидан олиб ташлаб, фармон бўлдики, ҳеч шаҳар, қишлоқ, йўл, гузар ва бандарларда тамға олмасинлар ва ундирмасинлар, ҳам бу ҳукмнинг қоидаларига ўзгартиш киргизмасинлар: «Қимқи буни эшитгандан кейин ўзгартирса, гуноҳи ўзгартирувчиларга бўлади».

Подшоҳнинг меҳрибончилигига сиғинган турк, тожик, араб, аҷам, ҳинди, форсий фуқаро ва сипоҳ – бутун миллатлар, ҳамма инсон тоифалари бу мангу бахшишга суяниб, умид тутиб, абадийликка бириккан давлатимиз дуосига машғул бўлсинлар ва бу ҳукмлар ижросидан ташқари чиқмасинлар ва бурилмасинлар, фармонга мувофиқ иш олиб борсинлар. Бу ҳукм улуг подшоҳ имзоси билан етишса, эътимод қилсинлар.

Амри олий билан 933 (ҳижрий) йили жумод ул-аввал ойининг 24-кунида ёзилди.

Шу кунларда бўлиб ўтган воқеалардан, аввал ҳам зикр этилганди, каттаю кичикда қўрқув ва хавотир ошди. Ҳеч қимдан мардона сўз ва шижоатли фикр эшитилмасди. Сўзамол вазирлар ва вилоят сўраётган амирларнинг на сўзларида, на тадбирларида мардоналик бор эди, на ўзлари ва қарорларида ҳиммат бор эди.

Бу юришда биргина Халифа ўзини жуда яхши тутди. Ҳокимиятни қўлда тутиш, мустаҳкамлаш бобида саъй-ҳаракат ва ғайрат қилиб хатога йўл қўймади.

Охири, одамларнинг бундай қўрқоклик ва сустликларини кўриб, бир режа ўйлаб топдим. Барча бек ва йигитларни чақириб шундай дедим:

«Беклар ва йигитлар!

*Ҳарки омад бар жаҳон аҳли фано хоҳад буд,
Он ки пояндаву боқист, Худо хоҳад буд.*

(Мазмуни:

Ҳар кимса бу жаҳонга келаркан, охири йўқликка кетади, абадий қолувчи ёлғиз Оллоҳдир.)

Ҳаёт мажлисига кирган одамнинг ҳар бири охир-оқибат ажал қадахидан ичади ва тириклик манзилига келган ҳар бир киши охири дунё ғамхонасидан кечиб кетади. Ёмон ном билан тирик юргандан, яхши ном билан ўлган афзал.

Ба номи некӯ гар бимирам равост,

Маро ном бояд, ки тан маргрост.

(Мазмуни:

Яхши ном билан ўлсам, шу етади, менга яхши ном керак, тана эса ўлим учундир.)

Тангри таоло бундай саодатни бизга насиб қилибди ва бундай давлатни бизга яқин айлабди. Ўлган – шаҳид, ўлдирган – ғозий. Барчангиз Тангрининг каломи номи билан бу урушдан ҳеч ким юз ўгиришни хаёлига келтирмаслиги ва то танасидан жони чиқмагунича, бу жанг ва урушдан чиқиб кетмаслигини айтиб, онт ичмоғингиз керак».

Бек ва навкар, каттаю кичик – ҳаммаси истак билан Куръонни кўлига олиб, ана шу мазмунда қасам ичиб, ваъда бердилар. Бу жуда яхши режа эди. Яқин-йироқдаги дўсту душманнинг кўзи ва қулоғи эшитиши учун яхши бўлди.

Шу кунлари ҳар тарафдан ғавғо-тўполонлар кўтарилди. Ҳусайнхон Нухоний келиб Раприйни олди. Қутбхоннинг одамлари Чандварни эгаллади. Рустамхон деган пасткаш Миёни Дуобдаги ёйчиларни тўплаб келиб, Кўйилни эгаллади, Кичик Алини асир қилиб олди. Зоҳид Санбални ташлаб чиқди. Султон Муҳаммад дўлдой Қаннўжни қолдириб менинг олдимга келди. Гвалийарни гвалийарлик кофирлар келиб, ўраб олдилар. Гвалийарга ёрдамга юборилган Оламхон Гвалийарга бормай, ўз вилоятига кетди. Ҳар куни ҳар томондан бир нохуш хабар келиб турарди. Айрим хиндистонликлар лашкарни ташлаб қоча бошладилар: Ҳайбатхон қарқандоз Санбалга қочиб кетди, Ҳасанхон Баривал қочиб, кофирларга қўшилди. Буларга парво қилмай, фақат ўзимизга ишондик.

Аробалар, ғалтакли учоёқ аробачалар, қурол-яроғлар тайёр бўлгач, жумод ул-охир ойининг охири, сешанбада – Наврўз куни кўчдик. Ўнг қанот,

чап қанот ва марказни сафлаб, олдимиздаги ароба ва ғалтакли сепоялар билан олдинга ҳаракат қилдик. Устод Алиқулига ўзининг милтиклилари билан аробачилар ортидан, улардан қолиб кетмай, сафланиб бўлиб яёв бориш буюрилди. Ҳамма сафда ўз жойини эгаллаганидан сўнг, отда илдам бориб, ўнг қанот, чап қанот ва марказдаги бек ва йигитларнинг кўнглини кўтариб, ҳар бир қисмининг қаерда туриши ва қай йўсинда юришини белгилаб, кўрсатдик. Ушбу тартиб-интизом билан биз бир қурўхча йўл босиб, тўхтадик.

Кофирнинг одамлари ҳам бизнинг яқинлашаётганимиздан хабар топиб, бўлак-бўлак сафланиб бизга қараб кела бошладилар. Лашкар тўхтаб, аробалар ўрнатилиб, хандаклар қазилганидан сўнг, ўрду ва унинг атрофи муҳофазасини мустаҳкамладик. Ўша куни уруш бошлаш ниятимиз бўлмаганлиги боис озгина йигитларимиз олдинга бориб, душманнинг одамлари билан олишиб, ўз бахтларини синаб кўрдилар. Бир нечта кофирни қўлга олиб, бошини кесиб келтирдилар. Малик Қосим ҳам бир нечта бош кесиб олиб келди. У ўзини жуда яхши тутди. Буларнинг барчасидан жангчиларнинг кўнгли анча кўтарилди, улар қувонди. Одамларда ўзгача қувонч пайдо бўлди.

Эртасига беклар билан уруш қилиш ниятида жўнамоқчи бўлган эдик ҳамки, Халифа ва бошқа хайрихоҳ баъзи кишилар тўхтаган еримиз яқинлигини, уни аввал хандак билан ўраб, мустаҳкамлаб, кейин уруш бошласак, мақсадга мувофиқ бўларди, деган фикрни билдирдилар. Хандак казиш ишлари учун Халифанинг ўзи отланиб, хандак қазиладиган ерларни белчиларга кўрсатиб, улар устидан назоратчилар белгилаб келди.

Жумод ул-охир ойининг ўн учинчисида, шанба куни аробаларни олдимизга қатор кўйдириб, ўнг қанот, чап қанот ва марказга сафланиб, қаторлар бир қурўхга яқин йўл юриб келиб, белгиланган жойга тушдик. Баъзи чодирлар тикиб бўлинган, баъзилари энди тикилаётган эди ҳамки, душманнинг сафи кўрина бошлаганлиги ҳақида хабар келтиришди. Дарҳол ўнг қанот ўнг қанотга, чап қанот чап қанотга – жой-жойларига бориб, сафларни аробалар билан тўсиб, мустаҳкамлашлари буюрилди. Ушбу «Фатҳнома»дан ислом лашкарининг кайфияти ва кофирлар тўдасининг камчилик эканлиги, қатор ва сафларнинг туришлари, ислом аҳли ва кофирларнинг урушлари аниқ ва маълум бўлади. Шайх Зайн томонидан битилган бу «Фатҳнома» ҳеч қандай ортиқча сўз ва камчиликларсиз бу ерда қайд этилмоқда.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ҒОЗИЙ ФАРМОНИ

... Тангри неъматларининг кетма-кет келиб туриши унга шукр ва сано айтишнинг кўпайишига боисдир. Тангрига шукр ва сано айтишнинг кўпайиши Тангри неъматларининг кетма-кет келиб туришининг сабабидир. Ҳар неъматга бирор шукр лозим ва ҳар шукрга унинг кетидан бирор неъмат. Шукр лавозимларини адо қилиш инсон қудратидан юқори ва иқтидор эгалари унинг маросимини жойига қўйишдан ожиздир. Айниқса, шукр шундай бир неъмат муқобилида бўлсаки, дунёда ҳеч бир бойлик ундан буюкроқ ва охиратда бирор яхшилик ундан гўзалроқ бўлмаса. Бу эса, кучли кофирларга ғалаба қозониш ва мағрур фожирларга устун келишдан бошқача бўлмайдик, буларга ўхшашлар тўғрисида «Улар кофирлар ва фожирлар» деган оят ингандир ва ақл эгаларининг ўткир кўзларига бу ғалабадан кўра яхшироқ саодат кўринмайди.

Худога шукрки, туғилгандан то шу дамгача хайрихоҳ хотир ва тўғрилиқ истар кўнгилнинг асл матлаби ва туб мақсади бўлиб келган у буюк саодат ва у улуғ бахшиш бу муборак кунларда буюк Тангрининг лутф-карам боргоҳидан юз кўрсатиб қолди. Беминнат ва беиллат мушқулларни очувчи ва файз сочувчи янгидан зафар калиди билан файз эшиқларини ғалаба қозонган шохимизнинг улуғ чехраларига очди, севинчга тўлган кўшинларимизнинг атоқли номлари иззатли ғозийлар дафтарига ёзилди ва ислом туғи зафарёб лашкарларимизнинг мадади билан кўтарилиш ва юксалиш авжига етди.

Бу саодат ва давлатнинг содир ва зоҳир бўлиши шундай юзага келди: ислом таянчи бўлган аскарларимиз қиличларининг шуъласи фатҳ ва зафар нурлари билан ҳинд мамлакатларини мунаввар қилгандан кейин, илгариги «Фатҳнома»ларда баён қилинганидек, муваффақият қўллари ғалаба нишонли байроқларимизни Деҳли, Огра, Жўнпур, Харийд, Бихар ва бошқа ўлкаларда кўтарди. Халқларнинг кўпчилик мусулмон ва кофир тоифалари бизнинг қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсуниб, қуллик йўлига садоқат ва ихлос қадамини қўйдилар.

Аммо Рона Санго кофир ўтган вақтларда қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсунганлигини иқроқ қилиб келган бўлса ҳам, ҳозирда у «тортинди ва кибрланди ва кофирлар жумласидан бўлди» мазмунига мувофиқ шайтон-сифат бош тортиб, биздан ажралганларга бошлиқ бўлди ва шу билан бир қанча тоифаларнинг бирикишига сабабчи бўлдик, баъзиларнинг гарданида

зуннор тавки ва айримлари муртадлиқ тикани меҳнатига гирифтор эди. У малъун кофирнинг истилоси хинд вилоятида шу мартабада эдики, подшоҳлик давлатининг қуёши порлашдан бурун ва шаҳаншоҳлик хилофати нурининг барқ уришидан илгари, шу билан бирга, катта рожалар ва роилар бу қирғинда унинг фармонига бўйсунганлари ҳолда бу урушда унинг жиловида бўлган ва муртадлиқ билан тавсифланган ҳокимлар ва йўлбошчилар ўз улуғликларини назарда тутиб, ҳеч бир қирғинда унга бўйсунмаганлар, балки у билан биргалашмаганлар. Ва ҳеч бир сафарда суҳбатдошлиқ ва рафиқлик йўлини тутмаганлар. Бу кенг ўлканинг барча улуғ султонлари, чунончи, Дехли султони, Гужарат султони, Манду султони ва бошқалари ўзга кофирлар билан биргалашмай, у бузуқи билан қаршилиқ кўрсатишдан ожиз бўлиб, хийла йўсунидаги мулоимлик йўлини тутиб, у билан келишувчилик қилиб келганлар. Кофирлик туғини ислом мамлакатларининг икки юзга яқин шаҳрида тиккан эди. Масжид ва ибодатхоналарни хароб қилиб, у жойлардаги мўминларнинг хотин, бола-чақаларини асир қилди. Унинг қуввати воқеий ҳолатдан ўтиб, шу даражага бордики, Ҳиндда қарор топган қоидага кўра, бир лаклик вилоятни ўн минг сувор ва бир қарўрли вилоятни ўн минг сувор эътибор қиладилар, у кофирлар сардорининг қўлга киритган мамлакатлари ўн қарўрга етди. Бу даромад бир лак сувор ўрнида бўлади.

Бу кунларда машҳур кофирларнинг кўпгинаси ҳеч қачон ҳеч бир маърақада унга мадад бермаганлари ҳолда, ислом аскарларига душманликлари жиҳатидан унинг бузуқтабиат лашкарлари сафини орттирдилар. Чунончи, худди тутундай саркашлиқ даъвосида бўлган ва турли жойлар кофирларининг бошловчиси ҳисобланган ўнта мустақил ҳоким у ярамас кофирга қишан ва занжирдек ёпишиб олди. У ўнта башоратланганлар қаршисига чиқиб, ёмонлик туғини ёйган ўнта кофирнинг қарамлари ва қўшинлари ҳамда ғоят кенг вилоятлари бор эди. Чунончи, Салоҳиддин ўттиз минг суворийли, Равал Удай Синг Багарий ўн икки минг суворийли ва Мединий Рав ўн икки минг суворийли, Ҳасанхон Меватий ўн икки минг суворийли, Бармал Идрий тўрт минг суворийли, Нрипат Ҳара етти минг суворийли, Сатравий Кейчий олти минг суворийли, Дҳарам Дэв тўрт минг суворийли, Бирсинг Дэв тўрт минг суворийли вилоятга эга эди.

Маҳмудхон Искандархон ўғлининг вилоят ва қишлоғи бўлмаса ҳам, сардорлик умидида тахминан ўн минг суворий жам қилган эди. Соғломлик ва омонлик водийсидан узоқлашганларнинг жами, Ҳинд қишлоқ ва вило-

ятларида давом этиб келган қонда бўйича, ҳаммаси бўлиб, икки лак бир минг бўлган эди.

Алқисса, у мағрур ичи қора кофир бағри қаттиқ кофирларнинг кўнгилларини юзаки бириктириб, мусулмонларга қаршилик кўрсатиш ва улар билан урушиш ҳамда пайғамбар алайҳиссалом шариятининг асосларини емириш ҳолатига ўтди. Подшоҳнинг жангчи аскарлари Худонинг балосидек у кўзсиз қора дажжоллар бошига ёпирилиб, «қазо етишса, кўз кўр бўлади» деган ҳукми хулқ ва номус эгаларининг ўткир назарларига манзур қилдилар ва «кимки дин учун уруш қилса, албатта, у ўз нафси учун уруш қилган бўлади» оятини мулоҳаза қилиб, «кофирларга ва мунофиқларга қарши урушинг» деган бажарилиши лозим бўлган ҳукми амалга оширдилар.

933 (ҳижрий) йил жумод ус-соний ойининг 13- шанба куни Байана музофотининг Канва мавзесидаги тоғ атрофида душмандан икки курўх масофада ғалаба нишонли ислом лашкарларининг чодирлари тикилди. Ислом суворийларининг ҳашамат ва дабдабалари дин душманлари ва кофир лаъинларнинг қулоқларига етиши билан мухаммадий миллат муҳолифлари, аҳли ислом қаъбасини бузишга бел боғлаган «асҳоби фил»дек, тоғжусса ва девҳайбат филларни ўзларига мададкор ва таянч қилиб, ҳаммалари бир жон, бир тан бўлиб, ўз бузуқи лашкарларини тартибга солдилар.

Назм мазмуни:

Залил ҳиндилар, «асҳоби фил» каби, ўз филларига мағрур бўлдилар.

Ҳаммалари ажал тунидек хунук ва шум, тундан қора ва юлдузлардан кўпроқ эдилар. Ҳаммалари худди оловдек, лекин тутун каби кеккайиб, кўм-кўк осмонга бош тортган эдилар. Отлик ва яёв, худди чумолидек минг-минглаб ўнг ва сўлдан келдилар.

Уруш қасдида енгилмас ўрду томон йўналдилар. Шижоат бўстонининг дарахтларига ўхшаган ғазотчи ислом аскарлари санавбардай саф тортиб, санавбар шаклли пўлат қалпоқларининг қуёшдай порловчи учларини, Худо йўлида жанг қилувчиларнинг қалбларидек, юксаклик авжига етказдилар. Сафлар Искандар деворидек темирга айланган ва тузилиш пайғамбар шариятининг йўллари каби тўғри ва мустаҳкам эди. Қувватининг матонати «гўёки тубдан бир-бирига чирмашиб кетган»; нажот ва бахтиёрлик «улар Худодан бўлган тўғри йўлдадирлар ва улар нажот топгандирлар» деган сўзга мувофиқ, уларнинг хос сифати эди.

Қитъа (мазмуни):

Шаҳаншоҳнинг раъйи каби ва барқарор, диндек кишиларда қўрқув йўқликдан сафлар раҳнасиз. Унинг байроқлари ҳамма ёққа ёйилган, ҳаммаси «Инна фатаҳна» (Биз фатҳ қилдик) алифларидек.

Хушёрлик ва эҳтиёткорликни кўзда тутиб қўшиннинг олд томонига қўйилган туфакчилар ва раъдандозларни Рум жангчилари йўсинида паналаш учун аробалардан бир саф тартиб бериб, улар бир-бирларига занжир билан туташтирилди.

Алқисса, ислом аскарлари шундай интизом ва истехком пайдо қилдиларки, буюк ақл ва юксак фалак унинг тадбирчиси, тартиб берувчисига офарин деди.

Бу тартиб ва интизомни, қувват ва истехкомни вужудга келтиришда ҳазрат султоннинг яқини, ҳоконий давлатининг суянчиғи Низомиддин Али Халифаоднинг ҳамма саъй-ҳаракат ва тадбирлари тақдирга мувофиқ, барча сардорлик ва иш юритишлари подшоҳнинг порлоқ раъйига мақбул тушди.

Подшоҳнинг ғулда туришига қарор берилди.

Ғулнинг ўнг томонида: Мададга Худонинг лутфига хос бўлган саодатли кутлуғ азиз катта биродар Чинтемур султон ва Худо назарига манзур бўлган катта азиз фарзанд Сулаймоншоҳ, тўғри йўл эгаси валий нисбатли жаноби Хожа Камолиддин Дўстхованд, олий салтанат таянчи, энг яқин ва ихтисос эгаларининг зубдаси Камолиддин Юнусали, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шохмансур барлос, хослар таянчи, ихтисос эгаларининг зубдаси Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон, хослар таянчи, чин ихлосли Шиҳобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшикоға ўз ўринларида қарор топдилар.

Ғулнинг чап томонида: салтанат эгаси, халифаликка нисбатли Султон Аловуддин Оламхон бинни Султон Баҳлул Лўдий, ҳазрати султоннинг яқини, кенгаш ва маслаҳатчи садрларнинг буюги, исломнинг қуввати Шайх Зайни Хавофий, хослар таянчи, комил ихлосли Камолиддин Муҳибали, ҳазрати султоннинг яқини, хослар таянчи Низомиддин Турдибек (марҳум Қўч Аҳмадбекнинг биродари), асилзода ва аъёнлар буюги, улуғ хон Оройишхон, мазкур Қўчбек марҳумнинг ўғли Шерафган, халқ ўртасида вазирларнинг буюк вазири Хожа Камолиддин Хусайн ва буюк девон кишилари гуруҳидан ҳар бирлари муқаррар қилинган ўринда турдилар.

Баронғорда азиз ва улуғ фарзанд, саодатли ва бахтиёр, салтанат ва хилофатнинг эъозлиси Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодир ўрнашиб, ўнг томонига

фарзанди азиз салтанат эгаси Қосим Ҳусайн султон ва хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлокчи ва мамлакат ишончи, комил ихлосли Жалолиддин Ҳиндубек кавчин, мамлакат ишончи, чин ихлосли Жалолиддин Хусрав кўкалдош, мамлакат ишончи Қивомбек Ўрдушоҳ, хослар таянчи, комил эътиқод ва ихлосли Вали хозин кароқўзи, хослар таянчи Низомиддин Пирқули Сийистоний, эл ўртасида вазирлар таянчи Хожа Камолиддин Паҳлавон Бадахший, хослар ишончлиси Низомиддин Абдушшукур ва аъёнлар ишончлиси Ирок элчиси Сулаймон око ва Сийистон элчиси Ҳусайн оға қарор топди. Айтиб ўтилган давлатли фарзандимизнинг зўр ғалабали чап томонида олижаноб Муртазога нисбатли саййид авлоди Мирҳама, хослар таянчи Шамсиддин Муҳаммадий кўкалдош ва Низомиддин Хожаги Асад хондор тайинландилар.

Баронғорда ҳинд амирларидан мамлакат таянчи, хонлар хони Диловархон, аъёнлар таянчи Маликдод Караний ва аъёнлар таянчи шайхлар шайхи Шайх Гуран – ҳар бирлари буюрилган ерларда турдилар.

Исломшиорли кўшиннинг жавонғорида олий даражали пайғамбарнинг энг зубда авлоди Саййид Маҳдий хожа, энг азиз ва улуғ биродар Муҳаммад султон мирзо, салтанат эгаси ва хилофат нисбатли Одил султон Маҳмуд султон ўғли, мамлакат ишончи Шамсиддин Муҳаммадали жанг-жанг, хослар таянчи, комил ихтисосли Жалолиддин Қутлукқадам қаровул, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шохҳусайн Ёракий мўғул ғончи ва Низомиддин Жонибек Муҳаммадбек атка саф тортдилар.

Бу тарафда ҳинд амирларидан султонлар хулосаси Камолхон ва Жалолхон мазкур Султон Аловуддин ўғиллари, аъёнлар ишончлиси Алихон Шайхзода Фармулий ва аъёнлар ишончлиси Низомхон Байана тайин бўлган эдилар.

Тўлғама учун хослар ишончи – комил ишончли Турдика ва Малик Қосим Бобо Қашқанинг биродари барча мўғул тўдалари билан – баронғор томонида; хослар таянчи, тўғри ихлосли Мўмин Атка, хослар таянчи Рустам туркман бошлиқ хос аскарлардан бир тўдаси билан жавонғор томонда номзод бўлдилар. Хослар таянчи комил ихлосли, ихтисослиларнинг сараси Низомиддин Султон Муҳаммад баҳши ислом ғозийлари аъён ва арконларини тайинланган жойларида сақлаб, ўзи бизнинг ҳукмларимизни эшитишга тайёр турарди. Тавочи ва ясовулларни теварак-атрофга юбориб, аскар ва сипоҳийларни забт қилиш бобида ҳукмларимизни буюк султонларга, иззатли амирларга ва ҳурматли ғозийларга етказиб турарди.

Кўшин керак-яроғи барпо ва мухайё бўлиб, ҳар киши ўз жойига бориб турганда сўзсиз бажарилиши лозим бўлган шарафли фармон содир бўлдики, ҳеч ким буйруқсиз турган ўрнидан кимирламасин ва рухсатсиз урушга киришмасин.

Мазкур кундан бир қисми ўтган эди, икки муқобил томон бир-бирига *яқин келиб*, уруш бошланиб кетди. Икки томон ғули, ғўё нур ва зулмат каби, бир-бирларига қарши туриб, баронғор ва жавонғорда шундай зўр уруш бўлдики, ер юзига зилзила ва юксак осмонга ғулғула тушди. Кофирларнинг бузуқи жавонғори исломнинг муборак аскарлари баронғори томон йўналиб, Хусрав кўкалдош, Бобо Қашканинг биродари Малик Қосим устига ҳужум қилдилар. Энг азиз ва улуғ биродар Чинтемур султон буйруқ бўйича уларнинг ёрдамига бориб, мардона уруш бошладики, кофирларни жойидан улоқтириб, қалблари кетигача деярли силкитиб юборди. Ғалаба инъоми у азиз биродарнинг номига бўлди. Замона нодири Мустафо Румий улуғ Яратувчининг иноят назарига манзур бўлган, қайтарувчи ва буюрувчи маликнинг лутф-карамлари билан ихтисос топган бахтиёр ва энг азиз фарзандимиз Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодирнинг ғулидан араваларни олдинга келтириб, кофирларнинг кўшинлари сафларини туфак ва зарбзан билан қалбларидек чил-чил қилди. Худди уруш пайтида азиз ва улуғ биродар Қосим Хусайн султон, хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ва Қивомбек фармон олиб, уларнинг ёрдамига бордилар. Кофирларнинг гуруҳлари ўқтин-ўқтин ўз кишилари ёрдамига етиб келардилар.

Биз ҳам мамлакат ишончи Жалолиддин Ҳиндубекни, унинг кетидан хослар таянчи Муҳаммадий кўкалдош ва Хожаги Асадхондорни, ундан кейин олий салтанат таянчи ва хос яқин Жалолиддин Юнусали, хослар таянчи – комил ихлосли Жалолиддин Шоҳмансур барлос ва хослар таянчи Шихобиддин Абдулло китобдорни, улар орқасидан хослар таянчи Дўст эшикоға ва Шамсиддин Муҳаммад Халил ахтабегини кўмакка юбордик.

Кофирларнинг баронғори неча мартабадан ислом кўшини жавонғори томон ҳужум қилиб, ўзларини нажот эгалари ғозийларга етказдилар. Ҳар гал азамат ғозийлар баъзиларини зафарли ўқлар билан тамуғга юбориб, бир қисмини қайтардилар. Хослар таянчи Мўмин атка ва Рустам туркман бадкирдор кофирларнинг зулматшиор кўшинларининг орқасидан йўналдилар. Навкарлар бошлиғи хослар таянчи, тўғри ихлосли Хожа Маҳмудали атка ва ҳазрати султоннинг яқини, хоқоний давлатининг ишончи Низомиддин

Али Халифани ўшалар кўмагига юбордик. Азиз ва улуғ биродар Муҳаммад султон мирзо, салтанат эгаси Одил султон, мамлакат ишончи Муизиддин Абдулазиз мирохур, Жалолиддин Кутлуккадам қаровул ва Шамсиддин Муҳаммадали жанг-жанг ва хослар таянчи Шоҳхусайний Ёракий мўғул ғончи маҳкам туриб, уруш қилдилар. Эларо буюк вазирлар вазири Хожа Камолиддин Хусайнни девон кишилари гуруҳи билан уларнинг кўмагига юбордим. Барча жангчилар тўлиқ саъй ва ғайрат билан урушга рағбат кўрсатиб, «Айт, икки эзгуликдан бошқа бирор нарсани биздан кутадиларми?» деган оятни назари эътиборга олдилар ва жон бериш юришини қилиб, жон олиш байроғини кўтардилар.

Уруш-ўлдириш узоққа чўзилиб охири кўринмас бўлгандан кейин, ижроси мажбурий фармон етишдики, занжирланган шердек ароба кетида турган подшоҳга хос аскарлардан жанговар йигитлар, якдиллик ўрмонида ётар арслонлар ғулнинг ўнг ва сўлидан чиқиб, туфакчиларнинг жойини ўртада қолдириб, икки томондан жанг қилсинлар. Улар уфқ пардасида кўринган тонг ёруғидек, ароба кетидан чиқиб ҳужум қилдилар. Манхус кофирларнинг шафак тусли қонларини фалак гунбазига ўхшаган маърака майдонида тўкиб, кўпчилик саркашларнинг бошларини тан фалагидан юлдуздек маҳв қилдилар.

Замона нодири Устод Алиқули ўз кишилари билан ғулнинг олдида туриб, мардоналик кўрсатиб, темир кўрғондек кофирлар сафига шундай катта жуссали тошларни отардики, агар у тошни амаллар тарозисининг палласига солсалар, эгаси «Кимнинг тоши оғир келса, у яхши турмушда яшайди» деган ном олади ва агар каттик тоққа ва баланд тепага отсалар, «таралган юнгдай» тит-пит қилиб юборади. Мана шундай тош, туфак ва зарбзан отиш билан кўпчилик кофирларни кулатди.

Подшоҳ ғулининг туфакандозлари, буйруқ бўйича, аробадан майдон ўртасига келиб, ҳар бирлари кофирлардан кўпига ўлим заҳарларини ичирдилар. Пиёдалар зўр хатарли ўйинга кириб, ўз номларини ўрмон шерлари ва мардлик майдонининг ботирлари ўртасида машхур қилдилар.

Бу аҳвол муносабати билан ҳазрати Хоқондан, ғулнинг аробаларини илгари суришга фармон бўлди. Шахсан подшоҳнинг ўзи, ўнг томондан фатҳ ва давлат, сўл томондан иқбол ва нусрат бўлгани ҳолда, кофирлар кўшини томон кўзгалди. Теварак-атрофдан зафарнишонли кўшин бу ҳолни мушоҳада қилиб, зўр кўшин денгизида даҳшатли тўлқин кўтарилди ва

бу денгизнинг барча наханг баликлари шижоатини юзага чикарди. Ғубор зулмати бутун майдонни қора булут каби қоплаб, қиличларнинг яраклаши чакмоқ чақишдаги ялтирашдан ҳам ўтиб кетди. Гарднинг кўтарилиши кун юзини ойнанинг орқа томонидай бенур қилиб қўйди, қалтак урувчи билан қалтак егувчи, ғолиб билан мағлуб араллашиб кетиб, бирини биридан ажратиш қийин бўлди. Замона сеҳргари шундай бир кечани назарга келтирдикки, унда тийрдан бошқа сайёра, йўлида маҳкам турган суворийлардан ташқари турғун юлдузлар кўринмас эди:

Назм

*Фурӯ рафту бар рафт рӯзи набард,
Нами хун ба моҳию бар моҳ гард,
Зи сумми сутурон дар он чаҳн дашт,
Замин шаш шуду осмон гашт ҳашт.*

Мазмуни:

Уруш қуни қоннинг нами (ер остидаги) балиққа, гард эса (осмондаги) ойга етди. Бу кенг даштда отларнинг туёқлари зарбидан ер олтига, осмон саккизга айланди.

Ғозий жангчилар, айна жон олиб, жон бериб турган пайтда ғайб нидочисидан: «Қайғурманг, умидсизланманг, ғамга тушманг – ғалаба сизларда» деган хушхабар эшитар, аниқ хабарлар етказувчидан: «Оллоҳдан ёрдам ва фатх яқиндир, мўминларга башорат қил» деган хушхабарни тингладилар, шундай шавқ билан уруш қилардиларки, юқори олам фаришталаридан уларга таҳсин нидоси етарди. Муқарраб фаришталар парвона каби уларнинг бошларидан айланардилар. Икки намоз орасида уруш шундай гурилладики, у машъаллардан фалакларга байроқ кўтариларди. Ислоом лашкарларининг баронғор ва жавонғорлари кофирларнинг баронғор ва жавонғорларини ғул билан бирликда бир ерга тўплади.

Номдор жангчиларимиз ғалабаси асарлари ва ислом байроғининг юқори кўтарилиши зоҳир бўла боргани сари, у малъун кофирлар ва ярамас динсизлар бир муддат ўз ҳолларига ҳайрон бўлиб турдилар. Охирда жонларидан кўнгил узиб, ғулнинг ўнг ва сўлида ҳужумга ўтдилар. Сўл томонда кўпроқ ҳужум қилиб, ўзларини яқин етказдилар. Аммо шижоатли ғозийлар савобни кўзда тутиб, ўқ кўчатини ҳар бирларининг кўкраклари заминига ўтказдилар ва ҳаммаларини ўзларининг қора бахтлари каби орқага қайтардилар. Бу ҳолат нусрат ва иқбол шабадаларини қутлук наввоблик давлатимиз чаманига

эстирди. Ва «Ҳақиқатан, биз сенга ёркин ғалаба эшигини очдик» муждасини етказди. Фатх гўзалининг оламга оро берувчи жамоли «Оллоҳ сенга улуғ нусрат билан кўмак беради» кокили билан безалиб, парда остида яшириниб турган икбол саодати ёрдам бериб, бу ҳолнинг гувоҳи бўлди.

Бузук хиндлар ўз ҳолларини мушкул билиб, «титилган юнгдек» сочилиб ва тўзиган палосдек нобуд бўлдилар. Кўплари ўлиб, маърака майдонида колдилар, бирмунчалари бошларидан кечиб чўлларда сарсонликка тушдилар ва қарға-қузғунга емиш бўлдилар. Ўлганлардан тепалар ва бошлардан миноралар юзага келди. Ҳасанхон Меватий туфак зарби билан ўлганлар каторига тизилди; халойик сардори бўлиб келган, йўлдан озган саркашларнинг кўплари ўк ва туфак тегиб ҳаётларини тугатдилар. Жумладан, Удайпур вилоятининг ҳокими, ўн икки минг суворийли Равал Удай Синг Багарий; тўрт минг суворийли Раай Чандарбан Чавхан; олти минг суворийли Чандерий ўлкасининг ҳокими Бупат Рав мазкур Салоҳиддин ўғли; тўрт минг суворийли Маникчанд Чавхан ва Дилпат Рав; ўттиз минг суворийли Гангу, Карамсинг ва Дангурсий, яна ҳар бири бир гуруҳ бошлиғи ва шавкат ҳам шуқуҳ эгаси бўлган бошқалари тамуғга йўлландилар ва бу боткоклик ўтидан энг чуқурликка кетдилар. Кофирларнинг мамлақати мажруҳлар ва ўликлар билан жаҳаннамдек тўлди, жаҳаннамнинг энг туби дўзах посбонига жон топширган мунофиқларга лиммо-лим бўлди.

Ислом аскарларидан ҳар ким бир томонга борса, ҳар кадамда бир саркашнинг ўлигини топар эди. Ўрдуга қочувчилар кетидан югурса, ҳар бир кадамини янчилган бир ҳашаматли гавдадан холи топмас эди.

*Ҳама ҳиндулар ўлдирилган хор-зор,
Туфак тоши билан «асҳоби фил»дай.
Танлардан тоғлар бўлди аён,
Ҳар бир тоғда у чашмадан оқарди қон.
Зўр шуқуҳли саф ўқининг қўрқинчидан
Қочишарди ҳар бир дашту тоғ томон.*

933 (ҳижрий) йил, шаъбон ойининг 25-инчисида битилди.

Бу ғалабадан кейин «туғро»да¹ «ғозий» сўзи битилди. Фатхномада туғронинг остида ушбу рубойни битдим:

¹ Туғро – буйрук ва ёрликларнинг тепасига катта қилиб ёзилган подшоҳ белгиси.

*Ислом учун овориш ёзи бўлдум,
Куффору ҳунуд ҳарбсози бўлдум,
Жазм айлаб эрдим ўзни шаҳид ўлмаққа,
Ал-миннату лиллаҳки, гози бўлдум.*

Шайх Зайн бу фатҳга «Фатҳи подшоҳи ислом»¹ жумласини таърих қилиб топган эди. Мир Гису ҳам таърихни ушбу жумладан топиб, рубойи битиб, Кобулдан келаётган кишилардан менга юборган эди. Таворуд² рўй берибди. Ҳам Шайх Зайн, ҳам Мир Гисунинг рубойиларидан топган сўзлари жуда яхши бўлганлиги учун ўша сўзларнинг ўзи келтирилди. Яна бир сафар Дипалпур фатҳида Шайх Зайн «Васъати шаҳри раби ул-аввал»³ ни таърих қилган эди. Мир Гису ҳам шу сўзлардан таърих топганди.

Душманни яқсон қилиб, ортидан қувиб бориб, саваладик. Кофирнинг қароргоҳи бизнинг ўрдадан икки қурўх нарида эди. Ўрдасигача етиб боргач, Муҳаммадий, Абдулазиз, Алихон ва яна баъзи одамларимизни кофирнинг ортидан қувиб бориш учун жўнатдик. Озгина бепарволик бўлди. Бировга ишонмай, ўзим боришим керак эди. Кофирлар қароргоҳидан бир қурўхча масофа босиб ўтган эдим. Кун кеч бўлгани боис қайтдик, хуфтон намози пайти ўрдага келдик.

Муҳаммад Шариф мунажжим, қанча шумнафасликлар қилган эди, дарҳол муборакбод қилишга келди. Қаттиқ сўкиб, ичимни бўшатдим. Гарчи у кофирсифат ва шумнафас, ўзига жуда мағрур ва кўп совуқ киши бўлсада, менга кўп йиллардан буён хизмат қилиб келарди. Унга бир лак инъом қилдим ва менинг қўлим остида бўлган мамлакатларда қолмаслигини айтиб, рухсат бердим.

Кейинги кунни ҳам шу лашкаргоҳда ўтказдик. Муҳаммадали жанг-жанг, Шайх Ҳуран ва Абдумалик кўрчи (милтиқчи) қатта гуруҳ билан Миёни Дуобда исён кўтариб, Кўйилни эгаллаб, Кичик Алини асир қилиб олган Илёсхон устига юборилди. Булар етиб борганларида Илёсхоннинг одамлари урушолмай, сафи бузилиб, ҳар томонга тарқаб кетадилар. Мен Ограга келганимдан бир неча кун кейин Илёсхонни тутиб келтирдилар, тириклайин

¹ «Фатҳи подшоҳи ислом» – жумласи араб ҳарфлари билан ёзилиб, абжад ҳисобида ҳисоблаб чиқилса, 933 ҳижрий йил келиб чиқади, милодий йил ҳисобида 1527 йил.

² Таворуд – икки шоир шеърида бирор байт ёки мисранинг мазмунан ёки шаклан бир хилда чиқиб қолиши.

³ «Васъати шаҳри раби ул-аввал» – жумласидаги арабий ҳарфлар абжад ҳисобида олиниб қўшилганда, ҳижрий 930 йил чиқади, милодий 1524 йил.

терисини шилдирдим. Ўрдунинг каршисида жойлашган Кўхбачча тепалиги устида (уруш шу ерда содир бўлганди), калламинор қуришларини буюриб, фармон бердим.

Бу жойдан икки манзил юриб, Байанага бордик. Байанага етгунча, хатто Алвар ва Меватгача бўлган ерларда кофир ва муртадларнинг ўлиги тўлиб ётарди. Мен бориб Байанани сайр қилдим. Қароргоҳга келиб, турк ва ҳинд амирларини чорлаб бу кофирнинг (Рона Сангонинг) ерлари устига бостириб боришни кенгашиб олдик. Йўлда сув озлиги ва ҳаво ҳаддан зиёд иссиқ бўлганлиги боис бу юриш тўхтатилди.

Меват вилояти Дехлига яқин ерда жойлашган. Тахминан уч-тўрт карўрча даромади бор. Ҳасанхон Меватийга бу ерлар ота-бобосидан қолган, улар бу ерларни юз-икки юз йиллардан буён мустақил бошқариб келганлар. Дехли султонига эса ярим-ёрти бўйсуниб келишаркан. Ҳинд султонлари вилоятларининг катталигидан ё фурсатларининг озлигидан ёхуд Меват ерларининг тоғли жойлар бўлганлиги боис унга қайрилиб ҳам карамай, ўзларига тўлик бўйсундиришга ҳаракат қилмаганлар, меватликлар уларга шунчаки итоат қиладигандек эдилар. Биз ҳам Ҳинд фатҳидан сўнг собиқ султонлар йўлини тутиб, Ҳасанхоннинг ҳурматини жойига қўйдик. Аммо бу кўрнамак, кофирсифат имонсиз бизнинг лутф ва иноятларимизни унутди, ғамхўрлик ва ҳурмат кўрсатганимиз учун шукр қилмади, балки аввал ҳам ёзганимиздек, барча фитналарга ўт қўювчи ва барча ёмонликларга сабабчи унинг ўзи бўлди.

Кофирларга қарши юриш қолдирилганидан кейин Меватни эгаллаш учун йўлга тушдик. Тўрт манзилда тўхтаб, Меват ҳукмдори ўтирган Алвар кўрғонидан олти курўхлик масофада Маанас дарёси қирғоғига келиб тушдик. Ҳасанхондан бурун ота-бобоси Тижарада ўтиришар экан. Мен Ҳиндистонга кириб, Паҳархонни босиб, Лоҳўр ва Дипалпурни қўлга олган йили мендан кўрққани боис эҳтиёткорлик қилиб, бу кўрғонни бино қилишга киришган эди.

Ҳасанхоннинг Карамчанд исмли обрўли кишиларидан бири Ҳасанхоннинг ўғли Ограда эканида ҳам келганди. Ўғлининг қошидан келиб Алварда омонлик сўради. Унга Абдурраҳим шиғовулни кўшиб, чақирик фармонлари билан жўнатдим. У бориб Ҳасанхоннинг ўғли Нохирхонни олиб келди. Яна марҳамат кўрсатиб, хизмати учун бир неча лаклик вилоятларни бердим.

Урушда Хусравни катта қахрамонлик кўрсатди, деб ўйлаб, унга тирикчилик яроғи учун эллик лаклик ер ажратиб, Алварни бошқариш айтилди. Бадбахтлигидан ноз қилиб, Алварни олмади. Кейинрок қахрамонликни Чинтемур султон кўрсатганлиги маълум бўлди. Жулду (мукофот) султон номига бўлди. Унга Меватнинг пойтахти Тижара шахрини иноят қилиб, тирикчилиги учун эллик лаклик даромади бор ер белгиланди.

Санго урушида ўнг қўл тўлғамасида бошқалардан кўра яхши жанг қилган Турдига хизмат ҳақини ўн беш лак қилиб, ўзига Алвар кўрғони инъом қилинди. Алвар кўрғонининг хазинаси ичидагилари билан бирга Ҳумоюнга иноят қилинди.

У лашкаргоҳдан ражаб ойининг биринчи куни, чоршанбада жўнаб кетиб, Алварга икки курўх яқин келиб қолдик. Мен бориб Алвар кўрғонини сайр қилдим. Тунни ўша ерда ўтказиб, эрталаб қароргоҳга қайтиб келдим.

Кофирга қарши ғазотдан бурунрок каттаю кичик қасам ичганини ёзган эдик; ўшанда бу ғалабадан кейин ҳеч кимга ҳеч қандай мажбурият юклатилмайди, кимки кетмоқчи бўлса, рухсат берилади, деб айтгандик. Ҳумоюннинг навқарларидан кўпчилиги Бадахшон ва ўша тарафлардан келган кишилар эди. Улар ҳеч қачон бир ой-икки ойга аскарликка кетган эмасдилар. Урушдан олдин уларнинг бетоқат бўла бошлаганликларини кўриб, уларга шундай ваъда бергандим. Бунинг устига Кобул ҳам бўш эди. Шу боис Ҳумоюнни Кобулга жўнатишга қарор қилдик. Шундай келишиб олгач, тўрт-беш курўх юриб, Маанас дарёси қирғоғида тўхтадик. Маҳдий хожа ҳам кўп хавотирда эди, унга ҳам Кобулга кетиш учун рухсат бердик. Байананинг шикдорлиги (солиқ йиғувчиси лавозими) Дўст эшикоғага берилди. Аввал Итаъва Маҳдий хожага аталганди. Кутбхон Итаъвани ташлаб кочиб чикканида, Маҳдий хожанинг ўрнига ўғли Жаъфархожа Итаъвага юборилди. Ҳумоюнга рухсат берганимиз муносабати билан уч-тўрт кун шу кўнимжойда турдик. Ушбу жойдан Мўмин Али товачи фатҳнома билан Кобулга юборилди.

Пирўзпур (Фирўзпур) чашмаси ва Котладаги катта қўлнинг таърифини эшитгандим. Ҳам Ҳумоюнни кузатиш, ҳам бу ерларни сайр қилиш ниятида яқшанба куни лашкарни ўша ерда қолдириб, отландим. Ўша куни Пирўзпур чашмасини томоша қилиб, маъжун едик. Чашма суви оқиб ўтадиган даранинг ҳамма ерида канейр гуллари очилиб ётибди. Бу ерлар таъриф қилганларидек бўлмаса-да, сафодан холи эмас. Ушбу даранинг ичи-

да, каердаки сув ёйилиб оқаётган бўлса, ўша жойга тошларни тарошлаб, ўнга-ўн (қари) қилиб ўрнатишларини буюрдим.

Кечани шу дарада ўтказиб, эрталаб отланиб, бориб Котла кўлини сайр қилдим. У ҳамма тарафидан тоғ этаклари билан ўралган. Айтишларича, Маанас суви шу кўлга оқиб қираркан. Кўл жуда катта, унинг бир қирғоғидан иккинчи қирғоғи яхши кўринмайди. Кўл атрофида анчагина кичик-кичик кемачалар бор. Айтишларича, атрофдаги кишлоқларнинг аҳолиси уруш-жанжаллар пайти шу кемаларга тушиб, ўзларини қутқарар экан. Биз борганимизда ҳам бир қанча кишилар кемага тушиб, кўл ичига сузиб кетдилар.

Кўлни сайр қилиб қайтгач, Ҳумоюннинг ўрдасига тушдик. У ерда дам олиб, овқатланиб, мирзо ва унинг бекларига сарполар кийдириб, Ҳумоюн билан хайрлашиб, хуфтон намози пайти жўнадик. Йўлда бир ерда ухлаб, яна йўлга тушиб, тонг отганда Қухрий вилоятдан ўтиб, яна бир оз ухлаб, Тўьдада тўхтаган лашқарга етиб келдик.

Тўьдадан жўнаб Сункарада тўхтаганимизда, Ҳасанхон Меватийнинг ўғли Нохирхон Абдурраҳимга топширилган эди, қочиб кетди. У ердан бир манзил ўтиб, Бусаъвар ва Чавсаннинг ўртасида – тоғнинг тумшугида жойлашган чашма ёнида тўхтаб, чодирлар тиктириб, маъжун едик. Бу ерлардан ўтаётганимизда Турдибек Хоксор бу чашмани мақтаган эди. Отда келиб томоша қилиб ўтгандик. Чиндан жуда чиройли чашма экан. Оқар сув топиб бўлмайдиган Ҳиндистонда бундай чашма булоқлар қандай бино бўлган. Ахён-ахёнда учрайдиган чашмалар ердан зах сувидек сизиб чиқади, бизнинг ўлкалардаги булоқлардек қайнаб чиқмайди. Бу чашманинг суви ярим тегирмон сувига яқин. У тоғ орасидан қайнаб чиқади, атрофи ям-яшил ўт билан қопланган, менга жуда ёқди. Бу чашма устида тарошланган тошлардан саккиз бурчакли (мусамман шаклида) ҳовуз ясашларини буюрдим. Чашма ёқасида маъжунхўрлик қилиб ўтирганимизда, Турдибек ғурур билан қайта-қайта: «Мен бу ерни мақтаган эканман, унга ном бериш керак», деб такрорлади. Абдуллох: «Подшоҳнинг Турдибек ёқтирган чашмаси» дейиш керак, деб қолди. Унинг бу сўзлари қаттиқ кулги ва шодонликка сабаб бўлди.

Дўст эшикоға Байанадан шу чашма бошида келиб, илтифот кўрсатди. Бу ердан кетиб, яна бориб Байанани сайр қилдим. У ерни сайр қилиб, Секрийга келиб, барпо этишлари аввалдан тайинланган боғ ёнида тушиб, у ерда икки кун турдим. Боғни яхши тутиш ҳақида кўрсатма бериб, ражаб ойининг йигирма учинчисида, пайшанба куни тонг саҳарда Ограга келдим.

Аввал айтиб ўтганимиздек, ғавғо-тўполонлар пайтида мухолифлар Чандвар ва Раприйни ўз тасарруфига олгандилар. Муҳаммадали жанг-жанг, Турдибек Қўчбек, Абдулмалик кўрчи ва Ҳусайнхон Дарёхоннинг одамлари билан Чандвар ва Раприй устига юборилди. Улар Чандварга яқинлашганларида, ичкарида бўлган Қутбхоннинг одамлари хабар топиб, қочиб чиқадилар, Чандварни қўлга олиб, Раприйга қараб юрадилар. Ҳусайнхон Нуҳонийнинг одамлари шаҳар дарвозаси олдига бироз урушиш ниятида келадилар. Бизнинг жангчилар бостириб боргач, тўхтамай қочадилар. Ҳусайнхоннинг ўзи филга миниб, бир неча кишиси билан дарёга киради, худди чўкиб кетгандек эди. Бу хабарни эшитган Қутбхон ҳам Итаъвани ташлаб озгина одами билан қочиб қолади.

Итаъва дастлаб Маҳдий хожага аталган эди. Ўғли Жаъфархожа Маҳдий хожа ўрнига Итаъвага юборилди. Аввал зикр этганимиздек, Сангаойи кофирга қарши юриш пайти кўпгина ҳиндустонлик ва афғонлар мендан узоклашди. Уларнинг барчаси тайинланган вилоят ва ерларга эга бўлди.

Муҳаммад дўлдой Қаннўжни ташлаб келган эди. Қўрққанидан ёки уялганидан Қаннўжга боришни қабул қилмасдан, Қаннўжнинг ўттиз лаклик даромадини Саҳринднинг ўн беш лаклик даромадига алмашди. Қаннўжни Муҳаммад султон мирзога иноят қилиб, хизмат ҳақини ўттиз лак қилиб белгиладик. Бадавунни Қосим Ҳусайн султонга бериб, Муҳаммад султонга қўшилишни буюрдик. Яна турк амирларидан Малик Қосим, Бобо қашқани ака-укалари ва мўғуллари билан, Абдулмуҳаммад найзабозни, Муайядни отасининг навкарлари билан, Ҳусайнхонни Дарёхоннинг одамлари билан, Султон Муҳаммад дўлдойни навкарлари билан, яна ҳинд амирларидан Алихон Фармулий, Маликдод Караний, Шайх Муҳаммад, Шайх Бакарий ва Татархон Хонижахонни Муҳаммад султон мирзога қўшиб, Сангойи кофирнинг уруш-тўполонлари вақтида келиб, Лакнурни қамал қилган Бибаннинг устига юбордим. Бу қисм Ганг дарёсидан ўтаётганида, Бибан хабар топиб, сафар анжомларини ташлаб, қочиб кетибди. Қисм Хайрободгача унинг ортидан қувиб бориб, ўша ерда бир неча кун туриб, қайтди.

Ҳазинани улашиб улгурган эдим. Ер ва вилоятларни тақсимлаб берамиз деганда, кофир билан бўлган ишлар орага тушди. Кофирга қарши урушдан қутулгач, ер ва вилоятларни тақсим қилдик. Пашақаал яқинлашиб қолгани боис ҳар кимнинг ўз ерига бориб ҳозирлик кўриши ва ёмғир мавсуми ту-гагач, олдимга келишига қарор қилдик.

Шу пайт Ҳумоюн Дехлига бориб, Дехлидаги хазина сақланадиган уйлардан бир нечтасини очиб, уларни беҳукм ўз тасарруфига олгани хакида хабар келди. Мен ҳеч қачон ундан буни кутмаган эдим. Кўнг-лимга жуда оғир келди. Қаттиқ-қўпол сўзлар билан насиҳатлар битиб юбордим.

Шаъбон ойининг ўн бешинчисида, пайшанба куни Ироққа элчиликка бориб Сулаймон туркман билан келган Хожаги Асадни яна Сулаймон туркманга қўшиб, шаҳзода Таҳмоспга совғалар билан Ироққа элчиликка жўнатдик.

Турдибек Хоксорни дарвешликдан чиқариб, сипоҳийликка олган эдим, бир неча йил хизматимни қилди. Унинг дарвешликка майли яна кучайди ва мендан рухсат сўради. Унга рухсат бердим ва Комроннинг олдига элчи сифатида жўнатдим. Ўтган йили кетганларнинг ҳасби ҳолига бир қитъа айтилган эди. Мулло Алихон ўқисин деб, бу қитъани Турдибекдан бериб юбордим. У қитъа мана будир:

*Эй аларким, бу Ҳинд кишваридин
Бордингиз англаб ўзга ранжу алам,
Кобулу хуш ҳавосини соғиниб,
Ҳинддин гарм бордингиз ул дам.
Кўрдингиз топтингиз экин анда,
Ишрату айш бирла нозу ниам.
Биз даги ўлмадук, биҳамдиллоҳ,
Гарчи кўп ранж эдию беҳад гам,
Ҳаззи нафсию машаққати бадани,
Сиздан ўтти ва ўтти биздин ҳам.*

Бу рамазонни «Ҳашт биҳишт» боғида ўтказдик. Ҳар бир таровиҳ намози гусл билан ўтди. Ўн бир ёшимдан бери икки рамазон ҳайитини кетма-кет бир жойда ўтказган эмасман. Ўтган рамазон ҳайити Ограда келганди. Бу одат бузилмасин деб, якшанбада, ойнинг охириги куни ҳайит қилиб Секрийга бордик. Секрийда солинган «Боғи Фатҳ»нинг ғарби-шимол тарафидаги тошсупа тайёр бўлган эди. Шу супа устига оқ уй тикиб, ўша ерда ҳайит қилдик. Оградан жўнаган окшом Мирали кўрчини Таттага Шохҳасаннинг олдига юбордик. Шохҳасаннинг канжафа (қарта) ўйнашга майли кучли эди, канжафа сўраганди, шуни бериб юбордик.

Зулқаъда ойининг бешинчисида, якшанба куни томоғим оғриди. Ўн етти кун чўзилди.

Мазкур ойнинг йигирма тўртинчисида, жума куни Дўлпурни сайр қилишга бордик. Кечаси ярим йўлда бир ерда ухлаб, тонгда Султон Искандар тўғонига келиб тушдим. Тўғондан қуйироқда – тоғнинг тугаш жойида яхлит қизил иморат тоши бор экан. Устод Шохмуҳаммад сангтарошни келтиришларини ва агар ундан яхлит уй тарошлаб, қуриш мумкин бўлса, яшашларини буюрдим. Агар пастлик килса, иморат учун текисланган тошдан яхлит ҳовуз ўйишларини буюрдим.

Дўлпурдан Барий томонга сайр қилдик. Эртаси Барийдан чиқиб, Барий билан Чанбал орасидаги тоғдан ўтиб, Чанбал дарёсини томоша қилиб қайтдик. Барий билан Чанбал оралиғидаги тоғда обнус¹ дарахтини кўрдик. Унинг мевасини тинду дейдилар. Обнус дарахтининг оқи ҳам бўларкан. Бу тоғда асосан оқ обнус ўсган эди. Барийдан кетиб, Секрийни сайр қилиб, шу ойнинг йигирма тўққизинчисида, чоршанба куни Ограга келдик.

Шу кунлари Шайх Боязиддан турли тутуриксиз хабарлар айтиб келардилар. Султонали туркни, йигирма кунда қайтиб келиш ҳақидаги ваъдасини олиб, Шайх Боязиднинг олдига жўнатдик.

Зулҳижжа ойининг иккинчисида, жума куни қирк бир марта ўқиладиган вирдни (дуони) ўқишни бошладим. Ўша кунлари ушбу:

Кўзу қошу сўзу тилиниму дей,

Қаду хаду сочу белиниму дей –

деган байтимни беш юз тўрт вазнда тактиъ² қилдим. Шу боис рисола тартиб бердим. Ўша куни яна томоғим оғриди, тўққиз кунга чўзилди.

Зулҳижжа ойининг йигирма тўққизинчисида, пайшанба куни Кўйил ва Санбал сайрига отландик.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ЎТТИЗ ТЎРТИНЧИ (1527–1528) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Мухаррам ойининг аввалида, шанба куни Кўйилга келиб тушдик. Дарвешали Юсуфни Ҳумоюн Санбалда қолдирган эди. Улар дарёдан ўтиб, Қутб Серваний ва бир қанча рожаларни босибдилар. Жуда кўп одам ўлдириб, бир қисмининг бошини ва битта филни Кўйилда эканимда келтирдилар.

¹ Обнус – кора тусли қаттик ва хушбўй дарахт.

² Тактиъ – шеърда мисраларни айрим бўлақларга ажратиб, вазнини ўлчаш.

Икки кун Кўйилни сайр килиб, Шайх Гуран ёлвориб сўрагани боис, унинг уйига тушдик. Зиёфат килиб, тортиklar келтирди. У ердан жўнаб, Ўтруйида тўхтадик.

Чоршанба куни Ганг дарёсидан ўтиб, Санбал қишлоқларида кўндик.

Пайшанба куни Санбалга келиб тушдик. Икки кун Санбални айланиб, шанба саҳари у ердан қайтиб кетдик.

Якшанба куни Секандарага келиб, Равуӣ Серванийнинг уйига тушдик. Ошлар тортиб, хизматимизни қилди. У ердан тонг отмасидан жўнаб кетдик. Йўлда бир баҳона билан одамларимдан ажралиб, отимни елдириб кетдим. Ограга бир курўх масофа қолгунича ёлғиз ўзим келдим. Шу ердан ўтганимизда, орқадагилар менга келиб қўшилди. Пешин намози чоғи Ограга келиб тушдик.

Мухаррам ойининг ўн олтинчисида, якшанба куни иситма тутиб, титгадим. Касаллик қайта-қайта хуруж қилиб, йигирма беш-йигирма олти кунга чўзилди. Сурги дори ичдим. Охири қиздирувчи дори ёқди. Уйқусизлик ва ташналикдан кўп қийналдим. Мана шу касал бўлган кунларимда уч-тўртта рубой битдим. Улардан бири мана будир:

*Жисмида иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин ўчадур уйқу чу охшам бўладур.
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек,
Боргон сайи бу ортадур, ул кам бўладур.*

Сафар ойининг йигирма саккизинчисида, шанба куни аммабегимлар – Фахрижаҳон бегим ва Хадичасултон бегим келдилар. Кемада бориб, Секандарободдан юкорирокда кутиб олдим.

Якшанба куни Устод Алиқули қатга тўпидан тош отди. Тоши жуда узокка отилган бўлса-да, тўпи майда-майда бўлиб кетди. Тўпнинг бир бўлаги бир тўда одамнинг устига тушиб, уларни босиб қолди. Улардан саккизтаси ҳалок бўлди.

Раби ул-аввал ойининг еттинчисида, душанба куни Секрийни сайр қилиш учун отландим. Қўйилдаги кўл ичига қурилиши тайинланган саккиз қиррали супа тайёр бўлган эди. У ерга кема билан бориб, супага чодир тиктириб, маъжунхўрлик қилдик. Секрий сайридан қайтиб келиб раби ул-аввал ойининг ўн тўртинчисида, душанба куни кечқурун ғазот бошлаш ниятида Чандерийга қараб йўлга тушдик. Уч курўхга яқин йўл юриб, Жалесарда тўхтадик. Одамларимизнинг қуролланиш ва тайёргарлик кўришлари

учун шу ерда икки кун туриб, пайшанба куни жўнаб кетиб, бориб Унварда тўхтадик. Унвардан кемага тушиб, Чандварда ундан чиқдик. У ердан манзилма-манзил кўчиб, ойнинг йигирма саккизинчисида, душанба куни Кунар кечиги олдида тўхтадик.

Раби ул-охир ойнинг иккинчисида, пайшанба куни дарёдан ўтдим. Тўрт-беш кун – то лашкар халки дарёдан ўтиб бўлгунича, дарёнинг гоҳ у, гоҳ бу қирғоғида туриб қолдим. Бир неча кун кемада устма-уст ўтириб, маъжун едик. Чанбал Ганга дарёсига Кунар кечигидан бир-икки курўх юқориқда куйилади. Жума куни кемага тушиб, Чанбалнинг куйилиш жойидан ўтиб, қароргоҳга келдик.

Гарчи Шайх Боязид душманлигини очик кўрсатмаса-да, унинг ҳаракати ва қилаётган ишларидан душманлик нияти сезилиб турарди. Шу сабабдан Муҳаммадали жанг-жангни қўшиндан айириб, Қаннўждан Муҳаммад султон мирзо ва ўша ердаги султон ва амирлардан: Қосим Ҳусайн султон, Бехуб султон, Малик Қосим Кўкий, Абулмуҳаммад найзабоз, Минучеҳрхонни ака-укалари билан, Дарёхонийлар билан биргалашиб Сарваардаги мухолиф афғонлар устига юриш учун юборилди. Шайх Боязидга келиб қўшилишни таклиф қилсинлар, агар ишониб келиб қўшилса, бирга келсинлар. Мабодо келмаса, энг биринчи бўлиб, уни яқсон қилсинлар. Муҳаммадали бир неча фил сўради. Унга ўнтача фил берилди. Муҳаммадалига рухсат бергандан сўнг, Бобо чухрага ҳам бориб уларга қўшилиши учун фармон берилди. Кунардан бир манзил кемада босиб ўтилди.

Раби ул-охир ойнинг саккизинчисида, чоршанба куни Қалпийдан бир курўх берида тўхтадик. Бобосултон Саидхоннинг туғишган укаси Султон Халилсултоннинг ўғли келиб шу кўнимжойда хизматимизга кирди. Ўтган йили оғасидан қочиб Андароб чегарасигача келган ва пушаймон бўлиб қайтиб кетган эди. Ўшанда Кошғар яқинига етганида хон унинг олдида Ҳайдар мирзони юбориб, ортига қайтарган экан.

Эртаси куни Қалпийга келиб Оламхоннинг уйига тушдик. У Ҳиндистон расм-қоидаси билан ош тортиб меҳмон қилди ва совғалар келтирди.

Ойнинг ўн учинчисида, душанба куни Қалпийдан жўнаб кетдик.

Жума куни Ирижга келиб тўхтадик.

Шанба куни Боязидга (Бондирга) келиб тушилди.

Ойнинг ўн тўққизинчисида, якшанба куни Чинтемур султон бошчилигидаги олти-етти минг кишини ўзимиздан илгарироқ Чандерий устига

юбордик. Жўнаб кетган илғор беклари: Боки мингбеги, Турдибек Қўчбек, Ошиқ баковул, Мулло Опок, Мухсин дўлдой, Ҳиндистон бекларидан: Шайх Гуран.

Ойнинг йигирма тўртинчисида, жума куни Качва яқинида тўхтадик. Качва элини ўзимизга қаратиб, Качвани Бадруддиннинг ўғлига бердик.

Качва – яхшигина жой. Унинг атрофида кичик-кичик тоғчалар тушган. Качванинг шарки-жанубидаги тоғнинг ўртасига тўғон солинган ва каттагина кўл ҳосил бўлган, айланаси беш-олти курўх келади. Бу кўл Качванинг уч тарафини тўсиб турибди. Ғарби-шимол тарафида озгина курук ер қолган бўлиб, дарвозаси ўша томонда. Бу кўлда уч-тўрт киши сиғадиган кичик-кичик кемалар бор. Қачонки аҳоли бирор хатардан қочиб кетмоқчи бўлса, кемаларга ўтириб, кўл ичкарасига сузиб кетади. Качвага етгунча яна икки жойда мана шундай тоғ орасида тўғон қуриб, Качвадагидан кичикрок иккита кўл барпо этишибди.

Качвада бир кун туриб, чаққон назоратчи ва жуда кўп белчиларни тайинлаб, аравалар ва тўп қийинчиликсиз ўтиши учун йўлнинг ўнқир-чўнқир ерларини текислаб, чангалзорларни кесишларини буюрдим. Качва билан Чандерийнинг ораси қалин бутазор билан қопланган.

Качвадан жўнаб, орада бир бор тўхтаб, Чандерийга уч курўх қолганида Бурхонпур сувидан ўтиб, тушдик. Чандерийнинг арки тоғ устига тушган. Тош қўрғони ва шаҳарнинг ўзи тоғ ўртасида жойлашган. Аробалар юрадиган текис йўли қўрғоннинг тубидан ўтади. Бурхонпурдан жўнаб, аробалар туфайли Чандерийдан бир курўх қуйироқдан юрилди.

Бир марга тўхтаб, ойнинг йигирма саккизинчисида, сешанба куни Бахжатхон ҳовузининг қирғоғида – тўғон тепасида тўхтадим. Эртаси куни отланиб, жанг майдони – лашкар қисмлари жойлашадиган ер – қўрғон айланаси марказ, ўнг қанот ва чап қанот қўшинларига тақсимланди. Устод Алиқули тўпи учун бир боғда текис ер танлади. Назоратчи ва белчиларга тўпни ўрнатиш, тупроқ уйиб тепалик тиклашлари буюрилди. Бутун лашкар халқига қалъагирлик асбоблари – қалқон (тўра), нарвон ҳамда олдинда қалқон бўлиб борадиган навқарларни тайёр қилишлари ҳақида фармон бўлди.

Чандерий авваллари Мандав подшоҳлари қўлида эди. Султон Носириддин ўлганидан сўнг, ўғилларидан бири – ҳозир ҳам Мандавда бўлган Султон Махмуд Мандав ва ўша ҳудудларга эгалик қилди. Муҳаммадшоҳ

исмли яна бир ўғли Чандерийни кўлга олиб, Султон Искандарга ёрдам сўраб мурожаат қилади. Султон Искандар ҳам жуда кўп лашкар жўнатиб, унга хомийлик қилади. Султон Искандардан сўнг, Султон Иброҳимнинг замонида Муҳаммадшоҳ ўлади, ундан Аҳмадшоҳ исмли кичик ўғли қолади. Султон Иброҳим Аҳмадшоҳни хайдаб, ўрнига ўзининг одамани кўяди. Рона Санго Иброҳимнинг устига кўшин тортиб Дўлпурга келган чоғда беклари Султон Иброҳимга қарши исён кўтаради. Ўша пайтда Чандерий Сангонинг кўлига ўтади. Санго у ерни Мединий Рав исмли улуғ ва обрўли бир кофирга беради. Ушбу дамда Мединий Рав тўрт-беш минг кофир билан Чандерий кўрғонида эди. Оройишхоннинг у билан ошнолиги бор экан. Иноят ва шафқат қилишимни айтиб, Оройишхон билан Шайх Гуранни Мединий Рав олдига юбордик. Чандерий ўрнига Шамсиободни беришни ваъда қилдик. Бир-иккита обрў-эътиборли кишиси олдимизга чиқди. Билмадим, ишонмадиларми ёки кўрғоннинг мустаҳкамлигига ишонишдими, сулҳ иши битмади.

Чандерий кўрғонини ҳужум билан олиш ниятида жумод ул-аввал ойининг олтинчисида, сешанба куни эрталаб Бахжатхоннинг ховузидан кўчиб, кўрғон яқинидаги ўрта ховуз кирғоғига тушдик. Шу куни эрта билан келган Халифа бир-иккита хат ҳам келтирди. Уларнинг мазмунига кўра, Пурабга юборилган лашкар орка-олдини ўйламай бориб, урушга кириб шикаст топибди. Лакнавни ташлаб Қаннўжга келибди. Халифа шу сабабдан қаттиқ хавотир ва ташвишда эди.

Мен: «Хавотир ва ташвиш ўринсиздир. Худо берган тақдирдагидан бошқаси бўлмайди. Бу иш олдинда бўлгани учун бу ҳақда ҳеч нарса демаслик керак. Индинга калъага ҳужум қилиб кўрамиз, Ундан кейин нима рўй берса, кўраверамиз», дедим.

Душман фақат аркни мустаҳкамлаган экан. Тошкўрғонда ҳар эҳтимолга қарши ҳар-ҳар ерга бир-иккитадан одам қўйишган экан. Бу окшом аскарлар ташки кўрғонга ҳар тарафдан яқин келдилар. У ерда озгина одам бор эди, унча уруш ҳам бўлмади. Душман аркка қочиб кетди.

Жумод ул-аввал ойининг еттинчисида, чоршанба куни эрталаб, аскарларга курулганиб, жой-жойига бориб, уруш бошлашлари учун фармон берилди: Мен байроқ кўтариб ноғора садолари остида отланганимда, ҳамма тарафдан ҳужум бошласинлар. Уруш кизигунча ноғора ва байроқни туттириб қўйиб, ўзим Устод Алининг тўпидан тош отишини кўриш учун бордим. Уч-тўрт бор тош отди. Ери қияроқ бўлмагани ва шаҳар кўрғони

деворининг мустахкамлиги – бутунлай тошдан қурилганлиги боис отилган тошларнинг таъсири бўлмади.

Чандерий аркининг тоғ устида жойлашгани зикр этилганди. Бир тарафидан сув ўтиши учун усти ёпик йўл солибдилар. Унинг девори тоғдан пастроқдадир. Хужум қилиш мумкин бўлган ягона жой шу ер эди. Марказ кўшиннинг ўнг қўли, чап қўли ҳамда бир тўда хос аскарларга шу ерга жойлашиш тайинланди. Ҳар тарафдан хужум бошладилар. Мана шу ерда каттик уруш бўлди. Кофирлар юқоридан бир неча тош отди, ўт ёндириб улоқтирди, лекин бу йигитлар парво қилмадилар. Охир-оқибат ташқи кўрғон девори билан ушбу сув ўтказилган ернинг девори туташган жойдан Шохим Нурбек кўтарилди, яна икки-уч ердан ҳам йигитлар тирмашиб чиқдилар. Сув ўтказилган йўл ёнида турган кофирлар қоча бошладилар ва ўша ер эгалланди.

Юқори кўрғондагилар озгина ҳам урушмай, бир зумда қочиб қолдилар. Кўп йигитлар тирмашиб, юқори кўрғонга чиқдилар. Оз фурсат ўтар-ўтмас, кофирлар тамом яланғоч бўлиб, келиб уруша бошладилар. Кўп кишилари-мизни чекинтириб, девордан улоқтирдилар. Бир нечта одамни чопиб, йўқ қилдилар. Деворнинг устидан бир зумда кетиб қолганларининг сабаби шу эканки, қалъани бой беришлари муқаррар бўлгач, улар аёлларининг ҳаммасини чопиб, ўлдириб, ўзларига ўлимни танлаб, яланғоч бўлиб урушга келибдилар. Охир-оқибат, одамларимиз ҳар томондан хужум қилиб, уларни девор устидан улоқтирдилар. Икки юз-уч юз кофир Мединий Равнинг ҳовлисига кирди. Кўпчилиги ушбу ҳолатда бир-бирларини ўлдирибдилар: биттаси бир қилични кўтариб турган бўлса, қолганлари ўз хоҳиши билан навбатма-навбат бўйинларини қилич остига қўйибдилар. Кўпчилик шу йўл билан дўзахга кетди.

Тангрининг марҳамати билан бундай машҳур кўрғон байрокни кўтариб, ноғорани чалиб улгурмай, каттик курашларсиз, икки-уч гарийда қўлга кирди. Чандерийнинг ғарби-шимол тарафидаги тоғ тепасида кофирларнинг бошидан калламинора кўтарилди. Бу ғалабанинг таъриhini «фатҳи дорулҳарб» сўзларидан топган эдилар. Мен унга шундай шеър боғладим:

*Буд чанде мақоми Чандерий,
Пур зи куффору дорулҳарбию зарб.
Фатҳ кардам ба ҳарб қалъаи ў,
Гаит таърих: «Фатҳи дорулҳарб».*

(Мазмуни: Чандерий кўп вақтлардан буён кофирларга тўлган «дорулхарб» эди. Унинг қалъасини урушиб қўлга киритдим, «фатхи дорулхарб» бунга таърих бўлди. (Бу таърих абжад ҳисобида хижрий 934, милодий 1527 йилга тўғри келади.)

Чандерий – жуда гўзал жой. Теварак-атрофида оқар сувлари кўп. Арки тоғнинг тепасида жойлашган, тоғнинг ўртасида тошдан катта ҳовуз ўйилган. Яна бир катта ҳовуз биз ҳужум қилиб олган дутаҳида (сув ўтказилган усти ёпик йўл ёнида) эди. Оддий кишиларнинг ҳам, мартабалиларининг ҳам уйлари тамом тошдан қурилган. Фақат катталарининг иморатлари такаллуф билан, тарошланган тошлардан, кичикларининг (паст табақадагиларнинг) уйи эса тарошланмаган тошдан қурилган. Томларини ҳам сопол ўрнига тахта, тошлар билан ёпишган. Қўрғоннинг олдида учта катта ҳовуз бор. Бурунги ҳукмдорлар бутун атрофига тўғонлар солиб, ҳовузлар қурган эканлар. Ерлари баландликда жойлашган. Чандерийдан уч қурўх берида Бетвий деган бир дарёчаси бор. Бетвий Ҳиндистонда сувининг яхши ва хуштаъмлиги билан машҳур бўлган ажойиб дарёчадир. Унинг ўртасида бўлак-бўлак иморатбоп қоялар бор. Чандерийгача Оградан жануб сари тўксон қурўх йўлдир. Чандерийда Қутб юлдузининг баландлиги йигирма беш даражага тенг.

Эртаси, пайшанба куни қўрғон четидан кўчиб, Маллухоннинг ҳовузи ёқасига жойлашдик. Биз бу ерларга Чандерийни эгаллагандан сўнг Салоҳиддин кофирга тегишли кофирлар ўлкаси – Раай Синг, Бҳилсан ва Сарангпур устига юриш ниятида келган эдик. Буларни қўлга олгач, Читўрга Сангаанинг устига юриш қиламиз. Турли тутуруксиз, хавотирга соладиган хабарлар келганлиги боис бекларни чорлаб, кенгаш ўтказиб, бу фитначилар ва душманларнинг ғавғо-тўполонларини даф қилишга киришиш энг тўғри ва яхши иш деб топилди.

Чандерий аввал зикр этиб ўтганимиз Султон Насириддиннинг набираси Аҳмадшоҳга берилди. Чандерийдан хазина даромадига эллик лак белгилашиб, солиқдорлигини Мулла Опокга юкладик. Уни икки-уч минг турк ва хиндистонлик билан Аҳмадшоҳга кўмаклашиш учун қолдирдик.

Бу ишларни тартибга солиб, жумод ул-аввал ойининг ўн биринчисида, яқшанба куни қайтиб келиш ниятида Маллухон ҳовузидан кўчиб, Бурхонпур дарёсининг қирғоғига тушдик.

Яқшанба кунининг ўзида Бандийрдан Яккахожа билан Жаъфархожани Калпий кемаларини Кунар кечигига келтиришлари учун юбордим.

Ойнинг йигирма тўртинчисида, якшанба куни Кунар кечиги олдида тўхтаб, лашкарга кечиб ўтиш учун буйрук берилди. Ўша кунлари олдинда жўнаб кетганлар Қаннўжни ҳам ташлаб, Раприйга келишибди, Абулмухаммад найзабоз Шамсобод кўрғонини камал қилган экан, бироқ душманнинг кўп одами келиб, Шамсобод кўрғонини хужум билан эгаллабди, деган хабар келди. Уч-тўрт кун лашкар дарёдан кечиб ўтгунича, гоҳ дарёнинг у юзида, гоҳ бу юзида туриб қолдик. Дарёдан ўтиб, манзил-ма-манзил тўхтаб, Қаннўж сари юриб, казок йигитларни душмандан хабар олиб келишлари учун илгари юбордик. Қаннўжга етишимизга икки-уч манзил қолганида хабар келтирдиларки, бу «тил» туттишга борганларнинг қорасини кўриб, Қаннўждан Маъруфнинг ўғли қочиб кетибди. Бибан, Боязид ва Маъруф бизнинг хабаримизни топиб, Гангдан ўтиб, Гангнинг Қаннўж тўғрисидаги шаркий қирғоғидан ўтадиган кечикни ўраб олиш хаёли билан ўтирган эмишлар.

Жумод ул-охир ойининг олтинчисида, пайшанба куни Қаннўждан ўтиб, Ганг дарёсининг ғарбий қирғоғига тушдик. Бизнинг йигитларимиз бориб, душманнинг бир нечта кемасини хужум билан олдилар. Юкори ва куйидан катта-кичик ўттиз-қирқта кемани келтиришди. Мирмухаммад жолабонни кўприк қуришга ярайдиган жой танлаб, кўприк қуришда керак бўладиган асбобларни ҳозирлаш учун жўнатдик. Ўрду тушган жойдан бир курўхча куйироқдан жой кўриб келди. Чаккон назоратчилар тайинланди. Кўприк солинадиган ернинг яқинидан Устод Аликули тўп ўрнатиб, тош отиш учун жой танлаб, тош отиш билан машғул бўлди. Кўприк тушадиган ердан куйироқда Мустафо Румий зарбзан¹ араваларни бир оролга олиб ўтиб, ўша оролдан зарбзан ота бошлади. Кўприқдан юкорироқда мўлжар² кўтарилди. Туфакандозлар мўлжар устида милтиқни яхши отдилар. Малик Қосим мўғул ва яна баъзи йигитлар дарёдан кемада бир-икки марта кечиб ўтиб, озчилик бўлса ҳам, жуда яхши жанг қилдилар.

Бобо Султон ва Дарвеш ўн-ўн беш кишини ёнига олиб шижоат билан, орқа-олдига қарамай, бир куни шомда кема билан дарёни кечиб ўтиб, уруш ҳам бошламай, бошқа бирор нарса ҳам қилмай қайтиб келишди. Бу ишлари учун уларни қаттиқ койидик. Охир-оқибат, Малик Қосим жасорат кўрсатиб, озгина одами билан душман халқасини ёриб кириб, уни сиқиб

¹ Зарбзан – тўп ўрнида ишлатиладиган уруш куроли.

² Мўлжар – душман ўқларидан сакланиш учун ясалган тупроқ уюми; парапет.

кўйди. Душман жуда кўп одами ва битта фил билан хужум қилди. Буларни орқага сурдилар. Кемага тушиб, кемани юргизгунларигача, фил етиб келиб кемани чўктириб юборди. Малик Қосим ўша урушда ҳалок бўлди. Бир неча кун – то кўприк қурилгунича, Устод Алиқули тўпдан яхши тошлар отди. Биринчи кун саккиз марта тўп отди, иккинчи кун ўн олти марта отди. Уч-тўрт кун мана шундай тўп отди. Бу тошларни «ғозий тўп» билан отди. Бу – Сангойи кофирнинг урушида тош отган ўша тўп эди. Шу боис уни «ғозий» деб номладилар. Яна бир қатгарок тўп ҳам куйганди, бир марта тош отганидаёқ парчаланиб кетди. Милтиқлилар ҳам жуда кўп ўк отдилар. Жуда кўп кишилар ва отларни милтиқ ўқи билан қулатдилар. Қочган қуллар, хизматчилар ва йўловчиларни отлари билан отдилар.

Кўприк қуриш ишлари охирлаб қолганида, жумод ул-охир ойининг ўн тўққизинчисида, чоршанба куни кўчиб, кўприк устига келдик. Афғонлар кўприк қуришимизга ишонгилари келмай, устимиздан қулган эканлар. Пайшанба куни кўприк тайёр бўлди. Озгина пиёда ва лоҳўрлик кўприкдан ўтди, бир оз уруш бўлди.

Жума куни марказдан махсус аскар тўдаси, ўнг қўл ва чап қўл йигитлари ҳамда милтиқлилар пиёда ўтдилар. Афғонлар тўла қуролланиб, от ва филлари билан келиб хужум қилдилар. Улар чап қанотдагиларни сиқиб кўйдилар. Марказ ва ўнг қўлдагилар қаршилик кўрсатиб, душманни чекинишга мажбур этишди. Икки жангчимиз кўпчиликдан ажралиб чиқиб, олдинга от сурдилар. Бирини ўша дамнинг ўзидаёқ отдан тушириб, олиб қолдилар. Яна бирининг отини ва ўзини роса қалтақладилар. Оти орқа оёқларини кўтариб тик турди, орқасига қайтди ва ўзимизнинг кишилар орасига кириб йиқилди. Ўша куни етти-саккизта бош келтирдилар. Душманнинг кўп кишиси ёй ва милтиқ ўқларидан яраланди. Уруш аср намозигача давом этди.

Кечкурун кўприкдан ўтганларнинг барчасини ортга қайтардик. Агар мана шу шанба кечаси кишиларимиз нариги томонга ўтказилса, эҳтимол, душманнинг қатта қисми қўлга тушарди. Аммо шу нарса эсимга тушдики, ўтган йили сешанбада – Наврўз куни Секрийдан Сангога қарши урушга отланганимизда, шанба куни душманни яқсон қилгандик. Бу йил чоршанбада – Наврўз куни бу душманга қарши отландик. Якшанба куни душман устидан ғалаба қозонсак, ажойиб иш бўларди. Шу боис одамларимизни у тарафга ўтказмадик.

Шанба куни душман урушга чикмади, узоқда саф тортиб турди. Шу куни кўприкдан аравалар ўтказилди. Эртаси саҳарда одамларнинг ўтиши учун фармон бўлди. Ноғора чалинган пайт қаровулдан душман кишилари кочиб кетди, деган хабар келди.

Чинтемур султонга лашқарга бош бўлиб душман ортидан қувиб боришга буйруқ бердик. Муҳаммалали жанг-жанг, Ҳисомиддин Али халифа, Муҳибали халифа, Кўкий Бобо Қашқа, Дўстмухаммад Бобо Қашқа, Боқи Тошкандий, Вали кизил бошчилигида қувғинчи тайинладик. Уларга султон билан бирга бўлиб, унинг сўзидан чикмаслик буюрилди. Бомдод намози чоғи мен ҳам дарёдан ўтдим. Туяларни қуйироқдаги, кўриб келган кечикдан олиб ўтишлари ҳақида ҳукм бўлди.

Ўша якшанба куни Бангармавудан бир қурўх берида Қорасув қирғоғига тушдик. Душманни кузатиш учун юборилган кишилар яхши ҳаракат қилмагандилар. Улар Бангармавуда турган эканлар. У ердан ўша куни пешин намози чоғи кўзғалибдилар. Эртаси куни саҳарда Бангармавунинг олдидаги қўл ёқасида тўхтадик.

Шу куни кичик хон додамнинг ўғли Тўхтабўға султон келиб, хизматимга кирди.

Жумод ул-охир ойининг йигирма тўққизинчисида, шанба куни Лакнавни сайр қилиб келиб, Гўйи дарёсидан ўтиб тўхтадик. Шу куни Гўйи дарёсида чўмилдим. Билмадим, қулоғимга сув кирдими ёки ҳаво таъсириданми, ўнг қулоғим битиб қолди, лекин бу бир неча кунгина давом этди, каттиқ оғриқ бўлмади.

Авадга бир-икки манзил қолганида Чинтемур султоннинг одами келиб, душман Сару дарёсининг нариги юзида ўтирибди, кўмак юборсинлар, деган хабарини берди. Қазоқ (Қарочахон) бошчилигидаги мингга яқин йигитни марказдагилардан кўмак учун ажратдик.

Ражаб ойининг еттинчисида, шанба куни Аваддан икки-уч қурўх юқорироқда Гагар билан Сарунинг қўшилиш жойида тўхтадик.

Шу кунгача Сару дарёсининг Авад рўпарасидаги нариги қирғоғида Шайх Боязид ўрнашган экан. Хат юбориб султон билан музокара олиб бораркан, унинг ҳийлаларини султон сезиб қолиб, пешин намози чоғи Қарочага одам юбориб, дарёдан кечиб ўтишга тайёрланади. Қароча султонга қўшилгач, тўхтамасдан дарёдан кечиб ўтадилар. Элликтача отлиғи ва уч-тўрт фили бўлган душман дош беролмасдан қочишга тушади. Бир неча кишини отдан

йикитиб, бошини кесиб, менга юбордилар. Бехуб султон, Турдибек, Бобо чухра, Кўчбек, Боки шиғовул султондан кейин кечиб ўтадилар. Улардан аввалроқ ўтганлар Шайх Боязидни намозшомгача қувиб борадилар. Шайх Боязид ўзини чангалзорга уриб кутулади. Чинтемур султон кечаси Қорасув ёқасида тўхтаб, ярим кечаси отланиб, душманнинг ортидан қувиб боради. Қирк курўхча йўл босиб, Боязиднинг оиласи ва яқинлари яшайдиган ерга етадилар. Аммо улар қочиб кетишган экан. Шу ерда таъкиб қилувчилар ҳар тарафга тарқалишади. Боки шиғовул бир неча йигит билан душманнинг кетидан қувиб, Шайх Боязиднинг оила аъзолари ва қариндошларига етиб олади, бир неча афғонни асир қилиб олиб келишади.

Бир неча кун Авадни ва ушбу ерларни эгаллаш ҳамда тартибга солиш учун шу жойда туриб қолдик. Аваддан етти-саккиз курўх юқоридаги Сару дарёси қирғокларини ов қилиш учун яхши ерлар деб мактадилар. У ерга Мирмуҳаммад жолабонни юбордик. Гагар ҳамда Сару дарёларининг кечикларини кўриб келди. Ойнинг ўн иккинчисида, пайшанба куни ов қилиш нияти билан отландим.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ЎТТИЗ БЕШИНЧИ (1528–1529) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Мухаррам ойининг учинчисида, жума куни Чандерийга юришдан бурунроқ Мўлтон масаласидаги ишлар учун Аскаррийни чақиртирган эдим, келди. Хилватхонада эдим, илтифот кўрсатди. Эртаси куни тонгда Хондамир муаррих (тарихчи), Мавлоно Шихоб Муаммойи, Юнусалининг қариндоши Мир Иброҳим Қонуний хизматимга кириш ниятида Ҳиротдан чиққанларига анча вақт бўлганди, етиб келиб, хизматимга кирдилар.

Ойнинг бешинчисида, якшанба куни аср намози чоғи Гвалийарни сайр қилиш ниятида, уни китобларда «Галийур» деб битадилар, Жуундан кечиб ўтиб, Огра қалъасига кирдим. Икки-уч кундан кейин Кобулга қайтиб кетиши лозим бўлган Фахрижаҳон бегим ҳамда Хадичасултон бегим билан хайрлашиб, Гвалийарга отландим. Муҳаммад Замон мирзо рухсат сўраб, Ограда қолди. Ўша кечаси уч-тўрт курўх йўл юриб, катта бир қўл ёқасида тўхтаб, уйқуладик. Намозни эртароқ адо этиб, отландик. Гамбийр дарёси қирғоғида тушланиб, пешин намози чоғи у ердан жўнаб кетдик. Йўлда кайфиятни кўтариш учун Мулло Рафеъ тайёрлаган толкон дорини (сафуфни) ичдик. Жуда бадхўр ва бемаза экан.

Кечки пайт аср намози чоғи, Дўлпурдан бир курўх ғарб томонга боғ ва иморат солишлари буюриб қўйилган эди, ўша ерга келиб тушдим. Мен буюрган бу боғ ва иморат тоғнинг тугаш жойида жойлашибди. Бу тоғ тумшуғининг учи яхлит қизил иморат тошидан эди. Мен бу тоғни ергача казиб тушишларини, агар бу яхлит тошдан иморат тарошлаб бўлса, иморат куришларини, агар у баланд бўлмаса, тошнинг устини текислаб, ҳовуз ўйишларини буюрган эдим. Тоғ якпора тошдан иморат курадиган даражада баланд эмас экан. Устод Шоҳмуҳаммад сангтарошга саҳни текисланган ушбу тошнинг устига саккиз бурчакли ўлчамда ҳовуз куришни режалаштириш тайинланди. Сангтарошларнинг ишга каттиқ киришишлари ҳукм қилинди.

Бу яхлит тошдан ҳовуз ўйиш буюрилган ернинг шимолида анба, жамъун ва бошқа ҳар хил дарахтлар жуда кўп. Бу дарахтларнинг орасидан ўнга-ўн қари ҳажмда кудук казиш буюрилган эди, у ҳам якунига етай деб қолибди. Бу кудукнинг суви ўша ҳовузга бориб қуйилади. Бу ҳовузнинг ғарби-шимолий томонида Султон Искандар тўғон солган. Тўғоннинг устига иморатлар курибди. Тўғон тепасида пашакаалда сув йиғилиб, катта кўл ҳосил бўлади. Бу кўлнинг шарқий тарафлари боғдир. Кўлнинг шарқ томонига ҳам яхлит тошдан супага ўхшаш жойлар тарошлашларини буюрдим. Ғарб томонга масжид солиш тайинланди. Сешанба ва чоршанба кунлари мана шу ишлар учун Дўлпурда турдик.

Пайшанба кунни отланиб, Чанбал дарёсидан ўтдик, пешин намозини дарё ёқасида ўкиб, икки намоз орасидаги вақтда Чанбал кирғоғидан кўзғалиб, шом ва хуфтон намозлари ўртасида Каварий дарёсидан ўтиб тушдик. Ёғингарчилик туфайли дарё суви кўтарилган эди, отларни суздириб ўтказдик, ўзимиз эса кема билан ўтдик.

Эртаси – жума кунни ашур ойи эди, у ердан отланиб йўлда бир қишлоқда тушланиб, хуфтон намози чоғи Гвалийардан бир курўх шимол томонга ўтган йили куришларини буюрганим – чорбоққа келиб тушдим.

Эртаси, пешин намозидан сўнг отланиб Гвалийар шимолидаги тепаликлар ва Намозгоҳни сайр қилиб келгач, Гвалийардаги Раажа Ман Сингнинг иморати туташиб кетган Ҳаатий Пўл деган дарвозадан кириб Раҳимдод ўтирган Раажа Бикрамажитнинг иморатларига кечга яқин – аср намози чоғи келиб тушдим.

Шу кеча кулоғим оғригани учун, кечанинг ойдинлиги ҳам сабаб бўлганди, қорадори (афюн) едим. Эртаси кунни афюннинг хумори кўп

азоб берди. Анча қайт қилдим. Шунга карамай, Ман Синг ва Бикрамажит иморатларини тамом юриб, сайр қилдим. Гарчи бўлак-бўлак ва тартибсиз қурилган бўлса ҳам, жуда ажойиб иморатлардир. Бу иморатларнинг ҳаммаси тарошланган тошлардандир. Барча рожаларнинг иморатларидан Ман Сингнинг иморатлари яхшироқ ва баландроқдир. Ман Синг қасрининг бир тараф девори шаркка караган. Бу тарафдаги деворлар бошқа деворларга караганда кўпроқ ҳашаматлироқ бўлиб, баландлиги тахминан қирк-эллик қари келади, тамоман тарошланган тошдан қурилган, сиртини ганч билан окартирибдилар. Баъзи жойларда тўрт қаватли иморатлар бор. Уларнинг пастки икки қавати жуда қоронғи. Озгина ёруғлик у ерда бирпас ўтиргандан кейин сезилади. Бу жойларни шам билан юриб, томоша қилдик. Ушбу иморатнинг ҳар бир тарафида бештадан гунбаз бор. Бу гунбазлар орасига ҳиндистонча усулда қурилган тўрт қиррали кичик-кичик гунбазчалар тушган. Ушбу бешта катта гунбаз тепаси зар югуртирилган мис тангалар билан қопланган. Бу деворларнинг ташки тарафи яшил кошин билан безатилган. Бутун атрофидаги деворларга яшил кошин билан кейла (банан) дарахтларининг тасвири туширилган. Қалъанинг шарк тарафида девори буржи остида Ҳаатий пўл жойлашган. Ҳиндлар филни «хаатий», дарвозани «пўл» деб атайдилар. Дарвозадан чиқишда бир филнинг сурагини ўйиб тасвирлабдилар, устида икки филбони ҳам бор. Худди филнинг ўзи, жуда яхши ўхшатишибди. Шу боис «Ҳаатий пўл» деб айтадилар. Тўрт қаватли иморатнинг энг пастки қаватида бу фил ҳайкалига қаратилган туйнук бор, ундан фил жуда яқин кўринади. Юқори қаватида зикр этилган гунбазлар юксалиб туради. Иккинчи қаватида яшаш хоналари жойлашган. Бу уйлар ҳам анча чуқурда. Гарчи уйларни ҳиндча йўсинда безаган бўлсалар-да, аммо бу жойлар беҳавороқ ерлардир.

Ман Сингнинг ўғли Бикрамажитнинг иморатлари кўрғоннинг шимол тарафида – ўртароқда жойлашган. Ўғлининг иморатлари отасининг иморатича эмас. Фақат битта катта гунбази бор, жуда қоронғи, у ерда бир муддат тургандан сўнггина кўзлар равшанлашади. Бу катта гунбаз остида бир кичик иморат қурилган бўлиб, унга ҳеч тарафдан ёруғлик тушмайди.

Ушбу катта гунбазнинг устида Раҳимдод кичикроқ бир тахтасупа (толор) солибди. Раҳимдод Бикрамажитнинг ушбу иморатларига жойлашгач, Бикрамажитнинг иморатларидан унинг отасининг иморатларигача олиб борадиган бир йўл солибди. Ташқаридан у билинмайди ҳам, ичкаридан

хам ҳеч ер кўринмайди, унга фақат баъзи ерлардан ёруғлик киради, жуда ажойиб йўл тушган.

Бу иморатларни сайр килиб, отланиб, Раҳимдод солган мадрасани кезиб, кўрғоннинг жануб тарафидаги катта бир ҳовуз четида Раҳимдод солган боғчани томоша килиб, кечкурун ўрду тушган чорбоққа келдик.

Бу боққа жуда кўп гуллар экилибди. Хушранг кизил канейр гуллари ҳам жуда кўп. Бу ерларнинг канейр гули шафтоли гулидек. Гвалийар канейри кип-кизил хушранг канейрлардир. Бир бўлак кизил канейрни Гвалийардан Огра боғларига келтириб эктирдим.

Бу боғ жанубида катта бир кўл бор. Пашакаал сувлари шу кўлда йиғилади. Бу кўлнинг ғарбида бир баланд бутхона жойлашган. Султон Шамсиддин Элтутмиш бу бутхонанинг ёнида бир жоме масжиди солдирибди. Бу бутхона жуда баланд бутхона экан. Кўрғонда бундан баландроқ иморат йўқ. Дўлпур тоғидан Гвалийар кўрғони ва бутхона аниқ кўриниб туради. Айтишларича, ушбу бутхонанинг ҳамма тошларини мана шу катта кўлдан казиб олишган экан. Бу боғда пастгина, беўхшовроқ, усти ёпиқ бир тахтасупа қурибдилар. Боғнинг эшиги олдига ҳиндистонча бичимда хунук айвонлар қуришибди.

Эртаси куни пешин намози чоғи Гвалийардаги кўрмаган ерларни томоша қилиш ниятида отланиб, Ман Синг кўрғонидан ташқаридаги Баъдалгар деб номланган иморатни кўриб, Хаатий Пўл дарвозасидан кириб, Удва деган жойга бордик. Бу Удва деган ер кўрғоннинг ғарб тарафидаги бир тоғаро йўлда водийда жойлашган. Гарчи бу тоғаро йўл тоғнинг тепасида қурилган кўрғоннинг деворидан ташқарида бўлса ҳам, бу тоғаро йўлнинг кириш жойида яна икки қатор баланд деворлар қуришибди. Бу деворларнинг баландлиги ўттиз-қирк қарига яқин келади. Ичкариги девор узунроқ ва баландроқдир. Бу ташки девор тоғаро йўлнинг у тарафидан ҳам, бу тарафидан ҳам кўрғонга туташган. Бу деворни орқа томонидан биринчи девордан пастрок яна бир девор билан ихота қилибдилар (ўрабдилар). Бу девор бошдан-оёқ катта деворга туташмаган. Уни катта ариқ қуриш учун ана шундай ихота қилганлар. Бу деворнинг ичида сув олиш учун вайн (қудук) қазганлар. Ўн-ўн беш зина тушиб сув олиш мумкин. Бу катта деворнинг вайн жойлашган деворга ўтиш жойидаги эшик устига Султон Шамсиддин Элтутмишнинг исмини тошга ўйиб ёзганлар, таърихи: олти юз ўттизинчи (милодий – 1232/1233) йилдир.

Ушбу ташки девор тубида, кўрғон ташқарисида бир катта кўл бор, кўринишидан унинг суви камаймайди, катта арикка шу кўлнинг суви бо-
ради. Удванинг ичида яна икки катта кўл бор. Кўрғон халки бу кўлларнинг
сувини ўзга сувлардан афзал биладилар. Удванинг уч тарафи батамом тоғлар
билан ўралган. Тошининг ранги Байана тошларидек кизил эмас, бир оз
рангсизроқ.

Удванинг атрофидаги яхлит қояларни казиб, катта-кичик бутлар тарош-
лабдилар. Жануб тарафида баландлиги йигирма қари келадиган катта бут
турибди. Бу бутларни бутунлай яланғоч – кийимсиз тасвирлабдилар.

Удва ичидаги икки катта кўлнинг атрофига йигирма-йигирма бешта
кудук казишибди. Бу кудуклардан сув тортиб, экин етиштириб, гул ва
дарахтлар ўтказибдилар. Удва ёмон ер эмас, аксинча, жуда ажойиб жой.
Унинг битта айби – атрофидаги бутлардир. Бутларни бузиб ташлашларини
буюрдим. Удвадан яна кўрғонга чиқиб, кофирлар замонидан бери дарвозаси
ёпиб қўйилган Султоний Пўлнинг ўзини томоша қилиб, шом намози чоғи
Раҳимдод солган боғчага келиб тушдим. Ўша кеча шу ернинг ўзида қолдим.

Ойнинг ўн тўртинчисида, сешанба куни Рона Сангонинг Рантанбўр
калъасида ўз онаси Падмаватий билан турган Бикрамажит исмли иккин-
чи ўғлидан одамлар келди. Гвалийар сайрига жўнаб кетишимиздан бурун
ҳам Бикрамажитнинг баланд обрўли Асўк исмли ҳиндусидан одамлар
келиб, қуллик ва хизматкорлигини изҳор қилган эдилар. Асўк тирикчилик
яроғи учун ўзига етмиш лаклик даромад берадиган ер сўрагани. Агар
Рантанбўрни топширса, унга истаганидек вилоятлар бериш қарорига келиб,
одамларига рухсат бериб юбордик. Гвалийар сайрига жўнаётганимизда
унинг одамлари билан Гвалийарда учрашишимизни ваъдалашиб олдик.
Улар ваъдалашган вақтимиздан бир неча кун кейинроқ келишди. Бу Асўк
ҳинду, айтишларича, Бикрамажитнинг онаси Падмаватийга яқин қариндош
бўлар экан. У аҳволни она ва ўғилга баён қилибди. Булар ҳам Асўк билан
иттифок бўлиб, менга хайрихоҳ ва хизматкор бўлишни қабул қилибдилар.

Санго Султон Маҳмудни енгиб, Султон Маҳмуд кофирларга асир тушга-
нида, Санго унинг тож ва кулоҳини ҳамда зар камарини олиб, ўзини қўйиб
юборгани. Ўша тож, кулоҳ ва заркамар Бикрамажитда экан. Ҳозир отаси
ўрнида раана бўлиб, Читўрни бошқараётган акаси Ратансин тож, кулоҳ ва
зар камарни укасидан сўратибди. Бу эса бермабди. Бу келган кишиларидан
менга тож, кулоҳ ва заркамар ҳақида гап очтирибди. Рантанбўрнинг ўрнига

Байанани сўрабди. Байана хақидаги сўзни бошқа томонга буриб, унга Шамс-ободни Рантанбўрга алмашишга ваъда бердик. Ўша куннинг ўзидаёқ бу келган кишиларга сарполар кийдириб, тўққиз кундан сўнг Байанага бориш ваъдаси билан рухсат бериб юбордик.

Бу – Раҳимдод солган боғдан отланиб, Гвалийар бутхоналарини сайр қилдик. Баъзи бутхоналар икки қават, уч қаватли. Қаватларнинг бўйи пастрок (хоналари паст-паст). Эскича кўринишда, пастки қисми тошдан ўйилган хайкаллар билан тўла. Баъзи бутхоналар мадраса кўринишида қурилган. Бинонинг олд томонида кенг ва баланд гунбази, мадраса хужраларидек хужралари бор. Ҳар бир хужранинг устида тошдан кичик-кичик гунбазлар тарошлаб ўрнатилган. Қуйи хужраларда тошлардан бут хайкаллар тарошланган. Бу иморатларни томоша қилиб, Гвалийарнинг ғарб тарафидаги дарвозасидан чиқиб, Гвалийар кўрғонининг жануб тарафидан айланиб ўтиб, сайр қилиб, Ҳаатий пўл олдидаги Раҳимдод солган чорбоққа келиб тушдим. Раҳимдод бу чорбоғда катта байрам ҳозирлаб қўйган эди. Яхши ошлар тортиб, кўп совғалар улашди. Совға қилган нарса ва пуллари тўрт лак келарди. Бу чорбоғдан жўнаб, кечқурун ўз чорбоғимга қайтиб келдим.

Ойнинг ўн бешинчисида, чоршанба куни Гвалийарнинг шарқи-жанубий тарафида, олти курўхлик ерда жойлашган шаршарани томоша қилиш учун жўнадим. Йўлга кеч отланган эканмиз, шаршарага пешин намозидан кейин етиб бордик. Бир арқон бўйи баландликдаги қоядан бир тегирмон сув оқиб тушади. Бу сув тушаётган ердан пастрокда катта кўл ҳосил бўлибди. Шаршарагача юқоридаги сув яхлит қоятош бўйлаб оқиб келади. Бу сувнинг туби яхлит тошдан иборат. Ҳар жой-ҳар жойда сув тўпланиб, кўл ҳосил бўлибди. Бу сувнинг қирғоқларида ўтирса бўладиган бўлак-бўлак яхлит тошлар сочилиб ётибди. Аммо айтишларича, бу сув доим оқмас экан. Шаршара бошида ўтириб, маъжун едик. Кейин сув бўйлаб юқорига қўтарилиб, сувнинг бошланиш жойигача бордик. Қайтишда бир баланд жойга чиқиб, бир муддат ўтирдик. Созандалар соз чалдилар, қўшиқчилар бир нималарни айтдилар. Ҳинд эли «тинду» деб атайдиган обнус дарахтини кўрмаганларга кўрсатдик.

Ортга қайтиш учун тоғдан тушиб, шом ва хуфтон намозлари ўртасида отларга миндик. Тунги иккинчи посга яқин бир ерга келиб уйқуладик. Куннинг биринчи паҳарида чорбоққа келиб тушдик.

Ойнинг ўн еттинчисида, жума куни Салоҳиддиннинг ватани – Сухжана деган қишлоқни ва қишлоқдан юкорида – тоғ орасидаги ва унинг ичка-рисида жойлашган лиму (лимон) ва садафил боғини сайр қилиб, куннинг биринчи паҳарида чорбокка келиб тушдим.

Ойнинг ўн тўққизинчисида, якшанба куни тонг отмасиданок чорбоғдан жўнаб, Каварий дарёсидан ўтиб, тушландик. Пешин намози чоғи у ердан жўнаб, кун ботай деганида Чанбал дарёсидан ўтиб, шом ва хуфтон намозлари орасида Дўлпур кўрғонига кириб келиб, Абулфатҳ солган ҳаммомни чироғ билан томоша қилиб, у ердан жўнаб кетдик ва тўғон тепасидаги янги солинган чорбокқа келиб тушдик.

Эртаси тонгда ўзим турли ишлар қилиш буюрилган ерларни айланиб чиқдим. Яхлит тошга ўйиш буюрилган (кайладор) соябонли ҳовузнинг юзини ҳали бирор марта ҳам текислай олмаган эдилар. Кўпроқ сангтарошлар келиб, ҳовуз тубини сув қуйиб қирғокларини текислаш мумкин бўлган даражада, бир марта яхшилаб ўйиб олишлари буюрилди. Кечки пайт – аср намози вақтига келиб, ҳовуз туби юзасини биринчи марта тўлиқ текисладилар. Ҳовузга сув тўлдиришларини буюрдим. Қирғокларини сув сатҳи билан тенглаштириб, текислаш билан машғул бўлдилар. Бу сафар ҳам ерини яхлит тошдан тарошлаб, ичидаги кичик ҳовузни ҳам яхлит тошдан ўйиб бир обхона (тахоратхона) қуришларини буюрдим. Душанба куни маъжун суҳбати бўлди. Сешанба куни ҳам ўша ернинг ўзида эдим.

Чоршанба куни кечқурун оғиз очиб, озгина нарса еб, Секрига бориш ниятида отландик. Вақт иккинчи паҳарга яқинлашганда, бир ерда тўхтаб, уйқуладик. Қулоғимга, билмадим, совукнинг таъсири бўлдими, бу кеча жуда каттик оғриди, ухлай олмадим. Тонг сахарда бу ердан кўзғалиб, биринчи паҳарда Секрида солган бокка етиб тўхтадик. Боғнинг девори ва кудукнинг иморатлари менинг кўнглимдагидек бўлмагани учун бу ишларни назорат қилаётган кишиларга дўк-пўписа ва сиёсат қилдим. Секридан аср ва шом намозлари оралиғида жўнаб, Мадҳакурдан ўтиб, бир ерда тўхтаб ухладик. У ердан отланиб, биринчи паҳарда Ограга келдик. Қалъада Ҳадичасултон бегим, Фахрижаҳон бегимни, баъзи иш-куч учун қолган эдилар, бориб кўрдим. Уларни кўриб, Жуундан ўтиб, «Ҳашт биҳишт» боғига келдим.

Сафар ойининг учинчисида, шанба куни катта амма бегимлардан уч бегим: Гавҳаршод бегим, Бадиулжамол бегим, Оқбегим; кичик бегимлардан: Хонзода бегим, Султон Масъуд мирзонинг кизи, яна Султонбахт бегимнинг

кизи ҳамда Зайнабсултон бегим деган янга-чечамнинг набираси келиб, Туътадан ўтиб, шаҳар ташқарисида дарё кирғоғида тўхтаган эдилар, аср ва шом намозлари орасида бориб, уларни кўрдим. У ердан кемада қайтиб келдим.

Сафар ойининг бешинчисида, душанба куни Рантанбўрни топшириш ва Бикрамажитнинг у ер хизматини қабул қилиб олишда ўз йўл-йўриқлари билан аҳд ва шарт тузишларини тилаб бҳиралик ҳиндулардан Деванинг ўғли Хамусийни Бикрамажитнинг аввалги ва кейин келган элчиларига кўшиб жўнатдик. Бизнинг томондан борган одам буларнинг ҳаммасини кўриб, ишониб қайтиши лозим эди. Мен ҳам агар Бикрамажит аввал айтган сўзларида турса, Тангри ишимизни ўнгласа, отасининг ўрнига раана қилиб, Читўрга ўтирғазаман, деб ваъда бердим.

Бу пайтга келиб Дехли ва Оградаги Искандар ва Иброҳимнинг хазиналари тугади. Лашкарни таъминлаш, тўп ва милтиқлилар ўқ-дориси ҳамда меҳнатига ҳақ тўлаш учун барча хизматчилар маошининг юздан ўттиз қисмини сафар ойининг саккизинчисида, чоршанба куни девонга тушириб, уни қурол-яроғ учун сарф этишлари ҳақида фармон берилди.

Ойнинг ўнинчисида, шанба куни Хуросонга аввал ҳам бир бор чақирик (истимолат) фармони олиб борган Султон Мухаммад бахшининг Шоҳқосим исмли пиёдаси (тезюрари) яна Ҳиротга юборилди. У олиб кетган фармон: «Тангри кўмаги билан Ҳиндистоннинг шарқ ва ғарбидаги душман ва кофирлардан кўнгиллар тинчиди. Худо хоҳласа, шу йили ёзда нима қилиб бўлса ҳам сизларни кўришга борамиз», деган мазмунда эди. Аҳмад Афшорга ҳам фармон юборилди. Фармоннинг ҳошиясига ўз хатим билан Фаридун Қўбузийни чорлаб, бир неча сўз ёздим. Шу куни пешинда симоб ейишни бошладим.

Ойнинг йигирма биринчисида, чоршанба куни ҳиндистонлик пиёда Комрон ва Хожа Дўстхованддан хабар келтирди. Хожа Дўстхованд зулҳижжа ойининг ўнинчисида Кобулга бориб, Ҳумоюннинг олдига жўнаган экан. Хубёнда унинг олдига Комроннинг одами келиб, менинг фармонимни Комроннинг олдига бориб, унинг ўзига сўзма-сўз етказишини илтимос қилибди. Комрон зулҳижжа ойининг ўн еттинчисида Кобулга келган экан. Хожа билан сўзлашиб, ушбу зулҳижжа ойининг йигирма саккизинчисида уни Қалъайи Зафарга кузатади.

Бизга келган хабарларда яхши янгиликлар бор эди: Шаҳзода Таҳмосп ўзбакни ҳайдаш ниятида Рениш ўзбакни Домғонда ушлаб ўлдириб, элини

катлиом қилибди. Убайдхон қизилбошлар ҳаракатидан хабар топгач, Ҳирот атрофидан жўнаб кетиб, Марвга бориб, Самарқанд ва ўша вилоятлардаги султонларни Марвга чакиради. Мовароуннаҳрдаги султонларнинг ҳаммаси Марвга кўмакка келадилар.

Хумоюннинг Ёдгор тоғанинг кизидан ўғил кўрганлиги ва Комроннинг Кобулда тоғаси Султонали мирзонинг кизига уйланаётганлиги ҳақидаги хабарларни ҳам шу хабарчи келтирди. Ўша куни мен Саййид Дакний Шерозий жибагарга¹ сарпо кийдириб, фавворали кудук қурилишини ўз билганича яқунлашини буюрдим.

Ойнинг йигирма учинчисида, жума куни танамнинг ҳарорати кўтарилди. Жума намозини масжидда кийналиб ўқидим. Кейинги куни пешин намозини эҳтиёткорлик билан китобхонада анча вақт ўтказиб ўқидим. Индини – якшанба куни иситмам чиқиб, озрок титрок тутди.

Сафар ойининг йигирма еттинчисида, сешанба кечаси Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳнинг «Волидия» рисоласини назмда битиш кўнглимдан ўтди. Ҳазратнинг руҳига илтижо қилиб, кўнглимдан ўтказдимки, агар бу манзума ҳазратга мақбул бўлса, «Қасидаи Бурда» соҳибига худди у зотнинг қасидаси мақбул тушиб, фалаж касалидан халос бўлгани каби мен ҳам бу хасталикдан қутулгайман ва бу назмимнинг қабулига далил бўлгай. Шу ният билан рисола «рамали мусаддаси маҳбуни маҳзуф» вазнида назм этишни бошладим. Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг «Субҳат ул-аброр»и ҳам шу вазнда битилган. Ўша кеча ўн уч байт айтилди. Мен ҳар куни ўн байтдан кам ёзмаслик мажбуриятини олдим, адашмасам, фақат бир кун ёзолмадим. Ўтган йили ва, умуман, ҳар сафар шу хасталик бошланса, у камида бир ой-қирқ кун давом этарди. Тангри инояти билан, ҳазратнинг ҳимматидан ойнинг йигирма тўққизинчисида, пайшанба куни бир оз руҳсизландим ва шу билан бу касалдан халос бўлдим. Раби ул-аввал ойининг саккизинчисида, шанба куни рисола сўзларини назмга солиб тугатдим. Бир куни эллик икки байт ёзилди.

Ойнинг йигирма саккизинчисида, чоршанба куни шу атрофдаги ва бошқа жойларлардаги аскарларга яқин кунларда, Тангри хоҳласа, лашкар тортишимиз ҳақида фармон юборилди. Лашкарининг бор қурол-яроғи билан тезда етиб келишлари буюрилди.

¹ Жибагар – қурол ишловчи.

Раби ул-аввал ойининг тўққизинчисида, якшанба куни Бекмухаммад таъликчи (хаттот) келди. Ўтган йили муҳаррам ойининг охирида Ҳумоюнга сарпо ва от олиб борган эди.

Ойининг ўнинчисида, душанба куни Ҳумоюннинг олдида Беккина Вайс Лоғарий ва Баёншайх исмли Ҳумоюннинг бир навқари келдилар. Беккина Ҳумоюн ўғлининг севинчисига келибди. Болага Альамон деб исм кўйибдилар. Шайх Абулважд унинг туғилиши таъриhini «Шаҳи саодат-манд» сўзларидан топибди. Баёншайх Беккинадан анча кейин йўлга чиққан экан. Ҳумоюндан сафар ойининг тўққизинчисида, жума куни Кишимнинг пастида, Душанба деган ерда ажралишиб, жўнашган эканлар. Раби ул-аввал ойининг ўнинчисида, душанба куни Ограга келди. Жуда тез етиб келди. Бир сафар мана шу Баёншайх қалъаи Зафардан Қандаҳорга ўн бир кунда етиб борганди. Таҳмоспнинг келгани ва ўзбакнинг шикаст топгани ҳақидаги хабарни шу Баёншайх келтирди.

Бунинг тафсилоти шундай: Шаҳзода Таҳмосп қирқ минг кишилиқ лашқари билан милтиқ ва араваларини Рум усулида сафлаб Ироқдан катта тезлик билан келиб, Бистом ва Домғонда Рениш ўзбакни енгиб, уни эли билан қириб ташлаб, тезлик билан олдинга қараб юради. Кепакбийнинг ўғли Қанбаралини ҳам қизилбошнинг одамлари яқсон қилади. У озгина одами билан Убайдхоннинг ҳузурига келади. Убайдхон Ҳирот атрофидаги ерларда туриш учун курол-яроғ тополмай, Балх, Ҳисор, Самарқанд ва Тошканддаги хон ва султонларга шошилиқ равишда одам жўнатиб, ўзи Марвга кетади. Султонлар зудлик билан йиғиладилар. Тошкентдан Суюнчикхоннинг иккинчи ўғли Бароқ султон, Самарқанд ва Миёнқолдан Кўчумхон, Абусаид султон, Пўлод султон, Жонибек султон ўғиллари билан, Ҳисордан Ҳамза султон ва Маҳдий султоннинг ўғиллари ва Балхдан Кистанқаро султон етиб келдилар. Султонларнинг ҳаммаси тезда бориб, Марвда Убайдхонга кўшиладилар. Уларнинг сони бир юз беш минг кишига етади. Уларнинг тилчиси келтирган хабарга кўра, шаҳзода Таҳмосп Убайдхонни Ҳиротнинг чеккасида озгина лашқар билан ўтирибди деб ўйлаб, қирқ минг кишисини бошлаб илдам жўнайди. Энди уларнинг бирлашган жамиятидан хабар топгач, Родгон сайхонлигида хандақ қазиб ўтирарди. Ўзбаклар бундан хабар топгач, душманни писанд қилмай, «Барча хон ва султонлар Машҳадда қоламиз. Фақат бир неча султон йигирма минг кишилиқ лашқар билан қизилбошлар ўрдуси жойлашган ерларга бориб, уларни хандақдан бошларини чиқаришига

кўймайди. Акраб ойи келгач, ядачиларга¹ яда килиш буюрилади», дея кенгашиб оладилар. Шу йўл билан душманни кучсизлантириб енгамиз, дея Марвдан жўнайдилар. Шахзода ҳам Машҳаддан чиқади. Жом ва Харгирд атрофларида улар бир-бирларига рўбарў келишади. Ўзбаклар мағлубиятга учрайдилар. Жуда кўп султонлар асир тушиб, қатл қилинади.

Бир хатда ёзишларича, Кўчумхондан ўзга бирор султоннинг қочганлиги тўғрисида аниқ хабар йўқ. Лашкар билан бирга бўлганлардан бирор киши хануз қайтгани йўқ. Ҳисордаги султонлар Ҳисорни ташлаб кетдилар. Иброҳим Жонийнинг ўғли Чалма, асли исми – Исмоил, Ҳисор қўрғонида экан. Ҳумоюнга, Комронга хатлар битиб, ўша Баёншайхнинг ўзига бериб, уни зудлик билан яна ортига жўнатдик.

Ойнинг ўн тўртинчисида, жума куни хатлар тайёр бўлди. Уларни Баёншайхга топшириб, унга рухсат бердик. Ойнинг ўн бешинчисида, шанба куни у Оградан жўнаб кетди.

Ҳумоюнга битилган мактубнинг қораламаси қуйидагича:

«Ҳумоюнга муштоқликлар билан соғиниб салом дегач, сўзим ушбуки, раби ул-аввал ойининг ўнинчисида, душанба куни Беккина билан Баёншайх келдилар. Уларнинг хат ва арзларидан сўнг тоғнинг у ва бу тарафидаги аҳвол аниқ маълум бўлди.

*Шукр, бермиш санга ҳақ фарзанде,
Санга фарзанду, манга дилбанде.*

Тангри таоло бундай севинчларни менга ва сенга ҳамиша насиб этсин, омин ё раббил-оламин. Исмини Альамон қўйибсан. Тангри муборак қилсин. Аммо шундай бўлса-да, ўзинг ёзганингдек, ғофиллик қилибсанки, бу исми кўп қўллаганда, авом Аламо ёки Эл Амон дейдилар, «алиф» ва «лом»нинг бундай қўшилиб келиши исмда кам учрайди. Тангри оти ва зотини қутлуғ ва муборак қилсин, менга ва сенга узоқ умр берсин, Альамон кўп асрлар давлат ва саодатли бўлсин.

Тангри таоло ўз фазлу карами билан бизнинг ишларимизни ўнглади. Бундай омад ва зафар юз йилларда ҳам топилмас. Яна ойнинг ўн биринчисида, сешанба куни Балх халқи Қурбонни чақириб, уни Балхга киритганмиш, деган миш-мишлар ҳам етиб келди.

¹ Ядачи – ёмғир чақирувчилар.

Яна Комронга ва Кобулдаги бекларга бориб сенга кўшилишга ва ундан Ҳисорга ёки Самарқандга, умуман, давлат осойишталиги каерни тиласа, ўша ерга жўнайсизлар, деган фармон бўлди. Тангрининг инояти билан душманни енгиб, худо хоҳласа, вилоятларни қўлга олиб, дўстларни шод ва душманларни остин-устун (хор) қилгайсизлар. Сизларнинг жонни тикиб, қилич соладиган пайтингиз келди. Омадингиз келганида, уни бой бериб қўйманг. Бепарволик ва сусткашлик билан подшоҳлик мувофиқ келмайди.

*Жаҳонгири таваққуф бар наёбад,
Жаҳон онро бувад к-ў беҳ шитобад,
Ҳама чизе зи рӯи кадхудои —
Сукун меёбад илло подшоҳий.
(Мазмуни:
Жаҳонгирлик тўхтаб турмайди,
Ким яхши тиришса, жаҳон ўшаники бўлади,
Ҳаётда ҳар бир нарса(нинг) тўхташи мумкин,
Аммо подшоҳлик тўхтамайди.)*

Агар Тангрининг марҳамати билан Балх ва Ҳисор вилоятларини қўлга киритиш насиб этса, Ҳисорга сен ўз одамингни қўй, Балхда Комроннинг одами турсин. Агар Тангрининг инояти билан Самарқанд ҳам фатҳ этилса, Самарқандда ўзинг ўтир. Ҳисор вилоятини, Худо хоҳласа, ўз ихтиёримда қолдираман. Агар Комрон Балхни оз деб билса, хабар беринг, бу камчилиқни, Худо хоҳласа, ўша ердаги қўшни вилоятлар билан тўлдирамиз. Сенга маълумки, ҳар доим бир қоидага амал қилинарди: олти ҳисса сенга бўлса, беш ҳисса Комронга тегарди. Ҳамиша ушбу қоидага амал қилгин, ундан четга чиқманглар. Уқанг билан яхши яшагин. Катталар кўтаримли бўлишлари керак, сенинг ҳам у билан яхши муомалада бўлишингга умид қиламан. У ҳам имонли ва яхши йигит, хизмат ва ҳамжихатликда унинг ҳам камчилиги йўқ.

Сендан бир оз гинам ҳам бор. Икки-уч йилдан бери бирорта одаминг келмади. Мен юборган одам ҳам роппа-роса бир йилдан кейин қайтди. Шундай ҳам бўладими?

Бунинг устига хатларингда ёлғизлик, ёлғизлик деб ёзибсан. Подшоҳликда бундай дейиш айбдир. Ахир, айтадилар-ку:

*Агар пойбанди, ризо пеш гир,
Ва гар яксувори, сари хеш гир.*

(Мазмуни:

*Агар оёгинг банд бўлса, ризони олдинга қўй,
Агар якка сувори бўлсанг, ўз бошингча бор.)*

Яъни: жаҳонга боғланган бўлсанг, бошингга келган ҳар нарсага рози бўл, агар ҳеч нарсага боғланмаган бўлсанг, йўлингдан колма, кетавер.)

Ҳеч бир банд подшоҳлик бандича бўлмас. Подшоҳлик билан ёлғизлик мувофик келмас. Яна мен айтгандек, хатларингни ёзиб бўлгач, уларни қайта ўқимайсан, чунки ўқишга ният қилганингда ҳам ўқий олмасдинг. Ўқий олганингдан сўнг албатта ўзгартирган бўлардинг. Хатингни кийналиб ўқиса бўлади, лекин у жуда чалқаш. Насрда хали ҳеч ким муаммо қўрган эмас. Гарчи унча тўғри бўлмаса ҳам, имлонг ёмонмас. «Илтифот»ни «то» билан, «кулунж»ни «ё» билан битибсан. Хатингни бир амаллаб ўқиса бўлади, лекин тушунарсиз сўзларни қўллаганингдан мақсадингни тўла тушуниб бўлмайди. Эҳтимол, хат ёзишга сустлигинг шундандир. Жимжимадор сўзларни битмокчи бўласан, шу боис тушунарсиз чиқади. Бундан кейин такаллуф қилма, равшан ва аниқ сўзлар билан ёз. Сенга ҳам, ўқувчига ҳам ташвиш камрок бўлади.

Энди сен катта ишлар олдида турибсан. Ўй-фикрли ва тадбирли беклар билан кенгашиб, уларнинг сўзларига амал қил.

Агар менинг розилигимни истасанг, хилватда ўтиришни бас қил, одамлардан узоклашишни унут. Бир кунда икки бора уканг ва бекларни ихтиёрларига қўймай, қошингга чорлаб, ҳар қандай маслаҳат бўлса кенгашиб, ҳар бир ишингни бу хайрихоҳ кишилар билан иттифоқликда амалга оширгин.

Хожа Калон мен билан тортинмай муомала қилишга ўрганган эди. Мен Хожа Калонга қандай муносабатда бўлган бўлсам, сен ҳам ўшандай муомала қилгин. Агар Тангрининг марҳамати билан у тарафларда ишлар бироз камайса ва Комронга эҳтиёж бўлмай қолса, Комрон Балхга ишончли кишиларини қўйиб, ўзи менинг қошимга келсин.

Жуда кўп фатҳ ва зафарларни Кобулда эканимда кўрдим. Шу боис Кобулни яхши ниятларимга эришган жой деб билдим ва уни ўз ихтиёримда қолдирдим. Ҳеч бирингиз унга тама қилмагaysиз.

Сен ўзингни яхши тутиб, Султон Вайсининг кўнглини олибсан. Уни қошингга чорлаб, унинг раъйи билан иш қилгин, чунки у иш биладиган одам. Лашкарингни ҳар доим йиғиқ ва яхши тартибда сақла. Оғзаки айтган

кўп сўзларимдан Баёншайх вокифдир ва улардан сени хабардор қилади, деб, сенга муштокликлар билан салом. Раби ул-аввал ойининг ўн учинчисида, пайшанба куни битилди».

Комронга ва Хожа Калонга ҳам ўз кўлим билан ушбу мазмунда хатлар битиб юбордим.

Ойнинг ўн тўққизинчисида, чоршанба куни мирзолар, султонлар, турк ва ҳинд амирларини чорлаб, кенгаш қилиб, бу йил лашкар албатта бирор тарафга юриши керак, деган фикрга келдик. Биздан бурунроқ Аскаррий Пурабга жўнайди. Ганг дарёсининг у тарафидаги султон ва амирлар ўз лашкарлари билан Аскаррийга келиб кўшиладилар ва давлатимиз учун фойдаси бор томонга отланадилар.

Ушбу кайфиятимизни битиб, ойнинг йигирма иккинчисида, шанба куни Гиёсиддин кўрчини ўн олти кундан кейин учрашиш ваъдаси билан Султон Жунайд барлос бошчилигидаги Пураб амирлари томонга чоптирдик. Зарбзан, арава, милтиқ ва шу каби бошқа қурол-аслаҳалар тайёр бўлгунича, ўзимиздан илгарироқ Аскаррий жўнатилди, деб оғзаки айтиб юбордик. Гангнинг нариги юзидаги барча султон ва амирларга Аскаррий қошига йиғилиб ва давлатимиз учун фойдаси бор томонга Тангри инояти билан отлансинлар, деган фармон бўлди. У ердаги хайрихоҳ кишилар билан кенгаш қилинг. Агар у ердаги ишларда менга эҳтиёж бўлса, ушбу ваъда билан борган кишидан айтиб юборинг. У келиши билан, Худо хоҳласа, жўнайман. Агар Бангалий биз билан ҳамжиҳатлик ва ихлос мақомида бўлса ва у ерда менинг боришимга эҳтиёж бўлмаса, унинг ҳам шарҳини битиб, маълум қилинг. Жим қараб туриб бўлмайди, мен бошқа томонга отланаман. Сизлар хайрихоҳ кишилар билан кенгашиб, Аскарийни яхши қабул қилиб олинг. Тангри таоло кўмаги билан у ердаги ишларни ҳал қилсангиз.

Раби ул-аввал ойининг йигирма тўққизинчисида, шанба куни Аскарийга қимматбаҳо тошлар қадалган камар ханжар билан шоҳона сарпо кийдириб, байроқ, ноғора, бир отхона от, ўнта фил, бир карвон туя, бир карвон хачир ва подшоҳона асбоб-анжомлар инъом қилдик. Унга девонда бош ўринга ўтириш ҳукм бўлди. Мулласига ва икки тарбиячисига тугмалик чакмонлар, яна бошқа навкарларига тўққизтадан уч марта тўн инъом бўлди.

Ойнинг охирида, якшанба куни Султон Муҳаммад бахшининг уйига бордим. Пойандоз солиб, совғалар сочқи қилди. Пул ва буюмлардан икки лақдан кўпроқ нарса тортиқ қилди. Ош тортилиб, совғалар тақдим этилгач,

яна бир уйга бориб, маъжун едик. Учинчи пахарда у ердан чикиб, сувдан ўтдик ва «Хилватхона»га келдик.

Раби ул-охир ойининг тўртинчисида, пайшанба куни Чакмоқбекнинг Шоҳий тамғачи котиблигида Оградан Кобулгача бўлган масофани ўлчаб чиқишига қарор қилдик. Ҳар тўққиз курўх масофа ерда баландлиги ўн икки қари келадиган минора куриб, минора устига чордара¹ ўрнатсинлар. Ҳар ўн саккиз курўхда олтига ём отини² боғлаб қўйсинлар. Ёмчи (элчи, чопар) ва сайисга улуфа (маош ва озик-овқат), отларга ем-хашак тайинлансин. Агар бу ём отлари боғланадиган ер бирор холисага (давлат ерларига) якин жойда бўлса, унинг харажатлари ана шу ердан ундирилсин, агар ундай бўлмай, бирор бекнинг вилоятида жойлашган бўлса, унинг таъминоти ўша бекнинг зиммасига юклатилсин. Ўша куни Чакмоқ билан Шоҳий Оградан чикиб жўнаб кетдилар. «Мубаййин»да зикр этилганидек, бу курўхлар бир милга мувофиқ қилиб белгиланди:

*Тўрт мингдур қадам била бир мил,
Бир курўх они ҳинд эли дер бил.
Дедилар бир ярим қари бир қадам,
Ҳар қари билки, бордур олти тутам.
Ҳар тутам тўрт элик, яна ҳар элик
Олти жав арзи бўлди, бил, бу биллик.*

Ўлчов танобини зикр этилган бир ярим қари билан тўққиз қулоч чиқадиган қирқ қари деб белгиладикки, унинг юз таноби бир курўх бўлади.

Ойнинг олтинчисида, шанба куни тўй бўлди. Қизилбош, ўзбек ва ҳиндуларнинг элчилари бу тўйда қатнашдилар. Қизилбош элчиларни ўнг қўлга – ўзимиздан етмиш-саксон қари узоқроққа шомиёна³ ўрнатиб, ўтқаздик. Беклардан Юнусалига қизилбошлар билан бирга ўтириш ҳақида фармон бўлди. Чап қўлда худди шу тартибда ўзбек элчилари ўтқазилиб, беклардан Абдуллоҳга улар билан бирга ўтириш учун фармон берилди. Мен янги солинган саккиз қиррали, усти хас билан ёпилган то-лорнинг шимол тарафида ўтирдим. Ўнг қўлимда – мендан беш-олти қари

¹ Чордара – боғ ўртасида икки томонидан дарчалар очиб қўйиб солинган бино.

² Ём оти – у шаҳардан бу шаҳарга хат, хабар етказувчининг ҳар бекатда алмаштириб минадиган оти.

³ Шомиёна – кечалари дам олиш учун ясалган махсус нозик чодир; деворлари юпқа ёзлик бино.

нарида – Тўхтабўға султон, Аскарний, Ҳазрати Хожанинг фарзандлари Хожа Абдушшахид, Хожа Калон, Хожа Ҳусайний, Халифа ва яна Самарканддан келган хожага карашли хофиз (кори) ва муллолар ўтиришди. Чап ёнимда беш-олти қари нарида – Муҳаммад Замон мирзо, Тонготмиш Султон, Саййид Рафё, Саййид Румий, Шайх Абдулфатх, Шайх Жамолий, Шайх Шихобиддин араб ва Саййид Дакний ўтирдилар. Барча султонлар, хонлар, улуғлар ва амирлар ошдан бурун олтин, кумуш, мис пуллар ва кийимлик матолар тортиқ қилдилар. Олдимга бир гиламча солишларини буюрдим. Олтин ва кумушни шу гиламча устига тўктилар. Матолар, кийимликлар ва бадраларни (олтин, кумуш ақча солинган халтача) унинг ёнига тўдалаб қўйдилар.

Ошдан бурунрок совға тақдим этиш чоғида маст туяларни ва филларни каршимиздаги оролда урушга солдилар. Бир нечта кўчкорни ҳам уриштиришди. Улардан кейин курашчи полвонлар кураш тушдилар.

Катта ош тортилганидан кейин Хожа Абдушшахид билан Хожа Калонга авраси туя жунидан тўкилган матодан бўлган кундуз тўнлар муносиб сарполар билан кийдирилди. Мулла Фаррух ҳамда хофиз бошчилигида келганларга чакмонлар кийдирилди. Кўчумхоннинг элчисига ва Ҳасан Чалабийнинг укасига ҳам ипак, бош кийим (бошлик), тугмалик кундуз тўнлар ва шунга яраша сарполар инъом бўлди. Абусаид султон, Меҳрибон хоним ва унинг ўғли Пўлод султоннинг элчиларига ва Шох Ҳасаннинг элчисига тугмалик чакмонлар, ипак тўнлар инъом бўлди. Икки хожага ҳамда икки катта элчи – Кўчумхоннинг навқари ва Ҳасан Чалабийнинг укасига кумуш тоши билан олтин ва олтин тоши билан кумуш тортилиб, инъом қилинди. Олтин тоши беш юз мисқолга тенг бўлиб, Кобул тоши билан бир сер келади, кумуш тоши эса икки юз эллик мисқолга тенг келиб, Кобулнинг ярим серига тўғри келади. Хожа Мирсултонга ва унинг ўғилларига, Хофиз Тошкандий ва Мулла Фаррух бошчилигидаги Хожанинг хизматидаги кишиларга ҳамда бошқа элчиларга ҳам олтин ва кумуш ёйлар тухфа этилди. Ёдгор Носирга камар ханжар совға бўлди. Мирмуҳаммад жолабонга ҳам Ганг дарёси устига яхши кўприк солгани учун мана шундай муносиб совға инъом бўлди. Мирмуҳаммадга, милтиқчилардан паҳлавон Ҳожи Муҳаммад, паҳлавон Бахлул ва Вали Порсийга якка ханжар (биттадан ханжар) инъом бўлди. Устод Алиқулининг икки ўғлига ханжар инъом бўлди. Яна Саййидовуд Гармсериёга олтин-кумуш пуллар тортиқ қилинди. Яна кизим Маъ-

суманинг ва ўғлим Ҳиндолнинг навкарларига тугмалик чакмонлар ҳамда шойи сарполар инъом қилинди. Мен билан Андижондан келиб, жойсиз, ватансиз юрганларга, Сўх ва Ҳушёрдан келганларга ҳам чакмонлар ҳамда ипак сарполар, олтин, кумуш, кийимлик ва бошка нарсалардан инъомлар бўлди. Қурбон билан Шайхнинг навкарларига, Кохмард аҳолисига ҳам шу усулда иноятлар қилдик.

Ош тортилганидан кейин Ҳиндистон бозигарлари (ўйинчи, масхарабоз) келиб ўйинларини кўрсатсинлар, деган фармон бўлди. Лўлилар келиб томоша кўрсатдилар. Ҳиндистон лўлилари шундай томоша кўрсатдики, бизнинг вилоятлардаги лўлилардан бундай ишларни кўрган эмасдик. Масалан, бири шундайки, улар етти халқани олиб, биттасини пешонасига ва иккитасини тиззасига жойлаштиради. Қолган тўртта халқадан иккитасини қўлининг бармоқларига, иккитасини оёғи бармоқларига кийдириб тез ва тўхтовсиз айлантиради. Яна бири – товусюриш усули бўлиб, унда лўли бир қўли билан ерга таяниб, бошка қўли ва икки оёғини юкорига кўтаради ва уларнинг ҳар бирига халқа кийдириб, бу уч халқани тез ва тўхтовсиз айлантиради. Яна бир томошаси шундайки, бизнинг ўлкалардаги лўлилар икки ёғочни оёқларига боғлаб, «пойи чўбин» – «ёғочоёқ» қилиб юрадилар. Ҳиндистонлик лўлилар эса бир оёғи билан «ёғоч оёқ» қилиб, уни ҳатто оёқларига боғламасдан ҳам юра оладилар. Яна бири буки, икки лўли бир-бирини ушлаб, бизнинг ўлкаларда икки хил чайкалади, Ҳиндистон лўлилари бир-бирига осилиб, уч-тўрт хил кўринишда чайкаладилар. Яна бири буки, бир лўли олти-етти қари келадиган ёғочнинг бир учини белига тик тутиб туради, бошка бир лўли шу ёғочга чиқиб, ёғоч устида ўйинлар кўрсатади. Яна бири буки, кичкина лўли катта лўлининг бошига чиқиб тик туради, пастдаги лўли у ёқ-бу ёққа тез-тез бориб-келиб томоша кўрсатаётган чоғда бу кичкина лўли ҳам унинг бошида тебранмай туриб томошалар кўрсатади. Лўлилардан кейин кўп раққосалар келиб, рақс тушдилар.

Шом намозига яқин анчагина олтин, кумуш ва мис сочилди. Ажойиб ғавғо кўтарилди ва ур-йиқит бўлди. Шом ва хуфтон намозлари оралиғида беш-олтита ўзимга яқин кишиларни қошимга ўтирғиздим. Бир паҳардан кўпроқ вақт ўтирдик. Эртаси тонгда – иккинчи паҳарда кемага ўтириб «Ҳашт бихишт»га келдик.

Душанба куни сафарга отланган Аскарый келиб, ҳаммомда рухсат олиб, Шаркка қараб жўнади. Сешанба куни қурилиши буюрилган ховуз

ва кудукларни кўриш учун Дўлпурга бордим. Биринчи паҳардан бир гарий ўтганда боғдан жўнаб кетдим. Кечанинг биринчи посидан беш гарий ўтганида Дўлпур боғига етиб келдик.

Ойнинг ўн биринчисида, пайшанба куни тошкудук, йигирма олтита тоштарнов ва тошустун ва якпора кизил қоядан қазилган ариқлар тайёр бўлганди. Ўша куни учинчи паҳардан кейин кудукдан сув торта бошладик. Дўлпурда ишлайдиган сангтарош, дурадгор ва барча мардикорларга Оградаги усталар ва ишчилар одатига кўра, инъомлар бўлди. Кудук сувида хид борлиги боис эҳтиёткорлик қилиб, ўн беш кеча-кундуз унинг чархини тинмай айлантриб, сувини чиқариб ташлаш тайинланди.

Жума куни биринчи паҳарга бир гарий колганида Дўлпурдан жўнадик. Кун ботмасидан дарёдан кечиб ўтдик.

Ойнинг ўн олтинчисида, сешанба куни кизилбош билан ўзбакнинг урушида қатнашган киши – Дэв Султоннинг навқари келди. Унинг айтишича, ошур (ашур) куни Жом ва Харгирд атрофида туркманлар билан ўзбаклар жанг қилибдилар. Бомдод намози пайтидан то пешин намозигача урушибдилар. Ўзбаклар уч юз мингта чиқарди, деди у. Туркманлар эса қирқ-эллик минг киши экан. Аммо кўз билан чамалаганда, уларни юз минг киши дейиш мумкин. Лекин ўзбак ўз одамлари сонини бир юз беш минг киши дер экан. Қизилбошлар Рум усулида – ароба, зарбзан, милтиқлиларни бир саф қилиб, ўзини улар ортига бекитиб уруш бошлайдилар. Икки минг ароба, олти мингта милтиқлиси бор экан. Шахзода ва Жўҳа (Хожа) Султон йигирма минг сара йигити билан аробалар орасида турар, бошқа бекларни аробаларнинг ўнг ва чап канотларига саф тортирган эди. Ўзбаклар етиб бориб, четдаги кишиларни босиб, одан тушириб олдиға солиб жўнайдилар. Қизилбошларнинг орқа тарафидан айланиб ўтиб, туя ва партолни (сафар анжомларини) ўлжа қилиб оладилар. Шу пайт аробалар орасида турган жангчилар занжирларни ечиб, олдинга чиқадилар. Бу ерда ҳам жуда шиддатли жанг бўлади. Ўзбак уч бора қаршилиқка учрайди. Тангри таоло кўмаги билан ўзбакни енгадилар. Кўчумхон, Убайдхон, Абусаид султон бошчилигидаги тўққиз султон асир олинади. Бир Абусаид султонгина тирик эмиш, қолган саккиз султон қатл эттирилади. Убайдхоннинг боши топилмабди, бироқ танасини топибдилар, ўзбаклардан эллик минг киши ва туркманлардан йигирма минг киши ўлимға бордилар.

Худда ўша куни Гиёсиддин кўрчи, ўн олти кунда қайтиб келиш ваъдасини олиб Жўнпурга жўнатган эдик, келди. У жўнаган пайтда Султон Жу-

найд лашкари билан Харидга кетганлиги боис Гиёсиддин кўрчи ўз вақтида етиб келолмади. Султон Жунайд оғзаки тарзда: «Шукр-шукр. Тангрининг марҳамати билан бу тарафларда подшоҳнинг келишини талаб этадиган ишлар кўринмайди. Мирзо Аскарый келганларида, бу вилоятдаги султонлар, хонлар ва амирларга мирзо билан бирлашишга фармон бўлса, ҳамма ишларнинг осонлик билан йўлга тушишига умид бор», деб айтиб юборибди.

Гарчи Султон Жунайддан шундай жавоб келган бўлса-да, Санго кофирга қарши ғазовотдан кейин Банголага элчи қилиб юборган кишимиз – бугун келиши лозим бўлган Мулло Муҳаммад Музаҳҳиб келтирадиган хабарни ҳам кутдик.

Ойнинг ўн тўққизинчисида, жума куни маъжун еб, бир неча яқин одамларим билан «Хилватхона»да ўтирган эдим, Мулло Муҳаммад Музаҳҳиб кечкурун, яъни шанба кечаси келиб мулозамат қилди. У тарафлардаги аҳволни сўраб билдик. Банголий итоат ва ҳамжиҳатлик мақомида экан.

Якшанба куни турк ва хинд амирларини «Хилватхона»га чорлаб, кенгашидик. Банголий элчи юбориб, итоатда ва ҳамжиҳатлик йўлини тутганлиги ҳақида сўз борди ва Банголага боришнинг ўзи ўринсиз, деган фикрга келдик. Агар Банголага бормасак, бу ерларда лашкарни таъминлаш учун етарли хазинага эга бўлган бирор ер йўқ. Ғарб тарафда бундай жойлар бор: ҳам яқин, ҳам хазинаси бор.

Моли вофир, эли кофир, йўл ёвуқ,

Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвуқ.

Охири ғарб томонга йўлимиз яқин бўлганлиги боис, бир неча кун тўхтаб, шарқ тарафдан кўнгилни хотиржам қилиб ғарбга қараб борсак ҳам бўлади, деган қарорга келдик. Пураб амирларига фармонлар битиб, яна Гиёсиддин кўрчини, йигирма кунда бориб-келиш ваъдасини олиб, чопар қилиб жўнатдик. Фармонда Ганг дарёсининг нариги юзидаги барча султонлар, хонлар, амирлар Аскарыйнинг қошида йиғилиб, бу душманнинг устига юрсин, деб ёзгандик. Бу фармонларни етказгач, у ердаги бор воқеалар хабарини олиб, белгиланган муддатда етиб келиши лозим эди.

Ўша кунлари Муҳаммадий кўкалдошдан Балўч яна келиб, баъзи ерларни вайрон қилди, деган хабар келди.

Шу боис Чинтемур султонга буюрилдики, Саҳринд ва Саманадан наридаги Одил султон, Султон Муҳаммад дўлдой, Хусрав кўкалдош, Муҳаммадали

жанг-жанг, Абдулазиз мирохур, Саййидали, Вали Қизил, Қароча, Ҳалоҳил, Ошик баковул, Шайхали, Катта, Гужурхон, Ҳасанали Савадий сингари беклар бошчилигидаги кишилар султон қошига йиғилиб, олти ойлик қурол-яроғ билан Балўч устига юрсин. Султоннинг эълону қарорларига тайёр туриб, унинг қонун-қоидаларидан чиқмасинлар, деб буюрдик. Бу фармонни етказиш учун Абдулғаффор товачи тайинланди. Ушбу фармонлар аввал Чинтемур султонга етказилсин, деб тайинланди. У ердан ўтиб, номлари зикр этилган бекларга фармонни кўрсатиш, қаердаки, Чинтемур султон кўшин қисмлари учун жой белгилаган бўлса, барчаси кўшини билан ўша ерда ҳозир бўлиши тайинланди. Абдуғаффорнинг ўзига ҳам шу лашкарда бўлиш, кимки суслик ва эътиборсизлик қилса, менга хабар қилиши тайинланди. Бундай камчиликка йўл кўйган кишини мансаби ва даврасидан четлатиб, ер-жойларидан узоклаштиргаймиз. Бу фармонларни топшириб, яна бир неча сўзларни оғзаки тайинлаб, Абдулғаффорга рухсат бердик.

Ойнинг йигирма саккизинчисида, якшанба кечаси, учинчи паҳардан олти гарий ўтганида Жуундан ўтиб Дўлпурдаги Нилуфар боғига йўл олдик. Якшанба куни учинчи паҳарга яқинлашганда боққа келдик. Боғнинг атрофидаги жойларга беклар ва хос амалдорларимга ўзлари учун иморатлар, боғлар солсин деб, ер ва жойлар тайинланди.

Жумод ул-аввал ойининг учинчисида, пайшанба куни боғнинг шарки-жанубий тарафида ҳаммом учун жой белгиладим ва унинг ерини текисладилар. Ушбу текисланган ерда ҳаммомнинг пойдеворини куйиш ва қурилиш режасини тузишни буюрдим. Бу ҳаммомнинг бир хонасида ўнга-ўн қари ҳажмида ҳовуз буюрдим.

Ўша куни Халифа Оградан юборган Қози Жийа билан Бирсанг Дэвнинг хабарлари келди. Бихарни Секандарнинг ўғли Маҳмуд эгаллаганмиш, деб хабар берилганди. Бу хабарни эшитишим билан лашкарни олиб йўлга чиқишга жазм қилдим. Эртаси, жума куни олтинчи гарийда Нилуфар боғидан жўнаб, намози шомда Ограга келдик. Муҳаммад Замон Дўлпурга кетаётган экан, йўлда учради. Чинтемур султон ҳам шу куни Ограга келган экан.

Эртаси, шанба куни кенгаш бекларини чақириб, ойнинг ўнинчисида, пайшанба куни Пураб сари жўнашга қарор қилинди.

Ўша шанба Кобулдан ҳам хат ва хабар келди. Ҳумоюн нариги юздаги аскарларни йиғиб, Султон Вайсни ўзига қўшиб олиб, қирқ-эллик мингга

якин киши билан Самарканд устига юриш бошлабди. Султон Вайснинг укаси Шохкули Ҳисорга бориб кирибди. Турсунмухаммад султон Термиздан чикиб, Қабодиённи олиб, ёрдам сўрабди. Ҳумоюн Тулак кўкалдош ва Мирхурдни кўп кишилари, ўша ердаги бор мўғуллар билан Турсун султонга кўмакка юбориб, ўзи ҳам уларнинг ортидан жўнабди.

Жумод ул-аввал ойининг ўнинчисида, пайшанба куни учинчи гарийдан сўнг Пурабга бориш ниятида сафарга чикиб, Жалесар кишлоғидан юқорирокда кема билан Жуундан кечиб ўтиб, «Зарафшон» боғига келдим. Байроқ, ноғора ва отликларга ҳамда бутун лашкар элига боғ рўпарасида – сувнинг у юзига жойлашсин, деган фармон берилди. Мени кўришга келадиганлар сувдан кема билан ўтиб келаверади.

Шанба куни Бангола элчиси Исмоил Митаа Банголийнинг тортиқларини келтириб, Ҳиндистон одати бўйича мулозамат килди. Бир ўк отими масофасидаги жойга келиб, таъзим килди ва ортига қайтди. Кейин унга «сермўйна» деб аталадиган одатий сарпо кийдириб, олиб келдилар. Бизнинг одат бўйича у уч бор тиз чўкиб таъзим килди ва олдимга келиб Нусратшоҳнинг мактубини берди. Келтирган тортиқларини топшириб, ортига қайтди.

Душанба куни Хожа Абдулҳақ келдилар. Кема билан сувдан кечиб, Хожанинг чодирларига бордим ва илтифот кўрсатдим.

Сешанба куни Ҳасан Чалабий келиб, мулозамат килди. Лашкарни жангга шайлаш учун бир неча кун Чорбоғда қолдик.

Ойнинг ўн еттинчисида, пайшанба куни учинчи гарийдан кейин у ердан кўчдик. Мен кемада кетдим. Оградан етти курўх нарида жойлашган Унвар кишлоғида тўхтадик.

Якшанба куни ўзбак элчиларига кетиш учун рухсат берилди. Кўчумхоннинг элчиси Амин мирзога камар, ханжар ва зарбоф ялакқават тўн ва етмиш минг танга инъом бўлди. Абусаид султоннинг навқари Мулло тағойига, Меҳрихоним ва унинг ўғли Пўлод султоннинг навқарларига тугмалик чакмонлар, шойи тўнлар кийдирилди. Уларнинг ҳам ҳар бирига яраша пул инъомлари бўлди.

Эртаси куни Хожа Абдулҳаққа Ограда туриши, ўзбак хон ва султонларидан элчи бўлиб келган Хожа Яҳёнинг набираси Хожа Калонга Самарқандга кетиш учун рухсат берилди.

Ҳумоюннинг ўғилли бўлгани, Комроннинг уйланиши муносабати билан кутлаш учун Мирзойи Табризий ва Мирзобек тағойини ўн минг шохрухий

сочиқ билан жўнатдим. Ўзим кийган тўн ва боғлаган камар ҳар икки мирзога юборилди. Мулло Биҳиштиий оркали Ҳиндолга қимматбаҳо тошлар қадалган камар ханжар ва яна шундай безакли сиёҳдон ҳамда садаф билан безалган сандал (хонтахта), кийган нимчамни ва камар ҳамда «Бобурий хатти»нинг алифбеси юборилди. Яна «Бобурий хатти» билан битилган китъалар юборилди. Ҳумоюнга таржима ва Ҳиндистонга келганда битган шеърларни юбордим. Ҳиндол ва Хожа Калонга ҳам таржима ва шеърлар юборилди. Мирзобек тағойидан Комронга ҳам таржима ва Ҳиндга келганимдан кейин ёзган шеърларим, «Бобурий хатти» билан битилган сархатлар¹ юборилди.

Сешанба куни Кобулга кетадиган кишиларга хатлар ёзиб бериб, рухсат бердик. Мулло Қосим, Устод Шоҳмуҳаммад сангтарош, Мирак Мирғиёс, Мир сангтарош ва Шоҳбобойи белчига Огра ҳамда Дўлпурда солинадиган иморатларни эсларига солиб ва улар зиммасига юклаб, рухсат бердик.

Биринчи паҳар яқинлашганида Унвардан жўнаб кетдик. Пешин намозидан кейин Чандварга бир курўх қолганида, Абапур деган катта кишлоққа келиб тушдик. Пайшанба оқшоми Абдулмалик кўрчини Ҳасан Чалабийга кўшиб Шоҳнинг олдига, Чопукни эса ўзбек элчилари билан бирга хонлар ва султонлар олдига юбордик.

Кечанинг тугашига тўрт гарий қолганида Абапурдан кўчиб, тонг отаётганида Чандвар ёнидан ўтиб, кемага тушдим. Ҳуфтон намози чоғи Раприй олдида кемадан чиқиб лашкаргоҳга келдим. Ўрду Фатҳпурда жойлашганди. Фатҳпурда бир кун туриб, шанба саҳари таҳорат олиб, отланиб Раприй яқинида бомдод намозини жамоат бўлиб ўтадик. Мавлоно Маҳмуд Форобий имомлик қилдилар. Офтоб чикқанида Раприйдаги катта тўқай пастидан кемага кирдик. Таржимани «таркиб хати»² билан битиш ниятида ўн бир сатрлик мистар³ боғладим (ясадим). Ўша куни аҳлуллоҳнинг сўзлари кўнглимга огоҳлик солди.

Раприй вилоятларидан Жакийн деган вилоят рўпарасида кемаларни кирғоққа тортиб чиқиб, ўша кечани кеманинг ўзида ўтказдик. У ердан тонг отмасидан аввал кемаларни юритиб, орада бомдод намозини ўқидик. Кемада

¹ *Сархат* – хуснихат машқ қилувчи учун ўқитувчи томонидан ёзиб бериладиган хат намунаси.

² *Таркиб хати* – аралаш хат; матнда турли ёзувларни қўллаш.

³ *Мистар* – чизиксиз қоғозга чизик тушириш учун қалин қоғозга иплар тортиб ясалган асбоб (чизғич).

эканимда Султон Муҳаммад бахши Хожа Калоннинг навқари Шамсиддин Муҳаммадни олиб келди. Келтирган хатлари, айтганларидан Кобулдаги аҳвол маълум ва аниқ бўлди. Маҳдий Хожа ҳам кемада эканимизда келди. Эртаси куни пешин намозидан олдин Итаъва олдидаги дарёнинг нариги юзидаги бокқа чиқиб Жўнда ғусл қилиб, пешин намозини адо этдим. Намоз ўтаган ердан Итаъвага яқинроқ жойга келиб, дарёдан юқорирокда жойлашган тепалик устидаги боғ дарахтлари соясида ўтириб, йигитларни шўхликка солдик. Маҳдий Хожа буюрган таом шу ерда тортилди. Намозшомда дарёдан ўтиб хуфтон намози чоғи ўрдага келдим. Лашкарнинг йиғилишини кутиб ҳамда Шамсиддин Муҳаммад орқали Кобулдагиларга бериб юбориладиган хатларни битиш учун икки-уч кун шу жойда турдик.

Жумод ул-аввал ойининг охирида, чоршанба куни Итаъвадан кўчиб, саккиз курўх йўл юриб, Мурий ва Адусада тўхтадик. Кобулга жўнатадиган баъзи хатларни шу жойда битдик. Ҳумоюнга мана бу мазмунда хат битилди: «Агар ҳозирча арзирли бирор иш қилмаётган бўлсанг, ўғрилиқ ва қароқчиликни ман этгин, токи улар юзага келган тинчликни бузмасинлар. Яна шуки, Кобул вилоятини холиса қилдим, ўғилларимдан ҳеч бирингиз унга тама қилмагайсиз. Ҳиндолни чакиртирган эдим. Яна Комронга шахзода билан яхши муносабатда бўлишни, Мўлтон вилоятини унинг ўзига инъом қилганимни ҳамда Кобул вилоятининг холиса бўлганини, менинг оила аъзоларим ва қариндош-уруғларимнинг олдимга келаётганликларини битган эдим. Яна баъзи ишлар Хожа Калонга битилган хатдан маълум бўлишини ўйлаб, ўша хат қораламасини ўзгартирмай кўчириб ёздим:

«Хожа Калонга саломдан сўнг, сўзим шуки, Шамсиддин Муҳаммад Итаъвага келди. Кобулдаги аҳвол маълум бўлди. Бизнинг у томонларга боришга бўлган иштиёқимиз ҳадсиз-адоқсиздир. Ҳиндистондаги ишлар бирмунча тартибга кела бошлади. Тангри таолодан умид қиламизки, бу ердаги ишлар Тангри таолонинг кўмаги билан тез кунларда саранжом бўлади. Бу ердаги ишлар йўлга тушиб кетса, Тангри насиб қилса, тўхтаб турмай Кобул сари йўлга тушаман. У ерларнинг латофатини киши қандай унутади? Айниқса, ичишни гуноҳ билиб, тарк этганда, қовун ва узумдек шаръий нарсанинг лаззатини киши қандай қилиб эсдан чиқарсин. Яқинда менга қовун келтиришган эдилар, кесиб еганимда, ғалати таъсир қилди. Роса йиғладим. Кобулдаги нотинчликлар ҳақида битилган эди. Бу ҳақда ўйлаб, охири, агар бир вилоятда етти-саккиз ҳоким бўлса, қандай қилиб тартиб ва ободонлик,

яхши бошқарув бўлсин, деган фикрга келдим. Шу боис опамни ва харамни (аёлларни) Ҳиндистонга чақиртирдим, Кобул вилоят ва қишлоқларини холиса қилдим. Хумоюн ва Комронга ҳам ушбу мазмунни шарҳлаб батафсил ёздим. Бир муносиб киши бу хатларни мирзоларга олиб борсин. Илгари ҳам мирзоларга бу ҳақда ёзиб юборгандим, эхтимол, сизга ҳам маълум бўлгандир. Энди буёғига у вилоятни бошқариш ва ободонлаштириш масаласида ҳеч бир баҳона, эътироз бўлиши мумкин эмас.

Бундан кейин агар кўрғон номуустаҳкам ва халқ нообод бўлса, ё захира қолмаса, ёки хазина тўлмаса, бу фақат мамлакат суянчиғи бўлганларнинг укувсизлиги туфайли содир бўлиши мумкин. Қуйида айтиладиган баъзи зарур ишларга фармон ҳам юборилган. Булардан бири шундай: кўп хазина тўплансин. Зарур ишлар қуйидагилардир: энг аввало, кўрғон тартибга келтирилсин, ундан кейин захира тўплаш, ундан кейин келиб-кетувчи элчилар учун маош ва озиқ-овқат ва яшаш жойи харажатларини таъминлаш, ундан кейин жоме масжиди иморатини қуриш. Буларнинг барчаси учун маблағни тушаётган даромаддан олиб шарият қонун-қоидаларига мувофиқ сарф этилсин. Яна карвонсарой ва ҳаммомлар тартибга келтирилсин, яна арқда Устод Ҳасанали пишиқ ғишт билан қуриб ярмига етказиб қўйган иморат битказилсин. Бу иморатни Устод Султонмуҳаммад билан кенгашиб, яхши режа билан қуриш тайинлансин. Агар Устод Ҳасанали тузган аввалги режа сақланиб қолган бўлса, иморатни ўша режа асосида охирига етказилсин, иморат режаси топилмаса, унда ўзаро келишиб, чиройли бир режали иморат солинсин. Ҳовлисининг саҳни девонхона ҳовлиси саҳни билан баробар бўлсин. Яна дарадан Кичик Кобул сари бориб, Бутҳок дарёсида тўпланадиган Кичик Кобул тўғонини яхши сақланг. Яна Ғазни тўғонини тузатинг, Боғи Хиёбон ва хиёбонни ҳам. Яна бу боғнинг суви кам, унга бир тегирмон сув топиб келтириш керак. Яна Хожабастанинг ғарби-жануб тарафида Тутум дарадан бир тепалик устига сув келтириб, ҳовуз қаздириб, ниҳоллар эқтирган эдим. Кечик рўпарасига тушгани ва ўзига тортадиган жой бўлганлиги боис «Назаргоҳ» деб атагандик, бу ерларга ҳам яхши ниҳоллар экиш керак. Тартиб билан гулзорлар қилиб, атрофига хушранг ва хушбўй гуллар, райҳонлар экиш лозим.

Яна Саййид Қосим ҳам кўмакчилар қисмига бошлиқ бўлиб тайинланди. Яна ўқотарлар ва устод Муҳаммадамин жибачининг ахволдан ғофил бўлманг. Яна ушбу хат етиб бориши биланоқ опамни ва харамни тезда

йўлга чиқариб, Нилобгача йўлбошчи бўлиб келинг. Ушбу хат етиб боргач, бир ҳафтадан кеч колмасдан албатта йўлга чиқишсин. Чунки уларни кутиб олиш учун Ҳиндистондан чиққан лашкар тор ерда сиқилиб, кийналиши ва борган ерини хароб қилиши мумкин.

Яна Абдуллога битилган мактубда тавба водийсида кечирган ташвишларим хақида кўп ёзилганди. Мана бу рубоий ўша пайтдаги аҳволимни биров ифодалайди:

*Май таркини қилгали паришондурмен,
Билмон қилур ишимнию ҳайрондурмен.
Эл борча пушаймон бўлуру тавба қилур,
Мен тавба қилибмену пушаймондурмен.*

Бинойнинг кочиримли сўзлари хаёлимга келди: бир куни Биной Алишербекнинг олдида кочириш килади. Алишербек тугмалик чакмонда экан. Унга қараб: «Жуда яхши зарофат қилдинг. Чакмонимни берардим, бироқ тугмалари халал беради», деб айтса, Биной: «Тугмалар нимага халал берарди, балки димоғдорлик халал берар», деб жавоб қилибди. (Бу сўзлар масъулияти ровийлар зиммасида.) Маъзур тутинг. Мунча ҳазил гаплар бўлди, Худо ҳаққи, мен ҳақимда ёмон ўйламанг.

Юқоридаги рубоий ўтган йили айтилган эди. Ҳақиқатан, бу ўтган икки йилда чоғир мажлисининг орзуси ва иштиёқи ҳадсиз-нихоясиз эдики, ҳатто баъзи пайтлари шароб иштиёқидан ҳатто йиғлаш даражасига етардим. Бу йил, Оллоҳга шукрки, бу ташвиш кўнглимдан бутунлай кўтарилди. Эҳтимол, бу таржимани назм қилишимнинг яхшилиги ва баракотидан бўлгандир. Сиз ҳам тавба қилинг. Суҳбат, майхўрлик ҳамсуҳбат ва ҳамкоса била ёқимлики, сиз ким билан суҳбат қиласиз ва ким билан ҳамкоса бўласиз. Агар ҳамсуҳбат ва ҳамкоса Шераҳмад билан Ҳайдарқули бўлса, унда бу тавбанинг оғирлиги йўқдир, деб орзумандлик билан сизни соғиниб салом.

Жумод ул-охир ойининг аввалида, пайшанба куни битилди».

Бу насиҳатомиз сўзларни битаётганимда қаттиқ таъсирландим. Бу хатларни Шамсиддин Муҳаммадга топшириб, оғзаки кўрсатмалар бериб, жума кечаси жўнаб кетишига рухсат берилди.

Жума куни саккиз курўх юриб Жуманудунага тушдик. Ўша куни Кистанқаро султоннинг бир навқари ундан бизга элчи бўлиб келган Камолиддин Қиёк исмли навқарининг олдига юборилган экан, келди. Кистанқаро султон Қиёққа чегарадаги бекларнинг бўлмағур ишлари ва қилиқлари ҳамда

қароқчи ва ўғриларнинг бебошликларидан ҳасрату шикоят қилиб бир нималар ёзганди. Қиёқ ўша келган одамни бизнинг олдимизга юборибди. Қиёққа кетишга руҳсат бердим ва чегарадаги бекларга қароқчи ва ўғриларнинг жиловини тортиб қўйишни, яхши муомалада бўлиб, ўзларини яхши тутишларини буюрдим. Бу фармонларни Кистанқаро султондан келган кишига топшириб, мана шу жойда ижозат берилди.

Ҳасан Чалабийдан Шохқули деган киши келиб, ўзбеклар ва қизилбошлар ўртасидаги урушдаги ахвол ҳақида хабар берди. Шохқулидан шохга хат битиб, Ҳасан Чалабийнинг кечикканлиги узрини айтиб, ойнинг иккинчисида, жума куни Шохқулига руҳсат берилди.

Шанба куни саккиз курўх юриб Қалпий вилоятидаги Какура ва Чачавалий ерларида тўхтадик.

Ойнинг тўртинчисида, якшанба куни тўққиз курўх юриб Қалпий вилоятининг Дийдапур деган ерида тўхтадик. Ўша ерда сочимни қирқдим. Икки ой бўлган эди ҳамки, сочимни қирқтирганим йўқ эди. Сенгар дарёсида ғусл қилдим.

Ойнинг ўнинчисида, душанба куни ўн тўрт курўх юриб Қалпий вилоятларидан Чапарқадада тўхтадик.

Эртаси – ойнинг олтинчисида, сешанба куни Қарочанинг ҳиндистонлик хизматкори Моҳимнинг келаётганлиги ҳақидаги Қарочага битилган фармонни олиб келди. Менинг илгари ўз қўлим билан битган парвона хатга* ўхшатиб ёзилган фармонда Моҳим Лоҳўр, Бҳира ва ўша атрофда яшайдиганлардан йўлбошчи сўрабди. Фармон жумод ул-аввал ойининг еттинчисида Кобулда битилган.

Чоршанба куни етти курўх юриб Одампуру вилоятида тўхтадик. Ўша куни тонг отмасданок отланиб йўлга тушдим. Ёлғиз тушланиб, Жуун дарёсига етиб келдим. Жуун ёқалаб пастга қараб юрдим. Одампурунинг тўғрисида етганда, бир оролда қароргоҳга яқин жойда шомиёналар тиктириб маъжун ейилди. Ўша куни Содик билан Кулолни кураш туширдик. Кулол шу пайтгача турли даъволар қилиб келарди. Ограда йўл чарчоғини ёзай деб, узр сўраб, йигирма кунга муҳлат сўраганди. Бу муҳлатдан қирқ-эллик кун ўтди. Бугун у кураш тушишга мажбур бўлди. Содик яхши кураш тушди, Кулолни жуда осон йиқитди. Содикқа ўн минг танга, эгарланган от ва тугмали чакмон инъом қилдик. Гарчи Кулол йиқилган бўлса-да, кўнгли ўксимасин деб, унга ҳам сарпо, уч минг танга совға қилдик. Ароба ва тўпларни кемалардан

чикаришга фармон бўлди. Йўл куриб, ерни текислаб ароба ва тўпларни чикаргунча шу жойда уч-тўрт кун туриб колдик.

Ойнинг ўн иккинчисида, душанба куни ўн икки курўх юриб, Курарага тушдик. Ўша куни тахтиравонда келдим. Курарадан ўн икки курўх ўтиб, Курара вилоятларидан бири – Курийага келиб тўхтадик. Курийадан саккиз курўх ўтиб, Фатхпур Асвага тушдик. Фатхпурдан саккиз курўх юриб, Сарой Мундада тўхтадик. Шу ерда тўхтаганимизда хуфтон намози чоғида Султон Жалолиддин келиб хизматимга кирди. У ўзи билан икки кичик ўғлини ҳам бошлаб келди.

Эртаси – ойнинг ўн еттинчисида, шанба куни саккиз курўх юриб, Курара вилоятларидан бўлган Ганг қирғоғидаги Дугдугийда тўхтадик. Якшанба куни Муҳаммад султон мирзо, Қосим Ҳусайн султон, Бехўб султон ва Турдика шу жойда эканимизда келдилар. Душанба куни Аскарый ҳам шу жойга келиб, илтифот кўрсатди. Уларнинг ҳаммаси Гангнинг шарқий тарафидан келган эдилар. Аскарый ўз лашкари билан Гангнинг у юзидан борсин, деган фармон берилди. Бизнинг ўрду (лашкар) қаерда тўхтаса, улар ҳам нариги бетда – рўпарамизда тўхтайдилар.

Шу ерда эканимизда олдиндагилардан Султон Махмуд бир лак афғон йиғибди, деган хабар кетма-кет келарди. У Шайх Боязид ва Бибанни катта лашкари билан Сарваар томонга юбориб, ўзи Фатххон Серваний билан Ганг ёқалаб Чунар устига келаётган экан. Шерхон сурни ўтган йили хурматини қилиб кўпгина вилоятлар бериб, шу ерларда колдирган эдим, у эса мана шу афғонларга кўшилиб кетибди. Шерхон ва яна бир неча амирларни мажбурлаб дарёдан ўтказибдилар. Султон Жалолиддиннинг одамлари Банорасни химоя қилолмай, у ерни ташлаб қочибди. Сўзларига қараганда, улар Банорас кўрғонида етарли даражада аскар колдириб, Ганг ёқасига келиб жанг қилмоқчи бўлишган экан. Дугдугийдан жўнаб кетиб, олти курўх юриб, Курарага уч-тўрт курўх қолганида Кусарда тўхтадик. Мен кемада келдим. Султон Жалолиддиннинг зиёфати боис бу қароргоҳда икки-уч кун турилди.

Жума куни Султон Жалолиддиннинг Курара қалъаси ичидаги уйларига тушилди. Меҳмондорлик қилиб, ош ва таомлар тортти. Таомдан сўнг унинг ўзи ва ўғилларига яқтак, тўн, нимча кийдирилди. Султон Жалолиддиннинг илтимосига кўра, унинг катта ўғлига Султон Махмуд унвони берилди. Курарадан отланиб, бир курўхча йўл юриб Ганг қирғоғига тушдик. Гангда аввал тўхтаган жойимизда Моҳимнинг қошидан Шаҳракбек келганди. Бу-

гун хат битиб, мана шу кўнимжойдан унга рухсат берилди. Хожа Яҳёнинг набираси Хожа Калон мен битаётган «Вакоеъ»ни сўрагани, китоб қилиб кўчиртиргандим, Шаҳракдан бериб юборилди.

Эртаси – шанба куни бу ердан жўнадик. Тўрт курўх юриб Кўхда тушдик. Мен фақат кемада келдим. Тўхтайдиган жойимиз якин экан, эрта келдик. Бир муддатдан сўнг кемада маъжун едик. Хожа Абдушшахид Нурбекнинг уйида экан, уларни чорладик. Мулло Махмудни Мулло Алихоннинг уйидан чақиртирдик. Бир замон шу ерда ўтириб, сўнгра кема билан дарёнинг у юзига ўтиб, полвонларни кураш туширдик. Дўст Ясин Хайрга паҳлавон Содик билан эмас, бошқа курашчилар билан олишиш буюрилди. Қоидага хилоф равишда аввал зўрроқ полвонларнинг кураш тушиши буюрилди. Ясин Хайр саккиз киши билан яхши кураш тушди.

Аср намози чоғи Султон Муҳаммад бахши кема билан у тарафдан келди. У Султон Искандарнинг ўғли Махмудхоннинг, душман уни Султон Махмуд деб аташарди, мағлубияти хақида хабар келтирди. Пешин намози чоғи биз тарафдан борган айғоқчи ҳам душманнинг мағлубияти тўғрисидаги хабарни келтирди. Икки намоз орасида Тожихон Сарангхоний келтирган хабар ҳам жосуснинг хабарига тўғри келарди. Султон Муҳаммад келиб бу ҳақда менга хабар берди. Душман Чунарни ўраб олибди. Бир оз уруш ҳам қилибди. Бизнинг келганимиздан ишонарли хабарни эшитишгач, тартибсиз бир ҳолда у ердан жўнаб қолибди. Банорасни ўраб олган афғонлар ҳам саросимага тушиб ортга чекинадилар ва сувдан ўтаётганларида икки кемаси фарқ бўлиб, бир қанча кишиси сувга чўкди.

Кейинги куни олти курўх йўл юриб Пайаг вилоятларидан бири – Сиравлийга келдик. Мен кемада келдим. Эсонтемур султон ва Тўхтабўға султон мен билан кўришиш учун ярим йўлда кутиб туришган эдилар. Султонларни ҳам кемага чорладим. Тўхтабуға султон яда қилган (ёмғир чақирган) экан, тунда қаттиқ шамол кўтарилиб, ёмғир ёға бошлади. Ҳаво жуда яхши эди. Бундай об-ҳаво маъжун ейиш истагини уйғотди. Гарчи бир кун аввал маъжун еган бўлсак ҳам, бу кун яна маъжун едик. Кўнимжойга келиб, эртаси куни ҳам шу ерда қолдик.

Сешанба куни йўлга тушдик. Қароргоҳ тўғрисида катта ям-яшил бир орол бор экан. Кема билан ўтиб, оролни томоша қилиб, биринчи паҳарда кемага кирдим. Отда сайр қилиб қайтаётганимда билмасдан жар ёқасига келиб қолибман. От ёрилган жар устига чикқач, жар кўчди. Мен дарҳол

сакраб, ўзимни четга отдим, от ҳам учиб кетмади. Агар мен отнинг устида бўлганимда, эҳтимол, от билан бирга жарга учардим. Ўша куни мен Ганг дарёсини қулочлаб сузиб ўтдим. Ҳар қулочимни санаб, ўттиз уч қулочлик жойдан сузиб ўтдим. Яна тўхтамасдан бу томонга ҳам сузиб ўтдим. Барча дарёлардан сузиб, кечиб ўтгандим. Факат Ганг дарёси қолганди. Намозшом чоғи Ганг Жуун дарёларининг қўшилиш жойига етиб бориб, кемани Пайаг тарафидан қирғоққа тортириб бир паҳару тўрт гарийда ўрдуга келдим.

Чоршанба куни иккинчи паҳардан кейин лашкар Жуун дарёсидан ўта бошлади. Тўрт юз йигирмата кемамиз бор эди.

Ражаб ойининг бошида, жума куни мен дарёдан ўтдим.

Ойнинг тўртинчисида, душанба куни Жуун қирғоғи бўйлаб Бихарга қараб жўнадик. Беш курўх юриб Лавайинда тушдик. Мен кемада келдим. Ўша кунгача аскарлар Жуундан кечиб ўтаётган эдилар. Одамपुरда кемалардан чиқарилган зарбзанли аробаларни Пайагда яна кемага юклаб, кема билан олиб келишлари буюрилди.

Тўхтаган жойимизда курашчиларни курашга туширдик. Паҳлавон Лохўрий билан Дўст Ясинхайр кураш тушди. Улар қаттиқ олишдилар. Дўст қийинчилик билан рақибини йикитди. Иккаласига ҳам сарпо инъом бўлди.

Айтишларича, олдинда Тўс деб аташадиган, ботқоқ ва балчиқли ёмон бир дарё бор экан. Кечик кўриш ва йўл қуриш мақсадида икки кун шу қўнимжойда қолдик. От ва туялар учун кечик жойи юқорироқдан топилди. Айтишларига қараганда, кечикнинг нотекис тошлари бўлганлиги боис юкли аробалар у ердан ўтолмас эмиш. Аммо мен юкли аробаларни худди ўша ердан олиб ўтишларини буюрдим.

Пайшанба куни у ердан кўчиб, мен Тўс дарёсининг Гангга қўшиладиган жойигача кемада келдим. Бу икки дарё қўшиладиган ерда кемадан тушдим ва отга миниб Тўс дарёси бўйлаб юқорига қараб юрдим. Аср намози пайти сувдан кечиб ўтиб, тўхтаган жой – ўрдуга келдим. Ўша куни олти курўх йўл юрдик. Эртасига ўша қўнимжойда бўлдик.

Шанба куни йўлга тушиб, яна Ганг қирғоғига – Нилобга келдик. У ердан жўнаб, олти курўх юриб, қатта қишлоқдан (кентдан) юқорироқда тўхтадик. У ердан яна етти курўх ўтиб, Нанупурда тўхтадик. Ушбу жойда Тожихон Чунардан ўғиллари билан келиб, хурмат кўрсатди. Ўша кунлари Кобулдан юклар ва қариндошларимнинг ҳақиқатан келаётганлиги тўғрисида Муҳаммад бахшидан хабар келди.

Чоршанба куни қароргоҳдан кўчиб, Чунар кўрғонини сайр қилдик ва Чунардан бир курўхча ўтиб тўхтадик. Пайагдан жўнаган кунлари танамда чечак жароҳати пайдо бўлганди. Шу жойда бир румлик бу касалга қарши Румда энди пайдо бўлган муолажани кўллади. Мурчни сопол қозонда қайнатди, ярани унинг буғига тутдим. Буғи камайгач, иссиқ сув билан ярани ювдим. Бу муолажа учун икки нужумий (астрономик) соат вақт кетди. Шу жойда бир киши ўрду ёнидаги оролда шер ва карк кўрганини айтди. Эрталаб ўша оролни яхшилаб айланиб чиқдик. Филни ҳам олиб келишганди. Шер билан карк чиқмади. Ҳалқанинг четидан бир ёввойи говмиш чиқибди. Ўша куни каттиқ шамол турди. Кум ва чанг кўп қийнади. Кемага етиб бориб ўтирдим ва ўрдуга келдим. Ўрду Банорасдан икки курўх юқорирокка тушганди. Чунар атрофидаги чангалзорларда, айтишларича, фил жуда кўп бўларкан. Бу жойдан чиқиб бориб фил овлаш ниятим бор эди. Тожихон Маҳмудхоннинг Сўн дарёси қирғоғида эканлиги ҳақида хабар келтирди. Бекларни чақириб, душман устига бостириб боришни келишиб олдик. Охир-оқибат, зудлик билан бу ердан кўчиб, тўхтамай йўл юришга қарор қилинди. У ердан жўнаб, тўққиз курўх юрдик ва Билва кечиги ёнига тушдик.

Шу жойдан ойнинг ўн саккизинчисида, душанба кечаси Тохирни Ограга юбордик. Кобулдан келаётганларнинг меҳмондорчилиги учун сарфланган пулларнинг баротини¹ олиб кетди.

Ўша куни кемада келдим. Тонг отмасиданок кемага чиққандик. Гўйи дарёсининг қўшилиш жойига, яъни Жўнпур дарёсига етиб, Гўйи дарёсидан бироз юқорига сузиб бориб, яна ортга қайтдим. Гарчи торгина дарё бўлса ҳам, гузари (кечик жойи) йўқ эди. У томондаги лашкар ўтган йили кема ва сол ҳамда отда сузиб ўтган эди. Жўнпур дарёси қўшиладиган жойдан бир курўх қуйирокка тушиб бултурги қўнимжойни, ўша ердан Жўнпурга борган эдик, айланиб чиқдим. Дарё бўйлаб юқоридан ҳамроҳ шамол эса бошлади. Банголий кеманинг елканини торттириб, катта кемани шу кемага боғладилар, у анча тез сузиб кетди. Ўрду Банорасдан бир курўх юқорирокка тушган эди, қўнимжойга кун тугашига икки гарий қолганида етиб бордик. Ортимиздан тўхтамай келган кемаларнинг энг тез юргани хуфтон намози чоғида келди.

¹ Барот – ёрлик, солиқдан озод қилиш ёки солиқ олиш ҳақида ҳукмдорлар томонидан бериладиган алоҳида ҳужжат.

Чунарда эканимда Мўғулбекка ҳар бир манзилда тўғри йўлни паймойиш таноби¹ билан таноблаб ўлчаш буюрилганди. Ҳар сафар мен кемага тушганимда Лутфибек дарё қирғоғи бўйлаб масофани таноблаб ўлчаши лозим эди. Тўғри йўл ўн бир курўх чиқди, сув ёқаси эса саккиз курўх. Кейинги кунни шу жойда ўтказдик.

Чоршанба куни ҳамма кемалар билан келиб, Ғозипурдан бир курўх куйирокқа тушдик. Пайшанба куни ўша жойда Маҳмудхон Нухоний келиб, илтифот кўрсатди. Шу куни Жалолхон Бихархон Бихарий, Фаридхон Насирхон, Шерхон сур, Аловуддинхон сур ва яна бир неча афғон амирларидан хабарлар келди.

Шу куни Абдулазиз мирохўрнинг² Лоҳўрдан жумод ул-аввал ойининг йигирманчисида битилган хабари келди. Ушбу арз битилган куни Лоҳўрга Қалпий вилоятидан Қарочанинг мен юборган ҳиндистонлик хизматкори етиб борганди. Абдулазизнинг мактубида ёзилишича, Абдулазиз ва у билан бирга тайинланган кишилар жумод ул-охир ойининг тўққизинчисида Нилобда менинг яқинларимни қарши олибдилар. Абдулазиз улар билан Чанобгача бирга келиб, Чанобда улардан ажралиб, Лоҳўрга улардан илгарирок келиб, ушбу хабарни юборибди.

Жума куни турган еримиздан кўчдик. Мен кемага ўтириб, ўтган йили Чавса тўғрисидаги қуёш тутилганида бир кунлик рўза тутиб тўхтаган жойни чиқиб сайр қилдим. Қайтиб кемага кирдим. Муҳаммад Замон мирзо ҳам ортимдан кемада келди. Мирзонинг қистови билан маъжун ейилди. Ўрду Кармунас дарёсининг қирғоғига тушган эди. Ҳиндистонликлар ушбу Кармунас дарёси сувидан кўп сақланарканлар. Парҳезкор ҳиндулар бу дарёдан ўтмай, кемада унинг этагидаги Гангдан сузиб ўтдилар. Уларнинг эътиқодларича, бу дарё суви кишига тегса, унинг барча ибодатлари зое кетармиш. Дарёнинг бундай номланиш сабабини ҳам шунга боғлаб тушунтирдилар. Кемада Кармунас дарёси бўйлаб юқорига сузиб, яна ортга қайтдик ва Гангнинг шимолий томонига кечиб ўтиб, кемаларни дарё қирғоғига қўйдик.

Йигитлар бир оз шўхлик қилдилар, бир оз курашга тушдилар. Соқи Мухсин тўрт-беш киши билан курашга тушаман, деб даъво қилди. Бир киши билан курашга тушиб, йиқилай деди. Иккинчи рақиби Шодмон эди.

¹ *Паймойиш таноби* – масофаларни ўлчайдиган ип.

² *Мирохўр* – 1) хон отбоқарларининг бошлиғи; 2) хирож ва бошқа даромадларни назорат қилувчи амалдор.

У Мухсинни йикитди. Хижолат бўлиб, уялиб қолди. Ҳақиқий полвонлар ҳам келиб кураш тушдилар.

Эртаси, шанба куни Кармунас дарёсининг кечигини кўриш учун одам юборганим боис биринчи паҳарга яқин кўчдик. Мен отга миниб, кечикка караб Кармунас дарёси бўйлаб юқорига бордим. Кечик узок бўлгани учун яна ортга қайтиб, кеманинг ўзида кўнимжойга келдим. Ўрду Чавсадан бир курўх олдинроққа тушганди.

Ўша куни яна мурч дорисини қилдим. Бир оз иссиқроқ экан, танам кавариб чикди. Анча ташвиш чекдим.

Олдимизда ботқокли кичикроқ дарё бор экан. Унинг устидан йўл куриш учун эртаси ўша ерда турилди. Душанба оқшоми Абдулазиз юборган ҳиндистонлик чопар келтирган хатга жавоб битиб юборилди.

Душанба куни эрталаб кемада келдим. Шамол бўлганлиги боис кемаларни аркон билан тортиб келтирдилар. Баксара тўғрисида жойлашган ўтган йили узок вақт ўтирган кўнимжойнинг рўпарасига бориб, дарёдан ўтдим ва ўша жойни сайр қилдим. Дарё қирғоғига тушиш учун зиналар ясагандик, тахминан қирқтадан кўпроқ, элликтадан озроқ эди. Юқоридаги иккита зина қолибди, қолган барча зиналарни сув бузиб кетибди. Кемага кириб маъжун ейилди. Ўрдудан юкорирокда бир оролга кемани кўйиб, паҳлавонларни курашга солдик. Хуфтон намози пайти ўрдуга келдик.

Бултур ҳозир ўрду тушган қароргоҳни кўриш учун Ганг дарёсидан мен таёқ билан, баъзилар от, баъзилар туя миниб ўтиб, сайр қилган эдик. Ўша куни афюн егандим.

Эртаси, сешанба куни Каримберди, Мухаммадали, Ҳайдар рикобдор ва Бобошайх бошчилигидаги икки юзга яқин сара йигитни душмандан хабар олиб келишга юборилди. Ушбу жойда эканимда, Бангола элчисига учта қатъий таклифимни ҳукмдорига етказишини буюриб, фармон бердим.

Чоршанба куни Мухаммад Замон мирзонинг олдида унинг Бихар тарафидаги ишларидан хабар олиб келиш учун юборилган Юнусали сустрок жавоб келтирди. Бихар шайхзодаларининг одами душман Бихарни ташлаб кетди, деган хабарни келтирган экан.

Пайшанба куни Турдимухаммад ва Мухаммадали жанг-жангга турк ва ҳинд амирлари ҳамда ёйотарлардан икки мингга яқин кишини кўшиб, Бихар элига чақирқ фармонлари битиб, рухсат берилди.

Хожа Муршид Ирокийни Бихар атрофидаги ерларга маҳкама бошлиғи килиб, Турдимухаммадга кўшиб юборилди.

Эртаси Мухаммад Замон мирзо Бихарга боришга рози бўлиб, Шайх Зайн ва Юнусалидан баъзи нарсалар хакида хабар бериб, бир гуруҳ одамни кўмак учун сўрабди. Баъзи йигитларимизни Мухаммад Замон мирзога ҳарбий кўмак учун, баъзиларини навкар килиб жўнатиб, шаъбон ойининг аввалида, шанба куни уч-тўрт кун тўхтаб турганимиз ушбу жойдан кўчилди. Мен шу куни отланиб, Бўжпур ва Бихияни сайр килиб келиб, ўрдуга тушдим.

Мухаммадали бошчилигидаги йигитлар хабар олиб келиш учун юборилган эди, йўлда бир қисм кофирни яксон килиб, Султон Маҳмуд ўтирган ерга етиб борибдилар. Султон Маҳмуднинг икки мингтача одами бор экан. Бизнинг қаровулимиз хабарини эшитиб, саросимага тушиб, иккита филини ўлдириб, жўнаб қолади. Бир бегини аскарлари билан қаровул қилиб қўйган экан. Йигитларимиздан йигирмага яқин киши уларга яқинлашганларида, тўхтамасдан қочибдилар. Бир нечтасини отдан йиқитиб, бирининг бошини кесиб, бир-икки зўр йигитини тириклайин келтирдилар.

Эртаси куни кўчдик. Мен кемада бордим. Шу ерда Мухаммад Замон мирзо дарёдан ўтди. Мирзонинг кечиб ўтиши ва кетиши учун икки-уч кун шу кўнимжойда ўтирдик.

Ойнинг тўртинчисида, сешанба куни Мухаммад Замон мирзога махсус бош-оёқ кийим, камар шамшир, чопкир от ва чодир инъом қилиб, Бихар вилоятини бошқариш учун таъзим қилдирилди. Бихар атрофидаги ерлар даромадидан бир курўх йигирма беш лакни хазина учун холиса қилиб белгилаб, унинг назорати Муршид Ироқийга юклатилди.

Пайшанба куни у кўнимжойдан кема билан келдим. Ҳамма кемаларни сувга туширишларини, етиб келишим билан кемаларни юргизиб, ҳалқа билан бир-бирига боғлашларини буюрдим. Уларнинг қатори дарё кенглигидан ҳам ортди. Гарчи барча кемалар йиғилмаган бўлса ҳам, баъзи ер паст, баъзи ер чуқур, баъзи ер текис ва баъзи ер нотекис бўлганлиги учун кемаларни бу йўсинда олиб юриб бўлмади. Кемаларнинг ўртасида (чаргасида) бир гарийал кўринди. Бир балиқ гарийалдан қўрқиб шундай баланд сакрадики, бир кеманинг ичига келиб тушди. Уни ушлаб келтирдилар.

Қароргоҳга етиб келгач, кемаларга ном қўйдик. Ограда Рона Сангога қарши урушдан олдин қурилган биринчи синашта катта кемага «Осойиш»

деб от кўйилди. Ўша йили кўшин жангга отланишида Оройишхон бир кема ясадиб, менга тортиқ қилганди. Мана шу сафар келаётганимизда унга тахтасупа ўрнаттирдим. Бу кемага «Оройиш» деб от қўйдик. Султон Жалолиддин тақдим этган кемага каттарок толор ясаптириб, унинг устига яна бир тахтасупа ўрнатишларини буюрдим. Бу кема «Гунжойиш» деб номланди. Яна ҳар қандай иш учун юбориладиган кичик хужрали бир кемачага «Фармойиш» деб ном қўйилди.

Эртаси, жума куни ҳеч қаерга кимирламадик. Муҳаммад Замон мирзонинг иши якунига етди. Бихарга жўнаш ниятида ўрдудан бир-икки курўх узоклашиб тушган эди. Ўша куни келиб мендан жўнаб кетишга рухсат олди.

Бангола лашкаридан икки жосус келиб, Махдуми Олам бошчилигидаги банголийлар Гандак дарёси қирғоғининг йигирма тўрт жойида қисмларга бўлиниб, тупрокқўрғонлар кўтараётганлари ҳақида хабар берди. Ўз оилалари ва қариндош-уруғларини нариги қирғокка олиб ўтмоқчи бўлган Султон Махмуд бошчилигидаги афғонларнинг ўтишларига йўл бермай, ўзларига қўшиб олибдилар. Бу хабар келгач, уруш бўлиш эҳтимоли пайдо бўлди ва биз Муҳаммад Замон мирзонинг кетишини тўхтатдик. Шоҳ Искандар уч-тўрт юз киши билан Бихарга юборилди.

Шанба куни Дуду ва унинг ўғли Жалолхон Бихархоннинг одами келди. Банголий уларни кўз-қовоғидек асрар экан. Мени деб Дуду ва унинг ўғли Банголийдан тамом урушиб, қутулиб чиқиб, дарёдан кечиб ўтиб, Бихар вилоятига етиб бориб, менинг хизматимга кириш учун келаётган эмиш. Шу куни Бангола элчиси Исмоил Митаага: «Бурун битиб юборган уч талабимизга негадир жавоб жуда кечикиб кетди. Агар улар бизга ихлос ва ҳамжихатлик мақомида бўлсалар, тезроқ жавоб битишларини айтиб хат ёзиб юборилсин», деб фармон бердим.

Якшанба оқшоми Турдимухаммад ва Муҳаммадали жанг-жангнинг одами келди.

Шаббон ойининг бешинчисида, чоршанба куни эрталаб бу тарафдан буларнинг қоровули борса, Бихарнинг шикдори шаҳарнинг нариги тарафдаги дарвозасидан қочиб кетибди.

Якшанба куни у кўнимжойдан кўчиб, Арий вилоятига тушдик. Бу жойда эканимизда Харийддан келаётган лашкар юз-юз эллик кема билан Сару билан Гангнинг қўшилиш жойида, Сару дарёсининг нариги қирғоғида ўтирибди, деган хабар келди. Модомики, Банголий билан сулхнома бор

эди. Ҳамиша бундай ишларда қутлуғ бўлгани боис сулҳ ишини илгари су-
рардим. Гарчи беадаблик қилиб, келиб йўлимиз устида ўтирган бўлса ҳам,
аммо доимги қоидага риоя қилиб, Бангола элчиси Исмоил Митаага Мулло
Муҳаммад Музаҳҳибни қўшиб, ўша аввал ҳам айтган уч талабни яна айтиб,
рухсат беришга қарор қилдик.

Душанба куни Бангола элчиси илтифот кўрсатиб келганди, унга кетиш
учун рухсат берганлигимни айтдим. Душманни даф қилиш учун у ёқ-бу ёққа
боришимизга тўғри келади. Аммо сизларга тааллуқли ер ва сувга бундан
зарар ҳам, фойда ҳам бўлмайди. Чунки биз қўйган уч шартимизнинг бири
мана шундай эди: «Ҳарийд лашкарига айтгинки, йўл устини қўйиб, Ҳа-
рийдга келсин. Турклардан бир неча кишини уларга қўшинг ва улар Ҳарийд
халқини ўзларига мойил қиладиган мурожаатлар қилиб, ўз ерларига олиб
кетсинлар. Агар улар кечик бошидан кетмасалар ва бу бўлмағур зиддона
сўзларидан воз кечмасалар, бошига ҳар қандай ёмонлик келса, ўзидан,
қошига ҳар қандай номуносиблик келса, сўзидан кўрсин».

Чоршанба куни Бангола элчиси Исмоил Митаага одатдаги тўндан қий-
дириб, инъомлар қилиб, рухсат берилди.

Пайшанба куни Шайх Жамолни Дуду ва унинг ўғли Жалолхон олдига
ўзимизга қаратадиган фармонлар ва иноят сўзлари билан жўнатдим. Ўша
куни Моҳимнинг навқари келди. Боғи Сафодан нарида Волийда улардан
ажралиб жўнаган экан. Хатлар келтирди.

Шанба куни Ироқ элчиси Мурод қўрчи кожар билан кўришдик.

Якшанба куни Мулло Муҳаммад Музаҳҳибга одатий ёдгорликларни
топшириб, рухсат бердик.

Душанба куни Халифа ва яна баъзи бекларни дарёнинг қайси жойидан
ўтиш мумкинлигини кўриб келишлари учун жўнатдим. Чоршанба куни
яна Халифани икки дарё оралиғидаги жойни кўриб келиш учун юборилди.

Жануб тарафга Арий вилояти яқинидаги нилуфарзорни сайр қилиш учун
отландим. Нилуфарзорни томоша қилаётганда Шайх Гуран нилуфарнинг
янги тугилган уруғини олиб келди. Бу уруғлар бир қадар пистага ўхшаб
кетади. Нилуфар жуда яхши бир гул, хиндистонликлар уни – «кавал как-
рий», уруғини – «дўда» деб атайдилар. Менга Сўн дарёси шу ерга яқин, деб
айтдилар. Бориб Сўнни кўриб келдик. Сўн дарёсининг пастида жуда қалин
дарахтлар кўринди. У ерни Манер деб айтдилар. Шайх Шарафуддин Мане-
рийнинг отаси Шайх Яҳёнинг қабри ўша ердадир. Модомики, шунча яқин

келиб қолган эканмиз, Сўндан кечиб ўтиб, Сўндан икки-уч қурўх қуйига тушиб Манерни сайр қилдик. Боғлардан ўтиб, мазорни тавоф қилдик. Сўн қирғоғига келиб, ғусл қилдик, пешин намозини адо қилиб, ўрда томонга йўл олдим.

Отларимиз семиз бўлгани учун бир неча от ортда қолди. Яна бир нечаси чарчаб қолганди. Бир неча кишини қолдириб, толиққан отларни йиғиб, уларни суғориб, дам бериб, қийнамасдан олиб келишларини буюриб фармон бердим. Агар шундай қилмасак, анча отларни йўқотишимиз мумкин эди.

Манердан қайтаётганимизда бир киши Сўннинг қирғоғидан то ўрдугача отининг ҳар қадамини санаб келсин, деб буюрган эдим. Йигирма уч мингу бир юз кадам санабди. Бу одамнинг қирк олти минг икки юз қадами ўн бир ярим қурўхга тенгдир. Манердан Сўнгача ярим қурўхча чиқади. Қайтиш йўлимиз ўн икки қурўх. Боришда у ер-бу ерни томоша қилиб, ўн беш-ўн олти қурўх юриб бордик. Ҳаммаси бўлиб ўша куни ўттиз қурўхга яқин сайр қилдик. Кечанинг биринчи паҳарига олти гарий бўлганида ўрдуга келдик.

Эртаси, пайшанба куни Жўнпурдан Султон Жунайд барлос ва Жўнпурдаги йигитлар келдилар. Кеч қолганлари учун қаҳр билан таъна-маломат қилиб, кўришмадим. Қози Жийани олдимга чақириб, у билан кўришдим. Шу куни турк ва ҳинд амирларини кенгашга чақириб, дарёдан ўтиш борасида тортишдик. Шунга қарор қилдикки, Устод Алиқули тўп ва фаранги зарбзанни Ганг ва Сару дарёлари оралиғидаги тепаликка қуриб, кўп милтиқлилар билан ўша ердан урушни бошлайди. Икки дарё қўшиладиган жойдан бир оз пастроқда Банголийнинг бир фил ва жуда кўп кемалари турадиган оролнинг қаршисида Ганг дарёсининг Биҳар тарафидан Мустафо бутун қурол-аслаҳаларини тўлиқ тайёрлаб, жангга қиради. У билан жуда кўп милтиқлилар ҳам бирга бўлади. Муҳаммад Замон мирзо ва у ерга белгиланган бошқа кишилар Мустафонинг орқасида туриб, унга ёрдамчи қисм сифатида кўмаклашадилар. Устод Алиқули ва Мустафо зарбзан отиш, тўп ўрнатиш, мўлжор кўтариш, ер текислаш ишлари учун белгиланган жуда кўп белчи ва ишчиларга назоратчи қилиб тайинланди. Улар қурол-яроғ ва керакли нарсаларни топиш ва йиғиш билан машғул бўлдилар. Султонлар, амирлар ва хонлар олдинда бориб Ҳалдий кечиги орқали Сару дарёсидан ўтишлари, мўлжор қурилиб битгунича у тарафда тўла қуролланиб, душман устига ташланишлари лозим эди.

Шу пайт Султон Жунайд ва Қози Жийа саккиз курӯх юкорида кечик бор, деб хабар бердилар. Шунга мувофик солчилардан бир-иккитаси Султон Жунайд, Маҳмудхон ва Қози Жийанинг кишиларидан олиб бориб кечикни кўрсинлар, деб тайинланди. Агар ўтиш мумкин бўлса, ўша ердан кечиб ўтилади.

Одамлар орасида Банголий Ҳалдий кечигига ҳам одамларини қўймоқчи экан, деган гап тарқалди. Маҳмудхоннинг Секандарпурдаги шикдоридан: «Ҳалдий кечигида элликтача кема йиғиб, кемачиларга хизмат ҳақи берганман, аммо кемачилар Банголийнинг келиши ҳақидаги гаплардан қаттиқ ваҳимага тушган», – деган хабар келди.

Сару дарёсидан кечик жойини тез топиш жуда зарур бўлганлиги боис, кечик кўришга кетган кишиларни кутиб ўтирмасдан шанба куни бекларни кенгашга чақирдим ва уларга шундай дедим: «Чатурмакда Секандарпурдан Авад ва Баҳрайжагача Сару дарёсининг бирор кечиги йўқ. Бундай қилиб ўтиргунча, катта гуруҳни тайинлаймиз. Улар Ҳалдий кечигидан кемалар билан ўтиб, душман устига бостириб боради. Улар келгунларича, Устод Алиқули ва Мустафо тўп, милтиқ, зарбзан ва фарангий¹ билан жанг қилиб турадилар. Биз ҳам Ганг дарёсидан ўтиб Устод Алиқулига ёрдамчи қисм тайинлаб урушга тўла тайёр бўлиб турамиз. Кечикдан ўтган қисм душманга яқинлашиши билан биз ҳам уруш бошлаб, дарёдан ўтамиз. Муҳаммад Замон мирзо ва Гангнинг Бихар тарафига тайинланган кишилар Мустафо билан бирга урушга кирадилар.

Шундай қарорга келиб, Гангнинг шимолидаги қўшинни тўрт қисмга бўлиб Аскаррий бошчилигида Ҳалдий кечигига юбордик. Бир қисмда Аскаррий ўз навкарлари билан, иккинчи қисмда Султон Жалолоддин Шарқий, яна бир қисмда ўзбек султонлари Қосим Ҳусайн султон, Беҳуб султон, Тонготмиш султон, Маҳмудхон Нухоний Ғозийпурий, Кўкий, Бобо Қашқа, Тўламиш ўзбек, Қурбон Чархий ва Ҳусайнхон бошлиқ Дарёхонийлар бор эди. Тўртинчи қисмга Мусо султон, Султон Жунайд бошчилик қилаётган бўлиб, уларнинг қўл остидаги Жўнпур аскарлари тахминан йигирма минг кишига етарди. Ушбу кечанинг ўзида, якшанба кечаси эди, қўшинни отлантириш учун назоратчилар тайинланди.

Якшанба куни тонгда қўшин Гангдан ўта бошлади. Мен кемага тушиб биринчи посда кечиб ўтдим. Уч паҳар бўлганида кечик кўришга борганлар

¹ *Фарангий* – Европадан келтирилган уруш қуроли.

кийналиб қайтиб келдилар. Ҳеч қандай кечик топилмабди. Улар кемаларни ва биз тайинлаган қисмни йўлда кўрганликларини айтдилар.

Сешанба куни дарёни кечиб ўтган ердан жўнаб, дарё қуйиладиган жойдан бир курўх узокка, жанг майдонига яқин ерга тушдик. Мен ўзим бориб Устод Алиқулининг фарангий ва зарбзан отишини томоша қилдим. Шу куни Устод Алиқули фарангий тоши билан иккита кемани яксон қилиб чўктириб юборди. Мустафо ҳам шу ердан икки кемани синдириб чўктирди. Катта тўпни жанг майдонига элтиб, ерини текислаш учун Мулло Ғуломни назоратчи қилиб тайинладим, бир неча кўрикчи ва чаққон йигитларни унинг ёнига ёрдамга қўйдим. Қайтиб келиб ўрду тўғрисидаги бир оролда маъжун едик. Бу кеча маъжундан кайф бўлиб, кемани чодирга яқин келтириб, кеманинг ўзида ётдим. Кечаси ғалати воқеа юз берди. Кечанинг учинчи посига яқин кемада шовқин-сурон кўтарилди. Менинг хос соқчиларим – ҳар бири кеманинг бир ёғочини олиб, ур-ур деб қичкиради. «Фармойиш» кемаси мен ётган «Осойиш» кемаси ёнида эди. Бир тунги қаровул ўша ерда «Фармойиш» кемасида экан. Уйқудан кўзини очиб қараса, бир киши «Осойиш» кемасига қўли билан осилиб чикмоқчи бўлаётган экан. Қаровул ўзини унинг устига ташлайди; у сувга шўнғиб, чиқаётганида қаровулнинг бошига қилич билан солади; бироз жароҳатлаб, яна сувга қараб қочади. Шовқин шунинг учун кўтарилган экан. Манердан келган тунда ҳам кеманинг яқинида тункаторлардан бир-иккитаси бир неча ҳиндистонликни қувлаб, икки қилич ва битта ханжарини келтиришган эди. Тангри таоло асради.

*Агар тиги олам бижунбад зи жой,
Набуррад раге то нахоҳад Худой.*

(Мазмуни:

*Агар олам тиги ўз жойидан қўзғалса,
Худо хоҳламаса, бирор томирни ҳам қирқмайди.)*

Эртаси, чоршанба куни «Гунжойиш» кемасига тушиб, тошотар жойлашган ерга яқинроқ келдим ва ҳар бир кишини бир ишга тайинладим. Ўғонберди мўғул бошчилигидаги мингтача йигитга дарё бўйлаб бир-икки ёки уч курўх юқорироқдан, қандай бўлмасин, сувдан кечиб ўтишларини тайинлаб жўнатдим. Булар кетаётганларида банголлар йигирма-ўттизтача кемаси билан Аскарый ўрдусининг тўғрисидан чиқадилар. Жуда кўп пиёдалари кемадан чиқиб, тўсатдан хужум бошламоқчи бўлишади. Аммо бизнинг

одамларимиз от солиб уларни қочишга мажбур этадилар. Бир нечтасини кўлга тушириб, бошини кесиб, кўпчилигини отиб ташлаб, етти-саккиз кемани кўлга оладилар. Худди ўша куни Муҳаммад Замон мирзо тарафидан ҳам бир неча банголий кемаси билан сузиб кириб, урушни бошлаб юборади. Муҳаммад Замон мирзо томонидагилар шиддат кўрсатиб, банголийларни қочиради; уларнинг уч кема кишиси сувга ғарк бўлади. Битта кемасини кўлга олиб, хузуримга келтирдилар. Бу урушда Бобо чухра яхши жанг қилиб, жасорат кўрсатди. Муҳаммад султон, Якка Хожа, Юнусали, Ўғонберди ва нариги тарафга кечиб ўтиши бурундан белгиланган жамоага Ўғонберди ва ўзлари кўлга киритган етти-саккиз кемани кечаси қоронғида юқорига тортиб ўтишлари буюрилди.

Ўша куни Аскарыйдан одам келиб, сувдан ҳамма – битта қолмасдан ўтди, эртага тонгда, пайшанба куни барчаси душман устига бостириб боради, деган хабарни айтди. Бу ўтганларга Аскарыйга қўшилиб, душман устига юришлари ҳақида фармон берилди. Пешин намози чоғи Устод қошидан одам келиб, тош тайёр бўлибди, қандай фармон бўлади, деб сўради. Бу тошни отсин ва мен боргунимча яна бир тошни тайёр қилсин, деб фармон бердим.

Аср намози пайти кичкина Банголий кемага тушиб, мўлжор кўтарилган ерга бордим. Устод бир марта катта тош отди, кейин яна бир неча бор фарангий отди. Банголийларнинг оташбозликда шуҳрати бор эди, бу сафар яхшилаб синадик, улар бир ерни мўлжаллаб эмас, балки ҳар томонга ҳар хил усулда отадилар.

Шу куни аср намози чоғи бир неча кемани Сару дарёси бўйлаб душман қаршисидан юқорига тортиб ўтишларини буюрдик. Кема тортувчи кишилар кўркмасдан ва ёпинмасдан бир неча кемани тортиб ўтказдилар. Эсонтемур султон, Тўхтабўға султон, Бобо султон, Оройишхон ва Шайх Гуранга бу кемалар ўтган ерда туриб, кемаларни муҳофаза қилишлари тайинланди.

У ердан қайтиб, биринчи посда ўрдуга келдим. Ярим кечага яқин юқорига кема тортаётганлардан тайинланган қисм олдинга ўтди, деган хабар келди. Кемаларни тортиб бораётганимизда, банголийлар бизни пайқаб қолиб, биз билан жангга киришдилар. Бир кемачининг оёғига тош тегиб, оёғи синди, ўта олмадик.

Пайшанба куни тонгда мўлжордагилардан юқорига жўнатилган кемаларнинг ҳаммаси етиб келди, деган хабар келди. Душман отлиқларининг барчаси отланиб, бизнинг ҳаракатдаги қисмимизга қарши юриш бошлади.

Мен ҳам зудлик билан отланиб, кеча окшом ўтказилган кемалар устига етиб келдим. Муҳаммад султон мирзо бошчилигида ўтишга қарор қилган кишилар тўхтамай ўтиб, Аскаррийга қўшилсин, деб чопар юборилди. Мана шу кемалар тепасида бўлган Эсонтемур султон билан Тўхтабўға султонга тезроқ ўтишни бошласинлар, деб буйруқ бердим. Бобо султон белгиланган ерга келмаётганди. Дарҳол Эсонтемур султон бир кемада ўттиз-қирктача навқари билан отларини кема ёнига олиб, ёлидан ушлаб суздириб ўтдилар. Буларнинг ортидан яна бир кема сузиб ўтди.

Буларнинг дарёдан ўтаётганини кўриб банголийларнинг жуда кўп пиёда-си буларга қараб юрди. Эсонтемур султоннинг етти-саккиз навқари отланиб, бу пиёдаларнинг қаршисига бориб, султон отлангунича, уларни жангга тортиб, ўқ отишиб, султон турган томонга тортдилар. Бунгача Эсонтемур султон ҳам отланди. Иккинчи кема ҳам кечиб ўтди. Султон ўттиз-ўттиз беш отлик билан жуда кўп пиёданинг устига бостириб, уларни қочишга мажбур қилди. Жуда яхши иш кўрсатди. У чакқонлик билан, кўркмасдан, ҳаммадан бурун дарёни кечиб ўтди. Иккинчиси шуки, кўп пиёданинг устига оз одами билан бостириб бориб, уларни қочишга мажбур қилди. Тўхтабўға султон ҳам дарёдан кечиб ўтди. Кемалар олдинма-кейин дарёдан кечиб ўта бошладилар. Лоҳўрлик ва ҳиндистонликлар ҳам ҳар томондан – бири ёғочга таяниб, бошқаси – даста (бир боғ) камиш ёрдамида дарёдан кечиб ўтишга киришдилар.

Бу аҳволни кўрган мўлжор тўғрисидаги жуда кўп банголийлар кемалари билан дарёнинг қуйи тарафига қоча бошладилар.

Дарвеш Муҳаммад сорбон, Дўст эшикоға ва яна баъзи йигитлар мўлжор тўғрисида ўтдилар. Султонларга отлик одам юбориб, дарёдан кечиб ўтганларни яхшилаб йиғинг ва қаршида турган қисмга яқинлашинг ва уларни айланиб ўтиб, душман билан жангга кириб, – деб буйруқ бердим. Султонлар ўтганларни ўзларига қўшиб, уч-тўрт қисм бўлиб, душманга ташландилар.

Булар яқинлашганда душман пиёдаларини олдинга солиб, сафини бузмай кела бошлади.

Аскаррий билан бирга белгиланган қисмдан Кўкий аскарлари уларга яқинлашади. У тарафдан Кўкий, бу тарафдан султонлар етиб бориб, душман билан жанг бошлайдилар. Душманни отидан қулатиб, бошқа отликларини ортга қайтишга мажбур қиладилар. Басант Рав исмли обрў-

эйтиборли кофирни Кўкий ва унинг одамлари отдан кулатиб, бошини кесадилар. Унинг ўн-ўн беш жангчиси Кўкийнинг жангчилари устига бостириб келади ва булар шу замониёк уларни чошиб ташлайди. Тўхтабўга султон душманнинг каршисидан бориб, жуда яхши қилич солади. Мўғул Абдуваххоб ва унинг укаси ҳам яхши қиличбозлик қилдилар. Шундай бўла туриб, Мўғул сузишни билмасди, дарёдан зирхи билан отнинг ёлини ушлаб кечиб ўтарди.

Менинг кемаларим орқада қолган эди. Уларни олиб келиш учун одам юбордим. «Фармойиш» кемаси илгарирок келди. «Фармойиш»га чиқиб банголийларнинг ерларини сайр қилиб, «Гунжойиш» кемасига тушиб, юқорида кечик бор-йўқлигини сўрадим.

Мирмухаммад жолабон Сару дарёсининг юқорисида ўтадиган яхши жой бор, деб маълум қилди. У айтган ердан лашкар кечиб ўтаверсин, деган фармон бўлди.

Мухаммад султон мирзо бошчилигидаги кишиларга дарёдан ўтишга буйруқ берилган эди. Сувдан ўтаётганда Яккахожанинг кемаси чўкиб кетиб, Яккахожа Тангри раҳматига борди. Унинг навқар ва вилоятларини укаси Қосимхожага иноят қилдим.

Пешин намози чоғи ғусл қилаётган пайтим султонлар келишди. Уларни мақтаб, келганларини маъқуллаб, иноят ва шафқатимдан умидвор қилдим. Ўша пайти Аскарый ҳам келиб қолди. Аскарый биринчи марта бундай ишларда қатнашаётган эди. Унинг хулқи келажаги учун яхши аломат бўлди. Ўша оқшом хали ўрдудан кўчиб кетмаётганимиз боис бир оролда «Гунжойиш» кемасида ухладим.

Жума куни Сару дарёсининг шимол тарафида Харидга тегишли Нирхун вилоятидаги Кундаба деган қишлоқда тўхтадик.

Якшанба куни Кўкийни одамлари билан Ҳожипурга хабар олиб келиш учун юбордик. Шохмухаммад Маъруф ўтган йили келганида унга катта эйтибор қилиб, Саран вилоятини берган эдим, жуда кўп яхши ишлар қилди. Отаси – Маъруф билан икки марта уруш қилиб, уни енгди ва асир қилиб олди. Султон Махмуд хийла билан Бихарни эгаллаганида, Бибан билан Шайх Боязид унга қарши борганларида, Шохмухаммад ҳеч нима қилолмай, уларга қўшилди. Ўша пайтда ҳам бир неча марта хабарлар келганди. Халқ орасида ҳам у ҳақда бўлмағур гап-сўзлар юрарди. Аскарый Ҳалдий кечигидан ўтган захоти Шохмухаммад ўз одамлари билан келди. Аскарый билан

учрашиб, банголийлар устига бирга борди. Ўша жойда эканимизда келиб, илтифот кўрсатди.

Ўша кунлари Шайх Боязид ва Бибандан, уларнинг Сару дарёсидан ўтиш ниятида эканлиги ҳақида кетма-кет хабарлар келарди.

Шу пайтда Санбалдан кизик хабар келди: Али Юсуф Санбалда туриб, у ерни жуда яхши идора қилиб, тартиб ва интизом ўрнатган эди. Ўзи ва дўстидек бўлиб қолган табиби бир куннинг ўзида Тангри раҳматига борибди. Санбални бошқариш учун Абдуллони юборишга қарор қилдик. Рамазон ойининг бешинчисида, жума куни Абдуллога у ерга кетиш учун рухсат берилди. Ўша кунлари Чинтемур султондан ҳам хабарлар келди. Белгиланган бекларнинг кўпчилиги Кобулдан менинг қариндошларим келаётганлиги боис султонга қўшила олмаётган эканлар. Муҳаммадий ва яна баъзилар султон билан юз қурўхча жойга жадал бориб, Балучни босибдилар. Абдуллодан Чинтемур султонга, Султон Муҳаммад дўлдой, Муҳаммадий ва у ердаги айрим бек ва йигитларга Чинтемур султон билан Ограда йиғилиб, тайёр бўлиб туришларини тайинлаб фармон юбордим. Душман қайси тарафдан келса, ўша томонга отлансинлар.

Ойнинг саккизинчисида, душанба куни Дарёхоннинг набираси Жалолхон, унинг олдида Шайх Жамолий борган эди, ўзининг обрў-эътиборли амирлари билан ҳузуримга келиб илтифот кўрсатди. Ўша куннинг ўзида Яхё Нухоний, аввалроқ укасини юбориб қуллигини изҳор қилган эди, унга бошқариш ишлари учун фармон ҳам юборган эдим, келиб хизматимга кирди. Модомики, етти-саккиз минг нуҳоний ва афғон умидвор бўлиб келган экан, уларни ноумид қилишни истамай, Бихардан подшоҳ хазинасига тушадиган бир қарўр даромадни ажратиб, эллик лакни Маҳмудхон Нуҳонийга иноят қилиб, қолганини мана шу Жалолхонга бердим. У бир қарўр солиқ тўлашга рози бўлди. Бу пулларни йиғиб олиш учун Ғулом ясовул юборилди. Муҳаммад Замон мирзога Жўнпур вилояти берилди.

Пайшанба куни оқшомда Исмоил Митаадан бурунроқ, бизнинг учта шартимизни Халифанинг Ғуломали исмли навқари Шохзода Мунгернинг Абулфатҳ деган навқари билан биргаликда Нусратшоҳга етказган эди, ўша Абулфатҳ билан биргаликда Шохзода Мунгер, Ҳасан Лангар вазир ва Халифанинг хатларини олиб келди. Улар биз айтган учта шартни қабул қилиб, Нусратшоҳ розилиги учун масъулиятни ўз зиммаларига олиб, сулҳ тузишни таклиф этибдилар.

Модомики, бизнинг бу юришимиз исёнкор боғий афгонларни даф килиш мақсадида бўлган экан, бу душманлардан баъзилари бош олиб кетди, баъзилари келиб хизматкорлик ва қулликни қабул қилди, қолган оз қисми Банголийнинг қўлида қолди. Улар учун Банголий жавоб берарди. Бунинг устига пашакаал яқинлашиб қолганди. Биз ҳам Банголийнинг таклифига зикр этилган шартлар билан сулҳ сўзини ёзиб юбордик.

Шанба куни Исмоил Жилвоний, Аловулхон Нухоний, Авлиёхон Ишрокий беш-олтита амир билан келиб, хизматимга тайёр эканликларини билдирдилар. Ўша куни Эсонтемур султон ва Тўхтабўға султонга мукофот қилиб камар шамшир ва камар ханжар, зирхлар ва хильятлар ҳамда чопкир отлар инъом қилдим. Эсонтемур султонга Нарнўл вилоятдан ўттиз олти лак ва Тўхтабўға султонга Шамсобод вилоятдан ўттиз лак иноят қилинди ва таъзим қилдирилди.

Ойнинг ўн бешинчисида, душанба куни Бихар ва Бангола тарафлардан хотиржам бўлиб, Сару дарёси қирғоғи ва Қундаба яқинида жойлашган кўнимжойдан Бибан ва Шайх Боязид харомхўрнинг ёмон ишларини даф қилиш ниятида жўнадик. Орада икки бор тўхтаб, чоршанба куни Секандарпурнинг Чатурмак деган жойидаги Чапура деб аталган кечиги устида тўхтадик. Ўша куннинг ўзидаёқ халқ дарёдан ўта бошлади. У харомхўрларнинг Сару билан Гагардан ўтиб, Лакнавга қараб бораётганликлари ҳақида кетма-кет хабарлар кела бошлади. Улар ўтмоқчи бўлган кечик йўлини тўсиш учун аскарларга турк ва хинд амирларидан Султон Жалолиддин Шарқий, Алихон Фармулий, Турдика, Низомхон Байаний, Тўламиш ўзбак, Қурбон Чархий, Ҳасанхон Дарёхонийни бошлиқ қилиб тайинлаб, пайшанба куни кечқурун рухсат бердим.

Шу окшом тарових намозидан сўнг биринчи посдан беш гарий ўтганида, пашакаал булутлари қайнаб чиқиб, бир замоннинг ичида шундай тўфон бўлиб, каттик шамол кўзғалдики, йикилмаган чодир деярли қолмади. Мен чодир ичида ўтириб ёзаётган эдим, қоғоз ва дафтарни йиғиштиришга ҳам улгурмадим. Чодирни эшиги олдидаги пардаси билан бошимга қулатди. Чодир тепасидаги кигиз бўлак-бўлак бўлиб кетди. Тангри саклади, ҳеч қандай зиён етмади. Китоб ва дафтар жикқа хўл бўлди. Уларни қийинчилик билан йиғиштириб олдилар. Жун шолчага ўраб, кат остига қўйиб, устига гиламларни ёпдик. Бўрон икки гарийдан

сўнг тинди. Йиғма чодирни тиктириб, шам ёқтирдим. Машаққат билан ўт ёкиб, тонггача ухламай, варақ ва дафтарларни қуритиш билан машғул бўлдик.

Пайшанба куни мен дарёдан кечиб ўтдим. Жума куни отга миниб, Хариёд ва Секандарпурни сайр қилдик. Ўша куни Абдулло ва Боки Лакнавнинг олингани хақида ёзган эдилар. Шанба куни Кўкийни одамлари билан бориб Бокийга қўшилишларини тайинлаб олдинроқ жўнатдим. Якшанба куни Султон Жунайд барлос, Ҳасан Халифа, Мулло Опокнинг одамлари ва Мўмин атканинг ака-укаларига бориб, Бокига қўшилишларини ва мен етиб боргунимча қўлларидан келганича унга беҳато хизмат қилишларини тайинлаб рухсат бердим.

Шу куни аср намози пайти Шоҳмуҳаммад Маъруфга махсус сарпо ва яхши от иноят қилиб, рухсат берилди. Ўтган йилги тартиб бўйича Сарандаги хизматлари ҳамда Кандладаги ёйчиларни таъминлаб туриши учун маош иноят қилинди. Шу куни Исмоил Жилвонийга ҳам Сарваар даромадидан етмиш икки лак хизмат хақи тайинлаб, рухсат берилди. Аловулхон Нухоний ва унинг бошчилигида келганларга ҳам Сарваар даромадидан хизмат хақи тайинлаб, рухсат берилди. Улардан ҳар бири ўғлини Ограда менинг доимий хизматимда қолдиради, деган қарорга келдик. «Гунжойиш» ва «Оройиш» кемасини, яна қўлимизга тушган банголий кемаларидан танлаб олинган икки кемани Тирмуҳаний ва Ғозипурга олиб бориш банголийлар зиммасига юкланди. «Осойиш» ва «Фармойиш» кемаларини Сару дарёси бўйлаб юқорига ўрду билан бирга элтсин, деган фармон бўлди.

Бихар ва Сарудан хотиржам бўлиб душанба куни Чатурмукнинг Чўпара кечигидан Сару қирғоқлари бўйлаб Авад томонга кўчдик. Ўн қурўхча йўл юриб Фатҳпурга тегишли Калийра деган қишлоқ ёнида, Сару қирғоғига тушдик. Олдинроқ жўнаганлар адашиб Фатҳпурнинг катта қўлига кетиб қолибдилар. Бир неча кишини яқин ўртадаги одамларни орқага қайтариб келишлари учун жўнатдик. Кичик Хожани қўл ёқасига бориб, у ерга тушган лашкарни эртаси куни ўрдуга олиб келиши учун жўнатдик. Эрталаб у ердан кўчдик. Ярим йўлга етганда «Осойиш» кемасига тушдим. Юқорида жойлашган қароргоҳгача торттириб бордим. Йўлда кетаётганимизда Бокининг ҳузуридан келаётган Шоҳмуҳаммад девонанинг ўғлини Халифа олиб келди. Лакнав хақидаги хабарнинг тўғрилиги тасдиқланди.

Рамазон ойининг ўн учинчисида, шанба куни душман уруш бошлайди. Лекин урушиб ҳеч нима қилолмайдилар. Уруш кетаётган пайтда бирдан

йиғиб қўйилган хас-хашак, капалар ва жар ичига бир йўла ўт кетади, кўрғон ичи тандирдек қизийди. Кўрғон деворлари устида юриб бўлмай қолади ва улар кўрғонни оладилар. Икки-уч кундан сўнг бизнинг қайтганимиз хақидаги хабарни эшитиб, душман Далмудга қараб жўнайди. Ўша куни ҳам ўн қурўхча йўл юриб Секрий вилоятининг Жалесар деган қишлоғи ёнида Сару дарёси ёқасида тўхтадик.

Чоршанба куни отларга дам бериш мақсадида ўша жойда қолдик. Баъзи кишиларнинг айтишларича, Шайх Боязид ва Бибан Гангдан ўтиб, Чунар ва Жуун ерлари орқали ўзларининг сипоҳийлари томонига ўтиш ниятида юрганмиш. Бекларни чақириб кенгашдим. Жўнпур ўрнига Чунарни, яна баъзи вилоятларни олган Муҳаммад Замон мирзо ва Султон Жунайд барлос, Махмудхон Нуҳоний, Қози Жийа ва Тожихон Сарангхоний бориб Чунарда душманнинг йўлини тўссин, деган фикрга қелдик.

Эртасига пайшанба куни тонгда кўчиб, Сару дарёсидан узоклашиб ўн бир қурўх йўл юрдик ва Парсарудан ўтиб, Парсару ёқасига тушдик. Бекларни чорлаб, кенгаш ўтказдим. Эсонтемур султон, Муҳаммад султон мирзо, Тўхтабўга султон, Қосим Ҳусайн султон, Бехўб султон, Музаффар Ҳусайн султон, Қосим хожа, Жаъфар хожа, Зоҳид хожа, Жонибек, Аскаррийга навкарлари билан Кичик хожа, хиндистонлик амирлардан Оламхон Калпий, Малиқдод Караний, Равуй Серванийга лашкардан ажралиб, ўз йигитларини бошлаб Боязид ва Бибаннинг ортидан тезлик билан олдинга – Далмуд тарафга боришларини тайинладим.

Мана шу Парсару дарёсида кечаси таҳорат олаётган эдим, шам ёруғига жуда кўп балиқ тўпланиб сув юзига чиқди. Мен ва ёнимдагилар қўл билан балиқ тутдик.

Жума куни Парсарунинг катта бир ирмоғи бошида тўхтадик. Жуда ингичка дарё экан. Лашкар халқи у ёқдан-бу ёққа тинимсиз юриб, безовта қилмасин деб, сувни юқорисидан бўғдириб, ўнга-ўн қари келадиган ерда таҳорат учун жой қилдирдим. Йигирма еттинчи кечаси шу жойда бўлдик.

Эртаси бу дарёдан узоклашиб, Тўс сувидан ўтиб тушдик. Якшанба куни ҳам шу дарё ёқасида турдик.

Ойнинг йигирма тўққизинчисида, душанба куни мана шу Тўс дарёси қирғоғи манзилимиз эди. Бу оқшом, гарчи, ҳаво унча булутсиз бўлмаса ҳам, бир неча киши ойни кўрди ва қозининг ҳузурида гувоҳлик беришди. Янги ойнинг бошланиши аниқ ҳужжатланди.

Сешанба кунни тонгда ҳайит намозини ўқиб, йўлга тушдик. Ўн курўх йўл юриб, Тайикка бир курўх колганида, Гўйи дарёси кирғоғида тўхтадик. Пешин намозига яқин маъжун едик. Шайх Зайн, Мулло Шихоб ва Хондамирни кошимизга чақириб, мана бу байтни юбордик:

Шайху Мулло Шихобу Хондамир,

Келинг уч-уч, икки-икки, бир-бир.

Дарвеш Муҳаммад ва Юнусали, Абдулло ҳам шу ерда эди. Аср намози вақтида полвонлар кураш тушдилар. Чоршанбани ўша жойда ўтказдик. Тушга яқин маъжун ейилди. Тожихонни Чунардан хайдаб чиқариш учун борган Малик Шаркий шу кунни келди. Ўша кунни полвонлар кураш тушдилар. Аввалроқ келган Паҳлавон Авадий эндигина келган ҳиндистонлик курашчи билан олишиб, уни йикитди. Яхё Нуҳонийга Сарваар еридан ўн беш лаклик даромадни хизмат ҳақи қилиб белгилаб, сарпо кийдириб, рухсат берилди.

Эртасига ўн бир курўх йўл юриб, Гўйи дарёсидан ўтиб, дарё ёқасида тўхтадик. Олдинда кетган султон ва беклардан уларнинг Далмудга етиб борганлари, бироқ ҳали Ганг дарёсидан ўтмаганликлари ҳақида хабар келди. Мен аччиғланиб, уларга Ганг дарёсидан тезда ўтиб душман ортидан боринг, Жуундан ҳам ўтиб Оламхонни ўзингизга қўшинг ва душман билан жангга киришга ҳаракат килинг, деган фармон юбордим.

Ушбу дарё ёқасидан жўнаб, икки жойда тўхтаб, Далмудга етиб келдик. Қўшиннинг катта қисми ўша куннинг ўзидаёқ Ганг дарёсидан кечиб ўтдилар. Ўрдуни нариги кирғоққа ўтказгач, кечикдан қуйидаги оролда маъжун ейилди. Аскарлар Жонолигон тарафдан сувдан ўтиб, бир кун туриб қолди. Боқи Тошкандий Аваднинг лашкари билан келиб хизматимга кирди.

Ганг дарёсидан бир манзил узоқлашиб, Кўраранинг яқинида Аринд дарёси ёқасида тушдик. Далмуддан Курарагача йигирма икки курўх йўл экан.

Пайшанба кунни у жойдан тонгда кўзғалиб, Одампури вилояти қаршисида тўхтадик. Душман ортидан дарёдан кечиб ўтиш ниятида олдинроқ жолабонлардан бир-икки кишини бор кемаларни олиб келиш учун Калпийга юборгандик. Биз тўхтаган кунни кечқурун бир неча кема келди. Дарёдан ўтиш учун кечик ҳам топилди. Қўнимжой жуда чанг бўлгани боис фақат оролда бўлардим. Неча кун ўша ерда турган бўлсак, кеча-кундуз фақат оролда турардим. Душмандан ишонарли бирор хабар келмагани учун Боқи

шиғовулни Аваддаги йигитлар билан сув кечтириб, душмандан хабар топиб келиш учун юборилди.

Эртаси жума куни аср намози пайти Бокибекнинг навкари келди. Шайх Боязид ва Бибаннинг қаровулини тор-мор қилиб, Муборақхон Жилвоний деган довурак йигитини ва яна бир неча кишисини ўлдириб, бир неча бош ҳамда битта тирик одамани юборибди. Кейинги куни эрталаб Боки билан бирга кетган Шоххусайн бахши қайтиб келди. У қаровулни тор-мор қилганларни ҳамда бўлиб ўтган воқеаларни батафсил сўзлаб берди. Шу куни кечкурун, ойнанинг ўн учинчисида, якшанба кечаси Жуун дарёси суви шундай кўтарилдики, эрталаб ушбу оролни яхшигина сув босди. Мен бошқа оролга, дарёдан бир ўк отими пастроқдаги оролга ўтиб, чодир тикиб ўтирдим.

Душанба куни илгари кетган бек ва султонлар олдидан Жалол Тошкандий келди. Илғорнинг хабарини эшитиб, Шайх Боязид ва Бибан Маҳўба вилоятидан қочибдилар.

Пашакаал бошланган, лашкар эса беш-олти ойдан буён сафарда эди. Лашкарнинг от-улови хароб бўлганди. Шу боис илгари кетган султон ва бекларга Огра ва ўша атрофдан янги кучли илғор келгунича, борган жойингизда тўхтаб туринг, деган фармон берилди.

Шу куни аср намози пайти Боки шиғовулга ва Аваддан келган лашкарга рухсат берилди. Лашкар Сару дарёсидан кечиб ўтаётганида қайтиб келиб хизматимга кирган Маъруф Фармулийнинг ўғли Мусога Амруҳардан ўттиз лаклик даромади бор вилоятни хизмат маоши қилиб тайинлаб, махсус бош-оёқ кийим ва эгарли от совға қилиб, Амруҳарга кетишга рухсат берилди.

Бу томонлардан хотиржам бўлиб, сешанба куни кечаси учинчи посдан кейинги биринчи гарийда тезлик билан Ограга йўл олдик. Эртасига ўн олти курўх йўл юриб, тушга яқин Калпийга қарашли Билавар деган вилоятда тушланиб, отга арпа бериб, намозшом пайтида у ердан жўнаб кетдик. Бу кеча ўн уч курўх юриб, учинчи посда Калпий вилоятларидан Сўгандпурга тушдик. Баҳодирхон Сервонийнинг мақбарасига кириб ухладик. Бомдод намозини ўша ерда ўтаб, йўлга тушдик. Ўн олти курўх юриб, туш пайти Итаъвага етиб келдик. Маҳдий Хожа қаршимизга чиқиб кутиб олди. Кечанинг биринчи посидан кейин у ердан жўнаб кетдик. Йўлда бир муддат ухлаб, ўн олти курўх йўл босиб, туш чоғи Раприйнинг Фатхпурида тўхтадик. Эртаси куни пешин намози пайти Фатхпурдан жўнаб, ўн олти курўх йўл юриб, кечанинг иккинчи посидан Оградаги «Ҳашт биҳишт» боғига тушдик.

Эртаси – жума куни Муҳаммад бахши ва яна баъзи кишилар келиб илтифот кўрсатишди. Пешин намозига яқин Жуундан ўтиб, Хожа Абдулҳакка илтифот қилиб, қалъага бориб аммабегимларни кўрдим.

Балхлик бир дехконни қовун экиш учун қўйгандим. Бир неча қовун саклаб қўйган экан, олиб келди. Анча яхши қовунлар етилибди. Бир-икки туп токни «Ҳашт биҳишт» боғига эктиргандим, у ҳам яхши узумлар солибди. Шайх Гуран ҳам бир сават узум юборган экан, узумлари ёмон эмасди. Ҳиндистонда бундай қовун ва узум етилишидан жуда хурсанд бўлдим.

Якшанба кечаси иккинчи посдан ўтган эди ҳамки, Моҳим келди. Биз лашкар томонга жумод ул-аввал ойининг ўнинчисида отлангандик. Ғалати тасодиф содир бўлибди. Улар ҳам Кобулдан ўша куни йўлга чиқишган экан. Зулқаъда ойининг аввалида, пайшанба куни катта девонхонада йиғилиш ўтказилаётганида Ҳумоюн ва Моҳимнинг тортиқларини келтирдилар. Шу куни Мағфур девоннинг бир навқарига юз эллик қаҳара (юк ташувчи, ишчи) бериб, қовун, узум ва мевалар келтириш учун Кобулга юбордик.

Ойнинг учинчисида, шанба куни Кобулдан қарвонбоши бўлиб келган Ҳиндубекни Али Юсуфнинг ўлими боис Санбалга юборган эканлар, келиб менга мулозамат қилди. Ҳисомиддин Али Халифа ҳам Алвардан шу куни келиб, мулозамат қилди.

Эртаси, якшанба куни Али Юсуфнинг вафоти боис Тирмуҳанийдан Санбалга юборилган Абдулло келди.

Кобулдан келган кишилардан эшитдикки, Шайх Шариф Қорабоғий Абдулазизнинг ифвогарлиги ёки ўзига тарафдорлиги боис қилмаган зулм ва ўтмаган бидъатларни бизга нисбат бериб, даъво хатлари битибди, унинг остига Лоҳўр имомларининг номларини ёзиб ҳамда уларга куч билан имзо чектириб, аризанинг нусхаларини шаҳарларга тарқатиб, жанжал қилиш ниятида юрганмиш. Абдулазиз бундан ташқари, менинг бир қанча ҳукмларимга кулоқ солмай, ҳар хил номуносиб гаплар айтиб, кераксиз ишлар қилиб юрди. Шу боис, ойнинг ўн биринчисида, якшанба куни Қанбарали арғунни Шайх Шарифни, Лоҳўр имомларини югурдаклари билан ҳамда Абдулазизни ҳузуримизга олиб келишни тайинлаб жўнатдик.

Ойнинг ўн бешинчисида, пайшанба куни Тижарадан Чинтемур султон келиб, илтифот кўрсатди. Ўша куни пахлавон Содик билан Улуғ Авадий куштигир кураш тушдилар. Содик жуда қийналиб, ярим-ёрти йиқитди. Жуда каттиқ курашишига тўғри келди.

Ойнинг ўн тўққизинчисида, душанба куни қизилбошлар элчиси Мурод кўрчига қимматбаҳо тошлар қадалган камар ханжар ва муносиб тўн кийдириб, икки лак танга иноят қилиб, кетишига рухсат берилди.

Ўша кунлари Сайид Машҳадий Гвалийардан келиб, Раҳимдоднинг душманлик ишларини кўзгаётганини хабар қилди. У ерга Халифанинг навкари Шохмуҳаммад муҳрдорни кўп насиҳатомуз сўзлар битиб жўнатдик. Шохмуҳаммад бориб, бир неча кундан кейин ўзи билан бирга Раҳимдоднинг ўғлини келтирди. Ўғли келган бўлса ҳам Раҳимдоднинг келиш нияти йўқ эди. Унинг кўркувини тарқатиш мақсадида зулҳижжа ойининг бешинчисида, сешанба куни Нурбекни Гвалийарга юбордик. Бир неча кундан кейин Нурбек келиб, Раҳимдоднинг ялиниб-ёлворганини айтди. Унинг муддаосидагидек фармонлар битиб юборилаётган бир пайтда унинг бир навкари келиб: «Мени ўғлини олиб қочишга юборди, бу ерга келиш унинг хаёлида ҳам йўқ», деди. Бу хабарни эшитиб, дархол Гвалийарга отланмоқчи бўлдик. Аммо Халифа менга яна бир бор Раҳимдодга насиҳатомиз хат ёзиб юборай, шоядки, у тўғри йўлга ўтса, деб айтди. Бу ишни бажариш учун Шихобиддин Хусрав юборилди.

Мазкур ойнинг еттинчисида, пайшанба куни Итаъвадан Маҳдий хожа келди. Ҳайит куни Ҳиндубекка махсус бош-оёқ кийим, қимматбаҳо тошлар қадалган камар шамшир ва яхши от иноят қилинди. Туркманлар орасида Чиғатой номи билан машҳур Ҳасаналига бош-оёқ сарпо, қимматбаҳо тошлар қадалган камар ханжар ва етти лаклик даромади бор вилоят иноят бўлди.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ (1529) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Муҳаррам ойининг ўн учинчисида, сешанба куни Шихобиддин Хусрав билан Шайх Муҳаммад Ғавс Гвалийардан Раҳимдоднинг гуноҳларини сўраб келди. Дарвешваш ва азиз инсон эди. Раҳимдоднинг гуноҳини у кишига бағишлаб, Шайх Гуран билан Нурбек Гвалийарга юборилди. Гвалийарни буларга топшириб...

... Буларни кўмакка юбордик. Кейин Муҳаммадали жанг-жанг жўнатилди. Илгари бориши тайинланган Мулло Муҳибали аскарлари етиб боргунича, Абдулазиз уларни жойидан қувлаб, байроғини олиб, Мулло Неъмат, Мулло Довуд, Мулло Опоқнинг укаси ва яна бир неча кишини

қўлга тушириб, шахид килибди. Булар етиб боришгач, Муҳибалининг тоғаси Зоҳир Табарий бостириб бориб жанг қилади, лекин унга ёрдам етиб бормайди, Зоҳирни ўша ердаёқ қўлга оладилар, Муҳибали ҳам уруш пайти отдан йикилади. Болту ён тарафдан кириб, Муҳибалини олиб чиқади. Бир курўхгача буларнинг ортидан қувиб келадилар. Муҳаммадали жанг-жангнинг қораси кўрингач, тўхтайдилар. Бизга душманнинг одамлари яқин келиб қолди, деган хабарлар кетма-кет кела бошлади. Жиба (совут) кийиб, отларга кежим солиб, қуролланиб жангга отландик. Аробаларни тортиб келишларини буюрдим. Бир курўх йўл босдик. Душман одамлари орқага қайтган экан.

Дарёйи Хўрд каттагина кўл эди. Сувнинг ташвишини қилиб шу ерда тўхтадик. Аробаларни олдинга истехком қилиб, занжирлар билан уларнинг гир атрофини боғлаб чиқдик. Рона Санго бенихоя кўп жангчилари ва қўшини билан олдинга юриш бошлади. Ҳиндистон одатига кўра, юз мингни бир лак ва юз лакни бир карўр деб айтадилар. Унинг жангчилари ва лашкари икки мингга, вилояти ўн карўрга етган эдики, унга бир лак отлик жойлашиб, яшаши мумкин эди. Ҳеч бир урушда унга ёрдам қилмаган, итоат этмаган ва ваъдалашмаган бош ва бошлиқлар унга қўшилиб, унинг ҳукму фармонларини бажара бошладилар.

Унинг лашкари тафсилоти мана бундай: Раай Синг ва Сарангпур ҳукуматининг эгаси Салоҳиддинда ўттиз минг отликқа етадиган ер ва сув бор эди. Равал Удай Синг Багарий ўн икки минг отликқа эга эди. Меватнинг ҳокимлиги қўлида бўлган Ҳасанхон Меватийнинг ўн икки минг, Баҳодир Ҳамлойдарийнинг тўрт минг ва Сатравий Кейчийнинг олти минг, Жармал Парам Дэв ва Меват ҳокимининг тўрт минг ва Бир Синг Дэв Чавҳаннинг тўрт минг отликқа етадиган ер-суви бор эди. Султон Искандарнинг ўғли Маҳмудхоннинг, гарчи вилояти бўлмаса ҳам, сардорликни ҳавас қилиб, ўн икки минг отлик лашкарни сақларди. Булар ҳисоблаб чиқилса, душман икки минг лак кишига етиб қолади.

Душманнинг келишини сезиб, ўз қароримизни қабул қилиб аскарларни шундай сафладик. Марказга подшоҳ ҳузуридаги хос отлик аскарлар қўйилди, марказнинг ўнг қанотига Чинтемур султон, Мирзо Сулаймон, Хожа Дўстхованд, Юнусали, Шохмансур барлос, Дарвеш Муҳаммад сорбон, Абдулло китобдор ва Дўст эшикоғани бошқа амирлар билан қўйишга қарор қилдик. Чап қанотига султон Баҳовуддин Баҳлул Лўдийнинг ўғли

Аловуддин, Шайх Зайн Хавофий, Низомиддин Али халифанинг ўғли Амир Муҳибали, Кўчбекнинг укаси Турдибек, Кўчбекнинг ўғли Шерафган ҳамда Оройишхон, Хожа Ҳусайн ва бошқа кишиларимизни сафладик. Ўнг қанотга ўзимиз туриб, Ҳиндистон амирларидан Хонихонон Диловархон, Маликдод Караний ва Шайх Гуран каби кишиларни хизматимизда ушлаб турдик. Ўнг қанотга яна Қосим Ҳусайн Султон, Аҳмад Юсуф ўғлокчи, Ҳиндубек кавчин, Хисрав кўкалдош, Қивомбек, Ўрдушоҳ, Вали хозин, Қароқўзи ва Марқули Сийистоний ва Хожа Пахлавон Бадахший ва Абдушукур ҳамда Малик Қосим Бобо Қашка, унинг укаси, бошқа мўғул баҳодирлари билан тайинланди. Уларнинг ортидан Мирҳама, Муҳаммадий кўкалдош, Хожаги Асад бир неча йигит билан мўлжалланди. Чап қанотнинг ўнг қўли белгиси қилиб Махдий хожа, Муҳаммад Султон мирзо, Махдий Султоннинг ўғли Одил Султон, Абдулазиз мирохур ва Муҳаммадали жанг-жанг, Қутлукқадам қаровул, Шоҳхусайн Ёракий, Жонибек атка ва Ҳиндистон амирларидан Султон Аловуддиннинг ўғиллари Жалолхон ва Камолхон ҳамда Алихон, Шайхзода Фармулий, Низомхон Байана, Мўмин атка, Рустам туркман саройдаги хос амалдорлари билан, бошқа баҳодирлар, ғозийлар ихлос билан сафланиб, урушга бел боғладилар.

Низомиддин Али Халифага Рум ғазоти тартибида лашкарларимиз олдида борадиган милтиқчилар ва раъдандозларни¹ пана қилиш учун аробаларни келтириб занжир билан боғлашларини буюрдик. Султон Муҳаммад баҳшига яқинимизда туриш буюрилди. Зарур иш чиқиб қолганда унга буюришимизни, у эса ясовуллар ва товачиларга айтиши, улар эса бошлиқларига етказишини тайинладик. Лашкарнинг юриши тартибга солингач, бошлиқлар ўз қўли остидаги аскарлари билан бориб, жой-жойларига турдилар. Ундан кейин биз буйрук бўлмагунича ўрнидан бирор киши қўзғалмасин ва то рухсат бермагуниimizча майдонга кириб жанг бошламасин, деб фармон бердик.

Куннинг биринчи поси ўтиши билан чап ва ўнг қанотларда шундай уруш бўлдики, гўё заминни зилзила ва замонни тўполон босди. Душман бизнинг ўнг қанотимиздан кириб келиб, Хисрав кўкалдош ва Малик Қосим Бобо Қашкага қарши ҳужумга ўтди. Чинтемур султонга уларга кўмак бериш учун етиб бориш буюрилди. У жасорат кўрсатиб, душманни қувиб, кўрикчилари

¹ Раъдандоз – олов отадиган қуролни бошқарувчи.

сафини бузиб, уларни марказ кўшини яқинига суриб бориб кўйди ва бу ғалабанинг мукофотини унинг номи билан атадик. Мустафо Румийга аробаларни марказдан олдинроққа элтиш буюрилди. Милтиқ ва зарбзан билан душман лашкарини тўхтовсиз ўққа тутдиларки, баҳодирларнинг кўнгиллари ёришди. Душмандан жуда кўпчилигининг танаси ер билан битта бўлди – уларни фано ели олиб кетди.

Лекин воқеа шундай бўлган эдики, Рона Сангонинг лашкари саф-саф бўлиб келаверарди. Мен ҳам одамларимдан яхшиларини териб-териб олиб бир-бирининг ортидан ёрдамга юборардим. Дастлаб Қосим Ҳусайн султон, Аҳмад Юнус ва Қивомбекка фармон бердим. Ундан кейин Ҳиндубек кавчинга фармон бердим. Сўнгра Муҳаммад кўкалдош ва Хожаги Асадга ҳукм қилдим. Ундан сўнг Юнусали, Шох Мансур барлос ва Абдулло китобдор, уларнинг ортидан Дўст эшиккоға ва Муҳаммад Халил ахтабеги кўмакка юборилди. Душманнинг ўнг қанотидаги аскарлари бизнинг жавонғорга хужум қилди ва ҳар сафар бизнинг ихлоси баланд ғозийларимиз душманнинг бир тўдасини ўқ ёмғири билан ерга санчарди. Қолган қисмини эса қилич ва ханжар чакмоғи билан тўппа-тўғри жаҳаннамга равона қиларди. Мўмин атка, Рустам туркман, Мулло Маҳмуд, Али атка, Муҳаммад султон мирзо, Одил султон, Абдулазиз мирохўр, Қутлуккадам қаровул, Муҳаммадали жанг-жанг ва Шохҳусайн Ёракий мўғул ғончи қўл билан урушга тушиб, бир жойда қаттиқ олишдилар. Хожа Ҳасан девон девонийлар (маҳкамадагилар) билан кўмакка кетди. Барча баҳодирлар жон олиб жон бериб курашиб, душмандан қасос олдилар. Чунки душманнинг кўплигидан уруш узоқ чўзилди. Хос хизматкорлар аробалар ортида худди занжирдаги шердек туришарди. Уларга марказнинг ўнг ва чап тарафларидан милтиқчиларни ўртага олиб жанг қилишларини буюрдим. Бу йигитлар худди занжирни ғажиб, узиб чиққан шердек ўз бошига тушганини кўриб, ўзларини кофирлар тўдасига уриб, қўлларидан нимаики келса, қилдилар. Нодир ул-аср Алиқули қўли остидагилар билан марказ олдида турди, унинг одамлари милтиқ, зарбзан ва тош отиш билан банд эдилар.

Қарасак, душманнинг енгилиши анча чўзилди. Марказдаги аробаларнинг олдинроққа юришига буйруқ бердик. Ўзимиз ҳам унинг ортидан юрдик. Қўриқчиларим ўнг ва сўл тарафдан ўнг ва чап қанотларга қараб, олдинга интилиб, душманга ҳамла қилдилар. Шундай уруш-жанг бўлдики, бизнинг ўнг ва чап томонлардаги кўшинимиз душманнинг ўнг ва чап тарафларидаги

кўшинини суриб бориб, бир жойда тўхтаб урушдилар. Душман кўлидан ҳеч иш келмай, ҳаёт ипларини куйдуриб, бизнинг ўнг ва чап қанотдаги жангчиларимизга хужум қилиб, ўзларига жуда яқинлаштирдилар. Оёғимизда мустаҳкам турганимиз учун душманнинг туришга мажоли қолмай, беихтиёр қоча бошлади. Кўпчилиги ўша майдонда жон бериб, жаҳаннамга равона бўлди. Қолган оз қисми саросимага тушиб, қум саҳросига қочди. Ҳасанхон Меватийга ўқ тегиб, фано гардига айланди. Ғанимнинг Равал Удай Синг, Маникчанд Чавҳан, Раай Чандарбан, Дилпат Раай, Кангар ва Карамсинг каби бошлиқлари йўқлик йўлининг ғубори бўлдилар. Бир неча минг киши аскарларимиз отлари туёғи остида поймол бўлди. Муҳаммад кўкалдош, Абдулазиз мирохур, Оламхон ва яна бир неча амирларга Рона Сангонинг ортидан таъқиб қилиб бориш буюрилди. Менинг ўзим ҳам бир неча қурўх қувлаб бордим, Рона Сангонинг бошига қоронғи кун тушди.

То шу кеча киргунича, душмандан хотиржам бўлиб, мақсадимизга етиб қайтдик. Бир неча соатдан кейин манзилга етиб бордик. Такдирда бўлмагани учунми, у кофирни қўлга туширолмадик. Ортидан юборилган кишилар ғайрат қилмабдилар. Буларга ишониб ўтирмай, ўзимиз таъқиб қилишимиз керак эди, деб пушаймон бўлдик. Фозил билимли кишиларимиздан Шайх Зайниддин бу ғалабага «подшоҳи ислом» деган таърихни топди. Кобулдан Мир Гису ҳам шу таърихни битиб юборибди. Илгариги мана шундай ғалабаларимиздан бири Дипалпур фатҳига икки киши «васъати раби ул-аввал» деган таърихни топди.

Бу фатҳ мана шундай қўлга киргач, Рона Сангонинг ортидан вилоятига таъқиб қилиб боришга сабаб йўқ эди. Лашкарни тўхтатиб, Меватни забт этишга ҳиммат қилдик. Муҳаммадали жанг-жанг, Шайх Гуран ва Абдумалик кўрчини жуда кўп одам билан Илёсхоннинг устига юбордик. У икки дарё орасида бош кўтариб, Кўйил шаҳарчасини жанг қилиб эгаллаганди. Кўйил шаҳарчасининг ҳокими Кичик Алини ушлаб, банди қилиб қўйган экан. Биз жўнатган қўшин етиб борганида дош беролмай, қочибди. Бир неча кундан кейин Ограга етиб бордик. У ерга киришимиз билан бу бахтиқарони боғлаб, чирмаб олиб келдилар. Жазосини олди.

Ундан кейин Меват тарафларга бориш керак, деган фикрга келдик. Ражаб ойининг олтинчисида, чоршанба куни Меват ҳокимлиги жойлашган Алварга бордик. Унинг хазинасини осонлик билан қўлга киритдик. Бу вилоят ҳам ҳимоямиздаги мамлакатлар қаторига ўтгач, биз пойтахтга қараб йўл олдик.

Муҳаммад Ҳумоюнга Кобул ва Бадахшонга кетишига рухсат бериб, ўзимиз марказга борадиган бўлдик.

Тўққиз юз ўттиз тўртинчи йили Хон мирзо оламдан ўтди. Бадахшон ҳукуматини кўзимизнинг нури Муҳаммад Ҳумоюнга бериб эдик. Ўша йили ражаб ойининг тўққизинчисида Муҳаммад Ҳумоюнга ўша мамлакатга боришга рухсат берилди. Шу пайтлари Бибан афғон бош кўтарган эди. Қосим Ҳусайн султон, Муҳаммад Қосим Бобо Қашқа, Абдулламуҳаммад найзадор, Ҳусайнхон ҳамда Ҳиндистон амирларидан Алихон Фармулий, Маликдод Караний, Татархон ва Хонижахонни Муҳаммад султон мирзога йўлдош қилиб юбордик. У бадбахт қўшин тайинланганини эшитиб, бошини қўлига олиб дунёдан чиқиб кетади.

Ўзимиз ўша йилнинг охирларида Фатхпур ва Барийни айланиб, Ограга келдик. Тўққиз юз ўттиз тўртинчи йили Кўйилни томоша қилишга бордик. У ердан Санбалга овга чиқдик. Кўхистонни сайр қилиб, дорулхилофага келдик. Сафар ойининг йигирма саккизинчисида Фахрижаҳон бегим ва Хадичасултон бегим бола-чакаси билан Кобулдан келдилар. Биз кемага тушиб, уларни кутиб олдик ва вақтни яхши ўтказдик.

Бир оз вақтдан сўнг Чандерий ҳокими Мединий Рав ва Рона лашкар йиғаетган эмиш, деган хабар келди. Бундай хабарлар етиб келиши билан олти-етти минг йигитни Чинтемур султонга йўлдош қилиб Калпий худудидан Чандерийга юборилди.

Жумод ул-аввал ойининг еттинчисида, чоршанба куни Чандерий забт этилди. Унинг таъриhini «дорул-ҳарб» деб топдилар. Чандерий қўлга киргач, уни Султон Носириддиннинг набираси Аҳмадшоҳга инъом қилдик.

Жумод ул-аввал ойининг ўн биринчисида, якшанба куни қайтиб дорулхилофа – пойтахтга кирдик. Ундан илгарироқ Чандерийга борадиган эдик, Рона лашкари билан олдинга юриб бизнинг хизматимиздагилар турган Ирижга келиб, уни қамал қилмоқчи бўлади. Ўша кеча улуғлардан бири унинг тушига кириб қўрқитади. У уйқудан сесканиб уйғониб кетади, уни иситма тута бошлайди. Ўша иситмада лашкарга ортга қайтишни буюради. Йўлда унга ажал ҳамроҳ бўлиб, жаҳаннамга юборгани аён бўлди.

Бизнинг қўшинимиз Бурхонпур дарёсидан ўтаётганда шундай хабар келди: Маъруф, Бибан ва Боязид Қаннўждан қочиб, Ирижга келиб, Шамсобод қалъасини Абулмуҳаммад найзабоздан куч билан тортиб олибдилар. Шу боис жиловни ўша тарафга буриб, бир неча йигитни ўзимиздан олдинроқ

юбордик. Бу хабарни эшитганидан сўнг Маъруфнинг ўғли Қаннўждан кочиб қолади. Бибан, Боязид, Маъруф ҳам Гангдан ўтиб Қаннўжнинг тўғрисида Гангнинг кунчиқар томонидан бориб, кечикни тўсиб қўйиш ниятида ўтирадилар.

Тўккиз юз ўттиз бешинчи йили, муҳаррам ойининг учинчисида, жума куни Мирзо Аскарини Мўлтон маслаҳати учун чакиртиргандик, Кобулдан етиб келиб, Гвалийарда илтифот кўрсатди. Ўша куни Рожа Бикрамажит ва Ман Сингнинг иморатларини айланиб, пойтахтга жўнаб кетдик. Ўша ойнинг йигирма бешинчисида, пайшанба куни у ерга кириб бордик.

Раби ул-аввал ойининг ўнинчисида, душанба куни Муҳаммад Ҳумоюндан элчилар келиб, илтифот кўрсатдилар, хат ҳам олиб келдилар. Унда Тангри таоло бизга бир ўғил берган эди, отини Аъмон қўйдик, деб битилганди. Бу исм менга ёқмади. Ундан сўнг турк ва ҳинд амирларини чорлатиб, зиёфат бердик. Бу зиёфатда шарқ тарафдаги вилоятларга ҳокимият ўрнатиш керак, деган маслаҳатни кенгашдик. Мирзо Аскарини оғир лашкар билан олдинда жўнасин. Ганг дарёсининг у тарафидаги амирлар унга йўлдош бўлиб, бу ишга жаҳд қилсинлар. Раби ул-охир ойининг еттинчисида, душанба куни мирзо Аскарини жўнаб кетиши учун руҳсат берилди.

Ўзимиз Даҳпур тарафга овга отландик. Жумод ул-аввал ойининг учинчисида Маҳмуд – Искандарнинг ўғли Бихарни олиб, ғавго-тўполон кўтариш ниятига тушган, деган хабар келди. Овдан қайтиб, дорул хилофага – пойтахтга тушдик.

Шу пайти Бадахшондан Муҳаммад Ҳумоюннинг элчилари келди. Мактубда битилишича, Муҳаммад Ҳумоюн қирқ-эллик минг аскар йиғиб, Султон Вайсни ўзига йўлдош қилиб, Самарқандга бориш ниятига тушибди. Орада сулҳ сўзи ҳам бор. Унинг хатига жавобда Тангри таолодан умидвормизки, ҳадемай Ҳиндистон ўлкаси қўлга киради, деб ёздим, – хайрихоҳ ва муносиб кишиларимизни Ҳиндистон ўлкасига қўйиб, ўзимизга мерос ўлкамизга борамиз. Бу юришда бутун халқимиз Ҳумоюнга йўлдош бўлиб, ихлос кўрсатадилар.

Ўша ойнинг ўн еттинчисида, пайшанба куни Жуун дарёсидан ўтиб, шарққа қараб жўнадик. Ўша куни Бангола вориси бўлган Нусратшоҳдан элчилар келиб, тортиқлар келтириб, қуллик изҳор қилдилар.

Жумод ул-охир ойининг ўн тўққизинчисида, душанба куни Мирзо Аскарини келиб бизни кўрди. Сиз лашкарингиз билан Ганг дарёсининг нариги тарафида тўхтанг, деб фармон бердик. Огра яқинида Искандар султоннинг

ўғли Махмудхоннинг шикаст топганлиги ҳақида хабар етиб келди. Ғозипур ерларигача бориб, Бажпўр ва Баҳатда тўхтадик. Ўша ерда Биҳар вилоятини Мирзо Муҳаммад Замонга бердик.

Рамазон ойининг еттинчисида, пайшанба куни Бангола ва Биҳардан хотиржам бўлиб, Сарваар тарафга Бибан ва Боязидни даф қилиш учун юриш бошладик. Бу ғанимлар билан жанг қилиб, уларга шикаст етказдик. Ундан кейин Харийд ва Секандарпурни сайр қилиб, бу вилоятлардан хотиржам бўлиб, илғор билан пойтахтга қараб жўнадик ва оз фурсатда у ерга кириб келдик.

Муҳаммад Ҳумоюн бир йилдирки Бадахшонда, дийдоримиздан айро тушганди. Бизни соғиниб, Бадахшонни куёви Мирзо Сулаймонга топшириб, бир кунда Кобулга келади. Мирзо Комрон ҳам Қандахордан Кобулга келган экан. Ийдгоҳда учрашиб қолиб, ҳайрон бўлиб, келиши сабабини сўрабди. Муҳаммад Ҳумоюн ҳам бизни соғинганини айтиб, Мирзо Ҳиндолни Кобулдан Бадахшонга юбориб, бизнинг тарафга келаверибди. Бир неча кунда дорул хилофа – Ограга етиб келади. Биз унинг онаси билан отини айтиб, сўзлашиб ўтирган эдик ҳамки, келиб қолди. Кўнгиллар гул янглиғ очилиб, кўзлар чироғдек ёришди. Ҳар куни зиёфат бериларди. Кейин унинг ўзига тўй бериб, хурсандчилик қилдик. Анча пайтгача бир ерда бўлиб, бир-биримиз билан дўстона муносабатда бўлдик. Ҳақиқатда, суҳбатда тенги йўқ эди ва агар комил инсон дейиш мумкин бўлса, у – ўша эди.

Муҳаммад Ҳумоюн Бадахшондан келган вақтлари Кошғар хонларидан ва бизга қариндошлиги ҳам бўлган Султон Саидхон Рашидхонни Ёркентга қўйиб, хомхаёллик қилиб Бадахшон томонга жўнабди. У Бадахшонга етгунича, ундан илгарирок Мирзо Ҳиндол бориб Қалъаи Зафарга кирган экан. Султон Саидхон у ерни уч ой қамал қилиб, қўлидан ҳеч иш келмай, ортига қайтибди.

Бадахшонни кошғарийлар эгалладилар, деган хабар бизга етиб келди. Биз Хожа Халифага Бадахшонга бориб, қўлидан нима келса, қилсин, деб фармон бердик. У фаҳмсизликдан қабул қилмади. Муҳаммад Ҳумоюнга: «Сен борсанг қандай бўлади?» – деб айтдик. У: «Фармонга чора йўқ, лекин ўз ихтиёрим билан дийдордан айрилмайман, деб аҳд қилганман», – дея жавоб берди. Шунинг учун Мирзо Сулаймонга Бадахшонга боришга рухсат берилди. Шундай бўлса-да, Султон Саидга бизда сизнинг қанча ҳаққингиз борки, сиз бундай қилдингиз, жуда ғалати бўлди, деб ёздик. Дарҳол Мир-

зо Ҳиндолни чакириб олиб, Мирзо Сулаймонни юбордик. Агар ҳуқуқни назарда тутиб, Бадахшонни фарзандимиз Сулаймон мирзога берсангиз яхши бўларди, дедик. Илло, биз гуноҳни ўзимиздан соқит қилиб, меросни меросхўрга топширдик, билсинлар.

Мирзо Сулаймон ундан илгари Кобулга етиб боради. Бадахшонни душман қўлдан бериб, у ерда омонлик бўлган экан. Мирзо Сулаймон Бадахшонга борганидан сўнг, Мирзо Ҳиндол Бадахшонни унга топшириб, ўзи Ҳиндистонга йўл олади.

Мухаммад Ҳумоюнга ўзи жойлашган ер – Санбалга кетиши учун рухсат берилди. Олти ойгача ўша ерда турди. Кўринишича, у жойнинг ер ва суви унга ёкмади. Уни иситма тутар экан, бора-бора узок чўзиладиган бўлибди. Буни эшитишим билан Дехлига олиб келишларини ва у ердан кемага солиб олиб келсинлар, бу ерда уни зийрак ҳақимлар кўриб, дардига даво қилсинлар, деган фармон берилди. Бир неча кунда уни дарё йўли билан олиб келдилар ва табиблар ҳар қанча дори-дармон бермасин, яхши бўлмади. Улуғ кишилардан Мир Абдулқосим, бундай дардларга бирор яхши нарсани садақа қилиб бериш керак, шунда Тангри таоло шифо беради, деб айтди. Менинг кўнглимга келдики, Мухаммад Ҳумоюннинг мендан бошқа яхши нарсаси йўқ. Мен ўзим унга тасаддуқ бўлайин, Худо қабул қилсин, дедим. Хожа Халифа ва бошқа яқинлар: Мухаммад Ҳумоюн сихат топади, сиз нега бу сўзни тилингизга келтирасиз, дейишди. Мақсад шуки, дунё молидан яхшисини садақа қилиш керак. Бас, ўша Иброҳим билан бўлган урушда қўлга киритилган олмосни Мухаммад Ҳумоюнга инъом қилган эдингиз, ўша олмосни садақа қилиш керак, дейишди. Унинг эвазига дунё молини бериш қандай бўлади, мен унга ўзимни фидо қилурманки, у жуда мушкул аҳволда қолибди, деган сўзлар тилимга келди. Ундан нима ўтган бўлса, ўзимга оламан, унинг кучига куч, бардошига бардош бўламан. Ўша ҳолатга кириб, уч қатла бошидан айланиб, ҳар қандай дардинг бўлса, мен олдим, дедим. Ўша замон мен оғир бўлдим, у енгил тортди. У соғайиб ўрнидан турди. Мен ноҳуш бўлиб йиқилдим. Давлат аъёнлари ва мамлакат арбобларини чорлаб, байъат (аҳд-паймон) қўлларини Ҳумоюннинг қўлига топшириб, у ўрнимда қоладиган валиаҳд эканлигини тайинладим. Тахтни унга топширдим. Хожа Халифа, Қанбаралибек, Турдибек, Ҳиндубек ва бошқа кишилар ҳам бу насихатларимда бор эдилар, ҳаммаси қабул қилиб, ҳеч нима деёлмадилар.

Варакларни қораловчи – котиб айтадики, тўққиз юз ўттиз еттинчи йили, жумод ул-аввал ойнинг олтинчисида ўша подшоҳ ўз қўли билан обод қилган Чаҳорбоғда аҳволи ўзгариб, бу бевафо оламини тарк этди.

Замоннинг доно кишилари таърих, марсия, қасида ва таркиблар битдилар. Шу жумладан, Мавлоно Шихоб Муаммойи мана бу мисрадан таърих топди: «Ҳумоюн буд вориси мулки вай»¹.

У қобил подшоҳнинг яхшиликларини айтиб ва ёзиб тугатиш маҳол. Лекин лўнда қилиб айтганда, унинг асли зотида мана бу саккиз сифат ҳамма вақт мужассам эди: биринчиси шуки – муваффақиятлари баланд эди; иккинчиси – ҳиммати аржуманд (азиз ҳимматли) эди; учинчиси – вилоят олмоқ; тўртинчиси – вилоят сакламоқ; бешинчиси – маъмурлик; олтинчиси – Тангри таоло бандаларига турмуш кенгчилиги (яхши аҳвол) нияти; еттинчиси – лашкарнинг кўнглини қўлга олиш; саккизинчиси – адолат қилмоқлик.

Фазилат бобида камчилиги йўқ эди, назм ва насрни туркий ва форсийда айтишда тенгсиз эди. Хусусан, туркий девони бор. Унда янги маънолар ҳам топиб, шеърлар айтган. «Мубаййин» деб номланган маснавий китоби ҳам бор. Тил биладиган доно кишилар орасида унингдек латиф (гўзал) сўз айтувчи йўқ. Хожа Аҳрор айтган «Волидия» рисоласини шу подшоҳ назм қилибди. Ушбу китоб «Бобурия» бўлиб, Байрамхоннинг ўғли мирзохонга туркийдан форсийга таржима қилишни буюрдилар, токи туркий билмаган кишиларга осон бўлсин. Ул подшоҳнинг мусиқа илмидан ҳам хабари бор эди ва мана бу рубоийни форсийда айтган эдилар:

*Дарвешонро агар на аз хешонем,
Лек аз дилу жон мўътақиди эшонем.
Дур аст мағўй шоҳи зи дарवेशий,
Шоҳем, вале бандаи дарвешонем.*

(Мазмуни: Гарчи дарвешлар бизларга яқин бўлмасалар ҳам, биз уларга жон-дилимиз билан мухлисмиз. Шоҳликни дарвешликдан узоқ дема, биз шоҳ бўлсак ҳам, дарвешларнинг бандаси (қули)миз.)

Форсийда мана бу матлаъни ҳам айтибди:

*Ҳалок мекунадам фурқати ту донистам,
Вагарна рафтан аз ин шаҳр метавонистам.*

¹ «Ҳумоюн буд вориси мулки вай» – Ҳумоюн унинг мулкининг вориси эди.

(Мазмуни: Сендан айрилиш мени ҳалок қилишини билдим, бўлмаса, бу шаҳардан кета олардим.)

Бу матлаъ ҳам уларникидир:

То ба зулфи сияҳаш дил бастам,

Аз паршиони олам растам.

(Мазмуни: Унинг қора сочиға дил боғлаганимдан буён оламнинг бе-саранжомлигидан кутулдим.)

У подшоҳнинг аруз ва қофия илмига бағишланган рисоалари ҳам бор ва, шу жумладан, «Муфассал» ушбу фаннинг шарҳи бўлади, кўпдан-кўп яхши таснифлар қилибдилар.

У подшога Тангри таоло тўрт ўғил ва уч киз каромат қилган эди. Ўғиллари: Муҳаммад Ҳумоюн подшоҳ, Мирзо Комрон, Мирзо Аскарӣ ва Мирзо Ҳиндол эдилар. Қизлари: Гулранг бегим, Гулчеҳра бегим ва Гулбадан бегим эдилар. Бу уч киз бир онадан эди.

Подшоҳ ҳар доим бир неча табъ аҳллари – шоир ва санъат аҳлининг суҳбатидан узоқлашмасди. Улар ушбулардир: илми ҳикмат бобида тенги йўк Абулбако. Яна Зайниддин Ҳавофийнинг набираси Шайх Зайн садр бўлиб, жуда ўткир табъи бор эди, назм ва иншода завқи баланд эди, Ҳумоюн подшоҳ замонида амирлик ҳам қилди. Яна Шайх Абулвоҳид Фориғӣ, у Шайх Зайн Ҳавофийнинг отаси эди, хуштабъ киши эди, шеърни ҳам яхши айтарди. Яна бири – Султон Муҳаммад кўса Мир Алишернинг мусоҳибларидан эдики, подшоҳ суҳбатида иззат топиб, улуғ мартабага эришди. Яна Мавлоно Шихоб Муаммойи, у «Фақирӣ» тахаллусини олганди. Фазилатли ва шеърдан хабари бор киши эди. Яна Мавлоно Юсуфӣ табибки, уни Хуросондан чақириб олган эдилар, томирдан кўриш ва ташхис кўйиш унинг иши эди. Яна Сурх Вадойки, туркий ва форсийда шеър айтарди. Яна Мулло Бақойининг завқи баланд эди, «Махзан ул-асрор» вазнида подшоҳга бағишлаб маснавий битганди. Яна Хожа Низомиддин Али Халифа хизмат, маҳрамият ва вазирлик ишларига ақл, тадбири бор эди, подшоҳ олдида шунчалар иззати бор эдики, кўп сўзи табъига маъқул келарди, табибликка ҳам қобилияти бор эди. Яна Мир Дарвеш Муҳаммад сорбонки, Хожа Аҳрорнинг яхши муридларидан, хушсуҳбат киши эди, фазилатидан подшоҳ саройида обрў-эътибор топди. Тарихчи Хондамир ҳам ажойиб инсон эди. Халқ

орасида машхур бўлган «Ҳабиб ус-сияр», «Хулосат ул-ахбор», «Дастур ул-анвор» ва яна бошқа асарлари бор. Амирларидан Хожа Калонбек подшоҳ хизматида ўтирарди. Фозиллик ва сахийлик бобида барчага ўрнатки бўла оларди. Унинг укаси Кичик Хожа муҳрдор ва хослар ахлидан эди. У ҳам ҳамيشа подшоҳ хизматида эди. Улуғ амири Султон Муҳаммад дўлдой хушхулк киши эди.

«Валлоҳу би кулли шайин алим». (Ҳамма нарсани билгувчи Оллоҳдир.)
Омин.

Каромат МУЛЛАХЎЖАЕВА табдили

МАЗМУНИ

Шаҳаншоҳ, адиб ва шоир – Заҳириддин Муҳаммад Бобур.....	3
Бобурнома (Табдил). Бисмиллаҳир роҳманир роҳим	12
Саккиз юз тўқсон тўққизинчи (1494) йил воқеалари	12
Тўққиз юзинчи (1494–1495) йил воқеалари	35
Тўққиз юз биринчи (1495–1496) йил воқеалари.....	44
Тўққиз юз иккинчи (1496–1497) йил воқеалари	49
Тўққиз юз учинчи (1497–1498) йил воқеалари	53
Тўққиз юз тўртинчи (1498–1499) йил воқеалари.....	69
Тўққиз юз бешинчи (1499–1500) йил воқеалари	76
Тўққиз юз олтинчи (1500–1501) йил воқеалари	89
Тўққиз юз еттинчи (1501–1502) йил воқеалари	103
Тўққиз юз саккизинчи (1502–1503) йил воқеалари	110
Кобул	130
Тўққиз юз тўққизинчи (1503–1504) йил воқеалари	130
Тўққиз юз ўн биринчи (1505–1506) йил воқеалари.....	168
Тўққиз юз ўн иккинчи (1506–1507) йил воқеалари.....	198
Тўққиз юз ўн учинчи (1507–1508) йил воқеалари.....	218
Тўққиз юз ўн тўртинчи (1508–1509) йил воқеалари	232
Тўққиз юз ўн бешинчи йил (...) воқеалари	233
Тўққиз юз йигирма олтинчи (1519–1520) йил воқеалари	272
Ҳиндистон.....	276
Тўққиз юз ўттиз иккинчи (1525–1526) йил воқеалари.....	276
Тўққиз юз ўттиз учинчи (1526–1527) йил воқеалари.....	335
Заҳириддин Муҳаммад Бобур фармони	348
Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ғозий фармони.....	353
Тўққиз юз ўттиз тўртинчи (1527–1528) йил воқеалари	368
Тўққиз юз ўттиз бешинчи (1528–1529) йил воқеалари.....	378
Тўққиз юз ўттиз олтинчи (1529) йил воқеалари	426

Адабий-бадиий наир

БОБУР НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

**ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР
БОБУРНОМА**

Ҳозирги ўзбек тилига табдил қилганлар:
Ваҳоб РАҲМОНОВ ва **Каромат МУЛЛАХЎЖАЕВА**

Мухаррир *Иззат АҲМЕДОВ*
Бадий муҳаррир *Рашид МАЛИКОВ*
Техник муҳаррир *Лилия ХИЖОВА*
Кичик муҳаррир *Матлуба САЛИМОВА*
Мусахҳих *Шаҳноза ШОАБДУРАҲИМОВА*
Компьютерда тайёрловчи *Бурулой ДУШАНОВА*

Нашриёт лицензияси А1 № 158.14.08.2009.

Босишга 2019 йил 30 октябрда рухсат этилди. Бичими 70x100 ¹/₁₆. Офсет қоғози.
«Times New Roman» гарнитурасида офсет усулида босилди. Шартли босма табоғи 35,75.

Нашр табоғи 29,13. Адади 5000 нусха. Буюртма № 19-58.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги
Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи. 100011. Тошкент,
Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10
e-mail: iptduzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

Захириддин, Муҳаммад Бобур

Б 79 Бобурнома. – Ҳозирги ўзбек тилига табдил қилганлар: Ваҳоб Раҳмонов, Каромат Муллахўжаева. – Тошкент: «O‘zbekiston» НМИУ, 2019. – 440 б.

ISBN 978-9943-25-707-8

Захириддин Муҳаммад Бобурнинг ушбу шох асарида бадий тасвирга хос талқинлар, воқеа-ходисалар баён этилган. Асардаги воқеа-ходисалар муайян маънода унинг қисмат саргузаштларига чамбарчас тутшиб кетади. Шу боис ҳам асарни бошдан-охиригача ўқиган китобхон ўсмир Бобурни, йигит – шахзода Бобурни, ошиқ Бобурни, умрбод жанговар лашкар-боши Бобурни, шаханшоҳ ва мутафаккир, меҳрибон ота Бобурни, барча зафару мағлубиятлари, фазилатларию нуқсонлари билан тўлиқ тасаввур эта олади. Муаллиф «Вакоеъ» («Бобурнома»)ни ёзгани қўлига қалам олган кунидан бошлаб воқеа-ходисалар талқини ва кишилар шахсиятига доир фикр-мулоҳаза ва маълумотларнинг фақат ростини ёзишга аҳд қилган. Асар тарихий воқеа ва ходисаларга ниҳоятда бойлиги ва ўша давр руҳиятини тўла очиб берганлиги учун ҳам қимматлидир. Шу боис ҳам бу асар дунёнинг бир неча тилларига таржима қилинган.

Ушбу дурдона асар сизнинг китоб жавонингиздан муносиб ўрин эгаллашига ишонамиз. Зеро, бундай буюк асарлар асл китобхоннинг қўнғил мулки бўлиб қолиши шубҳасиздир.

УЎК 821.512.133-31
КБК 84(5Ў)1